

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА

НАУКОВІ ПРАЦІ

**КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА**

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Том 19

На пошану академіка В.А.Смолія

Кам'янець-Подільський
2009

УДК 378.4(477.43)(082):94
ББК 63.3 (4 Укр.)
Н 16

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ ТОМУ:

В.А.Смолій, академік НАН України, доктор історичних наук, професор;
Л.В.Баженов, академік УАІН, доктор історичних наук, професор; **В.П.Газін**,
доктор історичних наук, професор; **В.С.Степанков**, академік УАІН, доктор
історичних наук, професор (відповідальний редактор); **О.М.Завальнюк**,
кандидат історичних наук, професор; **С.А.Копилов**, доктор історичних наук,
професор (заступник відповідального редактора); **В.В.Нечитайло**, доктор
історичних наук, професор; **С.В.Трубчанинов**, кандидат історичних наук,
доцент; **А.Г.Філінюк**, кандидат історичних наук, професор; **А.Б.Задорож-
нюк**, кандидат історичних наук, доцент (відповідальний секретар)

Адреса редакційної колегії:

*кафедра всесвітньої історії, історичний факультет,
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
вул. Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський, 32300*

Постановою президії Вищої атестаційної комісії України збірник наукових праць включено до переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук за спеціальністю “Історичні науки” (Бюлетень ВАК України. – 2001. – №3)

РЕЦЕНЗЕНТИ:

Марчук В.В. – доктор історичних наук, професор (м. Івано-Франківськ)
Добрянський О.В. – доктор історичних наук, професор (м. Чернівці)

Н 16 Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. – Т.19: На пошану академіка В.А.Смолія. – 568 с.
ISBN 978-966-2187-16-8

Рекомендовано до друку

Вченою радою Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, протокол №11 від 26 листопада 2009 р.

ISBN 978-966-2187-16-8

P. [Signature]

ЗМІСТ

СЛОВО ПРО ЮВІЛЯРА

Степанков В.С. В.А.Смолій – вчений і громадський діяч 9

УКРАЇНА – КОЗАЦЬКА ДЕРЖАВА

Газін В.В. “Боротьба за Крим” – бахчисарайські дипломатичні комбінації Москви, Варшави та Чигирини напередодні та на початковому етапі російсько-польської війни 1654–1667 рр. 33

Степанков В.С. Утвердження влади Петра Дорошенка у Правобережній гетьманщині (вересень 1665 – липень 1666 рр.) 45

Верстюк В.В. Соціальна структура козацької України за правління Б.Хмельницького в оцінці М.Костомарова 67

Матях В.М. Україна – Швеція в дипломатичних відносинах другої половини XVII – початку XVIII ст.: підходи до наукового вивчення проблеми 77

Мицик Ю.А. Турецький похід на Кам'янець-Подільський 1672 року в описі польської Віршованої хроніки 93

ПРОБЛЕМИ ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА ТА ІСТОРИОГРАФІЇ

Могилов О.Д., Діденко С.В. Нові надходження вузdechних деталей доскіфського часу в Національний Музей історії України 116

Бездрабко В.В. До історії методики досліджень історичних джерел у другій половині XX ст. 123

Опря А.В. Орден єзуїтів та його діяльність на українських землях у XVI–XVII ст. в сучасній українській історіографії 134

Копилов С.А. А.В.Стороженко – вчений-історик і громадський діяч ... 140

Мелитаури Л.Н. Восприятие К.Н.Бестужевым-Рюминым западничества и славянофильства 152

Сидорук С.А. Рекрутська повинність у Правобережній Україні в історичній літературі 158

<i>Трачук О.В.</i> Українські націонал-комуністичні партії: історіографія проблеми	170
<i>Трубчанинов С.В.</i> Витоки та початковий етап розвитку історичної географії у країнах Європи (до початку XVIII ст.)	181

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

<i>Ореховський В.О.</i> У пошуках релігійного єднання: проекти “універ- сальної унії” першої половини XVII ст. у Речі Посполитій	191
<i>Чайка Г.В.</i> Працевлаштування та рівень заробітків буковинських емігрантів першої хвилі у країнах Америки	196
<i>Ачкіназі Б.О.</i> “Священний союз” у Франції в дні війни і миру (1914–1919 рр.)	205
<i>Кравчук О.М.</i> Економічна інтеграція національних регіонів Чехо- словаччини у 1918–1929 рр.	214
<i>Руснак О.В.</i> Аграрна політика румунського уряду в Північній Буковині та Хотинщині (1918–1926 рр.)	225
<i>Боровець І.І.</i> Основні тенденції економічного розвитку Словацької держави (1939–1945 рр.)	235
<i>Постоловський Р.М.</i> Українська меншість Чехословаччини у демократичному русі 1968–1969 рр.	253
<i>Олійник О.В.</i> Світовий цивілізаційний процес та український вибір ...	266

НОВА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

<i>Філінюк А.Г.</i> Господарсько-економічне освоєння росіянами Правобережної України на межі XVIII–XIX століть	274
<i>Тимошенко В.І.</i> Соціокультурна характеристика губернаторів Волинської і Подільської губерній в другій половині XIX – на початку XX ст.	285
<i>Москалюк М.М.</i> Система забезпечення промисловості сировиною на Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.	293

НОВІТНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

<i>Лозовий В.С.</i> Формування селянських спілок в Україні після лютневої революції 1917 р.	300
<i>Корольов Г.О.</i> Федеративістські тенденції державного будівництва доби Центральної Ради (1917–1918 рр.)	307

<i>Дацків І.Б.</i> Військова конвенція та її результати відповідно до Брестських угод 1918 р.	313
<i>Соловійова В.В.</i> Особливості української дипломатії після проголошення Злуки УНР і ЗУНР	328
<i>Василенко С.М.</i> Повоєнні репресії проти єврейського населення в Україні (1944–1953 рр.)	339
<i>Ігнатенко М.М.</i> Політична концепція “пріоритетного соціального розвитку села” та спроби її втілення Президентом України Л.Кравчуком	346
<i>Нечитайло В.В.</i> Аграрна політика сучасної Української держави: західна чи азійська модель?	356

ПРОБЛЕМИ РЕГІОНАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ НОВОГО ЧАСУ

<i>Кримська О.М.</i> Нормативно-правове регулювання землеволодіння в містах і містечках Подільської губернії наприкінці XVIII – початку XX ст.	366
<i>Михайлик А.О.</i> Розвиток буряківництва на території Подільської губернії в пореформений період	375
<i>Клапчук В.М.</i> Видобування нафти і газу на Гуцульщині у другій половині XIX – першій третині XX ст.	384
<i>Малий В.В.</i> Українці Поділля наприкінці XIX ст. (статистично-демографічний аналіз)	392
<i>Прокопчук В.С.</i> Фундатор подільського краєзнавства	399
<i>Ботушанський В.М.</i> Діяльність С.Смаль-Стоцького у Буковинському крайовому сеймі (1892–1913 рр.)	416
<i>Бильцан О.Г.</i> Участь Степана Смаль-Стоцького у діяльності українських політичних партій Буковини 1905–1914 рр.	427
<i>Олійник С.В.</i> Поділля в умовах розгортання національно-визвольного руху в Україні (березень-червень 1917 р.)	438

ПРОБЛЕМИ РЕГІОНАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ НОВІТНЬОЇ ДОБИ

<i>Рекрут В.П.</i> Вплив антиукраїнських сил на діяльність Української Центральної Ради на території Поділля у другій половині 1917 – на початку 1918 рр.	451
<i>Завальнюк О.М.</i> Спроби реформування російських вищих шкіл за Гетьманщини і Директорії УНР (травень 1918 – січень 1919 рр.) ...	462

<i>Ковальчук М.А.</i> Повстансько-партизанський рух проти білогвардійців на Поділлі (жовтень 1919 – січень 1920 рр.)	474
<i>Суровий А.Ф.</i> Профспілки Кам'янецьчини у 1920-х роках	481
<i>Рибак І.В., Свідерська О.М.</i> Допоміжні галузі сільськогосподарського виробництва на Поділлі в добу непу	494
<i>Комарницький О.Б.</i> Громадська діяльність студентів Кам'янець-Подільського інституту народної освіти	502
<i>Логвіна В.Л.</i> Педагогічна діяльність Володимира Січинського	510
<i>Нестеренко В.А.</i> Колективізація етнічних меншин на Поділлі у 1920–1930-ті рр.	518
<i>Кузовенков Д.І.</i> Діяльність Білоцерківської церковної округи Української Автокефальної Православної Церкви у 1921–1925 рр.	529
<i>Мазило І.В.</i> З історії відбудови залізничного транспорту України (1944–1945 рр.) на матеріалах Вінницької залізниці	537
<i>Стародубцев В.А.</i> Відбудова колгоспного виробництва Кам'янець-Подільської області в перші повоєнні роки	544
<i>Мельников Д.О.</i> Державна молодіжна політика на Поділлі (90-ті рр. ХХ ст.)	552

РЕЦЕНЗІЇ

<i>Баженів Л.В., Брицький П.П., Філінюк А.Г., Ігнат'єва Т.В.</i> Торговельно-економічні зв'язки Правобережної України в умовах інкорпорації та геополітики Російської імперії (кінець ХVІІІ – 50-ті роки ХІХ століття): монографія. – Кам'янець-Подільський: К-ПДУ, редакційно-видавничий відділ, 2006. – 316 с.	560
Коротко про авторів	563

СЛОВО ПРО ЮВІЛЯРА

В.С.Степанков

В.А.СМОЛІЙ – ВЧЕНИЙ І ГРОМАДСЬКИЙ ДІЯЧ

Видатний український історик Валерій Андрійович Смолій народився 1 січня 1950 р. в с.Авратин Волочиського району Хмельницької області (на порубіжжі історичних Волині й Поділля) у родині, що слугувала окрасою місцевої сільської інтелігенції. Батьки: тато – Андрій Йосипович і мати – Людмила Степанівна – спромоглися сформувати у дитячі та юнацькі роки сина такі риси, як скромність, стриманість, повагу до людей, працелюбність, самостійність, самокритичність, любов до рідного краю. Підвалини світогляду, моральних якостей, ціннісних орієнтирів, нахилів й уподобань, безперечно, закладалися у дитинстві і юності “у дружньому родинному колі, коли у спогадах батька-фронтовика оживали такі близькі трагічні та героїчні будні воєнних сорокових, коли на прикладах односельців виховувалася повага до праці, а зусиллями матері – вчительки місцевої школи – прищеплювалася любов до книги, розвивався потяг до знань, так сильно закладений від природи”¹. Зростав разом із старшим братом Борисом. Навчаючись у місцевій середній школі (1956–1966 рр.), проявив здібності у засвоєнні програмового матеріалу (особливо гуманітарного спрямування), що дозволило юнакові отримати атестат із золотою медаллю. Вирішив піти стопами матері – стати вчителем. Оскільки в уподобаннях переважала любов до історії, у 1966 р. вступив на історичний факультет Кам’янець-Подільського педінституту (нині Національний університет імені Івана Огієнка).

Пануюча тут атмосфера наукової творчості, демократичності, поваги до особистості студента, створена викладацьким колективом, очолюваним зав. кафедри історії д.і.н., проф. Леонідом Коваленком й деканом к.і.н., доц. Анатолієм Копиловим, сприяла розкриттю здібностей Валерія Смолія у навчанні й пробудженню інтересу до наукової творчості. Відомо, наскільки важливо вже з перших кроків “віднайти” у ній свій шлях, зо-

середитися на проблематиці, яка б, з одного боку, тримала в “полоні” інтересу, а з другого – була б перспективною й дозволяла реалізувати творчий потенціал. І в цьому відношенні юнакові пощастило: обрана в 1967 р. тема спочатку курсової, а згодом дипломної роботи торкалася політичної історії України другої половини XVIII ст. Він зацікавився проблемою возз’єднання Поділля (в складі Правобережжя) з Лівобережною Україною в кінці XVIII ст. Працюючи над нею (під керівництвом проф. Л.Коваленка), з самого початку проявив риси, що згодом стали притаманними йому як науковцю: виняткові цілеспрямованість, наполегливість і працездатність; яскраво виражена внутрішня необхідність “докопатися” до суті історичного явища чи процесу; повага до історичного джерела; ясність у формуванні думок; глибоке й цілісне бачення подій і явищ у розвитку; вражаюча сила аналітико-синтетичного інструментарію історичного пізнання; рідкісне поєднання холодного наукового способу мислення з образністю світосприйняття; виваженість у судженнях, прагнення уникнути крайностей в оцінках тощо. Не випадково в червні 1970 р. на “відмінно” захистив дипломну роботу й отримав диплом із відзнакою.

Наступні роки трудової діяльності стали переломними у виборі подальшої професії: вчителя чи науковця. За призначенням молодий фахівець поїхав на роботу у восьмирічну школу с.Волосів Андрушківського району Житомирської області, а у вересні 1971 р. доля закинула в Богданівську середню школу Підволочиського району Тернопільської області. Вчительська праця подобалася, однак все гостріше внутрішнє єство жадало творчого наукового пошуку. Задовольнити цю потребу, зрозуміло, в умовах буденного сільського життя не було найменшої можливості. Тому після певних вагань прийняв запрошення ректорату Ніжинського пединституту ім. М.Гоголя перейти на посаду асистента кафедри загальної історії. Попрацювавши тут рік, у жовтні 1972 р. успішно склав іспити до аспірантури Інституту історії АН УРСР.

Потрапивши у бажану стихію, з головою пірнув у неї. Цікаво, що темою кандидатської дисертації стала проблема, над окремими сторонами якої працював під час виконання дипломної роботи, а саме: “Возз’єднання Правобережної України з українськими землями в складі Російської держави” (науковий керівник – член-кореспондент АН УРСР Федір Шевченко). Інтенсивна праця в архівах і рукописних відділах наукових бібліотек СРСР дозволила достроково упродовж двох років (замість трьох передбачених аспірантурою) завершити написання дисертації й успішно захистити її наприкінці 1974 р. На його блискучі наукові здібності звернула увагу дирекція Інституту історії УРСР і запропонувала залишитися на роботі на посаді молодшого наукового співробітника відділу феода-

лізму (тепер відділ історії України середніх віків і раннього нового часу), який очолював чл.-кор. АН УРСР Ф.Шевченко, а згодом – д.і.н. Григорій Сергієнко.

Так розпочалося сходження молодого вченого по важких щаблях науки. В середині 70-х рр. виходять у світ його 4 статті, присвячені питанням возз'єднання Правобережжя з Лівобережжям в складі Росії, розвитку антифеодальної боротьби у Правобережній Україні в другій половині XVIII століття, польського суспільно-політичного руху на терені Правобережжя в кінці XVIII ст. У другій половині 70-х рр. інтенсивно працював над підготовкою до друку монографії по темі дисертації, запланованими розділами II тому багатотомної “Історії Української РСР” та плановою темою “Антифеодальні рухи на Лівобережжі, Слобожанщині та Запоріжжі в першій половині XVIII ст.”. Впродовж 1975–1978 рр. підготував до друку ряд параграфів до II тому “Історії Української РСР” обсягом у 12 друк. арк.² У жодному випадку не можна ігнорувати значимості у процесі становлення Валерія Смолія, як вченого, спілкування з такими “визначними представниками української історичної думки другої половини ХХ ст., як К.Гуслистий, В.Дядиченко, В.Голобуцький, Ф.Шевченко, О.Компан, В.Маркіна та інші. Шану й добру пам'ять про них вчений зберігає в своєму серці”³.

Не можна обійти мовчанкою згубного впливу у той час на розвиток історичної науки офіційної радянської ідеології (густо замішаній на російській імперській ідеї), що носила яскраво виражений антиукраїнський характер. Процес історичного розвитку України позбавлявся власне всього українського й міцно прив'язувався до історії становлення й розвитку Російської держави, культивувалися й експлуатувалися концепції Київської Русі, як колиски братніх російського, українського і білоруського народів; возз'єднання України з Росією; бездержавності минулого українського народу та ін. Ця задушлива атмосфера не могла не впливати (всупереч бажанню й волі авторів) на сюжети і смислові акценти, теоретичні положення й висновки праць дослідників, які проходили через сито нещадної цензури. Зрозуміло, що вона не могла не позначитися як на змісті видрукованої у 1978 р. монографії (тепер, на відміну від теми дисертації, вона називалася “Возз'єднання Правобережної України з Росією”), так і підготовлених параграфів опублікованого у наступному році II-го тому “Історії Української РСР” (упущено аспекти, що торкалися державного життя України, колоніальної політики російського уряду, української державної ідеї та боротьби за її реалізацію тощо). Однак, відзначу – монографічне дослідження Валерія Смолія залишається цінною науковою роботою (до речі, й донині єдиною в історіографії), в якій

на основі глибокого аналізу архівного матеріалу висвітлювалася соціально-політична історія Правобережної України другої половини XVIII ст. У кінці 70-х рр. автор вперше звертається до з'ясування тематики Визвольної війни 1648–1654 рр.

Вагомий науковий доробок дав підставу дирекції Інституту історії АН УРСР перевести його на початку 1979 р. на посаду старшого наукового співробітника. За цикл наукових праць з історії Правобережжя XVIII ст. Президія Академії Наук нагородила В.Смолю Медаллю АН УРСР та премією для молодих вчених, а в 1981 р. – Почесною грамотою АН УРСР⁴.

80-ті роки стали важливою віхою творчого зростання вченого. По-перше, він започаткував вивчення фундаментальної проблеми свідомості різних прошарків українського суспільства доби раннього нового часу. Таким чином, виходячи за межі усталених методологічних засад марксистської теорії пізнання історичного процесу, автор вперше в українській історіографії 50–80-х рр. XX ст. зробив крок у напрямку зближення з всесвітньо відомою “Школою Анналів”. Показово, що цього було досягнуто не шляхом опанування її методологічних принципів, а завдяки власному творчому пошуку нових методів дослідження. На основі критичного аналізу джерельного матеріалу, виявленого більше ніж у 40 фондах архівів і рукописних відділів наукових бібліотек України та Росії, всебічно дослідив формування і розвиток соціальної свідомості селян, козаків і міщан у ході соціальної боротьби. Результатом копіткої праці стала опублікована у 1985 р. монографія “Формування соціальної свідомості народних мас України в ході класової боротьби. Друга половина XVII–XVIII ст.”. Її наукова цінність полягає в тому, що у ній переконливо доведено: соціальний аспект в самосвідомості українців відігравав вкрай важливу роль. Встановлено, що протягом XVII–XVIII ст. їх національно-визвольна боротьба органічно перепліталася із соціальною, причому визвольні змагання добивалися найбільшого успіху саме тоді, коли знаходили оперття у сфері соціальних завоювань. Вперше було зроблено успішну спробу з'ясувати відображення суспільних поглядів різних верств населення в історичних документах та в усній народній творчості. Одержані результати дозволили Валерію Смолю у цьому ж 1985 р. успішно захистити докторську дисертацію на тему “Соціальна свідомість учасників народних рухів на Україні: Друга половина XVII–XVIII ст.”.

По-друге, відбувається суттєве розширення не лише хронологічних меж об'єктів дослідження (з другої половини XVIII ст. до XVII–XVIII ст.), але й кола питань, що вивчалися. Окрім ментальності прошарків населення, автор займається у першій половині 80-х рр. з'ясуванням різноманітних сюжетів історії Києва XVII ст.; діяльності наказного гетьмана

Максима Кривоноса у 1648 р.; повстанням 1657–1658 рр. під проводом полтавського полковника Мартина Пушкаря; соціальної боротьби на Лівобережжі, Слобожанщині й Запоріжжі у другій половині XVII–XVIII ст., соціально-економічного та політичного становища Правобережжя і західноукраїнських земель, їх адміністративного устрою у другій половині XVII–XVIII ст., розвитку суспільно-політичної думки у XVII–XVIII ст. тощо. Вперше у своїй творчості звертається до вивчення історіографічних сюжетів.

По-третє, новою гранню у творчості автора стала участь з 1983 р. у підготовці базових підручників з історії України для середньої школи (7–8 класи), написанні статей до “Української Радянської Енциклопедії” (томи 2, 5, 9), підготовці праць з хронології історії України.

По-четверте, протягом першої половини 80-х рр. у Валерія Смолія почав виразно проявлятися талант у сфері науково-організаційної діяльності, внаслідок чого влітку 1985 р. йому доручається керівництво відділом історії середніх віків (у наступному році обирається на цю посаду)⁵.

Друга половина 80-х рр. у науковій творчості вченого характеризувалася глибокою внутрішньою, а тому, як правило, непомітною для оточуючого середовища, інтенсивною (часто болісною) роботою по переосмисленню марксистських методологічних засад історичного пізнання, пошуку принципово нової концепції історичного шляху, пройденого українським народом. До його честі, він рішуче відмовився від спокуси використання політичної кон’юнктури для наукової і службової кар’єри, а торував важкий шлях професійного самовдосконалення. Завдяки цій принциповій позиції автору вдалося віднайти вузлові проблеми витворення нового концептуального бачення середньовічної та ранньомодерної історії України та приступити до їх глибокого вивчення. Уже у 1988 р. робляться перші кроки у цьому напрямі: на засіданні “Круглого столу” з теми “Актуальні проблеми історичної науки і сучасність” виголосив доповідь “Про деякі нові підходи до вивчення основних проблем феодальної суспільно-економічної формації”. Висловлені у ній міркування знайшли розвиток у виступі на засіданні “Круглого столу” з проблем української історичної медієвістики “Українська медієвістика: проблеми, шляхи розвитку” (Український історичний журнал. – 1988. – №8).

Відбувається зміщення акцентів творчого пошуку у бік проблематики розбудови Української держави в XVII ст., ролі в цьому процесі козацького стану й окремих гетьманів, розвитку української нації. Намагання з нових позицій підійти до з’ясування значення Запорізької Січі вже проявилось в статті “Запорозька Січ: виникнення, тенденції розвитку, ліквідація” (Наука і суспільство. – 1988. – №4). Подальші роздуми (на основі

вивчення джерел і літератури) над цією проблемою дозволили виявити ті її аспекти, що не вивчалися у радянській історіографії (“Про нові підходи до вивчення історії українського козацтва”/ Матеріали “Круглого столу” “Українське козацтво: сучасний стан та перспективи дослідження проблеми” // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 1990. – №12). Новим словом в українській історіографії того часу стала праця (написана у співавторстві із к.і.н. Олександром Гуржієм) “Становлення української феодальної державності” (УІЖ. – 1990. – №10), яка де-факто започаткувала на академічному рівні поворот до відновлення концептуальних засад державницького напрямку української історіографії першої третини ХХ ст. у підході до оцінки Української держави XVII–XVIII ст. З цих нових позицій вчений намагався висвітлити діяльність Петра Сагайдачного, Івана Мазепи, Максима Залізняка, а також з’ясувати вкрай складну проблему формування української нації. Відхід від усталених в радянській історіографії постулатів явно помітний також у написаних автором розділах книги “Українська народність: нариси соціально-економічної і етнополітичної історії” (К., 1990).

Займався вчений дослідженням й інших питань вітчизняної історії. Зокрема, взяв участь у дискусії, що розгорілася у 1989 р., про становлення й розвиток української національної символіки; присвятив праці висвітленню козацького повстання 1637–1638 рр. (співавтор к.і.н. Віталій Щербак); відображенню суспільно-політичних процесів у Правобережній Україні кінця XVII – початку XVIII ст. у суспільній свідомості селян і козаків; діяльності останнього подільського опришка Устима Кармалюка; витоків державності у східних слов’ян; боротьби міщан Брацлава за землю у другій половині XVIII ст.; “Волинської тривоги” 1789 р.; Коліївщини; повстання в Турбях тощо. В 1990 р. опублікував (у співавторстві з д.і.н. Миколою Котляром) книгу “Історія в життєписах” (рос. мовою), в якій виклав біографії Мухи, Северина Наливайка, Петра Сагайдачного, Богдана Хмельницького, Івана Сірка, Семена Палія, керівників Коліївщини. Торкався також вивчення окремих сюжетів регіональної історії, зокрема, середньовічного життя міської громади Києва, часу заснування Хотина, соціальної боротьби на Поділлі XVII–XVIII ст. та ін.

Продовжував займатися розробкою підручників (у співавторстві з д.і.н. Віталієм Сарбеем та д.і.н. Григорієм Сергієнком) для 8–9 класів (К., 1989, 1990). У співавторстві із згаданими авторами у 1987 р. опублікував “Хрестоматію з історії Української РСР”, а в наступному році – “Книгу для читання з історії Української РСР”.

Нову сторінку наукової творчості відкрила опублікована серія нарисів про історичні погляди видатних істориків минулого: М.Грушевського (у

співавторстві з чл.-кор. АН УРСР Ф.Шевченком та О.Гуржієм), С.Юшкова (у співавторстві з к.і.н. Володимиром Ричкою), О.Єфименко, В.Антоновича (у співавторстві з В.Ричкою), Д.Яворницького.

Великих зусиль докладав Валерій Смолій і для відродження національної археографії. Коли у 1989 р. було відновлено діяльність Археологічної комісії АН України, він почав виконувати обов'язки заступника її голови. За короткий час виступив ініціатором, організатором і виконавцем перевидання низки творів української історичної класики: В.Антоновича, В.Беца, М.Грушевського, М.Костомарова, Д.Яворницького, О.Єфименко. За його редакцією опубліковано твори Г.А. де Боплана, Ф.Софоновича, О.Рігельмана, М.Бангиш-Каменського, ряд збірників документів і матеріалів.

Не можна обійти мовчанкою ще одного важливого аспекту діяльності вченого: науково-організаційного. Очоливши відділ середніх віків, проявив велике піклування про підготовку молодих наукових кадрів, подаючи приклад своєю самовідданою працею. “Дух толерантності, взаємоповаги, високої творчої активності в поєднанні з виконавчою відповідальністю, які стають засадами функціонування фактично сформованого ним структурного підрозділу, – слушно зазначає В.Матях, – незабаром виводять останній на пріоритетні позиції в Інституті. По суті, на базі відділу вже на початок 90-х рр. формується новітня державницька школа, він перетворюється в координаційний центр з дослідження українського середньовіччя і раннього нового часу”⁶.

90-ті рр. ХХ – перше десятиріччя ХХІ ст. стали часом розквіту наукового й організаційного талантів Валерія Смолія. Саме на них припав найбільший творчий доробок у розробці фундаментальних теоретичних проблем середньовічної та нової історії України, багатьох важливих питань історіографії та джерелознавства, військової історії та історії міжнародних відносин. У центрі досліджень опинилися чотири взаємозв'язані між собою кардинальні проблеми: роль козацтва у житті українського суспільства кінця XVI–XVIII ст.; Національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.); утворення, функціонування, геополітичне становище й боротьба за незалежність Української держави; політична культура українського суспільства XVI–XVIII ст.

Важливим етапом у процесі переосмислення історичного значення козацтва стала опублікована стаття “Феномен українського козацтва в загальноісторичному контексті” (Український історичний журнал. – 1991. – №5). Було з'ясовано, що козак-воїн водночас виступав і козаком-землеробом – вільним виробником, котрий своє господарство (зимівник) вів за фермерським зразком; козацтво перехопило естафету державної тра-

диції, яка перервалася після сходження з політичної арени Галицько-Волинського і Київського князівств; виняткову важливість козацького ідеалу в розвитку соціальної активності селянства. Інтенсивне опрацювання проблеми Національної революції дозволило довести наукову неспроможність теорії “возз’єднання України з Росією,” неправомірність обмеження її закінчення 1654 р. й, що особливо важливо, запропонувати принципово нову концепцію визвольних змагань, за якою події 1648–1676 років становили собою складові єдиного процесу боротьби за соборність і незалежність України (“У пошуках нової концепції Визвольної війни українського народу XVII ст.” – К., 1993 (у співавторстві з В. Степанковим)). В світлі її теоретичних засад зробив успішну спробу вперше змалювати цілісну панораму ходу визвольної, конфесійної та соціальної боротьби впродовж 1648–1676 рр. (“Історія України: нове бачення”. – К., 1995. – Т. 1 (у співавторстві з В. Степанковим)).

Невід’ємною складовою розроблюваної вченим концепції соціально-політичної історії України XVII–XVIII ст. стало вивчення комплексу питань державного будівництва, внутрішньої і зовнішньої політики українських урядів тощо. Вирішальний крок у цьому напрямку було зроблено у роботі “Українська козацька держава” (УІЖ. – 1991. – №4), в якій висвітлив головні аспекти функціонування політичних інституцій з часу виникнення Української держави до її ліквідації російським урядом. При цьому сформулював перспективну для подальшої наукової розробки ідею, що, незважаючи на розкол козацької України у 1663 р. на дві Гетьманщини, їх потрібно розглядати як єдину державну структуру.

В наступні роки з’ясування проблеми державотворення проводилося у двох головних напрямках. По-перше, Валерій Смолій продовжував розробляти окремі питання державотворення, слушно акцентувавши увагу на висвітленні цього процесу у Правобережній Україні, який раніше в історіографії майже не вивчався (“Правобережна Україна другої половини XVII – початку XVIII ст. – провінція Речі Посполитої чи частина самостійної Української держави”; “Правобережна Україна у другій половині XVII–XVIII ст.: Проблема державотворення” (у співавторстві з В. Степанковим), та ін.). Для розробки комплексу питань, що торкаються функціонування Української держави середини XVII–XVIII ст., важко переоцінити значимість організованих ним, починаючи з 1991 р., Всеукраїнських історичних читань “Українська козацька держава: витoki та шляхи історичного розвитку” (на 2001 р. опубліковано 7 випусків їхніх матеріалів).

По-друге, враховуючи значимість впливу особи, наділеною владою, на розвиток політичних процесів, історик приділив велику увагу вивченню

діяльності українських гетьманів. Центральне місце у створеній ним галереї образів по праву зайняла титанічна постать творця Української держави Б.Хмельницького (йї присвятив до середини 90-х рр. 15 наукових праць). У 1993 р. вийшло з друку фундаментальне монографічне дослідження “Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет” (у 1995 р. побачило світ його друге, доповнене видання), здійснене у співавторстві зі В.Степанковим, в якому через призму діяльності Великого гетьмана висвітлено грандіозну панораму національно-визвольної і соціальної боротьби середини XVII ст. Позитивно оцінена науковцями, вона призвела до суттєвого перегляду спрощених і сфальшованих на догоду концепції “возз’єднання України з Росією” поглядів на суть діяльності Б.Хмельницького, його місця в українській історії, розгортанні визвольних змагань у 1648–1657 рр. Вагомим виявився доробок автора у дослідженні слабковивчених аспектів діяльності П.Сагайдачного, Петра Дорошенка та І.Мазепи. Помітною подією в історіографії став вихід у світ підготовленої колективом авторів, очолюваних Валерієм Смолієм, збірника нарисів про 20 найвизначніших гетьманів Війська Запорозького й Української держави XVII–XVIII ст. (“Володарі гетьманської булави”. – К., 1994, 1995).

Вельми успішно талановитий вчений розробляв й інші актуальні проблеми української історії. У 1991 р. у співавторстві з О.Гуржієм опублікував книгу “Як і коли почала формуватися українська нація”. В інших працях торкнувся вивчення питань ролі конфесійного чинника у визвольній боротьбі XVII ст.; значення традицій Визвольної війни українського народу у перебігу антифеодальної боротьби другої половини XVII–XVIII ст.; оцінки ухвали Переяславської ради і українського-московського договору 1654 р.; української етнічної символіки; історії українських нагород; дискусійних аспектів проблеми Коліївщини тощо. Плідним виявився доробок у продовженні висвітлення історичних поглядів М.Грушевського, В.Антоновича, В.Липинського, Д.Дорошенка. Здобуття Україною незалежності викликало до життя потребу розробки нових навчально-методичних програм та нових підручників з історії України. А відтак взяв участь у підготовці “Програми з історії України” для 7–11 кл. (1992 р.), а також “Програми для шкіл з поглибленим вивченням історії. Історія України 7–11 класи” (1996 р.). По суті, заново переробив розділи у виданому разом із Г.Сергієнком підручнику для 7–8 кл. “Історія України” (1993 р.). Підготовлене за його безпосередньою участю як автора та за редакцією, 2-томне видання “Історія України: нове бачення” (1995 р.) стало першим, створеним у незалежній Україні, є посібником для вузів.

Доклав чимало зусиль для перевидання творів видатних істориків минулого, а також здійснення археографічних публікацій. За його участю,

як відповідального (головного) редактора, побачили світ: Юшков С.В. Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі (К., 1992); Дорошенко Д. Історія України (К., 1993); Бангыш-Каменский Н.Д. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства (К., 1993), Вячеслав Липинский. З епістолярної спадщини (К., 1996); Багалій Д.І. Нарис історії України (К., 1994); Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх (К., 1992); Чорнобиль: проблеми здоров'я населення. Збірник документів і матеріалів у двох книгах (К., 1995); Чорнобильська трагедія: Документи і матеріали (К., 1996); Голод 1946–1947 рр.: Документи і матеріали (К., 1996); У лещатах тоталітаризму: перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936–1956 рр.) (К., 1946); Універсали Богдана Хмельницького. 1648–1657 рр. (К., 1998). Помітною подією став вихід у світ збірника “Українська Центральна рада. Документи і матеріали у двох томах” (К., 1996–1997), який допоможе заповнити існуючі прогалини в джерельному матеріалі наукового вивчення Української революції ХХ ст. При виконанні обов'язків заступника голови редактора опубліковано: Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків (К., 1990–1992. – Т.1-3); Грушевський М.С. Історія України-Руси (К., 1991–1995. – Т.1-10); Грушевський М. Ілюстрована історія (К., 1992); Описи Харківського намісництва кінця ХVІІІ ст. (К., 1991) та ін. У 1997 р. за його редакцією виходить у світ “Малий словник з історії України”.

Не можна недооцінювати значення, особливо для учнів, студентів, вчительства й викладачів вузів, започаткованої ним видавничої серії “Історія України в прозових творах і документах”. Серед них назвемо “Великий неспокій. Друга половина ХVІІ–ХVІІІ ст.” (К., 1992), “Відома і чути в усіх кінцях землі: друга половина ІХ – перша половина ХІІ ст.” (К., 1993), “Темні віки: ХІV – перша половина ХV ст.” (К., 1993), “На переломі: друга половина ХV – середина ХVІІ ст.” (К., 1994) та ін.

За визначні досягнення Валерія Смолія у вивченні історії України, які знайшли високу оцінку вітчизняної і зарубіжної наукової громадськості, він обирається у 1992 р. член-кореспондентом, а в 1995 р. – дійсним членом (академіком) Національної академії наук України зі спеціальності “Історія України”. У серпні 1996 нагороджується Почесною відзнакою Президента України.

Звертає увагу на себе факт органічного поєднання вченим дослідницької роботи з науково-організаційною діяльністю. В липні 1991 р. призначається заступником директора з наукової роботи Інституту історії НАН України, а в грудні 1993 р. обирається колективом директором провідної наукової історичної установи України. У становленні Валерія Смо-

ля як керівника академічної інституції важливу роль відіграли дружні поради досвідченого адміністратора академіка НАН України Юрія Кондуфора. Завдяки його зусиллям якісно поліпшується (всупереч складним обставинам, зумовлених нестачею коштів й труднощами, породженими розробкою нової концепції історії України й сходженням до висот справжньої академічної науки) наукова й науково-організаційна діяльність інституту: розпочалася структурна перебудова підрозділів; в ряді вузівських центрів України створюються регіональні осередки історичних досліджень; розширюються міжнародні наукові зв'язки. Важливе значення мало сформування у 1997 р. на базі відділу середніх віків Науково-дослідного інституту козацтва, що став координаційним центром вивчення історії українського козацтва. Важко переоцінити значимість для функціонування Інституту історії створення власної видавничої бази – комп'ютерно-видавничого відділу⁷. Валерій Смолій очолює наукову координаційну раду з проблеми історичної науки НАН України та Українську філію Міжнародного наукового товариства з вивчення XVIII ст., є президентом Національного комітету по вивченню країн Південно-Східної Європи, віце-президентом Національного комітету істориків України, головою спеціалізованої Вченої ради по захисту дисертацій в Інституті історії НАН України, стає членом спеціалізованих рад Київського і Дніпропетровського університетів. З 1997 р. увійшов до складу Комітету з Державних премій України в галузі науки і техніки, а з 1998 р. виконує обов'язки члена Президії Національної академії наук України.

Не можна обминути мовчанкою його зусиль як головного редактора “Українського історичного журналу” (з початку 1994 р.), спрямованих на перетворення часопису в трибуну найважливіших досягнень національної історіографії. І в цьому відношенні вже зроблено чимало. Кожен неупереджений читач не міг не помітити тих якісних змін в кращу сторону, що сталися у другій половині 90-х рр. як у його структурній побудові (відкрито ряд нових рубрик), тематичній спрямованості, так і в науковому рівні здійснених публікацій. З літа 1997 р. очолюваний ним колектив науковців Інституту розпочав реалізацію “унікального проекту науководовідкового характеру – багатотомної “Енциклопедії історії України”, яка своєрідно підсумовує доробок новітньої української історіографії в галузі практичного й теоретичного осмислення поступу більш ніж тисячолітньої національної історії, представлений в усій сукупності й логічній підпорядкованості подій, персоналій, термінів”⁸. До кінця 2009 р. вийшли друком перших 5 томів “Енциклопедії” й підготовлено до друку ще 2 томи.

Водночас Валерій Смолій продовжував інтенсивно працювати у сфері розробки таких актуальних проблем, як історія козацтва; Національна

революція XVII ст.; Українська держава другої половини XVII–XVIII ст.; українська дипломатія XVII–XVIII ст. тощо. У 1997 р. побачила світ монографія “Українська державна ідея XVII–XVIII ст.: проблеми формування, еволюції, реалізації” (співавтор В. Степанков), в якій вперше зроблено спробу з’ясувати зміст політичної свідомості національної еліти та її роль у державотворчому процесі. На основі аналізу джерельного матеріалу вдалося вяснити, що ідея створення незалежної української соборної держави була сформульована не на рубежі XIX–XX ст., а в першій половині 1649 р. Богданом Великим. У творчому співробітництві зі В. Степанковим вчений розробив нову концепцію визвольних змагань українців 50–70-х рр. XVII ст. Вона знайшла багате джерельне обґрунтування у монографічних дослідженнях “Українська національна революція середини XVII ст.: проблеми, пошуки, рішення” (К., 1999) та “Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.): Україна крізь віки” (К., 1999. – Т.7). Встановлено, що впродовж 1648–1676 рр. в Україні проходила революція типологічно близька Нідерландській (1566–1609 рр.).

Важко переоцінити значимість для розвитку історичної науки втіленого у життя розробленого ним унікального проекту багатотомного видання “Україна крізь віки”. Залучивши до його виконання провідних учених України, Валерій Смолій спромігся за короткий термін (впродовж 1998–2000 рр.) організувати підготовку й опублікувати 15 томів цієї серії. Дане видання стало першою у незалежній Україні фундаментальною науковою роботою, присвяченою історії України з найдавніших часів до сьогодення. Окрім усього іншого, його цінність полягає в тому, що воно розраховане не тільки для фахівців, але й пересічних громадян, котрі цікавляться національною історією. Науковий загал і громадськість високо оцінили дану працю і Валерію Смолію та групі авторів у грудні 2001 р. Указом Президента України було присуджено Державну премію України в галузі науки і техніки.

Нові якості таланту Валерія Смолія проявилися під час його діяльності на посаді віце-прем’єр-міністра України з питань гуманітарної політики (1997–1999 рр.). Обіймаючи високу і відповідальну посаду, завжди приймав виважені рішення, пам’ятаючи, що за кожним з них стоять долі живих людей; залишався скромною, чуйною і порядною Людиною. Поділяю думку чл. кор. АН України Олександра Реєнта, що він “послідовно проводив лінію на гуманізацію суспільства, створення такого соціокультурного, міжетнічного, міжконфесійного клімату, який максимально відповідав би інтересам і держави, і кожної людини, гармонізував стосунки між ними”⁹.

Вагоме наукове значення для з’ясування причин кризи історичної на-

уки в Україні, пошуку шляхів виходу з неї, розробки нових методологічних засад її розвитку мали висловлені у другій половині 90-х ХХ ст. – поч. ХХІ ст. Валерієм Смолієм міркування у виступах на нарадах і конференціях та в публікаціях на шпальтах преси. Їх головні пі назви наступні: “Про пошук нових теоретичних та методологічних підходів до вивчення історії України” (1996 р.), “Українська історична наука на рубежі ХХІ століття: тенденції розвитку” (1997 р.), “Українська гуманітарна наука на порозі ХХІ століття: проблеми методології” (1999 р.), “Наука і влада” (2000 р.), “Актуальні проблеми розвитку історичної науки в сучасних умовах” (2001 р.), “Ми повинні бути чесними перед самими собою, перед суспільством, країною: інтерв’ю (2001 р.) та “Вступаючи у ХХІ століття: деякі теоретично-методологічні аспекти історичних досліджень в Україні” (2003 р.).

У них слушно зазвучало застереження “дещо критичніше поставитися до модного сьогодні підходу, який декларується як заповнення так званих “білих плям” в історії. Очевидно, на певному етапі це слід було б робити. Але в цьому контексті існує інша небезпека – поява вже не “білих плям”, а “чорних дір”, коли висвітлення історичного процесу йтиме вибірково, селективно, і коли загальні його закономірності підніматимуться випадковими на злобу дня історичними подіями, факторами, окремими особами. Історію слід реконструювати такою, якою вона була – складною, багатовимірною, неоднозначною. Її не слід ні прикрашати, ні драматизувати”. Важко не погодитися з твердженням автора, що “нинішні тенденції розвитку науки вказують, насамперед, на необхідність вироблення нових теоретичних і методологічних підходів щодо вивчення історичного процесу в Україні. У цьому контексті однією з основних умов досягнення успіху є відмова від думки про необхідність створення єдиних універсальних методологічних засад, на основі яких могли б писати свої праці історики”. Торкнувшись проблеми характеру взаємин науки і влади, він зауважив: “Завдання державної влади є підтримка й допомога у реформуванні науки. Завдання науки є допомога державі у трансформації суспільства. Взаємозалежність науки і влади висока, вони повинні допомагати одна одній не лише вижити, а й динамічно розвиватися. Якщо не буде такої взаємодопомоги, наука загине (вона вже гине на наших очах). Влада, звичайно, не загине, але це вже може бути інша влада, яка функціонуватиме виключно для себе”. Точніше не скажеш!

Перше десятиріччя ХХ ст. по праву можемо назвати розквітом талантів Валерія Андрійовича як вченого, адміністратора й організатора історичної науки в Україні. Він продовжував досліджувати такі фундаментальні проблеми, як особливості Української революції ХVІІ ст. та

її роль і місце в ранньомодерній історії не лише України, але й Східної Європи; політична система українського суспільства Гетьманщини у другій половині XVII ст.; геополітичне становище Української держави середини XVII – початку XVIII ст.; участь козацтва і селянства в революції 1648–1676 рр.; українська державна ідея кінця XVI–XVIII ст.; витоки українського парламентаризму тощо. Не згасав його інтерес до осмислення ролі видатних осіб у державотворчих процесах XVII ст., а відтак до жанру історичного портрета. Займався розробкою сюжетів, що торкалися української ментальності й культури XVII–XVIII ст. Так, на початку XXI ст. взяв участь у написанні монографій “Україна: утвердження незалежної держави (1991–2001)” (К., 2001), “Україна: віхи історії” (К., 2001), “Нариси з історії дипломатії України” (К., 2001), “Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу: Нариси з історії ментальності та національної свідомості” (К., 2001), “Україна XX століття”: У 2 книгах (К., 2002) та ін. 2002 р. побачила світ (у проекті “Особистість і доба”) книга “Богдан Хмельницький” (співавтор В. Степанков), що стала новим кроком у дослідженні життя і діяльності Великого сина України.

У наступні роки інтенсивно займався дослідженням еволюції української державної ідеї XVII–XVIII ст. й боротьби еліти Гетьманщини за її реалізацію, що дозволило глибше з’ясувати рівень політичної свідомості тогочасного суспільства, побачити деструктивні процеси, що роз’їдали з середини політичну систему молодій державі. Паралельно вивчався комплекс питань, пов’язаний з її зовнішньою політикою у роки Національної революції XVII ст. Результатом стало істотне збагачення уявлень науковців про процес становлення української дипломатичної служби, основні принципи її функціонування, напрями зовнішньої політики Б.Хмельницького, І.Виговського, П.Тетері, П.Дорошенка й інших гетьманів. Ці напрацювання оформилися в окремі розділи фундаментального дослідження “Історія українського козацтва: Нариси у двох томах” (Т.1. – К., 2006). Новим словом в історичній науці став доробок Валерія Смолія в з’ясуванні соціальних аспектів розвитку революції за доби гетьманату Богдана Великого. Повернувшись до вивчення соціальних аспектів, вчений спромігся відтворити цілісну панораму ролі у ній селянства. Проаналізувавши зміст, форми й особливості його боротьби, вчений аргументовано довів, що вона переросла у Селянську війну 1648 – першої половини 1652 рр., яка призвела до кардинальних зрушень у сфері соціально-економічних відносин козацької України. Висвітлюючи її феномен, автор ґрунтовно проаналізував й політику Б.Хмельницького у селянському питанні (Дивись: Історія українського селянства. – К., 2006. – Т.1).

Починаючи з середини першого десятиріччя XXI ст., Валерій Смолій

у творчій співпраці зі В. Степанковим займався розробкою кількох науково-дослідних проєктів. Одним із них стало вивчення політичної системи українського суспільства у період революції XVII ст. Як наслідок, 2008 року публікується праця “Політична система українського суспільства у роки Національної революції XVII століття”. Її основні складові увійшли до фундаментального дослідження колективу авторів “Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності” (К., 2008). Назріла потреба осмислення багатьох аспектів революції 1648–1676 рр. спонукала присвятити окреме дослідження монографічного характеру її актуальним проблемам (типології і характеру, місця у європейському революційному процесі XVI–XVIII ст., співвідношення національно-визвольної і соціальної складових у боротьбі, особливостей формування української політичної системи на теренах Гетьманщини, геополітичного становища Української держави та основних напрямків її зовнішньої політики тощо). Воно було завершено у червні 2009 р. і віддане до видавництва. Влітку цього ж року підготовлено до друку 3-тє перевидання (доповнене і перероблене) книги “Богдан Хмельницький”. Восени докінчено написання фундаментальної роботи, присвяченої висвітленню життя й діяльності однієї з найтрагічніших постатей революції – гетьмана Петра Дорошенка, останнього соратника Богдана Великого.

Слід відзначити його важливу роль як наукового редактора та члена редколегії, у підготовці наукових видань (монографій, збірників праць, добірок документів). Зокрема, побачили світ такі колективні роботи, як “Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст.: Історичні нариси” (К., 2002); “Україна партизанська 1941–1945. Партизанські формування та органи керівництва ними” (К., 2002), “Українська історіографія на рубежі століть”. Історичні науки (Кам’янець-Подільський, 2001. – Т.7), “Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки” (К., 2003), “Історія української культури” (К., 2003. – Т.3), “Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин”. Зб. наук. праць (К., 2003), “Полководці Війська Запорозького” (К., 2004), “Моя Україна” (К., 2004), “Україна – козацька держава. Ілюстрована історія українського козацтва у 5175 фотосвітлинах” (К., 2004), “Україна соборна”. Зб. наук. ст. (К., 2005. – Вип.2. – Ч.1-3), “Історія українського козацтва” (К., 2006. – Т.1-2), “Історія українського селянства” (К., 2006, Т.1-2), “Інститут історії України НАН України 1936–2006” (К., 2006), “Державотворчий процес в Україні. 1991–2006” (К., 2007), “Тerra cossacorum: Студії з давньої і нової історії України” (К., 2007), “Політична система для України: Історичний досвід і виклики сучасності” (К., 2008), “История Украины: Научно-популярные очерки” (М., 2008), “Нариси історії державної служби” (К., 2008), “Україна: Хро-

нологія розвитку” (К., 2009. – Т.4), “Шевченків край: історико-етнографічне дослідження” (К., 2009) та багато інших. За його редакційної діяльності побачили світ такі археографічні видання як “Руська (Волинська) метрика” (К., 2002), “Універсали Івана Мазепи 1687–1709” (К., Львів, 2002), “Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року: Документи і матеріали” (К., 2003), “Кримські татари: Шляхи до повернення. Кримськотатарський національний рух (Друга половина 1940-х – початок 1990-х років) очима радянських спецслужб”. 36. док. і мат. (К., 2004. – Ч.1), “Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687)” (К., Львів, 2004), “Гваньїні О. Хроніка європейської Сарматії” (К., 2007), “Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: документи і матеріали” (К., 2007), “Інститут історії України НАН України. Друге двадцятиріччя (1957–1977): Документи і матеріали” (К., 2007), “Українська політична еміграція. 1919–1945: Док. і матеріали” (К., 2009).

Валерій Смолій входить до складу редколегій 50-титомного видання творів М.Грушевського, 20-титомного зібрання праць академіка Д.Яворницького, 5-титомного дослідження “Історія української культури”, серій “Декабристи в Україні: дослідження й матеріали”, “Історичні романи й повісті”, “Пам’ятки історичної думки”. Став одним із засновників і відповідальним редактором видань серії “Пам’ятки історії України”, членом редколегій часописів “Архіви України”, “Краєзнавство”, “Київська старовина”, міжвідомчого наукового збірника “Архівознавство. Археологія. Джерелознавство”¹⁰. На кінець 2009 р. виступив відповідальним редактором майже 400 колективних й індивідуальних монографій, добірок документів, перевидань історичної спадщини, збірників наукових праць, зокрема, щорічників “Україна в Центральній-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVII ст.)”, “Соціум: Альманах соціальної історії”, “Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки”. Є головним редактором “Зводу пам’яток історії та культури України” у 28-ми томах, довідкового серійного видання “Україна: Хроніка XX століття”¹¹.

Не можна не відзначити його заслуги у якісному поліпшенні кадрового потенціалу Інституту історії, зміцненні його матеріально-технічної бази. Кидається у вічі вдала реорганізація структури установи. Так, набула поширення практика створення у межах існуючого структурного поділу “спеціалізованих Центрів, сконцентрованих на дослідженні соціальної історії, давньоруської доби, голодомору 1930-х років, теоретичних і методологічних проблем історичної регіоналістики тощо”. Панування доброзичливої творчої атмосфери, вміле керівництво колективом звело до мінімуму відтік наукових кадрів. Позитивною стороною функціонування Інституту стало залучення до співробітництва з ним висококваліфі-

кованих фахівців усіх регіонів України, створення у них власних науково-дослідних осередків і філій для дослідження проблематики всеукраїнського чи локального значення¹². Внаслідок чого вдалося досягти розробки “на сучасному рівні європейської історичної науки таких проблем, як становлення та історична еволюція Української держави; політична культура та проблеми ментальності українського суспільства; українське суспільство в системі європейської та світової цивілізації; історія міжнародних зв’язків України; Українські національні революції XVII і початку XX ст.; Україна в подіях Другої світової війни; національно-визвольні і культурологічні змагання доби українського Відродження; суспільно-політичні структури та соціально-економічний комплекс підрадянської України, дослідження актуальних проблем української історіографії; публікація археографічної та історіографічної спадщини, тощо”¹³. Очолював виконання проекту Державного фонду фундаментальних досліджень “Ідея державності в суспільній думці та політичній практиці України XVI–XVIII ст.” та проектів Департаменту науково-технічних програм “Українська козацька держава у політичному просторі Центральної, Східної та Центрально-Східної Європи (XVII–XVIII ст.)”, “Тенденції суспільно-духовного розвитку України у другій половині XVII–XVIII ст.: національний та загальноєвропейський аспект”, “Українське суспільство доби середньовіччя – початку нового часу: політичні, соціальні, економічні, правові системи” тощо¹⁴.

Продовжував талановитий вчений працювати і в сфері підготовки посібників і підручників для вузів і школи. Так, у 2000 і 2002 рр. побачили світ друге й третє перевидання “Історія України: нове бачення” – навчального посібника для студентів і викладачів середніх спеціальних і вищих навчальних закладів. У співавторстві з В.Степанковим було підготовлено й опубліковано пробний підручник для 7 класу “Історія України. Давні часи та середньовіччя” (К., 2000). На III Київській Міжнародній виставці-ярмарку “Книжковий сад – 2001”, присвяченій 10 річниці Незалежності України, він відзначений Дипломом у номінації “Кращий підручник”. У 2007 р. виходить підручник (українською і російською мовами) “Історія України” для загальноосвітніх навчальних закладів.

Велику увагу Валерій Смолій продовжував приділяти підготовці наукових кадрів. На осінь 2009 р. під керівництвом вченого науковці підготували й захистили 11 докторських і 20 кандидатських дисертацій. Успішно функціонує створена ним наукова школа, представники якої відомі в Україні та за її межами (доктори історичних наук Олександр Гуржій, Віктор Горобець, Володимир Ричка, Олена Сидоренко, Петро Сас, Валерій Степанков, Тарас Чухліб, Віталій Щербак та ін.).

Держава високо оцінила науковий доробок Валерія Смолія у розвитку історичної науки (він складає бл. 900 праць), а також заслуги у громадській і державній діяльності. У 1996 р. вченого нагороджено “Відзнакою Президента України”, 1998 р. йому присвоєно почесне звання “Заслуженого діяча науки і техніки України”. Нагороджується також високими державними нагородами – орденами Ярослава Мудрого V (1999) і IV (2004) ступенів та “За заслуги” II (2006) і I (2009) ступенів. Однак, найвищою нагородою для цього Подвижника історичної науки, її неперевершеного менеджера, мудрої, скромної й щирої Людини є радість родинного щастя, успішне функціонування Інституту історії, за колектив якого в цілому, і за кожного співробітника зокрема, завжди сердечно дболоває, доброзичливість колег і незрадливність друзів.

Основні праці В.Смолія:

1. Возз'єднання Правобережної України з українськими землями у складі Російської держави // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 1974. – №8. – 0,8 др. арк.
2. Воссоединение Правобережной Украины с украинскими землями в составе Русского государства: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – К., 1974. – 1,5 др. арк.
3. Повстання 1794 р. під проводом Т.Костюшка і Правобережна Україна // УІЖ. – 1974. – №2. – 0,5 др. арк.
4. Антифеодальні рухи на Правобережній Україні у другій половині XVIII ст. // УІЖ. – 1975. – №10. – 0,8 др. арк.
5. Польський суспільно-політичний рух кінця XVIII ст. на Правобережній Україні // Проблеми слов'янознавства. – Вип.14. – Львів: Вища школа, 1975. – 0,6 др. арк.
6. Возз'єднання Правобережної України з Росією. – К.: Наукова думка, 1978. – 10,7 др. арк.
7. Зміцнення торгово-економічних зв'язків Правобережної України з Росією у другій половині XVIII ст. // УІЖ. – 1978. – №9. – 1,0 др. арк.
8. Освободительный поход отряда И.Золотаренко // Вопросы истории. – 1979. – №5. – 0,5 др. арк.
9. Історія Української СРСР. – К.: Наукова думка, 1979. – Т.П. – 6 др. арк. (у співавт.).
10. Восстание под предводительством Пушкиря и Барабаша // Вопросы истории. – 1981. – №2. – 0,5 др. арк. (співавт. чл.-кор. АН УРСР Ф.П.Шевченко).
11. Участь жителів Києва у антифеодальній і визвольній боротьбі українського народу (кінець XVI – перша половина XVII ст.) // УІЖ. – 1981. – №10. – 1,0 др. арк.
12. История Киева. – К.: Наукова думка, 1982. – 2,0 др. арк. (у співавт.).
13. История Украинской ССР. – К.: Наукова думка, 1983. – Т.3. – 10,0 др. арк. (у співавт.).
14. Історія Української РСР: Посібник для 7–8 класів середньої школи. – К.: Радянська школа, 1983. – 10,0 др. арк. (співавт. д.і.н. В.Г.Сарбей, д.і.н., Г.Я.Сергієнко).
15. Основні тенденції класової боротьби на Україні періоду пізнього феодалізму // УІЖ. –

1983. – №9. – 1,0 др. арк.

16. Социальное сознание участников народных движений на Украине (вторая половина XVII–XVIII вв.): Автореф. дис. ... докт. ист. наук. – К., 1985.

17. Формування соціальної свідомості народних мас України в ході класової боротьби. Друга половина XVII–XVIII ст. – К.: Наукова думка, 1985. – 18,5 др. арк.

18. Деякі аспекти формування соціальної свідомості учасників антифеодалних рухів на Україні періоду пізнього феодалізму (друга половина XVII–XVIII ст.) // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. – К.: Наукова думка, 1986. – 1,0 др. арк.

19. Запорозька Січ: Виникнення, тенденції розвитку, ліквідація // Наука і суспільство. – 1988. – №4. – 0,5 др. арк.

20. Про деякі нові підходи до вивчення основних проблем феодальної суспільно-політичної формації (Виступ на засіданні “Круглого столу” з теми “Актуальні проблеми історичної науки і сучасність”) // УІЖ. – 1988. – №8. – 0,6 др. арк.

21. Серафим Володимирович Юшков (До 100-річчя з дня народження) // УІЖ. – 1988. – №4. – 0,8 др. арк. (співавт. к.і.н. В.М.Ричка).

22. 200-річчя повстання селян у с.Турбаях на Полтавщині // УІЖ. – 1989. – №6. – 0,7 др. арк.

23. Основні риси формування української нації // Історичні передумови возз’єднання українських земель. – К.: Наукова думка, 1989. – 0,5 др. арк.

24. А.Я.Ефименко: очерк жизни и научного творчества // Ефименко А.Я. История украинского народа. – К.: Лыбидь, 1990. – 1,3 др. арк.

25. В.Б.Антонович як історик українського козацтва // УІЖ. – 1990. – №9. – 0,5 др. арк. (співавт. к.і.н. В.М.Ричка).

26. Грушевский М.С.: историко-биографический очерк // Грушевский М.С. Очерк истории украинского народа. – К.: Лыбидь, 1990. – 1,0 др. арк. (співавт. чл.-кор. АН УРСР Ф.П.Шевченко).

27. История в жизнеописаниях. – К.: Наукова думка, 1990. – 20,0 др. арк. (співавт. д.і.н. М.Ф.Котляр).

28. Літопис українського козацтва // Яворницький Д.И. История запорожских казаков. – К.: Наукова думка, 1990. – Т.1. – 1,0 др. арк.

29. Максим Залізняк // УІЖ. – 1990. – №3. – 1,0 др. арк.

30. Петро Сагайдачний: воїн, політик, людина // Вітчизна. – 1990. – №1. – 1 др. арк.

31. Становлення української феодальної державності // УІЖ. – 1990. – №10. – 1,0 др. арк. (співавт. к.і.н. О.І.Гуржій).

32. Українська медієвістика: проблеми, шляхи розвитку // Проблеми української історичної медієвістики: Методичні рекомендації. Теоретико-практичні розробки. – К., 1990. – 0,5 др. арк.

33. Видатний історик України // Грушевський М. Історія України-Руси. – К.: Наукова думка, 1991. – Т.1. – 1,5 др. арк. (співавт. чл.-кор. АН УРСР П.С.Сохань).

34. Традиції визвольної війни 1648–1654 рр. в антифеодальній боротьбі на Україні (друга половина XVII–XVIII ст.) // УІЖ. – 1991. – №1. – 1,0 др. арк.

35. Українська козацька держава // УІЖ. – 1991. – №4. – 1,0 др. арк.
36. Феномен українського козацтва в загальноісторичному контексті // УІЖ. – 1991. – №5. – 1,0 др. арк.
37. Як і коли почала формуватися українська нація. – К.: Наукова думка, 1991. – 7,0 др. арк. (співавт. к.і.н. О.І.Гуржій).
38. Гетьман Петро Дорошенко // УІЖ. – 1992. – №7-8. – 1,5 др. арк. (співавт. к.і.н. В.С.Степанков).
39. Творець Української держави // Україна. – 1992. – №29-32. – 1,5 др. арк. (співавт. к.і.н. В.С.Степанков).
40. У пошуках нової концепції Визвольної війни українського народу XVII ст. – К., 1992. – 2,5 др. арк. (співавт. к.і.н. В.С.Степанков).
41. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. – К.: Либідь, 1993. – 36,7 др. арк. (співавт. к.і.н. В.С.Степанков).
42. Деякі дискусійні питання історії Коліївщини // УІЖ. – 1993. – №10. – 1 др. арк.
43. Дмитро Дорошенко: Постає на тлі епохи // Дорошенко Д. Історія України. – К.: Освіта, 1993. – 1,0 др. арк. (співавт. к.і.н. В.М.Ричка).
44. Іван Мазепа // Історія України в особах. IX–XVIII ст. – К.: Україна, 1993. – 1,0 др. арк.
45. Історія України (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.): Навчальний посібник для 7–8 класів середніх шкіл. – К.: Освіта, 1993. – 16,2 др. арк. (співавт. д.і.н. Г.Я.Сергієнко).
46. Правобережна Україна другої половини XVII ст.: провінція Речі Посполитої чи частина самостійної держави? // Польсько-українські студії. Т.1. Україна й Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. – К.: Либідь, 1993. – 1,0 др. арк.
47. Правобережна Україна у другій половині XVII–XVIII ст.: Проблема державотворення. – К., 1993. – 4,0 др. арк. (співавт. к.і.н. В.С.Степанков).
48. Українське козацтво: особливості та закономірності становлення і розвитку // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина: Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 500-річчю українського козацтва. – К., 1993. – Вип.1. – 0,5 др. арк.
49. Богдан Хмельницький: Хроніка життя та діяльності. – К.: Наукова думка, 1994. – 17,2 др. арк. (співавт. д.і.н. В.С.Степанков).
50. З думкою про Україну // Українська ідея. Перші речники. – К., 1994. – 1 др. арк.
51. Історія в життєписах. – К.: Час, 1994. – 22,0 др. арк. (співавт. д.і.н. М.Ф.Котляр).
52. Петро Дорошенко // Київ. – 1994. – №7. – 1,0 др. арк.
53. Державотворець // Київська старовина. – 1995. – №4. – 1,0 др. арк.
54. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. – Вид.2, доп. – К.: Либідь, 1995. – 45,0 др. арк. (співавт. д.і.н. В.С.Степанков).
55. Вчений, державний, громадський діяч // З любов'ю до України: На пошану академіка НАН України Петра Тимофійовича Тронька. – К., 1995. – 1,0 др. арк.
56. Богдан Хмельницький: особистість в контексті епохи // УІЖ. – 1995. – №4. – 1,3 др. арк.

57. Іван Мазепа // Володарі гетьманської булави: Історичні портрети. – К.: Варта, 1995. – 1,0 др. арк.
58. Історія України: Нове бачення. – К.: Україна, 1995. – Т.1. – 2,0 др. арк. (співавт. д.і.н. В.С.Степанков).
59. Україна у другій половині XVII–XVIII ст.: основні напрями соціальної політики // Історія українського середньовіччя: козацька доба: Збірник наук. праць у 2-х ч. – К., 1995. – Ч.1. – 1,0 др. арк.
60. Українська козацька держава // Історія України. – 1996. – №4. – 1,5 др. арк.
61. Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. – К.: Альтернативи, 1997. – 15,5 др. арк. (співавт. д.і.н. В.С.Степанков).
62. Українська історична наука на рубежі XXI століття: тенденції розвитку // Освіта України. – 1997. – 4 липня. – 0,5 др. арк.
63. Богдан Хмельницький і питання державотворення: до політичної характеристики гетьмана // Альманах “Гомін України” на 1998 рік. – Торонто: Тризуб, 1998. – 2,0 др. арк.
64. І.О.Гуржій: вчений і людина // Спеціальні історичні дисципліни: питання історії та методики: Зб. наук. праць та спогадів. – К., 1998. – Ч.2. – 1,0 др. арк.
65. Все про Україну: У 2-х т. – К.: Альтернативи, 1998. – Т.1. – 4,0 др. арк. (у співавт.).
66. Українська національна революція крізь призму століть // УДЖ. – 1998. – №1-3. – 3,5 др. арк. (співавт. д.і.н. В.С.Степанков).
67. Видатна віха української історії // Українська соборність: ідея, досвід, проблеми (До 80-річчя Акту Злуки 22 січня 1919 р.). – К., 1999. – 0,5 др. арк.
68. Українська гуманітарна наука на порозі XXI століття: проблеми методології // Українська культура і мистецтво у сучасному державотворчому процесі: стан, проблеми, перспективи / Матеріали до наук.-практ. конф. – К., 1999. – 0,5 др. арк.
69. Українська національна революція XVII століття (1648–1676 рр.). – К.: Альтернативи, 1999. – 18,0 др. арк. (співавт. д.і.н. В.С.Степанков).
70. Українська національна революція середини XVII ст.: проблеми, пошуки, рішення. – К., 1999. – 7,2 др. арк. (співавт. д.і.н. В.С.Степанков).
71. Історичні уроки Української революції // Історія України. – 2000. – №41. – 1,0 др. арк.
72. Наука і влада // Влада і політика. – №3. – 15-21 лютого 2000. – 0,5 др. арк.
73. Історія України. Давні часи та середньовіччя. 7 клас. – К., 2000. – 20,4 др. арк. (співавт. д.і.н. В.С.Степанков).
74. Історія України. Навчальний посібник. – Вид. 2-е доп. і перер. – К.: Альтернативи, 2000. – 2,0 др. арк. (співавт. д.і.н. В.С.Степанков).
75. Актуальні проблеми розвитку історичної науки в сучасних умовах // Соціально-економічні перетворення в сучасній Україні. – К., 2001. – 0,4 др. арк.
76. Ілюстрована історія України / Литвин В., Смолій В., Шпаковатий М. – К.: Альтернативи, 2001. – 20,0 др. арк.
77. Нариси з історії дипломатії України. – К.: Альтернативи, 2001. – 4,0 др. арк. (співавт.).

д.і.н. В.С.Степанков).

78. Принцип соціальної політики і поведінки. Соціальні ідеали // Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу: Нариси з історії ментальності та національної свідомості. – К., 2001. – 1,0 др. арк.

79. Україна: утвердження незалежної держави (1991–2001). – К.: Альтернативи, 2001. – 1,5 др. арк. (співавтор. д.і.н. В.С.Степанков).

80. Український державотворчий процес у контексті Національної революції // Україна у ХХ століття: уроки, проблеми, перспективи. – К., 2001. – 1,0 др. арк.

81. Актуальні проблеми розвитку історичної науки в сучасних умовах // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К., 2001. – Вип.1. – 0,5 др. арк.

82. Історія України. Навчальний посібник. Вид. 3-є, доп. і пер. – К.: Альтернативи, 2002. – 4,5 др. арк. (співавтор. д.і.н. В.С.Степанков).

83. Україна. Поступ історії / Смолій В.А., Литвин В.М., Шпаковатий М.Г. – К.: Альтернативи, 2003. – 50,0 др. арк.

84. Історія української культури: У 5 т. – К., 2003. – Т.3. – 2,0 др. арк. (у співавтор.).

85. Гетьман Богдан Хмельницький – фундатор козацької держави // Україна козацька держава. Ілюстрована історія українського козацтва у 5175 фотосвітлинах. – К., 2004. – 1,0 др. арк.

86. Велика війна 1914–1918 рр. Ювілей початку, перебігу та завершення // Історія України. – 2005. – №39. – 0,6 др. арк.

87. Вступаючи у ХХІ століття: деякі теоретично-методологічні аспекти історичних досліджень в Україні // II Міжнародний конгрес українських істориків “Українська історична наука на сучасному етапі розвитку. – Кам’янець-Подільський, Київ, Нью-Йорк, Острогож, 2005. – Т.1. – 1,0 др. арк.

88. Переяслав 1654 р. та українсько-російські відносини крізь призму століть // Переяславська рада та українсько-російська угода 1654 р.: Історія, історіографія, ідеологія (Матеріали міжнародного “круглого столу”). – К., 2005. – 0,6 др. арк.

89. Становлення козацького політичного сепаратизму // Наукові праці Кам’янець-Подільського державного університету. Історичні науки. – Кам’янець-Подільський. 2005. – Т.14. – 2,0 др. арк. (співавтор. д.і.н. В.С.Степанков).

90. Вчений в контексті епохи // Гуржійські історичні читання / Матеріали конф., присвяченої 90-річчю від дня народження члена-кореспондента АН УРСР Івана Олександровича Гуржія. – Черкаси, Київ, 2006. – 0,5 др. арк.

91. Історія українського козацтва: Нариси у 2 т. – К.: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2006. – Т.1. – 9,0 др. арк. (співавтор. д.і.н. В.С.Степанков).

92. Історія українського селянства: Нариси у 2 т. – К.: Наукова думка, 2006. – Т.1. – 4,0 др. арк. (співавтор. д.і.н. В.С.Степанков).

93. Гуржій Іван Олександрович // Інститут історії України НАН України. 1936–2006. – К., 2006. – 0,7 др. арк.

94. Шевченко Федір Павлович // Інститут історії України НАН України. 1936–2006. – К.,

2006. – 0,5 др. арк.

95. Володимир Литвин: Історик – політик // В.М.Литвин: Біобібліографічний покажчик. – К., 2006. – 0,6 др. арк.

96. Традиції національного державотворення в другій половині XVI – XVIII ст. // Державотворчий процес в Україні. 1991–2006. – К.: Наукова думка, 2007. – 2,0 др. арк. (співавт. д.і.н. В.С.Степанков).

97. Богдан Великий (до 350-річчя з дня смерті) // Гетьман. – 2007. – №3-4. – 1,5 др. арк. (співавт. д.і.н. В.С.Степанков).

98. Історія України. Підручник для 7 класу загальноосвітніх навчальних закладів. – К.: Генеза, 2007. – 18 др. арк. (співавт. д.і.н. В.С.Степанков).

99. История Украины. Учебник для 7 класса общеобразовательных учебных заведений. – К.: Генеза, 2007. – 18 др. арк. (співавт. д.і.н. В.С.Степанков).

100. Слово про вченого // Юрій Анатолійович Пінчук. Біобібліографія: До 70-річчя від дня народження. – К., 2007. – 0,4 др. арк.

101. Політична система українського суспільства у роки Національної революції XVII ст. – К., 2008. – 6,0 др. арк. (співавт. д.і.н. В.С.Степанков).

102. Політична система для України: Історичний досвід і виклики сучасності. – К.: Ніка-Центр, 2008. – 5,0 др. арк. (співавт. д.і.н. В.С.Степанков).

103. Украинское государство от гетмана Б.Хмельницкого до капитуляции П.Дорошенко // История Украины: Научно-популярные очерки. – М., 2008. – 4,0 др. арк. (співавт. д.і.н. В.С.Степанков).

104. Иван Мазепа: слова і прокляття // Імідж. И.А.: Міжнародний діловий журнал. – 2008. – №2. – 1,0 др. арк.

105. Петро Дорошенко: на шляху до гетьманської булави // Державна справа. – 2008. – №12. – 1,3 др. арк. (співавт. д.і.н. В.С.Степанков).

106. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. – К.: Темпора, 2009. – 41,9 др. арк. (співавт. д.і.н. В.С.Степанков).

107. Українська національна революція XVII століття (1648–1676 рр.). – К.: Вид-во Кислово-Могилянська академія, 2009. – 23 друк. арк. (співавт. д.і.н. В.С.Степанков).

Автор висловлює щирю вдячність провідному науковому співробітнику Інституту історії України, канд. іст. наук Валентині Матях за люб'язно надану можливість скористатися складеною нею бібліографією наукових праць академіка В.А.Смолія.

Примітки:

1. Матях В.В. Валерій Андрійович Смолій // Інститут історії України Національної Академії Наук України 1936–2006. – К., 2006. – С.353.

2. Ресент О.П. Завжди у пошуку нового (академіку В.А.Смолію – 50) // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Ч.5; Історіографічні дослідження в Україні. Вип.10.

Об'єднаний випуск. У 2-х частинах. – К., 2000. – Ч.1. – С.10.

3. *Матях В.В.* Назв. праця. – С.353.

4. *Реснт О.П.* Назв. праця. – С.10.

5. *Степанков В.С.* Валерій Смолій – академік НАН України // Academia на пошану Леоніда Антоновича Коваленка (до 90-річчя від дня народження). Історичні дослідження. – Кам'янець-Подільський, 1997. – С.38-39.

6. *Матях В.В.* Назв. праця. – С.355.

7. *Реснт О.П.* Назв. праця. – С.14, 16.

8. *Матях В.В.* Назв. праця. – С.358.

9. *Реснт О.П.* Назв. праця. – С.17.

10. *Матях В.В.* Назв. праця. – С.362.

11. *Там же.*

12. *Там же.* – С.358.

13. *Там же.* – С.357.

14. *Там же.* – С.357-358.

Одержано 15 вересня 2009 р.

УКРАЇНА – КОЗАЦЬКА ДЕРЖАВА

УДК 94(470+571)+94(438)]“1654/1667”

В.В.Газін

“БОРОТЬБА ЗА КРИМ” – БАХЧИСАРАЙСЬКІ ДИПЛОМАТИЧНІ КОМБІНАЦІЇ МОСКВИ, ВАРШАВИ ТА ЧИГИРИНА НАПЕРЕДОДНІ ТА НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ РОСІЙСЬКО-ПОЛЬСЬКОЇ ВІЙНИ 1654–1667 рр.

У статті аналізуються дипломатичні зусилля керівництва Речі Посполитої, Московської держави й українського гетьманського уряду, спрямовані на забезпечення сприятливої для них позиції Кримського ханства наприкінці 1653–1654 рр.

Ключові слова: Кримське ханство, Московська держава, Річ Посполита, козацька Україна, дипломатія, посольство.

1654 р. став знаковим для політичного життя Центрально-Східної Європи. Оформлення військово-політичного союзу між козацькою Україною та Московською державою виходило далеко за межі їх політики і в тій чи іншій мірі торкалося інтересів цілого ряду держав регіону і не лише. Фактично, у результаті Переяславсько-московських домовленостей утворилася нова геополітична реальність, з якою змушені були рахуватися, насамперед, Річ Посполита, Крим, Туреччина, Швеція, придунайські князівства. Також даний факт не міг залишитися поза увагою Австрії, Бранденбурга, Франції – країн, які мали чітко визначені інтереси в регіоні Центрально-Східної Європи.

Союз з козацькою Україною для Московської держави, окрім того, що розглядався як вагома складова курсу царя Олексія Михайловича на “збирання руських земель”, був рішучим кроком, який засвідчив її прагнення вступити в суперечку за вплив в регіоні і безпосередньо ознаменував початок російсько-польської війни 1654–1667 рр.

Звичайно, боротьба за домінування в Центральній та Східній Європі, в епіцентрі якої опинилася козацька Україна, розгорілася, насамперед, між Москвою та Варшавою. Проте, як уже зазначалося, вона не могла не торкнутися інтересів цілого ряду країн, зокрема державою, яка виявляла

чи не найбільшу зацікавленість в результатах цього протистояння, намагалася будь-що не залишитися осторонь нього і проводила чітко визначену політику в даному регіоні, було Кримське ханство.

Відзначимо, що політика ханату періоду Української національної революції середини XVII ст. привертала увагу дослідників. Як суттєвий чинник, який безпосередньо та, в окремих випадках, визначально впливав на хід українсько-польського, російсько-польського, українсько-російського протистояння, що в різних комбінаціях проявлялося в цей час, вона досліджувалася С.Соловйовим та М.Грушевським, В.Смолієм та В.Степанковим, Т.Чухлібом, Г.Саніним, С.Фаїзовим та Д.Колодзейчиком¹.

У даній статті спробуємо проаналізувати дипломатичну боротьбу між урядами Московської держави, Речі Посполитої та козацької України з метою забезпечення найсприятливішої для себе військово-політичної позиції з боку Кримського ханства в 1653–1654 рр.

Слід відзначити, що не можна створити цілісну картину політичних комбінацій та військового протистояння між Московською державою та Річчю Посполитою напередодні та під час першого етапу російсько-польської війни без урахування позиції Кримського ханату, який саме в цей час переживав період політичного розквіту. Як зазначає Віктор Заруба: “Ніколи ні до того, ні після того часу ханство не мало такого значення і не відіграло такої ролі в міжнародній політиці й міждержавних стосунках Середньо-Східної Європи, як від 1648 до 1700 року”². Для нас це важливо ще з огляду на ту обставину, що кримський чинник безпосередньо впливав на політику як Польщі, так і Московської держави. При цьому сама позиція Криму значною мірою визначалася відповідно до подій в Україні та політики українського гетьманського уряду.

Дійсно, у досліджуваній період ханат переживав апогей своєї могутності. Збігнев Вуйцік датує початок цього періоду з 1637 р., коли Крим отримав остаточну перемогу над своїм найгіршим суперником – Бужацькою ордою. Внаслідок цього всі орди визнали зверхність кримського хана. Одночасно в Криму були проведені внутрішні реформи з метою зміцнення центральної влади. Відтак, Кримське ханство перетворилося на впливову силу на східноєвропейській арені³.

З 1648 р. Крим перебував в якості напівсоюзника, напівпротектора козаків (наприкінці березня 1648 р. між гетьманом Богданом Хмельницьким та Кримським ханством було укладено договір про військово-політичний союз⁴). Союз з Кримом і залучення татар до військових дій навесні 1648 р. виявилися вкрай необхідними. Це особливо важливо було на початковій стадії повстання, коли стояло питання, чи вилететься воно у всенародний виступ. Усе залежало від того, якими будуть результати

перших зіткнень з польськими військами. Добре вишколена і загартована у багатьох боях татарська кіннота стала важливим чинником перемог Богдана Хмельницького.

Відтак, вплив Кримського ханства на воєнні та політичні процеси довкола польсько-українського конфлікту був досить вагомим.

Проте, вважаємо за необхідне відзначити, що перед Бахчисараєм на середину XVII ст. стояло досить багато проблем. По-перше, доволі обтяжливою для нього була васальна залежність від Порти. З одного боку, Стамбул являвся могутнім протектором Криму, з другого – повсякчас втручався у внутрішні справи ханства, а також постійно вимагав участі татарських загонів у військових кампаніях, які проводила Туреччина. Зокрема, звичною практикою у відносинах двох держав стало втручання Порти у вирішення проблеми верховної влади в Криму. Так, хани призначалися і зміщувалися згідно волі султана. Жоден хан не міг бути впевненим в своєму завтрашньому дні, оскільки будь-якої хвилини міг розлучитися не лише з владою, але й з життям. Намагаючись послабити вплив Порти, Крим розглядав можливості створення військово-політичних союзів, які б дещо урівноважили його стосунки з протектором.

З внутрішньополітичних проблем Кримського ханства виділимо, насамперед, постійну боротьбу між ханом та кримською знаттю. Кримське керівництво зіштовхувалося з сепаратистськими настроями буджаків та ногайців⁵. Влада хана була обмежена не лише волею султана, але й представниками найбільш знатних родів (беями, карачеями), які були неодмінними радниками хана.

У чому ж полягали основні напрямки зовнішньої політики Бахчисараю? Поряд зі стосунками з Османською імперією, у ній головне місце відводилося відносинам з Росією. На думку російського вченого Геннадія Саніна, політика Криму стосовно Московської держави в середині XVII століття визначалася кількома основними моментами. По-перше, кримські хани намагалися реалізувати претензії на всю спадщину Золотої Орди. Відтак, у їх територіальних вимогах фігурувало Поволжя, Україна і навіть сама Москва. По-друге, лише в 1640-х рр. хани погодилися визнавати за російськими царями титул “самодержець”, тобто незалежний володар. У той час, як самі категорично вимагали іменувати їх в російських офіційних документах “царями”, тобто саме так, як іменували російські князі ханів Золотої Орди. По-третє, ханський двір намагався трактувати щорічні подарунки від царського імені як офіційну данину, як визнання політичної залежності Москви від Бахчисараю, як продовження тієї данини, яку платили російські землі в Орду⁶.

Саме у плані реалізації московської політики Крим будував відносини

і з Польщею, і з Україною. Мова йде про прагнення Бахчисарая, починаючи з середини 50-х рр. XVII ст., часу, коли проявилися ознаки зростання військової та політичної могутності Московської держави, яка стала претендувати на домінування в Східній Європі, зберігши союз з козацькою Україною та, по можливості, приєднавши до нього Польщу, спрямувати його військовий потенціал саме проти Москви. Звичайно, крім всього іншого, остання являла для Бахчисарая нескінченне джерело прибутків. Також ханатом розглядалося питання відторгнення від Москви давніх частин могутньої Золотої Орди – Казанського і Астраханського ханств, а також підпорядкування собі калмицьких орд. З огляду на це, зрозумілим є прагнення ханату будь-що не допустити зближення між козацькою Україною та Московською державою. Останнє, фактично, не лише перекреслювало б усі плани щодо організації спільного походу на Москву, а й призвело б до утворення надзвичайно небезпечного для Бахчисарая об'єднання, яке у перспективі спрямувало б своє вістря саме проти Криму. Відтак, зрозуміло, чому ханський уряд надзвичайно гостро сприйняв звістку про українсько-московське зближення. Тривогу кримські політики забили відразу, як тільки до них дійшла звістка про зміст угоди між Москвою та Україною. Диван 1654 р. дійшов висновку, що Крим не зможе завадити у подальшому північній загрозі. Конкретно ж, посилення Росії, в зв'язку з укладенням союзу з козацькою Україною, порушувало рівновагу сил у Східній Європі, і це штовхало татар на подальше зближення з Річчю Посполитою⁷. У березні 1654 р. хан жалкував, що козаки не підуть миритися з поляками. Це не входило у плани татар, котрі "...хочуть з козаками і литовським королем іти на Московську державу війною"⁸. Відтак, ідея широкої антимосковської коаліції, за участю козацтва, виявлялася більш ніж примарною. Союз Хмельницького з Москвою загрожував реалізації ще одного плану Бахчисарая – встановленню політичного протекторату над козацькою Україною, а також створював небезпеку для самого існування Кримського ханства.

При цьому дослідники звертають увагу на одну цікаву обставину, а саме, що в той час, коли офіційний Бахчисарай негативно поставився до утворення українсько-московського союзу, зовсім інша реакція спостерігається в середовищі ногайської еліти. Там до цього віднеслися спокійно і виступали за збереження приязних стосунків з Україною⁹.

Звичайно, кримський уряд окремо розробляв політичні концепти стосовно Речі Посполитої та козацької України. Насамперед, він намагався зберегти певну рівновагу сил між Військом Запорозьким та Польщею, що давало б можливість йому активно впливати на ситуацію довкола їх протистояння. Дослідники відзначають пріоритетність в політиці ханату саме

ідеї збереження міжнародної рівноваги. Зокрема, на цьому наголошував і російський історик другої половини XIX ст. В.Смірнов¹⁰, і сучасний польський тюрколог Д.Колодзейчик¹¹. Останній виступив з критикою теорій, згідно яких Крим розглядався як слабоборзвинуте утворення, яке цікавила лише данина та право на пограбування. На думку Колодзейчика, у діях ханату чітко простежується широка політична концепція, основу якої складала ідея збереження балансу сил в регіоні. Відтак, не видаються дивними дії орди в 1649, 1651, 1653 рр., коли вона займала лояльну позицію до Польщі, не даючи змогу Хмельницькому остаточно розгромити королівське військо. Ймовірно, що курс Кримського ханства у 1653 р., який призвів до створення кримсько-польського військового союзу, був продиктований саме цими цілями. Рятуючи Польщу від неминучого краху, ханат водночас не полишав надії, не допустивши російсько-українського зближення, долучити Військо Запорозьке до цього об'єднання і спрямувати його вістря проти Москви.

Ще в 1653 р., коли поширилися чутки про те, що козаки піддаються Москві, і що цар наказав гетьманові будувати укріплені міста вздовж рік Оскіл і Донець, хан писав Богдану Хмельницькому, закликаючи зберігати вірність українсько-кримському союзу. Він обіцяв, що при першій небезпеці прийде гетьманові на допомогу і навіть висунув ідею створення української автономії в межах володінь Кримського ханства: "...якщо ж гетьман і черкаси захочуть собі спокою, то хай переходять на кримську сторону за Дніпро і там будують собі міста". З другого боку, хан зазначав, що "...якщо правда, що гетьман бив чолом государю московському у вічне холопство, то він, хан, з'єднавшись з польським королем, піде на черкас війною"¹².

Наприкінці 1653 – на початку 1654 рр. розгорілася інтенсивна "боротьба за Крим", змістом якої стали активні дипломатичні зусилля Варшави, Москви і Чигирини вплинути на позицію Криму, від якої в значній мірі залежала розстановка сил в регіоні, а відтак перспективи майбутнього зіткнення. Звичайно, сторони ставили різні цілі, проте сходилися на одному – якщо не вдасться залучити Кримське ханство на свою сторону, то хоча б забезпечити його нейтралітет у період російсько-польської війни. Як відзначає Грушевський, "Очі Східної Європи, чи східноєвропейських політиків на весну 1654 р. були звернені на Крим. Чекали, яку позицію хан, ставши польським союзником і не переставши бути союзником козацьким, займе супроти сього нового факту – переходу козацтва під протекторат московського царя, котрого він умовився з королем воювати на спілку з козаками"¹³.

Особливо гостро постала проблема нейтралізації Криму перед московською дипломатією. У цьому питанні Москва виявляла неабияку ак-

тивність. Так, після того, як 14 вересня 1653 р. з Криму відбуло московське посольство, очолюване Демидом Хомяковим і Єрмолою Клочковим, уже 18 жовтня на їх місце прибули нові повноважні послы Сидор Ладигенський та Олексій Огарков, які перебували в Криму аж до березня 1655 р.¹⁴. Ще до повернення цих послів, у лютому 1654 р., московський уряд відправляє в Крим нове надзвичайне посольство в складі Тимофія Хотунського та Івана Фоміна. Останні мали спробувати схилити хана до війни проти поляків. Зокрема, мова йшла про можливість організації спільної військової акції проти короля¹⁵. У разі невдачі послы мали прикласти зусилля для утримання хана від надання допомоги полякам¹⁶.

Переговори з ханськими урядовцями проходили надзвичайно складно. Московські послы звертали увагу кримських чиновників на “всі лякі неправди” з боку польського короля, завдані государеві, пропонували вдвічі підвищити платню в кримську казну. Проте отримували відповіді на кшталт того, що між кримським царем та польським королем існує угода, яку не можна порушувати, а також стосовно того, що в свій час хан також звертався до московського царя з проханням військової допомоги, а той відмовив¹⁷.

Різно негативне ставлення Криму проявилось в питанні утвердження нових царських титулів.

Відзначимо, що після Переяслава в титулах московського царя відразу було відображено приєднання козацької України до його володінь (“Божиєю милостью великого государя, царя и великого князя, Всея Великия и Малья, и Белья Росии самодержца и многих государств и земель восточных и западных, и северных отчича и дедича, и обладателя...”).

Настійливі намагання російських дипломатів утвердити нові титули мали декілька підтекстів. По-перше, з визнанням нових титулів відбувалося фактичне визнання нових геополітичних реалій, які склалися в результаті військово-політичних успіхів Москви. У титулах відразу відображалися великі територіальні надбання й встановлення сюзеренітету чи протекторату російського уряду над тими чи іншими областями¹⁸.

По-друге, сама титулатура проголошувала царя як одного з найвеличніших і наймогутніших монархів Європи, демонструючи прагнення Москви посісти відповідне місце в європейській політиці.

По-третє, помилки в написанні царських титулів часто використовувалися московськими дипломатами для виправдання певних політичних та воєнних кроків Москви (цим могли бути виправдані військові конфлікти, відмова проведення переговорів тощо).

Можна погодитися з думкою російського вченого С.Фаїзова, що в нових титулах царя вбачалася претензія Москви на сприйняття її як нової

вселенської імперії, а також проглядалася не завуальована погроза щодо нових територіальних придбань (особливо це проявилось після укладення Переяславсько-московської угоди 1654 р.)¹⁹.

Звичайно, що за таких умов Крим не міг сприймати московські претензії інакше, як вороже. Відтак, це чітко проявилось в неприйнятті Бахчисараєм нових царських титулів. Так, у розмові з московськими посланцями калга Газі Гірей заявив, що "...нібито, государ їх всім світом володіє. А на сході і на заході, і на півночі і крім них є численні держави. І такою де гордістю перед цим московські государі і батько його государя не писалися, тому що те слово видумане і Богу грубо сильно"²⁰. Ще різкішою була відповідь хана Мегмета-Гірея (Іслам-Гірей помер 30 червня 1654 р.): "...де Москва, де схід, де захід? Між сходом і заходом хіба мало великих государів і держав? Слід було те знати і такі слова не писати, всієї вселеної отчичем і дідичем, і володарем пишеться, і так брехливо і аморально писати..."²¹. Далі "...у нас де царі не похваляються і похвали свої в жодну державу не пишуть. Наш де Іслам Гірей цар близько 600 міст завоював і про це государю вашому похвали свої і в інші держави не писав"²².

Попри негативне ставлення кримського керівництва до українсько-московського союзу та значні інтереси в сенсі організації походу проти Москви, Бахчисарай на початковому етапі російсько-польської війни утримався від участі в широкомасштабних військових акціях проти Росії. А в листопаді 1654 р. хан Мегмет Гірей навіть офіційно завірив московське керівництво, що готовий зберігати мир між державами на тих самих умовах, що й за правління Іслам Гірея. Звичайно, наголошувалося на тому, що російське керівництво має здійснювати щорічну присилку подарунків й запитів без зменшення в порівнянні з попередніми роками, а також заборонити своїм підданам здійснювати напади на кримські та турецькі володіння²³.

Активність в напрямку Криму проявляла також і польська, і українська дипломатія.

Відзначимо, що польське керівництво в цей час сконцентрувалося переважно на оформленні польсько-кримського військового альянсу. Виношувалися плани приєднання до нього українського козацтва. Очевидно, розраховували, що без допомоги Криму Військо Запорозьке виявиться більш податливе і можна буде вирішити одразу дві проблеми – утихомирити Україну і, приєднавши до польсько-кримського союзу військову потугу українських козаків, спрямувати весь цей альянс проти Росії.

На кінець 1653 – початок 1654 рр. для польського уряду головним напрямом зовнішньої політики окреслився саме кримський. Звичайно, у Варшаві розуміли, що реалізація польсько-татарського союзу не могла

відбутися лише внаслідок двосторонніх переговорів. До них слід було долучити також Туреччину, Семигород, Молдавію та Волощину.

Відтак, уже на початку січня 1654 р. до Туреччини було направлено посольство, очолюване львівським хорунжим Миколаєм Бегановським. Мова йшла про відновлення давніх мирних договорів між Польщею та Османською імперією. Поляки намагалися переконати Порту, щоб не надавала підтримки Хмельницькому і заборонила це робити своєму васалові – хану. У листі канцлера Корицінського до великого візира Мухаммеда-паші говорилося, що татари, раніше допомагаючи козакам, сприяли зміцненню православ'я, що може виявитися дуже небезпечним для самої Туреччини²⁴.

Туреччина в умовах внутрішньої кризи та складної зовнішньополітичної ситуації не могла зайняти чітку позицію в цьому питанні. Крім цього, в цей самий час до Стамбулу прибуло і українське посольство, яке вимагало, в свою чергу, щоб Туреччина категорично заборонила татарам надавати допомогу полякам.

Тогочасна позиція керівництва Османської імперії щодо надання військової допомоги Польщі проти Москви виявилася доволі неоднозначною. Як розповідав посланець царгородського патріарха Грек Іван, серед найвищих чиновників Туреччини присутні були різні думки. Так, за надання допомоги польському королю і за те, щоб наказати ханові розірвати союз з козаками, виступав паша Сіауш (існувала інформація, що він був підкуплений польським послом Бегановським). Проти втручання в польсько-російський конфлікт виступав візир, вважаючи, що для Туреччини більш актуальною є війна проти Венеції. Відтак, Османська імперія не поспішала з якимись конкретними обіцянками. Вона зайняла вичікувальну позицію. Загалом в Порті вважали, що навіть те, що хан за даних обставин зберігає, хай буде пасивну, але приязнь до Польщі, і це є надзвичайно позитивним для поляків. Зокрема, візир говорив польському послу Яскульському: “Як хан прилучиться до союзу України і Москви, то Польща пропаде”. Тому поляки, на думку турків, мусіли відповідно цінити і платити за прихильне ставлення хана. Звичайно, у Стамбулі заявляли, що як тільки козаки остаточно заявлять, що залишаються вірними царю (мається на увазі, що виявляться безрезультатними всі спроби розірвати українсько-російський союз), орда відразу рушить на допомогу полякам. Проте, знову-таки, для цього слід офіційно оформити кримсько-польський союз, отримати в повній мірі всі “упоминки”, порозумітися щодо майбутньої здобичі, виробити спільний план операцій тощо²⁵.

Відтак, Стамбул зайняв нейтральну позицію і заявив, що надає кримському ханові повну свободу дій у польсько-російському конфлікті.

На початку травня 1654 р. Бегановський покинув столицю Туреччини. Було ясно, що тугар дипломатичних переговорів переноситься зі Стамбулу до Бахчисарая.

У лютому 1654 р. до Криму відбув посол Польщі стражник коронний Маріуш Яскульський. Метою його посольства було запобігання можливого кримсько-українському зближенню (посол мав розкрити ханові хитрі наміри Хмельницького, який, водночас з переговорами з ханом, вів розмови з царем)²⁶. По дорозі до Криму посол прибув у Ясси, де мав розмови з молдавським господарем Юрієм Стефаном, досвідченим експертом у справах татарсько-турецьких.

7 квітня (н.с.) 1654 р. Яскульський прибув до Бахчисарая, де був прийнятий великим візиром Сефер Газі-агою, а потім і ханом Ісламом III Гіреєм. Прибувши до Бахчисарая, польський посол уже через три дні мав розмову з візиром. Він звернувся з проханням, щоб, з огляду на нововідновлену приязнь з королем, хан надав допомогу королю у війні проти Москви та козаків. Візир, звичайно, не відмовив. Проте на нараді у хана з цього питання, яка тривала три тижні, конкретного рішення так і не було прийнято. На думку Грушевського, хан очікував вказівки від султана²⁷.

Проте, як зазначає З.Вуйцік, попри певні стримуючі чинники (вичікувальна позиція Туреччини, суперечності між Кримом та Молдавією, Семигородом й Волощиною, дипломатичні контракти Б.Хмельницького), переговори призвели до позитивного для Варшави результату²⁸. Як наслідок, – в липні 1654 р. у Варшаві під час сейму, на який прибули кримські послы, очолювані Сулейманом-агою, відбулося підписання договору між Польщею та Кримом, який остаточно був затверджений уже в листопаді 1654 р. під час другої місії Яскульського до Бахчисарая²⁹.

Тоді ж в березні 1654 р. московський посол Ладигенський повідомляв, що в хана була нарада з найближчими людьми, де обговорювалося питання, пов'язане з новою політичною ситуацією. Хан говорив, що через небажання Хмельницького примкнути до антимосковського союзу стає неможливою організація планованого Кримом спільного польсько-татарсько-українського походу на Москву.

Звичайно, Крим був зацікавлений у війні з Московською державою. Проте такий похід можливий був лише в союзі з українським військом. “Але, – як зазначає М.Грушевський, – коли виявилось, що в сій комбінації козаки стануть на стороні Москви, се зразу змінило всі рахунки: воювати проти Москви і козаків, се було зовсім не те, що воювати Москву на спілку з козаками”³⁰.

На нашу думку, саме тогочасна позиція козацької України здійснювала вирішальний вплив на політику Криму. Звичайно, хана аж ніяк не

приваблювала перспектива зустрітися з об'єднаними українсько-московськими силами. Як наслідок, на настійливі вимоги поляків надіслати військо для походу проти козаків та Москви хан відповів, що всіма силами намагається розірвати українсько-московський союз.

Саме в цей час хан і його урядовці дійсно намагалися, відірвавши українців від Москви, переконати їх у доцільності оформлення українсько-кримсько-польської коаліції проти Росії. Ця тематика стала основною під час зустрічей з гетьманськими послами (відзначимо, що послы Богдана Хмельницького Опанас і Лук'ян перебували в Криму з 7 березня 1654 р., одночасно з росіянами і поляками). Проте, позиція Б.Хмельницького, яку й озвучували його представники, була доволі чіткою. Вона полягала в тому, що гетьман зі всім військом піддався під царську руку і коли хан надумає йти на Московське царство, то козаки його зустрінуть за Перекопом і “зовсім не чесно завернуть”³¹.

А український посол Савич, який прибув до Бахчисараю в останні дні квітня 1654 р., в розмові з ханом заявив, що в разі походу татар проти Москви українські козаки виступлять проти кримського війська, а також будуть організовані виправи морем проти Криму. Хан так розгнівався, що навіть вдарив Савича. Проте, пізніше наодинці заявив українському послові, що він дав згоду на спільний похід проти Москви не знаючи про те, що козаки піддалися під високу царську руку. Проте за таких обставин він відмовить королеві.

Цікавим є трактування причин укладення українсько-московського союзу в гетьманському листі до хана, направленому чи то з Савичем, чи з іншим послом – Кіндратом Сидоренком: “А що до Москви – що ми з нею зав'язали приязнь, то ми се зробили згідно з порадою в. цар. м., а також тому, що бачили як вони (поляки) з ріжних країв наймають військо против вас. Чому б того не мали й ми зробити? Краще мати більше приятелів!”³².

Звичайно, кримські урядовці в умовах, коли гетьманат зайняв чітку позицію стосовно Москви і відмовлявся навіть говорити про можливість розриву альянсу, продумували можливість простої нейтралізації козацтва. Так, кримський посол в розмові з генеральним писарем Виговським пропонував Війську Запорозькому залишитися нейтральним в умовах кампанії Криму проти Москви. Навіть пропонували стояти на своїх кордонах і боронити Україну від поляків³³.

Отже, на початковому етапі російсько-польської війни 1654–1667 рр., яка виникла внаслідок надання Москвою протекції Війську Запорозькому, що, фактично, означало втручання Росії у польсько-український конфлікт, відбувалася інтенсивна дипломатична “боротьба за Крим”. І Москва,

і Варшава намагалися, якщо і не зробити Бахчисарай своїм військовим чи політичним союзником, то хоча б гарантувати дотримання ним нейтральної позиції. Значною мірою тогочасна політика ханату була зумовлена позицією козацької України. Суворе дотримання Б.Хмельницьким умов Переяславсько-Московської угоди змусило Крим утриматися від рішучої підтримки планів керівництва Речі Посполитої розпочати похід на Москву.

Примітки:

1. *Соловьев С.М.* Сочинения. В 18 кн. – Кн.V. – Т.9-10: История России с древнейших времен / Отв. ред.: О.Д.Ковальченко, С.С.Дмитриев. – М.: Мысль, 1990; *Грушевський М.С.* Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П.С.Сохань (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 1997. – Т.IX-2; *Wójcik Z.* Dyplomacja polska w okresie wojen drugiej połowy XVII wieku (1648–1699) // *Historia dyplomacji polskiej. T.II (1572–1795)* / Pod red. Zbigniewa Wójcika. – Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1982; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Становлення української дипломатичної служби. Зовнішня політика уряду Б.Хмельницького // *Нариси з історії дипломатії України.* – К., 2001. – С.107-162; *Чухліб Т.* Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. – К., 2003; *Санін Г.А.* Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII века. – М., 1987; *Файзов С.* “Где Москва, где восток, где запад?": географическая полемика между крымским ханом Мухаммедом IV и царем Алексеем Михайловичем в 1655–1658 гг. // *Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин.* – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – С.128-146; *Колодзейчик Д.* Крымское ханство как фактор стабилизации на геополитической карте Восточной Европы // *Украина и соседние государства в XVII веке. Материалы международной конференции.* – СПб.: Скиф, 2004. – С.83-89.

2. *Заруба В.* “Українське питання” в системі європейської політики останньої чверті XVII століття // *Київська старовина.* – 2003. – №1. – С.9.

3. *Wójcik Z.* *Op. cit.* – S.181.

4. *Степанков В.* Між Москвою і Стамбулом: чи існувала проблема вибору протекції у 1648–1654 рр. // *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.).* – Вип.4. – К., 2004. – С.224.

5. *Маркевич А.И.* Краткий очерк истории Крымского ханства [Електронна публікація] // <http://www.moscow-crimea.ru/history/hanstvo/index.html>.

6. *Санін Г.А.* Крым в геополитике и войнах России XV–XIX вв. [Електронна публікація] // <http://www.moscow-crimea.ru/russia/analit/geopolit.html>.

7. Из истории Крымского ханства [Електронна публікація] // <http://turkolog.narod.ru/info/crt-24.htm>.

8. Цит. за: *Федорук Я.* Міжнародна дипломатія і політика України 1654–1657. – Львів, 1996. – Ч.1. – С.25.

9. *Смолій В.А., Степанков В.С.* Назв. праця. – С.148.

10. *Смирнов В.Д.* Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала

XVIII века. – СПб.: Университетская типография в Казани, 1887. – С.566.

11. *Колодзейчик Д.* Назв. праця. – С.83-89.
12. *Соловьев С.М.* Указ. соч. Кн.V. Т.9-10. – С.614.
13. *Грушевський М.С.* – Назв. праця. – Т.IX-2. – С.887.
14. *Новосельский А.А.* Исследования по истории эпохи феодализма (Научное наследие). – М., 1994. – С.17-18.
15. *Заборовский Л.В.* Крымский вопрос во внешней политике России и Речи Посполитой в 40-х – середине 50-х годов XVII в. // Россия, Польша и Причерноморье в XV–XVII вв. – М., 1979. – С.267.
16. *Новосельский А.А.* Указ. соч. – С.20.
17. *Там же.* – С.20-21.
18. *Капитанов С.М.* О титуле московских государей в XV–XVIII вв. // Россия в X–XVIII вв. Проблемы истории и источниковедения. Тезисы докладов и сообщений вторых чтений, посвященных памяти А.Н.Зиминой. – Москва, 26-28 января 1995 г. – Ч.1. – М., 1995. – С.232.
19. *Фаизов С.* Указ. соч. – С.134-135.
20. Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными. Т.III: Памятники дипломатических сношений с Римскою империею (1632–1660 гг.). – СПб.: Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1854. – С.130.
21. *Національна бібліотека України. Інститут рукописів.* – Ф.II. – Спр.15425-15487. – Арк.61.
22. *Новосельский А.А.* Указ. соч. – С.25.
23. Полное собрание законов Российской империи, повелением государя императора Николая Павловича составленное. Собрание первое. С 1649 по 12 декабря 1825 года. – СПб.: Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т.1. – С.354.
24. *Wójcik Z.* Op. cit. – S.197.
25. *Грушевський М.С.* Назв. праця. – Т.IX-2. – С.895-896.
26. *Wójcik Z.* Op. cit. – S.197.
27. *Грушевський М.С.* Назв. праця. – Т.IX-2. – С.893.
28. *Wójcik Z.* Op. cit. – S.198.
29. *Ibid.* – S.198-199.
30. *Грушевський М.С.* Назв. праця. – Т.IX-2. – С.896.
31. *Там же.* – С.887-888.
32. *Там же.* – С.890.
33. *Там же.* – С.899.

Резюме

В статье анализируются дипломатические усилия руководства Речи Посполитой, Московского государства и украинского гетманского правительства,

направленные на обеспечение благоприятной для себя позиции Крымского ханства в конце 1653 – в 1654 гг.

Ключевые слова: Крымское ханство, Московское государство, Речь Посполитая, казацкая Украина, дипломатия, посольство.

Одержано 15 вересня 2009 р.

УДК 94(477.4)“1665/1666”

В. С. Степанков

УТВЕРЖДЕННЯ ВЛАДИ ПЕТРА ДОРОШЕНКА У ПРАВОБЕРЕЖНІЙ ГЕТЬМАНЩИНІ (ВЕРЕСЕНЬ 1665 – ЛИПЕНЬ 1666 рр.)

У статті проаналізовано внутрішньополітичне становище у Правобережній Україні в середині 60-х рр. XVII ст. Розкрито заходи гетьмана, спрямовані на подолання анархії, зміцнення центральної влади, згуртування еліти, пошук порозуміння із Запоріжжям. Охарактеризовано основні напрями зовнішньої політики уряду.

Ключові слова: Правобережна гетьманщина, козаки, гетьман, Брацлавщина, влада, Запоріжжя, Крим, Польща.

Проблема політичного розвитку Правобережної гетьманщини восени 1665 – першої половини 1666 рр. не знайшла належного висвітлення в українській та зарубіжній історіографіях. Тільки завдяки працям Д.Дорошенка, М.Крикуна та Я.Пердені відтворено в основних рисах її внутрішньополітичне становище та заходи уряду П.Дорошенка, спрямовані на його стабілізацію. Водночас залишається чимало питань, які вимагають спеціального дослідження. До них належить і з'ясування процесу зміцнення гетьманської влади П.Дорошенка, змісту і мети його зовнішньої політики.

Діяльність П.Дорошенка розпочиналася за умов надзвичайно важкого економічного й внутрішньополітичного становища Правобережної гетьманщини. Безкінечні військові дії зумовили всеохоплюючу руйнацію міст, містечок і сіл, занепад землеробства, тваринництва, ремесел, промислів і торгівлі. Образну картину жахливого розорення краю змалював сучасник революції, анонімний автор Подільської “Римованої хроніки”:

А вали, високі замки, мури міцні зруйнувало,
Деревами, корчем, плющем густо все позаростало.
Де були міста і села, й люди, там постало дике поле.
І трава, будяк – насіяв їх нам гріх, о Божа воле!
Де горуди урожайні, деревб, садів посада,
Винниці, волоські зела, фрукти – там левенська зрада.
Адже ті місця та інші трава вкрила скошматіла,
Вогнем, попелом жаристим в місцях інших блискотіла.
Склеп мурований стояв тут, людські очі дивувавши,
Комини тут повалились (добра думка), в насміх ставши.
Яструб з них злітав чи пугач, погукавши страшноглого,
Чи ведмідь ішов із склепу, звівсь і потрусив волоссям.
Вовк вистрибує із гробу, що в костьолі, ситий мертвим,
Руку лис несе людськую з гробовища біля церкви.
Свиня дика рве під лісом щойно вбите чиесь тіло,
Вепр-одинець добиває того, котрого не вбило¹.

Спустошення, здирства й грабежі вояків, недороди через стихійні лиха породжували часті голодівки, одна з яких охопила Правобережжя 1665 р. Так, у лютому цього року козаки Корсунського полку у листі до П.Тетері скаржилися, що “вже мало що людей залишається у Корсуні і від голоду дуже пухнуть і, поїдаючи стерво, вмирають”². Все це, а також епідемії, особливо чуми (“чорної смерті”) у 1651–1653 рр.³, призвело до масового обезлюднення не лише окремих поселень, а й цілих районів. Так, ротмістр (?) Є.Боруховський, котрий діяв у межиріччі Тетерева – Случі, у березні 1665 р. констатував: “А в цих усіх волостях лише пси виють та вовки бігають зграями”⁴. Не дивно, що за таких обставин втрати населення Правобережжя були катастрофічними. На осінь 1665 р. вони складали щонайменше 75–80%, зводячи до мінімуму його військові мобілізаційні можливості.

Винятково складною залишалася внутрішньополітична ситуація, хоча повстання 1664 – першої половини 1665 рр. завершилося перемогою. За слушним визнанням польського історика М.Нагельського, залишення України П.Тетерею “означало кінець польського панування на цих теренах”⁵. Водночас залишалася дві вкрай гострих проблеми, від розв’язання яких залежала доля не тільки майбутнього П.Дорошенка, але й Правобережної гетьманщини в цілому. Перша полягала у наростанні процесів анархізації політичного життя, утвердження на місцях духу отаманства старшин, охлократизації настроїв покозаченого поспільства, люмпенізації розореного населення, яке все частіше вдавалося до насильств і грабежів як єдиних й універсальних засобів розв’язання питань щоденного проживання, в першу чергу, здобуття “шматка хліба” для існування. “Дійшло

до того, – обурювався восени 1664 р. подільський (подністровський) полковник Остап Гоголь, – що кожен козак був полковником, а сотник – гетьманом”⁶. Невідомий автор “Реляції подорожі в Україну” (кінець квітня 1665 р.), описуючи виступи поспільства, зазначав, що “у багатьох містечках, ледь не у всіх, чути голоси “гукнемо і ще раз”⁷.

Друга проблема – це наявність гострої боротьби за владу. Як справедливо зауважував Д.Дорошенко, “на той час бути вибраним чи визнання за гетьмана означало ще дуже мало: треба було фактично опанувати територію Правобережної України, ситуація якої була дуже скomплексована”⁸. Справа в тому, що П.Дорошенку протистояли два вельми небезпечних супротивники: овруцький полковник Децик (Дацько Васильович), котрий контролював північну й частково центральну частину Київського воеводства, та брацлавський полковник Василь (Дрозд, Дрозденко, Дроздецький), влада якого поширювалася на терени Брацлавського воеводства й Летичівського повіту Подільського. Вони обидва орієнтувалися на Московію й підтримували стосунки з І.Брюховецьким, котрий утримував плацдарм у районі Канева. Водночас польські залоги продовжували перебувати у Білій Церкві, Чигирині, Корсуні й Павлоліч.

П.Дорошенко обрав стратегічно вірний план дій: відразу ж після обрання гетьманом приступив до поширення влади на неконтрольовані терени Правобережжя, зокрема, на Брацлавщину. При цьому спромігся заручитися військовою підтримкою як з боку татар, так і підрозділів хорунжого коронного та білоцерківського коменданта Яна Стахурського, котрий надіслав йому 500 жовнів⁹. Гетьман вирушив у похід у перший декаді вересня, прямуючи з Богуслава на Лисянку, Буки й далі у напрямку Кублича, де знаходився В.Дрозденко. Не вірячи в успіх його кампанії, П.Дорошенка залишила частина козаків¹⁰. З табору під Івангородом він відправив татарський роз’їзд під Кублич, який був розгромлений брацлавським полковником (близько 100 татар потрапило до полону). Проте дати битву П.Дорошенку останній не наважився і відійшов до Брацлава, де виявився оточений гетьманом. Значна чисельність залоги (щонайбільше 8–10 тис. осіб, дані про 40 тис. є явно завищеними) дозволяла В.Дрозденку успішно відбивати приступи, в яких брали участь лише козаки. Зі свого боку, гетьман домагався тактичних успіхів: спочатку його владу визнали міщани Ладижина, а пізніше підтримав кальницький полковник Мельник. Підрозділи П.Дорошенка блокують Децика у Мотовилівці. Тим часом союзники гетьмана – татари, всупереч його волі, кинулися по ясир у землі між Південним Бугом і Дністром, Подільського і Волинського воеводств, Полісся, грабуючи по дорозі поселення, сіючи смерть¹¹.

Попри невдачу приступу 9 жовтня становище обложених у Брацлаві,

через брак продовольства й фуражу, погіршувалося. Спалахнув голод, гостро відчувалася нестача води. А відтак зростала кількість козаків, котрі втікали до П.Дорошенка. Врешті-решт, на початку третьої декади жовтня В.Дрозденко припинив опір, здавшись з дружиною й дітьми не гетьману, а татарам. При цьому особисто він сам і всі його козаки присягнули на вірність королю й, вочевидь, П.Дорошенку¹². Звістка про капітуляцію брацлавського полковника вразила Децика, котрий, злякавшись можливої появи під Мотовилівкою війська гетьмана, поспішно залишив її й подався з полками до Києва. Після зустрічі 8 листопада з київським воеводою, 11 листопада вирушив з вояками до Переяслава, де полковника арештував наказний гетьман Данило Єрмолаєнко за самовільне залишення Полісся. Влітку наступного року російський уряд зіслав його до Сибіру¹³.

Добившись успіху під Брацлавом, П.Дорошенко вирушив у Подністров'я, аби підпорядкувати своїй владі терени між Південним Бугом і Дністром, а не лише по скарби невістки Богдана Великого Розанди, відняті у неї й заховані В.Дрозденком у Рашкові, як це зображує чимало істориків, починаючи від М.Костомарова¹⁴. Спочатку він прибув до Могилева-Подільського, мешканці якого, визнавши його владу, видали подільського полковника Костянтина Мигалевського (грека за походженням)¹⁵. Після чого продовжив похід до Рашкова, де знаходився з полком Родіон Дмитрашко-Райча (Думитрашко), котрий завчасно залишив місто і з 500 вояками з'явився до Канева, а пізніше – до Переяслава, де перейшов на службу Московії¹⁶. Щодо згаданих скарбів Розанди, то, ймовірно, з них у Рашкові В.Дрозденко дав Каммамбет-мурзі викуп за себе, дружину і дітей у сумі 30 тис. злотих, після чого мурза залишив його П.Дорошенку¹⁷. Можна припустити, що решта скарбу потрапила до рук останнього.

Завдяки допомозі татар і польських жовнірів, військова кампанія завершилася повною перемогою гетьмана. Спротив претендентів на булаву було зламано й він поширив свою владу на терени всієї Правобережної гетьманщини. Правда, ціна за неї виявилася дуже високою. І справа не в сумі грошей (татарам було виплачено 60 тис. злотих), а в тисячах українців, котрі пішли, як ясир, у неволю. Для їх перевезення змушений був надати Каммамбет-мурзі 100 возів (запряжених по 4 воли). Окрім цього, на прохання хана відправив йому 6 тис. козаків у поміч для боротьби з бунтівними ногайцями¹⁸.

По дорозі до Чигирини 3 листопада звернувся з листом до полковника і сотників Полтавського полку з листом, переконуючи їх повернутися у підданство польському королю. Повідомляючи про капітуляцію В.Дрозденка, недвозначно натякнув, що Д.Єрмолаєнко вступив з ним у пере-

говори (“прислав до нас” зі “своїм вітанням і доброзичливістю”). Наголював, що прагне домогтися возз’єднання “цілісності війська Запорозького”, утвердження миру “в оплаканій Вітчизні нашій” й збереження “вольностей військових”. У разі відмови прийняти його пропозицію погрожував походом кримських і польських військ взимку наступного року¹⁹.

Він не міг не розуміти, що без військово-дипломатичної підтримки з боку Речі Посполитої та Криму домогтися возз’єднання Гетьманщини не вдасться. Відтак, роблячи у цьому напрямі перші кроки, намагався уникнути загострення стосунків з Польською Короною й спалаху нової міжусобиці, бо, по-перше, акт обрання гетьманом відбувся без згоди короля, тому вона могла не визнати його легітимності, й, по-друге, не було найменшої гарантії, що П.Тетеря добровільно відмовиться від булави (адже він її на раді не поклав, як цього вимагали традиції Війська Запорозького) й не спробує, за допомогою польських військ, повернути владу. За таких умов П.Дорошенко старався будь-що переконати Варшаву у доброзичливості й вірності, хоча восени 1665 р. Ян Казимир відверто не довіряв йому²⁰. Тому 20 листопада вислав з Умані 2 листи королю. В одному з них прохав заохотити запорожців до “підданства”, надіслати бланки універсалів, підписані Яном Казимиром до лівобережних полків, які б можна було, заповнивши, розсилати з Чигирина, й видати привілей на збирання “української індукти (мито на ввізні товари – Авт.)”. В другому – переконував у доцільності задоволення потреб Війська Запорозького (для їх з’ясування пропонував надіслати комісарів), скасування обов’язку козакам поставляти польським залогам продовольство й фураж, звільнення з ув’язнення Й.Тукальського, Ю.Хмельницького та Г.Гуляницького²¹. 26 листопада гетьман направляє до Яна Казимира посольство, що повезло його листа й “Інформацію”. В них, по суті, повторив попередні прохання. Новими стали клопотання про виведення чигиринської залози й передачу прибутків Чигиринського староства “на гетьманську булаву”, які тепер надходили чигиринському коменданту; заборону жовнірам кривдити населення й чинити утиски воякам українських залог у Забужжі й Подністров’ї та звільнення його братів (Андрія й Григорія) з московської неволі, які потрапили до неї у першій половині 60-х рр.²².

Лагідний тон листів й “Інформації”, акцентування уваги на вірності королю й Речі Посполитій не повинні вводити нас в оману щодо їхньої щирості. У значній мірі П.Дорошенко лукавив, намагаючись уникнути протистояння (пам’ятаючи прорахунки С.Опари). Насправді ж, діючи вкрай обережно, намагався обмежити польську присутність у Гетьманщині. І це помітно не лише з прохання вивести жовнірів з її столиці – Чигирина. Справа в тому, що, поширюючи владу на Брацлавщину й Лечичів-

щину, він не дозволив коронному хорунжому розташувати польські залоги у Брацлаві й Могилеві, ввівши до них власні; заборонив жовнірам вступати до Умані, а полку Скшетуського – до Корсуні; відмовив шляхті у поверненні до маєтків, що, зрозуміло, не могло пройти повз увагу Варшави, не викликавши в неї негативної реакції²³.

Становище гетьмана відзначалося складністю: скарбниця залишалася порожньою (вибраною до “останнього обола”), в результаті – брак коштів для утримування підрозділів, особливо тих, що контролювали переправи через Дніпро. Тривожною залишалася обстановка у полках, які раніше підпорядковувались В.Дрозденку. Не могли не турбувати й відносини із Запорожжям, оскільки напади січовиків на ногайців таїли загрозу погіршення стосунків з ханом, чого не можна було допустити. Останній навіть змушений був звернутися до гетьмана з проханням відправити 200–300 козаків до Кайдасина, аби запобігати появі тут запорожців. Зі свого боку, Мегмед-Герей у кількох посольствах до короля засвідчував власну підтримку П.Дорошенку й схиляв, вочевидь, Яна Казимира визнати легітимність його влади²⁴.

Аналіз джерел спростовує інформацію С.Величка про зібрання в Чигирині на Покрову (14 жовтня) старшинської ради, яка начебто “нарекла” гетьманом П.Дорошенка, “вручивши йому в нагляд до подальшого рішення правління і всі гетьманські тогочасні військові та цивільні справи”, відклавши затвердження на цій посаді до майбутнього “різдвянського чи водохрещенського з’їзду в Чигирині”²⁵. Але ж добре відомо, що в цей час він вів боротьбу з В.Дрозденком, а відтак у жодному разі старшинська рада не могла збиратися у Чигирині. Не знаходимо також доказів про підтвердження обрання (“одностайно проголошено і затверджено”) П.Дорошенка гетьманом (“був наділений цілковитим гетьманським гонором”) на старшинській раді, скликаній на Водохрещу (19 січня 1666 р.), як це подає у літописі С.Величко²⁶. У відправленій королю “Інформації” (за даними М.Крикуна, 28 січня) немає навіть згадки про дану ухвалу ради, на яку П.Дорошенко обов’язково зіслався б, обґрунтовуючи законність свого гетьманування. У ній лише констатується факт взяття ним на себе “тягару гетьманства” без згоди і дозволу Яна Казимира з тієї причини, що він бачив “загрозу нещастя і великої руїни всієї України (виділено нами – Авт.)” й побоювався “розсіпання” війська й бунтів по містах. Підкреслювалося, що обрали його гетьманом не мурзи, а Військо Запорозьке²⁷. Внаслідок чого схильні вважати міркування М.Крикуна про те, що П.Дорошенка гетьманом обирали двічі, вельми спірним²⁸. Ми вважаємо, що це сталося один раз – 28 серпня 1665 р.

Десь в кінці 1665 р. гетьман отримав листи від короля, зміст яких

історикам залишається невідомим. Відповідаючи на них, звертав увагу на складність виконання своїх обов'язків (“мусить рад-не-рад залишатися до часу невільником тої функції”), щодня проливаючи “піт на услугах короля”, й засвідчував готовність “скласти з себе на раді гетьманський уряд”. Відзначив неможливість відіслання до Польщі В.Дрозденка (“брацлавського пташка”) через загрозу прояву невдоволення з боку полків, які раніше йому підлягали. Прохав також звільнити “від обов'язку провіянтувати польські залоги”²⁹. В інструкції звучало прохання підтвердити вольності Війська Запорозького, звільнити хоча б на один рік козацьку Україну від “жовнірських стацій і провіянтування фортець”, надіслати королівські листи на Лівобережжя й Запоріжжя з метою навернення козаків й інші прошарки населення до підданства. Порушував знову клопотання про надходження індукти до скарбниці, бо, окрім усього іншого, чималі видатки йдуть на утримання хворих і поранених (яких “набралася незлічена сила”) вояків; випуск з ув'язнення Й.Тукальського, Ю.Хмельницького та Г.Гуляницького й звільнення з російської неволи його братів³⁰. Через кілька тижнів посилає надвірного ротмістра Ярему Петрановського до короля з “Інструкцією”, в якій повторив попередні прохання й клопотання³¹.

Велику увагу Петро приділяв формуванню ефективно діючого державного апарату, який у 1664–1665 рр. повністю розладнався й в умовах анархізації громадсько-політичного життя перестав виконувати свої функції. Насамперед дбав про якісне поліпшення кадрового складу генеральних старшин і полковників, підбираючи на ці посади досвідчених й авторитетних серед козацтва осіб. Так, генеральним обозним став Іван Демиденко, генерального суддю Г.Гапоновича замінив Семен Богаченко, посаду генерального писаря обійняв Іван Чекаловський, генеральними осавулами призначаються Павло Апостол та Дем'ян Пиляй. Гроно полковників поповнили черкаський – Богдан Калістрат (замінив А.Воронка), уманський – Григорій Білогруд, брацлавський – Михайло Зеленський, подільський – Остап Гоголь³². І з початку 1666 р. помітно поліпшується функціонування місцевих органів влади, згасають прояви анархо-охлократичної стихії. Водночас гетьман схиляється до думки щодо необхідності реформування війська, створюючи у ньому підрозділи з найманців, які згодом мали стати його кістяком, реалізуючи, таким чином, ідею Б.Хмельницького створення в Україні постійної професійної армії. Наймані вояки (переважно з нереєстрових козаків, подільських левенців (опришків), молдаван і сербів), котрі служили як піхотинці, називалися серденятами (сердюками). В умовах ненадійності козацьких полків, породженої різними політичними чи клановими інтересами старшин, саме сердюцькі

полки забезпечували міцність його влади, позбавляли залежності від полковників³³.

Перші місяці нового року загострили проблему правового оформлення стосунків з Річчю Посполитою. Небажання Яна Казимира визнавати легітимність обрання П.Дорошенка гетьманом перетворювалося у вагомий важіль впливу на його позицію, оскільки постійно приховувало загрозу можливої підтримки Варшавою іншої кандидатури, тим паче, що претендентів на булаву не бракувало, що, зрозуміло, не становило таємниці для польського уряду. Вкрай важливим для нього залишалося розв'язання питання доцільності перебування польських залог у містах та їх утримання за кошти й ресурси місцевого населення. Тим паче, що останнє постійно скаржилося на утиски й здириства жовнірів. У третій декаді лютого гетьман отримав відповідь Яна Казимира на прохання й клопотання Війська Запорозького, в якій не побачив очікуваного визнання легітимності володіння булавою (Д.Дорошенко слушно звернув увагу на той факт, що у її тексті жодного разу не згадувалося імені гетьмана³⁴). Король підтверджував “вольності Війська Запорозького, що здавна йому належали”, й засвідчував готовність їх розширити після звільнення “з ворожої посесії” “тамтешньої провінції” (Лівобережжя). Обіцяв надіслати комісарів для переговорів з Військом Запорозьким, але вже після завершення сейму, на засідання якого запросив його посольство. Посилаючись на воєнні дії і загрозу з боку ворогів, він обґрунтовував необхідність перебування у містах польських залог та їх утримання, бо “люди повітрям жити не можуть” і “де працюють, там і їсти мають”, виконуючи “такі послуги”. Повідомляв, що вже наказав звільнити з ув'язнення митрополита, Ю.Хмельницького та Г.Гуляницького, обіцяв поклопотатися перед царем про звільнення з неволі братів гетьмана³⁵. Отже, основне прохання щодо виведення залог було відхилене.

Враховуючи демократичні традиції Гетьманщини розв'язувати найважливіші питання на генеральних радах, П.Дорошенко розпорядився зібрати раду у Лисянці. Існують різні дані про час її проведення. Найбільшого поширення в літературі набрала дата 20 лютого за ст. ст. (2 березня), проте маємо також свідчення сучасників, що вона відбулася пізніше, десь у часі з 7 по 10 березня³⁶. Оскільки немає можливості встановити точного терміну, вважаємо за доцільне лише констатувати хронологічні межі часу, коли рада відбувалася: 2-10 березня. Не стала вона й генеральною у повному складі, бо в її роботі взяло участь лише близько 300 осіб. Швидше всього, це була представницька рада з участю товариства (знатних козаків), козаків, черні, запорожців, серденят і міщан. Проходила жваво й засвідчила такі вимоги її учасників:

- виведення королем польських залог і серденят із міст або їх утримання за кошти скарбниці Речі Посполитої;
- збереження королем стародавніх козацьких прав;
- припинення воєнних дій між правобережними і лівобережними козаками, аби жити їм “у злагоді”.

Лунали пропозиції у разі відмови Яна Казимира задовольнити їхні прохання “шукати іншого государя”: царя чи хана, або переселитися на терени Молдавії. Відомості канівського козака Тимофія Буренка про гострий конфлікт, що стався між старшинами серденят й гетьманом (начебо через відмову останнього виплачувати платню), внаслідок якого вони розійшлися з ради, виглядають сумнівними. Адже під текстом “Інструкції” послан на Варшавський сейм, детально розробленої відразу ж після ради, стоять прізвища трьох серденяцьких полковників Федора Михайленка, Матвія Канівця й Василя Волошина. Навіть якщо конфлікт справді трапився, все ж більшість серденяцьких старшин залишилася при гетьмані. Вірогідно, що під час суперечок П.Дорошенко продемонстрував загалу, що не триматиметься влади. Згідно козацьких традицій, поклав булаву й залишив радне коло. Старшина наздогнада його й запросила до участі у роботі ради. Остання переобирає П.Дорошенка гетьманом Війська Запорозького (Лівобережну гетьманщину представляв сотник Сава Кременчуцького полку), що, безсумнівно, зміцнило його авторитет серед козацтва. Рада вирішила направити посольство на Варшавський сейм, яке мало викласти прохання, клопотання й вимоги Війська Запорозького, й схвалила основні положення майбутньої інструкції³⁷. Безумовно, її текст розроблявся не без участі Петра.

Що вона передбачала? Насамперед, послы (паволоцький полковник Ярош Гришотенко (Гриценко) й ін.³⁸) мали клопотатися перед королем і сеймом про захист інтересів (“вольності”) православної Церкви й усіх православних (“нашого народу”) Речі Посполитої й домагатися ліквідації унії, в якій вбачали ворога своєї віри. У випадку, коли б не було можливості цього вчинити, повинні були клопотатися про заборону уніатам втручатися у справи православної Церкви та її володіння, а також утискувати священиків і посіпльство. Зобов’язувалися порушити питання про гарантування права вільного обрання (“вільними голосами й одноставно”) митрополита й надання йому та єпископам можливості засідати в польському сенаті³⁹. Вражає той факт, що, за обставин страхітливого спустошення більшої частини теренів Правобережної гетьманщини й непростой політичної обстановки, П.Дорошенко й старшини дбали й про розвиток освіти. В “Інструкції” зазначалося, що, хоча київські школи знаходяться “під московським ярмом”, все ж послы мають прохати, аби, після повер-

нення Києва і Задніпров'я під владу короля, вони отримали дозвіл “розмножувати латинські науки”. Вони повинні були також клопотатися про дозвіл усім бажаючим побожним особам відкривати бурси і семінарії⁴⁰. Показово: у цей же час київський полковник Василь Дворецький, київський єпископ Мефодій й представники столичного духовенства звернулися з проханням до царя, щоб “школи Латинські знову в Києві запровадити”⁴¹.

Центральне місце в “Інструкції”, зрозуміло, відводилося проханням про розв'язання досить непростих питань політичного життя Гетьманщини, її правового статусу у складі Речі Посполитої, взаємин з польськими залогами, розташованими у козацькій Україні. Оскільки уряд П.Тетері відмовився від умов Чуднівського договору й восени 1664 р. засвідчив готовність задовольнитися теренами традиційного (до 1648 р.) козацького регіону, вкрай важливим було домогтися від політичної еліти Польщі визнання автономії Гетьманщини у складі Брацлавського, Київського і Чернігівського воеводств. Тому посольство отримало повноваження вести переговори щодо поновлення умов Зборівського договору 1649 р., які стосувалися привілеїв Війська Запорозького (чисельність козацького реєстру мала бути визначена пізніше, бо тепер “військо розірване і більша його частина перебуває під протекцією царя московського”)⁴². Воно мало добиватися, аби козаки проживали не лише в королівських володіннях, але в маєтках шляхти та духовних осіб, не зазнаючи при цьому жодних збитків і утисків з боку дідичних панів, старост, підстарост, державців і їх намісників, урядників у “своїх всіляких вольностях, ґрунтах, майні, пасіках, полях, домах, хуторах, млинах, ставах і у всякій козацькій власності...”. Ніхто з козаків у жодному випадку навіть “у найменших справах” не міг бути відданим шляхетському суду, а повинен був підпорядковуватися тільки “козацькому праву”: у кожному полку мав підлягати суду полковника чи старшини⁴³.

Послам доручалося прохати короля затвердити на посаді гетьмана “вільно обраного” козацькими голосами П.Дорошенка, бо “жодного іншого як не вимагаємо, так і не хочемо”, й надати йому на булаву Чигиринське староство. Зобов'язувалися домагатися від Яна Казимира пробачення мешканцям міст і містечок, котрі минулого року були зайняті дійнеками та підрозділами росіян і лівобережного гетьмана. Мали потурбуватися, аби король надіслав “милістю батьківською” листи до Запоріжжя (яке є “головою повстань” і без якого нелегко “Задніпров'я нахилити”), засвідчуючи милосердя й підтверджуючи чинність “стародавніх козацьких вольностей”. Такого ж змісту листи бажано було б направити до населення лівобережних полків і міст, аби заручитися їхньою під-

тримкою. “Інструкція” уповноважувала послів пояснити такі причини розташування гетьманом на зимовий постій замість жовнірів козаків піхотних серденятських і запорозьких полків в окремих поселеннях Побужжя і Подністров’я: вони брали участь у боях з ворогами Речі Посполитої, придушуючи заколоти, а також для охорони прикордонних теренів з боку південних степів (“польових місць”). Воднораз послі мали з’ясувати, куди серденят і запорожців направити (бо “вже наближається військовий час і наступає весна”), а також порушити клопотання про їх утримання за рахунок польського скарбу⁴⁴.

Враховуючи масштаби спустошеності Правобережної гетьманщини, П.Дорошенко прагнув полегшити становище її населення. Тому “Інструкція” передбачала прохати короля не лише від імені Війська Запорозького, але й “всього поспільства”, увільнити їх хоча б на рік від обов’язку утримувати своїм коштом польські залоги у містах, перекавши витрати на жовнірів (державний скарб), оскільки ці видатки спонукали людей залишати домівки й розходитися, через що тепер Україна дуже близька до перетворення в “остаточну пустелю”. У ній порушувалися питання і про повернення Війську Запорозькому його гармат, що зберігалися у Білоцерківському замку, привілеїв, коштів і клейнодів, вивезених П.Тетерею, закріплення за Війском Терехтемирівського Успенського монастиря, при якому традиційно діяв шпиталь для престарілих й покалічених козаків, підтвердження спеціальних привілеїв козакам Уманського полку, звільнення з російської неволі ув’язнених козаків (включаючи братів П.Дорошенка Григорія та Андрія), оборону прав козацьких вдів. Звучала скарга про кривду козаків з боку жовнірів у Немирівщині (Вінницького повіту), Шаргородському і Могилів-Подільському ключах, Вінниці та її околицях. Показовим виглядає той факт, що послі мали прохати короля, аби він убагатворяв Військо Запорозьке не нобілітаціями, ні маєтками чи іншими актами для приватних осіб, як це траплялося на попередніх сеймах, і про що Військо Запорозьке ніколи не знало, бо від цього вчинялася тільки шкода, а лише підтвердженням вольностей православної Церкви і духовенства, вольностей Війська Запорозького⁴⁵.

Вельми непростим виглядало питання роз’яснення королю і сейму законності самостійного надання П.Дорошенком військової допомоги хану для придушення заколоту ногайців. Послі мали повідомити, що надіслання 2-х полків на прохання Мегмед-Гереея сталося (восени 1665 р.) за згодою коронного хорунжого Анджея Потоцького й інших польських достойників, а також із поваги до “братерства і нерозривної приязні й. к. м-ті з кримським ханом”, а не внаслідок певних таємних домовленостей із Мегмед-Гереем⁴⁶.

Аналіз “Інструкції” засвідчує, що П.Дорошенко прагнув домогтися поновлення політичної автономії козацької України в складі Польщі, звести нанівець її вплив на Гетьманщину, зміцнити власне становище, заручитися підтримкою польської еліти у підпорядкуванні своїй владі Запоріжжя й Лівобережжя, утримати при собі полки запорожців і серденят та зберегти дружні стосунки з Кримом.

Невдовзі після відправлення посольства на сейм, гетьман звернувся з листом до короля, прохаючи не передавати кафедри перемишльського єпископа Антона Винницького (вбраного київським митрополитом) греко-католицькому єпископу⁴⁷. Водночас шукав шляхи до порозуміння із Січчю, козаками й старшиною Лівобережжя, аби домогтися возз’єднання козацької України. Обстановка для здійснення цих планів видалася сприятливою. Укладений І.Брюховецьким принизливий Московський договір (1665 р.) викликав невдоволення запорожців й усіх соціальних груп, починаючи від селян й завершуючи духовенством. Його посилювали відомості про отримання ним боярства, а частиною старшин – дворянства, згоду гетьмана на підпорядкування Київської митрополії московському патріарху й висвячення на цю кафедру російського ієрарха, прибуття до міст воевод із залогами, майбутній перепис ними населення й збір з нього податків до царської скарбниці тощо. Особливо напруженою стає ситуація у Січі, оскільки статті договору передбачали надіслання туди щовесни залоги в 1000 ратників, а також спеціального воеводи у Запоріжжя з 300 вояками, котрий мав перебувати у Кодаку⁴⁸. Таким чином, воно повністю потрапляло під контроль Москви й втрачало політичну самостійність. Зрозуміло, що запорожці, котрі зіграли вирішальну роль в оволодінні булавою І.Брюховецьким, не могли схвально поставитися до отриманих ним і старшиною титулів, земельних володінь та маєтків, їхнього свавілля, ненаситного прагнення до наживи. С.Величко, характеризуючи захлапність окремих з них, констатував: “таж-бо задля золота та срібла не тільки кожен із них дав би виколоти око, але й брата, й батька свого не помилував би...”⁴⁹.

І вже в лютому опозиційні настрої до росіян і гетьмана охоплюють значну частину запорожців. Російський воевода у Запоріжжі Григорій Косагов повідомляв, що вони “царських ратних людей не люблять і говорять наче з їхньої милості не стало Війську здобичі, хочуть миритися з татарами і Дорошенком...”. Під проводом Кирила Кодацького козаки змістили кошового Леська Шкуру й обрали Ждана Рога. Останній звернувся з листом від 12 березня до І.Брюховецького, в якому дорікав за перебування росіян у Кодаку, порушення запорозьких вольностей, ігнорування інтересів запорозького товариства. Нагадував йому, аби не за-

бував, власне, хто його вчинив гетьманом: “хоча отримав від його царської пресв. вел-ті поважну честь, однак не через когось іншого, лише через військо Запорозьке, проте військо не потребує боярина, але гетьмана”. Попереджав, щоб поведив себе “розумно” із запорожцями, бо “не завжди сонце ходить у хорошій сукні, і не знаєш, що кому щастя на що принесе, але пам’ятай стару філософську притчу, що щастя на дуже прудкому колі обертається”, тому “вельможність твоя умій поважати щастя...”⁵⁰. І вже в кінці березня І.Брюховецький повідомляв царю, що “запорозькі низові козаки... недобре думають...”⁵¹.

Впродовж квітня-травня опозиційний рух наростає й охоплює козаків Переяславського і Полтавського полків. Запорозьці розпочали блокаду російської залоги стольника і воеводи Г.Косагова, розташованої в Кодаку, домагаючись її виведення⁵². Побоюючись їх нападу, ратники вимагали від нього залишити Запоріжжя. І десь у третій декаді травня росіяни відступили з Кодаку й подалися до Переволочної⁵³. Городові козаки, міщани й селяни не приховували обурення діями воевод, їх втручанням у життя громад, переписом населення та його податків і повинностей, політикою гетьмана тощо. Дяк Євстратій Фролов, котрий у травні побував у Переяславі і мав розмови з місцевими полковником Данилом Єрмоленком і старшинами, дізнався від них, що серед населення полку “зростає злий задум на смуту і через нелюбов до нього боярина і гетьмана по задуму від запорожців...”. Козаки “боярина і гетьмана всі не люблять, а говорять: у нас де серед предків бояр не було, а він де впроваджує новий зразок (?) і вольності де наші від нас всі відходять, та і доступ до нього став важким”⁵⁴. Д.Єрмоленко не приховував свого побоювання, що “козаки вчинять гіль (бунт – Авт.) і вас (росіян – Авт.) поколють”. Вони на місцях заявляли: “підемо де в Запороги, і не одні де ми Переяславці, і з інших містечок зберемося в Запорогах і підемо на гетьмана. А государевих людей, котрі живуть у Переяславі, називають лиходіями та жидами”⁵⁵.

Блоститель Київської митрополії, єпископ мстиславський і оршанський Мефодій, у розмовах з київським воеводою, боярином Петром Шереметьєвим, та Є.Фроловим підкреслював самовладність гетьмана, котрий, всупереч традиціям, признає полковників, без суду карає старшин, зокрема, відсилає до Москви, а українці (“малоросіяни”) “такі люди, що їм де легше смерть прийняти, ніж їх до Москви відправляти”, через що “Запорозьці і Полтавці і всіх Малоросійських міст полковники і старшина і козаки, та кож де і духовенство все” його не люблять. Звертає увагу на той факт, що “Запорозьці де з Полтавцями живуть у згоді, як чоловік з жінкою”⁵⁶.

Враховуючи зазначені настрої серед козаків, П.Дорошенко встановлює зв’язок із Запоріжжям. Брак джерел, на жаль, не дозволяє нам вияс-

нити ні часу налагодження перших контактів, ні змісту переговорів. Проте відомо, що зміщення з посади кошового Л.Шкури сталося не без його впливу. В травні гетьман повідомляв Я.Стахурському про згоду запорожців об'єднатися з його полками та вигнання ними росіян із Січі⁵⁷. Очевидно, у квітні він розпочав спілкування з єпископом Мефодієм, натякаючи на можливість порозуміння з Московією й прийняття протекції царя. Засвідчуючи свою прихильність переговорам з цього питання, вказав на перешкоду – позицію І.Брюховецького, котрий зможе зробити спробу або вбити його, або зіслати до Москви⁵⁸. Таким чином П.Дорошенко не лише хотів знайти впливових союзників у Лівобережжі, але й дискредитувати лівобережного гетьмана. В березні-травні також продовжував політику дрібних нападів на лівобережні містечка, аби не лише знайти поживу для союзників – поляків і татар, але й укріпитися на одному чи кількох плацдармах, зокрема в Остері⁵⁹. В певній мірі вони могли слугувати й “відповіддю” на подібні випадки російських вояків з Києва, які час від часу доценту знищували в околицях міста поселення, грабуючи і вбиваючи їх мешканців⁶⁰.

Весною із внутрішніх проблем особливо дошкуляли П.Дорошенку дві: лютий голод, який охопив майже всю територію Правобережної гетьманщини (навіть у Чигирині, за свідченням польського посла Ф.Кобилецького, “поїли собак і кішок”⁶¹), й спонукав її населення переселятися у Лівобережжя або шукати порятунку у Запоріжжі, і позиція подільського полковника Костянтина Мигалевського, котрий, очолюючи 5 тис. вояків, відмовлявся виконувати його розпорядження. Заходи гетьмана, спрямовані на затримання переселенців у місцях свого проживання, успіху не мали. Як повідомляв на початку червня царю І.Брюховецький, “безперестанку з того боку Дніпра всякого чину жителі Задніпровські на цей бік Дніпра... із сім'ями від великого голоду переходять, а що того боку їх владолюбці тому запобігають і на цю сторону Дніпра в хліб переходити не допускають, однак ж важко їх утримувати можуть, бо вельми голодною помирають смертю”⁶².

Враховуючи масштаби голоду, П.Дорошенко звів до мінімуму поставки продовольства польським залогам у Білій Церкві, Чигирині, Корсуні й інших містах, а також відмовився виконувати королівський наказ про зібрання податку (стації) на утримання жовнірів з населення Брацлавського воєводства і його передачу коронному хорунжому А.Потоцькому. В листах до останнього та білоцерківського коменданга він зауважував, що збір стації викличе обурення і серед козаків, котрі відмовлятимуться виконувати службу (“тоді, з-за цього, козака з двору не можна буде вигнати, бо боятиметься, щоб в його відсутність кривда яка у його

дворі не вчинилася”), й чимало з-поміж них може приєднатися до К.Мигалевського, котрий “замішляє справи не суть для заспокоєння”⁶³.

В зовнішніх відносинах гетьмана помітне місце займало розв’язання питання не тільки збереження доброзичливих стосунків з Кримом, але й отримання від нього воєнної допомоги. Справа в тому, що у березні султан змістив Мегмед-Герей, котрий проводив самостійну політику й підтримував дружні відносини з Річчю Посполитою. На його місце призначається Аділ-Герей – поки що вірний васал Порти⁶⁴. Дана акція султана загострила внутрішньополітичну обстановку в Криму, бо попередній хан й частина знаті виношували плани вчинити спротив цій ухвалі Стамбула. За даними окремих джерел, вони поклали певні надії на допомогу з боку П.Дорошенка, запорожців та козаків К.Мигалевського, з приводу чого й вступили з ними у переговори. У листі до короля гетьман повідомив, що Мегмед-Герей схиляє його до виступу проти Порти, “яка хоче впровадити у їхню державу іншого хана”⁶⁵. В підтримку Аділ-Герей виступили ногайці, котрі в квітні перекрили усі шляхи до Криму⁶⁶. У ханстві визрівав внутрішньополітичний конфлікт і П.Дорошенко, намагаючись уникнути погіршення стосунків з Бахчисараєм і Стамбулом (султан прислав гінця, переконуючи гетьмана не надавати підтримку скинутому з престолу хану), слухно вирішив не втручатися у його розвиток, а відтак заборонив К.Мигалевському направляти допомогу Мегмед-Герей. Оскільки подільський полковник підтримував ще й стосунки з агентами коронного маршала Єжі Любомирського, котрий вів воєнні дії проти Яна Казимира й хотів завербувати до свого війська козацькі підрозділи, а також з І.Брюховецьким, то гетьман наказав брацлавському полковнику мати на нього “пильне око”, а в разі необхідності “громити”⁶⁷.

Через кілька днів після приїзду 10 травня до Чигирин польського посла Ф.Кобилецького гетьман направив своїх посланців до Аділ-Герей, вочевидь, засвідчуючи наміри підтримувати приязні відносини з ханством. Десь в кінці травня – на початку червня до П.Дорошенка з’являється кримський посол, під час переговорів з яким, мабуть, домагається підтвердження союзницьких відносин. Не виключено, що Аділ-Герей обіцяв надіслати військову допомогу у боротьбі за поширення його влади на Лівобережжя⁶⁸. Безперечно, така позиція Криму дозволяла П.Дорошенку активізувати дії з реалізації наміру возз’єднати козацьку Україну, який покладался і на підтримку польських підрозділів, розміщених залагами в ряді міст, а відтак підтримував тісні контакти з Я.Стахурським. Маючи обмаль сил, опозицію з боку К.Мигалевського, наявність плацдарму І.Брюховецького у Каневі (в ньому знаходились сотні київського полковника Василя Дворецького, лубенського – Богдана Щербака й

канівського – Якова Лизогуба)⁶⁹, відхилив пропозицію Варшави надіслати кілька тисяч вояків на допомогу королю у його боротьбі з Є.Любомирським⁷⁰.

У середині травня гетьман робить першу спробу зібрати полки для проведення широкомасштабної операції у Лівобережжі й блокування Києва та Канева. Полковники отримують універсали з наказом прибувати на традиційне місце збору війська – Росаву⁷¹. Однак, збір проходив вкрай мляво. Проігнорував його і подільський полковник. Як повідомляв 29 травня з Красного анонім, “Тут теж цей Константин грек, династ, тихо сидячи в Могилеві, щось задумує (?), часом відзивається з своєю приязню, перестерігає, коли свавільні чати виходять”⁷². Не проявляв особливої активності й Я.Стахурський. Цим скористався київський воевода П.Шереметьєв, котрий послав 28 травня стольника Петра Ізмайлова з кількома тисячами вояків для захоплення Білої Церкви. Спалахнули бої, що тривали кілька днів. Зазнавши невдачі в оволодінні містом, росіяни в його околицях “багато сіл і селищ попалили і розорили і людей посікли” й 4 червня повернулися до Києва⁷³. Після чого білоцерківський комендант вдався до зміцнення (за допомогою місцевого населення) міських укріплень й почав співпрацювати з гетьманом в організації походу у Лівобережжя. З цих міркувань П.Дорошенко, вочевидь, запропонував К.Мигалевському прибути до Білої Церкви⁷⁴. Сюди ж, відповідно до нового розпорядження гетьмана, мали з’явитися й інші полки.

Тим часом відбуваються події, що вчинили істотний вплив на його політику, зокрема, на зміну зовнішньополітичних орієнтирів. Насамперед мається на увазі характер ставлення короля й польської політичної еліти до прохань Війська Запорозького, серед яких, пригадаємо, основними були скасування унії, поновлення Зборівського договору, звільнення населення від сплати стації на утримання польських залог та затвердження обрання П.Дорошенка гетьманом. Як промовляють джерела, особливо непокоїло козацьке товариство останнє, оскільки воно побоювалось, що польський уряд віддасть булаву П.Тетері, якого козаки ненавиділи. Ф.Кобилецький, проживаючи в Чигирині, помітив, що “Дорошенко дуже ображається через титул, який нині вживають у листуванні до нього. Козацьке військо за цей титул, а особливо старшина, кажуть..., якщо не буде підтвердження Дорошенку на булаву, то буде погано... Борони Боже, тут згадати про Тетерю, ось так його тут люблять...”. І в листі до канцлера прохав: “Зради Бога, прошу дати підтвердження для Дорошенка”⁷⁵. В інструкції від 10 червня офіцеру Фірксу, який відправлявся до короля Я.Стахурським, теж підкреслювався факт існування великої неприязні козаків до П.Тетері⁷⁶.

Варшавський сейм розпочав роботу 17 березня і, в умовах громадян-

ської війни, приділив незначну увагу українській проблемі. Лише каштелян сандомирський Станіслав Вітовський порушив її, наголошуючи на доцільності кинути всі сили (включаючи підрозділи Є.Любомирського) для втихомирення збунтованих козаків, після чого розпочати військові дії проти Московії⁷⁷. Проте ця ідея не знайшла підтримки. 18 квітня сенат заслухав українських послів, котрі підтвердили готовність служити інтересам Речі Посполитої, але в разі поновлення умов Зборівського договору. Як не без сарказму прокоментував зміст виступу один з senatorів, “промова їхня була козацька, але інструкція (г)адяцька”⁷⁸. Сейм пообіцяв підтвердити козацькі вольності й вислати для переговорів комісію. Канцлер Миколай Пражмовський у своїй відповіді на клопотання українців обійшов усі гострі кути, що засвідчувало небажання еліти розв’язувати їх. 4 травня сейм було зірвано, а відтак, зрозуміло, він не міг ухвалити конкретне рішення й створити комісію⁷⁹.

Щоб уникнути загострення відносин з Гетьманщиною, 9 травня король прийняв послів Війська Запорозького, а 24-го дав письмову відповідь на пункти їхньої інструкції. В ній визнавалася недоторканість прав і свобод православної віри і Церкви; водночас звучала відмова скасувати унію, розв’язання цієї проблеми переносилося на засідання майбутнього сейму. Підтверджувалася легітимність обрання київським митрополитом А.Винницького, а не Й.Тукальського, відхилялося прохання поновлення Зборівського договору під приводом, що, начебто, в умовах Чуднівської угоди Військо Запорозьке саме відмовилось від нього, що, як слушно спостеріг М.Крикун, не відповідало правді⁸⁰. Щодо обсягу прав і вольностей Війська Запорозького, його чисельності, дозволу козакам проживати у дідичних маєтках, то ці питання, як зазначалося у відповіді, може розв’язати лише сейм. Затверджуючи обрання П.Дорошенка гетьманом спеціальним привілеєм, Ян Казимир обіцяв пізніше надіслати клейноди, проте насправді, як з’ясував М.Крикун, привілей побачив світ лише 30 березня 1668 р.⁸¹

Король також повідомляв про згоду вислати власні універсали щодо повернення до підданства населення Лівобережжя й запорожців. Разом з тим, категорично відмовився повернути гармати з Білої Церкви Війську Запорозькому, а також утримувати жовнірів залог за кошги державного скарбу; цю повинність мали по-старому виконувати жителі Правобережжя. Крім того, Ян Казимир прохав П.Дорошенка затримати на службі полки серденяг і запорожців, відмовляючи при цьому у праві збирати індукту до військового скарбу. Інші, менш важливі, пункти “Інструкції” він обіцяв або задовольнити, або посприятити їх розв’язанням⁸². Аналіз цього документа промовляє про небажання, а точніше неспроможність, породжену релігійним, соціальним і національним егоїзмом польської еліти,

піти на визнання автономії козацької України й розв'язати складну проблему взаємин православної й греко-католицької Церков.

Наступним важливим чинником став характер польсько-російських відносин. Виснажені багаторічною війною, обидві сторони все більше виявляли схильність до віднайдення компромісу, ціною якого неминуче мала стати доля Української держави. 10 травня розпочалися переговори в Андрусові, а трішки раніше – 8-го травня – вони підписали угоду про укладення перемир'я⁸³, у зв'язку з чим цар 16 червня відправив грамоту київському воеводі, аби той припинив зачіпки з жовнірами й козацькими підрозділами і повідомив про це інших воевод у Гетьманщині. Наступного дня Олексій Михайлович послав І.Брюховецькому наказ припинити воєнні дії (в Україні й Білорусі) проти поляків і литовців, а 28 червня лівобережний гетьман розіслав універсали такого ж змісту у козацькі полки⁸⁴. Відповідним чином діяла і польська сторона. Такий поворот у стосунках Московії й Речі Посполитої, зрозуміло, таїв загрозу позбавлення П.Дорошенка мілітарної підтримки польського уряду й перетворення останнього у потенційного противника здійснення його далекосяжного плану.

Тим часом гетьман, як ми уже зазначали, активізує воєнні дії у Лівобережжі. В останній декаді травня вислав туди козаків Чигиринського полку і 300 татар, котрі “добре там погостювали”⁸⁵. В першій половині червня рейди з Правобережжя почастишали, мета їх полягала у послабленні влади І.Брюховецького й російських воевод, дезорганізації діяльності місцевої адміністрації, підтримці сил, котрі орієнтувалися на нього. Вони з'являлися під Миргородом, Горошиним, Буровлею й іншими містами. Їхнім діям сприяла невдача росіян під Білою Церквою. Блокується Канев⁸⁶. Діждавшись підходу кількох тисяч татар, гетьман вирішив оволодіти Кременчуком – ключем від воріт Лівобережжя. Зупинившись у Воронівцях, послав туди кілька тисяч вояків. 20 червня неподалік міста відбувся бій, у якому останні зазнали поразки і відступили. Проте 21 червня вони з'явилися під Ірклієвим, Буровлею, Кропивною й іншими містами. Їхні дії продовжувалися і в наступні дні⁸⁷.

У кінці червня – першій половині липня гетьман прагне переломити перебіг подій на свою користь, долаючи ряд труднощів: явне небажання більшості козаків збиратися до війська (як під Білу Церкву, так і до Чигирини), відвертий непослух К.Мигалевського, настирливе домагання А.Потоцького вибрати стацію у Брацлавщині, вимоги польських комендантів забезпечити жовнірів залог живністю, наполегливе клопотання Аділа-Герая надіслати йому в допомогу 2 тис. козаків. Вкрай занепокоїло його отримане від польських комісарів в Андрусові повідомлення про польсько-російське перемир'я й розпорядження не вдаватися до ворожих

дій проти росіян і лівобережних козаків. Вирішив проігнорувати його, посилаючись на відсутність відповідного наказу з боку короля. Якщо вірити свідченням деяких чигиринських козаків, він заявив посланцям комісарів: “Мені де гетьманство дано не від королівської величності і не від гетьманів, а дано де йому гетьманство від хана Кримського, і надію де всяку має на хана Кримського”⁸⁸. Важко судити, чи насправді мала місце подібна заява гетьмана. Проте беззаперечним є той факт, що саме з липня в його політиці окреслюється початок повороту у бік тіснішого співробітництва з Кримом, до володаря якого частішають прохання про надіслання допомоги. Не виключено, що свою роль у цій переорієнтації відіграла й отримана відповідь Яна Казимира на “Інструкцію” послам від Війська Запорозького, зміст якої слугував красномовним аргументом на користь думки про небажання правлячих кіл Речі Посполитої визнавати Українську державу.

Примітки:

1. Із рукописної віршованої хроніки другої половини XVII ст. Полювання (Переклад поеми, примітки та післямова Валерія Шевчука // Київська старовина (далі – КС). – 1993. – №3. – С.46-47.
2. *Архів головний актів давніх* (далі – АГАД) (Варшава). – Ф.559. – Спр.3036. – Арк.196.
3. *Ciesielski T. Epidemia dżumy w latach 1651–1654 na terenach Rzeczypospolitej // Człowiek i kosciół w dziejach. Księga pamiątkowa dedykowana księdzu prof. Kazimierzowi Doli z okazji 65 rocznicy wrodzin.* – Opole, 1999. – S.170-178.
4. *АГАД.* – Ф.559. – Спр.470. – Арк.87.
5. *Nagielski M. Rokosz Jerzego Lubomirskiego w 1665 r.* – Warszawa, 1994. – S.38-39.
6. *Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов* (далі – ПВК). – К., 1859. – Т.IV. – С.461.
7. *Zbiór dyplomatów rządowych i aktów prywatnych posługujących do rozjaśnienia dziejów Litwy i złączonych z nią krajów (od 1387 do 1710 r.).* – Вильно, 1858. – Cz.1. – S.138.
8. *Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя і політичної діяльності.* – Нью-Йорк, 1985. – С.54.
9. *Бібліотека музею Чарторийських* (далі – БМЧ) (Краків). – Спр.159. – Арк.607; *Бібліотека Рачинських.* – Спр.375. – Арк.536; *Бібліотека національна* (далі – БН) (Варшава). ВМФ. – Спр.8933.
10. *Акты Южной и Западной России* (далі – Акты ЮиЗР). – СПб., 1867. – Т.V. – С.306, 308; СПб., 1869. – Т.VI. – С.25, 27.
11. *Там же.* – Т.VI. – С.27, 29-30, 34.
12. *Там же.* – С.35, 38, 43-45, 47, 50, 53, 61; *Костомаров Н.И. Исторические монографии и исследования. Руина.* – С.-Петербург, 1905. – Т.XV. – С.51.
13. *Там же.* – С.40, 46-49; *Петровський М.З. З історії клясової боротьби на Україні в XVII*

столітті (Змова Децика). – Ніжен, 1932. – С.42-45; *Яковлева Т.* Руїна Гетьманщини. Від Переяславської ради – до Андрусівської угоди (1659–1667 рр.). – К., 2003. – С.466-467.

14. *Акты ЮуЗР.* – Т.VI. – С.55; Костомаров Н.И. Руина. – С.51.

15. *Акты ЮуЗР.* – Т.VI. – С.167-168; *Крикун М.* Подільський козацький полк: періоди існування та полковники // Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів. Матеріали Другої Польсько-Української Наукової Зустрічі (Львів, 12-13 жовтня 1995 р.). – Львів; Люблін, 1996. – С.128-129.

16. *Акты ЮуЗР.* – Т.VI. – С.53, 166-167; *Дорошенко Д.* Гетьман... – С.58.

17. *Акты ЮуЗР.* – Т.VI. – С.62-63.

18. *Львівська наукова бібліотека ім. В.Стефаника* (далі – ЛНБ). ВР. – Ф.141. – Спр. Чоловських № 294/II. – Арк.589-590.

19. *Акты ЮуЗР.* – Т.VI. – С.50-51.

20. *Nagielski M. Rokosz...* – S.36.

21. *Дорошенко Д.* Гетьман... – С.59.

22. *Там же.* – С.60-61.

23. *Бібліотека Рачинських.* – Спр.375. – Арк.536.

24. *АГАД.* – Ф.3. – Спр.42. – №103. – Арк.2; *Дорошенко Д.* Гетьман... – С.60-61.

25. *Величко С.* Літопис. Переклав з книжної української мови Валерій Шевчук. – К., 1991. – Т.2. – С.47.

26. *Там же.* – С.49.

27. *Дорошенко Д.* Гетьман... – С.63-64; *Крикун М.* Інструкція послам Війська Запорозького на Варшавський сейм 1666 року і відповідь короля Яна Казимира на неї // Україна модерна. – Львів, 1999. – Ч.2-3. – С.311.

28. *Крикун М.* Інструкція послам Війська Запорозького на Варшавський сейм 1666 року... – С.338-339.

29. *Дорошенко Д.* Гетьман .. – С.60-61.

30. *Там же.* – С.61-62.

31. *Там же.* – С.63-64.

32. *Крикун М.* Інструкція послам Війська Запорозького на Варшавський сейм 1666 року... – С.327.

33. *Апанович О.* Найтрагічніший гетьман України // Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. – К., 1993. – С.102-103; *Сокірко О.* Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної гетьманщини 1669–1726 рр. – К., 2006. – С.63-64.

34. *Дорошенко Д.* Гетьман... – С.62.

35. *БМЧ. ВР.* – Спр.402. – Арк.611-613.

36. *Національна бібліотека України ім. В.Вернадського* (далі – НБУ). Інститут Рукопису (далі – ІР). – Спр.15418. – Арк.7-8; *Окиншевич Л.* Центральні установи України-Гетьманщини XVII–XVIII ст.: Рада старшини. – К., 1930. – Ч.II. – С.291; *Крикун М.* Інструкція послам Війська Запорозького на Варшавський сейм 1666 року... – С.312.

37. *НБУ. ІР.* – Ф.ІІ. – Спр.15418. – Арк.6-9; *Акты ЮуЗР.* – Т. VI. – С. 82-83, 88; *Ожиниєвич Л.* Центральні установи... – Ч. II. – С. 291-292; *Крикун М.* Інструкція послам Війська Запорозького на Варшавський сейм 1666 року... – С. 312-315.

38. *Крикун М.* Інструкція послам Війська Запорозького на Варшавський сейм 1666 року... – С. 315.

39. *Там же.* – С. 319; *БМЧ. ВР.* – Спр. 402. – Арк. 615-619.

40. *Крикун М.* Інструкція послам Війська Запорозького на Варшавський сейм 1666 року... – С. 321; *БМЧ. ВР.* – Спр. 402. – Арк. 620.

41. *Акты ЮуЗР.* – Т. VI. – С. 86.

42. *БМЧ. ВР.* – Спр. 402. – Арк. 621; *Крикун М.* Інструкція послам Війська Запорозького на Варшавський сейм 1666 року... – С. 321.

43. *БМЧ. ВР.* – Спр. 402. – Арк. 621; *Крикун М.* Інструкція послам Війська Запорозького на Варшавський сейм 1666 року... – С. 322.

44. *БМЧ. ВР.* – Спр. 402. – Арк. 621-624, 627; *Крикун М.* Інструкція послам Війська Запорозького на Варшавський сейм 1666 року... – С. 322-325.

45. *БМЧ. ВР.* – Спр. 402. – Арк. 628-632; *Крикун М.* Інструкція послам Війська Запорозького на Варшавський сейм 1666 року... – С. 325-327.

46. *БМЧ. ВР.* – Спр. 402. – Арк. 627; *Крикун М.* Інструкція послам Війська Запорозького на Варшавський сейм 1666 року... – С. 324; *Мицик Ю.* Регести документів “Татарського відділу” Архіву Коронного в Варшаві (кінець XVI–XVII ст.) // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). – К., 2002. – Вип. 2. – С. 353.

47. *Дорошенко Д.* Гетьман... – С. 76.

48. *Акты ЮуЗР.* – Т. VI. – С. 15-19; *Стецюк К. І.* Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50–70-х роках XVII ст. – К., 1960. – С. 258-259.

49. *Величко С.* Назв. праця. – Т. 2. – С. 26.

50. *НБУ. ІР.* – Ф.ІІ. – Спр.15418. – Арк.16-17; *Соловьев С. М.* Сочинения: История России с древнейших времен. – М., 1991. – Кн. VI. – Т. 11. – С. 154-155.

51. *Акты ЮуЗР.* – Т. VI. – С. 94.

52. *Там же.* – С. 92.

53. *Петровський М.* Нариси історії України XVII – початку XVIII століть (Досліди над Літописом Самовидця). – Харків, 1930. – С. 285-286, 400-401.

54. *Акты ЮуЗР.* – Т. VI. – С. 101.

55. *Там же.* – С. 102.

56. *Там же.* – С. 98-99, 104.

57. *Архів Інституту історії України НАН України.* – Оп. 3. – Спр. 20. – Арк. 75; *Яковлева Т.* Руїна Гетьманщини... – С. 481.

58. *Архів Інституту історії України НАН України.* – Оп. 3. – Спр. 20. – Арк. 104.

59. *Там же.* – Арк. 86, 94; *Мицик Ю.* Чигирин – гетьманська столиця. – К., 2007. – С. 155.

60. *НБУ. ІР.* – Ф.ІІ. – Спр.15418. – Арк.12-14.

61. *Мицик Ю.* Регести документів... – С.356.
62. *Акты ЮуЗР.* – Т.VI. – С.107.
63. *Там же.* – С.112-118.
64. *Podhorodecki L.* Chanat krymski i jego stosunki z Polską w XV–XVIII w. – Warszawa, 1987. – S.205.
65. *Мицик Ю.* Регести документів... – С.354-356; *Rudowicz B.* Efemeros czyli Diariusz prywatny pisany w Zamościu w latach 1656–1672. – Lublin, 2002. – Część druga 1656–1672. – S.86.
66. *Мицик Ю.* Регести документів... – С.356.
67. *Там же.* – С.355-356; *НБУ. ІР.* – Ф.ІІ. – Спр.15418. – Арк.21, 24.
68. *Там же.* – С.356-357; *Мицик Ю.* Чигирин... – С.155.
69. *Акты ЮуЗР.* – Т.VI. – С.127.
70. *НБУ. ІР.* – Ф.ІІ. – Спр.15418. – Арк.18; *Акты ЮуЗР.* – Т.VI. – С.135.
71. *НБУ. ІР.* – Ф.ІІ. – Спр.15418. – Арк.19-20.
72. *Мицик Ю.* Регести документів... – С.355.
73. *НБУ. ІР.* – Ф.ІІ. – Спр.15418. – Арк.20-21.
74. *Там же.* – Арк.24.
75. *Мицик Ю.* Регести документів... – С.356.
76. *БМЧ. ВР.* – Спр.402. – Арк.635.
77. *Dąbrowski J.S.* Polskie elity wobec Kozaczyzny oraz Moskwy w latach 1661–1668 // *Studia Historyczne.* – 2001. – R.XLIV. – Z.4. – S.582.
78. *Ibidem.*
79. *Ibidem.* – S.583; *Nagielski M.* Mediacje biskupa krakowskiego Andrzeja Trzebieckiego w czasie rokoszu Jerzego Lubomirskiego (1665–1666) // *Kościół Katolickie w Małopolsce.* – Kielce, 2001. – S.363.
80. *БМЧ. ВР.* – Спр.402. – Арк.372-375; *Крикун М.* Інструкція послам Війська Запорозького на Варшавський сейм 1666 року... – С.328-329, 348.
81. *БМЧ. ВР.* – Спр.402. – Арк.376-378; *Крикун М.* Інструкція послам Війська Запорозького на Варшавський сейм 1666 року... – С.329-330, 339.
82. *БМЧ. ВР.* – Спр.402. – Арк.379-381; *Крикун М.* Інструкція послам Війська Запорозького на Варшавський сейм 1666 року... – С.330-333.
83. *Perdenia J.* Hetman Piotr Doroszenko a Polska. – Kraków, 2000. – S.96.
84. *НБУ. ІР.* – Ф.ІІ. – Спр.15418. – Арк.27; *Акты ЮуЗР.* – Т.VI. – С.119, 123.
85. *Дорошенко Д.* Гетьман... – С.82.
86. *Акты ЮуЗР.* – Т.VI. – С.110; *Вирський В.* “Українське місто”: Кременчук від заснування до 1764 р. – К., 2004. – С.135.
87. *БМЧ. ВР.* – Спр.160. – Арк.1071-1072; *БН. ВМФ.* – №7631; *Акты ЮуЗР.* – Т.VI. – С.110; *Вирський Д.* Назв. праця. – С.135-136.
88. *БМЧ. ВР.* – Спр.160. – Арк.706, 875, 1071; *Акты ЮуЗР.* – Т.VI. – С.128.

Summary

The article analyses internal political situation of the Right Bank Ukrainian in the middle of 60-s, XVII century. Hetman's measures for overcoming anarchy and strengthening central authorities, uniting the country's elite and the search of mutual understanding with Zaporizhia were revealed. The main directions of foreign government's policy were characterized.

Key words: Right-Bank Hetmanshchyna, cossacks, hetman, Bratslavshchyna, authority, Zaporizhia, Crimea, Poland.

Одержано 15 вересня 2009 р.

УДК 930.1(477)(092):94(477)“16”

В.В.Верстюк

СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА КОЗАЦЬКОЇ УКРАЇНИ ЗА ПРАВЛІННЯ Б.ХМЕЛЬНИЦЬКОГО В ОЦІНЦІ М.КОСТОМАРОВА

В статті проаналізовано внесок М.Костомарова у дослідження соціальної структури козацької України за гетьманату Б.Хмельницького. Зокрема, висвітлюється політика його уряду стосовно духовенства, шляхти, козаків та поспільства на різних етапах визвольних змагань українського народу.

Ключові слова: Богдан Хмельницький, духовенство, шляхта, козаки, козацька старшина, поспільство, соціальна боротьба, політика.

Українська історична наука на сьогоднішній день має вагомі здобутки у дослідженні різних аспектів діяльності уряду Б.Хмельницького. Однак, ряд проблем, важливих для більш глибокого осмислення її сутності, потребують подальшого вивчення. Однією із них є соціальна структура козацької України за гетьманату Богдана Великого. В радянській історіографії було з'ясовано окремі аспекти цієї проблеми. Так, висвітлюючи основні напрями соціально-економічної політики гетьманського уряду, І.Крип'якевич, В.Веселаго, В.Голобуцький та В.Степанков зробили висновок про зміни у соціальній структурі населення¹. Але при цьому часто забувають згадати М.Костомарова, який ще у XIX ст. започаткував вивчення соціально-економічної політики уряду Б.Хмельницького. Тому

метою даної статті є з'ясування внеску історика у дослідження соціальної структури козацької України за гетьманату Б.Хмельницького.

Дослідники, розглядаючи причини національно-визвольних змагань українського народу середини XVII ст., виділяють такі сфери життя суспільства, в яких визріли суперечності: політичну (українське населення, як стверджували поляки, не могло створити власної держави), національно-конфесійну (переслідування православних, перешкоди у вживанні рідної мови), соціально-економічну. На останній зупинимось більш детально. На відміну від Нідерландів і Німеччини, де в XVI–XVII ст. також відбулися революції, в Україні подих нової цивілізації виявився не в розвитку промисловості (хоча також спостерігався розклад цехового ремесла й відбувалося зародження початкових форм мануфактурного виробництва у багатьох промислах), а в сільському виробництві півдня України. Адже становлення козацького стану супроводжувалося розвитком якісно нового типу господарства – за своєю суттю фермерського. Саме суперечності між ним і фільварково-панщинним господарством, що просувалось на південь і південний-схід України, і яке ґрунтувалося на підневільній праці закріпаченого селянина, зумовили небачену гостроту соціальної боротьби у 1648 р. Цьому сприяли також різке посилення визиску селян і міщан шляхетських, королівських і церковних маєтків².

Характеризуючи становище духовенства за гетьманату Б.Хмельницького, М.Костомаров використав статті мирних договорів козацької України з сусідніми державами, гетьманські універсали та кореспонденцію. Так, Зборівський договір де-юре дозволяв київському митрополиту (на той час ним був Сильвестр Косів) та єпископам брати участь у роботі сеймів, правда, “ці рішення залишилися на папері”³. Крім цього, православним церквам та монастирям було частково повернуто відібрані приміщення та майно, а луцька, холмська, вітебська та частково перемишльська єпархія були передані під управління київського митрополита. Духовенство звільнялося від усіх повинностей, стацій та робіт; підпорядковувалося виключно митрополиту і зберігало право духовного суду за старими звичаями без втручання світських судів. Також була дозволена діяльність братств, шкіл та типографій, але на єпископів та митрополита покладалася відповідальність за зміст видрукованих книг⁴.

Зміст Білоцерківського договору не містив обмежень щодо духовенства та церковного землеволодіння⁵. Але на Правобережній Україні магнати та шляхта, підтримувані католицьким духовенством та єзуїтами, прагнули відновити порядки, що були до початку революційних подій, покарати чернь та зламати її духовно, а цього не можна було зробити, не зачіпаючи духовенства. Б.Хмельницький зі свого боку видавав грамоти

церковним установам, підтверджуючи їхні власницькі права, за порушення яких каралися на смерть⁶.

Питання віри стало визначальним під час прийняття московської проєкції, оскільки спорідненість та близькість асоціювалися з віросповіданням. Але навіть тут не все так було добре. Історик висловлює цікаву думку, що “православ’я українців було більше глибинним, а не зовнішнім, як в росіян. Крім того, російська церква одержавилась, стала опорою самодержавства; а в Україні відносини між державою та церквою будувалися на більш демократичних засадах”⁷.

Під час прийому посольства В.Бутурліна в Переяславі в січні 1654 р. сталося непередбачуване: “духовенство не тільки не присягнуло на вірність царю, а й спочатку не дозволило цього зробити ні церковним слугам, ні людям, що були закріплені за церковними землеволодіннями”⁸. Сильвестр Косів, хоча і був людиною “тихого характеру”, тут проявив рішучість і принципиовість, “навідріз відмовився прийняти В.Бутурліна та підпорядкуватися московському патріарху. Завдяки цьому українське духовенство ще впродовж п’ятдесяти років зберігало свою незалежність і визнавало лише зверхність константинопольського патріарха”⁹. До того ж, треба взяти до уваги той факт, що українське духовенство отримало виховання та освіту в традиціях, близьких до країн Західної Європи, а Московія більше тяжіла до східних норм життя¹⁰.

Характеризуючи становище православного духовенства часів “Хмельниччини”, слід усвідомити, що не можна ототожнювати права та привілеї вищого духовенства з реаліями життя рядових служителів культу. М.Костомаров характеризував становище нижчого духовенства як “плачевне”, єпископи та архімандрити ставилися до нього грубо, обкладали податками на свою користь, карали ув’язненнями та побоями; при цьому ні перед ким не звітували за свої дії¹¹.

Щодо українського шляхетства, то історик в своїх працях дотримався думки, що воно стало “зрадником” свого народу. Така точка зору була характерною як для ранніх¹², так і для більш пізніх досліджень¹³. З цього приводу дослідник пише наступне: “Не маючи солідарності з народом, воно не мало її і між собою; легкість, з якою українське дворянство втратило попередню народність, залишилася та утвердилася в їхньому характері”¹⁴.

Остаточного удару по свідомості та самоідентифікації представників української аристократії завдали Люблінська та Берестейська унії. Першу М.Костомаров розглядав “як спосіб приєднання Південної Русі до Польщі, здійснене за бажанням лише дворянства. Народ змушений був, як стадо худоби, підкоритися жеребу, який йому приготували”. “Таким чи-

ном, вина ополячення, – підсумовує історик, – лежить виключно на представниках цього стану”¹⁵. Правда, в останньому виданні монографії “Богдан Хмельницький” (1884 р.) М.Костомаров зробив спробу захистити українське дворянство: “...При появі унії воно зашуміло, почало створювати братства, конфедерації з метою захисту батьківської віри”. Але на цій же сторінці наводить уривок з праці французького інженера Г.Боплана, який пише, що українська аристократія соромилася своєї віри, приймала католицизм. Таким чином, “перероджувалися цілі фамілії. Суспільство втратило свій корінь, а новий (козацтво) – ще не виріс”¹⁶. Славна доля предків була докором для українського шляхетства і воно відверталось від неї, намагаючись забути старе. Дослідник одним словом “перевертні” висвітлив усю характеристику переважної більшості представників цього стану¹⁷.

На початку визвольних змагань Б.Хмельницький вважав, що їх мають очолити вихідці із знатних українських родів, але вже протягом першого року гетьман зрозумів, що це неможливо, оскільки це суперечило інтересам та суті самого стану. Правда, представники дрібної та середньої шляхти спочатку обережно, а потім більш рішуче приєднувалися до “повстанців”. Після Зборівського та Білоцерківського договорів Б.Хмельницький неодноразово видавав універсали, що мали на меті захист прав і вольностей шляхти, придушував селянські виступи. Цими діями він прагнув створити не лише видимість виконання умов мирних договорів, а й заручитися підтримкою якомога більшої кількості шляхетства, яке мало належний рівень освіти, військового досвіду, “адже лише однією шаблею міцної держави не збудуєш”¹⁸. Про те, що частина шляхти приєдналася до гетьмана, свідчить зміст самого Зборівського договору, в якому одна із статей передбачала амністію вихідцям з цього стану, які боролися на стороні українців. Схожа стаття є і в Білоцерківському договорі. Можна сміливо стверджувати, що кількість шляхтичів, що підтримали дії Б.Хмельницького, постійно зростала, починаючи з 1649 р.¹⁹.

Спочатку деякі соратники гетьмана (М.Кривоніс, Ф.Джеджалій, М.Небаба та ін.) вкрай вороже ставилися до шляхти, вбачаючи в ній головну причину бід українського народу. Але в ході бойових дій відбулася ротація командного та адміністративного штату, на керівні посади все частіше призначалися вихідці з шляхетства*. Та й сам Б.Хмельницький вважав себе шляхтичем, бажав встановити спадковий гетьманат (монархічну форму правління). В подальшому відбувалося зближення козацької стар-

* Така радикальність у ставленні до шляхти була зумовлена тим, що М.Кривоніс, Ф.Джеджалій, М.Небаба були вихідцями з поспільства.

шини та дрібної шляхти через одруження, побратимство тощо²⁰.

Історик на підставі аналізу копій Московських статей 1654 р. висловив цікаве припущення, що шляхта та козацька полкова сотенна старшина були розділені в своїх правах та вольностях. Так, перша користувалася всіма правами та привілеями, що й при польських королях, обирала собі представників на уряди, судилася в окремих судах (земських та підкоморських). Правда, наголошує дослідник, неодмінною умовою було прийняття православ'я²¹. Щодо козацької старшини, то вона мала отримувати платню з царської скарбниці, а полковники могли мати ще й млин за згодою гетьмана. Тобто, залежність старшини від Б.Хмельницького була значно більшою, ніж шляхти²².

Особливу увагу М.Костомаров приділяв козацтву. Для дослідника вихід на авансцену української історії цього стану – закономірне явище. Воно було підготовлене соціально-економічними, політичними, культурними процесами, які відбулися на теренах Речі Посполитої, починаючи з Люблінської унії і завершуючи унією Берестейською²³. Польські історики ХІХ ст., зокрема, Т.Падалиця, навіть закидали М.Костомарову “звеличення” та “легітимацію” козацтва як стану²⁴. На це останній відповів коротко, але влучно: “Не можна ставити плямою народу чи суспільству походження його від розбійників. І взагалі, чи можна ставити народу чи суспільству у вину яке-небудь походження”? Історик закликав свого опонента утриматися від “донкіхотства” та спекуляції історичними фактами²⁵. На додачу дослідник висловив наступну думку: “Ми зовсім не соромимося ні Павлюків, ні Наливайків, ні Кармелюків, ні Тараненків: навпаки, якщо ці люди являлися в дикій варварській формі – все-таки, то були люди, які виражали надії, глибоко заховані в народному серці”²⁶.

На думку М.Костомарова, значення Запорізької Січі в 1648–1649 рр. було визначальним²⁷. Кістяк повсталого війська становили саме запорожці²⁸. Але після приєднання реєстровців та поспільства (селян та міщан) соціальна база повсталих значно розширилася: “визволення України здійснював весь народ, який був рівний з козаками”²⁹. Після перших перемог козаки прагнули, “щоб магнатське землеволодіння на Україні було скасоване, а король щоб був над усіма головним”³⁰. Правда, ще за життя Б.Хмельницького “в середовищі козаків також виник поділ на козаків значних, до яких належали чиновники*, як діючі, так і колишні (бун-

* У козацькій Україні не було розгалуженого бюрократичного апарату, характерного, наприклад, для Франції часів Людовіка ХІV, тому замість слова “чиновник” доречніше використовувати “урядовець”, “урядник”, що підкреслює виборність посади та демократичні засади формування управлінських структур.

чукові товариші*), шляхтичі, що приєдналися до козаків, і взагалі багаті козаки, та простих, яких значні називали козацькою черню і які, при нагоді, були готові активно протидіяти першим»³¹.

Характеризуючи становище селян напередодні національно-визвольних змагань українського народу, історик використав записки французького інженера Г.Боплана та сучасника тих подій поляка Ш.Старовольського і прийшов до висновку, що вони перебували в найгіршому становищі, судячи з кількості поборів та повинностей (на всі великі релігійні свята платили гроші або давали сільськогосподарську продукцію, кожен вулик та свійська тварина підлягали обліку та оподаткуванню). Але найбільше поспільство боялося постоїв кварцяного війська, “вояки якого грабували та забирали все, що їм подобалося, безчестили жінок та дівчат”³². Магнати були повновладними господарями в своїх маєтках, які нараховували сотні сіл та містечок; мали великі військові загони та зосереджували всю повноту влади в своїх руках в межах своїх володінь. Суди наскрізь прогнили хабарництвом. Все це змушувало поспільство тікати в південні порубіжні райони з Кримом, за пороги, та “вступати до лав козацтва подалі від пана”³³.

Коли розгорнулися національно-визвольні змагання під проводом Богдана Хмельницького, поспільство активно підтримувало його. В ході бойових дій 1648–1649 рр. слово “козак” “перестало мати значення виключно привілейованого стану, а поширилося на всю масу повсталого південноруського люду”³⁴.

Тезу про гнучкість соціально-економічної політики уряду Б.Хмельницького підтримують історики В.Веселаго та В.Степанков³⁵. Разом з тим, гетьман під час листування з правлячими колами Речі Посполитої та під час перемовин з А.Киселем в лютому 1649 р. запевняв, “що стримував народ від цього кроку так, як тільки міг”³⁶. Показання означало не лише збройний спротив панській адміністрації, а й створення у визволених районах органів управління за “козацькою традицією” (обирали отамана, суддю, писаря та інших посадовців). Гетьман в ході першого року боротьби взяв під свій контроль ці органи, підпорядкувавши полковникам і сотникам, які звітували особисто перед ним. “Саме тоді слово “козак” перестало вживатися для означення виключно військового стану, а перенеслося на всю масу повсталого південноруського народу”³⁷.

Але, в результаті воєнних дій 1649 р., з Польщею був укладений Зборівський мирний договір, який передбачав поновлення магнатсько-шля-

* Бунчукові товариші згадуються в діловодстві та листуванні за гетьмана Б.Хмельницького, але як окрема група козацького стану вони утвердилися при І.Мазепі та його наступниках.

хетського землеволодіння на українських землях. Це викликало спротив поспільства³⁸. “Хлопи навідріз відмовились служити панам”, вбивали шляхтичів та їхніх уповноважених³⁹. Гетьман змушений був вдаватися до сили, щоб приборкати ці виступи: “рубав голови, карав жорстоко та без зволікань”, але це мало допомагало. З березня 1650 р. різко зросла кількість оборонних універсалів панам, що поверталися в свої маєтки⁴⁰. Правда, вони не ризикували особисто робити це, а посилали православних урядників, за порадою гетьмана, і “мали задовольнитися тим, що їм дадуть і вести себе тихенько”⁴¹.

Особливою “затятістю” у веденні бойових дій проти польських порядків відзначалося населення Брацлавського воєводства, яке “вело партизанську війну з регулярними загонами польської армії”⁴². Фактично М.Костомаров першим з українських істориків XIX ст. назвав масовий спротив поспільства “війною”, виходячи з масштабності та активності ведення бойових дій. Ця війна завершилася перемогою поспільства. У березні 1650 р. на раді в Києві Б.Хмельницький остаточно затвердив курс на обмеження найгрубіших форм визиску поспільства й національних утисків (панам-католикам заборонялося перебувати до маєтків і присилати військові загоны, “вони мали задовольнитися тим, що їм дадуть”)⁴³.

Після укладення Україною Білоцерківського мирного договору права молодій державі значно обмежувалися порівняно з 1649 р. Шляхта знову почала повертатися до своїх маєтків, “чинячи жорстокості щодо своїх підданих ще в більшій мірі”. Посполиті нищили своє майно, палили збіжжя і тікали в ліси. Саме їхній спротив, на думку історика, врятував Українську державу від неминучої загибелі. Показово, що дослідник вдруге згадує населення Поділля, “як найзатятіших південнорусів”, називає їх “левенцями, яких очолив Олександренко”⁴⁴.

Знову Б.Хмельницький почав видавати охоронні універсали шляхті, придушувати виступи поспільства. Саме в цей час намітилася масова тенденція до переселення українського населення (“світ за очі”) на територію Московської держави, яку історик пояснює втому населення від безкінечних бойових дій⁴⁵.

Щодо міщан та купців гетьман проводив виважену та послідовну політику їх захисту. Він зберіг в ряді міст (Брацлаві, Вінниці, Черкасах, Василькові, Овручі, Києві, Переяславі, Ніжині, Чернігові, Погарі, Малині, Козельці, Новгород-Сіверську та Стародубі) магдебурзьке муніципальне право, цехи та міські суди. Це було зроблено для того, щоб заручитися підтримкою міського патриціату, ремісників та купців, адже без продукції міста армія була б позбавлена військової амуніції⁴⁶. Під час переговорів з урядом Оттоманської Порти в 1649 р. гетьман добився для ук-

раїнських купців права безмитної торгівлі на східних ринках. Крім цього, підтримка міщан мала і неабияке стратегічне значення, адже міста були своєрідними опорними пунктами в ході бойових дій, за стінами яких можна було захищатися або зупинитися на постій⁴⁷.

М.Костомаров одним з перших в українській історіографії звернув увагу на зміну національного складу населення міст. Значна частина євреїв⁴⁸ та поляків була винищена міським українським населенням там, де утвердилася влада гетьмана та його адміністрації, або мігрувала на території, підконтрольні польській владі⁴⁹. Крім цього, від влади було усунуто католиків, а їхні місця посіли православні, мовою діловодства стала давньоукраїнська мова⁵⁰.

Після укладення Переяславсько-Московського договору 1654 р. в містах мали діяти адміністрації, сформовані з місцевого населення, податки мали збиратися гетьманськими уповноваженими. Тобто втручання Москви у внутрішні справи козацької України на цей момент було обмежено на юридичному рівні⁵¹. Щодо селянства, то в схваленому російським урядом проекті договору констатовалося наступне положення: гетьман та його оточення самі розглянуть “хто козак, той у вольності козацькій жити буде, а хто простий, той стане повинність за звичаєм його царської величності віддавати по-давньому”⁵². Історик висловлює впевненість, що саме це дало змогу на десятиліття віддалити запровадження в Україні “московських порядків, звичних для росіян, але дивних та чужих для українського населення”⁵³.

Отже, заслуга М.Костомарова в дослідженні соціальної структури українського суспільства часів “Хмельниччини” полягає в наступному: по-перше, історик першим в українській історіографії підмітив, що в ході революції змінилася національна та конфесійна структура населення міст (було винищено значну частину євреїв та католиків), але при цьому в ряді міст залишилося магдебурзьке право; по-друге, дослідник охарактеризував масовий рух селян в 1650 р. за збереження завоювань в соціально-економічній сфері (було скасовано найгрубіші форми визиску поспільства) і назвав його “партизанською війною”; по-третє, звернув увагу на двійстий характер політики гетьманського уряду щодо шляхти, яка поверталася в свої маєтки: Б.Хмельницький де-юре підтримував її прагнення придушити виступи селян, але де-факто не змушував поспільство виконувати повинності на користь польських магнатів та панів, щоб не втратити його підтримки; по-четверте, довів, що в козацькому середовищі поглибилося майнове розшарування, розпочалося зближення позицій козацької старшини та православної шляхти через одруження, побратимство тощо.

Примітки:

1. *Веселаго В.В.* Принципи економічної політики Богдана Хмельницького // Нариси з історії економічної думки на Україні. – К., 1956; *Голобуцький В.О.* Соціально-економічна політика гетьманської адміністрації (1648–1657 рр.) // Український історичний журнал. – 1979. – №1. – С.25-36; *Степанков В.С.* Социальная политика гетманской администрации в годы освободительной войны украинского народа (1648–1654 гг.) и борьба против нее крестьянства и казацкой гольтыбы // История СРСР. – 1979. – №3. – С.71-84.

2. Україна кризь віки: В 15 т. / НАН України. Інститут історії України НАН України / За ред. В.А.Смоля. – К.: Видавничий дім “Альтернативи”, 1999. – Т.7: *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). – С.66.

3. *Костомаров Н.И.* Материалы и исследования. Богдан Хмельницкий (Серия “Актуальная история России”). – М.: Чарли, 1994. – С.394.

4. *Там же.* – С.394-395.

5. *Там же.* – С.546-547.

6. *Голобуцький В.О.* Назв. праця. – С.30.

7. *Костомаров Н.И.* О преподавании на южнорусском языке // Костомаров Н.И. Казаки. Исторические монографии и исследования (Серия “Актуальная история России”). – М.: Чарли, 1995. – С.380-381.

8. *Его же.* Материалы и исследования. Богдан Хмельницкий... – С.640.

9. *Там же.*

10. *Его же.* Гетманство Выговского // Костомаров Н.И. Казаки. Исторические монографии и исследования. (Серия “Актуальная история России”). – М.: Чарли, 1995. – С.51.

11. *Пинчук Ю.А.* Исторические взгляды Н.И.Костомарова (Критический очерк). – К.: Наукова думка, 1984. – С.107.

12. *Костомаров Н.И.* Историческая неправда и Западно-Российский патриотизм // Костомаров Н.И. Казаки. Исторические монографии и исследования (Серия “Актуальная история России”). – М.: Чарли, 1995. – С.367-378; *Его же.* Князь Владимир Мономах и козак Богдан Хмельницкий // Там же. – С.384-394.

13. *Его же.* Материалы и исследования. Богдан Хмельницкий... – С. 8-25.

14. *Его же.* Историческая неправда и Западно-Российский патриотизм... – С.372-373.

15. *Его же.* Князь Владимир Мономах... – С.387.

16. *Его же.* Материалы и исследования. Богдан Хмельницкий... – С.25.

17. *Его же.* Письмо к редактору “Колокола” // Костомаров Н.И. Казаки. Исторические монографии и исследования (Серия “Актуальная история России”). – М.: Чарли, 1995. – С.401.

18. *Лемещенко К.Б.* Питання феодалізму в творчій спадщині М.І.Костомарова // Держава і право: юридичні і політичні науки. – 2006. – Вип.31. – С.30-31.

19. *Там же.*

20. *Там же.* – С.34.

21. *Костомаров Н.И.* Материалы и исследования. Богдан Хмельницкий... – С.647.

22. *Там же*. – С. 48.
23. *Лук М.* Микола Костомаров: історіософія та соціальна філософія українського романтизму // Молода нація: Альманах. – К.: Смолоскип, 2002. – С.64.
24. *Костомаров Н.И.* О козачестве. Ответ “Виленскому Вестнику” // Костомаров Н.И. Казаки. Исторические монографии и исследования (Серия “Актуальная история России”). – М.: Чарли, 1995. – С.30; *Пахарев А.Д.* Українська політична думка про лідерство (історико-політичний контекст) // Трибуна. – 2002. – №1. – С.26-27.
25. *Его же*. О козачестве. Ответ “Виленскому Вестнику”?... – С.31.
26. *Там же*. – С.29.
27. *Ясь О.* Конструкція часу в історіописанні Миколи Костомарова // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Вип.5. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2005. – С.517.
28. *Его же*. Материалы и исследования. Богдан Хмельницкий... – С.186.
29. *Его же*. Гетманство Выговского... – С.46.
30. *Его же*. Материалы и исследования. Богдан Хмельницкий... – С.244.
31. *Там же*. – С.395.
32. *Там же*. – С.27-28.
33. *Там же*. – С.29-30.
34. *Там же*. – С.323.
35. *Веселаго В.В.* Назв. праця; *Степанков В.С.* Социальная политика... – С.71-84.
36. *Там же*. – С.315.
37. *Там же*. – С.323.
38. *Степанков В.С.* Особливості антифеодальної боротьби на Україні в роки Визвольної війни (1648–1654 рр.) // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. Науковий збірник. – К., 1989. – Вип.15. – С.46.
39. *Там же*. – С.406-408.
40. *Голобуцький В.О.* Назв. праця. – С.29.
41. *Костомаров Н.* Материалы и исследования. Богдан Хмельницкий... – С.409.
42. *Там же*. – С.410-411.
43. *Там же*. – С.406-407.
44. *Там же*. – С.558-559.
45. *Там же*. – С.554.
46. *Лемещенко К.Б.* М.І. Костомаров про місцеве самоврядування як форму управління в українській державі // Часопис Київського університету права. – 2007. – №2. – С.48.
47. *Мельниченко В.М.* Політика Богдана Хмельницького в господарській сфері // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. Матеріали П'ятих Всеукраїнських читань. – К., Черкаси, 1995. – С.19-21.
48. Представники цього етносу, як стверджував М.Костомаров, за згодою польської

адміністрації, звісно, за гарні гроші, на місцях брали під свій контроль храми і за кожний церковний обряд брали гроші. Це дуже болісно переживало українське населення Речі Посполитої, оскільки фактично в XVII ст. його самоідентифікація відбувалася на рівні мови та віросповідання.

49. Костомаров Н. Матеріали и исследование. Богдан Хмельницкий... – С.244, 406-407.

50. Там же. – С.395.

51. Там же. – С.647.

52. Там же. – С.649-650.

53. Костомаров Н.И. Письмо к редактору “Колокола”... – С.401.

Summary

The article deals with the contribution of M.Kostomarov in the research of social structure of cossack Ukraine during Bohdan Khmelnytsky hetmanate. In particular, politics of his government concerning the clergy, the gentry and peasants at different stages of liberator contests of the Ukrainian peoples is determined.

Key words: Bohdan Khmelnytsky, clergy, gentry, cossacks, cossack captain, peasants, social battle, politics.

Одержано 15 вересня 2009 р.

УДК 94(477)+94(485)“16/17”:327

В.М.Матях

УКРАЇНА – ШВЕЦІЯ В ДИПЛОМАТИЧНИХ ВІДНОСИНАХ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII – ПОЧАТКУ XVIII ст.: ПІДХОДИ ДО НАУКОВОГО ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ

У статті розглядаються тенденції наукового вивчення історії українсько-шведських відносин раннього нового часу, при цьому увага акцентується переважно на періодах гетьманування Б.Хмельницького та Івана Мазепи.

Ключові слова: Україна, Швеція, політичні відносини, Українська держава, історіографія, історична наука.

Не зважаючи на існуючу нині велику кількість літератури з проблеми діяльності урядів Української козацької держави на зовнішньополітичному поприщі, в дослідженні її окремих аспектів все ще залишається

чимало невідомих або не до кінця прочитаних сторінок. Однією з таких і донині вважається питання українсько-шведських відносин. Не вдаючись у подробиці, зазначимо: їх вивчення має свою власну історію і певну дослідницьку традицію. Як правило, при цьому увага науковців акцентується переважно на двох етапах в їхньому розвитку, а саме: добі Богдана Хмельницького та періоді гетьманування Івана Мазепи. Натомість історики лише епізодично торкаються аспектів, пов'язаних із підписанням зі Швецією Корсунського договору 1657 р. за Івана Виговського, і фактично вельми поверхово досліджують у закордонних українознавчих центрах, а на теренах України майже ігнорують (як за імперської, так і радянської доби) їх розвиток поколінням так званих мазепинців (в новітній українській історіографії найбільш послідовно ця проблематика присутня в науковій творчості О.Кресіна, який досліджує суспільно-політичну думку української еміграції першої половини – середини XVIII ст., а також Т.Чухліба, котрий у контексті своїх наукових зацікавлень чимало уваги присвятив договорам Пилипа Орлика зі шведським королем). Відповідно, саме навколо згаданих традиційних тематичних блоків сконцентруємо свої історіографічні спостереження і ми.

Першопочатки налагодження безпосередніх контактів між Швецією і козаками ховаються в ранній добі українського козацтва. “Для Швеції, – зазначається в передмові до тому VI частини III “Архива Юго-Западной России”, у якому зібрано акти з історії України 1649–1660 рр., що зберігалися в архівах королівства, – козацтво... було допоміжним знаряддям в її широких політичних планах...”¹, зокрема, у вирішенні багаторічних суперечностей шведської і польської лінії династії Ваза. Та особливої гостроти і значення не тільки для української історії, а й загалом для політичної ситуації на Європейському континенті, ці контакти набувають за Богдана Хмельницького. Апогей їх припадає на 1656–1657 рр., коли українсько-шведські переговори проводять на міждержавному рівні.

Певною мірою питання українсько-шведських відносин торкалися (і продовжують торкатися) в своїх монографічних дослідженнях з окремих проблем історії України XVII – початку XVIII ст. чи синтетичних курсах українські та російські вчені². Існує й цикл спеціальних студій в українській і польській історіографіях³. Дослідниками більш-менш детально реконструйовано послідовність та хід зустрічей шведських посланців з вищими урядовими особами Української держави, з'ясовано загально-історичну атмосферу, в умовах якої відбувалися переговори.

Однак це лише зовнішній бік проблеми (хоча не виключено, що і в цьому аспекті можливі певні уточнення та фактологічні пояснення). Важливе й інше – сутність та значення українсько-шведських взаємин в істо-

ричній долі України. Саме цей зріз проблеми й викликав найбільший різнобій в історіографічних оцінках. Зокрема, факт “деякої нестабільності поглядів, висловлених істориками про характер відносин козацтва до Швеції за Б.Хмельницького і Виговського”, зафіксовано упорядниками VI тому “Архива Юго-Западной России”⁴. Вони вбачають найтісніший зв’язок цього аспекту проблеми з не до кінця з’ясованою, на їх погляд, такою важливою подією в українській історії, як Переяславський акт 1654 р.⁵

Зауважимо, що подібний підхід (тобто оцінка політичних подій історії України другої половини XVII–XVIII ст. через призму наслідків укладення українсько-російського договору) не позбавлений певного сенсу. Однак при цьому не варто забувати і про інший важливий фактор – тогочасну геополітичну ситуацію на Європейському континенті, в якій Українська держава за часів Б.Хмельницького починає відігравати одну з першорядних ролей. “Чигирин, – зауважував О.Терлецький, – був якийсь час осередком цілої східноєвропейської політики. Це сталося наслідком геніальності Великого Гетьмана, що в своїх руках держав під шахом всіх східноєвропейських політиків”⁶.

Привнесення подібного контексту в історіографію українсько-шведських відносин дозволило науковцям дещо інакше розставити акценти і в багатьох інших важливих аспектах зовнішньополітичної діяльності Б.Хмельницького у 1655–1657 рр. Зокрема, “шведська карта” в політичних комбінаціях гетьмана цього часу перестає розглядатися лише як другорядний чинник його “дворушницької” політики щодо Московської держави (як це витікає, наприклад, з праць І.Каманіна, П.Куліша, С.Соловйова), а переростає в один із найважливіших факторів міжнародного визнання державної незалежності Української козацької республіки, стає одним з надійних індикаторів вивіреності зовнішньополітичного курсу її уряду. Цілком закономірно постає питання: чому саме в бік Шведського королівства звертає свої погляди Б.Хмельницький? Відразу зазначимо: історична література більш пізнього періоду (на відміну від студій середини XIX ст.) досить впевнено стверджує, що не гетьман виступав пошукачем прихильності шведського короля. Ініціатива поглиблення українсько-шведських відносин на зазначеному відрізку часу виходила саме від шведського уряду. Головна причина цього полягала, насамперед, у зростанні політичного значення України як суб’єкта міжнародного права. “Швеція, – підкреслював І.Крип’якевич, – зрозуміла роль України ... і намагалася приєднати Україну для своєї політики...”⁷. В.Липинський також наголошував на тому значенні, яке набувала для Швеції в її старій династичній війні з Польщею Українська держава як споконвічний ворог Речі Посполитої та “незадоволений царською протекцією васал Москви”⁸.

В цій ситуації цілком закономірною була спроба українського гетьмана використати сили і вплив Шведського королівства у боротьбі з Річчю Посполитою.

Ототожнення намагання Б.Хмельницького зміцнити стосунки зі шведським королем з його державотворчою діяльністю досить відчутно присутнє вже в третьому виданні монографії М.Костомарова “Богдан Хмельницький” (СПб., 1884). З особливою гостротою це питання постає в працях представників державницької школи в українській історіографії. Так, М.Грушевський, наголошуючи на самостійності зовнішньої політики українського гетьмана і її принциповій відмінності від курсу московського уряду, підкреслює ту особливу роль, якої набуває при цьому зміцнення українсько-шведських стосунків. “Нарешті відносини гетьмана з Швецією, – зазначає він, – нав’язані по довгих пробах 1653 р., стали прибирати важніше значінне з початком шведсько-польської війни. Таким чином, Хмельницький потроху створив собі нову політичну систему. Але тут його політика пішла зовсім на переріз московській: між Москвою й Швецією виникла суперечка за польські землі, в результаті Москва помирилася з Польщею та пішла проти Швеції, тим часом, як Хмельницький при кінці 1656 р. уложив план коаліційної війни, разом з Ракочи і Швецією, проти Польщі”⁹. На думку вченого, цей крок українського гетьмана був продиктований його відданістю українській державній ідеї та “неприхильністю московського правительства до української автономії”¹⁰.

На подібних позиціях в оцінці антипольсько-московської коаліції східноєвропейських держав, створеної в середині – другій половині 50-х рр. з ініціативи України і Швеції, перебував і інший відомий український дослідник-державник початку ХХ ст. В.Липинський. Ця коаліція, зазначав вчений, що виникла як результат грандіозної дипломатичної діяльності гетьмана, спрямованої на забезпечення життєдіяльності утвореного ним державного організму та захисту його від експансіоністських намагань Москви і Польщі, “поставила зразу нову Державу Українську на становище держави не тільки абсолютно суверенної, але й ведучої свою окрему виразну політику”¹¹. Таким чином, В.Липинський розцінював українсько-шведські відносини 1655–1657 рр. як козирну карту “в забезпеченні й уgruntуванні державної незалежності України” в умовах нових історичних реалій, коли Московська держава виступила союзницею Польщі¹², що становило безпосередню загрозу планам Б.Хмельницького звільнити з-під шляхетської зверхності всі західноукраїнські землі¹³.

На жаль, цим планам українського володаря не судилося збутися. На перешкоді укладення взаємовигідного українсько-шведського союзу, який намітився на початку 1657 р., стала невизначена позиція Карла X, що

“брав на себе лише розпливчасті зобов’язання щодо України”¹⁴. Серед факторів, що спричинили такий поворот у відносинах двох держав, дослідники, що репрезентують новітню генерацію українських істориків, називають вагання шведського уряду щодо визнання України незалежною державою; певні територіальні претензії шведів на українські землі; зволікання із включенням західноукраїнських земель до складу козацької держави, політичні прорахунки шведського короля та трансільванського володаря тощо¹⁵.

Безперечно, з позицій сьогоденного рівня розвитку історичних знань анахронізмом виглядає трактування І.Каманіним договірних відносин Б.Хмельницького з Польщею, Московською державою і Швецією¹⁶. Втім занадто оптимістичними слід розцінювати і прогнози М.Грушевського щодо долі Української держави у разі прийняття нею шведського протекторату¹⁷. В умовах певної неусталеності поглядів на характер та історичну сутність українсько-шведських відносин особливої значущості набуває кожна нова фактична подробиця чи спроба своєрідного тлумачення вже відомих деталей і фактів. Виходячи з цього, вважаємо доцільним нагадати науковому загалу про наявність в історіографічній скарбниці Хмельниччини ще двох ґрунтовних розвідок – І.Крип’якевича “Данило Олівєберг де Грекані – дипломат часів Хмельниччини” та М.Владимирського-Буданова “О взаимоотношениях Богдана Хмельницкого с Швецией в 1655–1657 гг.”, які свого часу з невідомих нині причин не знайшли шляху до читачького загалу й надовго осіли у сховищах Інституту рукописів Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського. Обидві вони позначені карбом небуденної дослідницької майстерності двох відомих представників різних генерацій українських вчених – І.Крип’якевича і М.Владимирського-Буданова.

Вперше надруковані в середині 90-х рр. ХХ ст., ці студії становлять класичний приклад того, як два дослідники, звертаючись до вивчення одного (причому, досить обмеженого хронологічно) питання і використовуючи при цьому практично один і той же комплекс джерел (а саме матеріали VI тому III частини “Архива Юго-Западной России”), зуміли віднайти і висвітлити різні його ракурси. Праці цілковито різняться як за своїм жанром, так і авторськими підходами до опрацювання наявного у їхньому розпорядженні матеріалу.

Так, студія І.Крип’якевича підтверджує зауваження Я.Дашкевича про те, що “історик тримав одночасно в одній руці два пера – перо академічного вченого і перо популяризатора науки”¹⁸. Безперечно, це дослідження біографічного жанру, за своїм стилем розраховане на масового читача. Увага автора сфокусована на яскравій, авантюристичній особі

грецького ченця абата Данила Олівєберга. Ця непересічна постать, на думку В.Липинського, давно заслуговує на “окрему біографічну розвідку, яка б могла кинути світло на мало досі відомі зносини гетьмана з грецьким та царгородським православним духовенством”¹⁹. Сам же І.Крип’якевич, очевидно, розглядав свою студію, в якій окреслювалася діяльність абата в українській дипломатичній службі, лише як окремих етюд до майбутньої біографії отця Даниїла, не ставлячи за мету перетворити його з часом у велике біографічне дослідження.

Натомість сюжетна лінія розвідки М.Владимирського-Буданова концентрується, насамперед, навколо внутрішньої підопліки дипломатичних заходів українського гетьмана і шведського короля. Відсутність заголовка та посилання на номери документів VI тому “Архива Юго-Западной России” без вказівки на назву самого друкованого джерела, звідки їх взято, дають змогу висловити припущення, що ця стаття готувалася саме для названого видання. Доказом цього є і той факт, що хронологічно і за стилем викладу вона продовжує пояснювальну статтю Н.Молчановського, в якій розповідь про дипломатичні відносини між Україною і Швецією уривається 1650 р. (власне, підтвердження того, що цей матеріал готувався саме для VI тому “Архива Юго-Западной России”, ми знаходимо й в самому тексті рукопису М.Владимирського-Буданова). Студія демонструє вмиле користування автора документальним юридичним джерелом. Весь виклад подій і дипломатичних заходів Української держави і Швеції подається в контексті їхньої тогочасної московської і польської політики.

Безперечно, міфологізація історичних реалій, в яких відбувався розвиток українсько-шведських відносин в середині – другій половині XVII століття, не могла не привнести певні корективи у трактування їхньої сутності частиною українських істориків, особливо в умовах цілковитого панування в історичній науці марксистської наукової парадигми. Однак найбільш відчутно це позначилося на спробах реконструкції характеру зв’язків між Україною і Швецією під час Північної війни початку XVIII століття. Фактично в українському історіографічному просторі XIX–XX ст. означились дві інтерпретаційні моделі щодо висвітлення комплексу питань, пов’язаних з українсько-шведським зближенням 1708–1709 рр. та його безпосереднім наслідком – Полтавською битвою (втім, було б несправедливо не зазначити, що в цій історичній конфігурації нерозривно був присутнім і третій дієвий елемент – російський царат, персоніфікований особою Петра I). Першу з цих моделей було перенесено на український ґрунт з офіційної імперської історіографії, де вона пройшла достатнє апробування в працях М.Устрялова, Н.Юнакова, Г.Леера, С.Соловйова та інших дослідників²⁰. Підтримана такими представниками націо-

нальної історичної думки, як Д.Бангиш-Каменський, М.Костомаров, О.Лазаревський та деякі інші вчені²¹, вона відродилася вже в якості панівної і набула свого подальшого розвитку в радянській Україні²². Головним концептом, який визначав авторські підходи та гіпотези щодо пояснення тих чи інших аспектів українсько-шведських відносин та в цілому подієвої канви й кінцевого результату Полтавської битви, виступала так звана зрада українським гетьманом свого північного протектора. Однак слід підкреслити, що українським радянським історикам було б несправедливо відмовляти у фактологічному наповненні подій, які супроводжували появу та перебування армії Карла XII в Україні.

Друга ж модель, започаткована представниками української державницької школи зламу XIX–XX ст., пізніше визначала основне спрямування студій над мазепинською добою в наукових центрах Галицької України (до 1939 р.) та української діаспори²³. Зокрема, у післявоєнний період її засадничі принципи було розвинуто в працях І.Борщака, Д.Дорошенка, В.Доманицького, С.Килимника, Б.Крупницького, О.Купринця, В.Луціва, Є.Маланюка, Т.Мацьківа, Р.Млиновецького, О.Оглоблина, В.Січинського, О.Субтельного²⁴. Її сутнісну основу становить сприйняття політичного виступу І.Мазепи як закономірного результату його прагнень до незалежнення Українського Гетьманату. Думаємо, доцільно при цьому навести погляд на сутність політичного виступу українського гетьмана О.Лотоцького. “...офіційно кваліфіковане іменем зради повстання Івана Мазепи, – зазначав він, – не тільки не було зрадою в тому звичайному змісті, як се розуміють, коли говориться про зраду батьківщини, а навпаки, се учинок, доконаний з мотивів патріотичних та якраз в інтересах батьківщини, для її визволення, – з таких мотивів та в таких цілях, що з безстороннього погляду завше викликають признання й повагу”²⁵. З початку 90-х рр. минулого століття саме випрацьовані в силовому полі цієї інтерпретаційної моделі концептуальні підходи обумовили злам в характеристичних оцінках мазепинської доби в цілому та українсько-шведського зближення 1707–1709 рр. зокрема в новітній українській історіографії²⁶.

Однак повернемося до проблеми тогочасних українсько-шведських відносин, в якій, попри вельми значний історіографічний доробок, і на сьогодні залишається чимало спірних питань. Таку ситуацію історики пояснюють не лише полярністю концептуальних підходів, а й знищенням (майже по слідах подій) значної частини офіційної документації як з українського, так і зі шведського боку, а також впровадженням у масову свідомість як обома контрагентами, так і їхнім супротивником – російським царем, документації дезінформаційного призначення, що часто стає на заваді побудови адекватної реаліям історіографічної картини.

Науковці продовжують вести дискусії щодо датування початків активізації українсько-шведського переговорного процесу, його змісту, тієї ролі, яка відводилася у цих переговорах польській стороні, кінцевих намірів українського гетьмана і шведського короля, сприянню реалізації яких і мав, власне, прислужитися їх військово-політичний союз.

Прикметно, що останній ставиться науковцями у безпосередню залежність від традиції узаконення відносин між двома державами, започаткованої в дипломатичній практиці Б.Хмельницького²⁷. “Для української старшини в тім моменті, – зазначав, зокрема, М.Грушевський, – було певне питання чести супроти старих традицій української політики. З незвичайною докладністю повторялася ситуація з-перед півстоліття. Шведський король знов виступив грізним ворогом короля польського і царя московського: розгромив Польщу, як в 1650-х роках, і грозив погромом Москві. Все, що плянувалося правительством Хмельницького і не дійшло до кінця тоді, спадало як моральний обов’язок на його потомків, старшину 1700-их років”²⁸.

Водночас політична комбінація між Україною і Швецією оцінювалася О.Оглоблиним як поява нової тенденції в політичній діяльності І.Мазепи²⁹. Наголошуючи на дискусійному характері та упереджених трактуваннях в історіографії питання щодо з’ясування пов’язаних з цим кроком планів українського гетьмана, Б.Крупницький підкреслював, що через відсутність автентичних джерел “історична наука може ставити тут лише гіпотези, і ледве прийде колись до остаточного рішення”³⁰. Можливо, саме цим пояснюється той факт, що дослідники в своїх працях звертаються до цього питання лише побіжно, некритично використовуючи при цьому дані особистісного (мемуарного) характеру. Яскравим прикладом цього може слугувати твердження М.Костомарова (повторене пізніше іншими істориками), що основною метою переговорів І.Мазепи з Карлом XII було намагання скерувати шведську армію в Україну³¹. В майбутньому ця гіпотеза відомого вченого знайшла собі опонентів як в українській діаспорі, так і в самій Україні. Пояснюючи небажаність для гетьмана вступу шведської армії на терени Гетьманщини, Б.Крупницький, зокрема, наголошував на тому, що І.Мазепа, як політик-державник, добре розумів, що тим самим Україна опинялася в самому епіцентрі російсько-шведського протистояння³². Розвиваючи цю думку, О.Оглоблин підкреслював, що початок політичних відносин із Шведською короною розглядалося І.Мазепою як шлях до виведення козацької держави з антишведської коаліції, а в майбутньому (за умови встановлення шведської протекції) – до повного розриву з Росією. Вчений наголошував на тому, що українсько-шведська угода 1708 р. (якщо така мала місце) відзначалася

прелімінарним характером, і лише 1709 р. між урядами України і Швеції було укладено міждержавний договір³³.

Точку зору Б.Крупницького та О.Оглобина підтверджує і сучасна українська історіографія. Зокрема, С.Павленко вважає, що саме “успіхи Карла XII у Європі, перехід на його бік більшості польських урядовців і магнатів, водночас втрата відчуття міри Петром I у використанні козацького війська, його наступ на вольності гетьманців змушували гетьмана та його оточення думати про те, як у цих реаліях не стати розмінною монетою між двома силами”³⁴. Гаранта ж забезпечення інтересів України у її багаторічному протистоянні між Москвою і Варшавою І.Мазепа, на думку дослідника, вбачав саме у віддаленому територіально від українських кордонів Стокгольмі³⁵. Грунтовний аналіз міжнародної ситуації у Центрально-Східній Європі в другій половині XVII–XVIII ст. та вивчення механізмів укладення в цей час міждержавних договірних актів дозволили Т.Чухлібу висловити припущення, що, по суті, у 1708 р. над Українським Гетьманатом було встановлено номінальний протекторат Шведського королівства, чинність якого фактично тривала до 1713 р.³⁶.

Серед причин, які спонукали українського гетьмана зробити свій вибір на користь українсько-шведського союзу, М.Грушевський на перше місце ставить ті автономістичні устремління та настрої, які були притаманні українській прогресивній еліті і з новою силою почали виявляти себе в критичній ситуації відвертого наступу уряду Петра I на автономні права України. “...старшина була настроєна дуже активно, – зауважує він, – і грала ролю чи не головну. Вона рішучо бажала використати даний момент в інтересах української політики, і Мазепі зовсім серйозно треба було рахуватися з можливістю, що коли він сам не стане на чолі сього перевороту, то старшина зробить його без гетьмана против царя і против Мазепи і противставить Мазепі іншого гетьмана”³⁷. Володарю української булави доводилося також враховувати невдоволення московською політикою в Україні широких кіл населення, що, на думку М.Грушевського, позбавляло його можливості “балансувати між партією московською і шведською” і робило його перехід у шведський табір “скорше прикрою неминучістю, ніж приемною нагодою, гіркою потребою, а не актом свobodного вибору”³⁸.

Зрозуміло, що мотиви переходу Івана Мазепи та керованого К.Гордієнком загону запорожців на бік Карла XII ще потребують свого неупередженого історіографічного прочитання. Підтвердження того, що український гетьман у прийнятті переломного як для України, так і для себе особисто політичного рішення керувався суспільними настроями, знаходимо і в інших науковців³⁹. При цьому деякі вчені (переважно з україн-

ського зарубіжжя) наголошують на національній заангажованості всього політичного курсу І.Мазепи⁴⁰. Зокрема, на переконання В.Доманицького та К.Біди, саме повстання 1708 р. перетворило його на “символ боротьби українського народу за свою незалежну, суверенну й соборну державу”⁴¹. Продовжуючи цю думку, О.Оглоблин спробував поставити розвиток українсько-шведських відносин за мазепинської доби у пряму залежність від “давньої суперечності українських і московських державних інтересів і відповідних концепцій у змаганні за панування на Сході Європи”⁴². Він заперечує лояльний характер ставлення українського гетьмана до російського царя – тобто тезу, яку можна вважати ключовою при спробах наукового реконструювання української політичної історії кінця XVII – початку XVIII ст.⁴³, наголошує на прагненнях І.Мазепи утвердити в Україні абсолютистську форму державної влади⁴⁴. Вчений скеровує увагу на те, що, за свідченням російських джерел, перші спроби гетьмана відволікти московський і польський уряди від України, зорієнтувавши Москву і Варшаву у бік антишведської коаліції, відносяться ще до початку 1700 року і продиктовані виключно державними інтересами Гетьманату⁴⁵. До активізації переговорного процесу з Карлом XII Івана Мазепу, на думку О.Оглоблина, спонукала, здавалося б, безвихідна для України ситуація першої половини першого десятиліття XVIII ст., коли одночасна зорієнтованість Польської корони як на шведську, так і російську сторони становила безпосередню небезпеку українській державності⁴⁶. Аргументуючи мотиви подальших дій гетьмана, вчений стверджує, що “для нього було ясно, що рано чи пізно з Москвою доведеться розірвати. І коли під час Північної війни, особливо починаючи з 1703–1704 рр., прийшов момент, коли цей розрив був уже цілком неминучим і внаслідок московської політики супроти України, і внаслідок певного ходу міжнародно-політичних подій того часу, гетьман мав зайняти своє становище до цих питань”⁴⁷.

Хід українсько-шведських переговорів та події, що супроводжували вступ шведського війська в Україну, мають ґрунтовне історіографічне висвітлення. Не зупиняючись на цьому питанні детально, наголосимо на одному його аспекті: настроях українського населення, якому довелося один на один опинитися перед реальними наслідками великої політичної комбінації, на яку наважився український гетьман. Зауважимо, що історики неоднозначно оцінюють характер відносин між місцевими жителями та командуванням і вояками шведських підрозділів. Воєнні дії, реквізиції продовольчих запасів та фуражу, які викликали як спротив мешканців українських поселень, так і репресивні дії шведської сторони, призвели, на думку Д.Журавльова, “до розкручування маховика насильства, взаємної недовіри і образ”⁴⁸. У вже згадуваних нами працях українських істори-

ків радянської доби, зокрема, В.Дядиченка та В.Шутого, масштаби опору українців так званій “шведській навалі” гіпертрофувалися до розмірів “всенародної”, “священної”, “вітчизняної” війни з іноземними загарбниками. При цьому дієву допомогу їм надавало російське командування⁴⁹. По суті, в цьому аспекті українсько-шведських відносин в черговий раз спрацьовувала вже добре відома схема “віковичної дружби” та “спільної історії” українського і російського народів, скелет якої щодо початку XVIII ст. був вибудований працями Б.Тельпуховського, Е.Тарле та інших істориків радянської Росії⁵⁰. Водночас існували, як доводить Д.Журавльов, “гіперпатріотичні уявлення деяких вітчизняних істориків про люту ненависть українців до “московських орд”, яким протиставляються великодушні й доблесні “лицарі Півночі”⁵¹. На думку ж Б.Крупницького, командування шведського війська на українських теренах, які сприймалися ним як терени союзної держави, застосовувало (на перших порах) тактику лавірування, що вигідно відрізняло поведінку шведського воїнства у Лівобережному Гетьманаті від методів їхнього поводження з місцевим населенням в краях, які вони завойовували силою зброї⁵². Однак вже зовсім іншу тактику поведінки шведи продемонстрували під час походу у Слобідську Україну: “...для шведів досить було того, що територія й населення Слобожанщини не підлягали Мазепі, значить, мали вони до діла, як їм здавалося, з ворожою країною”⁵³. Така тактика Карла XII обернулася неминучим загостренням стосунків з місцевим населенням, яке дедалі частіше застосовувало до шведів методи партизанської боротьби⁵⁴.

Слід зауважити, що і сьогодні залишається не до кінця з’ясованим питання ставлення до українсько-шведського переговорного процесу Запорозької Січі та мотивів переходу на бік І.Мазепи і Карла XII частини запорожців на чолі з К.Гордієнком. Недостатня висвітленість місця запорозького фактора певною мірою обмежує можливості щодо створення повноцінної реконструкції політичної ситуації в Україні наприкінці XVII – на початку XVIII ст., позначається на повноті уявлень про співвіднесення російського, польського та шведського векторів у політичних комбінаціях українського гетьмана⁵⁵. Переважна більшість відомих на сьогодні наукових розробок, присвячених цим аспектам мазепинської дипломатії, роль Запорожжя в них практично ігнорує. Натомість В.Доманицький розглядав “втягнення до шведсько-польсько-українського союзу Запорозької Січі” як одне із найвагоміших (до того ж останніх) досягнень мазепинської дипломатії⁵⁶.

У нерозривному зв’язку з проблемою українсько-шведського союзу 1708–1709 рр. перебуває питання церковного анафемування гетьмана

І.Мазепа. Зокрема, цьому аспекту присвячені спеціальні розвідки В.Біднова⁵⁷, О.Вінтоняка⁵⁸ та О.Лотоцького⁵⁹. Прикметно, що ці дослідники однозначно оцінюють акт проголошення анафеми як виключно політичний захід російського царату, продиктований стремлінням до повної дискредитації свого політичного супротивника. Наголошуючи на важливості (поряд із відтворенням подієвої канви) з'ясування його юридичної правочинності, О.Лотоцький підкреслював, що застосування анафеми як “одного із способів зовнішньої політичної кари” слід трактувати “як цілком беззаконну узурпацію чужого – ієрархічного – права”⁶⁰. Прикметно, що цей висновок дослідника підтверджується і православним кліром. Так, єпископ Української автокефальної православної церкви Є.Бачинський в окремому пастирському листі “Російська протиканонічна анатема на гетьмана України Івана Мазепу” від 1932 р. підкреслював, що попирання канонічних основ православ'я при ініціюванні акту піддання анафемі носіями політичної влади “в московських державних і церковних відносинах ... увійшло віддавна в сталу систему, виявляючи узурпаційну ненормальність”⁶¹.

У випадку з І.Мазепою, зазначає О.Лотоцький, політичний підтекст цієї релігійної акції не викликає жодних сумнівів, оскільки “з погляду релігійного особа гетьмана не тільки не давала підстави для негативного закиду, а, навпаки, користувалася великою пошаною однаково і в світських, і в церковних колах та не тільки на батьківщині”⁶².

Звертаючись до наслідків для української і шведської сторін перемоги росіян у Полтавській битві, зазначимо, що довготривале тенденційне висвітлення цієї події й донині (особливо гостро ця тенденція виявляється у російській історіографії) ще породжує навколо неї багато інсинуацій. Однак переважна більшість українських істориків схилилася до того, що “успіх цього бою мав би вирішити долю” всієї українсько-шведської політичної акції. «Перемога над царською армією, – вважав Д.Дорошенко, – поставила б на ноги всю Україну...”⁶³. На думку ж О.Оглобина, поразка українсько-шведської армії під час Полтавського бою влітку 1709 р. фактично вилилася у поразку української державної ідеї⁶⁴. Прикметно, що ця позиція знайшла підтримку і серед сучасних науковців⁶⁵.

В цілому слід зазначити, що проблема українсько-шведських відносин за доби раннього нового часу, яка на різних історіографічних етапах незмінно користувалася увагою науковців і має достатньо широкий інтерпретаційний спектр, водночас ставить багато запитань, пошуки відповідей на які утруднюються через обмежену репрезентативність джерельної бази. Зокрема, досі науці невідомі автентичні варіанти важливих довірливих документів між суб'єктами відносин, що змушує вчених (шляхом

зіставлення дотичних або більш пізніх стосовно певної події даних актових джерел, а також свідчень приватного походження, що часто мають присмак суб'єктивізації історичних реалій) лише здогадуватися про кінцеві їх наміри, призначення та вмотивованість тих чи інших акцій як з боку шведів чи українців, так і з боку інших, зацікавлених у спрямуванні відносин між Україною і Швецією у потрібне для них русло, сторін.

Варто також зазначити, що, звертаючи переважно увагу на окремі фрагменти цих взаємин чи відповідно підпорядковуючи пов'язану з їх вивченням проблематику розв'язанню більш загальних проблем, вчені не надали читачькому загалу бачення всієї перспективи розвитку українсько-шведської взаємодії та її значення і впливів на конфігурацію сил і розвиток подій на міжнародній арені ранньомодерної Європи. Вочевидь, час для реалізації такого проекту настав. Однак це потребує координації зусиль як українських, так і польських, російських та шведських наукових інституцій і, водночас, значної підтримки з боку державних структур цих країн.

Примітки:

1. *Архив Юго-Западной России (далі – Архив ЮЗР)*. – К., 1908. – Ч.III. – Т.VI. – С.7.
2. *Донцов Д.* Історія розвитку української державної ідеї. – К., 1991; *Голобуцький В.* Дипломатическая история Освободительной войны украинского народа 1648–1654. – К., 1962; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т.9. – Ч.1. – К., 1931; Ч.2. – К., 1937; *Костомаров Н.И.* Богдан Хмельницький. – Изд. 4-е, испр. и доп. – Т.1-3. – СПб., 1884; *Кулиш П.А.* Отпадение Малороссии от Польши. – Т.2-3. – М., 1888; *Липинський В.* Україна на переломі. 1657–1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. – Філадельфія, 1991; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. – К., 1993; 2-е вид., випр. і доп. – К., 1995; *Соловьев С.М.* История России с древнейших времен. – Т.V. – М., 1961; *Терлецький О.* Історія Української держави. – Т.II: Козацька доба. – Львів, 1924.
3. *Каманин И.* Договори Богдана Хмельницького с Польшей, Швецией и Россией // Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России. – Вып.2. – К., 1916. – С.93-108; *Оляничин Д.* Опис подорожі шведського посла на Україну 1656–1657 р. // ЗНТШ. – Т.154. – 1937. – С.41-69; *Кордуба М.* Боротьба за польський престол по смерті Володислава IV // Жерела до історії України-Руси. – Т.XII. – Львів, 1911; *Kubala L.* Wojna szwedcka w roku 1655 i 1656. – Lwów, 1913.
4. *Архив ЮЗР*. – Ч.III. – Т.VI. – С.3.
5. *Там же*. – С.1-2.
6. *Терлецький О.* Історія Української держави. – Т.II. – С.112.
7. *Крип'якевич І.П.* Історія України. – Львів, 1990. – С.180.
8. *Липинський В.* Україна на переломі. – С.41.
9. *Грушевський М.* З політичного життя старої України. – К., 1918. – С.73.

10. Там же. – С.117.
11. Липинський В. Україна на переломі. – С.40.
12. Там же. – С.35-40.
13. Донцов Д. Історія розвитку української державної ідеї. – С.15; Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. – С.321 та ін.
14. Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. – С.452.
15. Там же. – С.453, 458, 471; Гурбик А.О. Українська армія у війні коаліційних сил проти Речі Посполитої (1656–1657) // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. – К., 2000. – Вип.7; Його же. Українсько-російські військово-політичні відносини в період Раднотської системи (1656–1657 рр.) // “Істину встановлює суд історії”. Збірник на пошану Ф.П.Шевченка. – Т.2. – К., 2004; Його же. Раднотський зовнішньополітичний курс гетьмана України Богдана Хмельницького (1656–1657) // Український історичний журнал.
16. Каманин И. Договори Богдана Хмельницького с Польшей, Швецией и Россией. – С.195-196.
17. Грушевський М. З політичного життя старої України. – С.100-101.
18. Дашкевич Я. Іван Крип'якевич – історик України // Крип'якевич І.П. Історія України. – Львів, 1990. – С.5.
19. Липинський В. Україна на переломі. – С.256.
20. Див., наприклад: Устрялов Н. История царствования Петра Великого. – Т.IV. – Ч.1-2. – СПб., 1858–1863; Леер Г. Обзор войн России от Петра Великого до наших дней. – СПб, 1851; Юнаков Н.Л. Северная война. Кампания 1708–1709 гг. // Труды Русского военно-исторического общества. – Т.II, IV. – СПб., 1909 та ін.
21. Банттыш-Каменский Д. История Малой России от времен присоединения оной к Российскому государству при царе Алексее Михайловиче, с кратким обозрением первобытного состояния сего края. – Ч.1. – М., 1822; Костомаров Н.И. Мазепа. – Киев, 1992; Его же. Мазепа и Мазепинцы // Костомаров Н.И. Исторические монографии и исследования. – Т.XVI. – СПб., 1905; Лазаревский А. Заметки о Мазепе (По поводу книги Ф.М.Уманца “Гетман Мазепа”) // Киевская старина. – К., 1898. – №6; Его же. Очерки, заметки и документы по истории Малороссии. – Т.V. – К., 1899.
22. Варшавський Л. Мазепа: Історія життя і зради // Наука і суспільство. – 1985. – №9; Гаврилюк П.А. Народний присуд зраднику Мазепі // Народна творчість і етнографія. – 1959. – №1; Дядиченко В. Мазепа – зрадник українського народу. – К., 1946; Його же. Полтавська битва. – К., 1962; Котляр М. Микола Іванович Костомаров і його життєпис гетьмана-авантюриста // Український історичний журнал. – 1988. – №9; Шutoй В. Народна війна на Україні проти шведських загарбників у 1708–1709 рр. – К., 1951; Его же. Борьба народных масс против нашествия армии Карла XII. – М., 1958; Его же. Северная война 1700–1721 гг. – М., 1970; 250 років Полтавської битви: 36. статей. – К., 1959 та ін.
23. Уманец Ф.М. Гетман Мазепа. Историческая монография. – СПб., 1897; Томашівський С. Словацький висланик на Україні (1708–1709) // Наук. збірник, присвячений М.Грушевському. – Львів, 1906; Грушевський М. Виговський і Мазепа // Літературно-науковий вісник. – 1909. – Кн.VI; Донцов Д. Мазепа і мазепинство. – К., 1918; Барвінський Б. Слідами гетьмана Мазепи

// ЗНТШ. – Львів, 1920. – Т.29; *Борщак І.* Мазепа: Людина й історичний діяч // ЗНТШ. – Львів, 1933. – Т.152; *Андрусак М.* Мазепа і Правобережжя. – Львів, 1938 та ін.

24. *Борщак І.* Мазепа. Життя та пориви великого гетьмана. – К., 1991; *Доманицький В.* Націотворча роль гетьмана І.Мазепи: Промова. – Чикаго; Іллінойс, 1960; *Килимник С.* Світогляд гетьмана І.Мазепи та основні риси його характеру // Пороги. – Буенос-Айрес, 1954. – №54/55; *Крупницький Б.* Гетьман Мазепа та його доба. – К., 2001; *Куприницький О.* Виклятий гетьман Мазепа. – Торонто, 1954; *Маланюк С.* Illastrissimus Dominus Mazerpa – тло і постать. – К., 1991; *Мацьків Т.* Князь Іван Мазепа – гетьман України (1639–1709) // Український історик. – 1979. – №1-4; *Млиновецький Р.* Історія українського народу. – Мюнхен, 1953; *Його ж.* Гетьман Мазепа в світлі фактів і дзеркалі історій. – Торонто, 1976; *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. – Нью-Йорк; Париж; Торонто, 1960; *Січинський В.* Іван Мазепа – людина і меценат. – Філадельфія, 1951; *Субтельний О.* Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. – К., 1994.

25. *Лотоцький О.* Справа правосильности анатемування гетьмана Івана Мазепи // Мазепа: Збірник. – Т.ІІ. – Варшава, 1938. – С.66-67.

26. Прикладом таких нових підходів можуть слугувати праці: *Брайчевський М., Марочкін В.* Іван Мазепа: правда і вигадки (полемічні нотатки) // Україна. – 1990. – №6; *Журавльов Д.В.* Мазепа: Людина, політик, легенда. – Харків, 2007; *Сергійчук В.* Кого зрадив гетьман Мазепа. – К., 1992; *Шевчук В.* Визвольна війна Івана Мазепи та його система державотворення // Розбудова держави. – 1993. – №2 та ін.

27. *Пріцак О.* Іван Мазепа і княгиня Анна Дольська // Мазепа: Збірник. – Т.І. – Варшава, 1938. – С.106-107; *Грушевський М.* Шведсько-український союз 1708 р. // ЗНТШ. – Т.92. – Львів, 1909. – С.8; *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа і його доба. – Нью-Йорк; К.; Львів; Париж; Торонто, 2001. – С.254, 258 та ін.

28. *Грушевський М.* Шведсько-український союз 1708 р. – С.12-13.

29. *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа і його доба. – С.254.

30. *Крупницький Б.* Пляни Мазепи в зв'язку з планами Карла XII перед українським походом шведів // Мазепа: Збірник. – Т.І. – Варшава, 1938. – С.95.

31. *Костомаров Н.И.* Исторические монографии и исследования. – Т.XVI. – СПб., 1905. – С.593-569, 615.

32. *Крупницький Б.* Пляни Мазепи в зв'язку з планами Карла XII... – С.100-105.

33. *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. – С.261.

34. *Павленко С.* Іван Мазепа. – К., 2003. – С.284.

35. *Павленко С.* Міф про Мазепу. – Чернігів, 1998. – С.184.

36. *Чухліб Т.* Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. – К.; Нью-Йорк, 2003. – С.338.

37. *Грушевський М.* Шведсько-український союз 1708 р. – С.11.

38. *Там же.* – С.12.

39. *Чухліб Т.* Український гетьманат: проблеми міжнародного утвердження. – К., 2007. – С.153; *Смолій В.* Іван Мазепа // Володарі гетьманської булави. – К., 1994. – С.401; *Оглоблин О.*

Гетьман Іван Мазепа та його доба. – С.294 та ін.

40. *Доманицький В.* Націотворча роля гетьмана Мазепа. – Чикаго; Іллінойс, 1960. – С.40-42; *Крупницький Б.* Нація в козацькій Україні XVIII віку // Україна. – Ч.8. – Париж, 1952.

41. *Доманицький В.* Націотворча роля гетьмана Мазепа. – С.40; *Біда К.* Союз гетьмана І.Мазепа зі шведами. – Ч.ІІІ: Слідами традиційної української політики // Новий шлях. – Вінніпег, 1959. – Ч.61-66.

42. *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа і Москва // Іван Мазепа і Москва: Історіографічні розвідки і статті. – К., 1914. – С.12.

43. *Там же.* – С.28.

44. *Там же.* – С.29.

45. *Там же.* – С.36.

46. *Там же.* – С.37.

47. *Там же.* – С.43.

48. *Журавльов Д.В.* Мазепа: Людина, політик, легенда. – Харків, 2007. – С.362.

49. *Дядиченко В.* Розгром шведських загарбників на початку XVIII ст. – К., 1950; *Маркевич А.* Розгром Карла XII. – К., 1946; *Шутой В.* Боротьба українського народу проти Мазепа та шведів у 1708–9 рр. // Молодий більшовик. – №7. – 1939; *Его же.* Народная война на Украине против шведских захватчиков в 1708–1709 гг. // Известия Академии наук СССР Серия истории и философии. – Т.VI. – №4. – М., 1949; *Його ж.* Народна війна на Україні проти шведських загарбників у 1708–1709 рр. – К., 1951; та ін.

50. *Тельпуховский Б.* Северная война. – М., 1946; *Тарле Е.* Карл XII в 1708–1709 годах // Вопросы истории. – №6. – 1950 та ін.

51. *Журавльов Д.В.* Мазепа: Людина, політик, легенда. – С.223.

52. *Крупницький Б.* Шведи і населення на Україні в 1708–1709 рр. // Мазепа: Збірник. – Т.ІІ. – Варшава, 1938. – С.13-23.

53. *Там же.* – С.19.

54. *Там же.* – С.23.

55. Див.: *Андрусак М.* Історія Козаччини (Курс викладів). – Мюнхен, 1946; *Луців В.* Гетьман Іван Мазепа. – Торонто, 1954 та ін.

56. *Доманицький В.* Націотворча роля гетьмана Мазепа. – С.33.

57. *Біднов В.* Церковна анатема на гетьмана Івана Мазепу // Мазепа: Збірник. – Т.І. – С.38-56.

58. *Вінтоняк О.* Анатема на гетьмана Мазепу // Іван Мазепа і Москва: Історичні розвідки і статті. – К., 1994. – С.76-84.

59. *Лотоцький О.* Справа правосильности анатемування гетьмана Івана Мазепа // Мазепа: Збірник. – Т.ІІ. – Варшава, 1938. – С.57-67.

60. *Там же.* – С.59, 61.

61. Цит. за: *Вінтоняк О.* Анатема на гетьмана Мазепу. – С.83.

62. *Лотоцький О.* Назв. праця. – С.64.

63. Дорошенко Д. Мазепа в історичній літературі і в житті // Мазепа: Збірник. – Т.І. – Варшава, 1938. – С.33.

64. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа і Москва. – С.47.

65. Див.: Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея: проблеми формування, еволюції, реалізації. – К., 1997. – С.215-217.

Summary

In this article the tendencies of scientific study of Ukrainian-Sweden relationships are investigated. The attention is underlined mostly on the periods of Bohdan Khmelnytsky and Ivan Mazepa domination.

Key words: Ukraine, Sweden, political relations, Ukrainian State, historiography, historical science.

Одержано 6 жовтня 2009 р.

УДК 94(560)“1672”:94(477.43-25):821.162.1-94

о.Юрій Мицик

ТУРЕЦЬКИЙ ПОХІД НА КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ 1672 РОКУ В ОПИСІ ПОЛЬСЬКОЇ ВІРШОВАНОЇ ХРОНІКИ

Аналізується анонімна Віршована хроніка – унікальне джерело з історії України, насамперед Поділля, середини – другої половини XVII ст. Подається фрагмент хроніки.

Ключові слова: Віршована хроніка, хроніка-поема, Поділля.

Анонімна Віршована хроніка (1682 р.) є унікальним джерелом з історії України. Дану пам'ятку ми виявили у польських архівосховищах ще у 1978 р. і умовно назвали “Віршованою хронікою” (далі – ВХ)¹. Це значна за обсягом хроніка-поема містить у собі опис подій 1648–1681 рр., хоча її автор робив часом глибші історичні екскурси. Незнаний автор був жителем Поділля, тому ВХ можна назвати й “Подільським літописом”. Автор даного твору був шляхтичем, ревним католиком. Колись можна буде навіть встановити його ім'я, оскільки він говорить про себе як активного учасника ряду подій середини – другої половини XVII ст. на території Речі Посполитої, насамперед на Поділлі. Він, зокрема, брав участь у битвах

під Берестечком (1651), Опочном (1655), Чудновим (1660), воюючи, зокрема, під прапорами коронного гетьмана Станіслава Лянцкоронського, боронив Краків від шведів у складі війська Стефана Чарнецького, боронив і Ярмолинці від козаків Гоголя влітку 1667 р. Як свідчить автор ВХ, він власними очима бачив у Кам'янці-Подільському навесні 1667 р. (під час свята Благовіщення Пресвятої Богородиці) пророче видіння на хмарах: змія (дракона), який роззявив пащеку на Україну. З цим драконом він пов'язує турецького султана Мухамеда IV (1648–1687 рр.), якого називає також “бичем Божим”, внуком Люцифера і нащадком Левіафана (тут доречно згадати про апокрифічний образливий лист запорожців турецькому султану). Левіафан – це згадуване в Біблії (Йов, 40:20; Іс., 27:1) чудовисько, яке жило у воді і нерідко його ототожнювали з драконом.

Автор ВХ був свідком і достатньо активним учасником військово-політичних подій на Поділлі у 60 – початку 70-х рр. XVII ст., він часто згадує Кам'янець-Подільський і Ярмолинці (можливо, саме з цього містечка він і походив чи мав тут маєтності). Поза сумнівом, він мав приділити велику увагу падінню Кам'янця-Подільського у 1672 р., двічі обіцяє читачеві детальніше про це розповісти, досить ґрунтовно розповідає про підхід турків до столиці Поділля і про оборонно-мобілізаційні заходи військового командування Речі Посполитої та місцевої шляхти. Однак, на найцікавішому місці розповідь уривається, а її останні збережені аркуші є дещо дефектними, обірваними. Отже, ВХ не має ні початку, ні кінця, вони були втрачені. А якраз тут вміщувалися ім'я автора та інші дані, що стосувалися і автора ВХ, і його твору.

Загальна історична концепція автора ВХ, його ставлення до національно-визвольного руху українського народу, характерні риси його творчої манери як талановитого поета нами вже були висвітлені раніше², тому тут не будемо на цьому детально зупинятися. Підкреслимо, що і у наведеному нижче фрагменті автор ВХ не приховує ненависті до українських повстанців, він не шкодує для них найобразливіших слів, відносить повстанців до слуг диявола, називає їх “казуками” (в українській мові цим словом називають гадюку та шкідливих жуків) і т.д. Так само він трактує і кримських татар, і ногайців (“вовки” тощо), особливо коли вони підтримували українських повстанців. Варто відзначити, що автор ВХ недолюблював королів Яна-Казимира та Михайла Вишневецького, однак вважав, що відречення першого від престолу було справою поганих дорадників, серед яких називає, в першу чергу, сенатора, великого канцлера коронного і примаса (гнезненського архієпископа) Миколая Пражмовського.

Як глибоко релігійна людина, всі важливі сюжети свого твору автор завершує своєрідним рефреном: зверненням до Бога помилувати гріш-

ників, живих і мертвих, невільників, гребців на турецьких галерах. Не випадково, він приділяє увагу різним знаменням, насамперед, він згадує про ікону Богородиці, яка плакала, віщуючи біду. Цей образ знаходився у церкві, вирубаній у скелястому березі Дністра. В другому випадку, він переказує пророчі проповіді кам'янецького кафедрального проповідника, езуїта Іжикевича.

Улюбленим прийомом автора ВХ є обігрування імен та прізвищ. Зокрема, він обігрує прізвища гетьманів Богдана Хмельницького (“Хміль”), Юрія Хмельницького (“Хмелик”), Петра Дорошенка (“Доруш”, тобто натякає на дієслово “рушити, руйнувати”; цього гетьмана автор ВХ називає також “пугачем”, “кудлачем”). Дії Дорошенка він розглядає як логічне продовження дій Богдана Хмельницького, тобто Національно-визвольної війни 1648–1658 рр.: те, що Хміль захмелив, його син Юрій прихмелив, а Дорошенко дорушив (його він також називає “Юдою”, гіршим від Богдана Хмельницького; “зрадником”, “лютим псом”, “собачою матір’ю”, звинувачує у скинненні хрестів з православних храмів у Кам’янці-Подільському, у чому він дуже близький до деяких українських літописців). Автор ВХ і в завершальній частині свого твору не пропустив okazji вже вкотре використати гру слів, зокрема назвав коменданта польського гарнізону Кам’янця-Подільського півнем, який хоробро бився з “пугачем” (Дорошенком) та “вовками” (ординцями).

Все це яскраво зображено і в описі ним подій на Правобережній Україні, переважно на Поділлі, у 1672 р. Тут мова йде про війну на Поділлі між українськими військами Петра Дорошенка та польськими військами під командуванням польного гетьмана коронного Яна Собеського (цю посаду останній обіймав у 1666–1668 рр., потім був великим гетьманом коронним у 1668–1674 рр., врешті – королем Речі Посполитої у 1674–1696 рр.) та менш важливих польських воєначальників – підляського каштеляна Лужецького, Прусиновського, врешті – гетьмана Михайла Ханенка та його прибічників.

Незнаний автор при написанні ВХ мав під рукою ряд писемних джерел, про які ми говорили у попередніх статтях. У даному фрагменті він спирається переважно на усні джерела, зокрема говорить про власні спостереження та чутки, що ходили Поділлям, які були принесені купцями (греками, вірменами, караїмами), свідчення очевидців. Використання джерел даної категорії значно підвищує цінність ВХ, оскільки тут повідомляється чимало оригінальних та важливих даних. Досить цінним є весь опис подій 1672 р. Автор наводить у ВХ чутки про підготовку турків до походу, про бої у Четвертинівці і під Батогом, в яких брали участь як польські, так і українські козацькі війська. При цьому він критикує корот-

козору політику уряду Речі Посполитої, який недооцінив небезпеку турецького нашествия, навіть кам'янецького біскупа та равського каштеляника Грудзинського (останній своїми наскоками на Молдавію прискорив нашествя турків, а сам ганебно втік). Дістался і коменданту Кам'янця-Подільського, який під приводом браку провіанту добився виводу з міста частини польських військ, і шляхтичам-боягузам, які втекли від турків до Варшави, навіть і до Риму. Він із сумом порівнює військовий потенціал Кам'янця-Подільського і Поділля в цілому в той час, коли його оточив Богдан Хмельницький (1655 рр.), і під час турецького нашествия (1672 р.). Автор ВХ подає також важливі дані про ситуацію у Кам'янці-Подільському напередодні приходу турецьких військ, особливо про підготовку кам'янчан всіх національних громад до облоги, називає деякі міські башти і відповідальних за їхню оборону.

Твір насичений українизмами, що є свідченням того, що автор ВХ досконало володів українською мовою. У даному фрагменті він вжив такі слова як “зараз”, “біда”, поговірку “страхи на ляхи”. Знав він і татарську мову, часом вставляв у текст і татарські слова. Загалом мова автора “Віршованої хроніки” є яскравою, образною, багатою на порівняння та алегорії. Так, полонені ординцями люди, за словами автора ВХ, яких повели на аркані до Криму, скакали, як “горобці на нитці”. ВХ містить у собі також чимало натяків, архаїчних та діалектних слів, часом запозичених з інших мов. Через це її переклад є своєрідним розв’язуванням ребусів та шарад, а дати адекватний переклад тексту часом дуже важко, не завжди можна дати однозначну відповідь чи переклад. Додамо, що значна частина пам’ятки написана досить нерозбірливо, тут є чимало різних дефектів та поправок, що теж дуже утруднює переклад.

У даній статті ми обмежимося наведенням уривку “Віршованої хроніки”, поступово завершуючи розшифровку та публікацію нами твору. На сьогодні ми вже видали переважну частину цієї хроніки, тут робиться ще один крок до закінчення цієї роботи.

Текст, набраний жирним шрифтом, означає заголовок підрозділу, який писався на кожній сторінці ВХ угорі. Підкреслення нами деяких слів означає, що у польському тексті оригіналу напроти них на маргінесах стоїть “ліхтарик”. Окремі слова, що не вдалося прочитати, позначаються нами таким чином: (...)*, а відсутні через дефект рукопису невеликі фрагменти тексту позначаються іншим знаком: [...]*

Примітки:

1. *Бібліотека Польської Академії наук у Кракові.* – Відділ рукописів. – №1275.
2. *Мыцык Ю.А.* Записки иностранцев как источник по истории Освободительной войны

українського народу 1648–1654 гг. – Днепропетровск, 1985. – С.55-60; *Його ж.* “Під городом Корсунем...” (з історії пісні про Корсунську перемогу) // Жовтень. – Львів, 1983. – №7. – С.100-102; *Його ж.* Буремний 1648 рік (добірка неопублікованих джерел) // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво. – К., 1998. – С.307-311; *Його ж.* Батозька битва очима автора “Віршованої хроніки” // Пам’ять століть. – 2002. – №2. – С.37-49; *Його ж.* Берестецька битва 1651 року очима її учасників // Пам’ять століть. – 2001. – №2. – С.28-69; Поезія – 87. – К., 1987. – Вип.1. – С.171-184; *Мицик Ю.* Із рукописної віршованої хроніки другої половини XVII ст. // Київська старовина. – 1993. – №3. – С.46-56; *Його ж.* Чуднівська та Слободищенська битви 1660 р. на сторінках “Віршованої хроніки” // Архіви України. – 2005. – №4. – С.76-103; *Його ж.* “Віршована хроніка” про завершальний етап Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. // Історичний журнал. – 2004. – №1-2. – С.98-110; *Його ж.* Пилявці, Львів, Замостя: події початку Національно-визвольної війни на сторінках “Віршованої хроніки” // Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2006. – Вип.6. – С.509-547; *Його ж.* Дрожицька битва 1655 р. на сторінках Віршованої хроніки // Journal of Ukrainian Studies. Summer-Winter 2004. – V.29. – №1-2. – С.311-334; *Його ж.* З “Віршованої хроніки” (до 350-ліття Жванецької битви та оборони Буші) // II Міжнародний науковий конгрес українських істориків. Українська історична наука на сучасному етапі розвитку. – Кам’янець-Подільський, К., Нью-Йорк, Острог, 2005. – Т.1. – С.73-84.

// (арк.164зв.)

Z kasztel. podlask. r. 1672 zaś wojskowi ciągną w Ukrainie.

Przez rok przeszły i ten o smoku rozdartej paszczeki
W Podolu, w Ukrainie wieści, ciągnącym przyz morze, rzeki
Ku Polsce pod Kamieniec zewsząd głos i huk spiżąbrzmiającej,
Z armatą srogą, z janczary potęgi wszelkiej kołającej.
Bo Dorusz, hetman-zdrajca, pilnie chodził około tego,
Aby smoka zwabił na krew narodu chrześcijańskiego,
Zostawszy na miejscu Chmila Judą, tym bardziej zdradzieckiego,
Pogaństwu za trzydzieści srebrnych przedawszy, został miłszym
Krew niewinną rozlawszy owiec i podawszy w niewolą,
Krzyże z cerkiew, z domów Bożych pozrzuciwszy swą wolą.
O nieszczęsny Doruszu! Czemu z ciebie tak pies zajadły,
Nie dość, żeś zrzucił krzyż, na niego szczękając, ugadły (?),
Ałe jeszcze doruszyć chcesz tu i owdzie przewracając,
Nie tylko sam kásając z pogaństwem, lecz smokowi podając.
Stąd nie mniej od swego hetmana wojsko swym* ulegowane,
A hetman z niektórymi od króla i wojsko zjednane
Za ordynansem idzie z polskim kommunikiem Łużecki,
Dość człek z sercem rycerski i do bitwy mołodecki
I z dragoniami pewnemi przy działach połnych, strzelbie,

Kwapiąc się, by mógł obegnać ruszenie Chanenka gębie,
 A usarskie chorągwie pod Husiatynem stanęli
 Z Prusinowskim, mieniać, że się pod Kamieniec będą mieli,
 Gdyż dla tureckiego smoka na mosty drzewa gotują
 Wołosza, mułtanie żelaza i insze materye sprawują,
 Prowianty wiozą, siana robią, lody w sklep chowają
 Dla trunków, wszelkie rzeczy w ziemi wołoskiej obmyślają,
 Dawają znać podolanie z różnych wiadomości,
 Mając przestrogi, iż będą wstrąsnionie owych ości,
 Bądź się poki będę mogli zicząc (?), lecz gdy przyjdzie w długo,
 Bez ludzi potrzebnych fortecy krew musi pocieć strugą
 I fortece utracić, bądź nieszczęsnie traktować,
 Lecz mając to wieść pewną, co inszeo wzięto rokować,
 Gdy nie tylko od gospodarów chrześciańskich przestrogi
 I inszych panów wołoskich, mułtańskich, z Węgier ostrogi,
 Pobudzające leniweo konia do swej czulości
 Do obmyślenia zdrowia całości* wkoło siebie samych całości.
 Już kupcy i ormianie twierdzą, że wojska na oczy,
 Już graekowie, karaimowie prawią, że turczyn toczy
 Karthany, pułkartania z wszelką ku dobiecju gotowością,,
 A tu u dworu łedwie nie u całej Rzeczypospolitej
 Bajki to ulotki (?), strachi to na lachi, kunszt znamienity
 Z panów ruskich, w ostatku sam hetman oznajmuje
 [...] * jeden że cel polny, zmierzając wtaż obwieszczuje,
 [...] * kawy to nie dopiro o tym bają, to sprawa
 {...} * ów coś (?) contra w ich sercu z owych ta sława // (aprk. 165)

R. 1672 turczyn pod Kamieniec ciągnie.

Już nie tylko z Ukrainy, lecz z Wołoch jezne (?) w lyki (?),
 Bo wojewodzie rawski Grudziński z ochotnych więc krzyki
 Wołą swą wpadał do Włoch i niektórych podolan przywodził,
 Rwał, zabijał wołochów i coraz z wieścią godził,
 Zrozumiawszy rzeczy i sam wymknął z Kamieńca z swemi (?)
 Stargowawszy na cudzą skure, nie czekał z noszkami swemi,
 Przywiódł gością, lecz się zaś umknął przed nim, wskazał częstowac
 Pospolicie, kto rad, gdy nie chce sam, przez inszych zwykł traktować,
 A i temu nie wirzą, diffidency im przypisują
 Tak ci, gdy Bóg chce skarać dla niezgod (?), tak się rzeczy snują,
 Już się zprzysiągszy na ręce króla, ojczyzny podolanie,
 By wiernie, jak mogąc, fortecy dotrzymywać w tym zdanie,
 By do hetmanów i króla wyprawić z koła swojego

Na żywy Bóg przez wnętrzości miłosierdzia Onego,
 Aby ludzi obmyślono, bądź wojsko swe podstąpiło
 Dawając tec racje, iż dawnym trybem tak się twierdziło
 To miasto i swiżym, gdy Chmiel w kilkakroc sto tysięcy,
 Tak z ordami, jak z moskwą, chciał pożyć krwawemi miesięcy
 Pisało się ludzi do obrony na dwadzieścia tysięcy,
 Drugi raz na szesnaście, jeśli nie przechodziło więcej
 (okrom ludzi zaciężnych wojskowych stanu zlużańskiego,
 Dwanaście tysięcy było samopalnika chłopskiego).
 A to że i samo wojewodztwo nie tak zwojowane
 Miało za swe własne pieniądze insze ludzie przydane
 Na ten czas jeszcze nieprzyjaciel nie tak był zrujnował,
 A teraz nad dwa-trzy tysiące więcej wszego nie zruchował
 I temu wierzyć nie chcą, o to praezidium obiecują
 In quantum będzie własna potrzeba tak rzeczy cukrują,
 Już o cudach Samego Boga i Matki Jego piszą,
 Że pod Chocinem nad samym Dniestrem nń to wszyscy słyszą,
 I widzą cudownie w cerkiewce, w skałe więc samorodnej
 Obraz Mary Panny płacze pobliz Kamieńca czci godny.
 Wtąż w Podolu insze cuda, znamiona i różne znaki,
 Iż myszy wojskami przez Dniestr płyną, co (?) widział był taki,
 Których na rok tak rzecz sroga przed turecką się ziawiła,
 Iż gdzie dwa korce zboża, tam trzeci myszy wszem iściła
 I to tłumią w cerkwi bydź (...) myszy w śmiech (...)*,
 A w tym pewnym ludziom regimentowi ordinans dają,
 By się zemknął pod Kamieniec i więżej in quantum by trzeba,
 A te in quantum nie jednego do nieszczęścia przywodzi
 I te in quantum w ostatnią zgube ojczyzny wieść godzi.
 Mamy teo po te lata doświadczenie, że już biją,
 Biorą miasta, fortece, prowincye, zli się wszędzie wiją,
 Wiodać za szye, za czupryne, a tu in quantum trzeba
 A tu już* dość złego in tantum nie będzie więcej jadł chleba,
 A kiedy już będzie większa potrzeba, jak w ten raz, niż skona,
 Gdy jeszcze żyw i może się po*ratować z głowy nie z ogona // (aprk. 16536.)
Kasztelan podl[aski] r. 1672 regimentarz do Chanenka z wojskiem.
 Coż jeszcze kommandant kamieniecki z radą swą czyni,
 O co napotym hetman wielki, mając te przyzyczne, wini,
 Iż wielkie szkody w komorach swych od żołdatów mały (?),
 Prosi z miastem hetmana, by się ci ludzie zytrzymały
 Wbliz Kamieńca, by tym czasem fortecy nie ogłodnili,

Co to zaś było wbrew podolanom, onych że winili,
Że praezidium przyjąć nie chcieli i tych ludzi wzięto,
Aż gdy zaś na żywy Bóg proszą tą (?) rzeczą im przyńlęto,
A kommandant o to prosił in quantum już trzeba będzie
W sam raz przed przyjściem tureckim, í za (...) * wszędzie.
O to i tu przywodzi in quantum in tantum do złęgo,
Bo lubo przyszło ludzi tysiąc w rejestrze zrachowanego
Przez (?) dawniejszego, lecz na papierze więcej mianowanych
Przed samym przyjściem turczyzna w ten raz właśnie pozmykanych.
O czym niżej, a w tym immediate orda Perebynosa,
Chanenkowego sotnika w kilkaset ludzi do jego nosa
Złęciała się i opasała w Czetwertynowce z kozaki,
Który dość mężnie dni kilka się bronił przy wodzie był taki,
Gdyż już Dorusz ze wszystką swą potęgą, z chanem, z ordami
Szedł ku Chanenkowi i wojsku całe* polskiemu z kozakami
Przywitawszy się i pozdrowiwszy z Chanenkiem miłe,
Dali odsiecz Perebynosowi, biwszy orde tejże chwili,
Łedwie rekuperowali, aż ci tuż z hanem już ordy
I Dorusz z kozactwem, nie mieszkając, poszli z sobą w kordy
Kasztellan podlaski od Batoha, Chanenko z Ładyżyna,
Wyszedszy, skupił się i wszelka ochotna drużyna,
Ałe gdy już szczyrze poczęli sobie zazirać w oczy
Regimentarz, jako mąż kawalerski, odważnie skoczy,
Zasadiwszy tysiąc-drugi dragony nad Buhem-rzeką,
Z którym i insze rzeki w Łyman, w Czarne morze, cieką,
Wsparł i bił razów kilka potężnego nieprzyjaciela,
Aż się był zmieszał jako wilk ztrwożliwy już z wiewla
Przyznać jako kawalersko gromił staropolską szablą
I gdyby w poprzeczke tego* szczęścia zażył, a nie złością diabłą
Doruszenkową han z ordami był w tym informowany,
Aby z ordą w tył, wzwyż, w niz przez Boh się przeprowowany,
Mógł zaszkodzić, tryumph by pewny otrzymał na tym polu,
Lecz gdy jeszcze skoczył, wsparł, bił, dodając ordzie bolu.
W czym mu też i Chanenko poniekąd pomagał ochoty,
Oznajmuje mu Chanenko, iż dość tej krwawej roboty,
Ordy się przeprowują nam w bok, w tył już wszystką potęgą,
Chcą nam oraz bydź z kozactwem zewsząd następną mitręgą,
Oznajmiwszy, ruszył się z Ładyżynu swym taborem
Ponad Buhem-rzeką, strzelając się obronnym odporem
Nie czekał regimentarza z wojskiem polskim ku sobie

[...] *a jeszcze regimentarz umyślił (...) * w tej probie,
[...] * Chanenko wszczął ustępywać, snadniej już obskoczyć
[...] * nieprzyjacielowi przyszło i wkoło obtoczyć // (apk. 166)

R. 1677 regimentarza Chanenko zmylił.

Bądź mężnie i w ten raz stanął z łechi, lecz gdy mocą wsparto
Aż przyszło ku Ładyżynu mknąc z czupryną obdarta,
Bo szczęście jak w kostki grał, bądź służy aż w raz opuści,
Czasem masłem szmaruje, drudzy aż w zębach chruści,
Bo jako po te razy pod szaniec się zmykali odstrzymano
W ten raz przebijając się przez orde i szaniec mijano
Aż pod samy Ładyżyn musieli ciąć pilnie rącęgo,
W czym nie praw Chanenko, że nie oczekiwał onęgo,
A dragonia tam, która do koni dopaść nie mogła,
Gdy ich obskoczonych ta clades nieszczęścia przebodła,
Bądź wiele z officierów i onych koni dopadszy,
Uchodzili z wojskiem, jako mogąc, w też tropy ugadszy.
O to niemało przecie zginęło od szabli tatarskiej,
Jako od samopału kozackiego w chwili brawarskiej,
Byli i ci, którzy na arkanie w Krym powędrowali
Nieszczęsnej doli śpiewając, jak wróbl na nici skakali,
Nie tylko z tych ludzi, lecz wiele (?) towarzystwa znacznego
Wpadło w ręce pogańskie, zatym losem przypadku tego,
Co słysząc i szlachta o tym ogniu w (...) * się nie sparzyli,
Kto był mądry, do Polski, nie do Kamieńca, pośpieszyli,
Jako widze, lepsza była temu, kto się brał wbliz Rzymu,
Aniż owemu, co się zastawiał piersią (...) * w dalsz Krymu
Przeto na ordę ochota nieco przygasła napotym,
Gdy wojsko z kozactwem Chanenka w swar i z samym szli o tym,
Aż wszczęli sobie zać przysięgać względem zbracenia swęgo,
Dopirz się zastawiali mężnie przeciw pogaństwa tego.
Co obaczywszy, han i Dorusz stanęli pod Batohem.
O jak nieszczęsny lechom jesteś, a w tym miejscu worohem,
Pierwszy Kalinowski zafarbował hetman krwi kałyną
I tu Łużeckiego na łuzną, gdy (?) przybolało przyczyną,
Bądź raczej Chanenkową, lecz tak pogan, kozaków łożył,
Że aż sami sercu mężnemu dziwiłi się, tak położył,
Dołożyłby do ostatka trupem pogańskim, by nie grzechi,
Łechów Bóg karał, ale że się (?) (...) *, że nie śmiechi,
Posyłając z językiem, z tym-owym han i Dorusz coprędzej,
Aby się lepiej sprawił turczyn, a przydał nędze do nędzy

Wszystkiej Koronie Polskiej i Kamieńcowi sławnemu,
Że teraz masz czas i skłonić się majestatowi twemu
Dorusz chce z kozactwem, stąd widząc, że nie wskurają z łechi,
Że mu mężnie i Chanenkowi stawają, dudy w miechi
Włożywszy, zpod Batoha pod Kamieniec już idą,
Na przljęm z wojskami swemi, by Kamieńcowi większą bidą,
Pan podlaski zaś regimentarz i Chanenko z swemi,
Zbyt otarszy się o nieprzyjaciela, zażywszy rady,
Aż ku Polesiowi wychodzą w Polskę, dla dalszej zwady,
A teraz przez imie twe, święty Boże, radź, by
Owce i barany nie zaginęli więc do ostatka
[...] * pogańscy zjedli, że ich z [...] *
[...] * // (apk. 167)

Roku 1672 caesarz turecki ciągnie pod Kamieniec.

A tak, gdy już pro ultimo podolanie z koła swego,
Że już na Cycorze smok turecki z paszczką jadu złego
Aż też k temu miejscu przyszedł, gdzie się na obłokach wskazał,
Wbliz Chocinia, bądź pod Chocin, i tam z wojskiem się ukazał
Machomet, który macha (...) * różnym narodem dawa,
Potomek Lewiana, smoka, wnuk Lucypera się uznawa,
Bicz Boży stąd znać z przejrzenia Boga Wszechmogącego
Wprzód na Batohu han z Doruszem zaciół imieniem jego,
Zaś napotym trzeciego roku i sam stał pod Batohem,
Jak niżej przeczytasz, jakim łechom, moskwie był worohem
(osobliwie kazuckiej gadzinie stawszy smoczą głową)
Z Doruszem, psią matką, i hanem, ojcem wilków, rzekł słowo,
Aby temi poszczwawszy, z owemi się zakradszy, swe złowił,
A zgubę chrześcijaństwu, Polszcze, Kamieńcowi zgotowił,
W paszczekę swą nagnawszy, gotowym cieszył się harapem,
Stąd nie zrzkać się z turkami, różnym narodem i arapem,
Z Zamorza od morza Białego, Czarnego z wojski wszemi,
Ale nawet z narody od posłednich granic różnemi
Wzruszył i przybył, rachując się w kilkakrot sto tysięcy,
Jakoż kto się kołwiek na tym znał, przyznał, że jeśli nie więcej,
Samych jańczar kładli na sześćdziesiąth (procz inszych) tysięcy,
Jak to azapów i szerszenistów ochoczej hawenci,
Do dobywania miast, fortec i czat z wojsk tychże różnego,
Mając z sobą w pułchrześcian, zawojowania dawnego.
To rzecz dziwna, że kaznodzieja katedry kamienieckiej,
Książdz Irzykiewicz, jezuita, w mowie swej nie niemieckiej,

Każąc dobrze przed tym, gdy Chrystus nad Jeruzalem płakał,
Iż za hrzech łechów i podolan o tej a o tej godzinie,
Ten mię Duch załeciał, iż te miasto Kamieniec zginie,
Wszystke rzecz aplikując, nawet sam czas i insze znaki
I jako prognostakował, tak się stało, był taki,
Że wszystkie grzechi, dla których Bóg miał karać sprawedliwie,
Kozdemu stanu wyrznał, że Bóg z pomstą czekał nie mściwie,
Aż teraz czas przychodzi za niezgodą nie poprawą
Obstupuerunt comae (?) vox fau cibus haesit tą spławą.
Stąd biskup kamieniecki z duchowieństwem i inszą głową
Wszczęli zrazu złotem do Boga się uciekać, bądź błotem
Skończyło się, jako niżej zrozumiejesz, którym obrotem,
Bo gdy mieli podolanie osobliwą swą radę,
Uczyniwszy porządek dawny i pilny na tą zwade,
Wprzód, jakom namienił, Bogu to oddali i przysięgli,
Aby się zdrady z koła tego recerskieo nie łegli
Do czego jurysdictye aplikować się musieli
Miasta teo polska, ormieńska, ruska tedyż się mieli,
Zrewidowawszy ludzi, prochi, kule, nawet żywności,
Wszelką municyą opatrzywszy i armat ciężkości,
Bramy, baszty, zamki, mury, skały, przyskałki k [...]*
Rozdzieliwszy na rotty, bądź sotnie, osadzili z [...]* // (*aprk. 1673b.*)

Pod Kamieniec r. 1672 turczyn ciągnie wielką potęgą.

Oddali zamek stary, nowy, jako rycerstwa głowę,
I miasta teo generałowi podolskiemu w swym słowie,
Który z żołnierstwem różnym wziął to na siebie więc ńale,
Mając za koadjutora Humieckiego w murach, w wałe
Z rotmistrzami, porucznikami i officyerami,
Krótce pisząc, a nie lycząc z ochotnikiem, z żołnierzami
Pułtora tysiąca rachowano i to na papierze
Dość szczuple praezidium w tak wielkich machin zawirze:
Tysiąc żołdatów, dwieście piechoty zwykłej zamkowej
Tczterdzieści semenów wtaż kyanow kupy starej nowej
Chorągwi trzy polskich po sześćdziesiąt koni komonnika
Tylko w liczbie, a nie w samej rzeczy wojennika,
Miastem zaś Lanckoroński, podkomorzy, disponował,
Za koadjutora sędzia podolski rząd swej additował
Wtaż ochotnikiem szlacheckim i zabiezańskim rządził
I pewnie by z miastem (gdyby łaska Boża z zamkiem) nie zbłądził
Sześciu zaś obebrano w tym przedniejszej godności,

Między którymi pierwszy biskup kamieniecki z swej pobożności,
 Gdyby od kwatyr od obrony na ten czas odeść nie mogli,
 Stany rycerskie i insze, by turcy serc nie przebodli,
 Dali im to w moc, cokołwiek oni w tym razie uradzą,
 Że na tym wszyscy mają przestać i na tym się zasada.
Brama też Lacka includowana z swemi baszt pozory,
 Wtąż Ruska z takowym że kruszgankiem wroty, zapory
 Ludziom w tym godnym i z magistratu sławnym z owym przydaniem,
 Rozumu biegłego i we wszem sprawnym dobrym zdaniem.
 Tamże szlachcie starożytnej województwa Podolskiego
 Trzy (?) kwatiry z mieszczani miasta tego sławnego
 Mądrze i rozsądnie z pomieszaną narodów różnością
 Osadzano z wierną Bogu i panu życzliwością.
 Placowa też w rynku i w zamku straż w pogotowiu cała,
Woda od wodowozów wtoc (?) zwieziona dla ognia stała
 Strażnik zaś z strażą swą pomiędzy skałami pilnował
 I jako bydź ma koźd według urzędu swego rzecz kierował.
 Armata też w dział kilkadziesiąt w swojej gotowości
 Od największeo do najmniejszeo w swym rządzie i czujności.
 A tak, gdy turczyn przez Halił pasze jazdą swą infestował
 Przez janczar konnych, spieszywszy się, strzylać w miasto wskazał
 Któremu jeszcze mężnie się oppirali żołnierze
 I szlachecki ochotnik, przycinając kołnierze
 I wprzód jeszcze pod Zwancem Lanckoroński z swojemi,
 Bądź tam łythkowie zaraz przewirgnęli się zmiennemi
 Zaś podjazdami swemi łechi o miłe się ścierali
 Między którymi dwóch spahyow znacznych też dostali
 K[tóry]ch się dobrze sprawiwszy, posłali nawet z temi
 [...] * Bóg, by przynamniej już radami zdrowemi
 [...] * w Kamieńce ciż pod Husiatyn uszarze
 [...] * w mile w takowym ojczyzny zawarze
 [...] * kazawszy kurka na kamienieckiej basztie
 [...] * ekli czynić tego niekaście
 [...] * do boku hetmańskiego
 [...] * wilcy [...] *”

“Ліхтарики” на маргінесах

Арк. 64зв.

Od Sobieskieo.

Kasztellan podlaski idzie w Ukraine.

Z chorążym hetmańskim, których ze dwa tysiące.

Арк. 165

Z tureckiej, wołoskiej ziemie w Podole.

Арк. 165зв.

Regimentarz.

Арк. 166:

(ліва сторона)

Osobliwie Stokowski, Kuzmiński i inszy.

(права сторона)

Bo się musiał sparzyć nie mów miał dziele, lecz (...) * szkodę, gdy nie jeden w ostatni kres uwięził swą brodę.

Арк. 167

Posłali do króla i hetmanów podolanie, prosząc pro ultimo posiłki ludzi i odsiecz, lecz i temu mniej wierzą.

Na te Ewangelię, gdy rzekł.

Na króla przysięga i Rzeczpptą, aby dotrzymywać wojnie(?).

Арк. 167зв.

Mikołajowi Potockiemu.

Chorążeo podols(kiego).

I tych mało było do domów uciekło.

Grudeckiemu, wojskiemu łatyczowskiemu.

Druga Makowieckiemu, stolnikowi łatycz[owskiemu].

Do Lackiej Marcin aptekarz.

Do Ruskiej wojewodka (?) z mieszczan (...) * odni ludzie.

[...] * ckowski.

// *(арк. 164зв.)*

Року 1672 військові із підляським каштеляном йдуть в Україну.

Протягом минулого і цього року про роззявлену пащеку дракона

Пішли вісті в Поділля, в Україні про те, як він лізе через море й ріки

На Польщу, під Кам'янець; звідусіль поголос і брязкіт зброї.

Він йде з сильною артилерією, з яничарами, всілякою холодною зброєю.

Бо Доруш, гетьман-зрадник, старанно клопотався про те,

Щоб привабити дракона на кров християнського народу;

Ставши на місці Хмеля ще зрадливішим Юдою,

Продавшись за тридцять срібняків, він став поганству милішим,

Проливши невинну кров овець і віддавши їх у неволю,

А хрести з церков, з домів Божих, поскидавши зі своєї волі.

О нещасний Дорушу! Чому з тебе такий лютий пес?!

Тобі не досить того, що скинув хреста, на нього гавкаючи, улесливий (?),
Але ще дорушити хочеш, тут і скрізь перевертаючи,
Не тільки сам кусаючи з поганством, але й драконові віддаючи.
Тому не менш від свого гетьмана військо здисципліноване,
А гетьман з деякими від короля і військо об'єднане;
За наказом йде з польською кіннотою Лужецький,
Чоловік із серцем рицарський і до битви молодецький,
Йде з певною кількістю драгунії, при польових гарматах, рушницях,
Кваплячись, щоб міг відігнати (це) рушення від Ханенка.
А гусарські хоругви стали під Гусятином
З Прусиновським, думаючи, що будуть йти під Кам'янець.
Бо для турецького дракона вже готують дерево на мости
Молдавани, валахи, залізом та іншими матеріалами забезпечують,
Везуть провіант, готують сіно, лід ховають у погріб
Для напоїв, всі справи у молдавській землі обдумують.
Дають знати подоляни з різних відомостей,
Маючи перестороги, що буде струснено їхні (подільські) кості;
Доки зможуть, будуть стояти (?), але коли справа затягнеться,
То без людей, потрібних фортеці, мусить кров потекти потоком
І доведеться втратити фортецю, або нещасливо про мир трактувати,
Але маючи цю певну вість, про щось ще інше стали вести переговори.
А вже йдуть перестороги не тільки від християнських господарів
І інших молдавських та валаських панів, були попередження з Угорщини,
Які спонукають лівого коня до своєї ніжності,
До обдумування того, як вижити самим та оточуючим людям.
Вже купці й вірмени твердять, що вже видно (ворожі) війська,
Вже греки, караїми запевняють, що турок тягне
Картани, півкартани з усім необхідним до штурму,
А тут, при дворі, ледве не по всій Речі Посполитій вважають,
Що це казки, чутки, страхи це на ляхи, хитра штука
Від руських панів, врешті сам гетьман повідомляє,
[...] * до однієї воєнної мети прагнучи, також оповіщає,
[...] * що досі це були не побрехеньки, але справа
[...] * проти, в їхньому серці з них ця слава // (арк. 165)

Року 1672 турок йде під Кам'янець.

Вже не тільки з України, але й з Молдавії кіннота (?) бере в лика (?),
Бо равський воеводич Грудзинський під крики добровольців
Свавільно вдирався до Молдавії і деяких подолян приводив,
Рвав, забивав молдаван і все більше з вістю годив,

А зрозумівши, до чого йде, і сам втік з Кам'янця із цими,
Сторгувавшись за чужу шкіру, не чекав з ніжками своїми,
Привів гостя, але ж сам втік перед ним, наказав частувати;
Звичайно хто радий, то коли не хоче сам, через інших звик трактувати.
Але й цьому не вірять, невпевненість їм приписують,
Ось так, коли Бог хоче покарати за незгоди, такі речі стають,
Подояни, вже присягнувши королеві та вітчизні,
Щоб вірно, наскільки стане сили, фортецю утримувати, при цьому
така думка,

Щоб до гетьманів і до короля відправити зі свого кола,
Щоб задля Бога і Його милосердя,
Людей підкріпити або ж, щоб своє військо підступило під Кам'янець,
Мотивуючи це тим, що здавна так зміцнювалося
Це місто, є й свіжий приклад, коли Хміль з кількома сотнями тисяч,
Як з ордами, так і московитами, хотів подолати місто кривавими місяцями,
То двадцять тисяч людей записалося до оборони,
А вдруге – шістнадцять, якщо не більше
(крім мобілізованих військових людей служивого стану,
було дванадцять тисяч селян з самопалами).
До того ж, само воеводство не було так повойоване,
Тому мало за свої власні гроші підкріплення з інших людей;
У той час неприятель ще не так сильно край зруйнував,
А тепер усього понад дві-три тисячі не нарахуєш людей до оборони.
І цьому вірити не хочуть, такий гарнізон обіцяють,
Наскільки буде власна потреба, так речі цукрують.
Вже про чудеса Самого Бога і Його Матері пишуть,
Що під Хотином над самим Дністром, про що всі чують
І бачать чудесно у церковці, вирубаній у скелі,
Як плаче образ Діви Марії поблизу Кам'янця, гідний честі.
Також у Поділлі інші чудеса, знамення та різні знаки,
Як-от миші військами пливуть через Дністер, що бачив, був такий,
Котрих за рік перед приходом турок така велика сила з'явилась,
Що де два корця збіжжя, там третій весь миші поїли,
І це придушують, в церкві бути (...) * миші в сміх (...) *.
А при цьому певним людям, реґіментові наказ дають,
Щоб йшов під Кам'янець і більше in quantum треба б,
А ці in quantum не одного до нещастя приводить
І ці in quantum в останню погибель вітчизни приводять.
За ці роки ми вже пересвідчилися, що вже б'ють,
Беруть міста, фортеці, провінції, злі скрізь в'ються,

Ведуть за шию, за чуприну, а тут in quantum треба
А тут досить злого in tantum вже не буде їсти хліба,
А коли вже буде більша потреба, як тоді, перед тим як сконає,
Коли же живий і може рятуватись із голови, а не з хвоста // (арк. 165зв.)

Року 1672 Підляський каштелян, регіментар до Ханенка з військом.

Що ж іще кам'янецький комендант зі своєю радою чинить,
За що його потім великий гетьман, маючи цю причину, винить.
Оскільки великі шкоди у своїх коморах від солдатів мали,
То просить з містом гетьмана, щоб цих люди затримали
Поблизу Кам'янця, щоб вони тим часом фортецю не оголодили.
А це було проти подолян, їх же й винили,
Що вони не хотіли прийняти гарнізон і цих людей було взято;
Аж коли заради Бога просять, то на цій підставі їм було відмовлено,
А комендант про це просив in quantum вже треба буде
Якраз перед турецьким пришестям, а за (...) * скрізь.
Отож і тут приводить in quantum in tantum до злого,
Бо хоч і прийшла тисяча війська порахованого в реєстрі
Крім (?) давнішого, але вони рахувалися більше на папері,
Перед самим пришестям турка тоді власне їх насмикали.
Про це скажу нижче, а між тим орда до Перебийноса,
Ханенкового сотника, в кількасот людей до його носа
Злетілася і оточила в Четвертинівці з козаками.
Цей досить мужньо кілька днів боронився при воді, був такий,
А коли вже Доруш з усією своєю потугою, з ханом, з ордами
Йшов до Ханенка і до польського війська з козаками,
То привітавшись і поздоровившись з Ханенком мило,
Допомогли Перебийносові, побивши орду у цю ж хвилю,
А ледве відновили сили, як тут же ці з ханом вже орди
І Доруш з козацтвом, не затримуючись, стали між собою рубатися.
Каштелян підляський від Батога, Ханенко з Ладижина
Вийшовши, зібрався із силами і вся добровільна дружина;
Але коли вже щиро почали зазирати собі в очі,
То регіментар, як рицарський муж, відважно вдарив,
Посадивши тисячу-другу драгунів над Бугом-рікою,
З яким Бугом й інші ріки течуть у Лиман, у Чорне море,
Він зупинив і кілька разів бив потужного неприятеля,
Аж той змішався як стривожений вовк, вже з багатьма
Мусив визнати як рицарські громив регіментар старопольською шаблею;
Якби на поперечному шляху (?) він щастя зажив, а не злості диявольської!

Дорушенкової, хан з ордами був про це поінформований,
Щоб з ордою в тил, вгору, вниз, через Буг переправившись,
Міг зашкодити, то тріумф би певний отримав на цьому полі.
Але регіментар ще підскачив, зупинив, бив, додаючи орді болю,
У чому йому й Ханенко часом помагав з охоти;
Дає йому знати Ханенко, що досить вже цієї кривавої роботи,
Орди переправляються нам у бік і в тил вже всією потугою,
Хочуть нам разом з козацтвом звідусіль бути новою перешкодою.
Повідомивши про це, він виступив з Ладижина своїм табором
Понад Бутом-рікою, відстрілюючись, оборонною рукою,
Він не чекав регіментаря з польським військом до себе,
[...] * а ще регіментар задумав (...) * у цьому випробуванні,
[...] * Ханенко почав відступати, легше вже його наздогнати,
[...] * неприятель і довкола оточив // (арк. 166)

Року 1677 Ханенко обманув регіментаря.

Хоч мужньо і тоді став з лехами, але коли їх силою підперли,
Довелось аж до Ладижина мчати з обдертою чуприною;
Бо щастя – це наче гра у кості, то щастить, то раптом покидає тебе,
Часом маслом шмарує, другого разу аж у зубах хрустить.
Бо як тоді під шанець тікали, обстріляно,
А тоді, пробиваючись через орду, і шанець проминули
І аж під самий Ладижин мусили старанно підстьобувати бистрого коня;
Тут неправий був Ханенко, що не чекав його;
А драгуни там не могли дістатись до коней,
Коли їх, оточених, пробив цей меч нещастя.
Хоча багато хто з офіцерів, доставшись до цих коней,
Тікали з військом, хто як міг, тими ж шляхами,
Однак немало через це загинуло від татарської шаблі,
І від козацького самопалу в хвилі воєнній (?).
Були й такі, котрі на аркані помандрували до Криму
Співаючи про нещасну долю, скакали, як горобці на нитці,
Не тільки з цих людей, але й багато (?) значного товариства
Потрапило в поганські руки внаслідок долі цього випадку.
Шляхта ж, почувши про цей вогонь, то щоб (?) не спектись,
Хто був мудрий, то поспішив до Польщі, а не до Кам'яця,
А як я бачу, краще було тому, хто брався до Риму,
Ніж тому, хто підставив груди небезпечі (...) * потрапив до Криму.
Однак потім охота на орду дещо пригасла,
Коли військо у сварці з козацтвом Ханенка і з ним самим йшли,

Врешті почали собі присягати задля свого побратимства,
 Тепер вони стали мужньо проти цього поганства,
 Що побачивши, хан і Доруш стали під Батогом.
 О, як нещасливий ти, Батоже, є лехам, а у цьому місці й ворогом!
 Спочатку гетьман Калиновський зафарбував тебе крові калиною
 І тут Лужецького на просторну (?), коли (?) приперло причиною,
 Хоч швидше Ханенковою; але так поганих і козаків ложив,
 Що навіть самі дивувалися його мужньому сердцю, так їх положив,
 Доложивши до решти поганського трупу, щоб не гріхи
 Лехів Бог карав, але що (?) (...)*, що не смішки,
 Посилаючи якнайшвидше з цим чи тим “язиком”, хан і Доруш,
 Щоб краще впорався турчин і додав нужди до нужди
 Всій Короні Польській і Кам’янцю славному,
 Тепер маєш час; і схилитися маєстатові твоєму
 Доруш хоче з козацтвом, бачачи, що нічого не вчинить з лехами,
 Що йому мужньо протидіють і Ханенкові козаки, тому дуди в міхи
 Вклавши, з-під Батого під Кам’янець вже йдуть
 Навперейми (?) зі своїми військами, щоб Кам’янцю бути більшою бідою.
 Пан підляський же регіментар і Ханенко зі своїми,
 Забагато діставши від неприятеля, порадившись,
 Аж до Полісся виходять, у Польщу, для подальшої сварки.
 А тепер, Святий Боже, задля імені Твого порадь, щоб
 Вівці й барани не загинули зовсім,
 [...]* [Щоб їх вовки] поганські [не] з’їли, що їх з [...]*
 [...]* // (арк. 167)

Року 1672 турецький султан йде під Кам’янець.

А так, коли вже врешті-решт подоляни зі свого кола [послали сказати],
 Що вже є на Цецорі турецький дракон з пашекою, сповненою злої отрути,
 Що він вже на те місце прийшов, де на хмарах раніше показався
 Поблизу Хотина, чи під Хотинном, і там з військом з’явився
 Магомет, котрий махає (...) * різним народам дає,
 Нащадок Левіана, дракона, внук Люцифера, в ньому вбачають,
 Бич Божий, видно це з провидіння Всемогутнього Бога;
 Спочатку на Батозі хан з Дорушем вжалив іменем його,
 А потім, на третій рік, і сам став під Батогом,
 Як про це прочитаєш нижче про те, яким він був ворогом лехам та
 московитам
 (особливо ж він став драконячою головою казуцькій гадині),
 З Дорушем, собачою матір’ю, і ханом, батьком вовків, сказав слово,

Щоб цими почавши, а з тими тихцем вкравшись, своє зловив;
Він приготував погибель християнству, Польщі й Кам'янцеві,
У свою пащеку нагнавши, готовим тішився гарапником,
Тому з турками, різними народами і арабами,
Із Замор'я, від моря Білого та Чорного, зі всіма військами,
Навіть з різними народами від найвіддаленіших кордонів,
Він ворухнувся й прибув з військом у кількасот тисяч,
Той, хто знався на цьому, той визнав, що може й більшим було це військо.
Самих яничар, крім інших, нараховували на шістдесят тисяч,
Як от азавів і шершеністів, добровільної черні,
А для здобуття міст, фортець і чат з військ цих же різних,
Він мав із собою напівхристиян, яких давно завоював.
То дивно, що проповідник кам'янецької кафедри,
Ксьондз Іжикевич, єзуїт, у мові своїй, не німецькій,
Кажучи добре перед цим нашестям про те, що коли Христос плакав
над Єрусалимом,

Що за гріхи лехів і подолян у таку-то годину
Загине місто Кам'янець, ось так мене Дух осінив,
Всі речі стосуючи, навіть сам час та інші знамення.
І як пророкував, так і сталося, був такий,
Що всі гріхи, через які Бог мав карати справедливо,
Кожному стану виявив, що Бог з помстою чекав не мстиво.
Аж тепер час приходить через незгоду, через неவிшправлення
Obstupuerunt comae (?) vox fau cibus haesit tą splawą.
Тому кам'янецький біскуп з духовенством і іншими головними
Почали спочатку золотом до Бога звертатися, але це багном
Скінчилося, а далі зрозумієш, яким оборотом.
Бо коли мали подоляни свою особливу раду,
Учинивши давній порядок і скорий на цю сварку,
Насамперед, як я згадав уже, Богу це віддали й присягли,
Щоб не було зради з цього рицарського кола.
До чого мусили схилитися юрисдикції
Цього міста: польська, вірменська, руська, тоді ж малися,
Зревізувавши людей, порох, ядра, навіть провіант,
Всю амуніцію допильнувавши і тяжкі гармати,
Брами, башти, замки, мури, скелі, скельки до [...]*,
Розділившись на роти чи сотні, зайняли оборону (?) [...]* // (арк. 167зв.)

Року 1672 турок з великою потугою йде під Кам'янець.

Віддали замок старий, новий, як рицарства голови

І міста цього, подільському генералові у своєму слові,
Котрий з різним жовнірством взяв це на себе цілком,
Маючи за коад'ютора Гумецького в мурах, у валі,
З ротмістрами, поручниками і офіцерами;
Коротко пишучи, а не рахуючи, з добровольцями, з жовнірами
Було нараховано півтори тисячі, і то на папері.
Це досить мала залога у зіткненні (?) таких великих махін:
Тисяча солдатів, двісті звичайної замкової піхоти,
Сорок семенів, також озброєних киями (?) купи старої, нової,
Три польських хоругви по шістдесят кіннотників,
Тільки на папері, а не в самій справі вояків.
Містом же Лянцкоронський, підкоморій, розпоряджався,
За коад'ютора подільський суддя свій уряд додавав,
Також добровольцями шляхетськими і з втікачів (?) керував
І певне б із містом (коли б милість Божа з замком) не дав би маху.
Шістьох же було тоді обрано найзначніших,
Між якими першим був кам'янецький біскуп зі своєї побожності,
А щоб від квартир, від оборони тоді не могли відійти
Стани рицарські й інші, щоб турки серць не пробили,
Дали їм тоді значні повноваження і все, що тільки вони вирішать,
На це всі мають пристати і на цьому полягати.
Брама теж Лядська поставлена (?) зі своїми баштами,
Також Руська з таким же крузганком, воротами, запорами,
Їм було дано людям у цьому гідними і з магістрату славними (?),
Людям бистрого розуму і в усьому справною доброю думкою.
Там же шляхті старожитній воеводства Подільського
Три (?) квартири з міщанами міста цього славного,
Мудро й розсудливо з людьми різних націй перемішаними,
Заселено з вірною Богу і пану зичливістю.
Стража пляцова, також в ринку і в замку, наготові ціла,
Вода від водовозів для того ж (?) зведена задля вогню стала;
Стражник же зі своєю сторожею поміж скелями пильнував
І як бути має, кожен згідно зі своїм урядом справою керував.
Артилерія теж з кількадесятьма гарматами у своїй готовності
Від найбільшого до найменшого у своїм уряді та пильності.
А так, коли турок своєю кіннотою на чолі з Галіл-пашею нападав,
Яничарами кінними, спішившись, стріляти в місто наказував;
То йому ще мужньо чинили опір жовніри
І шляхетський доброволець, рубаючи голови,
Насамперед ще під Жванцем Лянцкоронський зі своїми,

Хоч там липки (?) зараз зрадливо перекинулися на ворожий бік,
А лехи своїми роз'їздами в милі билися,
Тоді двох значних сипахів дістали,
Котрих (?) добре допитавши, навіть послали з цими вістями.
[...] * Бог, щоб принаймні вже здоровими радами
[...] * в Кам'янці ці ж під Гусятин гусари
[...] * в милі і такій для вітчизни гарячий час
[...] * показавши півня на кам'янецькій башті
[...] * чинити цього не наказуйте
[...] * до боку гетьманського
[...] * вовки [...] *”

“Ліхтарики” на маргінесах

Арк. 164зв.

Від Собеського.

Підляський каштелян йде в Україну.

З гетьманським хорунжим, котрих з дві тисячі.

Арк. 165

З турецької, молдавської сторони в Поділля.

Арк. 165зв.

Регіментар.

Арк. 166:

(ліва сторона)

Особливо Стоковський, Кузминський та інші.

(права сторона)

Бо мусив спектися, наче мав (...)*, але (...)* шкоду, коли не один в останню годину заморозив свою бороду.

Арк. 167

Послали до короля і гетьманів подоляни, просячи рго ultimo допомоги військом і відсіч (ворогу), однак і цьому менш вірять.

На цю Євангелію, коли сказав.

Присяга королеві і Речі Посполитій, щоб витримати війну (?).

Арк. 167зв.

Миколаю Потоцькому.

Подільського хорунжого.

І цих мало було до домів втекло.

Грудецькому, летичівському війському.

Друта Маковецькому, летичівському стольникові.

До Лядської Марцін агтекар.

До Руської воеводка (?) з міщан (...) * люди.

[...] * цковський.

Коментар

Арк. 164зв.

“*czulości*”. Тут, видно, авторська описка, бо з контексту випливає, що тут має стояти слово “*czujności*”, тобто “пильності, обережності”.

“*Лужецький*”. Йдеться про підляського каштеляна Станіслава Кароля Лужецького, шмельтинського старосту (з 1659 р.), дрогицького підкоморія (з 1660 р.), королівського ротмістра (з 1660 р.), підляського каштеляна (з 1670 р.), королівського полковника і подільського воєводу (1683–1686 рр.). Він відіграв помітну роль у контактах з козаками. Зокрема, саме він у жовтні-листопаді 1671 р. передав Михайлу Ханенку гетьманські клейноди. Наприкінці 1671 р. коронний гетьман Ян Собеський призначив його регіментарем замість Вижицького і він брав участь у спільних із козаками Ханенка боях проти Петра Дорошенка та турецько-татарських військ. З доручення Собеського займався укріпленням оборони Кам'яця-Подільського, але його дії були не зовсім вдалими і до того ж король Михайло Вишневецький звелів йому відступити до Холмщини, а не йти на з'єднання із Собеським.

“*Картани, півкартани*”. Йдеться про важкі гармати.

Арк. 165зв.

“*Перебийноса*”. Згідно з іншими джерелами, прихильник Ханенка – полковник (а не сотник!). Перебийніс укріпився із своїми козаками (всього 1500) в с. Четвертинівці на правому боці Південного Бугу. Тут його оточив брат гетьмана Петра Дорошенка – Григорій зі своїми сердюками й татарами. 8 липня 1672 р. йому на допомогу вирушили Ханенко з Лужецьким, але на Батозькому полі вони зазнали тяжкої поразки від головних сил Петра Дорошенка. (*Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. – Нью-Йорк, 1985. – С.413).

Арк. 166

“*Року 1677*”. Тут явна описка. Має бути: “Року 1672”.

“*Спочатку гетьман Калиновський*”. Мається на увазі Батозька битва 31.03.–1.06.1652 р., в ході якої українська армія Богдана Хмельницького вщент розгромила коронне військо, загинув і сам його командувач – польний гетьман коронний Марцін Калиновський.

Арк. 167

“*на Цецорі*”. Йдеться про Цецорські поля у Молдавії, на котрих, між іншим, у 1620 р. турецька армія розгромила польське військо.

“*Із Замор'я, від моря Білого та Чорного*”. Під “Замор'єм” маються на увазі ті землі Османської імперії, що лежали на південь від Чорного,

Білого (тобто Дарданелли) і Середземного морів.

“азанів”. Азаб – рід турецької піхоти.

“шершеністів”. Можливо, йдеться про “сариджі” – рід нерегулярного війська, яке утримувалось на гроші пашів. “Сариджі” мали сумну славу грабіжників та бунтівників.

Арк. 167зв.

“подільському генералові”. Ймовірно, мова йде про Миколая Потоцького, подільського старосту у 1662–1674 рр.

“Гумецького”. Ймовірно, мова йде про Войцеха (Альберта) Гумецького, кам’янецького підстоля (1658–1660), кам’янецького хорунжого (1672). Див.: Przyboś K. Urzędnicy województwa Podolskiego XV–XVIII wieku. – Kraków, 1994. – С.178.

“семенів”. Семени (сеймени) – особлива частина яничарів або рід піхоти на утриманні пашів, а у Кримському ханстві – рід піхоти з вогнепальною зброєю, що утримувалась на гроші Османської імперії. У даному випадку йдеться про татарських найманців на польській службі.

“Лянцкоронський, підкоморій”. Йдеться про Єроніма Лянцкоронського, кам’янецького підкоморія у 1658–1696 рр.

“подільський суддя”. У 1672 р. на даній посаді були послідовно дві особи: Криштоф Кавецький (1667–1672 рр.), а потім Ян Станіслав Грушецький (1672–1683 рр.).

“Галіл-пашею”. Галіл-паша – один з турецьких воєначальників, який після падіння Кам’яня-Подільського став його комендантом.

“липки”. Маються на увазі татари, які з XV ст. перебували на службі Речі Посполитої. У 1672 р. більшість із них перейшла на бік Османської імперії.

“сипахи”. Добровільна кіннота в Османській імперії.

“Грудецькому”. Станіслав Грудецький (Гродецький), летичівський військовий у 1658–1673 рр.

“Маковецькому”. Станіслав Маковецький, летичівський стольник у 1671–1702 рр.

Резюме

Аналізується анонімна Стихотворная хроника – унікальний джерело по історії України, прежде всего Подолья, середини – второй половины XVII в. Публикується фрагмент хроніки.

Ключевые слова: Стихотворная хроника, хроника-поэма, Подолье.

Одержано 15 вересня 2009 р.

ПРОБЛЕМИ ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА ТА ІСТОРІОГРАФІЇ

УДК 903.2:069(1-4)(477)

О.Д.Могилов, С.В.Діденко

НОВІ НАДХОДЖЕННЯ ВУЗДЕЧНИХ ДЕТАЛЕЙ ДОСКІФСЬКОГО ЧАСУ В НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

У статті публікуються доскіфські вуздечні деталі з Національного Музею історії України. Подаються їх типологічна та хронологічна характеристики.

Ключові слова: Національний музей історії України, доскіфський час, розкопки, вуздечні деталі.

Час після розпаду Радянського Союзу ознаменувався не тільки демократизацією та лібералізацією різних сфер життя, а й кризовими явищами у політичній, соціально-економічній, духовній царинах на пострадянському просторі й в Україні зокрема. Послабленню “тотального контролю” в окремих галузях на зміну прийшло відверте беззаконня. Не минули ці процеси й галузь охорони пам’яток історії та археології. Справа не тільки у катастрофічному зменшенні державного фінансування галузі. Багато спеціалістів, часто лише на ентузіазмі, продовжували свою роботу.

Загрозливою стала ситуація зі знищенням археологічних об’єктів так званими “чорними археологами”, або, називаючи речі своїми іменами, грабіжниками. Їх діяльність, що набула організованого багаторівневого характеру, не просто призвела до масового руйнування пам’яток, але й поставила під питання саме існування останніх як повноцінних об’єктів для вивчення життя стародавніх суспільств. Добуті грабіжниками артефакти поповнюють приватні зарубіжні та вітчизняні колекції. Ситуація погіршується тим, що такі “колекціонери” є й серед фінансової еліти та керівництва держави. Вони не тільки заохочують грабіжників, створюючи ринок збуту, але й часто лобіюють їх інтереси, при цьому цинічно заявляючи, що нібито рятують добуті предмети від вивезення за кордон. У цих умовах зусилля археологічної громадськості, спрямовані на перешкодження цим процесам, часто виявляються марними. Лише невелика частина речей конфіскується правоохоронними органами та передається

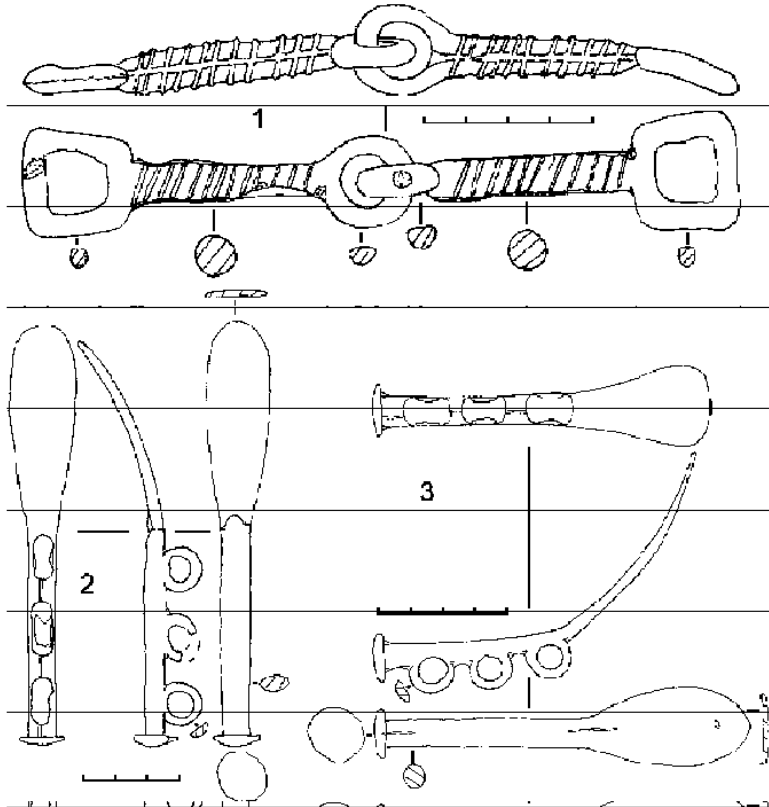

Рис.1. Бронзові деталі вузди з НМІУ.

на зберігання до державних музеїв. На жаль, через невідомий контекст знахідки, наукова цінність цих речей значно потерпає.

До зазначених предметів належать конфісковані нещодавно Київською регіональною митницею доскіфські деталі вузди, передані на зберігання до Національного Музею історії України (НМІУ; предмети зберігаються під номерами Б 8879, Б 8880, Б 8881). Бронзові вудила та два псалія мають схожий колір та структуру поверхні. Останнє, вірогідно, пояснюється обробленням всіх одним реагентом для очищування на “до-музейному” етапі. Місце знахідки речей не відоме.

Бронзові вудила з підквадратними (трапецієвидними) зовнішніми петлями (рис.1.1) завдовжки 16,8 см; мають довжину ланок 9 і 9,3 см. Діаметр стержня 1 см. Зовнішній діаметр кілець для сполучення – 2,1–2,2, внутрішній – 1,2 см. Розміри зовнішніх петель – 2,6–2,8 на 2,5–2,6 см. Загальна

довжина стержнів та внутрішніх кілець, що становлять гризла, до 12,4 см. Розміри екземпляра перевищують середні розміри синхронних вудил, але загалом вкладаються у мінімально-максимальні показники. Нагадаємо, що С.Б.Вальчак, який здійснював масові промірювання доскіфських вудил, прийнявши до уваги збільшення довжини останніх із часом, припустив можливість появи нової породи коней у Північному Причорномор'ї¹.

Вздовж предмета проходить ливарний шов, що вказує на виготовлення вудил у двочасній ливарній формі, конструктивно близькій до знайденої у Беркут-Калинській оазі у Середній Азії². Стержні ланок вкриті “витим” рифленням. Тиснучи на беззубу частину рога коня, такі гризла сприяли кращому керуванню ним. Вказане рифлення відноситься до ранніх передскіфських різновидів оформлення стержней вудил. Пізніше з'являється орнаментация у вигляді рядів опуклин. Висловлювалася думка, що така зміна є проявом оптимізації виробу: рифлення з часом робилося лише на частині, що безпосередньо контактує з беззубою частиною щелепи коня³. Наш екземпляр відноситься до рідкісного типу речей з підквадратними петлями, поширених переважно на Північному Кавказі: Пшиш, кінське поховання 1; Казазово, Псекупський могильник⁴ (рис.2.1–5); у Східноєвропейському Лісостепу подібний предмет виявлений у Медвині в Поросі⁵ (рис.2.6). Зі знахідками з Псекупського могильника вудила з НМГУ ріднить ще й наявність витого “орнаменту” на стержнях. Вказані предмети надзвичайно близькі до стременоподібних вудил, особливо характерних для архаїчних доскіфських пам'яток, однак різняться від останніх вуглуватістю підніжок стрем'ячка. З огляду на морфологічні ознаки, вудила, про які йде мова, можна віднести до раннього передскіфського періоду і датувати межою IX – першою половиною VIII ст. до н.е. В.Р.Ерліх припустив, що поява таких вудил у Закубанні може бути пов'язана з впливом східних сакських пам'яток, хоч остаточно й не виключав місцевого виникнення⁶. Думка про автохтонне, північнопричорноморське, походження вказаних речей видається слухною з огляду на їх більш архаїчний вигляд по відношенню до середньоазійських, про що свідчить і більш пізні рифлення з рядів опуклин на останніх.

Два бронзових лопатевих трипетельчастих псалія так званого “новочеркаського” типу різняться ступенем вигнутості (рис.1.2, 3). Один із них має довжину 13,3 см, при довжині й ширині лопаті відповідно 6,3 та 2,1 см. Діаметри: шапочки – 1,7, центрального стержня – 1 см. Зовнішній діаметр петель до 1,4, внутрішній – до 0,8 см. Інший завдовжки 11,9 см, з довжиною і шириною лопаті 6,9 та 2,5 см і діаметром шляпки та центра 1,7 та 1 см. Зовнішній та внутрішні діаметри петель теж 1,4 й 0,8 см. Місцями вздовж псаліїв видно ливарний шов. Подібні предмети широко відомі у

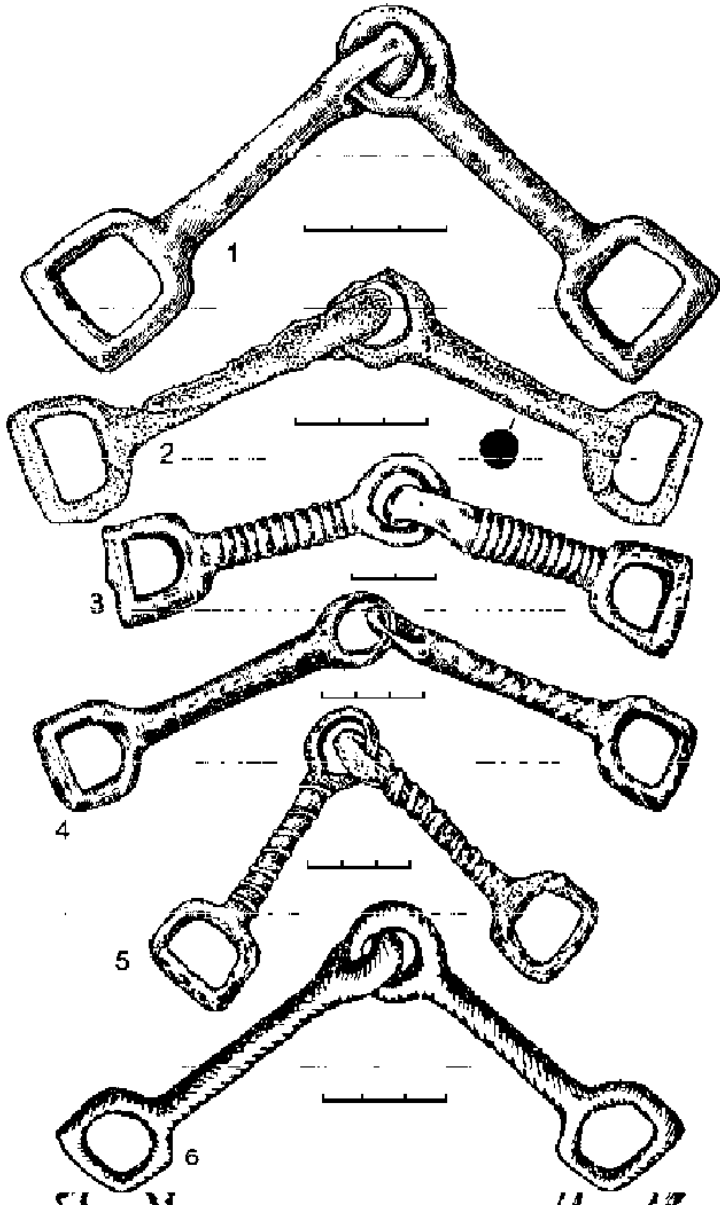

Рис.2. Бронзові вудила. 1 – Пиши, кінське поховання 1; 2 – Казово; 3, 4 – Псекупський могильник; 5 – Медвин (1–5 – за В.Р.Ерліх, 2007; 6 – за Г.Т.Ковпаненко, 1981).

комплексах пізнього передкіфського часу, поширених на півдні Східної Європи: Новочеркаський скарб⁷, за назвою якого часто іменують такий різновид псаліїв, як Єсентуки⁸, Чишхо⁹, Уашхіту, курган 1¹⁰, Клади, курган 46¹¹, Развальський скарб¹² на Північному Кавказі; Зольний курган¹³, скарб з Преображеного¹⁴ у Степовому Причорномор'ї; Бутенки¹⁵, Квітки¹⁶, Носачево¹⁷, Ольшана¹⁸ в Українському Лісостепу та ін.

Предмети можуть бути датовані межею 2-ої половини VIII – початком VII ст. до н.е. Привертає увагу напівсегментний знак біля початку лопати на одному з екземплярів (рис.1.2). Не виключено, що це стилізоване зображення кінського копита. Відоме на псаліях такого ж різновиду, воно зустрічається й на інших знахідках доскіфського періоду: вудила з кургану 376 поблизу Костянтинівки¹⁹ (рис.3), Теремців²⁰ (рис.4.2). Останні зберігаються у фондах Кам'янець-Подільського історичного Музею-заповідника. Серед інших знахідок, тут наявні й вудила, зроблені з трубчасті кістки (рис.4.1), що характерні для пам'яток кінця бронзової доби – початку раннього залізного віку²¹. Вони знайдені під час досліджень Донної вежі Кам'янець-Подільської фортеці, на місці якої, схоже, у свій час було поселення другої фази чорноліської культури²².

Як бачимо, знахідки з НМІУ відносяться до різних хронологічних груп. З огляду на це, вони навряд чи походять з одного комплексу. Щоправда, є група перехідних пам'яток між ранніми і пізніми передкіф-

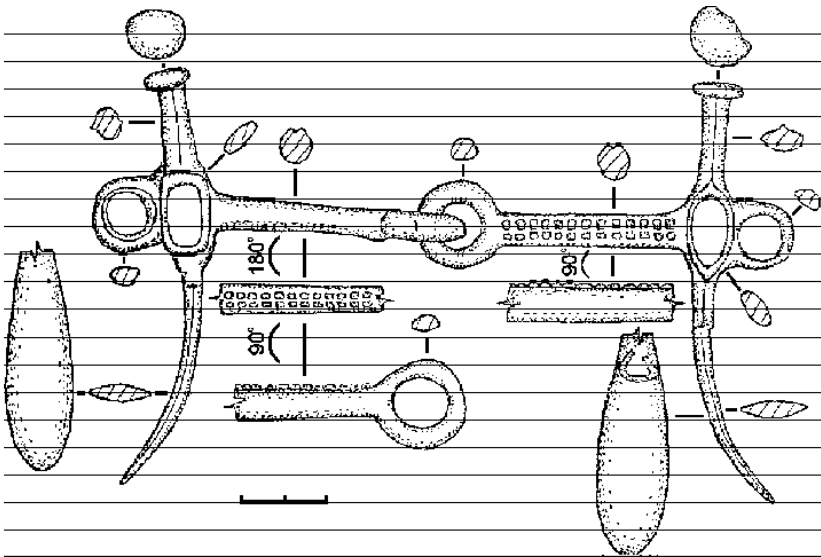

Рис.3. Бронзові вудила з кургану 376 біля Костянтинівки.

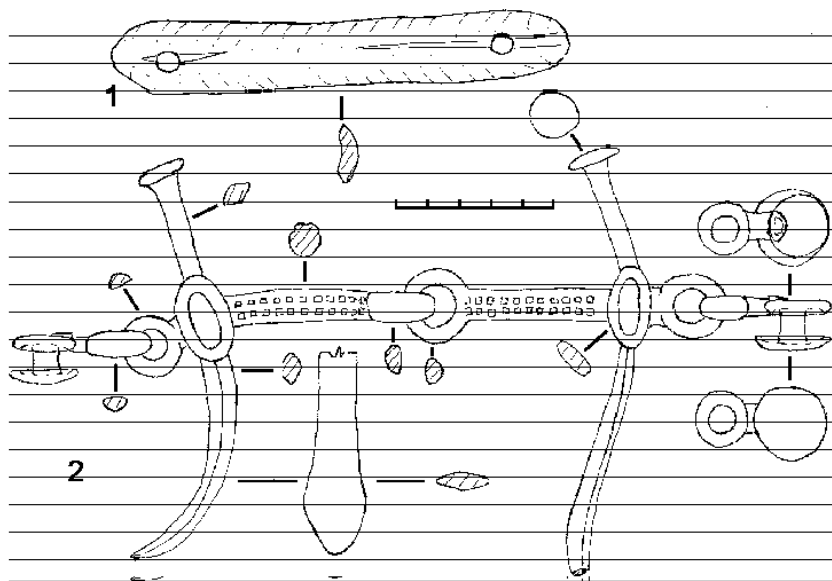

Рис.4. Вудила. 1 – кістка, 2 – бронза (1 – Кам'янець-Подільська фортеця, 2 – Теремці).

ськими старожитностями, втім, вони не чисельні. Відкритим залишається питання про походження речей з одного регіону. Вудила, беручи до уваги аналогії, найвірогідніше варто пов'язувати з Північним Кавказом. Якщо це так, то вони йшли через Україну на Захід “транзитом”. Принагідно зауважимо, що свого часу речі, характерні для північнокавказького регіону, були помічені дослідниками у колекції Платонова, що експонувалась тоді у Києві²³. Місцем виготовлення псаліїв могла бути будь-яка територія на півдні Східної Європи.

Примітки:

1. Вальчак С.Б. Удила предскифского периода и киммерийские лошади Восточной Европы // Древности. – Харьков, 1995. – С.46, 47.

2. Сабурова М.А., Ягодин В.Н. Литейная форма из Хорезма // Советская археология. – 1964. – №1.

3. Могилев О.Д. Еволюція орнаменту на вудилах передскифського часу півдня Східної Європи // Археологія. – 2003. – №4. – С.34.

4. Эрлих В.Р. Северо-Западный Кавказ в начале раннего железного века. – М.: Наука, 2007. – Рис.181.

5. Ковпаненко Г.Т. Курганы раннескифского времени в бассейне р.Рось. – К.: Наукова Думка, 1981. – Рис.36.15.

6. Эрлих В.Р. Назв. праця. – С.121.
7. Иессен А.А. К вопросу о памятниках VIII–VII вв. до н.э. на юге Европейской части СССР // Советская археология. – 1953. – Т.XVIII. – Рис.1.4, 5.
8. Там же. – Рис.6а.
9. Тов А.А. Протогеотский могильник Чишко близ аула Тауйхабль в Теучежском районе // Меоты – предки адыгов. – Майкоп, 1989. – Рис.3-4.6.
10. Эрлих В.Р. Об интерпритации некоторых комплектов типа новочеркасского клада // Российская археология. – 1994. – №2. – Рис.1.1, 3.
11. Вальчак С.Б. Предскифские колесницы и “Новочеркасские клады” // Материалы и исследования по археологии России. – 1997. – №1. – Рис.4.
12. Махортовых С.В., Фоменко В.А. Развальский клад // Древности скифов. – К., 1994. – Рис.3.3.
13. Щепинский А.А. Погребение начала железного века у Симферополя // Краткие сообщения Института археологии АН УССР. – 1962. – Вып.12. – Рис.4.
14. Дубовская О.Р. К интерпритации комплексов типа Новочеркасского клада // Советская археология. – 1989. – №1. – Рис.1.10–13, 16–18.
15. Ковпаненко Г.Т. Погребение VIII–VII вв. до н.э. в бассейне р.Ворсклы // Краткие сообщения Института археологии АН УССР. – 1962. – Вып.12. – Рис.2.
16. Ковпаненко Г.Т., Гупало Н.Д. Погребение воина у с.Квитки в Поросье // Вооружение скифов и сарматов. – К., 1984. – Рис.5.11-16.
17. Ковпаненко Г.Т. Носачівський курган // Археологія. – 1966. – Т.XX. – Рис.1.16-23.
18. Скорый С.А. Киммерийцы в Украинской Лесостепи. – К., Полтава, 1999. – Рис.14.7–13.
19. Горішній П.А. Бронзові вудли з с.Теремці // Археологія. – 1978. – №27. – С.55-57.
20. Бобринской А.А. Отчет о раскопках в Черкасском и Чигиринском уездах Киевской губернии в 1901 году // Известия Археологической комиссии. – 1902. – №4. – Рис.7.
21. Тереножкин А.И. Предскифский период на Днепровском Правобережье. – К., 1961. – Рис.62.2, 67.1.
22. Гуцал А.Ф., Болтанюк П.А. Археологічні дослідження Кам’янець-Подільської фортеці 2007 року // Матеріали XII Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам’янець-Подільський, 2007. – С.208, 209.
23. Вальчак С.Б., Пьянков А.В., Хачатурова Е.А., Эрлих В.Р. Новые материалы предскифского времени с южного берега Краснодарского водохранилища (из частной коллекции) // Материалы и исследования по археологии Кубани. – 2005. – Вып.5. – С.139.

Резюме

В статье публикуются доскифские уздечные детали из Национального Музея истории Украины. Даются их типологическая и хронологическая характеристики.

Ключевые слова: Национальный Музей истории Украины, доскифское время, раскопки, уздечные детали.

Одержано 15 вересня 2009 р.

ДО ІСТОРІЇ МЕТОДИКИ ДОСЛІДЖЕНЬ ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ ст.

У статті проаналізовано загальні риси розвитку історичного джерелознавства, суміжних галузей знань у зарубіжній і вітчизняній наукових традиціях другої половини ХХ ст. Виокремлено особливості перебігу змін у ставленні до історичного джерела та методик його студіювання.

Ключові слова: історичне джерелознавство, документознавство, методика, історичне джерело.

У ХХ ст. теорія джерелознавства стала одним із ключових питань історичної науки. Це пояснюється невідомим зростанням видів історичних джерел та методик їх дослідження. Відтак служіння джерелознавства та інших спеціальних історичних дисциплін історичній науці зумовлювалося необхідністю науковців орієнтуватися у зростаючому колі історичних джерел і логічній детермінованості урізноманітнення процедур їх студіювання. Накопичення знань щодо “окремих аспектів і властивостей джерел” передувало вивченню історичного джерела у цілому¹. Ситуація докорінно змінилася, коли постала нагальна необхідність якнайшвидшого розроблення загальних теоретичних питань наукової евристики, експертизи документів, методики проведення історичних досліджень.

Найважливішим наслідком критики позитивізму в гуманітарних науках в останні роки ХІХ ст. стало переміщення уваги з об'єкта вивчення на суб'єкт, доведення суб'єктивності будь-яких емпіричних і раціональних знань, інтерпретація їх самих як висліду складного процесу взаємодії дослідника із досліджуваним матеріалом.

Представники неокантіанських ідей (В.Віндельбанд, В.Дільтей, Г.Зімель, Г.Ріккерт) заявили про суб'єктивність історичного й соціального життя, важливість “відчуття” індивідуальні та неповторні особливості кожної культурно-історичної епохи, дешифрувати знаково-символічні прояви людської діяльності. В центрі уваги неокантіанців опинилася логіка історичного дослідження, спосіб мислення науковця, індивідуалізуючий метод вивчення, інтерпретація, тлумачення історичних джерел як “зовнішніх документів”, в яких втілилися “внутрішні” психічні явища².

Породжені неокантіанством зміщення у гуманітаристиці були підхоплені й апробовані соціологічною історією. Проголошений М.Вебером орієнтир на вивчення логіки утворення понять як найнадійніший спосіб

трансформації суб'єктивного світу історика в об'єктивний світ історичної науки, спрямував науковців до серйозних термінологічних пошуків, зосереджених на понятійно-логічних конструкціях лексем. Окреслення загального образу поняття мало відбуватися на ґрунті емпіричного документального матеріалу, що мало подвійне значення для галузей знань, котрі вивчали історичні джерела. По-перше, посилилось прагнення з'ясувати "ідеальний тип" історичного джерела, розкрити його узагальнений образ. По-друге, відбувається актуалізація джерелознавства й усіх споріднених і суміжних дисциплін, зокрема спеціальних історичних.

Формування уявлень про документологію як метанауку, вкорінення особливого статусу документа як джерела інформації і засобу комунікації, загальнокультурного явища й породження індивідуальної психіки, виглядають цілком закономірними. Їм належало стати магістральними визначниками народження нового типу знання про документ у рамках неопозитивізму. Документ вивчався як формальний і логічний об'єкт інтерпретації (філософська й лінгвістична герменевтика, текстологія), породження семіотичних і культурних процесів, відбиття колективного й індивідуального. Історіографічний аналіз особливостей праць П.Отле, присвячених документові, підтверджує справедливість зроблених зауваг³.

Феноменом розвитку західноєвропейської історичної науки ХХ ст. була Школа "Анналів", що постала із прагнень істориків звільнитися від засилля суб'єктивного начала у пізнавальному процесі, утвердити недогматичний, науковий характер історії, засновниками якої стали французькі історики М.Блок і Л.Февр⁴. Націлюючи істориків на всебічне вивчення суспільної діяльності, перші анналісти пропагували вивчення різних видів пам'яток – письмових текстів, усного мовлення, матеріальних речей. Методика одержання та аналізу джерельної інформації, на переконання М.Блока, повинна була розвиватися за допомогою методичних засад інших наук, передовсім математичних, а Л.Февр доводив можливість "розкриття нерациональних чинників творення тексту історичного джерела завдяки методам, суміжних з історією соціальних наук, здатних "вилучити" приховану у джерелах інформацію"⁵.

Методологія історичних досліджень була продовжена і розвинута наступним поколінням анналістів на чолі з Ф.Броделем⁶. Пріоритетного значення для дослідників набуло вивчення соціальних структур, що супроводжувалося введенням до наукового обігу нових видів масових джерел⁷. Квантифікація історичної інформації, її математизація та вимірювання активно засвоювалися представниками нового покоління істориків Школи "Анналів". Успіхи інформатики сприяли зміцненню надій, що квантифікація розв'яже будь-які теоретичні, методичні проблеми, а, особливо,

ті, що пов'язані з пришвидшенням нагромадження й обробки масових даних із економічної, політичної, культурної історії.

Від самого початку застосування в історичній науці електронно-обчислювальних машин і використання складних математичних методів супроводжувалося гострими дискусіями. Кліометристам закидали недоцільність прагнень “переорати” історичну науку, ідеалізацію математичних методів дослідження, доведення “загальновідомих істин з використанням при цьому надзвичайно громіздкого наукового апарату”⁸. Досвід показав, що звести всі вияви життя до програмних шаблонів інформаційного аналізу виявилось надскладним завданням. Фундатор кліометрики А.Богут визнав: “Наївні очікування піонерів квантифікації, що вони своїми точними результатами негайно розв'яжуть старі суперечки ... і “закриють розкриті книги” в окремих галузях знання, не підтвердилися. Більше того, отримані з допомогою кількісних методів результати, як правило, підносять нові питання”⁹. Якщо Р.Фогель вважав “нову наукову історію” (“кліометричну історію”) близькою до природничих наук, що з'явилася у результаті “шлюбу історичної проблематики з передовим статистичним аналізом, до того ж, подружкою нареченої була економічна історія, а дружком нареченого – комп'ютер”, перспективне призначення якої полягає у всебічному й докладному дослідженні масових суспільних явищ, то Дж. Елтон оголосив, що кліометрія нездатна пізнати унікальне¹⁰.

Подальше дослідження історичних джерел було продовжено третім поколінням Школи “Анналів”. Е. ле Руа Лядюрі, Ж. ле Гофф, М.Ферро, Ж.Дюбі продемонстрували “нову техніку історії”, засновану на скрупульозному вивченні історичних документів і методиці реконструювання історичної дійсності. Документ розцінювався як творення мови, що ввібрала “поліісторичну всеохопність”, і представляє собою парадигму “людських можливостей та *sine qua non* усієї актуальної праці і поведінки, накопичених як людська культура, [уможлиблює] пов'язані контекстом проєкції постійних структурних закономірностей (ретельно розширених або розширено систематизованих), що прагнуть до повної влади, якої вони не можуть забезпечити емпірично”¹¹.

Рух за оновлення історії, що розгорнувся у 1960-х рр. у Великобританії, став яскравим прикладом наслідування анналістів. Передусім, модель знань у “новій історії” спиралася на теоретичні й методичні надбання інших соціальних наук – демографії, економіки, психології, соціології. Формування теорії та встановлення історичного факту Е.Карр проголосив генеральними напрямками розвитку науки¹². За цим слідувала актуалізація джерелознавчих питань, адже “нескінченний діалог між істориком і фактом, ... сучасним і минулим” можливий за умови наявності іншого істо-

ричного факту – джерела інформації¹³. Канонізуючи методичні надбання різних соціальних наук, зокрема квантифікацію, представники “нової історії” (Дж. Барраклоу, П.Берк, А.Брігґс, П.Ласлетт, Дж. Пламб, Л.Стонс) надовго утвердились у британській історіографії як “наймодніші історіописці”¹⁴.

Відкритою до новітніх тенденцій виявилася історична наука Німеччини, представники якої модернізували вчення К.Маркса і М.Вебера про суспільство, трансформували здобутки зарубіжних колег, зосередившись на історичних процесах і соціальних структурах і активізувавши вивчення масових джерел, методів їх аналізу. Зближенню історії з іншими соціальними і гуманітарними науками сприяли праці К.Д.Брахера, Г.У.Велера, Г.А.Вінклера, Ю.Кокка, В.Конце, Т.Ніппердея, Ф.Фішера, Т.Шидера, а їх захоплення свідомісними структурами посилювало герменевтичну складову історичних досліджень¹⁵. Центрами дослідження документів стали Інститут сучасної історії (1947), Союз істориків Німеччини (з 1893 р. по 1949 р. – Союз німецьких істориків), Товариство імені Л. фон Ранке (1950), Берлінський документальний центр (1949), Марбурзька архівна школа (1949).

У США сплав методологій французької Школи “Анналів” і британської “нової історії”, історії й інформатики продукував “нову історичну науку”, “нову наукову історію” або кліометрику (І.Валлерстайн, А.Г.Конрад, Т.Корен, Дж. Р.Мейє, Д.К.Норт, П.Темін)¹⁶. Корпус публікацій часописів “Computers and Humanities” (“Комп’ютери і гуманітаристика”, 1966), “Journal of Interdisciplinary History” (“Журнал міждисциплінарної історії”, 1970) доводить неабияке захоплення новітніми методами студіювання історичних джерел. Активним популяризатором кліометрики став також Консультативний історичний комітет управління математичною соціальною наукою (США, 1964), якому належить першість у заснуванні й проведенні семінарів і шкіл для прихильників математичних методів історичних досліджень, особливо в галузі історичного джерелознавства¹⁷. Спеціалізованими осередками з кліометричного вивчення документа у США стали Національний архів США (1934), Бібліотека конгресу США (1800), Американська історична асоціація (1884), Національна комісія з публікації історичних документів США (1934), де було розроблено спеціальні і часткові методи археографічної обробки, бібліографічного й архівного описування документів, їх математичного вимірювання, переведення традиційних носіїв інформації на електронні, створення найбільших консорціумів баз даних з усної історії.

Особливостями студіювання документів в історичній науці Західної Європи й Америки у другій половині ХХ ст. були: 1) збільшення кількості

наукових, освітніх центрів, періодичних видань, що займалися всебічним вивченням історичних документів (екстенсивні зміни); 2) поява новітніх методів джерелознавчих студіювань, передусім кліометричних; 3) широкі міждисциплінарні інвазії наук різних спрямувань, що породжувало новітні теорії і концепції ведення тематичних досліджень (структурне джерелознавство, лінгвістика, текстологія, психогерменевтика, історична інформатика і т.д.).

Перші видання, присвячені аналізу залучення інформатики і сучасної обчислювальної техніки, у вітчизняній науці з'явилися у 1960-х рр.¹⁸. Соціальна диференціація методів теорії інформації (ентропійний аналіз) й методологія конкретно-історичних досліджень К.В.Хвостової, методичні засади кореляційного аналізу І.Д.Ковальченка, таксонометричні прийоми, факторний і кластерний аналіз історичних суб'єктів Ю.Ю.Кахка, В.П.Пушкової, І.М.Промахіної, метод упізнання образів при аналізі часових рядів Ю.Ю.Кахка і М.М.Реммеля стали віхами становлення кліометрики у СРСР¹⁹. У 1980-х рр. з'явилися перші фундаментальні праці з методології й методики провадження кількісних методів аналізу в гуманітарних і соціальних науках²⁰.

Тема застосування новітніх інформаційних технологій в історичній науці мала місце і в пострадянському науковому просторі. Російський дослідник О.І.Ракитов й український учений Ю.М.Канигін постулювали положення про те, що будь-які знання є семантичною інформацією, котру людина отримує завдяки соціальним комунікаціям, рівень пізнання узаляжнюється “інформаційною наповненістю мозку”, а сам процес “зводиться до свідомісної обробки даних у вигляді семантичної інформації”²¹. Інформаційний світогляд знімає актуальність питання про первинність і вторинність матерії чи свідомості, адже продукуючим началом світу проголошується інформація, а рівень розвитку суспільства визначається вмінням його членів сприймати інформацію й оперувати нею. Обстоювання парадигми “інформаційного суспільства” проектувалася й на минуле, а наслідування інформаційного підходу щодо розвитку суспільства дозволило дослідникам говорити про вищий вид формації людського існування – інформаційній²². Співзвучні погляди розвинув О.І.Ракитов, який пропонував прийняти історію як “інформаційно-культурний процес”, зміст якого полягає у народженні, трансформації, акумуляції й поширенні інформації на підставі змішуваних технологій, а мірилом розвитку цивілізації виступає рівень, обсяг доступних суспільству знань, можливість їх розповсюдження, засвоєння, переробки і продукування інформації²³.

У другій половині ХХ ст. відбувалися серйозні методологічні зрушення у ставленні до документа. Пропагована неокантіанством ідеалі-

зована описова історіографія з її пізнанням одиничного і випадкового поступається місцем міждисциплінарній “кількісній” історії, спрямованій на вивчення загального й типового із допомогою методів соціальних і природничих наук. Новітні тенденції в історіографії, що розвивалася на міждисциплінарному ґрунті, продукували нові дослідницькі проблеми і розширення джерельної бази історичних студій²⁴.

“Кількісна” історія вимагала звернення дослідників до величезних масивів інформації й оперування відповідними математичними методами її вивчення, проваджених дедалі частіше за допомогою ЕОМ. Це вплинуло на розроблення у межах історичної науки інформаційного методу дослідження документів, що відбилося на зміцненні співпраці документознавства з інформатикою. Інформатика, документалістика, інформологія, інформацієзнавство стали не просто термінознаками вказаного відтинку часу, а цілісним магістральним методологічним продуктом зміни пізнавальної парадигми, детермінованої новітніми течіями осягнення феномена людської цивілізації – інформації як документа.

Особлива увага була приділена масовим джерелам інформації, що завжди перебували у полі зору дослідників. Вирішальний поворот у досвіді їх вивчення припав на другу половину ХХ ст., коли виникла дискусія щодо того, які документи мають більшу історичну цінність – “традиційні індивідуальні чи масові, доступні кількісному аналізу?”²⁵ Найвідоміші диспутанти – П.Гуттенбергер, М.Фішбейн, К.Хааз, Ф.Хем – виступили із закликком переглянути статус масових джерел у контексті дослідницької тематики соціальної історії, зокрема історії повсякдення. Це означало актуалізацію проблеми експертизи цінності документів в установі (архіві), на тлі якої народжуються ідеї “інформаційної витяжки” документів і створення, таким чином, архівних фондів, що містять екстрактовану інформацію масових джерел (В.Бауер, Е.Вільсон), з одного боку, а, з іншого, критика штучного створення надлишку інтерпретативного елемента завдяки аналітико-синтетичній обробці документної інформації (Т.Шелленберг)²⁶. Найпристосованішими до кількісних методів дослідження виявилися статистичні джерела інформації, що й відбилося у появі відповідної термінології – “quantitative”, “quantifiable”, “numerical”, “arithmetic” тощо. Обставини появи документів, подібність і повторюваність змісту, однотипність форми, що тяжіє до стандартизації, та інші ознаки масових джерел зробили їх пріоритетним об’єктом для інформаційного підходу до вивчення документів, який дозволив виявити їх загальну властивість – здатність бути носієм інформації, яка відображає загальні ознаки певних суспільних систем, властивих їм структур і відносин²⁷.

Спільні зусилля науковців спрямовувалися на вилучення всієї мож-

ливої соціальної інформації, яка містилася в документі, за усталеною схемою: середовище, умови створення документа; соціальні, професійні, психологічні та інші характеристики його автора; встановлення обставин і вивчення історії творення тексту і наступного його функціонування; інтерпретація змісту і форми.

Джерелознавчі синтезовані студії розширили спектр дослідницьких об'єктів, збагатилися новими прийомами їх вивчення. Водночас, складні інтеграційні процеси відбулися на теорії джерелознавства, споріднених і суміжних галузях знань, трансформуючи їх гносеологічний об'єкт в онтологічний предмет студій, методик, збагачуючи методологічно галузі науково-практичної діяльності, що мають справу з документами²⁸.

Якісний “зсув” дослідницької, публікаторської діяльності фахівців джерелознавства та спеціальних історичних наук було названо “ренесансом ерудиції”²⁹. Важливою подією, що намітила нову концепцію методів історичної науки, історичних дисциплін, критики джерел тощо став вихід праці відомого вченого, палеографа й археографа Ш. Самарана, праці “Історія та її методи”, що стала своєрідною репрезентацією досягнень гуманітарної методології³⁰. Прихильно ставлячись до головного постулату Ш.-В. Ланглау і Ш. Сеньобоса – “немає історії без документів” – Ш. Самаран свідомий необхідності уточнити зміст поняття “документ”, що включало не тільки традиційний письмовий, але й звуковий, зображувальний та ін. види, тож при їх вивченні пропонувалося керуватися методами тих наук, що можуть прислужитися у цьому. Класифікація джерел, зовнішня критика документів за їх походженням (установлення місця створення, дати, автора документа), внутрішня критика, їх інтерпретація, критика точності й “щирості” “при встановленні часткових фактів” – ці та інші питання стали наскрізною темою колективної праці французьких дослідників – спроби компенсувати тривалу відсутність ревізії традиційної концепції вивчення історичних джерел.

Подібні тенденції властиві й німецькій історичній науці другої половини ХХ ст. Примітно, що взаємодія тематично близьких наук розглядалася через характеристику джерел³¹. Пріоритетними для збагачення знань про історичний документ визнавалися правові науки, мовознавство, літературознавство, журналістикознавство, статистика, архівістика, мистецтвознавство. Дослідження нашарувань попереднього досвіду на новітні тенденції розвитку джерелознавства дозволяють переконатися у триванні двоякого ставлення у зарубіжній науці до джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін. З одного боку, чітко відстежується їх значення як джерельної бази гуманітарних студій, а, з іншого, “проведення джерелознавчого аналізу як низки послідовних дослідницьких завдань, що

переслідують мету встановити інформаційне багатство й оцінити джерело із цієї позиції”³². Якщо визначати коло інтересів джерелознавства та інших наукових дисциплін, що вивчають документ (зокрема, історичний), помітним є розширення хронологічних меж дослідницького об’єкта за рахунок джерел нового і новітнього часу³³, а також географічних чи просторових, що означало підвищення уваги до проявів духовної чи матеріальної культури не тільки Європи чи Америки³⁴. Яскравим свідченням цього є творчість К.Леві-Стросса, якому належать оригінальні розвідки, присвячені особливим видам джерел африканської культури³⁵.

Крім “традиційних” видів документів, дослідники не оминали увагою й ті, що у ХХ ст. остаточно завоювали подібний статус – кіно-, фото-, фонодокументи, образграфічні, картографічні документи тощо³⁶. Усвідомлення їх специфіки активізувало вивчення множинного розширення тлумачення поняття “документ”, виявлення особливостей інформаційної та матеріальної складових, перегляд класифікації документів.

Зробимо ще одну історіографічну заувагу. Популярна у ХХ ст. історія повсякдення “змусила” переглянути можливості збереження до переліку історичних джерел щоденників, листів пересічних громадян, запрошувальних, вітальних листівок, квитків для відвідин певного заходу тощо, які, безперечно, можуть містити унікальну фактичну інформацію, відкривати нові, історично зумовлені дослідницькі перспективи накопичення гуманітарних знань. Подібні рішення у межах зарубіжної історичної науки так само живили стійкий інтерес до всіх матеріальних об’єктів, спеціально створених для збереження і перенесення будь-якої соціальної інформації у часі і просторі.

Джерелознавча проблематика актуалізується і через посилення рефлексивного компонента у процесі пізнання історичної науки чи науки загалом, що призвело до становлення історіографії та наукознавства. Трактуючи історіографію як дисципліну, що вивчає історію, теорію історичної науки, а наукознавство – історію, теорію науки, очевидним став підвищений інтерес до джерельної бази предметного знання про них. Відтак цілком закономірно виглядає поява науково-видавничих проєктів, присвячених публікації різних видів історичних джерел не лише з історії історії чи науки, але й окремих галузей знань, мистецтва тощо³⁷.

Отже, аналіз розвитку джерелознавства та суміжних галузей знань у другій половині ХХ ст. свідчить про великий крок у галузі методики опрацювання історичних джерел. На тлі новітніх течій у гуманітаристиці їх проблематико-тематичний діапазон відзначений зміщенням акценту із загального на одиничне, закономірного на випадкове, традиційного на особливе, буденного на виняткове. Водночас виклик, кинутий науковцями

усталеному розумінню документа, дозволив уникнути однозначного формату істини, відтак репрезентувати новітні тенденції у вивченні цього соціального феномена та науки про нього.

Примітки:

1. *Медушевская О.М.* Теоретические проблемы в современном источниковедении // Теория и методы источниковедения и вспомогательных исторических дисциплин. – М., 1985. – С.6.
2. *Губман Б.Л.* Смысл истории: очерки современных западных концепций. – М., 1991. – С.47–49; *Зиммель Г.* Проблемы философии истории (этнод по теории познания). – М., 1898. – С.40; *Риккерт Г.* Философия истории. – СПб., 1908. – С.140–148.
3. *Бездрабко В.* Поль Отле і наука про документ // Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія. – 2008. – №2. – С.14–24; *Її ж.* П.Отле та документальна наука ХХ ст. // Культурологічний вісник: науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпряниці. – Запоріжжя, 2008. – №21. – С.65–73.
4. *Зашкільняк Л.* Методологія історії від давнини до сучасності. – Львів, 1999. – С.166.
5. *Февр Л.* Бои за историю. – М., 1991. – С.520–521.
6. *Зашкільняк Л.* Сучасна світова історіографія: Посібник для студ. іст. спец. ун-тів. – Львів, 2007. – С.79–80.
7. *Зашкільняк Л.* Сучасна світова історіографія. – С.80.
8. *Aydelotte W.O.* Quantification in History // Quantitative History: Selected Readings in the Quantitative Analysis of Historical Data. – Homewood; Georgetown, 1969. – P.19; *Elton G.R.* The Practice of History. – New-York, 1967. – P.8.
9. *Боуг Дж.* Квантификация в 80-х годах (численный и формальный анализ в изучении истории Соединённых Штатов) // Количественные методы в советской и американской историографии: Материалы советско-американских симпозиумов в г.Балтиморе, 1979 г. и г.Таллине, 1981 г. – М., 1983. – С.49, 62.
10. *Fogel R.W., Elton G.R.* Which Road to the Past? Two Views of History. – New Haven, 1983. – P.2, 76–80.
11. *Margolis J.* Science Without Unity Reconciling the Human and Natural Sciences. – Oxford: Basil Blackwell, 1987. – P.87.
12. *Зашкільняк Л.* Сучасна світова історіографія. – С.103.
13. *Carr E.H.* What is History? – Harmondsworth: Penguin, 1986. – P.104.
14. *Зашкільняк Л.* Сучасна світова історіографія. – С.109–110.
15. *Там же.* – С.131.
16. *Там же.* – С.167.
17. *History and American Society: Essays of David M. Potter.* – New-York, 1973. – P.41–47.
18. *Какх Ю.Ю.* Математические методы в исторических исследованиях (опыт советских и американских учёных) // Вопросы истории. – 1989. – №2. – С.32.
19. *Ковальченко И.Д., Милов Л.В.* Всероссийский аграрный рынок. XVIII – начало XX века:

опыт количественного анализа. – М., 1974. – 413 с.; *Хвостова К.В.* Некоторые вопросы применения количественных методов при изучении социально-экономических явлений средневековья (по данным византийских источников XIII–XIV вв.) // Математические методы в исторических исследованиях: сб. статей. – М., 1972. – С.15-88; *Её же.* К вопросу о методике измерения степени социально-экономического неравенства в исторических совокупностях // Математические методы в исследованиях по социально-экономической истории. – М.: Наука, 1975. – С.45-74; *Её же.* Количественный подход в средневековой социально-экономической истории. – М., 1980. – 205 с.; *Kahk J., Remmel M.* On Investigation of Agrarian Development Cycles by Means of Pattern Recognition Methods. – Preprint. – Tallinn, 1981. – 26 p.; *Chvostova K.V.* Die Theorie der sozialekonomischen Differenzierung feudalabhängiger Bauern und das Problem ihrer teilweisen Formalisierung // *Wirtschaftsgeschichte und Mathematik. Beiträge zur Anwendung mathematischer, insbesondere statistischer Methoden in der wirtschafts- und sozialhistorischen Forschung.* – Berlin, 1985. – S.9-27. – (Forschungen zur Wirtschaftsgeschichte; Bd.18) та ін.

20. Количественные методы в советской и американской историографии: Материалы советско-американских симпозиумов в г.Балтиморе, 1979 г. и г.Таллине, 1981 г. – М., 1983. – 427 с.; Количественные методы в исторических исследованиях: Учеб. пособие для вузов по спец. “История” / Под ред. И.Д.Ковальченко. – М., 1984. – 384 с.; *Ковальченко И.Д.* Методы исторического исследования. – М., 1987. – 439 с.; Математические методы в социально-экономических и археологических исследованиях. – М., 1981. – 415 с. та ін.

21. *Зашикільняк Л.* Методологія історії від давнини до сучасності. – Л., 1999. – С.209.

22. *Каныгин Ю.М., Яковенко Ю.И.* Введение в социальную когнитологию. – К., 1992. – С.5-46.

23. *Ракетов А.И.* Новый подход к взаимосвязи истории, информации и культуры: пример России // *Вопросы философии.* – 1994. – №4. – С.25-26.

4. *Бородкин Л.И., Соколов А.К.* Историк и изучение социальных процессов (Об использовании массовых источников и количественных методов их анализа в новейшей зарубежной историографии) // *История СССР.* – 1983. – №1. – С.178-194; *Виноградов В.М.* Проблема массовых документов в современном буржуазном архивоведении (о некоторых аспектах выборочного метода комплектования архивов) // *Массовые документы и проблемы архивоведения: Сб. науч. трудов / ВНИИДАД.* – М., 1986. – С.59-78; *Медушевская О.М.* Методологические проблемы источниковедения в советской историографии // *Сов. архивы.* – 1973. – №3. – С.17-25; *Соколов А.К.* О применении новых методов в исследованиях историков США // Математические методы в социально-экономических и археологических исследованиях. – М., 1981. – С.354-413 та ін.

25. *Haase C.* Studien zum Kassationsproblem // *Der Archivar.* – 1976. – Jahrg 29, H.1. – S.67; *Han F.* The Archival Edge // *The American Archivist.* – 1975. – №1. – P.5; *Huettenberger P.* Gegenwaertige forschungsansaeetze der Zeitgeschichte // *Der Archivar.* – 1979. – Jahrg 32, H.1. – S.30; *Fischbein M.* A viewpoint on appraisal of national records // *The American Archivist.* – 1970. – №2. – P.184 та ін.

26. *Виноградов В.М.* Проблема массовых документов в современном буржуазном архивоведении (о некоторых аспектах выборочного метода комплектования архивов) // *Массовые документы и проблемы архивоведения: Сб. науч. трудов / ВНИИДАД.* – М., 1986. – С.62.

27. *Ковальченко И.Д.* Задачи изучения массовых исторических источников // *Массовые*

источники по социально-экономической истории России периода капитализма. – М., 1979. – С.6.

28. *Автократов В.Н.* Архивоведение в кругу других областей знания // Сов. архивы. – 1973. – №2. – С.39-51; *Илизаров С.С.* Особенности источников по истории техники в СССР // Acta historiae rerum naturalium necnom technicarum. Special issue. – Pragaе, 1982. – Т.17; *Ковальченко И.Д.* Методы исторического исследования. – М., 1987. – 439 с.; Теория и методы источниковедения и вспомогательных исторических дисциплин. – М., 1985. – 224 с.; *Шмидт С.О.* Археография, архивоведение и специальные исторические дисциплины // Развитие советской исторической науки, 1970–1974. – М., 1975. – С.329-355; *Ruediger B.* Editionstaetigkeit der DDR-Historiker zur Erforschung der deutschen Geschichte im Mittelalter und in der Fruehen Neuzeit // Jahrbuch fuer Regionalgeschichte. – Weimar, 1985. – Bd.12. – S.227-247; *Стоянов Ж.* Философски проблеми на историческото познание. – София, 1982 та ін.

29. Vingt-cinq ans de recherché historique en France (1940–1965). 2 vols. – Paris, 1965. – LXI, 518 p.; La recherché historique en France depuis 1965. – Paris, 1980. – 154 p.

30. Histoire et ses méthodes / Ed. C.Samaran. – Paris, 1961. – 1771 p.

31. *Медушевская О.М.* Источниковедение и вспомогательные исторические дисциплины в зарубежной архивистике: Аналитический обзор. РГАСНТИ 13.17 03.81.21. – М., 1990. – С.14.

32. Там же. – С.17.

33. Die Quellen der Geschichte Oesterreichs / Hg. E.Zöllner. – Wien, 1982. – 232 s.; *Macfarlane A.* A Guide to English historical records, 1200–1800. – Cambridge, 1983. – 134 p.

34. Historical Atlas of Africa. – Harlow Essex, 1985. – 168 p.

35. *Леви-Строс К.* Первічне мислення. – К., 2000. – 322 с.; *Його ж.* Структурна антропологія. – К., 2000. – 391 с.; *Його ж.* Путь масок. – М., 2000. – 399 с. та ін.

36. *Brichzin H.* Kursachsens aelteste Karten // Archivmitteilungen. – 1987. – H.6. – S.201-207; *Dewerpe A.* Miroirs d'usines: photographie industrielle et organisation du travail a l'Ansaldo (1900–1920) // Annales ESC. – 1987. – №5. – P.1079-1114; *Glaesmer H.* Erfahrungen zur praktischen Nutzung historischer Karten und Plaene fuer gegenwaertige Meliorationsvorhaben // Archivmitteilungen. – 1986. – H.5. – S.161 та ін.

37. Див., напр.: *Илизаров С.С.* Особенности источников по истории техники в СССР // Acta historiae rerum naturalium necnom technicarum. Special issue. – Pragaе, 1982. – Т.17; *Garbers K., Weyer J.* Quellengeschichtliches Lesebuch zur Chemie und Alchemie der Araber in Mittelalter. – Hamburg, 1980. – 114 s.; Quellenkataloge zur Musikgeschichte. – Wilhelmshaven, 1966 та ін.

Summary

The article analyzes general trends of the historic sources studies' evolution, related fields of knowledge in the foreign and domestic scientific tradition of the XX century. It specifies peculiar features of changes in the attitude to a historic source and the methodology of its study, as well as specific factors of document studies within the historic science.

Key words: historic sources studies, documentation, methodology, historic source.

Одержано 6 жовтня 2009 р.

ОРДЕН ЄЗУЇТІВ ТА ЙОГО ДІЯЛЬНІСТЬ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У XVI–XVII ст. В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ

У статті здійснюється аналіз дослідження проблеми діяльності ордену єзуїтів в Україні XVI–XVII ст. в сучасній українській історіографії.

Ключові слова: єзуїти, унія, контрреформація.

Курс Української держави на інтеграцію до загальноєвропейських структур, який є одним із важливих орієнтирів нашого сучасного розвитку, вимагає глибокого вивчення історії та культури країн Західної Європи, їхнього впливу на Україну. В цьому контексті досить важливим є дослідження історії ордену єзуїтів, діяльність якого була невід’ємною складовою життя України XVI–XVII ст.

Вивчення історії Товариства Ісуса та об’єктивна оцінка його ролі дозволить глибше проаналізувати його сучасну діяльність, зокрема, на території нашої держави.

Після здобуття Україною незалежності в 1991 р., коли зникли ідеологічні стереотипи, відкрилася можливість для глибокого, всебічного та неупередженого вивчення джерел з історії цього ордену на українських землях. В сучасній українській історіографії в цьому напрямку найбільше зробили Т.М.Шевченко та А.В.Папазова. Вони вперше систематизували архівні та опубліковані документи з історії діяльності цього товариства в Україні. На їхню думку, ці джерела поділяються на чотири групи за їх приналежністю: 1) документи, які належали римській курії і відносяться до Товариства Ісуса; 2) власне єзуїтські джерела, що були написані ними самими та їхнім керівництвом; 3) державні документи урядів Речі Посполитої та Московського царства; 4) документи приватних осіб, які стосувалися ордену¹.

У сучасній українській історіографії Товариства Ісуса найбільша увага приділяється єзуїтському шкільництву. Так, Т.М.Шевченко детально охарактеризувала процес формування концепції єзуїтського шкільництва, простежила організацію їхнього навчання на українських землях. Окрему увагу вона приділила виховній роботі єзуїтів з учнями, засобам духовного впливу на них².

Дослідниця також висвітлила матеріальне забезпечення єзуїтських колегій, з’ясувала принципи підготовки вчителів для них. Вона вперше реконструювала склад учнів цих колегій на українських землях³. Серед

причин успіху єзуїтських шкіл в Україні Т.М.Шевченко називає очевидні переваги єзуїтського шкільництва: можливість безкоштовно отримати ґрунтовну освіту, досконалі знання латинської мови та навички зразкової поведінки. Учні із нижчих верств таким чином отримували можливість піднятися по соціальній драбині⁴.

За словами В.Слободяна, навчальні колеґіуми єзуїтів давали якісну освіту, яку могли отримати хлопчики з різних соціальних верств суспільства незалежно від їхньої етнічної приналежності⁵.

Думки Т.М.Шевченко та В.Слободяна з цього приводу поглибив С.Головащенко, який відзначив, що навчання в єзуїтських школах відкривало можливості подальшої освіти в університетах Польщі та країн Західної Європи⁶. Н.І.Кочан, у свою чергу, підкреслила, що високу ефективність діяльності єзуїтів забезпечували жорстко уніфікована, ієрархічно централізована організаційна будова ордену, сувора дисципліна і моральний релятивізм в ім'я вищої мети – зміцнення позицій католицької церкви⁷. Ці ж судження в цілому поділяє й В.Слободян. Він відзначив, що швидкому успіху єзуїтів сприяли мобільні форми навчання та проповіді, видавнича діяльність, міцна організація, яка трималася на системі духовних вправ І.Лойоли та суворій дисципліні⁸.

Т.М.Шевченко вважає, що в єзуїтських школах “...діяв принцип терпимості до віросповідання не католиків”⁹. Ми вважаємо, що твердження автора про єзуїтську “терпимість” є ідеалізацією Товариства Ісуса. Очевидно, більше відповідають істині міркування П.М.Кралоюка, що “...вихователі єзуїтських колеґій, а тим більше академій, прикладали чимало зусиль до того, щоб повернути учнів у свою віру. Правда, далеко не завжди це давало позитивний результат. Траплялися тут у них і доволі прикрі випадки”¹⁰.

Судження Т.М.Шевченко щодо толерантності єзуїтів у релігійних питаннях не поділяють й інші дослідники. Так, Н.І.Кочан спеціально наголосила, що на українських землях єзуїти практикували цілеспрямоване нищення протестантських і православних книжок¹¹. З думками Н.І.Кочан повністю солідарний й В.І.Ульяновський¹².

Проблемам вивчення єзуїтських шкіл присвячена й стаття С.О.Сєрякова¹³. Він, насамперед, звернув увагу на кількісні зміни, які відбулися в єзуїтському шкільництві України з кінця 40-х і до середини 70-х років XVII ст. Однією з них було різке скорочення чисельності їхніх шкіл, що було зумовлено, передусім, національно-визвольною війною українського народу. Перерва у діяльності єзуїтських колеґій була також спричинена знищенням або суттєвим пошкодженням головного джерела їх матеріальних прибутків – землеволодінь орденського осередку¹⁴.

Після завершення Української національної революції XVII ст., за словами С.О.Серякова, відбулося зростання єзуїтських навчальних закладів, а також спостерігалось ускладнення структури освіти в українських осередках ордену¹⁵.

Однак, не можна погодитися з цим істориком, що зменшення єзуїтських навчальних закладів в 1648–1676 рр. викликане, зокрема, “агресивними діями з боку православного населення українських земель Речі Посполитої”¹⁶. Ми вважаємо, що напади українців на представників єзуїтських шкіл не можна розглядати абстрактно, а обов’язково у контексті суворих реалій XVII ст. Характеризуючи їх, відомі українські історики В.А.Смолій і В.С.Степанков відзначають: “...нестерпний національно-релігійний гніт, який супроводжувався повсякчасним приниженням людської й національно-релігійної гідності, не міг не сприяти накопиченню в серцях українців глибокої ненависті до польського колоніального режиму та його носіїв... Отож, влітку-восени 1648 р., коли полум’я національної революції охопило всі українські землі, спресована ненависть вилилась у масові розправи над поневолювачами, що стало великою трагедією для тисяч людей, як безпосередніх винуватців, так і безневинних, котрі впали жертвами помсти доведених до відчаю українських селян, міщан і козаків”¹⁷. Отже, напади на єзуїтські школи були відповіддю пригнобленого українського населення на жорстоке поневолення.

Вплив єзуїтського шкільництва по-різному оцінюється українськими дослідниками. Так, Т.М.Шевченко розглядає цей вплив лише у позитивному аспекті. Вона відзначає, що серед вихованців єзуїтських шкіл були Л.Баранович, Б.Хмельницький, С.Полоцький, Ф.Прокопович, П.Орлик та інші видатні діячі України-Руси. Крім того, єзуїтські зразки стали основою для організаційних засад Києво-Могилянської колегії. Там широко використовувались підручники, написані єзуїтами. Єзуїтську освітню модель взяли за приклад й інші православні навчальні заклади – Чернігівська, Харківська, Переяславська колегії, засновані у XVIII ст. за зразком Києво-Могилянської колегії. Єзуїтські зразки наслідувала й організація позанавчального життя. Як і в школах єзуїтів, викладачі Києво-Могилянської колегії опікувались учнями і в позаурочний час¹⁸.

Протилежних позицій з даного питання дотримується Н.І.Кочан. На її думку, закладені єзуїтами школи мали на меті виховання ревних католиків. Саме вони стали одним із чинників денационалізації руського населення Київської митрополії¹⁹.

Ми вважаємо, що єзуїтське шкільництво потрібно оцінювати комплексно, вбачаючи у ньому як позитивні, так і негативні впливи на українське населення.

Негативну оцінку діяльності єзуїтів дає й Д.Блажейовський, який пише, що вони “обезголовили Україну і український народ”²⁰. Під терміном “обезговлення” він розуміє перехід православного митрополита М.Рагози та більшості православних єпископів в результаті Берестейської унії 1596 р. до табору греко-католиків. В результаті цього акту православне населення Київської митрополії на двадцять чотири роки залишилося без свого церковного керівництва.

Оцінюючи діяльність Товариства Ісуса в Україні, слід також мати на увазі, що поширенню ворожості до нього сприяли й деякі їхні необачні методи виховання. Так, під час розігрування різноманітних процесій, театральних вистав у сцені Страшного суду перед Спасителем проводили не тільки єретиків, а й грецького патріарха, виставляючи його на загальне посміховисько. Зрозуміло, що реакція православного суспільства на ці факти була негативною²¹.

Значну увагу українські дослідники приділили вивченню ролі єзуїтів у підготовці та здійсненні Берестейської церковної унії 1596 р. Так, О.Крижанівський та С.Плохій з’ясували, що на початок 90-х років XVI ст. на українських землях існувало дві програми церковної унії. Ідея першої програми пропагувалася відомим публіцистом, українцем за походженням С.Оріховським та частково католицьким місіонером Б.Гербестом. Вона передбачала поєднання православної та католицької церков на засадах рівності. Авторство другої, контрреформаційної, програми належало двом єзуїтам – А.Поссевіно та П.Скарзі²². Перша з цих програм була пронизана ідеями гуманізму та рівноправності всіх християн, друга – стала продуктом контрреформаційного мислення. Програма українського єпископату відносно унії православної та католицької церков зазнала впливу обох підходів, хоча після об’єднання з Римом була реалізована саме контрреформаційна програма²³. Однак питання про те, хто був першим ініціатором Берестейської унії – єзуїти, польська влада, римська курія чи самі православні єпископи, досі залишається дискусійним²⁴.

Українські історики не лише показали вагомий внесок єзуїтів у теоретичне опрацювання ідеї унії православної та католицької церков, але й довели, що вони активно впливали на римську курію, польську королівську владу і самих православних владик щодо практичного впровадження унії²⁵.

Як відомо, єзуїти активно діяли не лише у шкільній сфері, але й працювали у притулках, шпиталях, в’язницях, тобто займалися благодійною діяльністю. Проте цей сюжет діяльності ордену поки що мало цікавив українських дослідників.

Члени Товариства Ісуса досить успішно використовували у своїй місії-

ній діяльності проповіді на різноманітні теми. Їхні проповіді та вміло організовані публічні диспути з іновірцями сприяли зміцненню авторитету цього ордену. Але проповідницька діяльність єзуїтів охарактеризована українськими істориками лише в загальних рисах.

Діяльність Товариства Ісуса в післяберестейський період також недостатньо вивчена в сучасній українській історіографії. Одним із перших за її висвітлення взявся Л. Тимошенко. На його думку, в той час єзуїти прагнули до запровадження серед уніатів латинського обряду. Вони не зробили й жодних реальних кроків щодо допуску уніатських владик до польського сенату²⁶, хоч це і передбачалось артикулами унії і було затверджено в Римі²⁷.

Проведений аналіз дозволяє зробити такі висновки: 1) сучасні українські дослідники вперше у вітчизняній історіографії почали глибоко вивчати джерельну базу з історії діяльності ордену єзуїтів на українських землях, зробили класифікацію цих джерел; 2) ряд аспектів діяльності Товариства Ісуса вже добре вивчені, передусім єзуїтське шкільництво; 3) разом з тим деякі питання діяльності ордену ще слабо досліджені, або зовсім не вивчені. Це, насамперед, стосується благодійної та проповідницької діяльності його представників; 4) потребує глибокого вивчення участь єзуїтів у роботі Берестейського церковного собору 1596 р., а також їхня праця у післяберестейський період; 5) слід ґрунтовніше дослідити богословську та полемічну літературу, видану єзуїтами; 6) окремі українські історики схиляються до певної ідеалізації діяльності Товариства Ісуса. Прагнучи подолати негативні стереотиби радянської історіографії щодо ордену єзуїтів, ці науковці впадають у протилежну крайність і вбачають у його діяльності лише позитивні аспекти.

Примітки:

1. Шевченко Т. Єзуїтське шкільництво на українських землях останньої чверті XVI – середини XVII ст. – Львів, 2005. – С.9-19; Папазова А. Джерела з історії діяльності ордену єзуїтів на східнослов'янських землях в кінці XVI – першій половині XVII століття // Історія релігій в Україні: Праці XI-ї міжнародної наукової конференції (Львів, 16-19 травня 2001 року). – Кн.1. – Львів, 2001. – С.319.

2. Шевченко Т. Назв. праця. – С.42-90.

3. Там же. – С.95-104, 150-153, 159-162.

4. Там же. – С.75, 154.

5. Слободян В. Контрреформація і українське християнство // Історія релігій в Україні: У 10-ти т. – Т.4. Католицизм / За ред. проф. П.Яроцького. – К., 2001. – С.91.

6. Головащенко С. Історія християнства: Курс лекцій. – К., 1999. – С.241.

7. Кочан Н. Православ'я в Україні напередодні Берестейської унії // Історія релігій в Україні:

- У 10-ти т. – Т.2. Українське православ'я / За ред. проф. П.Яроцького. – К., 1997. – С.175.
8. Слободян В. Контрреформація і українське християнство // Історія релігії в Україні: У 10-ти т. – Т.4. Католицизм / За ред. проф. П.Яроцького. – К., 2001. – С.82.
9. Шевченко Т. Назв. праця. – С.75.
10. Кралюк П. Духовні пошуки Мелетія Смотрицького. – К., 1997. – С.32.
11. Кочан Н. Назв. праця. – С.176.
12. Ульяновський В.І. Історія церкви та релігійної думки в Україні. Навчальний посібник: У 3-х кн. – Кн.2. – К., 1994. – С.151.
13. Серяков С. Єзуїтське шкільництво в Україні: Кількісні показники та структурний розвиток (кінець 40-х – середина 90-х рр. XVII ст.) // Український історичний збірник – 2001. – К., 2002.
14. Там же. – С.127, 129.
15. Там же. – С.150.
16. Там же. – С.126.
17. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея XVII–XVIII століть: Проблеми формування, еволюції, реалізації. – К., 1997. – С.74.
18. Шевченко Т. Назв. праця. – С.155-158.
19. Кочан Н. Назв. праця. – С.176-177.
20. Блажейовський Д. Берестейська реунія та українська історична доля і недоля. – Т.1. – Львів, 1995. – С.530-531.
21. Тимошенко Л. Єзуїти і Берестейська унія // Київська старовина. – 2001. – №4. – С.52.
22. Крижанівський О.П., Плохій С.М. Історія церкви та релігійної думки в Україні. Навчальний посібник: У 3-х кн. – Кн.3. – К., 1994. – С.27.
23. Там же. – С.27, 35.
24. Адамчук М. Римо-католицька церква в період підготовки і проведення Берестейської унії // Історія релігії в Україні: У 10-ти т. – Т.4. Католицизм / За ред. проф. П.Яроцького. – К., 2001. – С.75.
25. Адамчук М. Підготовка і проведення Берестейської унії. Два собори // Історія релігії в Україні: У 10-ти т. – Т.4. Католицизм / За ред. проф. П.Яроцького. – К., 2001. – С.193; Тимошенко Л. Назв. праця. – С.47-48.
26. Тимошенко Л. Назв. праця. – С.52.
27. Стахів М. Христова церква в Україні 988–1596. – Львів, 1993. – С.400.

Summary

The article elucidates the views of the modern Ukrainian historians on the activity of Jesuits in the Ukraine of the XVI-XVII centuries.

Key words: Jesuits, the union, the counterreformation.

Одержано 15 вересня 2009 р.

А.В.СТОРОЖЕНКО – ВЧЕНИЙ-ІСТОРИК І ГРОМАДСЬКИЙ ДІЯЧ

У статті висвітлюється життєвий шлях, наукова і громадська діяльність знаного українського історика, славіста і археографа В.Стороженка, найбільш відомого фахівця історичною монографією “Стефан Баторій і дніпровські козаки: Дослідження, пам’ятки, документи, замітки”.

Ключові слова: учений, славіст, історик, українсько-польські відносини, громадська діяльність.

Наукова і громадська діяльність відомого українського історика, славіста і археографа Андрія Стороженка ще не була предметом спеціального дослідження, а сьогодні його ім’я відоме лише вузькому колу історіографів. Так, на початку 1920-х рр. Д.Дорошенко відзначив його інтерес до історії “козаччини перед Хмельнищиною”¹, згодом В.Сарбей наголосив на зацікавленості вченого “проблемами політичної і культурної історії Польщі, які він розробляв у зв’язку із вивченням історії України”², а відомий сучасний український історик Л.Винар вважав його монографію “Стефан Баторій і дніпровські козаки: Дослідження, пам’ятки, документи, замітки” (1904) однією з “найпомітніших праць” початку ХХ ст. у галузі історії українсько-польських відносин³.

Залишається майже недослідженою громадська сфера діяльності А.Стороженка, зокрема, як члена Київського слов’янського благодійного товариства, голови Переяславської земської управи на Полтавщині, члена Київської археографічної комісії і Чернігівської та Віленської учених архівних комісій, а на початку 1900-х рр. – предводителя дворянства Переяславського повіту та діяча Київського клубу російських націоналістів. Такий стан речей пов’язаний, насамперед, з тим, що його монографія з історії українсько-польських відносин ранньомодерної доби та інші студії з часом стали бібліографічною рідкістю і, по суті, “випали” із наукового обігу; й досі не виявлено особистого архіву вченого з рукописами його наукових праць і епістолярною спадщиною (найімовірніше, був утрачений після еміграції їх власника); залишаються не з’ясованими основні сторони життя А.Стороженка в еміграції, зокрема, не відомі дата його смерті й місце поховання.

Майбутній історик і громадський діяч Андрій Володимирович Стороженко народився 12 (24) серпня 1857 р. у селі Велика Круча Пирятинського повіту Полтавської губернії у сім’ї відставного підпоручика лейб-гвардії

Семенівського полку, пізніше – інспектора Харківського університету. Козацько-старшинський рід Стороженків походив від Івана Стороженка, який переселився на Лівобережжя після Андрусівського перемир'я 1667 року і був полковником Прилуцького полку. Розгалужений рід Стороженків був занесений у родовідні книги чотирьох губерній, серед представників його були губернський предводитель дворянства і письменник Олексій Петрович, російський та український історик літератури і літературознавець Микола Ілліч. Дід Андрія – Андрій Якович Стороженко (1791–1858), був письменником, відомим знавцем історії України і власником колекції історичних документів, на честь якого і було названо онука. Молодший брат Андрія – Микола (1862 – бл. 1942), за його порадою вступив на історико-філологічний факультет Університету Св. Володимира і згодом обрав педагогічну кар'єру, хоча у своїх планах на майбутнє він бачив себе правником. Зокрема, у своїх спогадах він писав: "...ми з братом мов помінялися долями – що йому малося бути педагогом, зробив я, а він – земським діячем; проте обое ми залишилися на увесь свій вік прихильні до історичної науки"⁴. Зрештою, М.Стороженко здобув звання приват-доцента Санкт-Петербурзького університету (1895), а згодом працював директором Київських Четвертої та Першої гімназій.

Світогляд Андрія Стороженка формувалася під впливом традицій козацького роду – пошани до української культури та історії, насамперед, періоду козаччини, інформацію про яку він черпав із книжок книгозбірні батька, серед видань якої був повний комплект журналу "Основа" і колекції історичних документів їх родинного архіву. Саме останні живили його інтерес до українських козаків, їх участі у військових походах і складних українсько-польських взаємин. Водночас, із соціокультурного середовища української поміщицької родини А.Стороженко виніс поважання панського побуту, бажання якомога комфортнішої обстановки життя та погорду до нижчих прошарків суспільства, зокрема селян і торгівців-євреїв. Остання риса його характеру згодом стала одним із чинників його еволюції від поміркованого українофільства до великодержавного російського націоналізму та членства у Київському клубі російських націоналістів (далі – ККРН).

Як і належало представникам його соціокультурного середовища, А.Стороженко здобув елітну освіту: закінчив Імператорський лицей цесаревича Миколая (1875) і слов'яно-російське відділення історико-філологічного факультету Університету Св. Володимира у Києві (1879). В останньому його вчителями були відомі вчені: один із кращих українських істориків і славістів другої половини XIX ст., голова Історичного товариства Нестора Літописця, професор О.Котляревський; видатний український

історик, професор В. Антонович; декан історико-філологічного факультету, професор В. Іконников; відомий історик, доцент М. Дашкевич та ін.

Уже на студентській лаві А. Стороженко виявив здібності до наукової роботи, що засвідчила його праця, присвячена літературній історії давньочеських Зеленогорського і Краледворського рукописів. Її тема була запропонована професором О. Котляревським. Останній, як і відомий український вчений-славіст О. Бодянский, вважав ці пам'ятки "шедеврами" духовної культури слов'янських народів і постійно підкреслював їх цінність, зокрема використав серед джерел своєї магістерської дисертації з історії поховальних звичаїв язичницьких слов'ян, а також постійно цитував їх на лекціях і семінарських заняттях, рекомендував для студіювання студентам. Віру в оригінальність цих пам'яток, коли в чеській науці йшла жвава полеміка про їх давність, підсилював авторитет його наукового кумира німецького вченого Я. Гримма, котрий оголосив їх справжніми взірцями давньочеської літератури. Цей сумнівний висновок щодо даного конкретного питання О. Котляревський нав'язав і А. Стороженку, з яким він контактував і консультував майже щодня за виключенням літніх місяців⁵.

Не випадково А. Стороженко згадував свого університетського учителя як співавтор своєї праці "Нариси з історії чеської літератури. Рукописи Зеленогорський і Краледворський. Нарис літературної історії рукописів 1817–1877. Історико-бібліографічне дослідження"⁶. Публікація цієї студії в часописі "Университетские известия"⁷ дозволила автору отримати ступінь кандидата і претендувати на подальше навчання в якості професорського стипендіата кафедри університету. В цьому всебічну підтримку А. Стороженку надавав його університетський наставник, який був не байдужий до подальшої долі талановитого учня. Навіть в останні місяці свого життя, перебуваючи на лікуванні в Італії, О. Котляревський клопотав перед тодішнім деканом історико-філологічного факультету В. Антоновичем у сприянні своєму учневі в публікації магістерської дисертації, її наступного захисту, а також початку викладацької діяльності на кафедрі історико-філологічного факультету. "Відносно Стороженко я бачився з ним і переговорив з Іконниковим, – повідомляв В. Антонович О. Котляревському в листі від 10 серпня 1881 р. – Він негайно розпочне друкувати розвідку *provenia legendi* (лат. – для отримання права читання), потім, імовірно наприкінці вересня, захистить його і сподіваюсь, що на початку жовтня розпочне читання лекцій по вказаним Вами відділам. Дисертацію у коректурних листах він буде Вам посилати і ми сподіваємося, що Ваш відгук про неї допоможе нам і просуне і прискорить цю справу. Я особисто вважаю Стороженка досить поважним, чесним і бажаним викладачем"⁸.

На жаль, із смертю О.Котляревського (29 вересня 1881 р. – С.К.), який користувався заслуженим авторитетом серед членів професорської корпорації Київського університету, плани викладацької діяльності А.Стороженка, як і захист його магістерської дисертації, не реалізувалися: на вакантну кафедру слов'янської філології Рада Університету Св. Володимира обрала випускника Петербурзького університету, магістра слов'янської філології Т.Флоринського⁹.

Утім, 4 жовтня 1881 р. на екстремному засіданні Історичного товариства Нестора Літописця, присвяченого пам'яті померлого його голови О.Котляревського, А.Стороженка було обрано його дійсним членом і впродовж перших років свого членства він виголосив на засіданнях товариства критичний відгук на монографію викладача Московського університету Мрочек-Дроздовського “Спроба дослідження джерел щодо питання про гроші Руської Правди”, взяв участь в обговоренні доповідей Д.Багалія “Про займанщину на Лівобережній Україні в XVII і XVIII ст.” та О.Соболевського “Про мову друкованих видань Швайпольта Філя і перекладу біблії Скорини”, увійшов до комісії з підготовки програми збирання етнографічно-археологічних матеріалів¹⁰.

Водночас А.Стороженко продовжив справу свого університетського вчителя – професора А.Котляревського, в Київському слов'янському благодійному товаристві (далі – КСБТ): виступив редактором 5-го випуску альманаху “Славянського ежегодника” (1882), що виданий його власним коштом. На сторінках часопису він познайомив читача із сербським письменником М.Миличевичем, оповідання якого з сільського життя – “Зимові вечори” та “Незнані апостоли”, були опубліковані в його перекладі російською мовою. В передмові до них відзначав, що запропоновані на суд громадськості твори “належать одному з найкращих сьогодні знавців сербського простонародного побуту”, який “прекрасно змалював свою вітчизну”¹¹. В цьому ж номері альманаху дослідник видрукував матеріали до біографії передчасно померлого секретаря КСБТ М.Задерацького¹².

У 1882 р. А.Стороженко одружився з Марією Патриківною Ляшенко. Його сімейне життя склалося вдало. Він мав трьох синів, двоє з яких навчалися у Київській Першій гімназії, яку в 1909–1919 рр. очолював їх дядько Микола¹³.

Після невдалої спроби розпочати викладацьку діяльність в університеті А.Стороженко переїхав на Полтавщину, де поринув у громадську діяльність: був головою Переяславської земської управи (1886–1892), головою Переяславської і Пирятинської земської асамблеї (1892–1912), а також предводителем дворянства Переяславського повіту (1912–1916). Разом з тим, він не закинув свої наукові студії з ранньомодерної історії України

і українсько-польських відносин, друкуючи праці на сторінках “Киевской старины”. Упродовж 1882–1899 рр. А.Стороженко опублікував тут близько 30-ти статей і заміток, у тому числі: “Справа про П.І.Богдановича, друкаря і перекладача “Монтюглевої” історії математики (Із архіву полтавської поліції 1793 р.)” (1891), “Визначний універсал гетьмана Мазепи [1691]”, “Акти Бориспільського мейського уряду (1612–1699)”, “Містечко Борисполе в XVII-м столітті”, “Давнє повчання переяславському семінаристу при вступі його в Київську Академію”, “До історії Києва та його околиць в XV–XVI ст. (маленький додаток до праць В.Б.Антоновича “Київ, його доля і значення з XIV по XVI ст.” і М.Ф.Владимирського-Буданова “Населення Південно-Західної Росії”)” (всі – 1892), “Вук Сербін, полковник переяславський (1675–1682)” (1894). У 1897 р. він опублікував студію, присвячену одній з найцікавіших особистостей української історії XVI ст. – князю Дмитру Вишневецькому¹⁴.

Кілька статей і монографію А.Стороженко присвятив відомому київському біскупу Йосифу Верещинському, який наприкінці XVI ст. пропагував ідею боротьби з турецько-татарським світом за допомогою козаччини¹⁵. Згодом, перебуваючи в еміграції, дав досить високу оцінку діяльності редколегії цього часопису, очолюваної О.Лазаревським, після смерті якого (1902 р. – С.К.), на його думку, матеріал почав скудніти. “Низка томів “Киевской старины” є величною пам’яткою гарячої любові до батьківщини маленької групи малоруських патріотів, що виконали безкорисливо величезну роботу зі з’ясування у подробицях минулого рідної землі, які звели її від “панського” і “лядського” іґа й привели до єдності з православним руським світом, – писав він. – Хто в майбутньому збереться вивчати історію Малоросії, перш за все, повинен перечитати сімдесят з лишком томів “Киевской старины”, тому що тільки в них він знайде точну інформацію для подальших дослідів”¹⁶.

Пізніше окремі матеріали цих студій частково увійшли до фундаментальної монографії А.Стороженка “Стефан Баторій і дніпровські козаки: Дослідження, пам’ятки, документи і замітки” (1904), що була написана на основі маловідомих джерел Варшавського головного архіву давніх актів, колекції документів Київської археографічної комісії тощо. Ця книга принесла її автору престижну Уварівську премію¹⁷.

Зважаючи на те, що в XVI ст. Україна зазнавала частих грабінницьких татарських набігів, які впливали на її суспільний і політичний розвиток, у першій частині книги автор проаналізував витоки українського козацтва і з’ясував роль польського короля Стефана Баторія в його розвитку. Він, зокрема, відзначив, що у 1576 р. його обрали на польський престол під впливом Туреччини як особу, бажану султану Селіму. А.Стороженко

спростував висновок деяких польських авторів, що цей “войовничий король” був одним із організаторів козацького руху і обґрунтував думку, що Стефан Баторій не лише не був опікуном козаччини, але й намагався зупинити її розвиток. Дослідник розкритикував представників київської історичної школи, котрі, “прагнучи пояснити внутрішній зміст надуманої “реформи”, приписували С.Баторію такі політичні комбінації, які, звичайно, ніколи не приходили йому в голову, <...> начебто скористався прерогативою польських королів наймати без відома сейму чужоземне військо”¹⁸. Він підкреслював, що так звана реформа Баторія була, перш за все, похідною тодішньої політичної кон’юнктури. Туреччина весь час нагадувала польському королю його зобов’язання стосовно Порти, а султан, обурений частими козацькими походами на сусідню Молдавію, погрожував, що сам вибереться проти козаків, якщо Баторій не зможе дати їм ради. Відтак, відчуваючи постійний тиск з боку Порти і зважаючи, що “війна з Москвою, яку задумав войовничий король в 1578 р. і котра затягнулася потім на три роки, вимагала значних військових сил”, Стефан Баторій вважав, “що прийняття низовиків на королівську службу відверне їх від вторгнень у Молдавію і від нападів на татарські й турецькі юрти й улуси”¹⁹.

Друга частина книги А.Стороженко назвалася “Князь Михайло Олександрович Вишневецький і вірш “Плач” про нього невідомого автора 1585 року” і присвячувалася життєвому шляху князя Дмитра Вишневецького і з’ясуванню його ролі у формуванні українського козацтва. Автор встановив, що князь був власником сіл у Кременецькому повіті, а у 40-х рр. XVI ст. конфліктував з князем А.Чарторийським за садибу у Вільні, в 1548 р. судився за вчинення образ підданам королеви Бони²⁰. За спостереженням автора, подальша діяльність князя майже пов’язана повністю з організацією козацтва та боротьбою з татарами. Через непорозуміння з литовсько-польським урядом Д.Вишневецький несподівано виїхав до Туреччини, де, на думку дослідника, був у 1554 р. і проживав у Білгороді (Акермані) (Л.Винар вважав це твердження необґрунтованим)²¹.

Характеризуючи співпрацю Д.Вишневецького з московським царем Іваном Грозним у боротьбі проти татар і турків, А.Стороженко відзначив здобуття ним у 1556 р. фортеці Іслам-Кермен, його поїздки до Москви у 1557 р., де склав цареві присягу вірності та дістав у володіння місто Беляєв з навколишніми селами, чимало подарунків і 10 тис. руб., а вже навесні 1559 р. розгромив біля Азова кримський відділ татарського війська²².

На думку автора, призначення князя воєводою п’ятигорських черкесів на Кавказі зумовило його розрив з московським царем, повернення

на Запоріжжя і нові походи проти татар. А вже на початку 1562 р. князь поїхав до Кракова, а згодом на сейм у Люблін. Усюди його вітали як лідера антитатарської боротьби²³. Зрештою, полон і трагічна смерть Дмитра Вишневецького перетворили його у героя українського лицарського епосу: в очах українського народу та чужинців він став символом відваги, відчайдушного героїства, про що, як спостеріг дослідник, писав анонімний автор у жалібному вірші “Epicedion”²⁴.

Упродовж першого десятиріччя ХХ ст. А.Стороженко зі своїм братом Миколою долучився до видання і редагування укладеного В.Модзалевським унікального і своєрідного за обсягом, розкішністю поліграфічного оздоблення, науковою скрупульозністю в доборі матеріалів фамільного архіву “Стороженки”, до якого увійшли документи кількох українських старшинських родин²⁵. На сьогодні це видання стало бібліографічною рідкістю, оскільки наклад його становив усього 200 пронумерованих примірників з грифом “Pro domo sua”, хоча його томи виходили не підряд, а в міру їх підготовки до друку. В передмові А.Стороженко чітко сформулював мету свого видавничого проекту: “зберегти для майбутніх поколінь нашого роду ті фамільні папери, які в наш час знаходяться в наших руках”²⁶.

2-й том цілком охоплював ХІХ ст. і був присвячений, головним чином, листуванню членів сім’ї Стороженків. Документи 3-го тому, що відрізнявся від інших строкатістю добору, також переважно стосувалися другої половини ХVІІІ–ХІХ ст., 4-й том частково доповнював відомості, подані у 1-му томі, й вміщував майнові акти й листи родини Стороженків, що стосувалися переважно ХІХ ст. Крім того, у цьому томі А.Стороженко опублікував тестамент лубенського полковника Леонтія Свічки²⁷, а в 6-му томі – частину із заповітів Максима Передерія та Івана Хімченка²⁸. 5-й том із невідомих нам причин не вийшов друком.

Також брати Андрій і Микола Стороженки профінансували видання “Малоросійського родословника” В.Модзалевського²⁹ та археографічного збірника “Нарис Переяславської давнини. Дослідження, документи, замітки” (1900), в якому А.Стороженко вперше опублікував тестамент переяславського полковника Дмитрашки-Райча³⁰. Водночас А.Стороженко продовжував брати активну участь у діяльності Історичного товариства Нестора Літописця, на засіданнях якого виголосив ряд рефератів з історії українсько-польських відносин раннього нового часу: “Про існування в Києві латинських храмів”, “Старожитності м.Любліна”, “Нові подробиці з біографії запорізького гетьмана Яна Оришовського”³¹, неодноразово виступав з бібліографічними оглядами нових наукових видань.

Визнанням наукових заслуг А.Стороженка стало обрання його на що-

річних зборах товариства у січні 1907 р. товаришем голови – професора Ю.Кулаковського. Як слушно спостеріг В.Масненко, “така наукова діяльність свідчила, що А.В.Стороженко брав участь у найпомітніших виявах української історичної науково-дослідної праці на зламі XIX–XX ст.”³².

Водночас із активною науковою та археографічною діяльністю А.Стороженка, що чимало сприяла українському національному усвідомленню, упродовж початку XX ст. відбулася еволюція ідейно-політичних поглядів і громадської позиції вченого від поміркованого варіанта українського консерватизму в напрямку російського націоналізму. Цьому значною мірою сприяли ряд чинників: критичне сприйняття і оцінка вченим подій першої російської демократичної революції; подальша політизація, за словами О.Оглобліна, українського руху, зокрема посилення в ньому лівих течій³³, ідеологія і програмові засади яких були ворожими А.Стороженку, як і загалу українського лівобережного дворянства. Одначе різку ворожість до українства він демонстрував не у наукових працях, а в громадсько-політичній діяльності й у публіцистичних творах, що зайвий раз підкреслювало політизованість його позиції щодо українського питання, яке після поразки демократичної революції 1905–1907 рр. потребувало глибокого осмислення для вироблення ефективних засобів його розв’язання.

Відверто консервативні погляди А.Стороженка щодо українофільства і відмежування від занадто заполітизованого українського руху привели його, як і відомих істориків-професіоналів, професорів Університету Св. Володимира Ю.Кулаковського, Т.Флоринського, до членства в ККРН. Останній, з часу свого створення (1908), став одним із ідейних і організаційних центрів російського націоналізму, а в його статуті насамперед йшлося про “поширення в суспільстві ідей російського націоналізму, національної самосвідомості”, об’єднання людей, які стоять на платформі “національної російської державності”; проголошувалася єдність російського народу, відповідно не визнавалось ніякого українського народу, а лише “підвіденноросійська гілка єдиного російського народу”³⁴. А вже в новому статуті ККРН (1912) констатувалося, що “українофільський рух є явищем у такій же ступені шкідливим, як і безпідставним”³⁵. Проти останнього і була спрямована основна діяльність клубу. Так, його члени організували акцію протесту проти законопроекту про запровадження української мови у початкових школах “місцевостей з малоросійським населенням”, зривали заходи, присвячені вшануванню пам’яті Т.Шевченка, 50-річчя від дня смерті (1911), а у 1914 р. – з нагоди століття від дня народження поета³⁶ та ін.

Невипадково, і виникнення української державності А.Стороженко

зустрів вороже, що засвідчила його участь у редагованому одним із лідерів російських монархістів В.Шульгіним збірнику “Мала Русь” (1918). Так, у статті “Мала Росія чи Україна” він намагався довести, що “усіма своїми коріннями українська ідеологія вросла у польський ґрунт”. Зокрема, автор наголошував, що термін “Мала Русь” щодо Київської, Придніпровської Русі був запроваджений вселенським патріархом Константинопольським і візантійським імператором, який згодом прижився на Русі й “міцно тримався серед книжних людей”, тоді як “слово “україна” в якості негативного, в значенні прикордоння, прикордонної місцевості чи області, і в руській, і в польських мовах увійшло в обіг з давнього часу”. Але після “Вічного миру” 1686 р. поляки всіляко намагалися “загубити ім’я Малої Русі у своїх межах і замінити його іменем України”. І лише через сто років, коли “минули жахи гайдамаччини, відбулися поділи Польщі – і ось тоді польські вчені заговорили про особливу українську національність”. А вже в ХІХ ст. представники особливої “української” школи польських учених і поетів “підготували той ідейний фундамент, на якому створювалася будівля сучасного нам українства”³⁷.

Припускаємо, що на початку 1919 р., після того, як Київ опинився під контролем більшовиків, до рук останніх потрапив список членів ККРН з їх точними адресами. А відтак проти них розпочалися репресії (за деякими даними було розстріляно 68 осіб³⁸). А.Стороженко на схилі літ змушений був шукати порятунку за кордоном.

Опинившись в колі емігрантських діячів, він знов намагався довести антиморальну і руйнівну спрямованість українського національного руху і безперспективність українства. Свої думки виклав у публіцистичній праці “Український рух. Короткий історичний нарис, переважно за особистими спогадами”, що була видана у Берліні 1925 р. під псевдонімом А.Царинний, яким свого часу користувався його дід – письменник Андрій Стороженко. У ньому автор вкотре озвучив ряд своїх заангажованих суджень щодо походження термінів “Україна”, “український народ”, де що перекручено окреслив головні етапи українського руху, зокрема, зневажливо відгукнувся про наукову і громадську діяльність В.Антоновича, звинуватив М.Грушевського у співпраці з австрійським урядом, спробах переробити історію Малоросії й створити ядро української інтелігенції, яка політичний ідеал вбачала у відірваності України від Росії³⁹. Окрім того, було поставлено під сумнів моральний і розумовий рівень рядових членів Центральної ради і констатовано безперспективність і хибність української державної ідеї⁴⁰.

Цікаво, що навіть офіційна радянська наука в особі вченого секретаря Інституту Тараса Шевченка І.Айзенштока кваліфікувала цю книгу як

“вислід зоологічно-чорносотенних національно-шовіністичних настроїв деяких шарів білої еміграції”⁴¹. На жаль, сьогодні будь-які свідчення про останні роки життя А.Стороженка у розпорядженні науковців відсутні, що підказує необхідність ретельних дослідницьких пошуків в архівах низки європейських країн.

Отже, брак достатнього фактичного матеріалу та тенденційна інтерпретація останнього призвели до створення в історіографії стереотипних поглядів і побутування поверхових оцінок громадського світогляду і наукової діяльності відомого українського історика-славіста і археографа А.Стороженка. Його праці з історії початкового етапу розвитку українського козацтва та українсько-польських відносин раннього нового часу становлять помітне явище в галузі історичної літератури як за новизною матеріалів, ретельністю їх групування, так і характером інтерпретації. Разом з тим, потребують подальшого аналізу, осмислення і трактування ідейно-політичні погляди цього дослідника, які еволюціонували від поміркованого варіанта українського консерватизму до російського націоналізму і великодержавного шовінізму, а також з’ясування фактів останніх років його життя.

Примітки:

1. *Дорошенко Д.І.* Огляд української історіографії. Державна школа: Історія. Політологія. Право. – К., 1996. – С.161.
2. *Сарбей В.Г.* Стороженко Андрей Владимирович // Славяноведение в дореволюционной России: Библиографический словарь / Ред. кол. С.Б.Бернштейн, А.Н.Горяинов, В.А.Дьяков (отв. ред.) и др. – М., 1979. – С.323-324.
3. *Винар Л.* Огляд історичної літератури про початки української козащини // *Винар Л.* Козацька Україна. Вибрані праці / Ред. В.Степанков. – К.; Львів; Нью-Йорк; Париж, 2003. – С.479.
4. *Стороженко М.* З мого життя / Упор. та авт. вступ. ст. В.Ульяновський. – К., 2005. – С.144.
5. Стороженко А. – А.Пыпину 16 февраля 1890 г. // Отдел рукописей Института русской литературы РАН. – Ф.250. – Оп.3. – Ар.ед.377. – Л.1-2.
6. *Стороженко А.В.* А.Котляревский: Очерк (Корректурa журнала “Вестник Европы” (июль 1890) // Там же. – Оп.1. – Ар.ед.281. – Л.4.
7. *Стороженко А.В.* Очерки из истории чешской литературы. Рукописи Зеленогорская и Краледворская. Очерк литературной истории рукописей 1817–1877. Историко-библиографическое исследование // Университетские известия. – 1879. – №12; 1880. – №1-3, 5, 10-12.
8. Антонович В. – А.Котляревскому 10 августа 1881 г. // Отдел рукописей Российской национальной библиотеки. – Ф.386. – Арх.ед.14. – Л.4-5.
9. Послужной список Тимофея Флоринского // Державний архів м.Киева. – Ф.16. – Оп.465.

– Спр.4822. – А.11.

10. Экстренное собрание 4 октября 1881 г. // Чтения в Историческом обществе Нестора летописца. – Кн.2. – К., 1888. – С.155; Заседание 20 декабря 1881 г. // Там же. – С.166; Заседание 28 февраля 1883 г. // Там же. – С.199-200.

11. Вступление // Славянский ежегодник. Альманах и сборник статей по славяноведению, издаваемый Киевским славянским обществом под ред. А.В.Стороженко. – Вып.5. – К., 1882. – С.55.

12. *Стороженко А.В.* Николай Петрович Задерацкий. Материалы для биографии // Там же. – С.1-XXXIII.

13. *Пазюра Н.* До біографії Миколи Стороженка: Київська Перша гімназія та соціокультурне оточення (1909–1919) // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2007. – Вип.17. – С.138, 151; *Стороженко Микола Володимирович* // Смолій В.А. та ін. Микола Костомаров: Віхи життя і творчості: Енцикл. довід. – К., 2005. – С.464.

14. *Стороженко А.* Князь Дмитрий Иванович Вишневецкий, по народному прозвищу Байда // Киевская старина. – 1897. – №3. – С.519-524.

15. *Стороженко А.* Киев триста лет назад. Способ заселения Нового Киева и обороны бывшей столицы киевского княжества от всякой опасности без обременения его величества короля и без затрат для короны польской, объясненный господам послам будущего краковского сейма. Сочинение Иосифа Верещинского, Божею милостью бискупа киевского, аббата Сечеховского // Киевская старина. – 1894. – №3. – С.403-425; Фастовская типография // Там же. – 1895. – №12. – С.83-88.

16. *Царинный А.* Украинское движение. Краткий очерк, преимущественно по моим воспоминаниям // Украинский сепаратизм в России: Идеология национального раскола. Сборник. – М., 1998. – С.167-169.

17. *Любавский М.К.* Отчет о 48-м присуждении наград гр. Уварова. – СПб., 1908. – С.141-181.

18. *Стороженко А.В.* Стефан Баторий и днепровские казаки: Исследование, памятники, документы и заметки. – К., 1904. – С.157.

19. *Там же.* – С.81.

20. *Там же.* – С.159.

21. *Винар Л.* Князь Дмитро Вишневецький // Винар Л. Козацька Україна. Вибрані праці. – С.107.

22. *Стороженко А.В.* Стефан Баторий ... – С.164-165.

23. *Там же.* – С.169.

24. *Там же.* – С.216-217.

25. *Стороженки.* Фамильный архив. – Т.1-4, 6-8. – К., 1902–1912.

26. *Там же.* – Т.1. – С.1.

27. *Там же.* – Т.4. – К., 1908. – С.494-497.

28. *Там же.* – Т.6. – К., 1908. – С.35, 36, 38, 39..

29. Малороссийский родословник: В 4-х т. – К., 1908–1910.
30. *Стороженко А.* Очерки Переяславской старины. Исследования, документы, заметки. – К., 1900.
31. *Стороженко А.В.* О существовании в Киеве латинских храмов // Чтения в Общ. Нестора летописца. – К., 1904. – Кн.19, Вып.2; *Його ж.* Древности г.Люблина // Там же; *Його ж.* Новые подробности из биографии Запорожского гетьмана Яна Оришовского // Там же. – Кн.19, Вып.3; *Його ж.* Заметки о новых книгах // Там же.
32. *Масненко В.* Исторична думка та націотворення в Україні (кінець XIX – перша третина XX ст.). – К.; Черкаси, 2001. – С.213.
33. Энциклопедія українознавства. Словникова частина / Перевид. в Україні. – Львів, 2000. – Т.8. – С.3065.
34. Устав клуба русских националистов в Киеве. – К., 1908. – С.1-2.
35. Сборник клуба русских националистов. – К., 1913. – С.220.
36. *Дорошенко В.* Українство в Росії. Новіші часи. – Відень, 1916. – С.39; Киевлянин. – 1914. – 11 января.
37. *Стороженко А.В.* Малая Россия или Украина? // Украинский сепаратизм в России: Идеология национального раскола: Сборник. – М., 1998. – С.282, 284, 289.
38. Этот день в Русской истории // www.rusk.ru/newsdata.php?idar.
39. *Царинный А.* Указ. соч. – С.172-179.
40. Там же. – С.190-193.
41. *Айзеншток І.* [Рец.] Царинный А. Украинское движение. Краткий исторический очерк, преимущественно по личным воспоминаниям. Берлин, 1925 // Червоний шлях. – 1926. – №9. – С.260.

Резюме

В статье освещается жизненный путь, научная и общественная деятельность знаменитого украинского историка, слависта и археографа В.Стороженка, наиболее известного специалистом исторической монографией “Стефан Баторий и днепровские казаки: Исследования, памятники, документы, заметки”.

Ключевые слова: ученый, славист, историк, украинско-польские отношения, общественная деятельность.

Одержано 15 вересня 2009 р.

ВОСПРИЯТИЕ К.Н.БЕСТУЖЕВЫМ-РЮМИНЫМ ЗАПАДНИЧЕСТВА И СЛАВЯНОФИЛЬСТВА

Тема статьи посвящена характеристике взглядов одного из представителей российской историографии К.Н. Бестужев-Рюмина на учение славянофилов и западников. В отличие от некоторых современных ему историков Константин Николаевич анализировал эти проблемы с диалектических, конкретно-исторических позиций.

Ключевые слова: историография, полемика, славянофилы, западники.

Один из выдающихся ученых дореволюционной России Константин Николаевич Бестужев-Рюмин (1829–1897) внес вклад в развитие таких разделов исторической науки, как источниковедение и историография. Особый интерес представляют его взгляды на славянофилов и западников. Эта тема является актуальной и сегодня, несмотря на то, что прошло более ста лет, поскольку вызывает необходимость осмысления выбора направления дальнейшего исторического развития славянских народов.

Неизгладимый след в отечественной истории и историографии оставило противопоставление двух общественных мировоззренческих течений: “западничества” и “славянофильства”. Естественно, К.Н.Бестужев-Рюмин не был в стороне от этих событий, от полемики историков, литераторов по животрепещущим проблемам времени.

Для социально-экономического развития России в 30–50-е годы XIX века было характерно усиление кризиса крепостничества, в недрах которого зарождались более прогрессивные буржуазные отношения. В напряженной полемике конца 30–40-х гг. XIX века о месте России в мировой истории оформились два противоположных течения социально-философской и исторической мысли. Главная проблема, вокруг которой завязалась дискуссия: является ли исторический путь России таким же, как и путь Западной Европы, или же у России особый путь и ее культура принадлежит к другому типу? В поисках ответа на этот вопрос сложились альтернативные концепции российской истории.

Славянофилы исходили из православия как начала всей славянской национальной жизни, делали упор на самобытный характер России, а западники основывались на идеях европейского Просвещения с его культом разума и прогресса и полагали неизбежными для России те же исторические пути, которыми прошла Западная Европа. Для подтверждения своей точки зрения оппоненты апеллировали к историческому прошлому.

В историографической оценке К.Н.Бестужевым-Рюминым славянофилов и западников отчетливо отразилась эволюция либерального западничества. Статья К.Н.Бестужева-Рюмина “Современное состояние русской истории как науки” написана с позиций западной партии. В ней автор поддержал скептическую школу, тем самым признав ее определенную роль в истории науки и отдавая ей явное предпочтение перед другими историографическими направлениями, в том числе и перед славянской школой, о которой упомянул “только для счета”¹. Главу этой школы Ю.И.Венелина он считал человеком умным, но “к несчастью воображение у него преобладало над умом”².

Однако этой точки зрения К.Н.Бестужев-Рюмин придерживался недолго. Вскоре начался постепенный поворот в сторону славянофилов. Этому в некоторой степени способствовал и переезд в Петербург, где он стал работать в редакции журнала “Отечественные записки”. Здесь были напечатаны многие из его статей, в том числе “Различные направления в изучении русской народности” (1860)³ и три статьи под общим названием “Славянофильское учение и его судьбы в русской литературе” (1862)⁴, куда вошли рецензии на Полные собрания сочинений славянофилов И.В.Киреевского, К.С.Аксакова и А.С.Хомякова.

В этих работах К.Н.Бестужев-Рюмин призывал объективно разобраться в позиции, занимаемой славянофилами, и считал незаслуженными упреки, направленные в их адрес. Пора “безотчетных возгласов, – писал он, – толков о мистицизме и об антиисторическом направлении давно прошла”⁵. За этим скрывается упрек С.М.Соловьеву. Он старался занять компромиссную позицию и утверждал, что “безусловной правды” не было ни на стороне славянофилов, ни на стороне западников⁶. Заслугу славянофилов он видел только в постановке, а не в решении вопроса: “Как алхимики, искавшие золота, создали химию, так и славянофилы сами напали на несколько дельных мыслей и других побудили своею полемикою глубже взглянуть на предмет”⁷.

В 1862 г. К.Н.Бестужев-Рюмин называл уже славянофильское учение одним из самых важных явлений в истории умственного развития России⁸. И что оно “каждый день находит себе новых и новых союзников”⁹, а сами славянофилы “все ближе и ближе подходили к действительности”¹⁰.

В годы написания названных статей К.Н.Бестужев-Рюмин признавал только некоторые доктрины славянофилов, в частности самобытность народной жизни в России, что и стало характерным для правого крыла западничества. Взгляды К.Н.Бестужева-Рюмина того времени были созвучны общей позиции журнала, членом редакции которого он был.

В начале 60-х годов XIX века К.Н.Бестужев-Рюмин критиковал сла-

вянофилов за идеализацию российской народности: “нечего искать в ней любви, смирения” и других качеств¹¹. “Мы знаем, – писал ученый, – что в русском народе нет того глубокого смирения, которое видели в нем славянофилы”¹². Выступил он и против религиозно-философской концепции славянофилов: “Православие как религия заимствованная не может служить отличительным признаком народа”¹³. К ошибочным суждениям славянофилов он также относил утверждение о “любовном чисто нравственном союзе между государством и обществом, и о единогласии”¹⁴.

Но уже ближе к середине 60-х годов XIX в. заметно сближение взглядов К.Н.Бестужева-Рюмина со славянофильскими. В 1863 году в газете “Санкт-Петербургские ведомости” К.Н.Бестужев-Рюмин опубликовал статью “Русская история в связи с историей других славянских народов”, в которой он высказал мысль о необходимости изучать историю славянских народов, чтобы лучше понять историю России¹⁵.

Немало тому способствовали знакомство в 1860 году и дружеские отношения с А.Ф.Гильфердингом. Впоследствии К.Н.Бестужев-Рюмин вспоминал, что сближение с последним было очень важным. Он был первый из славянофилов, с которым контакты были не мимолетны. “Разговор его, – писал Константин Николаевич, – заставил меня вникнуть в учение славянофилов, на которое дотеле я смотрел с некоторым предубеждением, вынесенным из московских литературных кружков”¹⁶.

В лекциях 1881–1882 гг. К.Н.Бестужев-Рюмин не оспаривал религиозные положения славянофилов, а, рассматривая предпосылки и причины возникновения славянофильского направления, доказывал, что славянофильство возникло как реакция на общую прозападническую обстановку в стране. Так, образование в России, утверждал он, всегда было наносным – то византийским, то польско-немецким, то французским. В российском обществе, указывал К.Н. Бестужев-Рюмин, отсутствовала идея народности, и не было сознательного отношения к прошлому и понимания различий между Россией и Европой. Вследствие этого в конце XVIII – начале XIX века российское общество, по мнению К.Н.Бестужева-Рюмина, достигло полной денационализации. Результатом европейского воспитания для правительства стал заговор декабристов, которых К.Н.Бестужев-Рюмин считал сторонниками французского правового порядка¹⁷.

В этой связи К.Н.Бестужев-Рюмин сделал важное историографическое наблюдение. Он был первым, кто увидел в движении декабристов причину возникновения теории официальной народности. После выступления декабристов Николай I, отмечал К.Н.Бестужев-Рюмин, “понял необходимость стать на национальную почву” и стал “сверху так, чтобы общество в этом не участвовало” внедрять идею народности¹⁸. За основу прав-

ления была взята формула: православие, самодержавие, народность. Ответной реакцией, указывал Константин Николаевич, явилось усиление позиций сторонников западной партии, и как реакция на последних возникло славянофильское направление.

Разбирая полемику между славянофилами и С.Соловьевым, Бестужев-Рюмин уже не упрекал, как прежде, последнего, а во многом соглашался с ним, справедливо подчеркивая, что для С.М.Соловьева важно было установить общий ход истории, что он стоял на исторической почве, тогда как славянофилы не стоят на ней, и потому С.М.Соловьев в полемике с ними написал известную статью “Шлецер и антиисторическое направление”. Вместе с тем К.Н.Бестужев-Рюмин считал, что С.М.Соловьев был ближе всех иных российских историков к славянофилам, и что примирение между ними было возможно – “нужно было только сойти с идеальных высот”¹⁹.

Константин Николаевич отмечал, что в исторической науке “продолжают существовать споры и противодействие между двумя крайними воззрениями – государственными, выходящими из родового быта, – и славянофильством”²⁰. Он противопоставлял здесь не расплывчатое понятие “западников” вообще, а представителей государственной школы – это было известным шагом вперед.

Ученик К.Н.Бестужева-Рюмина Е.Ф.Шмурло отмечал, что если сравнить те черты, которыми К.Н.Бестужев-Рюмин “приближался к западникам, с теми, кои роднят его со славянофилами, то окажется, что первые воплотились в Бестужеве гораздо ярче вторых...”²¹. В сущности К.Н.Бестужев-Рюмин никогда не переставал быть защитником правды, свободы, просвещения. “Закваска молодых лет осталась в нем навсегда”²². “Чистым” славянофилом Константин Николаевич так и не стал. Е.Ф.Шмурло также указывал, что сам К.Н.Бестужев-Рюмин не причислял себя ни к какой партии, так как “никогда не мог свет истины видеть в одном только определенном окне... В этой беспартийности, если угодно, – и сила, и слабость К.Н.”²³. С вышеизложенной точкой зрения ученика, хорошо знавшего К.Н.Бестужева-Рюмина, трудно не согласиться, хотя и небезинтересно отметить, что в указанный период (60-е и даже 80-е годы XIX в.) он не терял связей с представителями славянофильства²⁴. В 1868 г. он вступил в Славянский благотворительный комитет, с 1869 по 1874 гт. входил в издательскую комиссию комитета, с 1878 по 1882 гт. был председателем Санкт-Петербургского Славянского общества, а с 1885–1887 гт. – редактором его “Известий”²⁵. Сближаясь со славянофилами, он стал разделять теорию Н.Я.Данилевского о прогрессе как смене культурно-исторических типов. Все же К.Н.Бестужев-Рюмин всегда оставался чуждым тех крайностей, которые можно было наблюдать у главных глашатаев обоих течений.

Другой ученик К.Н.Бестужева-Рюмина – А.Е.Пресняков указывал, что отзывчивый на разные течения мысли и настроений, Константин Николаевич всецело не примкнул ни к одному из сложившихся “направлений”. Ему были близки многие элементы и западничества, и славянофильства. Он с интересом присматривался к разным их оттенкам, но сохранял нейтральную позицию, критически независимую от всякой догмы²⁶.

Как видно из сказанного, менявшаяся оценка К.Н.Бестужева-Рюмина в отношении славянофилов отразила общий процесс расслоения внутри либерального лагеря в условиях пореформенной России, процесс сближения правых западников и славянофилов.

Итак, на рассмотренном материале видно, как характеристики отдельных историков у К.Н.Бестужева-Рюмина внутренне связаны между собой. Помимо хронологической последовательности, им всегда соблюдался принцип сравнения или противопоставления историков разных взглядов. Так, Ю.И.Венелин, И.В.Киреевский, К.С.Аксаков и А.С.Хомяков рассматривались как оппоненты С.М.Соловьева, то есть представителя нового исторического направления, получившего название “западники”, против которого, в свою очередь, выступили славянофилы. История взаимоотношений этих направлений была в центре внимания историографических работ К.Н.Бестужева-Рюмина.

Историографические работы К.Н.Бестужева-Рюмина свидетельствуют, в целом, о либерализме его взглядов. Его концепции и оценки в ряде случаев как бы противоречат одна другой, как бы отрицают одна другую. Но именно в этом и проявился диалектизм мировоззрения ученого.

Примітки:

1. Современное состояние русской истории, как науки. История России с древнейших времен. Сочинения С.Соловьева. Т.1-VIII // Московское Обозрение. – 1859. – Кн.1. – Отд.1. – С.56.

2. Там же.

3. Различные направления в изучении русской народности. Пермский Сборник. Повременное издание. – Кн.II. – М., 1860; Летопись русской литературы и древности, изд. Н.Тихонравовым. – Кн.1, III. – М., 1859; Об источниках и формах русского баснословия. Сочинение Дм. Щепкина. – Вып.1. – М., 1859 // Отечественные Записки. – 1860. – Т.CXXIX. – №3. – Отд.III. – С.24-44.

4. Славянофильское учение и его судьбы в русской литературе. Полное собрание сочинений И.В.Киреевского. – М., 1861; Полное собрание сочинений К.С.Аксакова. – М., 1861; Полное собрание сочинений А.С.Хомякова. – М., 1861. – Статья 1 // Отечественные Записки. – 1862. – Т.CXL. – №2. – Отд.1. – С.679-719; Славянофильское учение и его судьбы в русской литературе. Полное собрание сочинений И.В.Киреевского. – М., 1861; Полное собрание сочинений К.С.Аксакова. – М., 1861. – Полное собрание сочинений А.С.Хомякова. – М., 1861. – Статья 2 // Отечественные Записки. – 1862. – Т.CXLI. – №3. – Отд.III. – С.26-58; Славянофильское учение

и его судьбы в русской литературе. Полное собрание сочинений И.В.Киреевского. – М., 1861; Полное собрание сочинений К.С.Аксакова. М., 1861; Полное собрание сочинений А.С.Хомякова. – М., 1861. – Статья 3 // Отечественные Записки. – 1862. – Т.CXLII. – №5. – Отд. III. – С.1-23.

5. Славянофильское учение и его судьбы в русской литературе. Полное собрание сочинений И.В.Киреевского. – М., 1861; Полное собрание сочинений К.С.Аксакова. – М., 1861; Полное собрание сочинений А.С.Хомякова. – М., 1861. – Статья 1 // Отечественные Записки. – 1862. – Т.CXL. – №2. – Отд. I. – С.683.

6. Различные направления в изучении русской народности. Пермский Сборник. Повременное издание. Кн. II. – М., 1860. – Летопись русской литературы и древности, изд. Н.Тихонравовым. – Кн. I, III. – М., 1859; Об источниках и формах русского баснословия. Сочинение. Дм. Щепкина. – Вып. I. – М., 1859 // Отечественные Записки. – 1860. – Т.CXXIX. – №3. – Отд. III. – С.33.

7. Там же. – С.30.

8. Славянофильское учение и его судьбы в русской литературе. Полное собрание сочинений И.В.Киреевского. – М., 1861; Полное собрание сочинений К.С.Аксакова. – М., 1861. – Полное собрание сочинений А.С.Хомякова. – М., 1861. – Статья 2. // Отечественные Записки. – 1862. – Т.CXLI. – №3. – Отд. III. – С.26.

9. Славянофильское учение и его судьбы в русской литературе. Полное собрание сочинений И.В.Киреевского. – М., 1861; Полное собрание сочинений К.С.Аксакова. – М., 1861. – Полное собрание сочинений А.С.Хомякова. – М., 1861. – Статья 1 // Отечественные Записки. – 1862. – Т.CXL. – №2. – Отд. I. – С.679.

10. Там же. – С.682.

11. Различные направления в изучении русской народности. Пермский Сборник. Повременное издание. – Кн. II. – М., 1860; Летопись русской литературы и древности, изд. Н.Тихонравовым. – Кн. I, III. – М., 1859; Об источниках и формах русского баснословия. Сочинение. Дм. Щепкина. – Вып. I. – М., 1859 // Отечественные Записки. – 1860. – Т.CXXIX. – №3. – Отд. III. – С.33.

12. Там же. – С.35.

13. Славянофильское учение и его судьбы в русской литературе. Полное собрание сочинений И.В.Киреевского. – М., 1861; Полное собрание сочинений К.С.Аксакова. – М., 1861; Полное собрание сочинений А.С.Хомякова. – М., 1861. – Статья 1 // Отечественные Записки. – 1862. – Т.CXL. – №2. – Отд. I. – С.685.

14. Славянофильское учение и его судьбы в русской литературе. Полное собрание сочинений И.В.Киреевского. – М., 1861; Полное собрание сочинений К.С.Аксакова. – М., 1861; Полное собрание сочинений А.С.Хомякова. – М., 1861; Статья 3 // Отечественные Записки. – 1862. – Т.CXLII. – №5. – Отд. III. – С.23.

15. Русская история в связи с историей других славянских народов // Санкт-Петербургские Ведомости. – 1863. – №134. – С.551.

16. Александр Федорович Гильфердинг // Славянское Обозрение. – 1892. – Т.3. – №9. – С.7.

17. Бестужев-Рюмин К.Н. Лекции по историографии, читанные в 1881–1882 гг. на Высших Женских Курсах. – СПб., литография Гробовой, 1882. – С.180-182.

18. Там же. – С.183-184.

19. Там же. – С.213.
20. Там же.
21. Шмурло Е.Ф. Очерк жизни и научной деятельности Константина Николаевича Бестужева-Рюмина, 1829–1897. – Юрьев: Печатано в типографии К.Маттисена, 1899. – С.243.
22. Там же. – С.243-244.
23. Там же. – С.246-247.
24. Из воспоминаний бывшей слушательницы. Бестужев-Рюмин К.Н. – СПб.: Типография А.С.Суворина, 1897. – С.11.
25. Пресняков А.Е. К.Н.Бестужев-Рюмин: К 25-летию со дня кончины // Дела и дни: Исторический журнал. – Петербург: Государственное издательство, 1922. – Кн.3. – С.168.
26. Там же.

Summary

The article is devoted to the description of views of one among the representatives of Russian historiography Mr. K.N.Bestuzhev-Ryumin on the doctrine of Slavophiles and Westerners. Unlike the other historians among his contemporaries Konstantin Nikolaevich analyzed these issues from the dialectical and historical point of view.

Key words: historiography, polemics, Slavophiles, Westerners.

Одержано 15 вересня 2009 р.

УДК 94(477.4)“18-19”:930

С.А. Сидорук

РЕКРУТСЬКА ПОВИННІСТЬ У ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ В ІСТОРИЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

У статті показано перші і найбільш вагомі спроби дослідження історії російської армії істориками XIX – поч. XXI ст., які зачіпають проблему рекрутської повинності.

Ключові слова: дослідження, історія, рекрутська повинність, Правобережна Україна, податні стани.

Дослідження та висвітлення будь-якої проблематики у царині історичної науки потребує ґрунтовного вивчення наукової літератури і джерел. Це стосується повною мірою і питання про рекрутську повинність,

яку виконували мешканці Правобережжя з часу його приєднання до складу Російської імперії аж до її відміни в 1874 році.

Перші праці, в яких знайшли відображення окремі елементи виконання рекрутської повинності у Російській імперії, з'явились наприкінці 70-х років XIX століття. Вони належали перу фахівців, які розкривали військову історію – М.І.Богдановича, А.Ф.Редігера, В.В.Щепетільнікова. Зокрема, М.І.Богданович у своїй розвідці¹, присвяченій дослідженню воєнного управління в Росії часів Олександра II, торкнувся кількох фрагментів зазначеної теми дослідження. І хоч висвітлення не співпадало з хронологічними параметрами та територіальними межами, головне полягало у тому, що проблема рекрутства з'явилася в науковій літературі. А.Ф.Редігер, досліджуючи організаційно-воєнні аспекти системи комплектування і розбудови російських військ, наголосив, що їх формування тривалий час базувалося на станово-рекрутському типі воєнної повинності населення². Дещо більше уваги розкриттю цього питання приділено в історичних нарисах, підготовлених колективом військових фахівців і опублікованих до сторіччя військового відомства Росії³. Зокрема, кадровий штабний офіцер В.В.Щепетільников зробив спробу охарактеризувати підходи до комплектування збройних сил Російської імперії в період від початку царювання Олександра I (1801 р.) до 1902 р.; показав систему поповнення особовим складом регулярних і резервних армій за місцем їх дислокації; подав низку таблиць про комплектування військових частин і підрозділів у регіонах, у тому числі Правобережній Україні, організацію рекрутських наборів впродовж 1826–1854 рр., зазначив їх номери, співвідношення рекрутів до чисельності душ чоловічого населення, передусім податних станів, відповідних регіонів, навіть факти про набір рекрутів із числа осіб, які тимчасово не були віднесені до визначених станів суспільства, кантоністів і нижніх чинів колишньої польської армії та полонених, про функціонування запасних рекрутських депо, військових поселень⁴. Предметом розгляду в контексті дослідження історії ополчень стали набори до війська в науковій розвідці Ф.В.Петрова⁵.

Окремі фрагментарні згадки про здачу селян у рекрути зустрічаються у працях цивільних дослідників другої половини XIX століття⁶. Серед істориків, що виявляли зацікавлення питаннями формування російської армії на основі рекрутської повинності, помітно виділявся С.Ф.Платонов, який здійснив перші узагальнення накопиченого фактичного матеріалу та спробу реалізувати короткий огляд рекрутської повинності від її запровадження до переходу на загальну військову повинність у “*Полном курсе лекций по русской истории*”⁷.

Більш цілісну інформацію про рекрутську повинність у Російській

імперії подав російський історик О.О.Корнілов. В унікальному як за чіткістю форми та ясністю викладу, так і за багатством фактичного матеріалу дослідженні вчений показав увесь тягар, яким рекрутська організація військової служби лягала на плечі податних станів, і сміливо підкреслив, що бути зданим у солдати, або, як тоді виражались, “бути забритим” чи “попасти під червону шапку”, вважалося найтяжчим видом кримінальних покарань навіть для кріпосних селян, що здачі в солдати всі боялись як вогню⁸.

Вперше узагальнене трактування термін “рекрутська повинність” отримав у виданні “Военный энциклопедический лексикон”, яке двічі друкувалося у Санкт-Петербурзі⁹. У ньому подано визначення статусу рекрута у російській армії, вміщені відомості про рекрутчину як одну із державних повинностей, схема та механізм реалізації наборів, поділ країни на східну та західну смуги, де у переліку губерній вказані Волинська, Київська і Подільська. В “Толковом словаре живого великорусского языка” В.І.Даля, що побачив світ у 1882 році, вказане поняття розглянуте в кількох значеннях: як система набору рядового складу російської армії і пора проведення таких наборів, їх масштабність та значення серед населення: “У царя есть колокол на всю Русь – рекрутчина”¹⁰.

Наприкінці XIX ст. рекрутська повинність була охарактеризована в знаменитій 40-томній енциклопедії Ф.А.Брокгауза та І.А.Ефрона¹¹. Зокрема, в 21-му томі зазначено становий характер рекрутської повинності, підкреслено, що податні стани відбували рекрутську повинність общиною, визначено “призывний” вік рекрутів і вказано, що виконання поміщицькими селянами рекрутської повинності повністю залежало від волі їх власників. З видання відомо, що рекрутські набори визначалися імператорськими маніфестами й поділялися на звичайні, посилені і надзвичайні. Систематизовані у виданні дані стали основою інформації для інших енциклопедичних видань, які публікувалися у наступні роки і обмежувалися лише фрагментарними згадками про рекрутчину як про механізм комплектування армій різних країн¹². Саме таким виданням є “Энциклопедия военных и морских наук”, де означено, що флот комплектувався спершу всіма рекрутами без урахування місцевостей, а з 1867 року – з тих регіонів, жителі яких традиційно розвивали морські промисли¹³. Звернемо увагу на те, що рекрутська повинність передусім кваліфікується і як спосіб фінансово-матеріального забезпечення армії, що покладалося на податне населення.

У цих та інших дореволюційних працях лише згадується про поширення рекрутської повинності на Правобережну Україну, але жодним чином не висвітлюється її соціальний зміст, характеристика та вплив на

соціально-економічний розвиток країни, не кажучи вже про особливості реалізації рекрутчини в регіоні. До того ж, у цих виданнях немає навіть натяку на саму суть проблеми та її антисоціальний характер. І це цілком закономірно, оскільки, по-перше, у своїй політиці щодо Правобережжя російське самодержавство переслідувало мету щодо інкорпорації великого українського регіону; по-друге, ні про яку специфіку здійснення рекрутської повинності в Правобережній Україні не могло йти мови через те, що в опублікованих працях всі історичні процеси на її території розглядалися виключно для ілюстрації загальноросійської історії.

Серед українських істориків одним з перших на межі 70–80-х рр. XIX ст. до проблеми рекрутчини, як до засобу формування російської армії, звернувся М.І.Костомаров, описавши в своїх працях перші рекрутські набори, що мали місце на початку XVIII століття¹⁴. Згадки про рекрутчину, військові поселення містяться у краєзнавчих розвідках Ю.Сіцінського¹⁵. Ці відомості мають епізодичний характер і лише констатують факти існування в окремих населених пунктах Подільської губернії військових поселень чи виконання населенням краю рекрутської повинності.

Рекрутські набори знайшли своє відображення в етнографічних розвідках М.К.Васильєва¹⁶, П.П.Чубинського¹⁷, К.Шейковського¹⁸, Н.Данильченка¹⁹, М.І.Барсова²⁰ та В.Лелета²¹, в яких зафіксовано ставлення до них у пісенній творчості, побутовій і громадській свідомості.

У міжвоєнний період вивчення рекрутської повинності в Росії продовжувало залишатися поза увагою вчених і фактично було відновлене лише в повоєнні роки. Побічно, у контексті дослідження воєнної історії, зокрема при розгляді питань комплектування російських збройних сил у XVIII–XIX ст., рекрутської повинності торкалися відомі радянські історики П.Ридзюньський, О.Строков, Г.Мещеряков, Ю.Клокман²². У їх працях, головним чином, наголошувалося на класовому характері та органічному зв'язку рекрутчини з “кріпосницькими порядками”, які мали місце в імперській армії. Деяко повнішу інформацію про рекрутчину містять праці Л.Г.Безкровного²³, П.А.Зайончковського²⁴, А.В.Федорова²⁵, де через призму воєнної історії знайшли відображення окремі аспекти трансформації рекрутської системи напередодні запровадження загальної військової повинності.

Приміром, Л.Г.Безкровний у серії монографій з історії російської армії і флоту опосередковано охарактеризував виникнення та еволюцію рекрутської повинності у XVIII–XIX ст., тобто від “взяття даточних людей”. П.А.Зайончковський висвітлив рекрутчину лише через призму воєнних реформ 60–70-х років XIX століття. Окремі фрагменти цієї проблеми знайшли своє відображення в серії військово-історичних нарисів А.В.Фе-

дорова, де висвітлено зловживання у ході рекрутських наборів та під час служби у війську²⁶. Спільним у працях радянських істориків був розгляд рекрутської системи як інституту феодальної формації, який з її розпадом у Росії втратив своє значення і був замінений загальною військовою повинністю в 1874 році.

До вивчення рекрутчини як різновиду повинностей податного населення також зверталися дослідники громадянської історії: Н.М.Дружинін, І.Д.Ковальченко, Е.І.Індова, В.А.Федоров, Б.Н.Миронов, В.А.Александров, В.І.Неупокоев²⁷. У контексті досліджуваної проблематики серед праць згаданих істориків, як виняток, на особливу увагу заслуговує монографія В.А.Александрова, один із розділів якої присвячено рекрутській повинності, де він дійшов висновку про те, що, не знаючи як вона впливала на суспільне, господарське, сімейне життя села, не знаючи принципів, на основі яких відбиралися рекрути в селянському середовищі, не можна повністю відтворити життя сільської общини²⁸. Однак ця робота ні географічно, ні хронологічно не торкається впровадження та подальшої трансформації рекрутської повинності у Правобережній Україні.

Окремі аспекти рекрутської повинності знайшли відображення в дослідженнях Б.Ф.Ливчака²⁹ та Ю.Ф.Прудникова³⁰. Б.Ф.Ливчак у докторській дисертації, присвяченій історії російського ополчення XIX століття, розкрив окремі епізоди комплектування регулярної армії. Ю.Ф.Прудников дослідив комплектування російської армії на рубежі XVIII–XIX ст., але, як і попередні історики, не дав характеристики рекрутській повинності як суспільно-політичному явищу і не показав, як вона відбилася на долі мешканців України, зокрема Правобережжя.

Сучасна російська історична література, в якій об'єктом розгляду виступила рекрутська повинність, представлена розвідками Ф.М.Іванова³¹ та Л.Є.Вакулової³². У кандидатській дисертації Ф.М.Іванова, по-перше, досліджено ступінь вивченості проблеми у радянській та російській історіографії; по-друге, охарактеризовано державну політику в сфері рекрутської повинності в Росії у 30–70-х роках XIX ст.; по-третє, проаналізовано рекрутські набори у Європейській Півночі країни в 1831–1874 роках і їх місцеву специфіку; по-четверте, показано вплив рекрутської повинності на населення. Дисертація Л.Є.Вакулової виконана на матеріалах Тамбовської губернії Російської імперії, проте в ній наведені статистичні дані по імперії, зокрема по Правобережній Україні.

Досить цінними для вивчення проблеми рекрутчини є статті П.П.Щербініна³³, в яких досліджуються окремі аспекти гендерних відносин у період рекрутчини, побут, умови життя, правовий і соціальний статус рекрутських сімей.

До історії функціонування військових поселень ХІХ ст. зверталися у низці своїх праць Т.Н.Кандаурова³⁴, К.М.Ячменіхін³⁵, В.К.Ячменіхін³⁶, однак Києво-Подільські військові поселення детально ними не вивчалися.

Таким чином, ні радянські, ні сучасні російські історики не розкрили суті, особливостей впровадження і не простежили функціонування рекрутської та супутніх їй повинностей на теренах Правобережної України. І це цілком закономірно, оскільки вони розглядали рекрутчину в контексті своєї вітчизняної історії, означивши свої дослідження конкретними географічними межами.

Деякі відомості для вивчення нашої проблеми можна почерпнути із літературних джерел з історії окремих етнічних груп. Найбільш чисельною серед неї є дослідження з юдаїки, де рекрутчина здебільшого згадується в контексті дослідження історії етносу, але як чи не найбільше лихо для єврейського населення Російської імперії тих часів³⁷. Певний практичний матеріал містить монографічне дослідження Й.Петровського-Штерна “Євреї в русской армії: 1827–1914”³⁸. У книзі привертає увагу той факт, що реальна рекрутська повинність для єврейського населення була запроваджена на тридцять років пізніше, ніж для українців. Втім, вчений акцентує увагу на тому, що вона була одним “з найбільш болючих питань російсько-єврейської історії ХІХ століття” і водночас рішуче відкидає однобокість поглядів, згідно з якими євреї нібито руйнували російську армію. Не зважаючи на те, що дослідження не розкриває виконання рекрутської повинності конкретно у Правобережній Україні, воно все таки представляє певний науковий інтерес, оскільки “смуга осілості” займала всю територію Правобережжя і євреї складали чималий відсоток його населення.

Окрему групу літератури з цікавою інформацією про рекрутську повинність складають сучасні енциклопедичні видання. У переважній більшості їх рекрутська повинність розглядається виключно як система комплектування регулярного війська в Російській імперії, приводиться схема комплектування армії і межі строку служби³⁹.

Новітні енциклопедичні видання, як правило, повторюють інформацію попередніх видань у більшому чи меншому обсязі. У багатотомному виданні “Большая энциклопедия”, поряд із загальними даними про рекрутську повинність, проаналізовано окремі статті рекрутських статутів⁴⁰. Аналіз енциклопедичних видань дає підстави стверджувати, що зі зміною підходів до вивчення та висвітлення історії, змінювалось і трактування рекрутчини, від дефініції самого поняття до осмислення її соціальної суті та місця у житті тогочасного суспільства.

Щодо праць українських істориків радянського часу, то проблему рек-

рутської повинності спеціально ніхто не досліджував. В узагальнюючих працях, у тому числі третьому томі восьми томної “Історії Української РСР”, лише наголошується на тому, що вона була однією з численних повинностей корінних мешканців України⁴¹. У двотомному виданні “Історії Української РСР” про рекрутську повинність згадується лише одним реченням: заміна рекрутських наборів загальною військовою повинністю для осіб, яким виповнився 21 рік⁴². Короткі згадки про це подавалися і в підручниках та навчальних посібниках для вищої та загальноосвітньої школи.

Деякі фрагменти про рекрутчину та пов’язані з нею повинності вміщено в двадцятишеститомному виданні “Історія міст і сіл Української РСР” у томах про Вінницьку, Волинську, Житомирську, Київську, Рівненську, Хмельницьку, Черкаську області та м.Київ, але вони дуже короткі і змістовно мають лиш фактографічне значення.

У сучасній вітчизняній історичній науці залишається актуальною і малодослідженою проблематика відбування військових повинностей корінним населенням конкретних регіонів України. В основному про військову службу та ратні подвиги українських солдат-рекрутів та ополченців епізодично згадується в узагальнюючих працях з історії України, але і ці згадки, як правило, хронологічно відносяться до періоду франко-російської війни 1812–1814 років⁴³.

О.Субтельний у відомій праці “Україна. Історія” рекрутчину визначає як найстрашнішу військову повинність⁴⁴, але суті рекрутської системи не розкриває. І.П.Крип’якевич вказує на обтяжливість присутності російської майже стотисячної армії в Україні, проте конкретно рекрутські набори і рекрутчину як явище не описує⁴⁵.

Як про надзвичайно важку з-поміж інших селянських повинностей говорить про рекрутчину І.К.Рибалка в підручнику “Історія України”⁴⁶, підкреслюючи, що у рекрути брали переважно найбідніших селян, козаків та міщан, які за 25 років підневільної служби зазнавали тяжкої муштри, знущання, побоїв офіцерів-дворян⁴⁷.

Деяка більша інформація про рекрутську повинність міститься у дослідженнях українських істориків О.Д.Багалій⁴⁸ та Т.Д.Ліповської⁴⁹, які у контексті висвітлення проблем військових поселень на території України зачіпають окремі аспекти історії рекрутчини.

Проблема російської колонізаторської політики кінця XVIII – початку XIX століття на теренах Правобережної України висвітлена у творчому доробку дослідника А.Г.Філішюка⁵⁰. Досліджуючи минувшину краю в контексті його інкорпорації до складу Російської імперії, історик торкається проблеми рекрутської повинності у Правобережній Україні⁵¹, під-

креслюючи актуальність і важливість досліджень у даному напрямку, оскільки рекрутчина виступала однією з найважчих повинностей корінного населення регіону й, на думку автора, виснажувала і знекровлювала титульну націю⁵². Досліджуючи історію єврейських общин Правобережної України, проблему рекрутської повинності єврейського населення побічно зачепив П.Я.Слободянюк⁵³. Детальніше, ніж в інших авторів, відомості про рекрутську систему містяться у роботах В.Г.Бережинського⁵⁴, який робить спробу осмислити схему організації і проведення рекрутських наборів, проте суть рекрутської системи не розкрив.

Отже, аналіз вітчизняної і зарубіжної історичної літератури засвідчує, що до вивчення питання рекрутської повинності населення Російської імперії звертались дослідники більше півтора століття. Завдяки цьому нагромаджений деякий фактичний матеріал, що переважно ілюструє російську історію. Винятком є лише деякі статті сучасних вітчизняних авторів, у яких зроблені перші кроки з дослідження проблеми. Загалом вона поки що не знайшла комплексного системного вивчення та всебічного розкриття.

Примітки:

1. *Богданович М.И.* Исторический очерк деятельности военного управления в России в первое двадцатипятилетие благополучного царствования государя императора Александра Николаевича. 1865–1880 гг. – Т.1-6. – СПб., 1879–1881.

2. *Редигер А.* Комплектование и устройство вооруженной силы. Издание третье. – СПб.: Военная типография (Издание главного штаба), 1900. – 576 с.; 4-е изд. Ч.1-2. – СПб., 1913–1914.

3. Столетие военного министерства 1802–1902. Главный штаб. Исторический очерк. Вооруженные силы России до царствования императора Александра I. – СПб.: Типография поставщиков двора его императорского величества товарищества М.О.Вольф, 1902. – 238 с.; Столетие военного министерства... Комплектование вооруженных сил в России до 1802 г. – Ч.1. – Кн.1. – СПб.: Типография “Бережливость”, 1902. – 317 с.

4. *Щепетильников В.В.* Комплектование войск в царствование Императора Александра I // Столетие военного министерства 1802–1902. Главный штаб. Исторический очерк. В 13 т. – Т.IV. – Ч.1. – Кн.1. – Отд.2. – СПб.: Типография поставщиков..., 1902. – 314 с.; Комплектование войск в царствование Императора Николая I // Столетие военного министерства... – Т.IV. – Ч.II. – Кн.1. – Отд.2. – СПб.: Типография поставщиков..., 1907. – 330 с.; Комплектование войск с 1855 по 1902 г. // Столетие военного министерства... – Т.IV. – Ч.III. – Кн.1. – Отд.2. – СПб., 1914. – 324 с.

5. *Петров Ф.В.* Государственное ополчение. Исторический очерк и сравнительное исследование действующего положения о государственном ополчении по русскому и иностранному законодательствам. – СПб.: Типолитограф. Л.Е.Ландау, 1901. – 196 с.

6. *Шульгин.* Юго-западный край в последнее двадцатипятилетие (1838–1863). – К.: Универ-

ситетская типография, 1864. – С.8.

7. *Платонов С.Ф.* Полный курс лекций по русской истории. – СПб., 1899. – С.750-751.
8. *Корнилов А.А.* Курс истории России XIX века / А.А.Корнилов; Вступ. ст. А.А.Левандовского. – М.: ООО “Издательство Астрель”; ООО “Издательство АСТ”, 2004. – С.566.
9. Военный энциклопедический лексикон, издаваемый обществом военных и литераторов, и посвященный его императорскому высочеству, государю наследнику цесаревичу и великому князю Александру Николаевичу. – Санкт-Петербург, 1847. – Ч.11. – С.364-365; Издание второе. Т.IV. – Санкт-Петербург: Типография штаба военно-учебных заведений, 1854. – 655 с.
10. *Даль В.И.* Толковый словарь живого великорусского языка. В 4 т. – Т.IV. – Р.V. – М.: Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1955. – С.90.
11. *Брокгауз Ф.А., Ефрон I.A.* Энциклопедичный словник. В 40 т. – Санкт-Петербург, 1890–1904. – Т.21. – 1897. – С.633-634.
12. Военная энциклопедия / Под редакцией К.И.Величко и др. – Санкт-Петербург, 1913. – С.85.
13. Энциклопедия военных и морских наук. В 8 т. – Т.4 / Под ред. Г.А.Леера. – СПб.: Тип. В.Безобразова, 1889. – С.324.
14. *Костомаров М.И.* Русская история в жизнеописаниях её главнейших деятелей. Репринтное воспроизведение издания 1873–1888 гг. В 3 кн. – Кн.III. – Т.I. – М.: “Книга и бизнес”, 1992. – С.587, 590-591.
15. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. Приходы и церкви Подольской епархии / Под ред. свящ. Е.Сецинского. – Каменец-Подольск, 1901. – Вып.9. – С.58, 305, 307, 789.
16. *Васильев М.К.* Рекрутчина в малорусской песне (Этнографический очерк) // Киевская старина. – 1889. – №8. – С.354-376; №9. – С.616-630.
17. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край, снаряженной императорским Русским географическим обществом. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования, собранные д. чл. П.Чубинским. – Т.V. – СПб., 1874.
18. *Шейковский К.* Быт подолян. – Т.1. – Вып.1. – К., 1859. – С.49-57.
19. Народные юридические обычаи и народные верования, суеверия и предрасудки, записанные в Литинском уезде мировым посредником Н.Данильченко, с приложением памятников устной народной словесности // Этнографические сведения о Подольской губернии. Вып.1. – Каменец-Подольск, Подольский губернский статистический комитет, тип. Подольского Губернского управления, 1869. – С.52.
20. *Барсов Н.И.* Три малорусскія песни из периода Крымской кампании // Киевская старина. – 1885. – №4. – С.795-798.
21. *Лелет В.* Семейная драма в Уманском военном поселении // Киевская старина. – 1886. – №4. – С.181-186.
22. *Рыдзюнскій П.Г.* Кутузов и русская армия в 1812 году // Военно-исторический сборник. – Выпуск 20. – М., 1948. – С.110-137; *Строков А.А.* Общий курс истории военного искусства. – Т.1. – М., 1951. – С.457-465; *Меццержаков Г.П.* Военное искусство рабовладельческого и феодального общества. – Вып.1. – М., 1958. – С.402-403; *Клокман Ю.Р.* Русское военное и

морское искусство // Очерки истории СССР. Период феодализма. Россия во второй половине XVIII в. – М., 1956. – С.387-402.

23. *Бескровный Л.Г.* Русская армия и флот в XVIII веке. – М., 1958. – 648 с.; *Його ж.* Русская армия и флот в XIX веке. Военно-экономический потенциал России. – М., 1973. – 616 с.

24. *Зайончковский П.А.* Военные реформы 1860–1870 годов в России. – М., 1952. – 370 с.

25. *Федоров А.В.* Русская армия в 50–70 годы XIX в. Очерки. – Л.: Издательство Ленинградского университета, 1959. – 291 с.; *Його ж.* Общественно-политическое движение в русской армии 40–70 гг. XIX в. – М.: Воениздат, 1958. – 230 с.

26. *Його ж.* Русская армия в 50–70 годы XIX в. Очерки. – Л., 1959. – С.52-55.

27. *Дружинин Н.М.* Государственные крестьяне и реформа П.Д.Киселева. – Т.1. – М.-Л., 1946 – 635 с.; *Ковальченко И.Д.* Русское крепостное крестьянство в первой половине XIX в. – М., 1967; *Индова Е.И.* Крепостное хозяйство в начале XIX века. По материалам вотчинного архива Воронцовых. – М., 1955. – 199 с.; *Федоров В.А.* Помещичьи крестьяне центрально-промышленного района России конца XVIII – первой половины XIX в. – М., 1974; *Мионов Б.Н.* Русский город в 1740–1860-е гг. – Л., 1990; *Александров В.А.* Сельская община в России (XVII – нач. XIX в.). – М., 1976. – 323 с.; *Неупоков В.И.* Государственные повинности крестьян Европейской России в конце XVIII – начале XIX веков / Отв. ред. П.Г.Редзюнский; АН СССР, И-т Истории СССР. – М., 1987. – 286 с.

28. *Александров В.А.* Назв. праця. – С.243.

29. *Ливчак Б.Ф.* История ополчения в вооруженных силах России XIX в. / Автореф. ... докт. ист. наук. – М., 1966. – 21 с.

30. *Прудников Ю.Ф.* Комплектование Русской армии (1794–1804 гг.). / Автореф. ... канд. ист. наук. – М., 1972. – 22 с.

31. *Иванов Ф.М.* Рекрутская повинность населения России в 1831–1874 годах: на материалах Европейского Севера / Автореф. ... канд. ист. наук. – Сыктывкар, 2006. – 20 с.

32. *Вакулова Л.Е.* Рекрутские наборы в Тамбовской губернии в XIX в. / Автореф. ... канд. ист. наук. – Саратов, 2007. – 23 с.

33. *Щербинин П.П.* Жизнь русской солдатки в XVIII–XIX веках // Вопросы истории. – 2005. – №1. – С.79-92; *Його ж.* Солдатские жены в XVIII – начале XX в.: опыт реконструкции социального статуса, правового положения, социокультурного облика, поведения и настроений [Soldiers' wives from the XVIII th to the XX th centuru: the reconstruction experience of social and legal status, sociocultural character, behavior and sentiments], The Journal of Power Institutions in Post-Soviet Societies, Pipss. org: Issue 4/5 – 2006 – “Military and Security Structures in/and the Regions” & “Women in / and the Military” <http://www.pipss.org/document493.html>.

34. *Кандаурова Т.Н.* Военные поселения в России 1810–1857 гг. (проекты и их реализация) // Вестник московского университета. Серия 8. История. – 1990. – №1. – С.61-71; *Кандаурова Т.Н., Давыдов Б.Б.* Военные поселения в оценке современников // Вестник московского университета. Серия 8. История. – 1992. – №2. – С.44-55; *Його ж.* Социальная организация военных поселений в России // Вестник московского университета. Серия 8. История. – 1997. – №4. – С.56-71.

35. *Ячменихин К.М.* Военные поселения на Кавказе в 30–50-е годы XIX в. // Вестник

московського університета. Серія 8. Історія. – 1991. – №4. – С.18-28.

36. *Ячменихин В.К.* Быт кантонистов военных поселений // Вестник московского университета. Серія 8. Історія. – 1997. – №4. – С.72-84.

37. *Петровский-Штерн Й.* Евреи в русской армии: 1827–1914. – М.: Новое литературное обозрение, 2003. – 556 с.

38. *Там же.*

39. Советская историческая энциклопедия / Гл. ред. Е.М.Жуков. – М.: Советская энциклопедия, 1968. – Т.11. Пергам-Ренувен. – 1968. – С.1003; Радянська енциклопедія історії України. Т.3. – К.: Головна редакція “Української радянської енциклопедії”, 1971. – С.543-544; Большая Советская Энциклопедия (в 30 томах) / Гл. ред. А.М.Прохоров. Изд.3-е. – М.: Советская Энциклопедия, 1975. – Т.21. Проба-Ременсы. – С.617; Українська Радянська Енциклопедія. Т.9. Видання друге. – К.: Головна редакція “Української Радянської Енциклопедії”, 1983. – С.330-331.

40. Большая энциклопедия. В шестидесяти двух томах. – М.: ТЕРРА, 2006 – Т.41. Растворы-Рим. – С.319-320.

41. Історія Української РСР у восьми томах, десяти книгах. Т.3. Україна в період розкладу і кризи феодально-кріпосницької системи. Скасування кріпосного права і розвиток капіталізму (XIX ст.). – К.: Наукова думка, 1978. – 607 с.

42. Історія Української РСР у 2 томах, т.1. – К.: Наукова думка, 1967. – С.439.

43. *Аркас М.М.* Історія України-Русі / Вступне слово і коментар В.Г.Сарбея. – К.: Вища школа, 1991. – 456 с.; *Бойко О.Д.* Історія України: Посібник. – К.: Видавничий центр “Академія”, 2001. – С.214; *Борисенко В.Й.* Курс української історії: 3 найдавніших часів до XX століття. Навч. посібник. – К.: Либідь, 1996. – 616 с.; *Верига В.* Нариси з історії України (кінець XVIII – початок XX ст.). – Львів: Світ, 1996. – С.64-69; *Грицак Я.Й.* Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст.: [Навч. посібник для учнів гум. гімназій, ліцеїв, студентів іст. фак. вузів, вчителів]. – К.: Генеза, 2000. – С.19; *Грушевський М.С.* Очерк истории украинского народа. – К.: Лыбидь, 1990. – 395 с.; *Його же.* Історія України. – К.: Освіта, 1991. – 270 с.; Історія України / В.Ф.Верстюк, О.В.Гарань, О.І.Гуржій та ін.; під ред. ВА.Смоля. – К.: Альтернативи, 1997. – 416 с.; Історія України / Відп. ред. Ю.Сливка; керівник авт. кол. Ю.Зайцев. – Вид.4-те. – Львів: Світ, 2003. – 520 с.; Історія українського селянства: Нариси: В 2-х т. Т.1 / О.В.Андрощук, В.К.Баран, А.В.Блануца, К.П.Бунетян, Д.П.Вашук, В.П.Верстюк, О.М.Веселова, О.Л.Ганжа, Г.П.Герасимова; НАН України, Ін-т історії України. – К.: Наук. Думка, 2006. – 631 с.; *Кормич Л.Л., Багацький В.В.* Історія України від найдавніших часів і до XXI століття: навчальний посібник. Видання четверте. – Х.: ООО “Одісеї”, 2004. – 480 с.; *Полонська-Василенко Н.* Історія України. У 2-х т. Т.2. Від середини XVII століття до 1923 року. – 2-е видання. – К.: Либідь, 1993. – С.282.

44. *Орест Субтельний.* Україна. Історія. – К.: Либідь, 1993. – 720 с.

45. *Крип'якевич І.П.* Історія України. – Львів: Світ, 1990. – 560 с.

46. *Рибалка І.К.* Історія України. Частина 2: від початку XIX ст. до лютого 1917 року [Підр. для іст. фак. вищих навч. закладів]. – Основа, 1997. – 480 с.

47. *Там же.*

48. *Багалій О.Д.* Історія військових поселень в Україні. Із неопублікованої спадщини / НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського; Упор. В.Л.Маслійчук, Т.Г.Павлова; Вступ. ст., комент. Т.Г.Павлова. – Х.: Видавництво САГА, 2007. – 348 с.

49. *Липовская Т.Д.* Социально-экономическое положение военных поселян на Украине: Учебное пособие. – Днепропетровск: ДГУ, 1982. – 84 с.

50. *Філінюк А.Г.* Російська колонізаційна політика на Правобережній Україні на рубежі XVIII–XIX століть // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Збірник статей. Вип.9. – К.: Рідний край, 1996. – С.43-56. *Його ж.* Суспільно-політичне становище селян Правобережної України на межі XVIII–XIX століть // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. Вип.10. – К.: Універс, 2001. – С.51-54; *Його ж.* Політичне становище українського населення Правобережжя на зламі XVIII–XIX ст. // Міжнародний Науковий Конгрес “Українська історична наука на порозі XIX століття”. Чернівці 16-18 травня 2000 р. Доповіді та повідомлення / Українське історичне товариство, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Відповідальні редактори: Л.Винар, Ю.Макар. – Чернівці: Рута, 2001. – Т.1. – С.165-168; *Його ж.* Українсько-російські етнополітичні відносини у Правобережній Україні на рубежі XVIII–XIX ст. // Наукові праці Кам’янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. Т.6(8). – Кам’янець-Подільський, 2001. – С.129-139.

51. *Його ж.* Рекрутська повинність у Правобережній Україні на межі XVIII–XIX століть // Наукові праці Кам’янець-Подільського університету: Збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів і аспірантів. – Випуск 3. В 3-х томах. – Кам’янець-Подільський: Кам’янець-Подільський державний університет, інформаційно-видавничий відділ, 2004. – Т.1. – С.17-20.

52. *Там же.*

53. *Слободянюк П.Я.* Єврейські общини Правобережної України: Наукове історико-етнологічне видання. – Хмельницький, 2005. – 409 с.

54. *Бережинський В.Г.* Реформування місцевих органів воєнного управління: історичний досвід // Бюлетень воєнно-наукової інформації. – К.: Центральний науково-дослідний інститут Збройних Сил України, 2004. – №1. – С.57-77; *Його ж.* Історичний досвід створення та функціонування органів військового управління // Матеріали семінару “Реформування системи місцевих органів військового управління”. – К.: Центральний науково-дослідний інститут Збройних Сил України, 2004. – С.26-28; *Бережинский В.Г., Луцкич И.С., Перепелица М.М.* Отечественные местные органы военного управления и комплектования вооруженных сил (с древнейших времен до 1917 г.). – К.: УИВИ, 2005. – 62 с.

Summary:

The article deals with the first and the most sufficient attempts to investigate the history of the Russian army by the historians of the late XIX – beg.XXI century, who touch upon the problem of recruit obligation.

Key words: Investigation, military history, recruit obligation, tax estate.

Одержано 15 вересня 2009 р.

УКРАЇНСЬКІ НАЦІОНАЛ-КОМУНІСТИЧНІ ПАРТІЇ: ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

У статті проаналізовано роботи вітчизняних істориків кінця ХХ – початку ХХІ ст., у яких досліджувалися українські націонал-комуністичні партії.

Ключові слова: націонал-комунізм, політичні партії, боротьбисти, укаїсти.

Україна сьогодні знаходиться на стадії формування власної багато-партійної системи. З огляду на довготривале панування комуністичної ідеології актуальними виглядають дослідження діяльності українських націонал-комуністичних партій, визначення їх ролі у процесі встановлення радянської влади в Україні.

Неупереджене об'єктивне вивчення націонал-комунізму як явища розпочалося на початку 90-х років ХХ ст. Початок цим пошукам поклали публікації Ф.Рудича, в яких були представлені документи, що характеризували взаємовідносини правлячої партії КП(б)У з українськими партіями, зокрема, комуністичного спрямування¹. Наведені документи дають уявлення щодо позиції керівництва КП(б)У, яке розглядало ці партії як ідейних опонентів, всіяко обмежуючи їх діяльність.

Одним із перших вітчизняних дослідників, що зайнявся розробкою даної проблематики, є М.Панчук². У своїх публікаціях він зробив спробу пояснити причини появи націонал-комуністичних партій та причини, які призвели до їх співпраці з більшовиками. Так, на його думку, підтримка радянської влади боротьбистами та незалежними еседеками була зумовлена їх сподіваннями на корегування цієї платформи, насамперед, у національному питанні. Узагальнення своїх поглядів на націонал-комунізм М.І.Панчук висвітлив у спільній праці з зарубіжним дослідником Дж.Мейсом³. Автори визначили націонал-комунізм як універсальний феномен міжнародного комуністичного руху, який намагався поєднати теорію марксизму з “національними побажаннями” у встановленні цінності нації⁴.

Наприкінці 80-х – на початку 90-х років ХХ ст. поширення набув аналіз націонал-комунізму шляхом дослідження біографій його яскравих представників. Світ побачили публікації про діяльність Г.Гринька, Л.Коваліва, Г.Лапчинського, С.Мазлаха, Ю.Медведева, В.Шахрая, О.Шумського⁵. Значною увагою дослідників користується постать Володимира Винниченка, якого вважають одним із ідеологів даного суспільно-політичного напрямку. Вивченням його поглядів, діяльності, ідейної еволюції від со-

ціал-демократії до націонал-комунізму присвятили свої роботи Н.Кичигіна, Л.Лозинська, В.Панченко, С.Кульчицький та В.Солдатенко⁶.

Особливо слід відзначити статті О.Юренка, в яких на основі аналізу праці В.Шахрая “До хвилі. Що діється з Україною?” здійснено аналіз причин зародження українського націонал-комунізму⁷. Автором сформульовано й саме визначення українського націонал-комунізму, який він вважає суперечливим за своїм ідейно-політичним змістом суспільно-політичним рухом, що намагався поєднати вимогу повної національної емансипації та суверенної державності з класовою обмеженістю та постулатом тоталітарного комуністичного суспільства⁸.

Витоки націонал-комуністичної ідеології та її основні постулати досліджували Г.О.Дичковська, В.І.Кафарський, Ю.А.Левенець, В.А.Потульницький⁹. Розглядаючи витоки та ідеологію націонал-комунізму, вітчизняні історики намагаються дати відповідь на принципове питання – мав він національне українське коріння чи був занесений ззовні. З цього приводу думки дослідників розходяться. Так, Г.Дичковська вбачає витоки націонал-комунізму в українському соціалістичному русі. На її думку, трактування нації як органічної неподільної спільноти було притаманним як українським соціалістам, так і націонал-комуністам, з чого вона робить висновок про автохтонний характер українського націонал-комунізму¹⁰.

Іншої думки дотримується інший дослідник В.Потульницький. Він вважає, що український комунізм не варто розглядати як напрям вітчизняної суспільно-політичної думки, оскільки він: “по-перше, не залишив по собі наукової теоретичної політологічної спадщини; по-друге, не розглядав питання української держави на основі методології; по-третє, ніколи не був по справжньому українським, а лише посередницьким”¹¹.

Загальна характеристика українського націонал-комунізму міститься у ряді статей¹². Автори пропонують визначення цього суспільно-політичного явища, намагаються проаналізувати причини його виникнення. Так, В.І.Нагорний визначає український націонал-комунізм як суспільно-політичний напрям громадської думки, що в своїй політичній доктрині поєднав вимоги національного визволення з основними принципами комунізму¹³. Приблизно такої ж інтерпретації дотримуються й інші автори.

Найчастіше в науковій літературі аналіз цього суспільно-політичного явища здійснюється через висвітлення процесу оформлення та діяльності лівих течій в українських соціалістичних партіях, які стали основою майбутніх націонал-комуністичних партій. Саме ці партії вважаються організаційними складовими націонал-комунізму. Наприклад, на думку В.І.Нагорного, в українському суспільстві сформувалися три течії націонал-комунізму: боротьбизм, укапізм та федералісти КП(б)У¹⁴. О.М.Любовець

до націонал-комуністичних партій зараховує боротьбистів; українських соціал-демократів (незалежних), які згодом трансформувалися в Українську комуністичну партію (україністів); українських соціал-демократів (незалежних-лівих), що виділилися з УСДРП(нез.) і пізніше об'єдналися з боротьбистами та утворили спільну партію – Українську комуністичну партію (боротьбистів)¹⁵. Саме ці партії й стали об'єктом дослідження при вивченні націонал-комунізму.

Історія діяльності цих партій так чи інакше висвітлюється в загальних працях, присвячених аналізу участі політичних партій у боротьбі за владу в 1917–1920 рр. Вчені досліджують внутріпартійне становище в провідних українських соціалістичних партіях – УСДРП і УПСР, всередині яких посилювалися впливи лівих течій, що врешті й призвело до їхніх розколів та оформлення нових прорадянських і прокомуністичних партій.

Одним із перших досліджень у цьому напрямі стала робота А.П.Гриченко¹⁶. Зокрема, там міститься фактологічний матеріал щодо окремих епізодів з історії націонал-комуністичних партій на початку 1920 р. Так, вперше було висвітлено діяльність Зарубіжного бюро ЦК УКП(б) у Москві та Прифронтового бюро УКП(б) у Брянську, а також обставини підготовки та ухвалення “Угоди про міжпартійну співпрацю КП(б)У та УКП(б) у Всеукраєвкомі”¹⁷. Дослідниця значну увагу приділила й проблемі утворення УКП та її функціонування в 1920 р.

Державотворчі аспекти в діяльності націонал-комуністичних партій розкрив у своїй дисертації В.В.Стрілець¹⁸. Особливості стосунків більшовиків та націонал-комуністів дослідив В.І.Нагорний¹⁹. Автор зробив спробу виявити спільні та відмінні риси між більшовизмом і українським націонал-комунізмом. На основі аналізу документів і партійної практики він дійшов висновку щодо наявності багатьох спільних рис між ними як у програмному, так і в тактичному відношенні. До висновку про подібність етики лівого радикалізму більшовиків та радянських українських партій прийшов інший дослідник Ю.Г.Сергієнко²⁰.

Певні епізоди з діяльності українських комуністичних партій та їх взаємодії з більшовиками зустрічаються у дисертаціях О.В.Бобини, О.Г.Єфіменка, В.С.Лозового²¹. Дана проблематика розкривається й у ряді монографій, присвячених історії українських політичних партій. Зокрема, слід назвати роботу І.Калмакана та О.Бриндака²², а також власну монографію останнього²³. У названих працях наводяться важливі документи, що свідчать про небажання керівництва КП(б)У співпрацювати з ідейно близькими українськими комуністичними партіями. Тут чітко формулюється курс більшовиків на ліквідацію цих партій. При цьому вказується на певну відмінність заходів більшовиків при ліквідації боротьбистів, боротьбистів,

україстів. Разом із тим, автори намагаються розкрити й психологічне підґрунтя об'єднання українських комуністичних партій з КП(б)У²⁴.

Монографія Р.Ветрова та С.Донченко²⁵ висвітлює історію політичних партій України першої чверті ХХ ст., від виникнення до ліквідації багатопартійності та створення однопартійної системи. Значна увага в роботі приділяється й націонал-комуністичним партіям. Автори дали оцінку їхньої діяльності, прослідкували їх взаємостосунки з правлячою партією, також дійшли висновку, що вони зникли з політичної арени внаслідок послідовного здійснення більшовиками політики примусової ліквідації опозиції. Подією принципового значення для політичного життя України в першій половині 20-х років ХХ ст. автори назвали створення УКП, поява якої продовжила ще на п'ять років існування націонал-комуністичної ідеології, з огляду на те, що в 1920 р. припинили своє існування боротьбисти та боротьбисти.

Особливість структуризації українських партійно-політичних сил у 1917–1920 рр. розглянув у своїй статті В.Яценко²⁶. Націонал-комуністичні партії дослідник визначає як крайній лівий, найбільш радикальний табір українських політичних сил, як “третю силу”, яка виступала проміжною ланкою між більшовиками та “ортодоксальними” УСДРП і УПСР. Найбільш послідовним виразником українського націонал-комунізму він вважає УКП, яка, будучи малочисельною, не могла протистояти КП(б)У.

Особливо слід відзначити праці відомого українською вченого В.Солдатенка²⁷. У своїх фундаментальних монографіях та низці статей він досить детально дослідив історію та історіографію Української революції, розкрив діяльність українських політичних партій на різних етапах її розвитку. В його роботах багато уваги приділяється проблемі еволюції лівих українських соціалістичних груп в УСДРП та УПСР до комуністичного світогляду.

Окремо необхідно зупинитися на одній із останніх праць В.Ф.Солдатенка “У пошуках соціальної й національної гармонії (ескізи до історії українського комунізму)”²⁸. Основна увага дослідника зосереджується на періоді Української революції 1917–1920 рр., коли й відбулося організаційне оформлення націонал-комунізму. Спираючись на значний доробок попередніх досліджень, автор відтворює картину ідейно-політичного протистояння всередині українських соціалістичних партій, прослідковує особливості організації українських комуністичних груп, а згодом і партій. Водночас, аналіз не обмежується лише українськими комуністичними осередками, у роботі ретельно досліджено суперечливі ідейно-теоретичні процеси, які відбувалися в середовищі більшовиків, внаслідок чого частина з них займала позиції українського національного руху, намагалася

корегувати політику своєї партії відповідно до його потреб і завдань. Однією з головних ідей роботи є твердження, що джерелом формування українського націонал-комунізму стали партійні течії як всередині українських соціалістичних партій (УСДРП і УПСР), так і всередині КП(б)У.

Спроба комплексно охарактеризувати ідейні витoki, політичну доктрину та основні напрями діяльності українських націонал-комуністичних партій зроблена О.М.Любовець²⁹.

На сьогодні останньою працею, де аналізується діяльність українських націонал-комуністичних партій, є кандидатська дисертація В.І.Огієнка³⁰.

Складовими даної суспільно-політичної течії він називає партії боротьбистів, боротьбистів, есдеків незалежних, есдеків незалежних-лівих, Закордонну групу українських комуністів, групу “федералістів”, виділяє спільні та відмінні риси в ідеології окремих партій та груп. На основі аналізу їхніх програмних засад і тактичних дій він зробив висновок про існування окремої системи поглядів, яка намагалася поєднати радикально ліві ідеї більшовицького толку з ідеями національного визволення³¹. У дисертації також відтворено процес взаємовідносин (боротьби та співпраці) українських комуністичних партій та груп з Директорією УНР та КП(б)У.

Певне значення для вивчення діяльності українських націонал-комуністичних партій мають також деякі навчальні посібники з політичної історії України³², в яких розглядаються особливості функціонування багатопартійної системи України в добу революції та перші післяреволюційні роки. При висвітленні історії названих партій автори даних посібників основну увагу зосереджують на процесі становлення монопартійної радянської системи та на долі українських партій. Серед останніх, насамперед, варто назвати узагальнюючу роботу “Політична історія України ХХ століття”³³, у третьому томі якої автори подають зважену, правдиву оцінку історії ліквідації більшовиками опозиційних політичних партій.

Однією з складових історіографії проблеми є дисертації та статті, присвячені окремим українським націонал-комуністичним партіям. Серед названих партій найбільш вивченою є партія боротьбистів. Саме ця партія першою привернула увагу дослідників. Як зазначалося вище, окремим лідерам партії були присвячені статті. Через аналіз їхніх поглядів автори тою чи іншою мірою характеризували ідеологію боротьбизму.

Окремою працею, присвяченою партії боротьбистів, є кандидатська дисертація О.М.Любовець³⁴. У дисертації вперше у науковий обіг було введено визначення “боротьбизм”. Він був визначений як перша політично та організаційно оформлена течія українського націонал-комунізму, який виник і розвивався як історична спроба поєднати в політиці та на практиці вимоги української революції 1917–1920 рр. з основними принципами

політичної доктрини більшовизму³⁵. Авторка виокремила причини появи партії, проаналізувала її політичну доктрину, охарактеризувала соціальний та національний склад, простежила вплив у регіонах, визначила місце боротьбистів в революційних процесах 1917–1920 рр.³⁶

Предметом значної уваги вчених є й УКП. Її ідейні витoki, політична платформа, діяльність розкриваються в низці статей. Зокрема, заслуговує на увагу публікація П.Кузика³⁷. Автор називає УКП найпослідовнішою в ідейному та організаційному відношеннях українською національною комуністичною силою, опозиційною до КП(б)У. Можна цілком погодитися з його висновком, що остання, визнаючи на словах право УКП на існування, насправді влаштувала терор щодо її членів. Цікавим є й припущення П.Кузика щодо можливих перспектив діяльності націонал-комуністів, якби правляча партія дозволила їм подальше існування. Він вважає, що у процесі свого можливого майбутнього розвитку український націонал-комунізм остаточно розпався б на дві частини, два протилежні світогляди – український націоналізм і російський більшовизм³⁸. Подібне припущення, мабуть, характеризує позицію дослідника щодо неможливості поєднання націоналізму та більшовизму.

Розгляду ідейної еволюції укапістів присвячена стаття О.Г.Єфименко³⁹, де використано цікавий підхід – з'ясування впливу партійних ідейних настанов на організаційну структуру партії.

Як впливова національна комуністична партія УКП трактується й у колективній монографії Р.Терещенка, В.Іваненка та Л.Прокопенка⁴⁰. У праці зазначається, що, розділяючи програмні положення РКП(б), УКП відстоювала власну позицію в питаннях автономії України, яка суперечила великодержавним поглядам Й.Сталіна та його оточення. Саме це й стало причиною репресій проти партії. Дослідники відтворили картину ліквідаційної кампанії більшовиків проти УКП на прикладі Катеринославської губернії. За їх даними, до 1923 р. прямих репресивних дій ДПУ не проводило, а лише здійснювало викриття “шовіністичних поглядів” та введення власних агентів у первинні осередки УКП.

Особливістю оцінки УКП в історичній літературі є те, що деякі вчені не вважають її власне партією. Так, наприклад, на думку С.Кульчицького, вона не заслуговує назви партія. Як аргумент наводиться її нечисленність та той факт, що ЦК КП(б)У дозволяв існувати “галасливий, нікчемний грушці людей під претензійною назвою УКП” тільки для того, щоб підкреслити наявність в Україні політичного плюралізму⁴¹. Подібних поглядів дотримуються О.Бут і П.Добров, які в своїй роботі зазначають, що кількісний склад УКП не дозволяє говорити про політичну партію⁴². Така оцінка УКП, безумовно, є досить спірною, загалом більшість авторів

стоїть на позиції, що це була, хоча й малочисельна, але все ж таки повноцінна політична партія.

Єдиною на сьогодні комплексною, узагальнюючою роботою з історії УКП є кандидатська дисертація Ю.П.Дірявка⁴³. Загалом вона насичена значним за обсягом фактологічним матеріалом, що суттєво доповнює історію діяльності УКП. Спираючись на широкий масив джерел, автору вдалося відтворити цілісну картину організаційного становлення та розвитку партії, процесу її ліквідації. Позитивним є те, що в роботі розглянуто регіональну розгалуженість партії, виявлено її місцеві партійні осередки. Зокрема, докладно висвітлено діяльність таких великих організацій, як Київська, Катеринославська, Донецька та ін., при чому не тільки на рівні губкомів тетів, а й на повітовому та селищному рівнях. Елементом новизни є те, що автор запропонував власний варіант періодизації діяльності УКП, виокремивши три періоди.

У порівнянні з боротьбистами та укапістами, іншим українським націонал-комуністичним партіям і течіям у дослідницькому плані “пощастило” менше. Історія партії боротьбистів та інших націонал-комуністичних груп фрагментарно розглядається у працях, присвячених історії Української революції або проблемам становлення багатопартійної системи в Україні. І досі в науковій літературі відсутні окремі праці з даної проблематики. Тому партія боротьбистів, течія федералістів у КП(б)У та ін. групи чекають своїх дослідників.

Підсумовуючи аналіз історіографії українського націонал-комунізму та відповідних партій, слід зазначити, що дана проблематика є предметом активного дослідження вітчизняними вченими. На сьогодні з даної теми представлена значна кількість монографій, статей, публікацій, захищено низку кандидатських і докторських дисертацій. Водночас, даний напрям дослідження не можна вважати вичерпаним, бо ціла низка проблем ще потребує більш ретельного та досконалого вивчення.

Побіжний аналіз наявної літератури дозволяє зробити наступні висновки щодо рівня досліджуваності зазначеної проблеми та окреслити такі головні напрями подальшого можливого вивчення такого складного суспільно-політичного феномена, яким є український націонал-комунізм:

- на сьогодні найменш вивченим у діяльності українських націонал-комуністичних партій є їхня робота в радянських органах влади, характеристика позицій партійних фракцій в радах різного рівня;

- певними “білими плямами” в історичній літературі продовжує залишатися діяльність партії боротьбистів та УСДРП (незалежних-лівих), а також течії “федералістів” в КП(б)У, Закордонна група комуністів тощо, з чого випливає потреба відтворення їхньої історії діяльності;

- недостатнім на сьогодні є вивчення творчої спадщини відомих лідерів націонал-комуністичних партій та аналіз їхньої суспільно-політичної позиції на різних етапах революції;
- всебічного осмислення потребує проблема співвідношення націонал-комуністичних ідей з потребами соціального та національного розвитку України;
- необхідно створити узагальнюючу, комплексну працю, яка розкрила б усі етапи існування різних течій українського націонал-комунізму, включаючи й 20–30-ті роки.

Примітки:

1. Рудич Ф. КП(б)У и другие политические партии: партнерство или противоборство? // Коммунист Украины. – 1991. – №3. – С.73-83; №4. – С.85-94.

2. Панчук М. Націонал-ухильництво. Анатомія проблеми // Маршрутами історії. – К.: Політвидав України, 1990. – С. 213-243; *Його ж.* Партія українського національного комунізму // Наукові праці з питань політичної історії. – К., 1992. – Вип.172. – С.85-105.

3. Мейс Дж., Панчук М. Український національний комунізм: трагічні ілюзії. – К.: ІПІЕНД, 1997. – 82 с.

4. Там же. – С.3.

5. Варгатюк П.Л. Юхим Григорович Медведєв: Біографічний етюд // Про минуле – заради майбутнього. – К.: Вид-во при Київ. ун-ті, 1989. – С.237-246; *Дорошко М.С.* Георгій Латинський: від професійного революціонера до націонал-ухильника // Київська старовина. – 2003. – №4. – С.119-126; *Курас І.Ф., Овдієнко Г.О.* Шумський у роки Жовтня і громадянської війни: еволюція поглядів і політична діяльність // УІЖ. – 1990. – №12. – С.105-116; *Панчук М.І.* Життя і смерть Олександра Шумського // Про минуле – заради майбутнього. – К.: Вид-во при Київ. ун-ті, 1989. – С.319-331; *Польовий М.П.* Нарком Григорій Гринько // Там же. – С.332-341; *Юренко О.П.* Із мороку забуття. Мазлах (Робмен) Сергій Михайлович // Реабілітовані історією. – Київ-Полтава, 1992. – С.228-241; *Його ж.* Левко Борисович Ковалів // УІЖ. – 1993. – №1. – С.94-104 та ін.

6. *Кичигина Н.* Політична концепція В.К.Винниченка // Політологічні читання. – 1994. – №2. – С.83-95; *Лозинська Л.О.* Державотворча діяльність В.К.Винниченка (березень 1917 – вересень 1920 рр.): Автореферат дис. ... канд. іст. наук. – К., 1996. – 26 с.; *Кульчицький С.В., Солдатенко В.Ф.* Володимир Винниченко. – К, 2005. – 376 с.; *Панченко В.* Марксист, який хотів залишитися українцем: Володимир Винниченко // Україна Incognita. – 2002. – С.271-282; *Солдатенко В.Ф.* Володимир Винниченко: на перехресті соціальних і національних прагнень. – К.: Світогляд, 2005. – 324 с.; *Його ж.* Три Голгофи. Політична доля Володимира Винниченка. – К.: Світогляд, 2005. – 350 с. та ін.

7. *Юренко О.* Василь Шахрай: “Пливти проти течії” // Політологічні читання. – 1993. – №3. – С.56-112; *Його ж.* Василь Шахрай: сторінки життя й діяльності. Світогляд. Доля // УІЖ. – 1995. – №1. – С.67-79.

8. Націонал-комунізм // Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К.: Генеза, 1996. – С.725-726.

9. Дичковська Г.О. Український націонал-комунізм. – К.: ТОВ “Міжнародна фінансова агенція”, 1998. – 58 с.; *Кафарський В.І.* Комунізм і український національно-визвольний рух. – Івано-Франківськ: Плай, 2002. – 832 с.; *Левенець Ю.* Теоретико-методологічні засади суспільно-політичної думки: проблеми становлення та розвитку (друга половина XIX – початок XX століття). – К.: Стилюс, 2001. – 585 с.; *Його ж.* Ліворадикальні партії в Україні напередодні жовтневого перевороту // УЗЖ. – 1992. – №3. – С.23-31; *Потульніцький В.А.* Теорія української політології: Курс лекцій: Навч. посіб. – К.: Либідь, 1993. – 191 с.

10. Дичковська Г.О. Український націонал-комунізм. – К.: ТОВ “Міжнародна фінансова агенція”, 1998. – 58 с.

11. *Потульніцький В.А.* Теорія української політології: Курс лекцій... – С.102.

12. *Ветров Р.І.* Історія становлення націонал-комуністичних партій в Україні (1917–1920 рр.) // Етнополітологія в Україні: здобутки, проблеми, перспективи. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, м.Київ, 27-28 вересня 2003 р. – К., 2004. – С.226-233; *Гарань О.* Націонал-комунізм та українська революція: романтика і реальність // Сучасність. – 1994. – №1. – С.158-161; *Любовець О.М.* Націонал-комунізм як ідейно-політична течія // Комунізм України. – 2000. – №1. – С.64-67; *Нагорний В.І.* Націонал-комунізм в історії КП(б)У на Вінниччині в 1919–1920 рр. // Тези доповіді дванадцятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1993. – С.44; *Його ж.* Генеза українського націонал-комунізму (1917–1920 рр.) // Україна: минуле, сьогодення, майбутнє. – К., 1999. – С.169-182 та ін.

13. *Нагорний В.І.* Генеза українського націонал-комунізму (1917–1920 рр.)... – С.180.

14. *Там же.* – С.178.

15. Див.: *Любовець О.М.* Націонал-комунізм як політична альтернатива революційної доби 1917–1920 рр. // Україна в революційних процесах перших десятиліть XX століття. – К.: ІПіЕНД, 2008. – С.439-514.

16. *Гриценко А.П.* Політичні сили у боротьбі за владу в Україні (кінець 1917 – початок 1919 рр.). – К., 1993. – 101 с.; *Її ж.* Політичні сили у боротьбі за владу в Україні: рік 1919. – 1996. – 81 с.; *Її ж.* Політичні сили у боротьбі за владу в Україні: рік 1920. – 1997. – 94 с.

17. *Її ж.* Політичні сили у боротьбі за владу в Україні: рік 1920. – С.7-10.

18. *Стрелець В.В.* Державотворча діяльність політичних партій України (1917–1920 рр.): Автореферат дис. ... канд. іст. наук. – К., 1992. – 13 с.

19. *Нагорний В.І.* Більшовизм та український націонал-комунізм в добу революції (1917–1920 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1995. – 227 с.

20. *Сергієнко Ю.Г.* Етика лівого радикалізму в суспільно-політичному житті України з початку XX століття до 60-х років: Дис. ... докт. іст. наук. – К., 1996. – 380 с.

21. *Бобина О.* Діяльність Української Соціал-Демократичної Робітничої Партії в умовах української національно-демократичної революції 1917–1920 рр.: Дис. ... канд. іст. наук. – К., б.р. – 200 с.; *Єременко О.* Українські політичні партії та їх роль у розвитку державотворчих процесів в Україні (1917–1920 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – Харків, 1998. – 164 с.; *Лозовий В.* Кам’янецька доба Директорії УНР (червень-листопад 1919 р.): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1998. – 188 с.

22. *Калмакан І., Бриндак О.* Виникнення та еволюція національної партійної системи в

Україні в ХХ ст. – Одеса, 1997. – 192 с.

23. *Бриндак О.* Ліквідація більшовиками політичної опозиції та встановлення одно-партійної системи в Україні в 20-ті роки ХХ століття. – Одеса, 1998. – 183 с.

24. *Там же.* – С.169.

25. *Встров Р., Донченко С.* Політичні партії України в першій чверті ХХ століття (1900–1925 рр.). – Дніпропетровськ-Дніпродзержинськ, 2001. – 245 с.

26. *Яценко В.* Українські партійно-політичні сили в 1917–1920 рр.: особливості структуризації // Вісник Дніпропетровського ун-ту. Історія і археологія. – 1998. – №4. – С.72-83.

27. *Солдатенко В.Ф.* Українська революція. Історичний нарис. – К.: Либідь, 1999. – 978 с.; *Його ж.* Українська революція: концепція та історіографія 1918–1920 рр. – К.: Пошуково-видавниче агентство “Книга пам’яті України”, видавничий центр “Просвіта”, 1999. – 508 с.; *Його ж.* Проблема класово- і національно-політичних сил у концепції української революції // УІЖ. – 1997. – №5. – С.3-17; №6. – С.3-14; *Його ж.* Незламний. Життя і смерть Миколи Скрипника. – К.: Пошуково-видавниче агентство “Книга пам’яті України”, 2002. – 352 с.; *Його ж.* Актуальні теоретико-методологічні проблеми історіографічного освоєння досвіду Української революції 1917–1920 рр. // Наукові записки / Курасівські читання. – К.: ППІЕНД, 2006. – Вип.30. – Кн.2. – С.453-466 та ін.

28. *Солдатенко В.Ф.* У пошуках соціальної й національної гармонії (ескізи до історії українського комунізму). – К.: Світогляд, 2006. – 479 с.

29. *Любовець О.М.* Націонал-комунізм як політична альтернатива революційної доби 1917–1920 рр. // Україна в революційних процесах перших десятиліть ХХ століття. – К.: ППІЕНД, 2008. – С.439-514.

30. *Огієнко В.І.* Діяльність українських націонал-комуністів (1918–1920 рр.): Автореферат ... канд. іст. наук. – К., 2008. – 14 с.

31. *Там же.* – С.11.

32. *Кондратюк В.О., Буравченкова С.Б.* Українська революція: здобутки і втрати в державо-творчих змаганнях (1917–1920 рр.). – К., 1998. – 280 с.; *Павленко Ю., Храмов Ю.* Українська державність у 1917–1919 рр. (Історико-генетичний аналіз). – К., 1995. – 263 с.; *Рубльов О.С., Ресніт О.П.* Українські визвольні змагання 1917–1921. – К.: Видавничий дім “Альтернативи”, 1999. – 320 с.; Українська державність у ХХ ст.: Історико-політологічний аналіз / В.Адамський та ін. – К., 1996. – 435 с.; Українська революція 1917 – початку 1918 рр. – Запоріжжя: Просвіта, 1998. – 262 с.; Українська революція і державність (1917–1920 рр.). – К.: Парламентське видавництво, 1998. – 247 с. та ін.

33. Політична історія України ХХ століття: У 6 т. / Ред. кол.: І.Курас та ін. – К.: Генеза, 2003. – Т.3. – 447 с.

34. *Любовець О.М.* Партія боротьбистів в українській революції 1917–1920 рр.: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1993. – 166 с.

35. *Там же.* – С.152.

36. *Єфименко О.Г.* Політична доктрина боротьбистів: витоки та сучасність // Вісник Харківського університету. – 1996. – №387: Історія України. – Вип.1. – С.166-171; *Любовець О.М.* Боротьбисти і більшовики: співпраця та протиборство // Наукові записки. – Вип.7.

– К.: ІПіЕНД, 1999. – С.121-134; *Її ж.* Боротьбизм і проблеми становлення української державности // Наукові записки. – Вип.9. – К.: ІПіЕНД, 1999. – С.95-99; *Її ж.* Роль боротьбизму в Українській революції 1917–1920 рр. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, 1999. – Т.3(5). – С.243-250; *Її ж.* Організаційне оформлення партії боротьбистів і її діяльність в період гетьманщини // Студії з архівної справи та документознавства. – Т.5. Гетьман Павло Скоропадський та Українська Держава 1918 року. – К., 1999. – С.70-73; *Її ж.* Бойова діяльність боротьбистів у 1918–1920 рр. // Наукові записки. – Вип.28. – К.: ІПіЕНД, 2005. – С.106-119.

37. *Кузик П.* Ідеологія національної трагедії (український націонал-комунізм як продукт антагоністичних світоглядів) // Людина і політика. – 2000. – №1. – С.54-57.

38. *Там же.* – С.57.

39. *Єфименко О.Г.* Укапісти: оцінка організаційної консолідації через призму ідейної еволюції // Вісник Харківського університету. – 1998. – №401. – Історія України. – Вип.2. – С.370-376.

40. *Тереценко Р., Іваненко В., Прокопенко Л.* Минуле з гірким присмаком: Репресії в історичній ретроспективі радянського суспільства. – Дніпропетровськ, 2002. – 240 с.

41. *Кульчицький С.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – К.: Основи, 1996. – С.251.

42. *Бут О., Добров П.* Економічна контрреволюція в Україні в 20–30 роках ХХ ст. Від нових джерел до нового осмислення. – Донецьк, 2002. – 317 с.

43. *Дірявка Ю.П.* Українська комуністична партія (укапістів): утворення, діяльність та ліквідація (1920–1925 рр.): Автореферат ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2008. – 17 с.

Резюме

В статтє проанализированы работы отечественных историков конца ХХ – начала ХХІ в., в которых исследовались украинские национал-коммунистические партии.

Ключевые слова: *национал-коммунизм, политические партии, боротьбисты, укапісты.*

Одержано 6 жовтня 2009 р.

ВИТОКИ ТА ПОЧАТКОВИЙ ЕТАП РОЗВИТКУ ІСТОРИЧНОЇ ГЕОГРАФІЇ У КРАЇНАХ ЄВРОПИ (до початку XVII ст.)

У статті розповідається про виникнення і початковий етап розвитку історичної географії як наукової дисципліни у країнах Європи до початку XVII ст.

Ключові слова: історична географія, наука.

Ще чотири десятиліття тому видатний український учений Ф.П.Шевченко зазначав, що об'єктивний розвиток історичних досліджень веде до виникнення “на стиках наук” нових наукових напрямів, а також до перетворення в самостійні галузі наукового знання окремих спеціальних історичних дисциплін – історичної хронології та історичної географії¹. Особливо активно історико-географічні дослідження в світі та Україні, зокрема, розвиваються з середини 70-х років XX ст.². Проте історична географія як наукова дисципліна має набагато довшу історію.

На жаль, в сучасній українській науці з історії історичної географії є лише кілька розвідок Я.Верменич, у яких акцентується на зв'язку останньої з регіоналознавством³, та узагальнююча стаття С.Трубчанінова⁴. Хоча не втратила свого наукового значення фундаментальна робота з історії історичної географії В.Яцунського⁵, проте ряд її положень давно потребують уточнень і доповнень. У даній статті йтиметься про витоки історичної географії та початковий етап її розвитку в країнах Європи.

Як відомо, у античні часи чіткої межі між географією та історією не існувало. Так, географічні описи подавали також відомості про політичний і суспільний устрій, фіксували деякі історичні події.

У “Іліаді” великого грецького поета Гомера⁶ (більшість учених вважає, що він жив у VIII ст. до н.е.), яка розповідає про останній рік Троянської війни, вміщена надзвичайно важлива історико-географічна інформація. До 2-ї пісні “Іліади” входить “Беотія” – перелік “корабельних вождів” з кораблями греків-ахейців, які прибули під стіни Трої. Цей фрагмент твору також називають “Каталогом кораблів”. Гомер розповідає про 29 загонів греків, називаючи вождів (Агамемнон, Менелай, Одиссей, Нестор, Аркесілай, Пенелей, Протоенор, Клоній, Аскалаф та ін.), міста (Афіни, Аргос, Корінф, Мікени, Спарта, Орхомен, Медеон, Платеї, Гіпофиви, Пілос тощо), території (Гірія, Авліда, Аркадія, Давліда, Анеморея, Халкіда, Еретрея, Лакедемон, долини “святої Кефіс-ріки”, Бесси, Скарфу, Авгеї, узгір'я Кіллени, острови Саламін, Ітака, Родос та ін.), племена

(фокеї, локри, абанти, магнети тощо) – всього 223 імені. В результаті вимальовується вся географія грецької коаліції: держави материкової Греції і островів у Егейському та Іонійському морях. У наступних рядках (“Каталог троянських сил”) подана географія майже всієї Малої Азії та прилеглої частини Європи – 90 імен зі складу Троянської коаліції: вожді (Гектор, Еней, Архелок, Асій, Наст, Амфімах та ін.), міста (Гроя, Зелія, Абіда, Сест тощо), племена (пеласги, фракіяни, пеоняни, пафлагоняни, алізони, місяни, кари, лікіяни та ін.). Ще в VI ст. до н.е. “Беотію” досліджував Дамаст Сігейський. У II ст. до н.е. Аполлодор Артемітський написав працю з 12 книг про “Каталог кораблів”, а Деметрій зі Скепсіса – 30 книг про “Каталог троянських сил”. Дослідники допускають, що “Каталог кораблів” складено на підставі більш давнього писемного документу мікенської доби (XIII ст. до н.е.)⁷.

Елементи історичної географії зустрічаються також в “Історіях” Геродота з Галікарнасса (близько 490–430 рр. до н.е.); працях грецького історика Полібія (II ст. до н.е.); римського ученого-енциклопедиста Марка Теренція Варрона (116–27 рр. до н.е.), автора 74 творів, які склали 620 книг; Страбона з Амасії (близько 63 р. до н.е. – після 21 р. н.е.), автора “Історичних записок” в 43 книгах та “Географії” в 17 книгах – найбільшої і найвизначнішої античної праці з цієї науки; раннього римського географа Помпонія Мели (I ст. н.е.); Павсанія, інших античних авторів⁸.

Полібій, уродженець Мегалополя в грецькій Аркадії, наставник і друг римського полководця Сципіона, написав “Всесвітню історію” в 40 книгах. Він завжди намагався особисто ознайомитися з місцем описуваних подій. Під час облоги Карфагену вчений навіть отримав від Сципіона флот для дослідження берегів Африки⁹. 151 року до н.е. Полібій спеціально виїжджав для огляду місцевості, де в 217 р. до н.е. війська Ганнібала перейшли через Альпи. Він навіть вказав, хоча й неточно, протяжність Альп – 2200 стадій¹⁰.

“Опис Еллади” Павсанія (близько 115–180 рр. н.е.) поєднав у собі традиції опису місцевості зі звітами про мандрівки, розповідями про релігійні святині, історичні події, міфологію. “Опис” складається з десяти книг (1 – Аттика, 2 – Корінфія, 3 – Лаконія, 4 – Мессенія, 5–6 – Еліда, 7 – Ахайя, 8 – Аркадія, 9 – Беотія, 10 – Фокіда). Твір Павсанія одні дослідники відносять до “періегеси” (у перекладі з грецької – “опис дороги навколо чого-небудь”). Інші вважають, що його праця ближче до “екзегети” (“коментарі”) – поширеного жанру античної літератури (метою таких праць був не опис дороги з вказівкою яскравих орієнтирів, а пояснення місцевих старожитностей і святинь, з переказом міфів і легенд). Існує також гіпотеза, що твір слугував путівником для туристів і паломників¹¹.

У ранньому середньовіччі історико-географічна складова була присутня у творах історика та християнського теолога Орозія (близько 385–420 рр.), готського історика Йордана (VI ст.), зачинателя середньовічного енциклопедизму Ісидора Севільського (560–635 рр.), “шанованого” Беди з Нортумбрії (близько 672–735 рр.) та деяких інших авторів¹².

Твори античної доби для учених-гуманістів XIV–XVI ст. стали не лише джерелом знань, але й взірцем, на який вони орієнтувалися при написанні власних праць. Італійські гуманісти зверталися до вивчення античної або давньої географії (*vetus geographia*) з метою визначення географічних об’єктів античності та біблійних часів, їхнього відношення до об’єктів сучасної географії¹³.

“Перший гуманіст”, поет і учений Франческо Петрарка (1304–1374 рр.), чудово знав твори античних істориків і географів, давні й сучасні географічні карти. Його друг, відомий міланський діяч Джованні Манделлі, запропонував здійснити спільне паломництво у Святу Землю. Петрарка відмовився, але надіслав путівник, написаний ним наприкінці березня 1358 р. Пізніше у видавців він отримав назву “Сирійського путівника” (*Itinerarium Syriacum*). Центральне місце в творі відводиться описові узбережжя Італії, вздовж якого паломники повинні були плисти кораблем. Петрарка розповідає про сучасні й давні міста (Генуя, Ліворно, Остія, Формії, Неаполь та ін.), острови (Корсіка, Ельба, Ігіліум, Понтія, Іскла, Капрі), гори (Фалернські пагорби, Везувій), миси, озера тощо. Далі йде короткий опис узбережжя Греції, Малої Азії, Сирії та Палестини. Автор подає стисло характеристику християнських святинь Єрусалиму, потім описує шлях у Єгипет і сам Єгипет. Основна увага приділяється Олександрії, описом якої і закінчується “*Itinerarium Syriacum*”¹⁴.

На думку дослідника історії історичної географії В.Яцунського, у творах Петрарки вже можна знайти зародок історичної географії¹⁵.

Секретар папської канцелярії Флавіо Біондо (1392–1463 рр.) уславився своїми працями, серед яких були трактати “Відновлений Рим” (*Roma Instaurata*) та “Люстрована Італія” (*Italia Illustrata sive Lustrata (nam uterque titulus doctis placet) in regiones seu provincias divisa XVIII*). У передмові до останнього 1453 року він писав: “Я хочу спробувати, чи не зможу завдяки набутим мною знанням з історії Італії визначити нові назви її старовинних місцевостей і народів, значення нових місць та відродити пам’ять про зруйновані і, нарешті, пояснити неясне в історії Італії”. Учений планував розповісти про 18 регіонів (без островів і Риму), але зміг описати лише 14 областей (Лігурія, Етрурія, Лаціо, Умбрія, Піценум, Романдіола, Ломбардія, Венеція, Марка Тарвісіна, Аквіленсис, Істрія, Самніум, Кампанія, Апулія)¹⁶.

В.Яцунський зазначає, що хоча в “Italia Illustrata” історична географія подана не як окрема самостійна частина, а на фоні інших елементів цієї роботи, проте “у формуванні історичної географії як наукової дисципліни цій праці Біондо належить дуже велика роль”. “Italia Illustrata” стала суттєвим кроком вперед у справі формування історичної географії¹⁷.

У трактаті “Roma Instaurata” (написаний між 1444 і 1446 рр., опублікований в 1470 р.), який базувався на значній джерельній базі, Біондо першим з учених подав детальний історико-топографічний опис Риму¹⁸.

Праці Біондо витримали чимало видань, їхній вплив прослідковується до XVIII ст. На прохання Біондо Джакомо Брачеллі зробив опис узбережжя Лігурії¹⁹. Перший історик-гуманіст Нідерландів Гербенус, який навчався в Італії, написав трактат “Traiectum Instauratum”²⁰. Конрад Кельтес (1459–1508 рр.) спробував організувати видання серії історико-топографічних нарисів під назвою “Germania Illustrata”²¹. Саме Кельтес знайшов надзвичайно важливе джерело – римську карту IV ст., яку передав своєму знайомому – міському писарю Аугсбургу, імперському раднику Конраду Певтінгеру (1465–1547 рр.)²².

З іменем засновника й керівника римського гуртка гуманістів – Римської академії – Помпонія Лета (1428–1497 рр.) пов’язують цікаві історико-географічні дослідження. У 1470-х рр. він навіть здійснив т.зв. “Скіфську подорож” з метою віднайти прикмети Скіфії у топоніміці й побуті населення середньовічної території України і суміжних земель²³.

Вплив античної традиції на середньовічну історичну географію можна прослідкувати на прикладі “Трактату про дві Сарматії” (опублікований у 1517 р.) поляка Матвія з Мехова (Меховського, Меховіта; 1457–1523 рр.), професора і ректора Краківського університету. “Дві Сарматії” у Меховіти – це “Русь” і “Московія”, причому під “Руссю” він розуміє ті українські й білоруські землі, які входили до складу Польсько-Литовської держави²⁴.

Визначною особистістю свого часу був професор-гуманіст Вольфганг Лаціус (Lazio, 1514–1565 рр.) – лікар, фізик та історик, багаторічний декан медичного факультету Віденського університету, двічі обирався ректором цього закладу. Лаціус об’їхав багато земель, які належали династії Габсбургів, опрацював чимало архівних документів. Імператор Фердинанд I надав йому звання імперського історіографа за книгу “Turpi chorographici provinciarum Austriae” (1561 р.), над якою автор працював майже п’ять років. Метою Лаціуса був опис земель Австрії і возвеличення династії Габсбургів, тому він надзвичайно ретельно підбирав документи, ілюстративний матеріал, власноруч виготовив декілька карт. Лаціус доводив, що витоки історії Австрії та дому Габсбургів слід шукати у часи Великого

переселення народів. Історичні карти в книзі відображали “дуалістичність” Австрії – давньої і нової, а також територіальні претензії Габсбургів (“Королівство Австрія або Австрія на Рейні ...”, “Королівство на Сході чи нова Австрія”, “Східна Марка”, “Баварська Марка”)²⁵.

Італієць Олександр Гваньїні (1538–1614 рр.), який перебував на службі в польського короля, 1578 року видав “Опис Європейської Сарматії” (“Sarmatiae Europaeae descriptio, quae regnum Poloniae, Letyaniam, Samogitiam, Russiam, Massoviam, Prussian, Pomeraniam, Livoniam, et Moschoviae, Tartariaeque partem complectitur”). Ця праця латинською мовою пізніше видавалася в Базелі (1582 р.) та Франкфурті-на-Майні (1584 і 1600 рр.); перекладася на німецьку, чеську і польську мови. У цьому творі зустрічаємо як географічно-етнографічні описи окремих регіонів України та Польщі, так і нарис історії України від Київської Русі до середини XVI ст. Більш докладний історичний нарис подає польськомовне видання цієї праці – “Хроніка Європейської Сарматії” (1611 р.)²⁶.

Англійського історика Вільяма Кемдена (1551–1623 рр.) вважають послідовником Біондо. Перше видання його великого твору латинською мовою “Britannia” (Britannia sive Florentissimorum Regnorum Angliae, Scotiae, Hiberniae et Insularum adiacentium ex intima antiquitate Chorographica Descriptio) з’явилося у 1586 р. Наступні латиномовні видання виходили в Лондоні – у 1587, 1590, 1594, 1600, 1607 рр. і Франкфурті – у 1590 і 1619 рр., перше видання англійською мовою – у 1610 р. (наступне – у 1637 р.)²⁷.

Працюючи над книгою, Кемден витратив чимало зусиль для збирання матеріалів: він об’їхав усю країну та вивчив усі праці давніх авторів, які мали відношення до Британії. Праця Кемдена поділяється на дві частини. У першій частині йде мова про Британію в цілому. У другій, основній частині (4/5 об’єму книги), – опис країни за регіонами. Праця починається з розмірковування про назву країни – Британія. Далі описуються племена бритів, розповідається про римське завоювання Британії, знахідки британських і римських монет, про англосаксів, данців і норманів у Британії. В основу поділу на регіони покладено розташування племен бритів в античний період. Історико-географічний огляд регіону включав загальну історію графства та опис населених пунктів у географічному порядку. Захоплені ерудицією автора книги, сучасники називали Кемдена “Варроном, Страбоном і Павсанієм Британії”²⁸.

До Великих географічних відкриттів європейські географи широко використовували праці античних авторів. Складання карт з “давньої” географії не вважалося історичним дослідженням. “Давня” картографія була таким самим повноцінним розділом географії, як і картографія “сучасна”²⁹.

Історичну географію від “сучасної географії” відділив фламандський картограф Абрагам Ортелій (Ortelius, 1527–1598 рр.). У травні 1570 р. в Антверпені побачив світ його латиномовний атлас “Театр світу” або “Огляд земної кулі” (Theatrum Orbis Terrarum). У передмові вказувалося, що знання географії необхідні для розуміння історичних подій. Ортелій був упорядником і редактором карт. В атласі подавався список картографів, праці яких були використані (навпроти Герарда Меркатора зроблено напис: “Птолемей нашого часу”)³⁰.

“Theatrum Orbis Terrarum” мав величезний успіх, тому в 1570 р. вийшло ще три накладі 1-го латинського видання цієї праці. Наступного року вийшов атлас на фламандській мові, у 1572 р. – на французькій і німецькій мовах, у 1588 р. – на іспанській, у 1606 р. – на англійській, у 1608 р. – на італійській³¹. Окрім великого, видавався атлас меншого формату – “Epitome Theatri Orbis Terrarum”³². Якщо у першому виданні “Theatrum Orbis Terrarum” було 53 карти, то в англійському 1606 року – вже 166 карт, водночас з видання 1570 року залишилося лише 29 карт³³.

1571 року Ортелій видав окремим накладом свою першу історичну карту (“Romani imperii imago”). У 1579 р. підготовлені ним три історичні карти (Римської імперії, Давньої Греції, мандрівки апостола Петра) увійшли до “Theatrum Orbis Terrarum” і склали спеціальну частину атласу – “Paregon Theatri Orbis Terrarum”. 1584 року в його складі було вже 11 карт, у 1590 р. – 25. “Paregon”, який виходив під девізом: “Географія [є] оком історії” (Historiae oculus geographia), є майже виключно оригінальною працею самого А.Ортелія, виконаною на підставі ретельного вивчення творів античних авторів³⁴.

Важливою історико-географічною працею Ортелія став словник, який спочатку входив до “Theatrum Orbis Terrarum”. У 1578 р. він вийшов окремою книгою. У 1587 р. автор переглянув і доповнив її, а також дав нову назву – “Thesaurus Geographicus recognitus et auctus”. Під керівництвом Ортелія було виконано гравіювання на міді римської карти, яка отримала назву “Tabula Peutingeriana”. У 1598 р., вже після смерті картографа, її надрукував видавець Моретус (до атласу Ортелія ця карта ввійшла у 1624 р.)³⁵.

Поява праць А.Ортелія стимулювала інтерес до історико-географічних досліджень у Європі, а також стала прикладом для наслідування іншими ученими і видавцями. Так, у 1572 р. Георг Браун і Франс Хогенберг почали видавати в Кельні атлас міст світу – “Civitates orbis terrarum”, який виходив до 1618 р.³⁶. Коли у 1577 р. Ортелій побував в Англії, відбулося його знайомство з Кемденом. Саме Ортелій запропонував йому створити історико-географічний опис Британії³⁷. Купець і учений Маркус

Вельзер, який виявив римську карту в бібліотеці свого родича К.Певтінгера і надіслав її Ортелію, у 1591 р. опублікував її фрагменти зі своїми коментарями у друкарні Альдуса Мануція у Венеції³⁸.

Кінець XVI ст. ознаменувався появою нового жанру історичної географії, який невдовзі стали називати державознавством. Його засновником вважають італійського гуманіста, географа і правника Джованні Ботеро (1533–1617 рр.), автора надзвичайно популярного в Європі енциклопедичного видання – “Універсальних реляцій” (Рим, 1591–92 рр.). Ця праця Ботеро витримала чимало перевидань та перекладів, зокрема й на польську мову (Краків, 1609, 1613 та 1659 рр.). Розповідаючи про Європу, Ботеро описав також Україну і Кримське ханство, використавши твори античних і середньовічних авторів, а також видання ранньомодерної епохи (С.Мюнстер, А.Поссевіні)³⁹.

У цілій низці праць з історії окремих країн велике місце відводиться історичній географії. Так, професор Гейдельберзького університету Марквард Фрехер (1556–1614 рр.) у 1599 р. видав твір з історії Пфальцу (“Originum palatinae commentarius”), у якому дослідив історичну географію цього регіону Німеччини⁴⁰.

Професор Лейденського університету, німець за походженням, Філіп Клювер (Cluverius, 1580–1622 рр.) був автором книг з географії давньої Німеччини (“Germaniae Antiquae libri tres”, 1616 р.), давньої Італії (“Italia Antiqua”, 1624 р.), давньої Сицилії (“Sicilia Antiqua; cum minoribus insulis, ei adjacentibus. Item Sardinia et Corsica”, 1619 р.), а також підручника давньої і нової географії (“Introductio in universam geographiam tam veteranam quam novam”). В.Яцунський підкреслює, що хоча Клювер не розширив змісту історичної географії, проте, застосувавши критичний аналіз джерел, зробив суттєвий крок вперед у методологічному відношенні⁴¹.

Таким чином, витоки історичної географії сягають ще античної доби. Елементи історико-географічних досліджень прослідковуються в працях давньогрецьких, римських істориків та географів, окремих європейських авторів раннього середньовіччя. XIV–XV століттями датуються поява перших спеціальних праць з історичної географії. Наприкінці XVI – на початку XVII ст. відбулося відокремлення історичної географії від “сучасної географії”, напрацьовуються прийоми наукового пошуку та методологія.

Примітки:

1. Шевченко Ф.П. Питання спеціальних історичних дисциплін у світлі ленінського вчення // Український історичний журнал. – 1970. – №4. – С.31-40.

2. Див.: Трубочанінов С.В. Історична географія: виникнення наукової дисципліни та її роз-

виток // Трубочанінов С.В. Историко-географічні дослідження. – Кам'янець-Подільський: Оіом, 2008. – Т.1. – С.16-20.

3. *Верменич Я.* Исторична географія й регіонознавство: наступність і взаємодія // “Істину встановлює суд історії”. Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка / Національна академія наук України. Інститут історії України. – Т.2. Наукові студії. – К., 2004. – С.488-516; *Верменич Я.* Роль історико-географічних досліджень у становленні регіоналістики // Историко-географічні дослідження в Україні / Національна академія наук України. Інститут історії України. – Вип.9. – К., 2006. – С.5-20.

4. *Трубочанінов С.В.* Назв. праця. – С.5-27.

5. *Яцунский В.К.* Историческая география: история ее возникновения и развития в XIV–XVIII веках. – М.: Изд. АН СССР, 1955. – 332 с.

6. Тексти: *Гомер.* Іліада / Переклад із старогрецької Бориса Тена. – К.: Дніпро, 1978. – 430 с.; *Илиада* / Пер. с древнегреч. Н.Гнедича. – М.: Дюна, 1993. – 432 с. та ін. видання.

7. Див., зокрема: *Гордезиани Р.В.* “Каталог кораблей” “Илиады” (филологическо-исторический анализ) / Автореф. дисс. ... канд. филолог. наук. – Тбилиси: Изд. Тбилисского университета, 1967. – 18 с.; *Андреев Ю.В.* Политическая география Гомеровской Греции (К вопросу о датировке “Каталога кораблей” в “Илиаде”) // Древний Восток и античный мир. – М.: Наука, 1980. – С.128-152; *Клейн Л.С.* Данайская Илиада. К характеристике источников и формирования гомеровского эпоса // Вестник древней истории (Москва). – 1990. – №1. – С.222-253.

8. *Геродот.* Історії в дев'яти книгах / Переклад, передмова та примітки А.О.Білецького. – К.: Наукова думка, 1993. – 576 с.; *Щеглов Д.А.* Научная география периода между Гиппархом и Птолемеем в отражении римских географических сочинений // Мнемон: Исследования и публикации по истории античного мира / Под ред. Э.Д.Фролова. – СПб., 2004. – Вып.3. – С.429-452; *Арский Ф.Н.* Страбон. – М.: Мысль, 1974. – С.3-71; *Страбон.* География в 17 книгах / Пер. с древнегреч. Г.А.Стратановского. – М.: Ладомир, 1994. – 940 с.; *Clarke Katherine.* Between Geography and History: Hellenistic Constructions of the Roman World. – Oxford University Press, 1999. – 407 p.; *Strabo's Cultural Geography: The Making of a Kolossourgia* / Edit. D.Dueck, H.Lindsay, S.Pothecary. – Cambridge University Press, 2005. – 286 p.; *Pomponius Mela* / Edit. A.Silberman. – Belles Lettres, 1988. – 442 p.

9. *Сидорович О.В.* Pax Romana во “Всеобщей истории” Полибия // Новый исторический вестник. – 2001. – №2 ([http://www.nivestnik.ru/2001_2.shtml](http://www.nivestnik.ru/2001_2/2.shtml)).

10. *Полибий.* Всеобщая история в сорока книгах / Пер. с греч. и комментарии Ф.Г.Мищенко. – СПб.: Наука, Ювента, 1994. – Т.1. – Кн.3. – §48.

11. *Никитюк Е.В.* Историко-антикварное сочинение Павсания в русле так называемого “Греческого возрождения” // Павсаний. “Описание Эллады”. – СПб.: Алетейя, 1996. – Т.1. – С.20-40; *Cherry J.F.* Travel, Nostalgia, and Pausanias's Giant // PAUSANIAS – Travel and Memory in Roman Greece / Edit. S.E.Alcock, J.F.Cherry, J.Elsner. – Oxford University Press, 2001. – P.247-255; *Jones C.P.* Pausanias and His Guides // Ibidem. – P.33-40; *Rutherford I.* Tourism and the Sacred: Pausanias and the Traditions of Greek Pilgrimage // Ibidem. – P.40-53; *Wagstaff J.M.* Pausanias and the Topographers: The Case of Colonel Leake // Ibidem. – P.190-207.

12. *Merrills Andrew H.* History and Geography in Late Antiquity. – Cambridge University Press, 2005. – 386 p.; *Иордан.* О происхождении и деяниях гетов (Getica) / Вступ. ст., пер., коммент.

Е.Ч.Скржинской. – 2-е изд., испр. и доп. – СПб.: Алетея, 2001. – 506 с.; *Павел Орозий*. История против язычников. Книги I–III. – СПб.: Алетея, 2001. – 384 с.; *Беда Достопочтенный*. Церковная история народа англос / Пер. с лат., вступ. статья, комментарии В.В.Эрлихмана. – СПб.: Алетея, 2001. – 363 с.

13. *Историография античной истории* / Под ред. В.И.Кузицина. – М.: Высшая школа, 1980. – С.19-22; *Яцунский В.К.* Указ. соч. – С.26.

14. *Яцунский В.К.* Указ. соч. – С.29-33; *Edson E.* The World Map, 1300–1492: The Persistence of Tradition and Transformation. – Baltimore (Maryland): John Hopkins University Press, 2007. – P.91; *Petrarch's Guide to the Holy Land: Itinerary to the Sepulcher of Our Lord Jesus Christ* / Text, transl., commentary Theodore J. Cachey, Jr. – Notre Dame (Indiana): University of Notre Dame Press, 2002. – 235 p.

15. *Яцунский В.К.* Указ. соч. – С.33.

16. Там же. – С.65-70; *Biondo Flavio's Italia Illustrata, Volume 1: Northern Italy* / Text, transl., commentary Catherine J. Castner. – Global Academic Publishing, 2005. – 385 p.

17. *Яцунский В.К.* Указ. соч. – С.70.

18. *Davidson N.* Rome // The Renaissance in national context / Ed. R.Porter, M.Teich. – Cambridge University Press. – 1991. – P.43-44.

19. *Яцунский В.К.* Указ. соч. – С.71-72.

20. *Jsewijn J.* The Coming of Humanism to the Low Countries // *Itinerarium Italicum: The Profile of the Italian Renaissance in the Mirror of its European Transformations*. – Boston (MA): Brill, 1975. – P.257.

21. *Spitz Lewis W.* The Course of German Humanism // *Itinerarium Italicum*. – P.403.

22. *Handbuch der bayerischen Geschichte*. – Band III, 2: *Geschichte Schwabens bis zum Ausgang des 18. Jahrhunderts*. – 3. neu bearb. Aufl. – München: Verlag C.H.Beck, 2001. – S.673; *Van den Broecke Marcel P.R.* Unstable editions of Ortelius' atlas (<http://www.orteliusmaps.com>).

23. *Наливайко Д.* Очима Заходу. Рецепція України в Західній Європі XI–XVIII ст. – К.: Основи, 1998. – С. 95–101.

24. *Меховский Матвей*. Трактат о двух Сарматиях. Известия иностранцев о народах СССР. – М., Л.: Издательство АН СССР, 1936. – 288 с.

25. *Goffart Walter A.* Historical Atlases: The First Three Hundred Years, 1570-1870. – Chicago: University of Chicago Press, 2003. – P.61-66.

26. *Гваньїні О.* Хроніка Руської землі // *Всесвіт*. – 2000. – №11-12. – С.127-136.

27. *Cormack Lesley B.* Charting an Empire: Geography at the English Universities, 1580–1620. – University of Chicago Press, 1997. – P.177.

28. *Яцунский В.К.* Указ. соч. – С.131-132.

29. *Goffart Walter A.* Op. cit. – P.13-37.

30. *Яцунский В.К.* Указ. соч. – С.102-106, 108; *Cocca P.I.* Історія картографування території України: Підручник. – К.: Либідь, 2007. – С.57.

31. *Van den Broecke Marcel P.R.* Op. cit.

32. *Яцунский В.К.* Указ. соч. – С.106.

33. *Van den Broecke Marcel P.R.* Op. cit.
34. *Ibidem*; Яцунский В.К. Указ. соч. – С.108-119; *Goffart Walter A.* Op. cit. – P.30.
35. Яцунский В.К. Указ. соч. – С.119-124; *Van den Broecke Marcel P.R.* Op. cit.
36. *Thrower Norman J.W.* Maps & Civilization: Cartography in Culture and Society. – Second Edition. – Chicago, 1999. – P.85.
37. Яцунский В.К. Указ. соч. – С.131.
38. Там же. – С.123-124; *Van den Broecke Marcel P.R.* Op. cit.; *Handbuch der bayerischen Geschichte.* – S.671.
39. Мицик Ю.А. Историко-географічний опис України у творі італійського гуманіста XVI ст. Джованні Ботеро // *Історичні дослідження. Вітчизняна історія.* – К.: Наукова думка, 1982. – Вип.8. – С.29-33.
40. Яцунский В.К. Указ. соч. – С.134-135.
41. Там же. – С.182-195; *Kish George.* A Source Book in Geography: Harvard University Press, 1978. – P.364-365.

Резюме

В статье рассказывается о возникновении и начальном этапе развития исторической географии как научной дисциплины в странах Европы к началу XVII в.

Ключевые слова: историческая география, наука.

Одержано 15 вересня 2009 р.

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 271.222(438)“16”

В. О. Ореховський

У ПОШУКАХ РЕЛІГІЙНОГО ЄДНАННЯ: ПРОЕКТИ “УНІВЕРСАЛЬНОЇ УНІЇ” ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII ст. У РЕЧІ ПОСПОЛИТІЙ

Стаття присвячена післяберестейським унійним проектам першої половини XVII ст.

Ключові слова: Україна, Річ Посполита, проект, релігія, унія.

Головною проблемою церковного життя в Україні кінця XVI – першої половини XVII ст. була проблема ідеї релігійного порозуміння, що постійно проходила червоною стрічкою у відносинах між православними і католиками. Саме тому у цей період висувається ряд проектів унійного спрямування – проектів об’єднання двох конфесій в одну церковну одиницю.

Вивчення цього надзвичайно важливого етапу унійних змагань стало можливим завдяки працям А. Жуковського [6], І. Хоми [16], О. Барана [1], С. Плохія [11; 12], Б. Флорі [15] та ін. Однак, досліджуючи спроби церковного порозуміння українців між собою та Римом, головну увагу вчені приділяли виключно Берестейській унії 1596 р. Пост-Берестейська доба знаходилася на “другому плані” цих наукових пошуків. Це зумовило інтерес автора даної статті до проблем укладення “універсальної унії” у першій половині XVII ст. та причин невдач цих об’єднавчих зусиль.

З усіх спроб церковного єднання лише одна – Берестейська унія – виявилася життєздатною. Однак, за словами знаного американського славіста Пьотра Вандича, унія ця, “...яку Рим вважав кроком на шляху до об’єднання Західної та Східної церков, а Варшава – знаряддям інтеграції українсько-білоруських земель у Річ Посполиту, призвела до неочікуваних результатів. По-перше, непокірна православна ієрархія пішла в підпілля разом із вірними їй масами. Це залишило офіційну Унійську церкву ієрархією без віруючих. А коли Православна церква здобула могутніх заступників, серед яких були деякі козацькі лідери, правителі мусили її визнати” [3, 129].

Таким чином, розкол руської спільноти на два табори, що протистояли один одному, викликав, як наслідок, сплеск пошуків варіантів можливого єднання. Нові переговори з цього приводу розпочалися вже у 1623 р. На сеймі була створена спеціальна королівська комісія, завданням якої було знайти можливості для співпраці між православним митрополитом Й.Борецьким та уніатським – В.Рутським. Йшлося про необхідність скликання спільного православно-уніатського собору, що вирішив би принципові розбіжності між двома церквами, а також обрав би українського патріарха (проект піднесення Київської митрополії до патріаршого рівня, а також проект перенесення столиці Константинопольського патріархату в одне із міст Київського патріархату почали обговорюватися ще з 80-х років XVI ст.) [2, 193-198; 9, 230-231]. Однак, православна сторона не змогла дати конкретних відповідей посланцям уніатського митрополита щодо місця та часу можливого собору. Отже, переговори зупинилися [9, 232].

Уніати звернулися за консультаціями до Риму щодо подальшої співпраці із православними. Відповідь апостольського престолу зводилася до наступного: універсальна унія є поза компетенцією провінційного собору. Якщо ж говорити про можливість об'єднання православних з уніатами, то це могло здійснитися тільки на умовах Берестейської унії (абсолютно неприйнятної для частини населення) і лише після цього допускалися вибори українського патріарха. Однак, у кінці 20-х років XVII ст. поновлюється об'єднаний рух представників двох церков. У лютому 1629 р. на Варшавському сеймі православні послы М.Кропивницький і Л.Древинський та уніат Й.Баковецький представили королю план спільного собору у Львові, якому мали передувати православний та уніатський собори [9, 234-235].

На уніатському соборі, що відбувся у Володимирі 9 липня 1629 р., було прийняте рішення створити Київський патріархат, а також прийти до об'єднання на його основі, якщо патріарх визнає католицьке сповідання віри, а також заявить про свій послух папі. Для того, щоб привернути на свій бік більше православних, уніатський митрополит В.Рутський навіть запропонував обрати на патріарший престол П.Могилу (майбутнього київського православного митрополита) [9, 236; 10, 82; 14, 183]. Православний собор, що відбувся у Києві не пристав на пропозицію уніатів. Сильний тиск з боку опозиції, де значну роль відігравали світські елементи, зробив неможливою участь у спільному соборі навіть тих православних, які були до цього схильні [9, 236]. Таким чином, події 20-х років XVII ст. засвідчили взаємовиключні умови скликання православно-уніатського собору, що висувалися обома сторонами. Церковні діячі виявилися не здатними перевести ідею “універсальної” унії на основі українського патріархату із царини теоретичних дебатів у площину практичних втілень.

Однак, не дивлячись на ці невдачі, ідея уніонального об'єднання залишалася і надалі актуальною. У 1635 р. волинський воевода князь Сангушко надіслав до Риму новий проект “загальної унії” русинів. У ньому він змальовував вельми райдушні перспективи об'єднаної церкви. Згідно з його слівом, представники світської та духовної еліти православних прагнуть мати власного Київського патріарха, що перебував би під папською опікою. Його обрати повинен був новий церковний собор. Реакція апостольського престолу практично не відрізнялася від позиції попередніх років: проект унії прийняли схвально, але зазначили, що об'єднання можливе тільки на умовах виконання пунктів Флорентійського собору 1439 р., що передбачав підпорядкування православної церкви римському понтифіку [9, 237-238].

До спроб порозумітися між уніатами та православними прилучається державна влада. Прагнення короля Владислава об'єднати обидві течії східної церкви у межах Речі Посполитої під владою самостійного “руського патріарха” пояснювалося не стільки бажанням захисту інтересів святої церкви, скільки необхідністю зберегти власний вплив і контроль над православним населенням держави. 5 вересня 1636 р. Владислав IV видає універсал із закликом до представників обох церков порозумітися між собою. Король дав зрозуміти, що найбільш підходящою кандидатурою на український патріарший престол він бачить православного митрополита П.Могилу. Однак, королівські ініціативи залишилися без відповіді. Подальші спроби зрушити це питання з мертвої точки, що продовжувалися на сеймах 1638 та 1641 рр., також не закінчилися успіхом [5, 453; 7, 159-160; 8, 245; 12, 133].

Головною перепоною, що стала на об'єднаному шляху, було неспівпадіння засад для налагодження відносин між католиками та православними. Для останніх питання про об'єднання мало бути вирішеним за умови соборної згоди усіх східних патріархів. Унія для них розумілася не як приєднання до католицької церкви, а як повернення до стародавніх часів “отців церкви”. Для Риму ж унія була не об'єднанням двох рівноправних церков, а приєднанням схизматиків-православних до апостольського престолу з обов'язковим визнанням зверхності Римської церкви. Крім того, православна церква вилучалася з єднання із іншими східними церквами, особливо константинопольським патріархом. Отже, кардинальні розбіжності у поглядах православних та католиків на справу “універсальної унії”, непоступливість обох сторін фактично зробили марними політичні і дипломатичні зусилля королівської адміністрації.

Останні спроби об'єднання церков, що відбулися у 1640-х роках, були також зніційовані уніатськими колами. Причини такої наполегливості

та ентузіазму слід шукати у тому, що “...легалізація та зміцнення православної церкви посилювала в офіційних колах сумніви з доцільності існування церкви уніатської. Ставлення до унії як до “сварливої і неспокійної подруги” лише посилювалося в 30-ті та 40-ві роки, переходячи у масові випадки дискримінації уніатів з боку урядовців і, особливо, римсько-католицького духовенства” [8, 244-245]. Таким чином, поєднання “Русі з Руссю” серед ряду питань повинно було сприяти підвищенню статусу уніатської церкви.

Ініціатива нових уніональних пошуків надійшла від уніатського митрополита А.Селяви . У 1643 р. до Риму прибув його представник, єпископ Терлецький, який знову порушив перед папою питання про унійні справи [9, 241; 10, 84]. У відповідь на це у листопаді цього ж року папа Урбан VIII написав декілька листів до української ієрархії, П.Могили, А.Кисіля, короля та вищих урядовців Речі Посполитої. В них міприсутні заклики знову розпочати унійну співпрацю [9, 241]. У 1645 р. до Риму відправляється посланець короля Владислава IV його найближчий радник у релігійних питаннях Валеріян (Максиміліян) Магні. Однією із пропозицій, які він презентував апостольському престолові, був новий план “універсальної унії”. Щодо його авторства, то більша частина істориків поділяє думку, що документ цей вийшов з-під пера митрополита Петра Могили та православного магната Адама Кисіля [12, 134].

Документ складався із двох частин: 1) Критика Берестейської унії 1596 р. Відмічалось, що остання не відповідала ідеї справжньої злуки (латиною “unio”, а не “unitas”, що означає “єдність”); 2) Новий план, який передбачав об’єднання двох рівних церков, а не підпорядкування одна одній. Що ж стосується питання українського патріархату, то у проекті воно не зачіпалося [4, 95-96]. Відомий історик-україніст С.Плохій зауважує, що, можливо, це було причиною того “...чому Конгрегація пропаганди віри поставилася до нього (проекту – В.О.) прихильніше, ніж до попередніх планів православно-уніатського примирення” [12, 134]. Проект П.Могили та А.Кисіля був прихильно сприйнятий у Римі і апостольський престол вирішив вести на його основі подальші переговори. Справа була доручена папському нунцієві у Речі Посполитій. Але смерть П.Могили у 1647 р. припинила подальший хід переговорів, а Хмельниччина остаточно розірвала їх із кличем: знищити Берестейську унію 1596 р. [12, 134].

Отже, черговий етап унійних зусиль завершився нічим. Нежиттєздатні компроміси, до яких схилилися обидві сторони, не змогли поєднати “Русі з Руссю”. Для православних це єднання було можливим тільки за умови рівноправних відносин, а не за відносин залежності. Для Риму ж “універсальна унія” повинна була обов’язково слідувати шляхом Берестя

1596 р. За словами відомого спеціаліста у галузі історії та богослов'я Східної церкви Ернста Суттнера, "...латиняни не помітили або не хотіли помічати, що східні християни тільки тоді могли би зберегти вірність древньоцерковній традиції, якщо б при укладенні унії вони вступили би в інші відносини з Римським престолом, чим ті, в яких були з ними західні єпархії. Вони втратили з поля зору те, що існувала величезна різниця між тим, що вважали правильним вони, і тим, що вважали східні єпископи, зокрема клір Київської митрополії" [13, 141]. Це взаємне непорозуміння обернулося великим протистоянням у майбутньому.

Джерела і література:

1. Баран О. Спроби єдності Церков в католицькій перспективі // Науковий конгрес у 1000-ліття хрещення Руси-України. Збірник праць ювілейного конгресу. – Мюнхен, 1989. – С.236-268.
2. Беднов В.А. Православная церковь в Польше и Литве (по Volumina Legum). – Мн.: Лучи Софии, 2002. – 432 с.
3. Вандич П. Ціна свободи. Історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодення. – К.: Критика, 2004. – 463 с.
4. Великий В. Важливий проект Петра Могили від 1645 р. / Католицький щорічник. – К.: Видавничий дім "KM Academia", 1998. – С.95-96.
5. Воейков Н.Н. Церковь, Русь и Рим. – Мн.: Лучи Софии, 2000. – 656 с.
6. Жуковський А. Петро Могила і питання єдності церков. – К., 1997.
7. Зноско К. Исторический очерк церковной унии. – М.: Мартис, 1993. – 234 с.
8. Історія релігії в Україні: у 10 т. Т.ІІ. Українське православ'я / За ред. проф. П.Яроцького. – К., 1997. – 376 с.
9. Історія релігії в Україні: у 10 т. Т.ІV. Католицизм / За ред. проф. А.Колодного. – К., 2001. – 598 с.
10. Панас К. Історія Української церкви. – Львів: Трансінтех, 1992. – 160 с.
11. Плохий С. Папство и Украина. Политика римской курии на украинских землях в XVI–XVII веках. – К., 1989.
12. Плохий С. Наливайкова віра: Козаки та релігія в ранньомодерній Україні. – К.: Критики, 2005. – 496 с.
13. Суттнер Э. Христианство Востока и Запада. – М.: Библиейско-богословский институт св. апостола Андрея, 2004. – 320 с.
14. Федорів Ю. Історія церкви в Україні. – Львів: Свічачо, 2001. – 362 с.
15. Флоря Б.Н. Вопрос о "новой унии" в украинско-белорусском обществе 20-х – 40-х гг. XVII века / Дмитриев М.В., Заборовский Л.В., Турилов А.А., Флоря Б.Н. Брестская уния 1596 г. и общественно-политическая борьба на Украине и в Белоруссии в конце XVI – начале XVII вв. – Т.2. – М., 1999. – С.112-150.
16. Хома І. Київська митрополія в Берестейський період. – Рим, 1979.

Резюме

Стаття посвячена послеберестейским унійним проектам первой половины XVII века.

Ключевые слова: Украина, Речь Посполитая, проект, религия, уния.

Одержано 15 вересня 2009 р.

УДК 331.556.46(498.6)“18”:913(7)

Г.В.Чайка

ПРАЦЕВЛАШТУВАННЯ ТА РІВЕНЬ ЗАРОБІТКІВ БУКОВИНСЬКИХ ЕМІГРАНТІВ ПЕРШОЇ ХВИЛІ У КРАЇНАХ АМЕРИКИ

У статті йдеться про рівень заробітків, зайнятість, працевлаштування буковинських заробітчач та переселенців у країнах Америки, про труднощі, які їм доводилося долати при пошуку роботи, про рівень добробуту іммігрантів, допомогу з їх боку рідним у старому краї.

Ключові слова: заробіток, зайнятість, працевлаштування, буковинці, іммігрант, переселенець, Буковина, Канада, США, Аргентина, Бразилія.

До питання про рівень заробітків, зайнятість, працевлаштування буковинських заробітчач та переселенців у країнах Америки зверталися у своїх працях і вітчизняні, і зарубіжні дослідники: Ю.Бачинський [1], А.Стрелко [15], І.Настасівський [10], О.Сич [14], С.Качараба і М.Рожик [6] та ін.

Але питання буковинських заробітчач і переселенців потребує ще докладнішого вивчення. У пропонованій публікації ставиться за мету розширити знання про колишніх наших співвітчизників, про те, з якими труднощами доводилось стикатись буковинцям при пошуку роботи та працевлаштуванні, якими були заробітки буковинських заробітчач та переселенців.

Слід сказати, що у Канаді оплата праці у різних провінціях у кінці XIX – на початку XX ст. була неоднаковою. Як зазначалося в одному з повідомлень, “посліднім часом зачали Русини їхати в Брітіш Колумбію переважно на роботу. Платня робітника в сій провінції лучша, ніж в

других провінціях Канади. Звичайний робітник в сій провінції побирає від 250 до 300 дол. денно (1 дол.=5 австр. крон). В майнах (шахтах. – Г.Ч.) і каменоломах заробляють від 3 до 7 дол. денно. Фактом є, що много з руських працюючих зложили від 1500 до 2000 долярів готівки” [5, 287], ті, що працюють в дальших провінціях Канади, як Альберта або ще дальше Брітіш Колумбія, присилають місячно заощаджених 200 корон (у джерелах долари часто подавалися в австр. кронах) [10. – 1913. – 6 серп.]. Григорій Скегар (виходець з буковинського села Погорілівки, 1908) у Канаді працював на різних роботах, зокрема у копальнях золота у Британській Колумбії [9, 580].

У зв’язку з тим, що постійної роботи для іммігрантів часто не було, особливо під час криз і, відповідно, – безробіття, вони мусили погоджуватися на будь-яку роботу. Так, Денис Мойсюк із с.Брідка (прибув 1907 р.) спочатку працював водоносом на залізниці в місцевій Ред. Дір (Альберта), одержуючи по 15 центів за годину праці при 10-годинному робочому дні з вирахуванням 75 центів щодня за харчі, 1 дол. на місяць на лікаря. Потім працював на будівництві готелю у м.Вегривилі, на цегельні, згодом у госпіталі, впродовж 1909 р. – на вугільній шахті в Кенморі (Альберта), потім 8 місяців у Британській Колумбії на будівництві тунелів, далі на трачках, знову на вугільній шахті, на залізниці, на судах, потім знову у Кенморі на шахті, з жовтня 1913 р. – на 6-місячних вчительських курсах у Вегривилі (з дому мав 4 класи гімназії), потім 3 місяці учителював у поселенні Шипинці, навчаючи дітей українців рідної мови, співу і музики. Перед війною його як знавця кількох мов взяли на роботу в банк і т.д. [13. – 1991. – 18 січ.].

Як при переселенській, так ще більшою мірою при заробітчанській (кількарічній) заокеанській еміграції важливе значення мав рівень заробітків. Адже буковинці не знічев’я покидали близьке заробітчанство в сусідніх Румунії, Бессарабії, Україні, а саме через низькі заробітки і сподівання заробити за океаном у кілька разів більше, щоб мати можливість вислати грошей для родини. Спочатку ці суми були незначні, а з 1899 р. – вже досить помітні. Тому в численних джерелах про еміграцію, поряд з умовами праці (тривалість робочого дня, характер праці, вимоги роботодавців, їх ставлення до заробітчан та ін.), здебільшого містилася інформація і про рівень оплати праці. Інформували про це владу й австро-угорські консульства за кордоном, щоб та мала об’єктивні дані про еміграцію своїх громадян. Так, у копії повідомлення австро-угорського консульства в Монреалі, надісланій в МВС у Відні, а звідти – Крайовому управлінню Буковини 4 лютого 1902 р., зазначалося, що у Канаді під час збирання врожаю старанний робітник одержує на фермі в середньому 30–

35 дол. на місяць (з харчами і нічлігом). Цілорічні робітники одержують 15–20 дол. на місяць (з харчуванням і житлом) [4. – Оп.1. – Спр.6888. – Арк.193]. Однак характерним було й таке явище, як дискримінація в оплаті праці: вихідцям з Буковини, як і з Галичини, платили за одну й ту ж роботу значно менше, ніж місцевим робітникам [7, 11].

Досить конкретно дані про рівень заробітків у Канаді та США давали у липні–серпні 1913 р. учасники анкети, проведеної редакцією газети “Нова Буковина”. Так, з Чорторії і сусідніх сіл повідомляли, що в Канаді заробітки набагато кращі, ніж в Румунії і Німеччині – 2,2 дол. на день у землеробстві і 3 дол. (15 крон) – на шахтах. Двое, що виїхали раніше, за півріччя вислали додому по 245 к., один – майже 2 тис. к. за рік, інші – менше, двое – нічого [12. – 1913. – 2 лип.]. На Волоку-над-Дерелуєм і Великий Кучурів, повідомляв інший учасник анкети, щомісяця емігранти присилають по 30–40 тис. к. (6–8 тис. дол.) [12. – 1913. – 16 лип.]. З Василева, Кулівців і Чунькова повідомляли, що в Канаді заробітчани працюють за 2–3 дол. на день і щомісяця на ці три села присилають 30 тис. к. (6 тис. дол.) [12. – 1913. – 16 лип.]. Депутат Буковинського сейму А.Лукашевич, який взяв участь у цій же анкеті 1913 р. від Заставнівського виборчого округу, на питання про рівень заробітків відповідав: “В окремі села Заставнівського повіту емігранти присилають щороку 100 тис. к.” [12. – 1913. – 20 лип.]. З Топорівців учасник анкети Старчук повідомляв, що заробітчани з села їдуть лише до Канади, переважно до Альберти, і кожний заробляє стільки, що може щороку прислати 1300–1400 к. (260–280 дол.), а з Британської Колумбії – і по 200 к. на місяць, у той час як з Румунії прислали щомісяця 20–24 к. [12. – 1913. – 3 серп.]. Учителі з Чорнівки і Добринівців Ілюк і Петрюк повідомляли на питання анкети, що заробітчани-емігранти з цього села заробляють в Канаді щороку по 1000, а дехто і по 2 тис. к. [12. – 1913. – 6 серп.] і по стільки ж (по 1 тис. к.) прислали з Канади і близько 100 заробітчан з Кичери [12. – 1913. – 6 серп.].

Але при всіх труднощах, поневіряннях, дискримінації в оплаті праці, її високій інтенсивності, відсутності для буковинських заробітчан за океаном соціального захисту і т.д. їхні заробітки у 8–10 разів були вищими, ніж на Буковині [4. – Оп.2. – Спр.18639. – Арк.1-104], що давало можливість заробітчанам надсилати деякі кошти рідним у старий край [5, 266].

Сам факт надсилання зароблених грошей у те чи інше буковинське село мав своєрідний “підстьобуючий” вплив на посилення еміграції. Так, після того, як у с.Митків емігрант Василь Остафійчук уже через півроку після від’їзду прислав у 1901 р. батькові 300 крон – нечувано значний для Буковини заробіток – молоді хлопці цього села поспішно почали збиратися теж за океан [4. – Оп.1. – Спр.8634. – Арк.3].

На прислані (привезені) з-за океану кошти сім'ї, батьки, взагалі родичі сплачували борги, недоїмки по податках, викупували заборговану землю чи інше майно, купували речі домашнього вжитку, необхідне знаряддя праці, як також робочу і продуктивну худобу, інколи купували й землю, ремонтували чи й будували житло, давали як посаг новоствореним молодим сім'ям та ін. Деякі заробітчани навіть вкладали зароблені гроші у сільські ощадно-кредитні каси (райфазенки) під проценти. Наприклад, у такій касі в Топорівцях у 1913 р. було на рахунку 30 тис. крон, зароблених в Канаді [12. – 1913. – 3 серп.]. Для частини буковинських селян, які скупили землі в емігрантів, уже не було нагальної потреби переселитися до Канади. Та й ті, що заробили певні суми і прикупили землі, теж помітно зміцнили своє господарство. Весь цей процес певною мірою сприяв пом'якшенню напруги з малоземелям в окремих селах. “Вливання” цих інвестицій, в основному, підтримувало існування дрібних селянських господарств і рідко спрямовувалося на якесь значне розширення чи й створення нового виробництва. А через те, що привезені з-за океану не такі вже й значні суми зароблених грошей [16, 34] швидко розходилися, то заробітчанами доводилося після приїзду, нетривалого перебування вдома, біля сім'ї, знову покидати рідну домівку, їхати “по доляри” і вдруге, і в третє, і в четверте [12. – 1913. – 6 серп.].

Значно перспективнішим було вкладання зароблених важкою кількісною працею коштів переселенцями в Канаді. Наполеглива важка праця перших фермерів для багатьох буковинців не пропала марно. Подолавши величезні труднощі, багато хто з них поступово зміцнювали своє економічне становище. “Чоловік, котрий попрацював на фермі 6 до 10 літ, – йшлося у праці “Західна Канада” (1907 р., Манітоба), – знаходиться у таких матеріальних відносинах, серед яких він не знаходився в старім краю, працюючи там ціле своє життя. Так само кожний робітник, заробивши трохи гроша, чекає тільки нагоди, щоб взяти собі добру ферму і вести життя незалежне” [5, 271]. А про русинів центральної частини провінції Альберти тут же зазначалося: “Кожний з руських фермерів має досить зораної землі, багато покупували вже по дві ферми від компаній і пересічно кожний держить яких 15 до 50 штук худоби” [5, 285].

У США буковинці-чоловіки наймалися переважно на неперестигні, некваліфіковані і малооплачувані роботи, на які американські робітники не хотіли йти: на будівництві підносили цеглу, розчин, йшли й на різні земляні роботи – копання канав, каналів, на пробивання земної товщі і будівництво шахт, працювали на лісорозробках, на шахтах [3. – 1903. – 8 трав.]. “До чого ж бо й був спосібний мужик з ... галицького чи буковинського села... сей необоротний, темний мужик, що коли мав з чим до діла,

то з старим примітивним плугом, з батою, з кінями, з худобою”, – писав Ю.Бачинський, [1, 138]. Він вважав, що серед українських робітників у США некваліфіковані становили не менше 98% [1, 140]. За даними Ю.Бачинського, українські (отже, слід розуміти і буковинські) робітники при 9–12-годинному робочому дні (закон США дозволяв і 14–16-годинний робочий день) заробляли в США на початку ХХ ст., як мовиться, по мінімуму. На шахтах на сході країни під землею їх денна плата становила 1–1,5 дол., бувало рідко 2–4 дол., на поверхні – 1 дол., на вугільних “млинах” (дробарках) – 0,8 дол. На металургійних, цукрових, цементних заводах – 1–1,55 дол.; на лісозаготівлі – 20–25 дол. на місяць на своїх харчах і помешканні, на лісопильнях – 1–1,35 дол. на день, на будівництві залізниць – 1 дол. на день, на фермах – 10–15 дол. на місяць без харчів і помешкань. Дещо вищою була денна плата на заході країни: на шахтах – 2–3 дол., на будівництві залізниць – 1,5–2 дол. і т.д. Але місцеві американські робітники заробляли до 160 дол. на місяць [1, 138-140; 3. – 1896. – 24 груд.].

Буковинські іммігранти у США наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. знаходили роботу на шахтах Пенсільванії, Іллінойсу, Нью-Джерсі, Коннектикуту, Вірджинії. Ніякої техніки безпеки, вентиляції у цей період там ще не було, робота потребувала великої фізичної сили, витривалості та здоров’я. Належного медогляду та допомоги для іммігрантів теж не було. Часто траплялися і нещасні випадки [12. – 1913. – 12 жовтн.]. Газета “Буковина” писала: “Наші емігранти в Сполучених Державах заняті в переважній частині при тяжких роботах, наражаються на утрату здоров’я або й життя, і справді нещастя лучаються доволі часто” [3. – 1903. – 22 лист.].

Причиною того, що більшість буковинців наймалася на найважчі і низькооплачувані роботи, було те, що, в основному, вони були селянами і не мали навичок роботи у промисловості. Характерно, що вони при найманні питали не про характер роботи, а про те, скільки наймач буде платити. Звиклі до важкої роботи у старому краї, вони ладні були йти на найважчі роботи, щоб тільки більше їм платили. Негативно впливала на наймання і “без’язикість” буковинців, тобто незнання ними англійської мови. Прибувши до США з однією, головною метою – у будь-який спосіб щось заробити, зекономити на утриманні себе і додому дещо вислати, буковинці, як і галичани, наймалася там на різні роботи навіть тоді, коли їх американські колеги-робітники страйкували.

Важкими були умови праці на земляних роботах, де “галичан та буковинців зневажають найнесовіснішим способом; наглядачі поводяться з ними надзвичайно грубо і навіть б’ють” [8, 28]. Їх могли вигнати з роботи без будь-яких пояснень, могли не заплатити за виконану роботу. Правди годі й було шукати [1, 161, 162].

Жінки були ще менш пристосованими до умов, у яких вони опинились. Дехто влаштувався служницями у багатіїв, мити посуд у ресторанах, дехто знаходив роботу на фабриках на найнижчеоплачуваних роботах. Пізніше жінки могли влаштуватися кухарями, офіціантками, швеями. Заробітки на цих роботах були незначними. Наприклад, Джозефа Браун (з Гурагумори, Пд. Буковина) у 1912 р. заробляла 3 долари на тиждень, з яких один йшов на орендну плату за житло, другий – на харчування і якісь продовольчі товари, і один вона витрачала на себе [17; 18].

У сільському господарстві буковинців у США як фермерів було дуже мало, бо на час початку буковинської еміграції до США землі під ферми в основному вже були роздані [3. – 1906. – 24 груд.].

Жили перші українські заробітчани у США, здебільшого, у несприятливих умовах, особливо ті, у кого заробітки були невисокими. Ю.Бачинський, відвідавши такі помешкання, зазначав: “Наперед можна вгадати доми, в котрих мешкають українські іммігранти – се найлихіші (найгірші. – Г.Ч.) доми, які суть в 3’єдинених Державах... [1, 202, 203].

Про харчування заробітчани цей же автор констатував: “Харч в Америці українським іммігрантам взагалі не смакує... іммігранти загально купують найгірші віктуали (продукти. – Г.Ч.), щоби якнайдешевше все вийшло” [1, 219]. Зокрема, за фунт (0,45 кг) яловичини – 10 центів, за курча – 7 ц., за хліб – 2 ц., кварту молока – 5 ц. і т.д. [17; 18].

Поступово окремі українці, у т.ч. й буковинці-переселенці, які заробили певний капітал, втягувалися у різного роду бізнес: шинкарський, крамничний, м’ясиницький, ощадно-кредитний, посередницький (при пошуку роботи, різних торговельних операціях), торговельний (з продажу книг, корабельних квитків), поштарський (при пересилці грошей у старий край), а подекуди – погребальний [3. – 1906. – 24 груд.]. Країна великих можливостей надавала їх лише людям працюючим, здібним, ощадливим, хазяйновитим, зрештою – спритним, оборотливим, тверезим, винахідливим, цілеспрямованим.

Заробітки в Аргентині для тих, хто прибув на кілька років (на будівництво залізниць, лісозаготівлю, скотобійні, фабрики та ін.) становили в середньому 2,5 дол. США на день, але 1,5 дол. вираховувалося на харчування. Тож заробити там якусь достатню суму грошей було складно. Іларіон Мандрик і Василь Мазур з Буковини працювали там два роки на заготівлі лісу, але не могли заробити навіть на зворотний квиток. Їм вдалося найнятися на корабель наглядачами худоби, яку везли на продаж в Європу, і в такий спосіб добратися додому. Згодом вони з родинами емігрували до Канади [19, 406].

В історії еміграції з Буковини до Аргентини у свій час (1911–1912) став

відомим на всю Австро-Угорщину сумнозвісний факт, коли крайові власті Буковини єдиний раз за всі роки першої хвилі заокеанської еміграції взялися, було, організувати, фінансувати, доставити емігрантів до Аргентини, контролювати там їхні заробітки і доставити їх назад на Буковину.

На початку жовтня 1911 р. у Чернівцях відбулася крайова нарада, організована виконавчим комітетом крайового сейму. На ній поміщики і орендарі маєтків скаржилися на нестачу робочої сили під час літньо-осінніх збиральних робіт, бо буковинські сільськогосподарські робітники у цей час на заробітках в Румунії, Російській імперії та інших країнах. Було запропоновано і ухвалено: в зимній час, коли на Буковині не ведуться сільськогосподарські роботи, направляти буковинських сільськогосподарських робітників на заробітки в Аргентину, де у цей час літо. А наробившись впродовж “аргентинського” літа, вони, прибувши додому, навряд чи під час “буковинського” літа будуть вдаватися до відхідництва і будуть найматися у “своїх” місцевих поміщиків й орендарів.

Представники виконавчого комітету крайового сейму вступили з цією метою у переговори з посланником Аргентини у Відні й домовилися, що на перший раз з Буковини буде направлено туди 500 робітників, а якщо справа буде успішною, то й більше.

Вдалося загітувати лише 257 чол. із сіл Св. Іллі, Тишевіці, Босанча, Іпотешти, Калафінденшти, Щербівці, Балківці, Негостина, Ботушаниця, Вашківці-над-Сіретом, Чагор, Жадова, Коровія, Білка, Бадівці, Старі і Нові Фратівці, Городник, Милешівці, Воловець, тобто з тих сіл, звідки найбільше людей йшло на сезонні заробітки в Румунію.

За домовленістю Крайового банку з відповідною фінансовою установою кожен із 257 робітників підписував вексель на 409 крон на дорожні витрати, які зобов'язувався повернути із заробітку. 19 листопада 1911 р. вони під наглядом кількох представників, призначених крайовим комітетом, відправилися з Чернівців на Трієст. У Буенос-Айрес прибули аж 21 грудня, коли збиральні роботи уже йшли повним ходом. Працювали спочатку на збиральних роботах у різних місцевостях за 400–500 км одна група від іншої, заробляючи по 5 песо на день (1 песо=0,42 дол. США). Але роботи не вистачало, харчування було поганим, аргентинські наглядачі ставилися брутально. Робітники запротестували і з великими труднощами більшість повернулися додому. Від них влада ще довго вимагала вернути борг по векселях [4. – Оп.2. – Спр.27955. – Арк.1-28].

Дехто залишився на інших роботах – у кар'єрах у каменоломнях, на ритті канал тощо. “Ми пішли... до каміння на акорд від візка по 28 крейцарів каміне лупати, – писав додому один молодий робітник 31 березня 1912 р. – Нам виходить по 3 пезо і 20 сентаво в день...”. Інший сповіщав:

“Дорогі мої родичі, доношу Вам відомість ... щом в роботі вже роблю. Дві неділі робив денно, а тепер роблю на акорд від візка: налупати каміння і накидати візок платять 24 грейцарів. Заробляємо по 2 пеза 50 сентаво і по 3 пеза. Неню, я Вам пишу, що се є дуже тяжка робота. Ми як прийшли першої днини, зачали розбивати каміне, то нам із рук ішла кров так, як би повідтинав пальці. Мені попукали мозелі, мені було 27 мозелів на руках, бо та довбня, що нев камінь лупають, важе 20 кг...” [2. – 1912. – 1 чер.].

Під час анкети, проведеної 1913 р. газетою “Нова Буковина” на тему “В справі еміграції”, один з учасників анкети староста Чорторії Т. Левицький відповів: “Крайовий Виділ організував було еміграцію у Аргентину. Але там було емігрантам дуже погано і вони зареклися більше не їхати туди” [12. – 1913. – 2 лип.].

У Бразилії буковинські німці, які туди переселилися в Ріо-Негро, займалися, в основному, сільським господарством, але виходячи з потреб, заснували також олійню, млин, кузню, лісопильню, молочарню, продаючи масло, сир в Ріо-Негро. Жили німецькі іммігранти з Буковини на новій батьківщині дружно, взаємно помагаючи один одному. Пам’ятали про Буковину. Навіть “перенесли” туди буковинську кухню, готуючи галушки, мамалигу, малай як щоденні страви родини.

У 1909 р. з Галичини та Буковини була завербована велика група людей на будівництво залізниці в штаті Мату-Гросу, біля міста Гуажара-Мірін. Тут у неосвоєних, необжитих районах на будівництві загинуло багато людей, в більшості своїй – іммігранти. “Казали, що вздовж дороги більше хрестів на могилах загиблих тут будівників, ніж шпал під залізничним полотном” [15, 49].

Нелегко давалися омріяні долари заробітчанами і переселенцям, які відправлялися за океан до США, Канади, Аргентини та Бразилії. Частина заробітчан на важких небезпечних роботах зазнавала каліцтва, а то й смерті, що не могло окупитися жодною сумою доларів.

Долаючи труднощі, буковинські іммігранти освоювали дикі простори Канади, розбудовували індустріальну велич США, Канади, інтегрувалися в суспільство цих країн. Якщо перед заробітчанами основним завданням було знайти більш-менш вигідні заробітки, то перед переселенцями, принаймні, потрібне завдання: добитись одержання землі (гомстеду) й почати її обробляти, звести житло і передусім знайти вигідні заробітки.

Але слід зазначити, що, незважаючи на ті труднощі, які їм доводилося долати при пошуку роботи і якою важкою не була б робота, принаймні на отримані від неї кошти можна було прожити і дещо заощадити. На заощаджені гроші вони могли придбати найнеобхідніше, а також вислати на батьківщину деяку суму своїм родичам, близьким.

Джерела та лігература:

1. *Бачинський Ю.* Українська імміграція в З'єднаних Державах Америки. – Львів, 1914. – Т.1.XVI – 493 с.
2. *Борба* (Чернівці). – 1912.
3. *Буковина* (Чернівці). – 1896, 1903, 1906.
4. *Державний архів Чернівецької області.* – Ф.3. Крайове управління.
5. Західна Канада. Провінції: Манітоба, Саскачеван, Альберта і Бритіш Колумбія / Спеціальне видання, уповноважене Вп. Франком Олв'їром, міністром справ внутрішніх Канади. – Вінніпег, Манітоба, 1907. – 47 с. // Марунчак М. Студії до історії українців Канади. Нариси, статті, есеї до Пionерської доби. – Вінніпег, 1970–1972. – Т.4. – С.257-292.
6. *Качараба С. Рожик М.* Українська еміграція. Еміграційний рух із Східної Галичини та Північної Буковини у 1890–1914 рр. – Львів, 1995. – 124 с.
7. *Кольчук А.М.* Українці за океаном. Минуле і сучасне української трудової еміграції у Канаді і США. – К.: Політвидав України, 1967. – 56 с.
8. *Корольов В.* Українці в Америці. – К., 1909. – 110 с.
9. *Марунчак М.* Біографічний довідник до історії українців Канади / Михайло Марунчак. – Вінніпег, 1986. – 735 с.
10. *Настасівський М.* Українська імміграція в Сполучених Державах. – Нью-Йорк: Союз українських робітничих організацій, 1934. – 256 с.
11. *Народна Рада* (Чернівці). – 1913.
12. *Нова Буковина* (Чернівці). – 1913.
13. *Радянська Буковина* (Чернівці). – 1991.
14. *Сич О.* З “Нового краю”. Листи українських емігрантів з Канади. – Чернівці: Облпографвидав, 1991. – 104 с.
15. *Стрелко А.А.* Славянское население в странах Латинской Америки. – К., 1980. – 142 с.
16. *Buszko I.* Zum Wandel Gesellschaftsstruktur in Galizien und in der Bukowina. – Wien, 1978. – 39 с.
17. The Bukovinian Society of the Americas. Bukovina-German pioneers in urban America. Dr. Sophie A. Welisch Translated into German and published as “Deutschböhmisches Pioniere in den Städten Amerikas”, in Bori, Karlsberg und andere deutschböhmisches Siedlungen in der Bukowina, ed. by Rudolf Wagner (Munich, 1982), pp.41-59; reprinted in der Südostdeutsche (Munich), Apr.15, 1982, pp.3, 7 and May 15, 1982, pp.3, 5. Published in the Journal of the American Historical Society of Germans From Russia, Vol.12, №1 – Spring 1989, pp.19-26. Posted on the World-Wide Web by the Bukovina Society of the Americas, with permission of the AHSGR and of the author, April 3, 1996. Revised April 14, 1996 [Електронна публікація] // <http://www.bukovinasociety.org/welisch12-1.htm> (27.11.2006).
18. The Bukovinian Society of the Americas. Bukowina-German women in social perspective Sophie A. Welisch Published in the Journal of the American Historical Society of Germans From Russia, Vol.13, №4 – Winter 1990, pp.20-24. Posted on the World-Wide Web by the Bukovina Society of the Americas, with permission of the AHSGR and of the author, April 22, 1996 [Електронна

публікація] // <http://www.bukovinasociety.org/welisch13-4.htm> (30.11.2006).

19. Ukrainians in Alberta. Editorial committee. – Edmonton, 1975. – 564 p.

Резюме

В статті йде мова про рівень зарплат, зайнятості, трудоустрою буковинських працівників і переселенців в США, про труднощі, з якими їм доводилося стикатися в пошуках роботи, про рівень матеріальної безпеки іммігрантів, допомоги з боку родичів в Україні.

Ключові слова: зарплата, зайнятість, трудоустрій, буковинці, іммігрант, переселенець, Буковина, Канада, США, Аргентина, Бразилія.

Одержано 15 вересня 2009 р.

УДК 94(44)“1914/1919”

Б.О.Ачканазі

“СВЯЩЕННИЙ СОЮЗ” У ФРАНЦІЇ В ДНІ ВІЙНИ І МИРУ (1914–1919 рр.)

У статті розглядається специфіка “священного союзу” у Франції в період світової війни 1914–1918 рр. та по її закінченні, в ході створення Версальської системи; з’ясовуються його політичні та ідеологічні принципи, тлумачення цього феномена французькими партіями і громадськістю. Відмічаються спроби використання ідей “священного союзу” під час виборчої кампанії 1919 р. і створення Національного блоку.

Ключові слова: священний союз, національний союз, політичні партії і угруповання, політичні сили, національна злагода, політична думка, ідеологічні і політичні постулати.

З першими пострілами світової війни у серпні 1914 р. у Франції було досягнуто національної злагоди, яка більше відома під назвою “священна єдність”, чи “священний союз”. Дослідники, що вивчали і вивчають французьку історію часів війни та першого повоєнного періоду, постійно звертають увагу на цей феномен, трактуючи його, переважно, як високе патріотичне піднесення різноманітних верств і прошарків населення, які об’єдналися навколо уряду з метою дати відсіч німецькому нашествю. Відомий історик-міжнародник Ж.-Б.Дюрозель писав про “священну єд-

ність” як громадянську згоду заради “завоювання перемоги у війні” та збереження її здобутків [1, 62]. Ідеї “священного союзу” активно використовувалися і по закінченні світового конфлікту з метою підписання вигідних договорів з переможеними, й утворення під час передвиборчої кампанії 1919 р. Національного блоку, який домагався збереження “здобутків перемоги”. З цього приводу історик і соціолог П.Мікель в праці, присвяченій відгуку у суспільній думці на Версальський мир, підкреслював, що створення на базі його підтримки “єдиного фронту” національних партій мусило довести перед закордонням “солідарність політичних інтересів у Франції” [2, 11].

В радянській історіографії “священна єдність” подавалася виключно як виверт буржуазної політики, яка насаджувалася правителями Франції заради залучення “багатомільйонних народних мас до участі” в імперіалістичній бійні [3, 571]. Д.Пріцкер у своїй біографії Ж.Клемансо зосередив увагу на тому, що заклики до національного єднання аж ніяк не перешкождали гострим політичним суперечкам у лавах вищого державного керівництва [4, 193-195].

При досить частому застосуванні словосполучення “священний союз”, майже недослідженими залишаються суть і специфіка цього явища, при таманні саме французькому суспільству. Виходячи з цього у статті аналізуються фактори, які вплинули на виникнення “священного союзу” у роки війни, і спроби його гальванізації після її закінчення. Відповідно, розглядаються політичні та ідеологічні постулати, що поклалися в підґрунтя “союзу” різними політичними силами, та розбіжності щодо цілей і спрямованості його діяльності у післявоєнну добу.

Вивчення феномена “священної єдності” важливо як в історичному, так і в суто утилітарному аспекті, виходячи з того, що в умовах глобалізації досягнення політичної, соціальної і національної злагоди залишається метою державної політики європейських демократій, до яких прагне й Україна. З цього приводу французький приклад епохи “війн і революцій”, не дивлячись на відмінності часу й умов застосування, дозволяє краще зрозуміти мотиви, що об’єднують націю, тим більше, що втрата внутрішньої єдності у тій же Франції в міжвоєнну добу стала однією з причин “національної катастрофи” 1940 р.

“Священний союз” у Франції склався в умовах смертельної загрози національній незалежності, коли, порушивши 4 серпня 1914 р. нейтралітет Бельгії і захопивши після одинадцятиденних боїв Льеж, німецькі війська почали швидко просуватися до французьких кордонів. У 20-х числах серпня на 250-ти кілометровому фронті від Шельди до Мозеля почалася дуже важлива прикордонна битва. Німецька армія виявилася краще під-

готовленою для маневрового фронтального зіткнення великих мас живої сили і техніки. Перемога відкрила німцям шлях на Париж. Ці події викликали велике патріотичне піднесення і хвилю націоналістичних настроїв.

А.Бріан у грудні 1914 р. при формуванні свого воєнного кабінету підкреслював: “Щоб досягти перемоги, недостатньо тільки одного героїзму на фронті. Необхідно побудувати союз всередині країни” [5, 145]. Про це багато говорили й інші видатні керівники Третньої республіки: Ж.Клемансо, Р.Пуанкаре, А.Тардьє, Ж.Лейг, М.Баррес, А.Мільєран та ін.

“Національний союз”, синонімом якого став епітет “священний”, передбачав збереження громадянського миру між різнорідними політичними силами, урядом і профспілковими організаціями (синдикатами) заради досягнення головної мети – перемоги. За історичними свідченнями, сама назва “священний союз” вперше була вжита у посланні президента Франції Р.Пуанкаре палаті депутатів і сенату французького парламенту 4 серпня 1914 р. [6, 49]. Його основні положення використав прем’єр-міністр Франції Р.Вівіані у великій промові, що містила заклик до французів об’єднатися, щоб спільними зусиллями подолати труднощі і відстояти батьківщину. Зокрема, він заявив: “Усі сини Франції стануть на героїчний захист вітчизни і назавжди збережуть перед загрозою з боку ворога священний союз, який сьогодні по-братерськи утворений в обстановці загального обурення проти агресора” [7]. Трохи пізніше, 1915 року, академік М.Баррес розпочав видання своєї фундаментальної праці “Французька душа і війна”, перший том якої він назвав “Священний союз” [8].

Основні політичні партії і угруповання, суспільні й громадські організації, профспілки (синдикати), зокрема і провідний профцентр – Загальна конфедерація праці (ЗКП), виступили на підтримку зусиль уряду в організації відсічі німецькій навалі. Так, голова ЗКП Л.Жуо під час зустрічі з міністром внутрішніх справ Л.Мальві 4 серпня 1914 р. довів до його відома програмні положення, затвержені на зустрічі профспілкових лідерів. В них висловлювалася підтримка національній обороні. Війна, що прийшла зі сходу, за його твердженням, була для французького народу війною “справедливою, за збереження республіканських свобод проти тиранії центральних імперій, які надихалися воєнною кастою” [9].

У більшовицькій публіцистиці цього часу фактор “священної єдності” викривався із суто класових позицій, як такий, що був застосований правлячою верхівкою для реалізації імперіалістичних цілей. У січні 1917 р. В.Ленін у відкритому листі французькому соціалісту Б.Суваріну, який доводив, що, “захист вітчизни сполучний із соціалізмом”, відзначав: “Неправильно, що Франція бореться в цю війну 1914–1917 рр. за свободу, національну незалежність, демократію і т.д. ...Вона бореться за вдержання

своїх колоній... Отже, що війну веде не Франція демократична, революційна, не Франція 1792, не Франція 1848 рр. і не Франція Комуни. Веде війну Франція буржуазна, Франція реакційна, союзниця і друг царизму, “всесвітній лихвар” [10, 250].

Підтримка ж соціалістами “священної єдності” у роки війни в академічному виданні “Історії Франції” була кваліфікована як “зрада”: “Завдяки зраді соціалістів і лідерів профспілкового руху французька буржуазія легко здійснила загальну мобілізацію... Фрази про захист батьківщини, про оборонну війну були оманною народом, слугували лише прикриттям її справжніх цілей” [3, 574-575].

Насправді явище це було набагато складнішим. Національна єдність складалася у країні за закликами уряду, партій і організацій, і стихійно, внаслідок патріотичного піднесення. Соціалісти, докладаючи зусиль для згуртування нації заради “оборони батьківщини”, не поділяли разом з тим імперського курсу воєнних кабінетів. Такий курс повною мірою заявив про себе у 1916–1917 рр., коли виявилися невдалими спроби мирних переговорів між сторонами, що воювали, і урядом Ж.Клемансо було задекларовано ведення війни до переможного кінця. Згодом у лавах соціалістичного руху поширилися протести і проти закріплення “здобутків перемоги” у вигляді великих репарацій, розчленування Німеччини, позбавлення її місця в Лізі Націй і т.д.

Переважна частина французьких авторів відмовлялася від тенденційного трактування терміна “священний союз”. Відомий історик Ж.-Ж.Беккер на початку 80-х років ХХ ст. намагався виправити “серйозну історичну деформацію” марксистських авторів у їх визначенні характеру “священного союзу” як суто буржуазного та шовіністичного. Він доводив “не класовий, а національний характер цього феномена”. Останній, на його думку, був “позбавлений будь-якого ідеологічного змісту” [11, 69, 74] і став об’єктивним відображенням тих негараздів, які загрожували існуванню французької держави.

Цей “союз” зазнав серйозних випробувань восени 1917 р., коли соціалісти відмовилися від підтримки уряду й перешли в опозицію. Такий крок соціалістів зумовлювався наростанням невдоволення в країні невдачами на фронтах, тягарем позиційної війни, загостренням соціального становища, поглибленням розколу в суспільстві внаслідок свавілля можновладців та зубожіння широких верств населення. За слушним зауваженням П.Мікеля, після закінчення війни потрібен був час, щоб знову відродити у Франції “священну єдність”, підірвану страйками, розв’язаними синдикатами та соціалістами [2, 74]. В умовах переходу до мирного життя такий союз розглядався важливим фактором внутрішнього “умиротворення”, запорукою

відсічі революційній загрозі. Публіцист Е.Шостед, висловлюючи погляд правих на такий союз, доводив, що він зобов'язаний здійснити безпеку країни “від агресивного прусського мілітаризму” й “червоного інтернаціоналу Москви” [12, 67]. Заклики до відтворення “священного союзу” після закінчення війни обґрунтовувалися тим, що він повинен стати таким же вагомим фактором безпеки, як економічний чи військовий. Праві вбачали у ньому засіб цементування сил задля утвердження “величі Франції”. Це означало забезпечення її панівних позицій у Європі та світі, утворення нової міжнародної системи, здатної закріпити ці позиції.

Угрупування партії радикалів і партії республіканських соціалістів, а також деяких осередків соціалістичної партії (СФІО), навпаки, ідентифікували такий “союз” із підтримкою демократичних цінностей. У сфері міжнародного життя і безпеки це означало впровадження принципів співробітництва, миру й злагоди. Ліві осередки радикалів і соціалістів при цьому висловлювалися за залучення Німеччини до світового співробітництва, надання їй місця у Лізі Націй і пом'якшення умов репараційних виплат. СФІО в своїй новій програмі та передвиборчій платформі 1919 р. закликала до об'єднання демократичних сил, супротивників імперського перерозподілу світу, на базі “14 пунктів” В.Вільсона [13; 14].

Відтак розбіжності, що виявилися всередині політичного світу Франції з проблем мирного врегулювання і безпеки, вели до розколу “священного союзу” і виключення з його лав соціалістів.

Характерними ідеологічними і політичними постулатами, які застосовувалися різними силами для обґрунтування проблем безпеки, були “націоналізм” та “інтернаціоналізм”. Як відомо, ці явища заявили про себе ще в період інтенсивного формування націй у XVII–XVIII ст. Націоналісти розглядали націю як велику й унікальну форму суспільної єдності. У лавах національної спільноти всі соціальні верстви поєднувалися загальними інтересами. Нація наділялася певним “духом”, який існував віковично й накладав відбиток на характер і харизму її представників.

У політичній думці Франції початку XX ст. терміни “патріотизм”, “націоналізм” використовувалися, як правило, для позначення явищ, які наголошували на зверхності нації, національної культури, національних інтересів тощо. Для французьких націоналістів такі цінності означали засіб легітимізації їх розуміння “величі” країни, її сили та безпеки. В пропаганді і політичних доктринах націоналістичних організацій один із найголовніших принципів безпеки полягав у тому, щоб кордони держави збігалися з етнічними кордонами. Звідси походив і величезний тріумф після повернення Ельзас-Лотарингії і звільнення територій, що були окуповані німцями. З позицій націоналізму представники французького полі-

тичного світу ставились також до експлуатації колоніальної імперії і залежних територій. Наголошувалося на тій виключній ролі, яку Франція відігравала у цивілізованому світі, її відданості віковичним християнським цінностям, цінностям демократії і прав людини. Доречно з цього приводу навести характеристику, яку Д.Ллойд Джордж у своїх “Воєнних мемуарах” дав класичному французькому націоналісту Ж.Клемансо, з якою погоджувався великий шанувальник останнього, спікер палати депутатів у 1960-х роках Г.Моннервіль, автор апологетичної біографії “батька перемоги”: “Клемансо був найбільш великим політичним діячем Франції, він належав їй усіма своїми клітинками. Людство його не цікавило. Його єдиною турботою була Франція” [15, 669].

Перша велика промова Ж.Клемансо у парламенті 18 жовтня 1918 р., після укладення перемир'я, визначила цілі Франції з суто націоналістичних позицій. Прем'єр говорив про “продовження нашої великої історії”, “цілковитої відбудови наших національних сил у всіх галузях французького життя”. В іншій промові, висловлюючи подяку “братерським народам”, чия підтримка забезпечила реалізацію гідних цілей боротьби, “батько перемоги”, разом з тим, доводив: “Дійсно, треба зберігати людяність, проте спочатку треба залишатися французами. Слід бути французом, оскільки саме Франція відстоює ідеали людяності, які перетворюються на домінуючі в світі, і оскільки не можна слугувати людству, перешкоджаючи справі Франції” [16, 2424, 2558].

“Націоналізм” уряду та правих партій, які його підтримували, й “інтернаціоналізм” поміркованих угруповань були спрямовані проти “німецької раси” і відродження Німеччини, проти Комінтерну і Радянської Росії. Для світового комуністичного руху, для французької компартії (ФКП) декларації зверхності національного принципу вбачалися синонімами реакційної імперіалістичної політики пануючого буржуазного класу. Буржуазія, підкреслювалося в заявах ФКП, зацікавлена у розпалюванні ворожнечі між націями. Вона заохочує й виправдовує експлуатацію більш сильною нацією слабкої нації. Крайні ліві (комуністи, синдикалісти) вважали, що “імперіалістичні інтереси” поглиблюють протиріччя з колоніальними народами, із слаборозвинутими націями. Вони доводили, що правляча верхівка Франції, яка відстоює інтереси великої буржуазії, намагається встановити гегемонію в Європі. В Маніфесті, прийнятому на з'їзді соціалістичної партії в Туре у грудні 1920 р., де була утворена ФКП, підкреслювалося, зокрема, що французькі робітники захищатимуть разом з усіма секціями Комуністичного Інтернаціоналу “мир, права народів і революцію, якій загрожують імперіалісти, що приховують свої класові інтереси заявами про необхідність національного захисту” [17, 252-253].

Марксистська доктрина “пролетарського інтернаціоналізму” і класової боротьби робітників проти експлуататорів поєднувалася у закличках ФКП і Комінтерну з гаслами підтримки боротьби пригноблених націй, колоніальних народів проти метрополій і спрямування всіх цих потоків (сили Радянської Росії, комуністичного руху у розвинутих країнах й визвольного руху колоніальних народів) у площину світової революції. Остання, на думку представників крайніх лівих, комуністичних партій і синдикальних організацій, мусила знищити капіталістичну систему, яка начебто знаходилась у стані глибокої кризи. “Всесвітня республіка праці” проголошувалася тим ідеалом, якого мусять прагнути робітники і селяни усіх країн. Впровадження цього ідеалу у життя представлялося єдиним засобом міжнародної злагоди і стабільності. Революційні перетворення у світі і ліквідація внаслідок цього міждержавних антагонізмів, як і самої буржуазної державності, трактувалися лівими як запорука безпечного світу. В реаліях післявоєнної доби, економічних негараздів, соціальних струсів, ідеї “пролетарського інтернаціоналізму” протиставлялись усім видам буржуазної політики, зокрема і політиці “священної єдності”.

Досягнення національної злагоди у Франції було зумовлено загальним антинімецьким духом, який не згасав у суспільстві з часів поразки у франко-пруській війні і пожвавився під час липневої кризи 1914 р. З початком війни заклички до громадянської згоди посилювались по мірі зростання німецької загрози зі сходу і поразки французьких військ у великій прикордонній битві між Шельдою та Мозелем наприкінці серпня – початку вересня. “Священний союз”, що склався між урядом і різними політичними силами, професійними і громадськими організаціями, надихався патріотичними гаслами захисту батьківщини, національного надбання і демократичних інституцій республіки від “пруського варварства” і кайзерівського мілітаризму. Вищезгаданий союз, що виник під егідою держави і правих партій, він отримав стихійну підтримку широких верств населення. Ремінісценціями, що живили прагнення переважної більшості французів до згуртування, було усвідомлення факту нового німецького нашествия за життя одного покоління. Головною метою “національного союзу” ставала мобілізація всіх сил і ресурсів для досягнення перемоги над віковим ворогом і утвердження “величі” країни у післявоєнному світі. У підґрунтя політичних та ідеологічних чинників покладалися демократичні традиції французького народу та постулати визвольної війни, апологія ролі Франції як рятівниці цивілізації і захисниці норм міжнародного права.

Разом з тим, політичні сили по-різному розуміли сенс і зміст “союзу”. Праві вбачали в ньому засіб легітимізації реваншистських цілей: роз-

грому кайзерівської Німеччини, повернення до лона “матері-вітчизни” Ельзасу й Лотарингії, організації такого післявоєнного “порядку”, при якому Німеччина раз і назавжди була б позбавлена можливості загрожувати Франції. Крайні праві сили, у свою чергу, домагалися задоволення під виглядом реалізації “національного інтересу” імперських амбіцій.

Помірковані (центристські) партії радикалів і республіканських соціалістів, поділяючи концепції національної злагоди, разом з тим, стримано ставились до надмірних зазіхань правих. В їхніх оцінках “священний союз” подавався явищем “справедливої”, “визвольної” війни, який мусив, виходячи саме з таких цінностей, вирішувати питання оновлення національного життя і післявоєнного примирення. У свою чергу, представники СФІО намагалися, як і частина радикалів, поєднати патріотичні гасла захисту батьківщини і оборонної війни з інтернаціоналістичними традиціями соціалістичного руху та його спрямованістю проти можновладців, яких звинувачували у заохоченні війни.

Впродовж і по закінченні війни характер “священного союзу” визначався, більшою мірою, з позицій “націоналізму” й “інтернаціоналізму”. Носіями першого виступали праві, крайні праві і значна частина поміркованих (центристських) угруповань, для яких велич країни і французької нації були “понад усе”. Створення “священного союзу” уособлювалося націоналістами із захистом традиційних для “французької душі” цінностей: батьківщини, сім’ї, католицизму, прав і свобод, які, як доводилося, піддаються смертельній загрози з боку німецького мілітаризму. Доведення війни до повної перемоги (*jusqu’au bout*), ставало “ідеєю-фікс” французьких націоналістів, до якої вони намагалися залучити широкі верстви.

“Інтернаціоналізм”, що сповідували осередки радикалів і республіканських соціалістів, соціалісти тощо, відродився в умовах переходу від війни до миру. Враховуючи жахливі наслідки війни, він відбивав прагнення розв’язати велике коло проблем післявоєнного врегулювання шляхом міжнародного співробітництва, примирення з переможеними, зокрема Німеччиною, утворення спільного органу, який би виступав верховним арбітром і примірювачем конфліктів. Довкола цих ідей, під час виборчої кампанії 1919 р., французькі центристи і ліві намагалися зцементувати коло своїх прихильників.

Соціалісти, по мірі наростання масового невдоволення і загострення соціальних конфліктів, активізації революційних елементів всередині партії, у вересні 1917 р. розірвали “священну єдність”. Вони закликали проти продовження війни, яку, під впливом боротьби за перерозподіл світу, стали трактувати як імперіалістичну. Найбільш запекло, з класових

позицій, затаврували “священний союз” представники лівих соціалістичних груп, які у грудні 1920 р. утворили компартію.

Після перемир'я праві намагалися відновити “священну єдність” як запоруку збереження “здобутків перемоги” і відсічі загрозам, що походили не лише від переможеного ворога, а й більшовизму. Консолідація на цій платформі правих і частини центристських партій і угруповань в Національний блок, який одержав перемогу на парламентських виборах 1919 р., подавалася як досягнення широкої злагоди щодо його пріоритетних цілей. Невдача правих під час 12-ої легіслатури (1919–1924 рр.) домогтися реалізації французької програми післявоєнного врегулювання зумовила остаточну ерозію “священного союзу” і посилення внутрішньополітичної конфронтації, що стало перманентним явищем міжвоєнної доби і однією з причин “національної катастрофи” 1940 р.

Джерела та література:

1. *Duroselle J.-B.* La politique extérieure de la France de 1914 à 1945. – Fascicule I. – P., 1965.
2. *Miquel P.* La Paix de Versailles et l'opinion publique française. – P., 1972.
3. История Франции. – Т.2. – М., 1973.
4. *Пруцкер Д.П.* Жорж Клемансо / Политическая биография. – М., 1983.
5. *Chabannes J.* Aristide Briand le Père de l'Europe. – P., 1973.
6. *Kaysers J.* Action républicain de M.Poincaré. – P., 1929.
7. *Le Temps.* – 1914. – 7 Août.
8. *Barrès M.* L'Ame française et la guerre. – Т.1-3. – P., 1915–1918 (Т.1. L'Union sacré).
9. *Le Temps.* – 1914. – 5 Août.
10. *Ленін В.І.* Відкритий лист Борису Суваріну // Повн. збір. творів. – Т.30. Липень 1916 – лютий 1917. – К., 1972. – С.248-258.
11. *Becker J.-J.* Union sacré et l'ideologie bourgeoise // *Revue historique.* – 1980. – №535. – P.65-74.
12. *Sjoestedt E.* Le secret de la sagesse française. – P., 1922.
13. *L'Humanité.* – 1919. – 3 Août.
14. *Ачкиназі Б.О.* Французькі соціалісти у виборчій кампанії 1919 року // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету: Збірник наукових праць. – Рівне: РДГУ, 2004. – Вип.3. – С.124-129.
15. *Monnerville G.* Clemenceau. – P., 1968.
16. *Annales de la Chambre des Députés.* 11-me législature. Débats parlementaires. Session ordinaire de 1918. – Tome unique. Troisième partie. Du 9 Octobre au 31 Décembre 1918. – P., 1920.
17. *Parti Sociliste.* XVIII Congrès Nationale tenu à Tour les 25, 26, 27 Décembre 1920. Compte rendu sténographique. – P., 1921.

Резюме

В статье рассматривается специфика “священного союза” во Франции в период мировой войны 1914–1918 гг. и после ее окончания, в ходе создания Версальской системы; выясняются его политические и идеологические принципы, интерпретация самого феномена французскими партиями и общественностью. Отмечаются попытки использования идей “священного союза” во время избирательной кампании 1919 г. и создания Национального блока.

Ключевые слова: священный союз, национальный союз, политические партии и группировки, политические силы, национальное согласие, политическая мысль, идеологические и политические постулаты.

Одержано 15 вересня 2009 р.

УДК 94(437)“1918/1929”

О.М.Кравчук

ЕКОНОМІЧНА ІНТЕГРАЦІЯ НАЦІОНАЛЬНИХ РЕГІОНІВ ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ У 1918–1929 рр.

У статті розглядаються головні напрямки економічної інтеграції національних регіонів Чехословаччини у 1918–1929 рр., показано її позитивні наслідки у розвитку східних регіонів ЧСР.

Ключові слова: ЧСР, економічна інтеграція, інвестиції, Словаччина, Закарпаття.

Становлення Чехословаччини супроводжувалося активними заходами в економічній політиці, що вважалися важливим засобом зміцнення політичної самостійності. Одним з найважливіших економічних завдань була інтеграція національних регіонів країни. Богемію, Моравію і Сілезію – індустриальні західні регіони (79000 кв. км), необхідно було об'єднати зі Словаччиною і Закарпаттям – східними аграрними краями (61508 кв. км). Зазначену політику ЧСР, окремі аспекти її виконання висвітлили такі історики, як І.Карваш, Я.Козак, А.Бартлова, В.Пруха, М.Фабріціус, Я.Фалтус, Л.Галлон, Л.Ліптак, В.Лацина, З.Карнік, Р.Голец, Ф.Сеїбт, В.Лько, Г.Мурашко, І.Поп у виданнях “Десять років Чехословацької республіки” (1928 р.) і “10 років звільненої Словаччини” (1928 р.),

узагальнюючих працях з історії народного господарства та ін. дослідженнях. Разом з тим, в історіографії економічна інтеграція та її результати оцінюються неоднозначно. З огляду на це, автор статті поставив перед собою мету проаналізувати процес і наслідки економічної інтеграції національних регіонів ЧСР у 1918–1929 рр.

Інтеграція економіки була важким і комплексним завданням. Новій державі необхідно було ліквідувати залежність Чехії від Відня, а Словаччини та Закарпаття – від їх колишньої метрополії, уніфікувати економічні юридичні норми (в Чехії діяли австрійські правові норми, в Словаччині та Закарпатті – угорські), об'єднати схід і захід ЧСР новими шляхами сполучення (на сході країни вони були спрямовані на Угорщину), тобто, загалом, сприяти об'єднанню в економічне ціле всіх частин Чехословаччини, створити єдиний господарський механізм¹.

Здійснення зазначених завдань ускладнювалось різним рівнем розвитку регіонів ЧСР. У чеських землях було сконцентровано 90% економічного потенціалу держави², а Словаччина залишалася переважно аграрним краєм, який, в силу специфіки історичного розвитку в складі Угорщини, відставав від Чехії на 30–70 років³ і, зрештою, потребував модернізації у всіх сферах життя. Найменш розвиненим регіоном ЧСР було Закарпаття. У зв'язку з цим, економічна інтеграція здійснювалася, поряд з реформуванням народного господарства, і розвитком інфраструктури.

Економічна інтеграція здійснювалася шляхом заміни колишнього угорського права нормами нового чехословацького (або діючого австрійського) правового поля у східних регіонах ЧСР, інституціональним шляхом – організацією нових органів управління в Словаччині і Закарпатті, а також реформуванням головних галузей економіки.

Початком інтеграції були інституційні заходи. За законом від 10 грудня 1918 р. нове міністерство з повною владою для управління Словаччиною⁴ серед своїх підрозділів містило і економічний блок: реферати (відділи) промисловості, торгівлі, сільського господарства та ін. Новим органом управління також стала заснована 30 грудня 1918 р. Генеральна фінансова дирекція Словаччини і створене 22 листопада 1919 р. Економічне управління Словаччини⁵.

Важливим кроком в економічній інтеграції Чехії і Словаччини стала фінансова реформа. Законом від 20 лютого 1919 р. у Чехословаччині було створено свою митну територію, відділену від Австрії та Угорщини⁶. 25 лютого 1919 р. було ухвалено відокремлення грошової системи від австрійської шляхом позначення банкнот⁷.

Одночасно посилювались позиції чехів і словаків в аграрній сфері. 15 квітня 1919 р. було прийнято закон про врегулювання відносин коопе-

ративів в Словаччині. Він передбачав, що кооперативи повинні вийти зі складу будь-якої відповідної іноземної централізованої організації і ввійти до аналогічної Словацької⁸. 16 квітня 1919 р. було прийнято закон про конфіскацію сільськогосподарських угідь розмірами що перевищують 150 га і всієї землі понад 250 га. Зазначений закон розпочав аграрну реформу, яка проводилася до кінця 1920-х рр. і обмежила економічні позиції інонаціональних аристократів.

Початком розвитку інфраструктури став закон про фінансування розбудови шляхів сполучення у Словаччині (23 травня 1919 р.), що виділяв на розбудову місцевих шляхів 3951400 крон, а державних – 2746065 крон⁹.

З метою піднесення економічного рівня Словаччини та Закарпаття було вирішено почати системну електрифікацію в усій країні¹⁰. Державна підтримка електрифікації до 1928 р. передбачалася законом від 22 липня 1919 р. в сумі 75 млн крон¹¹.

Прагнення координувати уніфікацію правових норм і адміністративної системи в регіонах ЧСР призвело до створення 22 липня 1919 р. міністерства для об'єднання законодавства і організації управління¹². Особливу увагу це міністерство звертало на Словаччину і Закарпаття, де діяли елементи колишнього угорського місцевого управління і права. До речі, на Закарпатті, включеному до складу ЧСР, у 1919 р. розпочався процес створення нової місцевої адміністративної структури. Новостворене Цивільне управління для організації адміністрації краю включало й відділи громадських робіт, економічний, фінансовий, сільського господарства, соціального забезпечення.

Уряд ЧСР також ліквідував економічну залежність регіонів від Австрії та Угорщини. Центри 381 акціонерних товариств і товариств з обмеженою відповідальністю знаходились за кордонами ЧСР. Без зміни такого стану речей не можна було створити самостійну чехословацьку економіку¹³. За нострифікаційним законом від 11 грудня 1919 р.¹⁴ акціонерні товариства, що діяли в ЧСР, повинні були перемістити свої центральні управління з Відня або Будапешта на територію Чехословаччини. На практиці це означало, що чеські або, в меншій мірі, словацькі підприємці брали під свій контроль діяльність цих товариств.

На розвиток інфраструктури в Словаччині і Закарпатті були спрямовані закони від 30 січня 1920 р. (на доповнення мережі державних шляхів уряд виділяв 90 млн крон¹⁵), від 30 березня 1920 р. (на будівництво залізниць виділялося 6431050000 крон)¹⁶.

Активно здійснювалася правова уніфікація в ЧСР. На подолання старих феодальних пережитків 14 квітня 1920 р. було спрямовано закон про ліквідацію коблини і роковини в Закарпатті та Словаччині¹⁷. 15 квітня

1920 р. було прийнято закон “Про поширення чинності закону від 6 березня 1906 р. “Про товариства з обмеженою відповідальністю на Словаччині та Підкарпатській Русі” та зміни статей 115 та 116 цього закону”¹⁸. Його норми були аналогічні нормам закону, який врегулював статус товариств з обмеженою відповідальністю на території Чехії.

На забезпечення нострифікації у транспортній галузі був спрямований закон від 22 грудня 1920 р., згідно якого приватні залізниці могли управлятися галузевим міністерством¹⁹.

Продовженням інституціональної інтеграції стало прийняття 27 січня 1921 р. закону про поширення діяльності ремісничих інспекторів на всю територію Чехословаччини²⁰.

Уніфікація правових норм проявилася і в транспорті. Так, суттєво ускладнювали розвиток торгівлі Словаччини з Чехією високі залізничні тарифи на приватних залізницях. Враховуючи це, уряд ЧСР 1 серпня 1921 р. скасував у Словаччині транспортний податок, що на 5–7% перевищував аналогічний податок в Чехії²¹.

У соціальній сфері уніфікація проявилася у встановленні 21 грудня 1921 р. однакових норм пенсійного забезпечення в Чехії, Словаччині та Закарпатті²².

Оскільки уторське право не мало свого окремого “біржового” закону, створення бірж на території Словаччини та Підкарпатської Русі здійснювалося на основі закону від 17 лютого 1922 р. “Про сільськогосподарську біржу в Братиславі та заборону термінових операцій із зерном й іншими злаковими виробами на Словаччині і Підкарпатській Русі”²³.

10 жовтня 1924 р. було прийнято “Промисловий закон для Словаччини та Підкарпатської Русі”²⁴, який поширював правові норми про підприємницьку діяльність, які діяли в чеській частині ЧСР, на її східні регіони.

17 вересня 1925 р. було прийнято розпорядження про державну ремісничу Раду²⁵. Державна підприємницька Рада була дорадчим органом, що повинен був подавати владі пропозиції із законодавчих та організаційних питань у сфері підприємництва. Рада складалася з представників різних суб’єктів. Міністр промисловості, торгівлі та підприємництва призначав 20 членів ради, причому з них щонайменше шість мали представляти Словаччину та Закарпаття.

Окремий нострифікаційний закон було прийнято для Закарпаття. Згідно з законом від 1 липня 1926 р. про врегулювання відносин кооперативів в Закарпатті, ті з них, які перебували в об’єднаннях, що знаходилися за межами Чехословаччини, були зобов’язані протягом трьох місяців з моменту опублікування закону їх залишити і стати членом відповідного об’єднання на території ЧСР²⁶.

Важливу інтеграційну роль відіграли податкові реформи в ЧСР. Так, закон від 9 червня 1927 р. про податкові пільги при об'єднанні або при зміні юридичної форми деяких підприємств сприяв створенню великих підприємств²⁷. Прийнятий 15 червня 1927 р. закон про прямі податки²⁸ уніфікував податкові норми в чеських землях, Словаччині і Закарпатті²⁹. На законодавчому рівні це був один з найбільших уніфікаційних заходів в ЧСР³⁰.

Продовжувалися інтеграційні заходи в залізничному транспорті. Їх головним змістом стало одержавлення залізниць. Протягом 1920-х рр. уряд ЧСР викупив 46 приватних залізниць в Словаччині та в північній Чехії³¹. Важливе значення мала й “мала тарифна реформа”, що діяла з 1 січня 1928 р. і була спрямована на подальше зрівняння і зниження зборів за перевезення залізницями в східних і західних частинах ЧСР³².

Інституційна уніфікація в ЧСР була завершена 1927–1928 рр. із запровадженням нового адміністративного устрою – крайових і окресних управлінь. Крім того, урядовим розпорядженням 10 травня 1928 р. економічні управління в Моравській Оставі, Братиславі та Ужгороді з 30 червня 1928 р. було ліквідовано, а їхні функції було покладено на крайові управління в Брно, Братиславі та Ужгороді.

Найважливішим наслідком економічної інтеграції Чехії, Словаччини та Закарпаття стало створення єдиного господарського механізму, що в комплексі призвело до позитивних змін в усіх сферах життя регіонів держави.

Певна суперечливість модернізації економіки проявилася у промисловості Словаччини. Так, на початку 1920-х рр. відбувалося закриття промислових підприємств в краї. Зокрема, внаслідок нострифікації 1922 р. угорські власники в Словаччині закрили 76 підприємств, обладнання яких було вивезено до Угорщини³³. Проте, з 1925 р. в Словаччині відновився процес заснування промислових підприємств. Однак, слід зазначити, що вони не змогли в повній мірі компенсувати потужності, ліквідовані у процесі реорганізації економіки в перші роки ЧСР³⁴. Так, у 1920–1929 рр. в краї було закрито 167 заводів (13386 робітників), а виникло 184 підприємства з 7000 робочих місць³⁵. Однак, за показником індексу промислової продукції у 1920-х рр. Словаччина перевищила рівень 1913 р. на 8% і збільшила кількість осіб, зайнятих у промисловості в 1910–1930 рр., на 25,5% (з 83375 до 104600 осіб)³⁶.

У другій половині 1920-х рр. було завершено процес витіснення інонаціонального капіталу з Словаччини та Закарпаття, де було ностирифіковано 69 угорських підприємств з капіталом 510,8 млн крон³⁷.

У результаті вдосконалення інфраструктури мережа залізниць у Словаччині збільшилась з 3249 км (1921 р.) до 3316 км (1930 р.)³⁸. У 1921–

1931 рр. в краї було збудовано 5 залізниць³⁹. До 1928 р. у Словаччині було введено в дію 287 мостів⁴⁰.

Успішно відбувалася електрифікація Словаччини. Наприклад, 1920 р. в регіоні було електрифіковано 73 населених пункти (2,2%), в яких проживало 14% населення, а в 1929 р. – вже 241 населений пункт (6,9%), де мешкало 25,6% населення Словаччини⁴¹.

У Словаччині продовжувалися урбанізаційні процеси. Так, в 1921 р. у містах краю проживало 23,99% населення, а в 1930 р. – 26,11%⁴².

Внаслідок державної підтримки виробництво аграрної продукції в Словаччині у 1920-х рр. зросло на 18%. Не остання роль належить і земельній реформі. При її проведенні в краї було конфісковано 1424594 гектари землі (орної – 502065 га). До 1 червня 1930 р. було розділено 292392 га орної землі. Зокрема, 174710 осіб придбали дрібні наділи загальною площею 242675 га, 312 осіб отримали маєтки площею 35220 га, 495 осіб – 627 маєтків бл. 30 га кожен. Позитивним результатом аграрної реформи стало зменшення частки дрібних та збільшення кількості середніх і заможних господарств⁴³.

Тривали позитивні зміни в розвитку системи охорони здоров'я регіону. Це, в свою чергу, сприяло збільшенню населення. Наприклад, в 1920-х рр. чисельність населення Словаччини збільшилась з 2978534 осіб (1921 р.) до 3254189 осіб (1930 р.), тобто на 11%. Зокрема, кількість словаків збільшилась з 1970059 осіб до 2282225 (на 15%).

Велику роль у розвитку Словаччини відіграли фінансові вклади ЧСР. Фактично дефіцит бюджету Словаччини покривався із податкових надходжень з чеських земель. Загалом, за даними Верховного контрольного рахункового управління ЧСР, в 1919–1932 роках уряд витратив в Словаччині 18339772988 крон (з них інвестиції – 1621690671 کرونا), а зібрав податків на суму 15412466269 крон⁴⁴.

Фінансова підтримка Словаччини не була проявом благодійництва Чехії. Їх державне об'єднання було взаємовигідним. Відомо, що у східних регіонах республіки реалізовувалася чимала частка промислової продукції чеських земель: в 1927 р. – на суму 3–4 мільярди крон (13–17% експорту Чехії). В другій половині 1920-х рр. на 20% зріс вивіз сільськогосподарських товарів з Словаччини до чеських земель⁴⁵.

Разом з тим, були й чинники, що гальмували розвиток економіки Словаччини. По-перше, негативну роль відіграло недостатнє державне регулювання уряду ЧСР в 1920-х рр. (в ЧСР діяв принцип невтручання держави у безпосереднє функціонування економіки). По-друге, негативно вплинув на словацьку промисловість, як і на чеську, розпад єдиного ринку колишньої Австро-Угорщини. Це звузило зовнішній ринок чеської і сло-

вацької промисловості. У пошуках ринків збуту між словацькими і чеськими підприємцями виникла конкуренція, яку технічно гірше оснащена промисловість Словаччини не витримувала⁴⁶. По-третє, чеська промисловість забезпечувалася в більшій мірі державними замовленнями. Словацька промисловість отримувала близько 5% державних замовлень, тоді як потенційно могла отримати не менше 27%⁴⁷.

Найбільш суперечливими були наслідки економічної політики ЧСР щодо українського населення. Так, безпосередньо у Закарпатті не було збудовано жодного великого промислового підприємства. Однак в українських селах Пряшівщини в 1927–1929 рр. було споруджено 11 дрібних лісопилень і деревообробних заводів⁴⁸. Технічно вдосконалювались, механізувались виробничі процеси в Солотвинських солекопальнях, що сприяло постійному зростанню видобутку солі. Це було єдине державне підприємство, яке з 1920 р. постачало сіль для всієї ЧСР. Підтримувалися розробки граніту, каоліну, мармуру, вогнетривких і гончарних глин, вапняку, андезиту, трахіту, ріоліту, вулканічного туфу⁴⁹.

Водночас, поступово здійснювалася електрифікація Закарпаття, що на 1928 р. охопила 17 населених пунктів (3,5%), де проживали 121 тис. осіб (20%)⁵⁰. У краї продовжувалися позитивні зміни в сфері розбудови інфраструктури. У регіоні до 1919 р. практично не було асфальтованих доріг. У 1920–1930-х рр. в Закарпатті було побудовано 560 км доріг з твердим покриттям загальнодержавного значення, 98 км доріг місцевого значення, біля 200 мостів⁵¹. Восени 1929 р. в Ужгороді було завершено будівництво аеродрому і встановлено повітряне сполучення міста з Прагою, Брно, Братиславою⁵².

Процес урбанізації у Закарпатті був незначним. Кількість міського населення краю збільшилась з 21,82% у 1921 р. до 23,72% в 1930 р.⁵³.

В аграрній сфері результати були не такими, яких очікували селяни. У Підкарпатській Русі було конфісковано 237371 га землі (в тому числі 43701 га – орної). На 1 червня 1930 р. було розділено 20691 га землі, 15733 особи придбали дрібні наділи площею 13635 га, 15 осіб – маєтки площею 1680 га, 63 особи – ділянки кожен площею до 68 га⁵⁴.

Це не означає, що влада ЧСР не приділяла уваги сільському господарству Закарпаття. Так, на меліораційні витрати краю у 1921–1929 рр. було витрачено 27100425,95 крон⁵⁵, державні структури Чехословаччини підтримували розвиток кооперації, що була одним з засобів проникнення фінансового капіталу у дрібне господарство Закарпаття. Кількість всіх кооперативів з року в рік зростала: у 1919 р їх було 60, а в 1930 р. – 462⁵⁶. Крім того, уряд ЧСР розробив програму розвитку лісної справи у Закарпатті під назвою “лісу – здоров’я”⁵⁷. Вона сприяла збереженню лісів,

відновленню популяції деяких диких тварин.

Реформи в галузі охорони здоров'я сприяли збільшенню чисельності населення на Закарпатті. Так, у 1921 р. в краї проживало 608108 осіб, а 1930 р. – 709129⁵⁸. Зокрема, кількість українців в краї зросла з 372884 до 446916 осіб.

Реформи ЧСР у Закарпатті здійснювалися при значній фінансовій підтримці Праги. Видатки ЧСР в регіоні були більшими за податкові надходження з нього. Згідно даних Верховного контрольного рахункового управління ЧСР, за період 1919–1932 рр. держава витратила у Закарпатті 3220742781 крону, зібрала податків на суму 1575965543 крони⁵⁹.

Отже, головна роль в економічній інтеграції регіонів ЧСР належала державній економічній політиці. Серед успіхів політики інтеграції потрібно відзначити створення єдиного ринку, нового управлінського апарату, часткову уніфікацію правового поля в економічній галузі, початок модернізації всіх сфер життя східних регіонів ЧСР (реконструкція промисловості, вдосконалення інфраструктури, аграрна реформа, розвиток освіти, соціального і медичного забезпечення).

Певні успіхи економічної політики ЧСР не означали подолання всіх проблем у житті Словаччини та Закарпаття, що залишились аграрними країнами. Промислова продукція Словаччини та Закарпаття становила 8–10% від аналогічної продукції ЧСР, в той час як в східних регіонах держави проживало 27,5% населення⁶⁰.

З одного боку, причиною цього стало те, що ліберальна економічна політика ЧСР створила умови вільної конкуренції, об'єктивно ставила більш розвинуту чеську промисловість у вигідніше становище, порівняно з словацькою і закарпатською. З другого – варто відзначити, що реформи мали довготривалий характер, а інвестиції Праги спрямовувались переважно у сферу розвитку інфраструктури, освіти, адміністрації цих регіонів. Перше повоєнне десятиліття стало тільки початком модернізації східних регіонів ЧСР в міжвоєнний період.

Примітки:

1. *Lacina V. Zlatá léta československého hospodářství (1918–1929).* – Praha, 2000. – S.45.
2. *Kárník Z. České země v éře První republiky (1918–1938).* – Díl první. – Vznik, budování a zlata léta republiky (1918–1929). – Praha, 2003. – S.194.
3. *Průcha V. A kolektiv Hospodářské a sociální dějiny Československa v letech 1918–1992. I Díl. Období 1918–1945.* – Brno, 2004. – S.43.
4. *Rychlík J. Češi a Slováci ve 20 století. Česko-slovenské vztahy 1914–1945.* – Bratislava, 1997. – S.68.
5. *Zbírka zákonů a nařízení státu Československého.* – 1919. – S.19, 958.

6. *Lacina V.* Formování československé ekonomiky 1918–1923. – Praha, 1990. – S.81.
7. *Lacina V.* Zlatá léta československého hospodařství (1918–1929)... – S.28-29.
8. Zákon ze dne 15. dubna 1919 o úpravě poměrů družstev na Slovensku. Čís.210 // Zbírka zákonů a nařízení státu Československého. – 1919. – Částka XLII. – S.281-283.
9. Zákon ze dne 23. května 1919, kterým se povoluje další naklad na nouzové práce silniční. Čís.319 // Zbírka zákonů a nařízení státu Československého. – 1919. – Částka LXVII. – S.423-427.
10. *Lacina V.* Zlatá léta československého hospodařství (1918–1929)... – S.87.
11. Zákon ze dne 22. července 1919 o statní podpoře při záhajení soustavní elektrisace. Čís.438 // Zbírka zákonů... – 1919. – Částka XCI. – S.624-629.
12. *Zavacká K.* Právne systémy a tradície na Slovensku v období vzniku ČSR // Historický časopis. – 1994. – Ročník 42. – Číslo 2. – S.221.
13. *Lacina V.* Zlatá léta československého hospodařství (1918–1929)... – S.36-37.
14. Zákon ze dne 11. prosince 1919 o podnikcích, které mají sídlo mimo území československého státu. Čís.12 // Zbírka zákonů... – 1920. – S.13-14.
15. Zákon ze dne 30. ledna 1920 o doplnění sítě státních drach na Slovensku. Čís.78 // Zbírka zákonů... – 1920. – Částka XV. – S.133.
16. Zákon ze dne 30. března 1920 o stavbě nových železných drah na statní útraty a stanovení stavebního a investičního programu na leta 1921 az včetně 1925. Čís.235 // Zbírka zákonů... – 1920. – Částka XLV. – S.524-526.
17. *Archiv Ústavu T.G.Masaryka.* – Fond. T.G.Masaryk – R. – Krabice číslo 401. – Sign.4. Podkarpatská Rus. 1921/1.
18. Zákon ze dne 15. dubna 1920 kterým se rozširuje platnost zákona ze dne 6. března 1906, č. 58 ř. z., o společnostech s ručením omezeným, na Slovensko a Podkarpatskou Rus a pozměnují ustanovení §115 a 116 tohoto zákona. Čís.271 // Zbírka zákonů... – 1920. – S.601-602.
19. Zákon ze dne 22. prosince 1920 o převzetí soukromých železnic do správi statní. Čís.690 // Zbírka zákonů... – 1920. – S.1756-1757.
20. Zákon ze dne 27. ledna 1921 kterým se rozširuje obor pusobnosti živnostenských inspektorů na Slovensku. Čís.47 // Zbírka zákonů... – 1921 – S.75.
21. *Holec R.* Hospodársky vývoj Slovenska bezprostredne po vzniku ČSR v kontexte československých vzťahov // Československo 1918–1938. Osudy demokracie ve Střední Evropě. – Praha, 1999. – Sv.1. – S.276.
22. Zbírka zákonů a nařízení státu Československého. – 1921. – S.1813-1814.
23. Zákon ze dne 17. unora 1922 o plodinové burse v Bratislavě a o zakazu terminových obchodu s obilím a mlýnskými výrobky na Slovensku a Podkarpatské Rusi. Čís.69 // Zbírka zákonů... – 1922. – S.214-218.
24. Živnostenský zákon pre uzemie Slovenska a Podkarpatskej Rusi zo dna 10. oktobra 1924. Čís.259 // Zbírka zákonů... – 1924. – S.1575-1626.
25. Nařízení vlády republiky Československé ze dne 17. zaří 1925, jimž se vydávají nové předpisy o Státní radě živnostenské. Čís.192 // Zbírka zákonů... – 1925. – S.907-908.
26. Zákon ze dne 1. července 1926 o upravě poměru družstev Podkarpatské Rusi. Čís.130 //

Zbírka zákonu... – 1926. – S.581-583.

27. Zákon ze dne 9. června 1927 o poplatkových ulevách při splnutí (fusi) nebo při přemene právního utvaru některých podniků. Čís.88 // Zbírka zákonu... – 1927. – S.627-629.

28. Zákon ze dne 15. června 1927 o přímých daních. Čís.76 // Zbírka zákonů... – 1927. – Částka 37. – S.513-602.

29. *Holec R.* Hospodársky vývoj Slovenska bezprostredne po vzniku ČSR v kontexte československých vzťahov // Československo 1918–1938. Osudy demokracie ve Střední Evropě. – Praha, 1999. – Sv.1. – S.276.

30. *Kozák J.* Československá finanční politika. Nástin vývoje v letech 1918–1930. – Praha, Brno: Orbis, 1932. – S.94.

31. *Lacina V.* Zlatá léta československého hospodářství (1918–1929)... – S.192.

32. *Там же.* – S.43.

33. *Мурашко Г.П.* К вопросу об экономическом развитии Чехословакии и положение рабочего класса в 1921–1923 гг. // Ученые записки Института Славяноведения. – М., 1961. – Т.XXII. – С.150.

34. *Fabricius M.* Vývoj názorov na postavenie Slovenska v hospodárstve Československa (1918–1938) // Československo 1918–1938. Osudy demokracie ve Střední Evropě. – Praha, 1999. – Sv.1. – S.288.

35. *Bartlova A.* Integračný proces československej ekonomiky v medzivojnovom období // Historicky časopis. – 1988. – Ročník 36. – Číslo 3. – S.365.

36. *Hallon L.* Příčiny a priebeh reštrukturalizácie priemyslu v krajinách strednej Európy v medzivojnovom období // Historicky časopis. – 1997. – Ročník 45. – Číslo 4. – S.595.

37. *Hallon L.* Industrializácia v českých krajinách a na Slovensku 1918–1938 // Československo 1918–1938. Osudy demokracie ve Střední Evropě. – Praha, 1999. – Sv.1. – S.297.

38. Polstoročie Slovenska v spoločnej vlasti. Štatisticko-ekonomický prehľad. – Bratislava: EPOCHA, 1969. – S.188.

39. *Faltus J., Průcha V.* Přehľad hospodárského vývoja na Slovensku v rokoch 1918–1945. – Bratislava, 1969. – S.81.

40. Deset let Československé republiky. – Praha, 1928. – Díl II; 10 rokov osvobodného Slovenska. Zpracoval a sostavi: Mlhan Janota. Bratislava, 1928. – S.107.

41. *Průcha V.* Ř kolektiv Hospodářské a sociální dějiny Československa v letech 1918–1992. 1 Díl. Období 1918–1945. – Brno, 2004. – S.155; *Lacina V.* Zlatá léta československého hospodářství (1918–1929)... – S.89.

42. *Kárník Z.* České země v éře První republiky (1918–1938)... – S.297, 508, 509.

43. *Průcha V.* A kolektiv Hospodářské a sociální dějiny Československa v letech 1918–1992. 1 Díl. Období 1918–1945. – Brno, 2004. – S.155; *Karvaš I.* Sjednocení výrobních podmínek v zemích českých a na Slovensku. – Praha, 1933. – S.29-30.

44. *Národní archiv, Praha.* Fond Nejvyšší účetní a kontrolní úrad. – Karton 2327. – Složka 1. Sumare 1919–1932, 1919–1933, 1919–1934, 1919–1935.

45. *Liptak L.* Slovensko v 20. storočí. – Bratislava, 1968. – S.110, 115.

46. *Bartlova A.* Integračný proces československej ekonomiky v medzivojnovom období // *Historický časopis*. – 1988. – Ročník 36. – Číslo 3. – S.360-372.
47. *Мурашко Г.П.* К вопросу об экономическом развитии Чехословакии и положении рабочего класса в 1921–1923 гг. ... – С.149.
48. *Ванат. I.* Нариси новітньої історії українців Східної Словаччини. Книга перша (1918–1938). – Пряшів, 1979. – С.141.
49. *Лько В.І.* Економічна політика уряду Чехословаччини в Закарпатті у 20-х роках. Загальна характеристика // *Нариси історії Закарпаття. Т.2. (1918–1945)*. – Ужгород, 1995. – С.156.
50. *Lacina V.* Zlatá léta československého hospodařství (1918–1929)... – S.89.
51. *Пон І.І.* Будівництво та архітектура в Закарпатті в 1919–1939 рр. // *Нариси історії Закарпаття. Т.2. (1918–1945)*. – Ужгород, 1995. – С.452, 453.
52. *Pop I.* Dějiny Podkarpatské Rusi v datech. – Praha: Libri, 2005. – S.335.
53. *Kárník Z.* České země v éře První republiky (1918–1938)... – S.509.
54. *Karvaš I.* Sjednocení výrobních podmínek v zemích českých a na Slovensku. – Praha, 1933. – S.29-30.
55. *Бергмань І.* Водогосподарська меліорація на Подк. Русі // *Подкарпатська Русь за годы 1919–1936*. – Ужгород, 1936. – С.22.
56. *Божук А.В.* Аграрные отношения на Закарпатье в 20-х гг. XX ст.: Автореферат дис. ... к.и.н. – Ужгород, 1974. – С.16.
57. *Болдижар М., Болдижар С.* Державність на Закарпатті: Події, факти, оцінки. – Ужгород, 2003. – С.91.
58. *Statistická ročenka Republiky Československé*. – Praha, 1935. – S.7.
59. *Národní archiv, Praha.* Fond Nejvyšší účetní a kontrolní úrad. – Karton 2327. – Složka 1. Sumaře 1919–1932. 1919–1933. 1919–1934. 1919–1935.
60. *Kárník Z.* České země v éře První republiky (1918–1938)... – S.439.

Резюме

В статье рассматриваются главные направления экономической интеграции национальных регионов Чехословакии в 1918–1929 гг., показаны ее позитивные последствия в развитии восточных регионов ЧСР.

Ключевые слова: ЧСР, экономическая интеграция, инвестиции, Словакия, Закарпатье.

Одержано 15 вересня 2009 р.

АГРАРНА ПОЛІТИКА РУМУНСЬКОГО УРЯДУ В ПІВНІЧНІЙ БУКОВИНІ ТА ХОТИНЦІНІ (1918–1926 рр.)

В статті йдеться про здійснення аграрної реформи в Північній Буковині та Хотинщині, проаналізовано її основні заходи, характер та реалізацію, наслідки і значення.

Ключові слова: аграрна реформа, “Наш дім”, Північна Буковина, Хотинщина.

Одним із аспектів соціально-економічних перетворень Румунії на приєднаних у 1918 р. територіях Північної Буковини й Хотинщини була спроба розв’язання проблем, пов’язаних із сільським господарством. Саме аграрна політика була одним з пріоритетів нової влади протягом перших десяти років її правління в краї. Адже вирішення земельного питання (перерозподілу угідь між поміщиками і малоземельними селянами), підвищення ефективності ведення сільського господарства повинні були зменшити гостроту соціальних конфліктів на селі, які почасти набували характеру антирумунських виступів.

В цілому ж, проблеми аграрного розвитку Північної Буковини й Хотинщини у складі Румунії досі не знайшли достатнього висвітлення в історичній літературі. З усіх аспектів румунської аграрної політики найбільш дослідженою є аграрна реформа, проте єдності серед науковців стосовно її сутності та наслідків досі немає.

Загалом сільськогосподарську політику румунські дослідники характеризували однозначно, з позитивної сторони, використовуючи її окремі здобутки як один з аргументів на користь своєї влади. Серед них праці К.Гарофліда¹, Ф.Добоша², А.Кардаша³, К.Філіпеску⁴ та ін. Радянські науковці В.Літвінов⁵, А.Малінський⁶, С.Тімов⁷, Н.Фролов⁸, навпаки, намагалися всіляко підкреслити негативні сторони в розвитку галузі, часто “забуваючи” виділити позитивні моменти.

Проблеми аграрного розвитку регіону в 1918–1926 рр. відображено й у працях науковців ряду країн Західної Європи, зокрема, А.Бабеля⁹, Д.Мітрані¹⁰. Вони більш стримано висвітлювали події, пов’язані з аграрними перетвореннями, намагалися фіксувати і позитивні, і негативні моменти, що супроводжували їх.

Недостатня вивченість окремих питань аграрного розвитку та суперечлива оцінка їх в історіографії змушує нас ще раз ретельно і критично дослідити доволі об’ємний джерельний матеріал, до якого належать румунські законодавчі акти в галузі сільського господарства, вміщені в

збірнику законів Румунії (Codul General al României), та щорічні офіційні урядові видання статистики (Statistica agricola, Anuarul statistic al Romaniei).

З огляду на актуальність, особливості джерельної бази та ступінь наукової розробки теми, автор ставить за мету: проаналізувати й осмислити стан та динаміку змін аграрного сектора Північної Буковини й Хотинщини у складі Румунії в 1918–1926 рр.

Основою аграрної політики румунської влади стала реформа, яка була започаткована 1918 р.¹¹. Її причини були закладені ще в роки перебування Північної Буковини у складі Австрійської імперії та Хотинщини в складі Російської імперії. Попри суттєві позитивні зрушення в сільському господарстві, спостерігався й ряд недоліків. Зокрема, враховуючи те, що іноземна влада прагнула підвищити, в першу чергу, свої прибутки з аграрного сектора регіону, вона менше уваги приділяла становищу селянства. Тому склалась ситуація, коли практично 60%¹² сільськогосподарського населення Буковини відчували гостру нестачу орної землі, пасовиськ та лісових угідь. Вони володіли менш ніж 5% землі¹³. Важкою була ситуація і на Хотинщині. Тут напередодні Першої світової війни селяни володіли 54% угідь¹⁴. Зібраного врожаю з власних наділів їм не вистачало для того, щоб прогодувати сім'ю протягом року. Натомість сотнями або й тисячами гектарів орної землі володіли монастирі, церква, держава та багаті землевласники¹⁵. Становище малоземельних і безземельних селян ускладнювалось ще й відсутністю альтернативних шляхів заробітку на Буковині й Хотинщині, адже тут слабко була розвинута промисловість. Невирішеність проблеми розподілу землі стала основною причиною незадоволення аграріїв краю і викликала нову аграрну реформу.

Перша світова війна болюче вдарила по сільськогосподарському населенню регіону. Адже значна частина чоловічого населення воювала у складі ворогуючих армій; практично в кожному селі в зоні бойових дій було зруйновано десятки господарств; постійними були реквізиції коней, возів, продовольства; обмежено свободу пересування та ін. Загострення ситуації викликало чимало випадків прояву незадоволення. Здебільшого формою протесту ставало незаконне захоплення землі та майна поміщиків. Селяни чітко вимагали для себе вирішення проблем нестачі землі. Загалом, війна максимально активізувала аграрний рух у краї, що з приходом румунської влади стало основною передумовою проведення реформи в сільському господарстві.

Самовільне вирішення селянами проблем безземелля і малоземелля, яке стало можливим із розв'язанням бойових дій на фронтах Першої світової війни і спостерігалось впродовж 1914–1918 рр., примусило новоприбулу румунську владу приступити до проведення аграрної реформи.

Свідченням того, що саме побоювання продовження активних виступів селян і захоплення ними земель підштовхнули румунську владу до реформування сільськогосподарської галузі, є також слова генерального секретаря міністерства землеробства Ф.Добоша¹⁶, який застерігав свій уряд від “соціального перевороту, що міг виникнути” в краї. Підтверджує це і А.Кардаш – генеральний директор міністерства землеробства¹⁷. Активний рух селян мав визначальний вплив і на формування законодавчої бази реформи. Там, де він був активнішим, були намічені жорсткіші заходи по відчуженню землі у великих землевласників¹⁸.

Проведенню реформи передував тривалий процес розробки законодавства. Закони неодноразово змінювалися і доповнювалися, допоки не було оформлено остаточні редакції. Якщо перші декрети приймалися поспіхом і не завжди давали чіткі роз’яснення, то останні вже є довершеними правовими документами, що точно регламентували основні процедури з відчуження землі, її розподілу і передачі новим власникам, детально відображали механізми оцінювання, описували функції відповідних установ, що втілювали реформу в життя.

Спершу аграрні перетворення торкнулися Хотинщини. Тут спочатку вони проводились на підставі декрету-закону про відчуження орних земель в Бессарабії, прийнятого 22 грудня 1918 р. В основу його було покладено закон про аграрну реформу, за який проголосувала Державна Рада (Sfatul Țării) на пленарному засіданні 26/27 листопада 1918 р., та декрет №3.681 від 14 грудня 1918 р.¹⁹. Інший закон, що стосувався аграрної реформи на території Хотинщини, був виданий 13 березня 1920 р.²⁰. В основному, він повторював положення попереднього, але вносив і деякі суттєві поправки, спричинені появою численних зауважень щодо змісту та труднощів у трактуванні. Окремі положення нового закону більш широко роз’яснювали важкі для розуміння пункти. На Буковині першим був декрет-закон №3871 від 6 вересня 1919 р.²¹. З метою уніфікації деяких положень реформи на Буковині з тими, що діяли у Старому Королівстві, 30 липня 1921 р. було видано новий закон²².

Що ж до верхньої хронологічної межі реформи, то на Хотинщині вона остаточно завершилась із прийняттям 18 січня 1924 р. закону про ліквідацію установ, що займались відчуженням землі²³. Саме ж відчуження землі тривало до кінця 1923 р.²⁴. На Буковині реформа, в основному, завершилась 1926 р. (до цього часу відбувалося відчуження угідь)²⁵, хоча не всі установи з її проведення були ліквідовані. Формально вони продовжували діяти²⁶.

Розглянемо положення аграрної реформи, що діяли на території Хотинщини. Згідно з законодавчою базою, передбачалося створення з від-

чужених земель Державного бессарабського земельного фонду²⁷, до якого відходили всі королівські та державні уділи, землі селянського банку і ті, що раніше були подаровані закордонним монастирям, землі, які належали земствам і духовенству, орні землі міст, за винятком визнаних необхідними для самодостатнього їх існування та забезпечення культурних потреб, землі іноземних підданих – мешканців Бессарабії, які до 1 січня 1919 року не отримали румунське громадянство, маєтки, що безперервно здавались в оренду протягом 5 років в період з 1905 до 1918 включно; землі місцевих монастирів, але на кожного монаха (брата) залишалось по 0,5 га (згодом всім монастирям було залишено по 50 га незалежно від кількості монахів), а також всі монастирські виноградники і сади, церковні землі, за виключенням наділів священника, диякона (де був) і дяка. До земельного фонду відходили і землі приватних власників. Їм дозволялося мати до 100 га – решта відчужувалась.

Виноградники, сади, розсадники, що існували до 1 січня 1918 р., залишались власникам. Натомість ділянки з лісовими насадженнями площею не менше 7 га повністю поступово переходили у державну власність (згодом всі ліси передавалися державі). Надра відчужуваних земель, водні ресурси і неродючі ділянки теж оголошувалися власністю держави²⁸.

Усі власники, які підпали під відчуження, зобов'язані були протягом двох місяців з моменту введення в дію даного закону подати у відповідні органи опис свого майна; показати місце, де знаходилися їх маєтки, вказати їх розміри, юридичний стан, надати плани та інші необхідні дані. Ті, хто не виконав вимогу, не мали можливості у подальшому впливати на дії чиновників при відчуженні земель. Для реалізації положень даного закону створювалась спеціальна державна установа під назвою “Наш Дім” (“Casa Noastră”), яка мала повну автономію²⁹.

“Наш Дім” забезпечував підготовку і управління процесом відчуження: вивчав сільський земельний фонд і проводив усі роботи щодо його систематизації та оцінюванню. Через “Наш Дім” здійснювалось відшкодування за втрачені землі при відчуженні. Для вирішення спірних питань, пов'язаних з реформою, при “Нашому Домі” діяла Центральна Комісія.

В Хотинському повіті “Наш Дім” мав повітову комісію з відчуження і наділення землею, яка складалась з судді, представника “Нашого Дому”, агронома, призначеного директором сільського господарства, представника від багатих власників і п'ятьох представників від селян, вибраних повітовим селянським з'їздом. Голову обирали серед членів комісії.

Хотинська повітова комісія направляла своїх представників, які спільно зі спеціалістами вирішували питання межкування, площ, вивчали якість землі та її вартість, а також інші економічно важливі функції при оціню-

ванні власності. Вони ж оцінювали господарські споруди, реманент, тягло-ву худобу³⁰.

Незгодні з рішенням повітової комісії особи впродовж 15 днів з дня його прийняття мали право звернутися в Центральну Комісію. Голова Центральної Комісії призначав термін суду не раніше ніж за 8 і не пізніше 15 днів після отримання скарги.

Остаточне рішення публікувалося в Урядовому Віснику ("Monitorul Oficial"). І лише після цього сільськогосподарське міністерство затверджувало відчуження.

Відчужені землі поділялись на додаткові наділи, повні наділи і колонізаційні наділи. Площа повного наділу складала 6–8 га, колонізаційного – 8–10 га, відповідно до вартості та якості землі. Наділ складався з однієї або кількох частин в залежності від умов³¹.

Далі з бессарабського земельного фонду наділялися селяни, що працювали на землі. Вони отримували землю в такому порядку³²: по-перше, доповнювали наділ до 6–8 га тим селянам, які вже мали землю і жили поряд з територіями, що підлягали розподілу, в послідовності від більшого до меншого; по-друге, селяни, які не мали землі взагалі, але жили поряд з територіями, які розподілялися; по-третє, ті, хто не мав землі і жив на відстані не більше 5 км від територій, що розподілялися; по-четверте, доукомплектовувались наділи селян, що мали менше 6–8 га і жили не далі 5-ти км від розподілюваних земель, в послідовності від більшого до меншого.

У випадку, якщо селянин хотів мати цілісну ділянку, то він міг здати до Державного земельного фонду ту, якою володів раніше, і отримати повний наділ разом з третьою категорією. В такому разі оплачувалась лише додаткова земля. При наділенні землею не надавались переваги селянам перед жителями міста, які займалися сільським господарством³³.

Така градація була чітко продуманим кроком, оскільки дозволяла розподілити землю раціонально, сприяла її більш ефективному використанню, надавала значно більше можливостей вибору ділянки тим власникам, що вже мали сформоване господарство й володіли сільськогосподарським інвентарем і могли негайно перейти до обробітку отриманих територій³⁴.

Держава брала на себе виплату 25% від вартості ділянки, решту через Наш Дім протягом 40 років сплачували самі селяни. Суттєвою зміною, яку внесли згодом в декрет-закон від 22 грудня 1918 р., було перекладення всієї суми платежу на плечі нових власників.

Розглянемо положення аграрної реформи, що діяли на території Північної Буковини. Тут повному відчуженню підлягали землі іноземних гро-

мадян а також власників, які були відсутні більше 6 місяців на території Румунії протягом 1909–1919 рр., а також маєтки, що здавались в оренду більше 9 років у період з 1905–1919 рр. за винятком тих, власники яких неповнолітні або неспроможні власноруч обробляти³⁵. Якщо здавалась в оренду лише частина маєтку, то відчуженню підлягала рівна їй частина.

Менш жорсткими, ніж у законах, що діяли на Хотинщині, були пункти, за якими проходило часткове відчуження у приватних власників. Землі площею від 100 до 600 га підлягали лише частковому відчуженню за спеціальною схемою. Проте в будь-якому разі дозволялося мати маєток площею не більше 250 га. Всі відчужені землі переходили у власність Державного буковинського земельного фонду.

Як і на Хотинщині, відчужені землі поділялись на три категорії: для доукомплектування наділів, менших від норми; для повного наділення безземельних селян і для колонізаційних наділів.

Проте, на відміну від Хотинщини, розміри повного наділу на рівнині складала 4 га, а в гірській місцевості, де ґрунти менш придатні для землеробства – до 8 га. Право на доукомплектування наділу мали селяни, які володіли площею, меншою за 4 га. Повні наділи одержували голови сімей, які не мали жодної власності. Якщо у місцевості їх проживання не вистачало відчуженої землі для наділення, то можна було отримати колонізаційний наділ площею 5 га в іншій місцевості³⁶.

Переваги при розподілі надавались учасникам війни, особливо тим, хто боровся за “возз’єднання румунської держави”, сім’ям загиблих, інвалідів, постраждалих у війні. Натомість ті, хто уникнув без поважної причини призову 1919 року або виявив ворожість до румунської влади, позбавлялися права на отримання землі. По два повні наділи отримували священники, по одному – дяки і сільські школи (для агротехнічних дослідів)³⁷.

Основну суму за отриману землю сплачували нові власники. До 35% компенсувала держава. Всю вартість можна було сплатити одразу при укладенні договору на отримання землі або ж, за відсутності необхідної суми, – взяти на 50 років 5-відсотковий іпотечний кредит в банку. У випадку отримання кредиту власник протягом 10 років не мав права на продаж і поділ наділу. Його дозволялося лише передати у спадок або подарувати. При цьому зберігалися всі зобов’язання із сплати кредиту.

Для реалізації вказаних положень створювались відповідні установи. Всі фінансові операції, пов’язані з реформою, покладались на Регіональний банк міста Чернівці, який створювався на основі Державного банку під егідою адміністрації Буковини. Регіональний банк мав право розраховуватись за відчужені землі державними облігаціями.

Також створювались спеціальні сільськогосподарські комісії. Зокре-

ма, в кожному селі – сільська комісія, в окрузі – окружна комісія і Центральна комісія – в Чернівцях.

Сільські комісії мали назву села, в якому функціонували. Вони формували списки голів сімей, що володіли площами, меншими за 4 га, фіксуючи при цьому розміри наділу кожного, кількість та вік дітей, сімейний стан, вказуючи відомості про постраждалих від війни або загиблих членів сімей. Приймали і відсилали в окружні комісії заяви від громадян, які хотіли отримати землю. В обов'язки окружних комісій входило затвердження переліку площ, що відчужувались до фонду для наділення, ціни на землю. Вирішальна роль у проведенні аграрної реформи на території Буковини відводилась Центральній комісії під наглядом судової палати³⁸.

З 30 липня 1921 р.³⁹, відповідно до змін до декрету від 1919 р., почав діяти аграрний комітет. Він мав затверджувати будь-які операції з купівлі-продажу землі. Також дозволялося додатково залишати колишнім власникам по 50 га, якщо хтось з їхніх дітей навчався у сільськогосподарській школі (вступив до 1 січня 1920 року), з умовою, що впродовж 5 років вони отримають диплом і самі почнуть обробляти цю землю. В іншому випадку наділ конфісковувався.

З відчужуваних площ землі в кожному селі передбачалось виділення територій під пасовища. Для цього можна було залучати лісові галявини площею, більшою за 10 га. Також власник мав право замінити їх рівною площею на краю лісу після його вирубування.

З 1921 р. запроваджувалася повітова комісія⁴⁰, що засідала в Чернівцях і складалась з восьми членів. До неї входило двоє суддів Чернівецького суду, призначених головою Судової палати, які обіймали посади голови і заступника голови комісії; двоє представників від власників; дві особи – від Центрального Дому, і така ж кількість – від селян.

Прерогативою комісії були: оцінювання відчуженої землі і споруд у другій інстанції. Ті власники, що погоджувалися з оцінкою вартості землі, одержували 80% від суми, а решту – згодом. Також повітова комісія розглядала скарги на дії окружних комісій і виносила остаточні рішення.

Для наділення землею створювалися спеціальні органи: місцеві комітети, окружні комітети і вже згадана повітова комісія. Також декілька місцевих комітетів діяло в передмісті Чернівців⁴¹.

Держава позичала через Центральний Дім необхідні суми для створення господарства, слідкуючи за тим, щоб половину цих витрат колоністи сплатили протягом 40 років, розпочинаючи внесення коштів через 5 років. Іншу половину після отримання кредиту сплачував Центральний Дім через асигнування з державного бюджету.

З 1921 р. полегшеними ставали умови відкупу. Нові власники могли

заплатити все одразу або ж частинами. Держава допомагала сплатити 50% від загальної вартості землі. І лише за землю, яка переходила під пасовиська, держава не платила.

На території Північної Буковини поміщицьке землеволодіння та площі Релігійного фонду було зменшено на третину в порівнянні з тим, що було раніше. Загалом вони втратили трохи більше 70000 га⁴². В межах Хотинського повіту площі 31 великого приватного маєтку було скорочено більш ніж на половину. Тобто під відчуження потрапило 7594 га угідь⁴³. В результаті цього зросли середні розміри селянського землеволодіння. На Хотинщині вони становили 6 га, а трохи меншими були на Буковині, де сягнули 4 га⁴⁴. Проте щодо пришвидшення росту продуктивності аграрного сектора реформа не дала бажаних результатів. На середину 1930-х років вдалося вийти лише на довоєнний рівень з основних сільськогосподарських показників⁴⁵.

Причиною цього було, по-перше, те, що уряд не виділив достатньо коштів для подолання наслідків Першої світової війни; по-друге, коли намітились позитивні зрушення в сільському господарстві, економіка держави потрапила під вплив світової економічної кризи⁴⁶.

Третью, і найголовнішою, причиною було незадовільне фінансування сільського господарства в міжвоєнній Румунії, яке відбувалось за залишковим принципом (перевага надавалась промислового виробництва). Саме нестача коштів, відведених на забезпечення позитивних змін в аграрному секторі, і стала найважливішим фактором, що не дозволив повною мірою розкрити потенціал реформи. Іноді складалося враження, що реформа відбувалась не завдяки, а наперекір урядовій політиці⁴⁷.

Отже, румунська аграрна політика переслідувала подвійну мету: заспокоїти селян шляхом надання їм у власність землі та підняти прибутковість і ефективність сільського господарства. Радикальніше реформа проводилась на території Хотинщини, де дозволялося мати лише до 100 га землі, в той час як на Буковині верхня межа земельних площ великих власників сягала 250 га. Аналогічна тенденція спостерігалась і стосовно наділення земельною власністю. Так, наділи на Хотинщині були більшими, в середньому, на половину, ніж у Буковині.

Разом з тим, викупні платежі для селян Хотинщини були значно важчими. Вони змушені були сплачувати 75% вартості землі за першим декретом-законом і повну її вартість – за другим. Буковинські ж селяни з 1921 року платили тільки половину вартості отриманих наділів.

Загалом, окремі положення реформи, хоч і були непростими для виконання, проте загалом відкривали нові можливості для селян. В багатьох безземельних і малоземельних господарів (яких була більшість) з'явилися

реальні шанси покращити своє матеріальне становище.

Основне завдання реформи – скорочення великого землеволодіння і перерозподіл земельних ресурсів, в першу чергу, орних земель, на користь безземельних та малоземельних селян – в основному було виконане.

Примітки:

1. *Garoflid C.* Chestia agrară în România. – București: Editura tipografiei Gutenberg, 1920. – 428 p.
2. *Doboş F.* Reforma agrară o necesitate economică. – Cernaуți, 1921. – 112 p.; *Doboş F.* Zece ani de viață agricolă în Bucovina. – Cernaуți: Glasul Bucovinei, 1929. – 36 p.
3. *Cardaş A.* Aspecte din reforma agrară basarabeană. – Chişinău, 1924. – 132 p.
4. *Filipescu C.* Obşteа, satul și noul regim agrar. – București, 1943. – 560 p.
5. *Литвинов В.К.* Аграрная реформа на Буковине во время румынской оккупации 1921–1926 // Черновицкий государственный университет. Тезисы докладов XIII отчетной научной сессии профессорско-преподавательского состава. – Черновцы, 1957. – С.69-70.
6. *Малинский В.* Аграрная реформа 1918–1924 гг. в Бессарабии. – Кишинев, 1949. – 144 с.
7. *Тимов С.* Аграрный вопрос в Румынии. – М., 1928. – 231 с.
8. *Фролов Н.П.* Аграрные отношения в буржуазно-помещичьей Румынии. – Кишинев, 1958. – 251 с.
9. *Babel A.* La Bessarabie. Etude historique, ethnographique et economique. – Paris, 1926. – 360 p.
10. *Mitrany D.* The Land and The Peasant in Roumania. The war and agrarian reform (1917–1921). – London: Milford; Oxford University press, 1930. – 627 p.
11. *Bărbulescu M., Deletant D., Hitchins K.* Istoria României. – București: Corint, 2007. – P.360.
12. *Піддубний Г.* Буковина, її минуле і сучасне. Суспільно-політичний нарис із малюнками і мапою Буковини. – Харків, 1928. – С.164.
13. *Там же.* – С.164.
14. Буковина: історичний нарис. – Чернівці: Зелена Буковина, 1998. – С.109.
15. *Малинский В.* Аграрная реформа 1918–1924 гг. в Бессарабии. – С.39.
16. *Doboş F.* Reforma agrară o necesitate economică. – P.4.
17. *Cardaş A.* Aspecte din reforma agrară basarabeană. – P.54.
18. *Bărbulescu M., Deletant D., Hitchins K.* Istoria României. – P.360; *Mitrany D.* The Land and The Peasant in Roumania. – P.101; *Babel A.* La Bessarabie. Etude historique, ethnographique et economique. – P.300.
19. *Hamangiu C.* Codul General al României. Legi uzuale. 1913–1919. – Vol.8. – București: Editura Librăriei Alcalay & Co. – P.1180-1186.
20. *Hamangiu C.* Codul General al României. Legi noi de unificare. 1919–1922. – Vol.9. – București. – P.265-271.
21. *Ibidem.* – P.168-175.
22. *Ibidem.* – P.870-891.

23. *Hamangiu C.* Codul General al României. Legi noi de unificare. 1922–1926. Continuarea vol.11-12. – Vol.13-14. – București. – P.709.
24. Anuarul statistic al României pe anul 1923. – București: Tip. Curții Regale, 1924. – P.48.
25. *Там же.* – P.54.
26. *Квітковський Д., Бриндзан Т., Жуковський А.* Буковина: її минуле і сучасне. – Париж, Філадельфія, Детройт: Зелена Буковина, 1956. – С.452; Буковина: історичний нарис. – Чернівці: Зелена Буковина, 1998. – С.109.
27. *Hamangiu C.* Codul General al României. Legi uzuale. 1913–1919. – Vol.8. – P.1181.
28. *Ibidem.* – P.1182.
29. *Ibidem.* – P.1183.
30. *Ibidem.*
31. *Добржанський О., Макар Ю., Масан О.* Хотинщина: Історичний нарис. – Чернівці: Молодий буковинець, 2002. – С.210.
32. *Hamangiu C.* Codul General al României. Legi uzuale. 1913–1919. – Vol.8. – P.1184.
33. *Babel A.* La Bessarabie. Etude historique, ethnographique et économique. – P.308.
34. *Garoflid C.* Chestia agrară în România. – P.24.
35. *Hamangiu C.* Codul General al României. Legi noi de unificare. 1919–1922. – Vol.9. – P.170-171.
36. *Ibidem.* – P.173.
37. *Mitrany D.* The Land and The Peasant in Roumania. – P.204.
38. *Hamangiu C.* Codul General al României. Legi noi de unificare. 1919–1922. – Vol.9. – P.175.
39. *Ibidem.* – P.870.
40. *Ibidem.* – P.875.
41. *Ibidem.* – P.876.
42. Anuarul statistic al României pe anul 1929. – Buñurești: Tipografia Curții Regale, 1930. – P.86.
43. *Малинский В.* Аграрная реформа 1918–1924 гг. в Бессарабии. – С.106.
44. *Mitrany D.* The Land and The Peasant in Roumania. – P.202, 204.
45. *Фролов Н.П.* Аграрные отношения в буржуазно-помещичьей Румынии. – С.231.
46. *Filipescu C.* Obștea, satul și noul regim agrar. – P.54.
47. *Фролов Н.П.* Аграрные отношения в буржуазно-помещичьей Румынии. – С.235.

Резюме

В статье идет речь о воплощении аграрной реформы в Северной Буковине и на Хотинщине, проанализированы ее основные мероприятия, характер и реализация, последствия и значение.

Ключевые слова: аграрная реформа, “Наш дом”, Северная Буковина, Хотинщина.

Одержано 15 вересня 2009 р.

ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ СЛОВАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ (1939–1945 рр.)

В статті на основі статистичних даних здійснено узагальнюючий огляд основних тенденцій та характерних рис розвитку економіки Словаччини в період існування Словацької держави (1939–1945 рр.).

Ключові слова: державний контроль, індустріалізація, націоналізація, аризація, аграрна реформа.

14 березня 1939 р. на політичній карті Східно-Центральної Європи з'явилася нова – Словацька – держава. Цього дня словацький сейм під тиском німецьких діячів проголосив незалежність Словацького автономного краю¹, що стало нормативно-правовим підґрунтям розпаду помпонхенської Чехо-Словаччини. Використовуючи відокремлення Словаччини як привід, Гітлер наказав розпочати окупацію чеських земель, Угорщині було дозволено захопити Підкарпатську Русь (сучасне Закарпаття), а щойно утворена Словацька держава опинилася під протекторатом Німеччини. 23 березня в Берліні був затверджений словацько-німецький Охоронний договір, за яким райх взяв на себе захист політичної незалежності і територіальної цілісності Словаччини, крім того, словацька влада мала вести свою зовнішню політику в тісній згоді з німецьким урядом².

Політична історія Словацької держави стала предметом численних досліджень у словацькій історіографії³. Проте економічний розвиток країни представлений у наукових студіях значно скромніше. Марксистський напрям історіографії, який домінував у Словаччині до 1989 р., традиційно велику увагу приділив соціально-економічним питанням. Л.Ліптак, Л.Ковачік, І.Каменец, В.Баух⁴ у своїх працях нещадно критикували буржуазно-капіталістичний характер економіки Словацької держави, наголошували на її підпорядкуванні потребам Німеччини, розкривали сутність аризаційного процесу, вказували на порожній популізм декларованої людацькою⁵ владою аграрної реформи. Відгуки даних оцінок знаходимо і в роботах радянських істориків, в яких присутні окремі згадки про економічне становище у Словаччині в контексті характеристики історії національно-визвольної боротьби у Чехословаччині в період Другої світової війни⁶. Серед сучасних словацьких дослідників треба згадати П.Мічка, який продовжує вивчати проблему словацько-німецьких відносин в економічній сфері⁷, А.Штефанікову, предметом уваги якої стали зовнішньоторговельні зв'язки Словаччини⁸. Над дослідженням фі-

нансів та вітчизняного капіталу Словацької держави плідно працюють Л.Галон, М.Пецнік, М.Мазур⁹, а С.Кемпбел у своїй ґрунтовній монографії розкриває специфіку розвитку словацького сільського господарства¹⁰. Щодо економіки країни в цілому, то, за винятком кількох коротких публікацій описово-фактологічного характеру¹¹, в словацькій історіографії немає дослідження, в якому б подавався системний аналіз економічного розвитку Словаччини в період 1939–1945 рр. Дана проблема потребує подальшого ґрунтовного вивчення й запропонована стаття є спробою наукового пошуку у цьому напрямку.

Словацька республіка (офіційна назва згідно конституції від 21 липня 1939 р.), будучи переважно аграрною державою, не належала до розряду країн з високорозвинутою економікою. Празькі політики навіть заявляли, що Словаччина не є самодостатньою у господарському відношенні (відсутність значного капіталу, промислових потужностей, розвинутої інфраструктури). Опираючись на статистику, вони зазначали, що центральний уряд Чехословаччини упродовж 20–30-х рр. надавав краю фінансові дотації для збалансування місцевого бюджету. В 1939 р. за кордоном була поширена думка про неспроможність словацького господарства забезпечити внутрішні потреби населення¹². Усталений стереотип популяризувала чехословацька еміграція, яка в інформативних повідомленнях про події в Словаччині детально описувала фінансово-економічну скруту в країні навесні-влітку 1939 р.¹³ Тому життєво важливим завданням нової влади стало забезпечення повноцінного економічного розвитку держави.

З метою організації ефективної роботи економіки людацьке керівництво вдалося до випробуваного методу – встановлення контролю держави над господарством та фінансами країни. Було створено спеціальний державний комітет з господарських питань, склад якого сформували досвідчені економісти¹⁴. Вони й виступили ініціаторами низки заходів уряду, які передбачали послідовне й різнопланове державне втручання в економіку. В розпорядженні від 15 березня 1939 р. йшла мова про прикріплення урядового уповноваженого до великих виробничих та торговельних підприємств¹⁵, далі встановлено тимчасовий нагляд держави за земельними маєтками площею понад 30 га, які мали проблеми у веденні господарства¹⁶. Про впорядкування фінансової сфери значилося у перевірці переміщення капіталу та різних платежів за кордон, створенні власної валюти – словацької крони¹⁷. Уряд оголосив централізований збір коштів для формування золотого запасу держави, серед яких мали місце й добровільні пожертви населення¹⁸. До 1943 р. в даній акції взяли участь близько 90 тис. громадян, кожен з яких отримав сувенірну каблучку з написом “Словацька держава дякує”¹⁹. Звичним явищем стали державні позики.

Відомо, що в липні 1943 р. центральне казначейство виписало вже третю за рахунком позику²⁰.

Характерною рисою в керівництві словацькою економікою була наявність цілої низки контрольованих державою установ (Зерновий консорціум, Центральне об'єднання словацької промисловості, Молочний синдикат, Державний земельний комітет тощо), що були в тісній зв'язці з місцевими виконавчими органами і через які здійснювалося директивне управління, втілювалися в життя плановані урядом заходи. Під “ковпаком” влади опинився кооперативний рух. Спостерігається зменшення кількості дрібних товариств власників, натомість розростається протегований державою Центральний кооператив, який на 1940 р. вже нараховував 1740 різних об'єднань²¹. Паралельно відбулася уніфікація профспілкових організацій.

Для досягнення ефективної мобілізації трудових ресурсів влада зайняла жорстку позицію в питанні зайнятості населення. Для працюючих визначалося обов'язковим членство у загальнодержавних організаціях (сільськогосподарське об'єднання, асоціація зайнятих у промисловості, ремеслах та фінансах, організація працівників державного та громадського управління та ін.), а разом всі вони творили словацький трудовий фронт²². Тим, хто не зміг відшукати або втратив робоче місце, пропонувалися громадські роботи в трудових таборах, переважно на будівництві різних об'єктів²³. Такий вид зайнятості не був популярним серед словаків, про що свідчить той факт, що контингент робітників у таборах формувалася на засадах примусу, який застосовував державний Центральний комітет праці до “чоловіків, які наразі не працюють і роботи уникають”²⁴. Для їх означення використовувався термін “асоціальні елементи”. Звертаємо увагу, що до названої категорії належали й ті, хто без дозволу відповідних органів залишав роботу на військових підприємствах, самовільно повертався з Німеччини або, будучи непрацюючим, відмовився від запропонованого комітетом праці робочого місця²⁵.

Посилення ролі держави в економіці задумувалося як основа швидкого прогресивного економічного поступу. Констатуємо, що завдяки компетентності та професіоналізму словацьких господарських діячів у справі державного регулювання економіки була досягнута стабілізація соціально-економічної ситуації, але перспективна програма розвитку національного господарства залежала на той час не тільки від словацької влади, а й від планів Німеччини. Увагу рейху до словацьких ресурсів демонструє вже таємний протокол про господарську та фінансову співпрацю, котрий додавався до Охоронного договору. Німців цікавили, передусім, продовольство, видобуток корисних копалин, деревина²⁶. За приблизними дани-

ми, вартість сільськогосподарської продукції (збіжжя, картопля тощо), вивезеної до Німеччини та підвладних їй територій в 1940–44 рр., сягла 5 млрд крон²⁷. Німецький капітал зосередив у своїх руках добування та обробку магнієвої, антимонієвої, мідної руд в країні²⁸, консорціум DEA повністю контролював нафтові промисли²⁹. Левова частка експорту деревини, що складала 2,5 млн куб. м щорічно³⁰, теж прямувала до Німеччини. Нестача робочих рук штовхала німецькі кола на використання трудових ресурсів Словаччини. Звідти щороку відправлялися десятки тисяч заробітчан на роботу в Німеччину. Загальна кількість зайнятих в такий спосіб словацьких громадян протягом 1939–1945 рр. склала біля 150 тис. осіб³¹.

Звідси випливає, що Словаччині відводили роль аграрно-сировинного придатка та джерела дешевої робочої сили для німецької індустрії. Виняток становили промислові підприємства, які виконували суто військові замовлення. У них інвестувалися значні кошти, тут розширювалося й інтенсифікувалося виробництво. Але в січні 1940 р. 25 головних збройних заводи Словаччини були передані в управління німецьким представником³². В 1943 р. на них було зайнято 31% із загальної кількості працівників словацької промисловості³³.

Підпорядкування словацької економіки поглибилося з початком діяльності групи німецьких радників, особливо Е.Геберта, котрий ревню стежив за діями міністерства господарства, аби вони відповідали інтересам рейху³⁴. Разом з тим, зростає експансія німецького капіталу. Проникненню його у Словаччину сприяли як політична залежність країни від Берліна, так і економічна слабкість республіки. Словацький промислово-фінансовий капітал не міг протистояти потужним німецьким монополіям. Так, в 1940 р. активи Словацького банку склали майже 218 млн крон, в той час як Німецький банк оперував більш ніж 5 млрд марок, а Дресднер банк – близько 4 млрд марок³⁵. Для Німеччини справа полегшувалася ще й тим, що на словацьких землях у період ЧСР лідируючі позиції займав чеський капітал, який тепер автоматично взяли під свій контроль німці. В підсумку частка німецького капіталу в словацькій економіці за короткий час зросла з 4 до 51,6%³⁶. Зокрема, концерн “Герман Герінг Верке” оволодів найбільшими військовими заводами в Дубніці, Повазькій Бистриці, Підбрзєвої. Інший гігант, “ІГ Фарбеніндустрі”, прибрав до своїх рук лідера словацької хімічної промисловості – підприємство Динаміт Нобель в Братиславі³⁷.

Словацько-німецькі економічні зв'язки будувалися на нерівноправній основі. Дослідник Л.Ковачік наголошує, що вони зумовили однібічний характер промислового розвитку Словаччини з акцентом на сировину, напівфабрикати та військову продукцію, а виробництво товарів широкого

вжитку було монополізоване Німеччиною³⁸. І.Каменец зауважує, що курс марки відносно крони був завищений, складаючи співвідношення 1:11 при реальному ринковому курсі 1:6³⁹. При такому валютному обміні Словаччина втрачала величезні кошти. Іншим джерелом економічного визиску з німецького боку був кліринговий (безготівковий) розрахунок у товарообігу між країнами. Взаємний обмін не був паритетним, словацькі поставки за обсягом та вартістю значно переважали німецькі⁴⁰. В Берліні не поспішали ліквідувати наростаючий платіжний дисбаланс, в результаті чого Словаччина перетворилася у кредитора рейху. Виходячи з того, що вивіз до Німеччини становив основу словацького експорту, її загальний борг досяг у травні 1945 р. астрономічної суми у 8 млрд крон⁴¹.

Проте, на нашу думку, не варто абсолютизувати та демонізувати німецький вплив на словацьке господарство, як це спостерігається в марксистській історіографії. Попри беззаперечні негативні його прояви, існували й певні позитивні моменти. Німецькі капіталовкладення сприяли піднесенню економіки, воєнна кон'юнктура та наявність постійного міського ринку збуту словацької промислової та сільськогосподарської продукції стимулювали виробництво. В окремих випадках німці створювали словацькій стороні відносно вигідні умови співробітництва. Так, при будівництві нових шосе в Словаччині фінансування та прокладання більшості ділянок взяла на себе Німеччина⁴². Щоправда, і безпосереднє керівництво ним здійснювалося Генеральним інспектором німецьких доріг⁴³. Іншим прикладом була пропозиція допомоги у побудові деревообробного заводу в Туранах з тим, що після початку його роботи 50% акцій підприємства безкоштовно передадуть Словаччині⁴⁴.

Умови праці словацьких трудових мігрантів у німецьких землях кардинально відрізнялися від становища інших оstarбайтерів. У разі кривд з боку працедавців вони могли звертатися у словацькі представницькі органи і їх скарги часто задовольнялися⁴⁵. Велике значення мало й те, що словаки виконували не підневільну, а добре оплачувану працю. Економічна вигода для них полягала в тому, що зарплатня їм нараховувалась німецькою стороною в марках, але гроші видавалися Словацьким банком у кронах⁴⁶. Зважаючи, що обмінний курс був завищений на користь марки, заробітчани отримували на руки значні суми.

Не слід вважати, що процес підпорядкування словацької економіки потребам райху проходив гладко й без проблем. Ліберальні господарські кола країни чинили прихований опір німецькому втручання. Провідні економісти (П.Затько, І.Карваш та ін.) різними маневрами намагалися полегшити тягар зобов'язань перед Німеччиною, обмежити військові витрати та не допустити цілковитого господарського закабалення держа-

ви⁴⁷. Вагомим кроком було прагнення дистанціюватися від виключно німецьких ринків збуту товарів і пошук альтернативних напрямків зовнішньої торгівлі. Як не дивно, але в цьому вдалося досягти певних результатів. Якщо в 1939 р. до Німеччини, окупованих чеських (Протекторат) та польських (Генеральне губернаторство) територій надходило 85% словацького експорту, то в 1943 р. – вже 65–67%⁴⁸.

Паралельно з задоволенням німецьких вимог в економічній сфері, словацька влада спробувала реалізувати власні господарські проекти. Планомірні заходи послідовно проводилися за такими векторами: індустріалізація, націоналізація, ариїзація.

Упродовж 1939–1943 рр. стрімко збільшувалася частка промислового сектора в економіці держави. За добовою статистикою словацького Інституту економічних досліджень при Нацбанку темпи зростання промисловості країни випереджали показники у Болгарії, Швеції, Фінляндії⁴⁹. Прогресивну тенденцію підтверджувала й закордонна преса. Швейцарська газета “Танесангейзер” в 1943 р. писала: “Словаччина від часу створення держави переживає бурхливу індустріалізацію. До кінця 1942 р. створено 169 нових і розширено 70 старих підприємств (приріст 17%). До них інвестовано капітал в 1,1 млрд крон”⁵⁰.

Уряд всіляко стимулював відкриття нових підприємств. Прийнятий в листопаді 1940 р. закон про сприяння промисловості надавав новоствореним заводам і фабрикам пільги при сплаті податків, у митних та транспортних тарифах, при отриманні банківського кредиту. Зокрема, якщо виникало підприємство у місцевості з великою кількістю незайнятих робочих рук, то до 40% його прибутку не оподатковувалося⁵¹. В липні 1942 р. вийшов ще один закон, який заохочував власників до створення спеціальних неоподаткованих інвестиційних резервів, причому їх обсяг міг досягти 40% задекларованого річного прибутку в разі виділення його десятої долі на закупівлю державних цінних паперів⁵².

Все ж, зважаючи на слабкість вітчизняного капіталу, найбільших успіхів вдалося досягти там, де організація і, головне, фінансування здійснювалося державою. В березні 1942 р. терміном на 3 роки було прийнято урядову програму вкладів у різні об’єкти державної власності (пошта, лісове господарство, металургія і видобувна галузь тощо) та закладено кошти для інвестиційних планів міністерств господарства, транспорту і громадських робіт, інших державних відомств⁵³.

В той же час влада виступила з ініціативою системної електрифікації Словаччини. Допомога держави полягала у компенсації 50–75% суми витрат на підведення струму до “фінансово слабких населених пунктів”, позиках підприємствам, які здійснювали спорудження електричних ліній

та трансформаторних підстанцій⁵⁴. В результаті до 1945 р. частка електрифікованих населених пунктів в країні збільшилась на 40%⁵⁵. З великих проектів варто відзначити спорудження гідроелектростанцій на р.Ваг та Орава⁵⁶, створення нової високовольтної лінії Брезно-над-Гроном – Телгарт, завдяки якій розпочалася електрифікація високогірного Горегроння. Розпочалися навіть роботи з ведення лінії електропередач Братислава – Нижня Австрія для з'єднання з альпійськими гідроцентралями, але через війну їх не вдалося завершити⁵⁷.

Велику увагу уряд приділяв залізничному сполученню в країні. За 5 років в його розвиток державою було вкладено 1,7 млрд крон. Введено в експлуатацію нові залізничні лінії Банська-Бистриця – Долна-Штубня, Капушани-при-Прешові – Стражске та кілька гірських тунелів⁵⁸. Всього за період існування Словацької республіки прокладено 95 км та реконструйовано 184 км залізничних колій⁵⁹.

Державні органи взяли на особливий облік ті зовнішньоторговельні зв'язки, які вдалося налагодити поза рамками товарообміну з рейхом. Торгівля з іноземними країнами широко висвітлювалася у виступах різних діячів, на сторінках преси, виступала окремою частиною в господарських звітах⁶⁰. На нашу думку, її практичне значення для розвитку словацької економіки було невеликим. Так, за підсумками 1941 р. лише близько 23,3% імпорту та 26,2% експорту Словаччини минали німецькі митниці⁶¹. Супутня рекламна кампанія була обумовлена політичними мотивами, а саме – показати повноцінне входження держави у міжнародне співтовариство. Але й вона виявилась обмеженою, адже в списку словацьких партнерів фігурували лише союзники Німеччини або нейтральні країни.

Державна опіка промислового розвитку в Словаччині доповнювалась сприятливим зовнішньоекономічним “кліматом”. В умовах розгортання бойових дій на фронтах росли німецькі військові замовлення, обмеження доступу іноземних товарів на словацькі ринки було вигідне місцевим виробникам, а неминуче в час війни скорочення міжнародної торгівлі спонукало інші країни збільшувати закупи не вельми якісних сировини, напівфабрикатів і кінцевої продукції словацької промисловості. В результаті у період 1939–1943 рр. виникло 250 та розширено 80 підприємств⁶². За 4 роки зростання промислового виробництва в країні склало 30%⁶³.

Націоналізм людацької влади в економічній сфері набув яскравого вираження в процесі проведення так званої націоналізації. В тогочасній офіційній термінології вона означала не перехід певних об'єктів у власність держави, як це розуміється сьогодні, а “передачу господарського життя в словацькі руки”⁶⁴. Справа в тому, що вплив суто словацького капіталу в економіці країни був досить незначним. В кінці 1938 р. він

контролював лише 40 підприємств, а його частка в промислових акціонерних товариствах не перевищувала 11,4%⁶⁵. Виконуючи програму розбудови національної держави, уряд не міг ігнорувати дану невтішну статистику і тому розглядав націоналізацію як ключову стратегічну мету своєї економічної політики. Міністерством фінансів було одразу ж організовано спрощення та централізацію банківської мережі. Ставка робилася на шість великих загальнословацьких банки, які, шляхом поглинення дрібних, значно збільшили свій потенціал⁶⁶.

Концентрацією фінансового капіталу влада досягала подвійного ефекту. В першу чергу, вона полегшувала регулювання кредитно-валютних операцій. Державні органи міцно тримали руку на пульсі фінансового життя країни. На фоні економічного піднесення це зумовило високий рівень стабільності національної валюти. Словацька крона мала велику довіру у місцевого населення та за кордоном, за що її називали “татранським доларом”. Вона була забезпечена дорогоцінними металами, адже національний банк впродовж 1941–1945 рр. зумів накопичити більш ніж 7 тонн золота, яке було депоноване у швейцарських банках⁶⁷. Рідким явищем в тодішній європейській валютній практиці стало карбування та введення казначейством у щоденний платіжний обіг срібних монет⁶⁸.

По-друге, крупні банки стали фінансовою базою розгортання експансії словацького капіталу. Держава надавала йому численні пільги, інколи дотації, виступала гарантом і страхувальником ризикованих підприємницьких проєктів. Слід зазначити, що підтримка влади полягала не лише в абстрактному протекціонізмі, але й часто мала в своїй основі приватний інтерес. Політична та комерційна еліта Словацької республіки виступала практично єдиним цілим, свідченням чого були близькі родинні зв'язки її представників. Так, Землеробський банк очолював брат президента Ф.Тісо; обов'язки заступника голови виконкому Народного банку виконував Я.Дюрчанський – брат міністра Дюрчанського; генеральним директором Словацького іпотечного та комунального банку став брат заступника голови сейму А.Медерли⁶⁹.

Здавалося б, що кровний альянс політиків і фінансистів забезпечить стрімкий злет впливу вітчизняного капіталу в господарстві країни. Проте широкий наступ німецьких монополій в умовах політичного підпорядкування Словаччини рейхом зробив неможливою реалізацію далекосяжних планів загальної націоналізації. Поодинокі спроби уряду обмежити його зустріли жорсткий опір німців. Радник при міністерстві господарства Геберт гостро протестував проти закону, який забороняв іноземцям обіймати посади у правліннях словацьких підприємств⁷⁰. Не мала практичних наслідків заява словацької влади в травні 1944 р. про необхідність репатрі-

акції частини акцій, зосереджених у німецьких власників⁷¹. Берлін не був налаштований добровільно здавати свої панівні позиції в економіці країни й дав негативну відповідь.

Зрештою, підсумки націоналізації в промисловості виявилися суперечливими. Коло підприємств, контрольованих словацькими власниками, розширилося з 40 до 74, та зростання питомої ваги вітчизняного капіталу в господарстві загалом було малозначущим – від 2% в 1938 р. до 6% в 1944 р.⁷²

Окремої уваги заслуговує урядова політика економічного антисемітизму, яка отримала назву аріїзації. Обмежена німецьким фактором націоналізація великих господарських об'єктів набула широкого розмаху у секторі малого та середнього підприємництва і торговельній сфері, де здавна вкоренився єврейський капітал. Євреї були досить заможними громадянами, а їх сукупна власність представляла 38% національного багатства Словаччини⁷³. Нова словацька еліта за допомогою узаконеного на державному рівні антисемітизму прагнула ліквідувати вплив євреїв у економіці, а їх мі сце мали зайняти словаки. З приводу цього людацький ідеолог Полакович говорив: “Метою аріїзації є створення сильної словацької середньої верстви... Є то в словацьких інтересах, аби збагатилося якнайбільше підприємливих господарів”⁷⁴.

З 1 червня 1940 р. вступив в силу закон про обов'язковий перехід неарійських промислових, торговельних та ремісничих підприємств до рук зацікавлених “християн”⁷⁵. Словаччину охопила тривала аріїзаційна лихоманка, неодмінними супутниками якої були корупція, шантаж та наклепництво. Ситуацію, що склалася, намагалися використати різні авантюристи. Для словацьких бізнесменів це було зручною нагодою позбавитися сильних конкурентів⁷⁶; члени Глінкової гарди (воєнізований підрозділ правлячої Глінкової словацької народної партії (ГСНП) вважали, що їх політична активність має надавати вирішальні переваги при аріїзації⁷⁷; серед бажаючих замінити євреїв у господарстві країни траплялися й особи з сумнівною підприємницькою репутацією⁷⁸.

Найбільше шансів виступити у ролі аріїзаторів мали урядові уповноважені та тимчасові управителі, що здійснювали нагляд за роботою єврейських підприємств. Технічна процедура оволодіння ними передбачала, що претендент повинен був протягом 4 місяців виплатити державі певну ліквідаційну суму⁷⁹. Він брав на себе зобов'язання ратувати за себе чне процвітання ввіреного господарського об'єкта, вчасно та повністю сплачувати податки. Загальне планування та координацію процесу аріїзації здійснював спеціальний Центральний господарський комітет на чолі з А. Моравком⁸⁰. Він належав до радикального крила ГСНП, а тому процес очищення словацького господарства від єврейського елементу протікав швид-

кими темпами. Вже 26 березня 1942 р. Моравек на засіданні Державної ради заявив, що “вирішена проблема з близько 9900 ліквідованими підприємствами”. Проте лише 2100 з них опинилися у категорії аріізованих⁸¹.

Виникає природне запитання, а що ж сталося з рештою об’єктів? Відповідь тут очевидна – вони перейшли під безпосередній контроль держави. Річ у тім, що переважна більшість кандидатів в аріізатори були не в змозі у визначений термін заплатити ліквідаційну суму. Влада хоча й створила фонд аріізації, з якого вони могли отримати позики, але на практиці виплат з нього добивалися лише поодинокі особи, переважно з числа тих же чиновників або наближених до них людей. В результаті управління більшістю єврейських підприємств здійснювали державні органи через тимчасово повірених, і така ситуація зберігалася до тих пір, доки не з’являвся платоспроможний словацький підприємець, бажаючий аріізувати об’єкт. Держава також перетворилась у спадкоємця всього рухомого і нерухомого майна депортованих євреїв⁸². Таким чином, формування стану “національних господарів” через бідність словацького населення проходило вельми повільно, а головним наслідком економічного пограбування євреїв стало розширення сектора державної власності.

Аріізовані підприємства мали показувати взірць національного господарювання, однак стан справ був далеко не ідилічним. Нові власники у переважній більшості не мали необхідних професійних здібностей, навичок та досвіду. Вони й не прагнули навчитися підприємницькому ремеслу, адже їхньою ціллю було лише особисте матеріальне збагачення. Це викликало справедливу критику окремих діячів партії: “Аріізацію проводять недостойні люди, які дбають лише про гонорар, але нічого не роблять для розвитку крамниці чи підприємства...”⁸³. Негативні наслідки радикальних змін скоро відчули й словацькі банки. Нувориші не горіли бажанням виплачувати взяті ще попередніми власниками кредити, а тому представники фінансових кіл поступово стали дистанціюватися від них⁸⁴.

Незабаром влада, зрозумівши помилки і перегини “революційного” курсу націоналізації єврейської власності, санкціонувала перевірку діяльності аріізаторів. В разі, якщо виявлялися зловживання, їх могли позбавити прав на підприємство та зобов’язати відшкодувати збитки⁸⁵. До квітня 1944 р. ревізія відбулася у 64 випадках, а 14 аріізаторів навіть опинилися на лаві підсудних⁸⁶. Але ці запізнілі половинчасті заходи не могли виправити загальне негативне враження від аріізації. Форма і методи її проведення свідчать, що це був лише спосіб легкої наживи для окремих осіб, але аж ніяк не прогресивний шлях розвитку словацького господарства. Звідси, її не можна зарахувати до успішних результатів економічної політики словацького уряду.

Незважаючи на позитивні зрушення в національній індустрії, в господарстві Словаччини продовжував домінувати аграрний сектор. Станом на лютий 1941 р. на заводах і фабриках працювало 80–90 тис. робітників та 12 тис. спеціалістів і чиновників⁸⁷. Хоча кількість зайнятих у промисловості працівників в червні 1944 р. сягла 174 тис. осіб⁸⁸, все ж таки основна частина 2,6-мільйонного населення країни продовжувала займатися землеробством.

Тогочасні офіційні джерела свідчать про широку державну підтримку аграрного сектора економіки. З метою нарощування обсягів сільськогосподарського виробництва уряд збував посівне збіжжя за зниженими цінами. Фінансова допомога в даному випадку була досить відчутна – лише в 1942 р. на компенсацію різниці вартості держава асигнувала 100 млн крон⁸⁹ (“стомільйонна акція”). Виділялися кошти на меліорацію, зрошування земель, механізацію сільського господарства. Протягом 1939–1943 рр. споруджено 600 гребель та представлено землеробам 10 млн крон, на які було придбано 8500 одиниць агротехніки⁹⁰. Разом з наданими пільгами, влада зобов’язала селян використовувати всі необроблені чи занедбані земельні угіддя для засіву сільськогосподарськими культурами, необхідними для продовольчого забезпечення населення чи свійських тварин⁹¹. Для розширення експлуатації орних площ була в законному порядку відмінена трипільна система обробітку землі⁹².

Таким чином, ззовні виглядало все чітко і зрозуміло: влада допомагає, селянин старається. Проте взаємовідносини держави з землеробським станом були набагато складнішими. Ігнорування потреб та інтересів величезної маси населення потенційно загрожувало людакам втратою влади, а тому вони воліли різними популістськими заходами втримати селянство на своїй стороні. З іншого боку, село було основним джерелом поповнення бюджету, що потребував все більших надходжень; німці вимагали поставок продовольства, розміри яких теж з ходом війни зростали. Дана ситуація зумовила застосування владою методу подвійних стандартів в аграрній політиці.

Так, в кінці травня 1939 р. розпорядженням уряду вводився мораторій на боргові претензії до селян, яке з захопленням зустріли власники дрібних земельних наділів, що потерпали від кредиторів. Однак для громадськості залишилася невідомою статистика прибуткового податку на селянські господарства, який протягом 1939–1944 рр. збільшився у 4 рази⁹³. Влада урочисто гарантувала виробникові реалізацію його продукції шляхом централізованої закупівлі продовольства, але пропоновані ціни були надто низькими і селяни знаходили альтернативу на чорному ринку. У відповідь уряд збільшив нагляд, спеціальні комісари перевіряли запаси

збіжжя в господарствах, змушуючи продавати державі “надлишки”⁹⁴. Круті заходи були малоєфективними, вони лише поглиблювали невдоволення владою. Селяни приховували показники врожаїв, формуючи продовольчі резерви на майбутнє, яке з наближенням фронту до словацької території ставало все більш непевним.

З великими сподіваннями словацькі землероби зустріли аграрну реформу, від якої чекали ліквідації безземелля та злиднів. Відповідно до закону мали бути розподілені великі “арійські” маєтки (понад 50 га), земельна власність іноземців та євреїв, планувалася ревізія чехословацької земельної реформи, що загалом склало більше 632 тис. га орної площі і близько 987 тис. га лісових угідь⁹⁵. Однак, впровадження реформи в життя напговхнулося на труднощі. Держава не ризикнула дробити великі маєтки, небезпідставно побоюючись, що це знизить товарність сільського господарства і в умовах масштабного вивозу продуктів до Німеччини призведе до продовольчої кризи. Влада не хотіла загострювати відносини з угорськими, а тим більше з німецькими магнатами, а тому не примушувала їх до продажу землі. Ревізія чехословацької реформи обмежилася конфіскацією маєтків провідних політичних діячів ЧСР, загальною площею всього 3192 га⁹⁶. З перерахованих джерел у фонд реформи в повному обсязі надійшли лише земельні маєтки євреїв (в ході аріїзації), що не могло суттєво змінити існуючу структуру землеволодіння у Словаччині.

Організатори реформи прагнули зробити власниками землі лише фінансово та економічно “сильних” хліборобів. Умови передачі землі передбачали попередню сплату 50% її ціни у фонд реформи, що робило нереальним придбання наділу бідними малоземельними селянами⁹⁷. Бажаючих отримати таким шляхом земельну власність виявилось небагато, середній клас лише починав формуватися, тому повторився сценарій з ліквідацією єврейських підприємств. Землю та весь рухомий і нерухомий сільськогосподарський інвентар єврейських власників прибрав до рук державний Фонд селянських маєтків⁹⁸.

Найбільш суттєвим наслідком змін у землеволодінні було утворення 44 великих аграрних господарств фермерського типу, середня площа яких складала 470 га⁹⁹. Навряд чи випадково власниками цих маєтків стали провідні людацькі діячі або їх родичі (Дюрчанський, Фрітц, Турчек, Данігел, Тука, сестра президента Тісо Доб’яшова та ін.)¹⁰⁰.

Результати реформи не задовольняли основну масу словацького селянства. Парцеляція великих земельних маєтків практично не була здійснена. До категорії винятків відносимо приклад села Пешть детванського кадастру, де єврейський сільськогосподарський маєток був розділений. Але й в цьому випадку державний земельний комітет доповідав, що “ба-

гато бажаючих землі не отримали або одержали менше, ніж сподівалися”¹⁰¹. Нарешті, за даними того ж земельного комітету, у Словацькій республіці в результаті реформи лише 92963 га землі змінили власника¹⁰², що було занадто мало для помітних змін у соціальній стратифікації словацького села.

Підводячи підсумки господарського розвитку Словацької республіки у період до початку Національного повстання (29 серпня 1944 р.), варто зупинитися на його характеристичні діячами компартії Словаччини. У їх донесенні в Москву (липень 1944 р.) зустрічаємо тезу: “Загалом, шестирічний досвід продемонстрував, що Словаччина здатна до самостійного існування в господарському та фінансовому відношенні, має необхідну основу (в т.ч. технічну) та виробничу базу для конкуренції на міжнародній арені”¹⁰³.

Враховуючи, що комуністи були запеклими критиками режиму, важко запідозрити їх в упередженій прихильності до людацької влади. Тому визнання позитивних результатів її економічної політики з такого джерела здається нам найкращою запорукою правдивості інформації.

На жаль, події осені 1944 р. та зими 1945 р. внесли негативні корективи в економічний розвиток країни. Бої між повстанцями і партизанами, з одного боку, та каральними частинами вермахту і підрозділами СС – з другого, німецька окупація Словаччини, зрештою, проходження фронту словацькою територією спричинили значні матеріальні втрати та руйнування, дезорганізацію господарського життя. Відтак, у 1945 р. відбувся стрімкий спад економіки до 1/3 відповідних показників 1943 р.¹⁰⁴. Тому в цей час вже не йде мова про які-небудь перспективні економічні програми, а всі зусилля державних органів були спрямовані на максимально можливе збереження вже створеного національного багатства.

Отже, економічний розвиток Словацької держави відзначався централізацією господарства, бурхливим піднесенням вітчизняної промисловості, державною протекцією національній індустрії та сільському господарству. До негативних тенденцій слід зарахувати зростаючу залежність від Німеччини, політику економічного антисемітизму та непослідовність і половинчастість аграрної реформи. Виконання німецьких економічних вимог, умови війни, слабкість словацького капіталу не дозволили в повній мірі виконати всі задумані проекти, але, на нашу думку, обрана владою стратегія господарського розвитку на той час була вірним шляхом до створення сильної економіки та забезпечення благополуччя населення.

Примітки:

1. *Bystrický V. Zasadnutie Slovenskeho snemu 14 marca 1939 // Historicky časopis (HČ). – 1999. – Roč.47. – č.1. – S.112.*

2. The germano-slovak agreement of march 23, 1939 // Mikuš J. Slovakia: a political and constitutional history (with documents). – Bratislava: SAP, 1995 – S.220.

3. *Pekar M.* Politicke dejiny prvej Slovenskej republiky v domacej historiografii (stručny prehľad so zreteľom na Šarišsko-zemplínsku župu) // Acta historica Neosoliensia. – 2003. – Tomus 6. – S.93.

4. *Liptak L.* Ovladnutie slovenskeho priemyslu nemeckym kapitalom. – Br.: SAV, 1960. – 176 s.; *Liptak L.* Podrobenie Slovenskeho priemyslu nemeckym kapitalom v čase fašistickeho panstva // HČ. – 1955. – Roč.3. – č.1. – S.3-23; *Kovačik L.* Slovensko v sieti nemeckeho kapitalu. – Br.: Vyd. politickej literatury, 1955. – 168 s.; *Suško L.* Počiatky hospodarskej exploatacie Slovenska Nacizmom (marec 1939 – jule 1940) // Československy časopis historicky. – 1977. – Roč.XXV. – č.5. – S.682-714; *Kamenec I.* K hospodarskej politike slovenskej buržoazie v rokoch 1939–1945 (arizačný proces a jeho triedny charakter) // Historicke študie. – 1977. – Roč.XXII. – S.33-63; *Bauch V.* Pozemkova reforma za tzv. slovenskeho štátu // Ekonomicky časopis. – 1956. – č.4. – S.364-385.

5. Від словацького *lud* – народ у назві правлячої Глінкової словацької народної (людової) партії.

6. *Петерс І.А.* Співдружність чехословацького і радянського народів у боротьбі проти фашизму. – К.: Вид-во академії наук УРСР, 1959. – 216 с.; История Чехословакии / под ред. И.Н.Мельниковой и др. – М.: Издательство Академии наук СССР, 1960. – 664 с.; Недорезов А.И. Национально-освободительное движение в Чехословакии 1938–45 гг. – Москва: Изд. Социально-экономической литературы, 1961. – 370 с.

7. *Mičko P.* Vplyv nacistického Nemecka na slovenske gospodarstvo v rokoch 1939–1945 // Slovenska republika očami mladých historikov. IV. – Banská-Bystrica, 2005. – S.52-63; *Mičko P.* Vplyv nemeckeho kapitalu na slovensky drevarsky a papierensky priemysel v rokoch 1939–1945 // HČ. – 2006. – Roč.54. – č.2. – S.245-272.

8. *Štefanikova A.* O niektorých aspektoch zahraničného obchodu Slovenskej Republiky v období rokov 1939–45 // HČ. – 2000. – Roč.48. – č.3. – S.462-477.

9. *Hallon L.* Expanzia slovenskeho kapitalu v účastinných podnikoch v rokoch 1939–1944 // HČ. – 2000. – Roč.48. – č.1. – S.75-98; *Hallon L.* Uloha komerčných bank v arizácii na Slovensku 1939–1945 // HČ. – 2006. – Roč.54. – č.4. – S.591-606; *Pecník M.* Peňažníctvo na Slovensku v rokoch 1939–1945 // Slovenska republika 1939–1945 očami mladých historikov. IV. – Banská-Bystrica, 2005 – S.64-73; *Mazur M.* Činnosť slovenskej narodnej banky v rokoch 1939–1945 // Slovenska republika 1939–1945 / zost. J.Bobak. – Martin: MS, 2000. – S.126-141.

10. *Cambel S.* Slovenska dedina (1938–1944). – Bratislava: Slovak Academic Press (SAP), 1996. – 219 s.

11. *Tkač M.* Slovenske gospodarstvo v rokoch 1939–1945 // Slovenska republika 1939–1945 / zost. J.Bobak. – Bratislava, 2000. – S.114-125; *Fabricius M.* Hospodarsky stav Slovenska na konci Druhej svetovej vojny // Slovensko na konci Druhej svetovej vojny (stav, vychodiska a perspektivy). – Bratislava, 1994. – S.49-55.

12. *Spišiak J.* Depeše z Budapešti. Rok 1939 // Slovenske pohľady na literaturu, umenie a život. – 1994. – č.2. – S.102.

13. Československe spravy. – 24 maja. – Paris, 1939; 10 červen. – 1939; 1 červenec. – 1939; 4 srpna. – 1939.

14. *Bielik F.* Administrativa Slovenska v rokoch 1938–1944 // Slovenske narodne povstanie roku

- 1944 (sborník príspevkov z narодно-oslobodzovacieho boja 1938–45). – Br.: Vyd. SAV. – S.56.
15. *Slovenský zákonník* (Sl. Zak.). – Ročník (Roč.) 1939. – Bratislava, 1939. – S.18.
16. *Ibid.* – S.37.
17. *Ibid.* – S.13, 59, 58.
18. *Štatny oblastny archiv v Prešove (ŠOAP)*. – Fond Šarišsko-Zemplinská Župa (ŠZŽ). – Prezidiálne spisy (prez. sp.). – Karton (kart.) 11. – katalogizačné číslo (kat.č.) 563. – Strana (S) 8955.
19. *Pecnik M.* Peňažníctvo na Slovensku v rokoch 1939–1945 // Slovenska republika 1939–1945 očami mladých historikov. IV. – Banská-Bystrica, 2005 – S.66.
20. *ŠOAP*. – *ŠZŽ*. – prez.sp. – kart.56. – k.č.2339. – S.54572-54575.
21. *Dudekova G.* Dobrovolne združovanie na Slovensku v minulosti // [http:// www.dejiny.sk/eknihy/gd.htm](http://www.dejiny.sk/eknihy/gd.htm).
22. *Sl. Zak.* – Roč.1942. – S.508.
23. *Varinsky V.* Tabory nutenej prace na Slovensku v rokoch 1941–1953. – Banská-Bystrica, 2004. – S.15.
24. *Slovenský narodny archiv (SNA)*. – Ministerstvo vnútra (MV). – kart.386. – základne číslo (zakl.č.) 16-1102-1. Ustredny urad prace. Bratislava. 25 júla 1942.
25. *SNA*. – MV. – Kart.386. – č.62-5489/2-1942. – Ustredny urad prace. Bratislava. 26 maja 1942.
26. *Suško L.* Počiatky hospodarskej exploatacie Slovenska Nacizmom (marec 1939 – jule 1940) // Československý časopis historický. – 1977. – Roč.XXV. – č.5. – S.687.
27. *Cambel S.* Slovenska dedina (1938–1944). – Bratislava: Slovak Academic Press (SAP), 1996. – S.99.
28. *Liptak L.* Podrobenie Slovenskeho priemyslu nemeckym kapitalom v čase fašistickeho panstva // HČ. – 1955. – Roč.3. – č.1. – S.12-13.
29. *SNA*. – Ministerstvo hospodarstva (MH). – kart.278. – 1 – 2307/1940. Prezidium ministrstva hospodarstva. 16 aprila 1940; *Krasnovsky B.* Vývoj petrochemickeho priemyslu na Slovensku v období 1895–1948 // HČ. – 2002. – Roč.50. – č.3. – S.505.
30. *SNA*. – MH. – Kart.222. – III zväzok, rok 1943. IX odbor. Panu ministru hospodarstva.
31. *Hallon L.* Hospodarske aspekty česko-slovenskeho vzťahu v rokoch 1918–1945 // Česko-slovenska historicka ročenka. – 1999. – SS.125.
32. *Kociska A.* Robotníci bratislavských zavodov v boji proti fašizmu v rokoch 1939–1940 // HČ. – 1956. – Roč.4. – S.28.
33. *Hornova A.* Hlavne črty militarizacie ekonomiky tzv. Slovenskeho štátu // Ekonomický časopis (EČ). – 1956. – Roč.IV. – č.5. – S.467.
34. *Mičko P.* Vplyv nacistickeho Nemecka na slovenske hospodarstvo v rokoch 1939–1945 // Slovenska republika očami mladých historikov. IV. – Banská-Bystrica, 2005. – S.57.
35. *Dress H.* Slowakej und fašistische Neourdnung Europas. 1939–1941. – Berlin: Akademie Verlag, 1972. – S.89.
36. Slovenske dejiny / Marsina R. – Martin: Matica Slovenska (MS), [1992]. – S.250.
37. *Пемєрє І.А.* Співдружність чехословацького і радянського народів у боротьбі проти

фашизму. – К.: Видавництво академії наук УРСР, 1959 – С.33.

38. *Kovačik L.* Slovensko v sieti nemeckeho kapitalu. – Br: Vyd. politickej literatury, 1955. – S.71.
39. *Kamenec I.* Dejiny Slovenska v rokoch 1918–1993 a ich odraz v historickom vedomí spoločnosti // Male dejiny česko-slovenských vzťahov VI. – Bratislava, 1996. – S.20.
40. *Štefanikova A.* O niektorých aspektoch zahraničného obchodu Slovenskej Republiky v dbodí rokov 1939–45 // *HČ.* – 2000. – Roč.48. – č.3. – S.476.
41. История Чехословакии / под ред. И.Н.Мельниковой и др. Т. – М.: Издательство Академии наук СССР, 1960. – С.329.
42. *SNA.* – Urad predsednictva vlady (UPV). – kart.100. – k.č.127/42.
43. *ŠOAP.* – *ŠZŽ.* – kart.9. – k.č.456. Vystavba niektorých cest na Slovensku. Spolupraca s inspektorom pre nemecké cesty. Bratislava. 8 september 1940. – S.7871.
44. *Mičko P.* Vplyv nemeckeho kapitalu na slovenský drevarský a papierenský priemysel v rokoch 1939–1945 // *HČ.* – 2006. – Roč.54. – č.2. – S.250.
45. *Konečný Z., Mainuš F.* Slovaci na pracích v Nemecku a Protektorate za Druhej svetovej valky // *HČ.* – 1969. – Roč.8. – č.4. – SS.580.
46. *Kamenec I.* Slovensky stat. – Praha: Anomal, 1992. – S.96.
47. *Kovačikova K.* Stav a plany hospodarenia na Slovensku v rokoch 2 svetovej vojny v spomienkach narodohospodara Dr. Ing. Petra Zaťku // Podiel narodohospodarov na pripravách SNP. – Banská-Bystrica, 2004. – S.73-75; *Toth D.* Hospodarske zabezpečenie protifašistickeho odboja na Slovensku v rokoch 1940–1945 // *Ibid.* – S.58-59.
48. *Liptak L.* Slovensko v 20 storočí. – Br.: Kalligram, 2000. – S.198.
49. *Mikuš J.* Slovensko v drame Europy. – Martin: MS, 2002. – S.126.
50. *Juhaš M.* Informácie niektorých zahraničných zastupiteľstiev Slovenskej republiky o obraze Slovenska v tlači v rokoch 1943–1944 // *HČ.* – 1995. – Roč.43. – č.3. – S.527.
51. *Tkač M.* Slovenske hospodarstvo v rokoch 1939–1945 // Slovenska republika 1939–1945 / zost. J.Bobak. – Bratislava, 2000. – S.118.
52. *Sl. Zak.* – Roč.1942. – S.653.
53. *Sl. Zak.* – Roč.1942. – S.461.
54. *Sl. Zak.* – Roč.1942. – S.301-302.
55. Elektrarenstvo na Slovensku. 1920–1994 / zost. V.Zlodek. – Br.: ALFA-Press, 1996. – S.78.
56. *Российский государственный архив социально-политической истории* (РГАСПИ). – Ф.495. Коминтерн. – Оп.12. – Д.70. Информационные материалы ТАСС о Чехословакии. Экономическое положение и политическая обстановка в Словакии. Письмо корреспондента ТАСС в Братиславе за 7 февраля 1941 г. – Л.39.
57. *Sabol M.* Elekifikacia Slovenska v rokoch 1938–1943 a vznik celoštátneho elektrarenskeho podniku // *HČ.* – 2005. – Roč.53. – č.2. – S.336-337.
58. *Kubaček J.* Dejiny železníc na uzemi Slovenska. – Br.: 1999. – S.274-277.
59. *Samo F.* Slovenska otaska v Československu. – Br.: Vydavateľstvo politickej literatury, 1968. – S.109.

60. *SNA*. – UPV. – kart.92. – k.č.12020/41. Obchodne-politicky referat. – S.11-16.
61. *SNA*. – MH. – kart.407. – Spis. Dovozy a vyvoz s jednotlivými štátmi. Štatistický prehľad.
62. *SNA*. – MH. – kart.202. – III zväzok. Periodiky. Päť rokov vystavby slovenskeho hospodarstva. – S.4.
63. *Schwarz K.* Česi a Slováci. Dlhá cesta k mierovému rozchodu. – Br.: Odkaz, 1994. – S.150.
64. *SNA*. – MH. – kart.278. – z.č.1 – 2317/1940. Nacionalizácia slovenskeho hospodarstva. Bratislava, 2 apríla 1940.
65. *Hallon L.* Podnikateľské aktivity slovenskeho finančného kapitálu v priemysle v rokoch 1918–1938 // Historické štúdie. – 2000. – Roč.41. – S.211.
66. *Patorsty J.* Dejiny poisťovníctva v Česko-Slovensku v rokoch 1918–1945. II Diel. – Br.: Alfa Konti, 1993. – S.267.
67. *Mazur M.* Činnosť slovenskej narodnej banky v rokoch 1939–1945 // Slovenska republika 1939–1945 / zost. J.Bobak. – Martin: MS, 2000. – S.135.
68. *Hlinka J.* Slovenska korunova mena v rokoch 1939–1945. – Bratislava, 1992. – S.2.
69. *Hallon L.* Expanzia slovenskeho kapitálu v účastinných podnikoch v rokoch 1939–1944 // HČ. – 2000. – Roč.48. – č.1. – S.82, 85-86.
70. *SNA*. – MH. – kart.222. – III zväzok. Rok 1941. Bratislava. 15 december 1941.
71. *Lipták L.* Ovládnutie slovenskeho priemyslu nemeckým kapitálom. – Br.: SAV, 1960. – S.156.
72. *Kirschbaum S.J.* A history of Slovakia. The struggle for survival. – New York, 1995. – S.201.
73. *Vrba J.* Muž, ktorý sa vzoprel Hitlerovi. Osobné svedectva o živote, činnosti a cnostiach Th Dr. Jozefa Tisu, prezidenta prvej Slovenskej republiky. – Br., 1998. – S.44.
74. *Polakovič Š.* Slovenský narodný socializmus. Ideové poznámky. – Br., 1941. – S.102.
75. *Hubenak L.* Rasové zákonodarstvo na Slovensku (1939–1945). – Br.: Univ. Komenského. – 2003. – S.56.
76. *SNA*. – UPV. – kart.82. – k.č.11922/41. 30.VII.1941 Trebišov. Firma Jan Ďuriš.
77. *SNA*. – MV. – kart.702. Spis 1941. časopis "Gardista". – nevecné písanie.
78. *SNA*. – UPV. – kart.82 k.č./2217/42. Emil Szomolanyi, Banovce n/Bebr. Stažnosť vo veci arizácie.
79. Rišenie židovskej otázky na Slovensku (1938–1945) Dokumenty. Časť 5 / Zost. Hubenak L. – Br.: Judaica Slovaca, 2000. – S.61.
80. Rišenie židovskej otázky na Slovensku (1938–1945) Dokumenty. Časť 4 / Zost. Hubenak L. – Br., 1999. – S.142.
81. Holokoust na Slovensku 2. Prezident, vláda, snem SR a. Štatná rada o židovskej otázke (1939–1945) / ed. Eduard Nižňanský, Ivan Kamenec. – Br., 2003. – S.159.
82. *Sl. Zak.* – Roč.1942. – S.677.
83. *Kamenec I.* K hospodárskej politike slovenskej buržoázie v rokoch 1939–1945 (arizačný proces a jeho triedny charakter) // Historické štúdie. – 1977. – Roč.XXII. – S.49.
84. *Hallon L.* Uloha komerčných bank v arizácii na Slovensku 1939–1945 // HČ. – 2006. –

Roč.54. – č.4. – S.593.

85. *Sl. Zak.* – Roč.1943. – S.784.

86. *Kamenec I.* K hospodarskej politike slovenskej buržoazie v rokoch 1939–1945 (arižážny proces a jeho triedny charakter) // *Historicke štúdie.* – 1977. – Roč.XXII. – S.51.

87. *ГЛАСИИ.* – Ф.495. – Оп.12. – Д.70. Информационные материалы ТАСС о Чехословакии. Экономическое положение и политическая обстановка в Словакии: Письмо корреспондента ТАСС в Братиславе за 7 февраля 1941 г. – Л.7.

88. *Fabricius M.* Slovenske gospodarstvo ve uropskem veľkopriestore // Podiel narodno-hospodarov na príprave SNP. Materialy z odborneho historického seminara. 18 juna 1999. – Banska-Bystrica, 1999. – S.24.

89. *Sl. Zak.* – Roč.1942. – S.462.

90. *SNA.* – МН. – kart.202. – III zväzok. Periodiky. Päť rokov vystavby slovenskeho gospodarstva. – S.7.

91. *Sl. Zak.* – Roč.1942. – S.445.

92. *Sl. Zak.* – Roč.1940 – S.265.

93. Dejiny poľnohospodarstva na Slovensku / Aut. Demo M. – Nitra: Slovenska poľnohospodarska univerzita, 2001. – S.123.

94. *Skríp V.* Zo života pracujucich vychodneho Slovenska za tzv. slovenskeho štatu // Prispievky k dejinam vychodneho Slovenska. – Br.: SAV, 1964. – S.381.

95. *Bauch V.* Pozemkova reforma za tzv. slovenskeho štatu // *Ekonomicky časopis.* – 1956. – č.4. – S.367.

96. *Doležal J.* Prispevok k otaskam pozemkove držby na Slovensku v letech druhe svetove valky // *Československy časopis historicky.* – 1959. – Roč.VII. – č.2. – S.340.

97. *Cambel S.* Arizacia a ďalšie zmeny v pozemkovej držbe na Slovensku do leta 1944 // *HČ.* – Roč.43. – č.1, 1995. – S.72.

98. *Sl. Zak.* – Roč.1942 – S.608.

99. *Недопезов А.И.* Национально-освободительное движение в Чехословакии 1938–45 гг. – Москва: Изд. Социально-экономической литературы, 1961. – С.99.

100. *Stanek I.* Zrada a pad. Hlinkovšti separatiste a tak zvany Slovensky stat. – Praha: Statni nakladatelstvi politickej literatury. – S.251.

101. *SNA.* – MV. – kart.702. – spis 1941 č. /83/1942-prez. Vykon pozemkovej reformy v katastralnom uzemi Detva – s'ťažnosť HSL.S. Detva-Piešť.

102. *Doležal J.* Prispevok ko taskam pozemkove držby na Slovensku v letech druhe svetove valky // *Československy časopis historicky.* – 1959. – Roč.VII. – č.2. – S.348.

103. Sprava 5 ilegálneho ustredneho vedenia KSS o vyvine na Slovensku po 6 oktobri 1938. Bratislava. 7 jula 1944 // *Dokumenty slovenskej identity a štatnosti. Zv. I.* Br.: 1998. – S.230-331.

104. *Fabricius M.* Hospodarsky stav Slovenska na konci Druhej svetovej vojny // Slovensko na konci Druhej svetovej vojny (stav, vychodiska a perspektivy). – Bratislava, 1994. – S.51.

Summary

In the article, on the basis of statistical information, is carried out the summarizing review basis tendencies and special lines of development of economy of Slovakia in the period existence of the Slovakia state (1939–1945)

Key words: state control, industrialization, nationalization, ariyization, agrarian reform.

Отримано 15 вересня 2009 р.

УДК 94(437)“1968/1969”

Р.М.Постоловський

УКРАЇНЬСКА МЕНШІСТЬ ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ У ДЕМОКРАТИЧНОМУ РУСІ 1968–1969 рр.

У статті розкривається участь українців Чехословаччини у демократичному русі країни в період 1968–1969 рр.

Ключові слова: Чехословаччина, “Празька весна”, українці, демократичний рух.

Демократичний процес оновлення чехословацького суспільства в 1968–1969 рр., який увійшов до історії під назвою “Празька весна”, спрямувавши історичні традиції народу у більш сучасний ракурс, викликав до життя плюралістичні тенденції, котрі характеризувались нерівномірністю розвитку ідейних процесів по регіонах і громадських сферах.

Зростання масової політизації широких прошарків населення і, зокрема, рухів національних меншин, за своє національне відродження під гаслом запровадження “соціалізму з людським обличчям” охопило різні регіони країни.

У даному контексті важливе місце в історії демократичного руху 1968–1969 рр. у Чехословаччині займає сюжет боротьби української меншості, спрямованої на створення умов для збереження національної самобутності і оптимізацію процесу її національного відродження, на підтримку курсу лідерів “Празької весни” та демократизацію суспільного життя в країні.

Якщо обличити публіцистику, то серед власне наукової історичної літератури, крім опублікованих у 1970 р. монографії австралійських дослідників Г.Годнета та П.Потічній “Україна і чехословацька криза”¹, а у

2004 р. – монографії В.Дмитрука², в яких названа проблема досліджується, в основному, у зв'язку з реакцією українського суспільства на події 1968–1969 рр. в Чехословаччині, до досліджень даної тематики належить опублікована в 1997 р. наша з С.Віднянським наукова розвідка³ та стаття В.Сергійчука, вміщена у чеському журналі “Історія і сучасність”⁴.

Зрозуміло, що в чехословацькій офіційній історико-політичній науці періоду “нормалізації” українські намагання оцінювались як прояви “антикомунізму”, “буржуазного націоналізму”, “правого опортунізму”, “ревізіонізму”, “деструкції марксистсько-ленінської концепції національного питання” і т.п.⁵.

Водночас, слід зауважити, що в посткомуністичній чехословацькій, чеській та словацькій історичній науці систематичні дослідження даної проблеми відсутні, хоча питання участі мадярської, німецької, польської, єврейської, циганської етнічних меншостей Чехословаччини в демократичному русі 1968–1969 рр. знаходяться в полі досліджень словацьких⁶ та чеських⁷ дослідників.

Українці в Чехословаччині – це автохтонна національно-етнічна група, тобто, на відміну від американських або решти віддалених осередків нашої діаспори, українська меншість у Східній Словаччині не утворилася внаслідок якихось штучних еміграційних процесів, а становить автохтонне, споконвічне населення⁸. Тут, як і в деяких інших східноєвропейських країнах, їх кількість є приблизно умовною. За статистичними даними (без сумніву, значно заниженими), українців у межах Чехословаччини проживало: у 1961 р. – 54984 особи, у 1970 р. – 58651 особа⁹.

Місцями найбільшого їх скупчення є міста і села Східно-Словацького краю: Гуменне, Бардіїв, Стара Любовня, Кошіце та інші місцевості. Визначним центром українського національно-культурного життя є Пряшів, де проживає понад 2 тисячі українців. Вважається, що у Східній Словаччині є 210 українських сіл. Крім названих населених пунктів, українці проживають у Празі (до 5 тис.), Брно, Моравській Оставі, Братиславі – разом орієнтовно 10 тис. осіб. Близько 15 тис. українців після Другої світової війни переселено в Судети замість виселених звідти німців¹⁰.

Події в Чехословаччині, які з такою силою потрясли в 1968–1969 рр. країни радянського блоку, викликали до політичного життя рух української національної меншості за своє національне відродження. Цьому сприяли також об'єктивні передумови попереднього історичного розвитку, які зумовлювались кількома чинниками. “Важко зрозуміти проблеми Пряшівщини, – справедливо відзначає з цього приводу М.Кірсенко, – без урахування досить істотних деформацій, що ними було позначено початок соціалістичного будівництва на межі 40-х і 50-х років.

По-перше, це подеколи примусові методи кооперування сільського господарства, хоча новостворені господарства згодом і досягли значних успіхів.

По-друге, це штучна православізація й брутальна ліквідація значної для місцевого населення греко-католицької церкви з ув'язненням кількох сот непокірних священиків.

По-третє, це не завжди тактовно запроваджувана так звана українізація, коли літературну мову Наддніпрянщини намагалися прищепити за рахунок і на шкоду місцевих говірок і діалектів. А тим часом, аж ніяк не можна було ігнорувати тривале існування русинів осторонь від загальноукраїнського розвитку.

Нарешті, вельми згубним виявився приклад напівосвічених діячів з адміністративного та партійного апарату, які задля кар'єри зраджували мову й культуру предків і воліли на певному щаблі посад і функцій проголошувати себе словаками¹¹.

До таких космополітичних псевдоінтернаціоналістичних невігласів, перш за все, необхідно віднести Василя Біляка, який походив з багатодітної української сім'ї дрібного селянина¹², кравця-недоука, який провів практично всю кар'єру в словацькому партійному апараті, рівномірно піднімаючись вгору, в той час як Г.Гусак та інші знаходились в тюрмі для “буржуазних націоналістів”. З 1954 по 1958 рр. він був секретарем, а згодом – першим секретарем Пряшівського районного Комітету комуністичної партії Словаччини. В 1954 р. В.Біляк видав книгу під зловісним заголовком: “Український буржуазний націоналізм в Чехословаччині”, в якій висловив свою “любов” до рідного народу. Особливу ворожість він проявляв до релігійних інтересів українського населення, був нестерпним до українських політичних устремлінь в 1968 р.¹³. “Наші угорські та українські співгромадяни, особливо комуністи, – наголошував він, – в свою чергу, не повинні висувати вимог, котрі не можуть бути виконані, тому що це породжує зневіру, викликає взаємну недовіру і приносить шкоду як їм самим, так і суспільству в цілому”¹⁴.

В період “нормалізації” В.Біляк став “сірим кардиналом КПЧ”, “Чехословацьким Суловим” і вже разом з Г.Гусаком проводив репресії проти своїх колишніх сподвижників по “Празькій весні”, відновив ортодоксальний радянський контроль над духовним життям країни.

Становлення сталінського тоталітарного режиму в Чехословаччині супроводжувалось проведенням репресій проти національної інтелігенції, керівництва громадських організацій.

Боротьба проти бандерівщини, політичні процеси в Чехословаччині над “націоналістами”, у тому числі й українськими, у 1950–60-х роках¹⁵,

переслідування греко-католицької церкви, національної інтелігенції дали українському населенню на власному досвіді відчуті результати процесу “советізації” і “сателітизації” країни. Так, греко-католицька уніатська церква була однією із основних сил, яка боролась за етнічну єдність українців у Словаччині. В квітні 1950 р. у Пряшеві відбувся конгрес (на зразок Святоюрського собору 1946 р. у Львові), на якому церква була, по суті, ліквідована. Більшість греко-католиків перейшли у римо-католицизм. Конгрес скасував унію з Ватиканом і перейшов під зверхність Московської патріархії. Багато священників було заарештовано і звинувачено в “українському буржуазному націоналізмі”. У країні з католицькою вірою стала домінувати православна церква, яка, будучи підлеглою Москві, намагалась привернути симпатії в напрямку “російських поглядів”¹⁶. Всі інші греко-католицькі священники були депортовані зі своїми родинами до чеських земель із заборонаю відправляти церковну службу і проживати в Східній Словаччині. Ліквідація греко-католицької церкви увійшла пізніше в історичну науку як акція “П”¹⁷.

В історії політико-правового розвитку українського національного питання після 1945 р. особливе місце належало Українській національній Раді Пряшівщини (УНРП). Створена 1 березня 1945 р. на з’їзді делегатів від українських населених пунктів та районів, УНРП зробила вагомий внесок у боротьбу за культурно-національну автономію українців у Словаччині.

Проте, після приходу у лютому 1948 р. КПЧ до влади, функції УНРП не були узаконені конституцією країни і тому вона залишилась організацією з обмеженими діями. У цей період біля 10 тис. опантів¹⁸, переважно представників інтелігенції і свідомих українців, покинули країну, адже тут згасав український рух. У грудні 1952 р. під тиском Братислави УНРП припинила свою діяльність¹⁹. Вона була замінена культурно-освітньою спілкою – КСУТ (“Культурний союз українських трудящих”), створеною 29-30 травня 1954 р.²⁰

Найбільш очевидними стали деформації в мовній сфері. Річ у тім, що постановою Політбюро ЦК Компартії Словаччини від 28 червня 1952 р. з 1953–54 навчального року в усіх школах української меншості Словаччини для викладання та навчання вводилась літературна українська мова (замість місцевих діалектів та російської мови). Проте нею не володіло не тільки населення, а й вчителі, які пройшли прискорений 6-тижневий курс мовної перепідготовки. Навчання у таких національних школах бойкотувалося населенням. Вже у 1950-ті роки, наприклад, 62 українські школи у Східній Словаччині стали словацькими. В 1960-ті роки словакізація українських національних шкіл посилилася. У 1959–60 навчальному

році в регіоні налічувалося 220 українських шкіл, а в 1970–71 р. – 43²¹. Станом на 1967 р. в усіх українських школах Словаччини навчалося орієнтовано 6 тис. учнів²².

Таким чином, фактор нагромадженого і довгостримуваного незадоволення історичними несправедливостями, умовами соціального, духовного та культурного існування української національної меншості у Чехословаччині, разом із демократизаційними процесами в КПЧ і чехословацькому суспільстві, в другій половині 1960-х років стали детонатором пробудження національної свідомості української меншості.

Викриття культу особи Сталіна, реабілітація репресованих по звинуваченню в “словацькому” та “українському буржуазному націоналізмі”, XIII з’їзд КПЧ (червень 1966 р.), який зайняв критичну позицію до нездорових тенденцій у внутрішньополітичному житті і вказав на необхідність їх подолання, IV з’їзд чехословацьких письменників (червень 1967 р.), що поставив під сумнів всю політику компартії після лютого 1948 р. і висунув вимогу повної автономії культурної сфери, посилили незадоволення своїм становищем української національної меншості, підняли її активність та пробудили творчі імпульси серед інтелігенції. За таких умов активізується рух української інтелігенції за відродження рідної мови та школи. Його ініціатором стає КСУТ, який видає цілу низку нових українських видань. Перш за все, це щотижнева газета “Нове життя”, орган КСУТ, ілюстрований щомісячник “Дружно вперед”, літературно-публіцистичний двомісячник “Дукля”. Наприкінці 1960-х років спілка об’єднувала 7,5 тис. членів у 268 осередках²³.

Січневий (1968 р.) пленум ЦК КПЧ започаткував швидкий процес демократизації суспільного життя. У результаті провалу політичного курсу керівництва Чехословацької компартії її керівник А.Новотний був звільнений. До влади прийшли реформатори на чолі з А.Дубчеком, які висунули програму оновлення чехословацького суспільства під гаслом запровадження “соціалізму з людським обличчям”. У квітні 1968 р. КПЧ прийняла “Програму дій”, яка мала під собою ґрунтовний теоретичний фундамент: від економічної реформи до концепції соціалізму в цілому. Вона передбачала глибокі економічні перетворення і зміни в політичній системі: Компартія повинна була відмовитись від політичного диктату, будувати свої відносини з іншими партіями на рівноправній основі, країна мала перетворитись у федерацію Чехії та Словаччини, в якій повинні були дотримуватись права національних меншин. Події, які розгорнулись після цього в Чехословаччині, увійшли в історію під назвою “Празька весна”, празький реформкомунізм.

Рішення січневого (1968 р.) пленуму і “Програма дій” КПЧ отримали

широку підтримку суспільства. Помітно активізувався і рух українського населення. Публічно почали лунати протести проти порушення прав української національної меншості, висловлювались критичні оцінки щодо минулого періоду соціалістичного розвитку країни разом з підтримкою політики КПЧ на демократизацію суспільства, ставилися до неї різні вимоги тощо.

Одним з помітних проявів участі українців Чехословаччини в загальнодержавному русі за демократію, за своє національне відродження стали збори дописувачів і співробітників газети “Нове життя”, журналу “Дружно вперед” та української студії чехословацького радіо, які відбулись 9 березня 1968 р. в Пряшеві²⁴. На них вперше прилюдно були висунуті вимоги щодо усунення деформації в житті українців ЧССР та їх рівноправ'я в спільній батьківщині. Збори прийняли резолюцію, яка була надіслана Президії ЦК КСУТ та ЦК Компартії Словаччини. Актив висловив якнайбільшу підтримку прогресивним тенденціям і силам країни, які від січневого Пленуму ЦК КПЧ докладали всіх зусиль до викриття й ліквідації перекручень партійної політики та до створення всіх необхідних умов для нової демократії й рівноправності народів і національностей держави.

Присутні виявили незадоволення з приводу того, що Президія ЦК КСУТ протягом двох місяців від січневого Пленуму ЦК КПЧ не розпочала справжньої діяльності з критичної оцінки роботи КСУТ, з криття і усунення всіх кривд, які від початку 1945 р. було спричинено українському населенню Чехословаччини, та для того, щоб діюче допомоги прогресивним силам Чехословаччини вирішити проблематику української національної меншості ЧССР.

Вказавши, що першою й необхідною умовою придбання довіри українського населення Чехословаччини є необхідність повної реабілітації громадян української національності за всі кривди від кінця 1944 р., збори активу заявили: “Йдеться про реабілітацію населення за кривди при адміністративному введенні православизації, при акції “П”, за кривди колективізації сільського господарства, за так званій “український буржуазний націоналізм”, за те, що тисячі українців було переселено в чеське прикордоння без урахування можливостей та потреб національного й культурного життя людей. І, нарешті, необхідно визнати, що дотеперішня економічна політика не тільки не усунула значну економічну відсталість українського населення Чехословаччини, але й спричинила збільшення відсталості між українським населенням та між загальнословацьким чи загальночехословацьким економічним рівнем”²⁵.

Ознайомлення з листами, зверненнями, скаргами, протестами, резолюціями учасників різнополітичних форумів українців ЧССР, адресо-

ваних компартійним керівникам різного рангу, керівним центральним органам КПЧ і держави, показує, що їх характерною рисою стала поступова зміна пріоритетів в національному русі. Національно-культурні проблеми відійшли на другий план, а в якості найважливіших цілей були сформульовані вимоги “узаконення всіх прав у Конституції”²⁶ з тим “щоб були створені всі можливості для всебічного, не лише національного та культурного, але, в першу чергу, політичного та економічного розвитку”²⁷, “швидкими темпами створювати робочі можливості в країні, щоб якнайшвидше досягти такого життєвого рівня, як і в інших районах республіки, щоб партійні і державні органи дали таку допомогу, яка забезпечила б їм краще і багатше життя; щоб усі скривджені були повністю реабілітовані; повернути чехословацьке громадянство всім бувшим антантам, що повернулись на Батьківщину, і допомогти їм активно залучитись до повноправного життя”²⁸.

Таким чином, спостерігалась яскраво виражена політизація соціальних вимог. Зрештою, в березні 1968 р. вперше в історії національно-демократичного руху українців Чехословаччини була заявлена і обґрунтована ідея повної політичної, економічної і культурної автономії національної меншості, яка повинна бути конституційно кодифікована і втілена у життя одночасно з врегулюванням державно-правових відносин між чехами та словаками²⁹.

Водночас із цим, в українських селах та містах Чехословаччини відбувались збори населення, які підтримували демократизаційний процес у республіці й домагались вирішення політико-економічних і національно-культурних питань свого життя³⁰.

Зростання активності національно-демократичного руху супроводжувалось подальшою радикалізацією його форм. Так, вночі з 10 на 11 березня 1968 р. в Пряшеві відбулася масова демонстрація студентів середніх і вищих навчальних закладів. Студенти повністю підтримували демократизаційний процес, який розпочався після січневого Пленуму ЦК КПЧ. Водночас, 10 березня в Братиславі Товариство українських студентів на своїх звітно-виборчих зборах висловило незадоволення дотеперішнім вирішенням політичних, економічних і культурно-національних справ українців Чехословаччини. Студенти вимагали симетричного влаштування державно-правових відносин між чехами та словаками й забезпечення відповідних прав для українців у республіці³¹.

З розвитком національно-демократичного руху української національної меншості Чехословаччини робились спроби перейти до його організованих форм. У цей час виникають такі організації, як Рада української молоді, Рада українських жінок, Клуб учителів, Наукове товариство³².

Активно включилась у процес національного відродження міжнародна асоціація українців з центром у Пряшеві, що виникла 1968 р., і в роботі якої брали участь українські громадські організації з США, ФРН, Франції та інших країн³³. Боротьбою з шовіністичними атаками проти української громади в словацькій пресі зумовлено виникнення Секції українських журналістів³⁴.

Були зроблені спроби відновити роботу молодіжної організації Союзу молоді Карпат³⁵ та політичної організації української громади ЧССР – Української національної Ради Пряшівщини. На жаль, завдяки нетерпимій позиції та реакції щодо цього В.Біляка, який займав тоді посаду першого секретаря ЦК Компартії Словаччини, а пізніше інтервенції військ Варшавського договору, ці намагання були припинені³⁵.

Особливе місце в національно-демократичному русі українців Чехословаччини за своє національне відродження, в боротьбі проти компартійного та державного диктату належить страйку 300 вчителів Свидницького району³⁷. Страйк став значною віхою, по суті, вищим піднесенням руху протесту проти шовіністичної національної політики Компартії Словаччини. Безпосередньою причиною страйку стало рішення Матиці словацької про те, що в словацьких школах повинні працювати виключно вчителі словацької національності. На цей час шовіністична українська кампанія словацьких націоналістів набрала особливо агресивного характеру. В ній брали активну участь такі газети як “Східно-словацькі новини”, “Зміна”, “Матичні читання” та ін. Ситуація набрала настільки антиукраїнського характеру, настільки загострилась, що українці почали обдумувати можливість еміграції в Україну. Почав виникати неспокій і страх бути українцем³⁸.

Українці Чехословаччини виступили з масовою підтримкою страйкуючих вчителів та їх вимог. До офіційні інстанцій учителів Свидника надійшов потік телеграм, заяв, скарг, протестів, резолюцій від трудових колективів, партійних зібрань та окремих громадян, у яких була висловлена рішуча підтримка дій вчителів, звучав протест проти дискримінації рідної мови.

Ближче до літа 1968 р. досить помітного поширення набула боротьба українців Чехословаччини за відновлення греко-католицької церкви, за українські церковні традиції. Точились дуже гострі релігійні суперечки, які в ряді випадків переростали у відкриті сутички, були спроби залучити церкву до культурно-національної діяльності.

29 березня 1968 р. “Східно-словацькі новини” опублікували спільну заяву декількох греко-католицьких священиків про відновлення церкви, чим було започатковане офіційне обнародування цієї проблеми. Починаючи

з 1950 р., вперше в пресі були опубліковані об'єктивні дані про греко-католицьку церкву. В східній Словаччині в цей час також відбувалась акція щодо збору підписів віруючих з вимогою відновлення церкви. Звернення з 40 тис. підписів віруючих були послані празькому архієпископству і єпископ Франтішек Томашек передав його владі³⁹.

Таким чином, у зв'язку з тим, що релігійні відносини між українською меншістю і словаками були напруженими, українці стали союзниками чеських єпископів на чолі з Ф.Томашеком. Ватикан та Москва стали на сторону словаків.

Постановою уряду Чехословаччини від 13 червня 1968 р. греко-католицькій церві було повернуто давні права. За даними західних дослідників, близько двох третин православних знову повернулися до греко-католицької релігії⁴⁰.

Українці, які проживали на землях Чехії, не мали своєї власної політичної та культурно-освітньої організації. Діяльність КСУТ обмежувалась Пряшівською областю, у кращому випадку Словаччиною. Проте, під впливом процесу демократизації чеського суспільства, його плюралізації, в результаті чого виник ряд незалежних громадсько-політичних організацій, у липні 1968 р. була, нарешті, заснована організація українців Чехії – Український культурно-освітній союз. Його членами стали 4 тис. українців, які проживали в Празі. Це були, в основному, представники інтелігенції та добре організована і національно свідома група студентів Карлового університету.

22 березня 1969 р. вони організували вечір, присвячений Т.Г.Шевченку. Після цілком політичної доповіді на тему “Шевченко і сучасність”, чеська й українська хорові групи співали українські пісні. Під час декламування студентами шевченківської антиросійської поеми “Сон” аудиторія вибухнула бурхливими оплесками⁴¹.

Українська демократична громадськість Чехословаччини виступила проти консервативних сил в КПЧ, які, спираючись на підтримку радянських військ, перейшли в наступ, у ході якого із керівництва КПЧ, уряду і Національного фронту усувались прихильники реформ, встановлювалася цензура, відновлювала своє панування неосталіністська адміністративно-командна система.

На думку чеського дослідника Р.Петраша, “Цікавою реальністю є факт, що ситуація в областях з українсько-русинською меншістю належала після військового вторгнення до явно найскладнішої в державі”⁴².

Важлива роль у русі протесту проти придушення спроб реформи існуючої системи, розпочатої керівництвом КПЧ на чолі з А.Дубчеком, належала українським друкованим виданням КСУТ і, зокрема, щотижневій

газеті “Нове життя”. Незважаючи на широкомасштабний наступ антидемократичних, консервативних сил в КПЧ, у січні 1969 р. газета писала: “Українці-русини у своїй роботі будуть підтримувати все те позитивне, прогресивне, що випливає з програми КПЧС: намагання, щоб гуманізм поборов насилля, щоб замість інтересів окремих людей взяли верх інтереси суспільства, справи цілого суспільства, в тому числі у українців-русинів”⁴³.

Особливій критиці в часописі піддавались спроби введення цензури, з приводу чого часопис зазначав: “У демократичному суспільстві можливі вільні погляди на світ для кожної людини. Вони можуть мати всяку основу – релігійну, марксистську тощо”⁴⁴.

Інтервенція військ Варшавського договору розбурхала українську спільноту в Чехословаччині, активізувала громадський протест проти окупантів у місті й на селі.

Виявом високої національної свідомості й готовності боротися за ідеї “Празької весни” стало “Звернення українських культурних працівників у зв’язку з окупацією Чехословаччини”, проголошене в серпні 1968 р. у м.Кошіце. У зверненні, зокрема, зазначалось: “Ми, українські культурні працівники, звертаємось до всіх Українців-Русинів, перш за все, до Українців-Свободовців, з тим, щоб вони залишилися відданими своїй батьківщині – Чехословацькій Соціалістичній Республіці, допомагали братам Чехам і Словакам в їх протесті проти окупантів. В повній мірі підтримуємо легальні державні органи ЧССР на чолі з Дубчеком, Черніком і Сморновським, і з нашим головнокомандуючим генералом армії, президентом ЧССР Людвіком Свободою.

Водночас, закликаємо дорослих громадян, які проживають у Чехословаччині, щоб на підтримку наших легальних державних органів і на протест проти окупації вони вступали до Комуністичної партії Чехословаччини під керівництвом Олександра Дубчека!!!

Українці-Русини, Чехи, Словаки, Мадяри і Поляки – Дубчек, Свобода – для нас всіх свобода!!!”⁴⁵.

Українці Чехословаччини зайняли тверду позицію проти кампанії, яку розв’язали з метою цькування лідерів “Празької весни” ортодоксальні неосталіністські сили в КПЧ. Так, зокрема, газета “Нове життя” стала на захист надзвичайно популярного трибуна “Празької весни” Й.Сморновського, якого на посаді голови парламенту намагались замінити догматиком П.Цолоткою. Назвавши цю спробу “аферою”, “Нове життя” писало: “Нам дуже відоме ім’я дотеперішнього голови Національних зборів Йозефа Сморновського, який, безперечно, належить до керівної політичної четвірки – Свобода, Дубчек, Сморновський, Чернік – і яка показала себе

в найкращому світлі... нам відома його також некомпромісна боротьба за демократизацію і гуманізацію нашого суспільства, за скасування цензури, за підвищення зарплат, побудову комунікацій, поширення міжнародних контактів нашої республіки і т.д. Просто кажучи, дотеперішній голова Національних зборів став теж символом прогресивності, чесності та єдності народів і національностей в нашій батьківщині. Тому чеські краї (але і багато словаків, мадярів і українців) одноставно підтримують кандидатуру Й. Смирновського на посаду голови Федеральних Національних зборів”⁴⁶.

Безкомпромисну громадянську позицію зайняла газета в зв’язку з самопаленням студента Карлового університету Яна Палака, який приніс своє молоде життя в жертву на знак протесту проти наступу реакції. Вона викривала офіційні інсинуації навколо цієї трагедії і правдиво інформувала про цей вчинок молодого патріота українську громаду в ЧСРР. “Шість студентів Карлового університету в Празі, – повідомляла газета, – вирішили не компромісно протестувати проти сучасної політичної ситуації, яка від 21 августа склалася в нашій республіці в зв’язку з поширенням не наших “Зправ”; розміщенням військ Варшавського договору на території ЧСРР; комплікаціями навколо голови федеральних Національних зборів; занепокоєнням громадськості над долею республіки; впровадження цензури і т.п.”⁴⁷. Газета завершила своє повідомлення закликом: “Було б дуже фальшивим нав’язувати громадськості таку думку, що Ян Палах не мусив вмерти. Лементувати, заламувати руками вже пізно... Ян Палах вмер. Його смерть – це протест. Є інша можливість як сплатити хоч би частину з довгу тому, якого вже між нами нема: бути завжди на стороні правди, мати лише одне людяне обличчя, бути чесним і справедливим. Бо таким був і Ян Палах”⁴⁸.

В результаті придушення “Празької весни”, в основному за допомогою воєнної сили і проведення політики “нормалізації”, посилення репресій, “неблагонадійна” громадськість була вилучена із офіційного політичного процесу. В цих умовах відбулась швидка деполітизація української етнічної меншості, на довгий час, аж до 1989 р., були призупинені національно-демократичні тенденції українців Чехословаччини, що повністю відповідало пануючій концепції злиття націй, у відповідності з якою на всіх рівнях суспільної свідомості нав’язувались уявлення про закономірність і прогресивність ситуації, яка склалась.

Примітки:

1. Hodnett G., Poticknyj P.I. The Ukraine and the Czechoslovak Crisis. – Canberra, 1970.
2. Дмитрук В. Україна не мовчала. Реакція українського суспільства на події 1968 р. в

Чехословаччині. – К., 2004.

3. *Віднянський С., Постоловський Р.* Українці Чехословаччини в демократичному русі 1968–1969 р. // Міжнародні зв'язки: наукові пошуки і знахідки. – К., 1997. – Вип.6. – С.10-17.

4. *Serhijčuk Volodymyr.* Pražske jaro, Ukrajinci a Ukrajina. – In: Dějiny a současnost – Roč.22. – č.5 (2000). – S.24-28.

5. *Bajcura I.* Vývoj a riešenie ukrajinskej otázky v ČSSR // Socialistickou cestou k narodnostnej rovnoprávnosti. Zborník štúdií o rozvoji ukrajinskej národnosti v ČSSR. – Bratislava, 1975. – S.29-32; *Bajcura I.* Proletarsky internacionalizmus a dnešok. – Bratislava, 1979. – S.274-301; *Plevza V.* Česko-slovenska štatnosť a slovenska otázka v politike KSČ. – Bratislava, 1971. – S.296-328; *Pomaize K.* Nacionalizmus, jeho zdroje a projevy na základě zkušenosti let 1968–1969. – Praha, 1986.

6. *Kiss Jozef.* Maďarska menšina v reformnom hnutí (1964–1967) // Česko-slovenska historická ročenka. 1998. – Brno, 1998. – S.95–102.

7. *Petráš René.* Menšiny v komunistickem Česko-slovensku. Právni a faktické postavení národnostních menšin v českých zemích v letech 1948–1970. – Praha, 2007. – S.286-351; *Siwek Tadeusz* Otarka lojality Poláku v Československu v době pražského jara 1968 // *Noskova Helena* a Kol. K problémam menšin v Česko-slovensku v letech 1945–1948. Sborník studií. – Praha, 2005. – S.215-222.

8. *Кірсенко М.* У серці слов'янщини // Всесвіт. – 1990. – №6. – С.139.

9. Зарубіжні українці. Довідник. – Київ, 1991. – С.200

10. Там само.

11. *Кірсенко М.* Вказана праця. – С.140.

12. Дружно вперед. – 1968. – №2. – С.3.

13. *Hodnett G., Potickýj P.I.* Op. cit. – P.30-31.

14. *Біляк В.* Правда осталась правдой. Статгы и речи. Октябрь 1967 г. – декабрь 1970 г. – М., 1984. – С.66.

15. *Віднянський С.В., Сюсько І.М.* Русини-українці в Чехословаччині: процес процес національного самоусвідомлення // Український історичний журнал. – 1991. – №5. – С.93.

16. Зарубіжні українці. – С.209; *Hodnett G., Potickýj P.I.* Op.cit. – P.38.

17. *Coranič Jaroslav.* Obnovení českokatolické cirkve v Československu v roce 1968 // Bezpečnostní aparát, propaganda a Pražske jaro. Sborník k mezinárodní konferenci požádané v Praze v dnech 7. – 9 září 2008. – S.239.

18. Оптанты – особи, які мають право вибрати громадянство, яке надається населенню території, яка переходить від однієї держави до іншої.

19. *Hodnett G., Potickýj P.I.* Op. cit. – P.34.

20. *Віднянський С.В., Сюсько І.М.* Вказана праця. – С.93.

21. Там само. – С.92.

22. Зарубіжні українці. – С.203.

23. Там само. – С.204.

24. Дружно вперед. – 1968. – №4. – С.4.

25. *Там само; Нове життя.* – 1968. – №11. – С.13.
26. *Дружно вперед.* – 1968. – №4. – С.5.
27. *Там само.* – С.10.
28. *Там само.* – С.5.
29. *Там само.* – С.4.
30. *Там само.* – С.10.
31. *Там само.* – №5. – С.13
32. *Там само.* – 1969. – №11. – С.1.
33. *Vajcura I. Vývoj a riešenie ukrajinskej otázky v ČSSR.* – S.31.
34. *Hodnett G., Poticknyj P.I.* Op. cit. – P.37.
35. Див.: *Дружно вперед.* – 1969. – №5. – С.13.
36. *Hodnett G., Poticknyj P.I.* Op. cit. – P.36-37.
37. *Дружно вперед.* – 1969. – №5. – С.13.
38. *Vajcura I.* Op.cit. – S.31.
39. *Coranič Jaroslav.* Op.cit. – S.242.
40. Див.: *Зарубіжні українці.* – С.209; *Hodnett G., Poticknyj P.I.* Op. cit. – P.38-39.
41. *Hodnett G., Poticknyj P.I.* Op. cit. – P.38.
42. *Petráš René.* Op.cit. – S.289.
43. *Нове життя.* – 1969. – №2.
44. *Там само.* – №4.
45. 1968, srpen. – Prohášeni ukrajinských kulturních pracovníků k okupaci Československa // Pecka J. Belda J., Hoppe J. *Občanska společnost 1967–1970. Socialni organismy a hnutí Pražského jara. Díl 2/2. svarek.* – Praha-Brno, 1998. – S.266-267 (dokument 92).
46. *Нове життя.* – 1969. – №3.
47. *Там само.* – №4.
48. *Там само.*

Резюме

В статье раскрывается участие украинцев Чехословакии в демократическом движении страны в период 1968–1969 гг.

Ключевые слова: Чехословакия, оптанты, “Пражская весна”, украинцы, демократический процесс.

Одержано 14 жовтня 2009 р.

СВІТОВИЙ ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ПРОЦЕС ТА УКРАЇНСЬКИЙ ВИБІР

Стаття присвячена сучасному стану та перспективам розвитку міжнародних відносин з точки зору цивілізаційного підходу до пояснення світових політичних явищ та процесів. Висвітлено перспективні опції цивілізаційного вибору України.

Ключові слова: цивілізація, цивілізаційні концепції, міжнародні відносини, конфлікт, держава, суспільство, культура, традиції, релігія.

Цивілізаційний підхід до вивчення міжнародних відносин та окремих міжнародних феноменів набув сьогодні значної актуальності. Він сформувався у рамках філософії історії на ґрунті протиставлення єдності світової історії біологічній моделі історичного процесу, згідно з якою єдність людства – це фікція. Фактично це пов'язано з розмаїттям специфічних видів культури, що нагадує багатство форм органічного світу. Цей підхід вперше застосував Жан-Антуан Гобіно, який у своїй праці “Досвід про нерівність людських рас” фактором розвитку цивілізації визначив чистоту раси. Неможливість її збереження він пояснював нетривалістю періодів розквіту вогнищ цивілізацій¹.

У наш час стали досить поширеними ідеї про становлення загальнолюдської, світової цивілізації, яка відображає процес культурного зближення людства і визнання існування загальнолюдських цінностей, орієнтацій, форм діяльності та інституцій. Вона також дає можливість пояснити світову цивілізацію як процес змін, оскільки людство вступає у нову фазу розвитку, яка, як передбачали американські вчені С.Хантінгтон та Ф.Фукуяма, закінчиться конфліктом між окремими цивілізаціями. Наприкінці “холодної війни” міжнародна політика виходить зі своєї “західної фази”, її центральним мотивом стає зіткнення західної та незахідної цивілізацій між собою, а світовою політикою в найближчому майбутньому буде керувати конкуренція та зіткнення цивілізацій².

Актуальність даної теми полягає у тому, що на сучасному етапі розвитку міжнародних відносин в основі конфліктів – як суперництва між націями-державами, є вже не ідеологія та економіка, а елементи культури, які притаманні різним цивілізаціям, націям та групам. І тому зіткнення інтересів, в основі яких лежать культурні цінності та традиції, стає домінуючим фактором у міжнародних відносинах.

Концептуальні засади цивілізаційного підходу в міжнародних відно-

синах були закладені М.Я.Данилевським, основними працями якого є “Дарвінізм”, “Росія та Європа”. Він заперечує існування загальнолюдської цивілізації, а вищим виявом соціальної єдності людського суспільства вважає культурно-історичні типи. Німецький філософ Освальд Шпенглер розробив філософсько-історичні підвалини цілісного відображення історичної формотворчості народів.

Наукові традиції дослідження локальних цивілізацій продовжив англійський філософ та дослідник Арнольд Тойнбі, головною працею якого є “Дослідження історії”, в якій він робить спробу з’ясувати сутність історичного процесу, дотримуючись ідеї культурологічного плюралізму, тобто наявності різних форм соціальної організації людства, кожна з яких має власну систему цінностей. Праця американського науковця та дипломата Ф.Фукуями “Кінець історії” стала однією з перших спроб дати теоретичне обґрунтування змін у міжнародних відносинах, пов’язаних із закінченням “холодної війни”.

Американський геополітик С.Хантінгтон у своїй статті “Зіткнення цивілізацій” розкриває сутність майбутньої міжнародної політики, центральним елементом якої стане конфлікт між західною і незахідною цивілізаціями, в основі якого лежить релігійний фактор³. Російський вчений О.Кузнецов запропонував нову модель традиційних цивілізацій, де визначальним критерієм класифікації цивілізацій висувається не релігія, а писемність; міжцивілізаційні конфлікти набувають характеру “війн абе-ток”. Цивілізаційні аспекти сучасних міжнародних відносин досліджують також такі російські вчені, як М.Чешков, А.Неклесса; українські науковці В.Зленко, С.Василенко, Т.Грищенко, Ю.Павленко, Ю.Шинкаренко.

Статус цивілізації у міжнародній системі визначається рівнем функціонування духовних принципів буття, що утвердилися у суспільстві. Єдність світової історії полягає у співіснуванні цивілізацій у просторі і часі, їх взаємозв’язку і взаємодії. З погляду цивілізаційного підходу, як зазначає Ю.Павленко, “на перший план висувається проблема осмислення руху людства до дискретної єдності, до формування глобальної всесвітньої макроцивілізаційної системи”⁴. Тобто, у даному визначенні Ю.В.Павленко на перше місце ставить єдність цивілізаційну, а вже потім єдність в етнічному, державно-політичному відношеннях.

Поняття “цивілізація” трактується як форма спільного життя людей, для якої характерне відтворення власної матеріальної і соціально-політичної структури відносин на основі пріоритету властивих їй духовних норм, цінностей, ідеалів і життєвих інтересів⁵.

Цивілізація у певному сенсі є специфікою великодержавного суспільства, із властивою йому своєрідністю соціального й духовного життя.

Його цінності та принципи життєдіяльності, тобто самобутність, що виражає єдність особистості й колективу, його прагнення до стійкості, інтеграції стає основою самосвідомості суспільства. Так, можна стверджувати, що саме самобутність є рушійним принципом, завдяки якому відбувається розвиток суспільств. В основі цивілізації, як вияву наднаціональної культури, лежать цінності, виражені саме у світових релігіях, системах моралі та права. Цивілізація виступає інтегрованою спільністю, хоча ступінь інтеграції її складових частин може бути різною та змінюватися з часом.

Цивілізація є системою вірувань, що зумовлена традиціями, а її метою є влаштування суспільства. “Саме в духовних принципах виявляється сутність цивілізації, стверджує А.Тойнбі, – а за допомогою передачі духовних досягнень здійснюється її поширення в просторі та часі”⁶. Механізм цивілізації полягає у визнанні й постійній підтримці усталених цінностей. Та все ж ступінь інтеграції складових частин цивілізації може змінюватися з часом, проте вони ніколи не досягають повної інтеграції.

Так, на початку 90-х років ХХ ст. політикам здавалося, що сутнісне завершення “холодної війни” полягає у перемозі західних демократій над СРСР, а глибше – в тому, що з крахом комунізму, як заявив Ф.Фукуяма, у світовому масштабі західна модель суспільного устрою залишиться єдиною та безальтернативною⁷. Висновки Ф.Фукуями вже тоді викликали численні заперечення, зокрема з боку американського науковця З.Безинського, який вказував саме на фундаменталістські форми неприйняття засад західного суспільства представниками інших цивілізацій. Інший американський дослідник, С.Хантінгтон, стверджував, що епоха цивілізації несе в собі загрозу “конфлікту цивілізацій”, а не загальне уклінне благоговіння перед Заходом як єдиним для всіх ідеалом⁸.

З настанням епохи цивілізацій втрачається поділ на “перший”, “другий” і “третій світ”. Тепер країни потрібно групувати не за ознаками їх політичних чи економічних систем, а за їхньою приналежністю до однієї культури та цивілізації. Цивілізація, за С.Хантінгтоном, – це культурна спільнота. Вона визначається загальними об’єктивними елементами (мова, історія, релігія, звичаї) і суб’єктивною самоідентифікацією людей. При цьому приналежність до цивілізації є найбільш широким рівнем такої самоідентифікації. Цивілізація має внутрішній поділ і може містити субцивілізації (так, для західної цивілізації це європейська та північноамериканська цивілізації)⁹.

Світова військово-політична та економічна переваги Заходу на чолі зі США сьогодні не викликає сумнівів. Проте тези стосовно того, що перевага Заходу над усіма іншими системами людства така велика, що

жодна з них не має шансів у перспективі наздогнати і конкурувати з нею, є сумнівною. Приклади країн Південно-Східної Азії (Японія, Китай, Сінгапур) дають підстави припускати протилежне. Про таку можливість говорять С.Хантінгтон у своєму прогнозі “зіткнення цивілізацій”. Тому в перспективі цілком ймовірною є нова форма антитези “Захід – Схід” як альтернативи північноатлантичного та далеосхідного цивілізаційних варіантів¹⁰.

Сьогодні поширюються ідеї про становлення загальнолюдської світової цивілізації, яка передбачає об’єднання людства на основі культури, сприйняття населенням спільних цінностей, традицій, порядків та інституцій. Адже сьогодні з багатьох причин саме цивілізаційна проблематика стала розглядатися як ключ до розуміння сутнісних проблем у міжнародних відносинах та шляхів їх розв’язання.

Розвиток світової цивілізації відображає процес культурного зближення людства і визнання існування загальнолюдських цінностей, орієнтацій, форм діяльності та інституцій. Концепція світової цивілізації виправдовує західне культурне домінування над іншими суспільствами. Головними цивілізаційними системами, що взаємодіють із Заходом і відчують безпосередній вплив з його боку, на даний час є: пострадянський (де переважає Росія) та латиноамериканський простори, які мають з країнами Заходу значною мірою споріднений соціокультурний фундамент, а також Мусульmano-Афроазійська, Індійсько-Південноазійська, Китайсько-Далеосхідна (за провідної ролі Китаю та Японії) системи¹¹.

Більшість дослідників, розглядаючи основні тенденції розвитку світової цивілізації, все більше уваги приділяють передумовам та ознакам кризових процесів у їх розвитку. Російський вчений О.Неккеса вважає, що “епоха, у яку вступає світ, “це існування суспільства у вигляді стійкої, але гнучкої системи. Стійкість нового світу багато в чому ґрунтується на величезній кількості нагромаджених цивілізацією ресурсів та їх перманентному, динамічному перерозподілі. Проте це робить його досить уразливим щодо можливості тотальної деструкції. Її джерело він вбачає в тому, що в людському світі існує особливий “нічний” стан послідовного руйнування системи – світ розпаду, тобто своєрідний код антиісторії. Зміна епох подібна до неспокійного стану прикордонних поясів цивілізаційних розламів, що супроводжується хаотизацією соціуму, періодами смуги”¹².

На думку російського вченого М.О.Чешкова, сьогоднішні процеси у міжнародній системі пов’язані з кризою, самовичерпанням домінантної ролі соціального початку глобальної спільності. Свідченням цього російський вчений вважає виникнення безперспективних і таких, що спусто-

шуються, одновимірних (різні види тоталітаризму, втрата колективної ідентичності у розвинених суспільствах) феноменів десоціалізації та маргіналізації як в окремих суспільствах, так й у світі в цілому (тероризм, торгівля наркотиками, людьми), загроза ядерної катастрофи та деградації людства. Водночас, на думку О.Чешкова, змінюється і суспільна свідомість, світові релігії розпадаються, створюючи ситуацію духовного вакууму¹³. Тому важливо шукати нові шляхи інтеграції людства, які б змогли вирішити дану проблему, що сягає глобального рівня.

Діалог культур є важливим, якщо не єдиним способом пізнання себе, своєї власної культурно-цивілізаційної основи. Кожна цивілізація у своєму діалозі має використовувати досвід інших культур. Головне завдання діалогу цивілізацій, що має ґрунтуватися на гуманістичних засадах, це самореалізація партнерів. Такий підхід дає змогу кожній цивілізації перебороти свій соціокультурний егоцентризм, зберігаючи при цьому свої особливості та відмінності. Діалог розглядається як надійний інструмент для побудови нових глобальних відносин. Він передбачає існування спільних універсальних цінностей, а також прагнення до спільного співіснування і взаєморозуміння, відкидання як абстрактного універсалізму і гегемоніального контролю, так і сліпої відданості своєму етносу.

Основними елементами нової парадигми глобального діалогу є рівноправ'я, переосмислення поняття “ворог”, децентралізація влади (її перехід до багатьох груп і організацій, поширення від центру до периферії, збільшення можливостей окремих людей впливати на світовий розвиток). До таких основних елементів належить зацікавленість у причетності до глобальної спільноти, особиста відповідальність за власні дії та спільне майбутнє, створення союзів на основі досягнення спільної мети – вирішення конкретних проблем¹⁴.

Якщо до кінця ХХ століття національні проекти були актуальними, то тепер, з огляду на сутність глобального світового процесу, яка полягає у зіткненні цивілізацій та держав-націй, кожна країна опиняється на двох платформах – національній та цивілізаційній. Базовим глобальним процесом стає поглинання цивілізаціями націй. Кожна країна перебуває на широкій національній платформі, яка, в свою чергу, ніби наповзає на одну, дві чи навіть три цивілізаційні.

Зміна цивілізаційної платформи займає цілий історичний період. Попри спроби сформування власного українського цивілізаційного проекту (починаючи з середини ХVІІ ст.), вони виявилися невдалими. Цивілізаційний вибір України завжди був інонаціональним – Австро-Угорщина, Польща і Росія, тобто дві цивілізаційні орієнтації. Зараз постало питання про зміну цивілізаційної орієнтації – інтеграція в Європу. Сьогодні Ук-

раїні необхідно зробити правильний цивілізаційний вибір. Цивілізаційні “прагнення” України обмежені відсутністю відповідних регіональних траєкторій розвитку, які були б визнані у світі, елітної стратегії цивілізаційного розвитку: українська еліта відстоює інонаціональний цивілізаційний вибір – російський або європейський.

Цивілізаційний вибір відбувається на двох рівнях:

- 1) стратегічний вибір національної еліти;
- 2) соціологічний вибір суспільства на рівні персональних цивілізаційних стратегій¹⁵.

В ідеалі вони повинні збігатися. Однак при поділі суспільства на дві приблизно рівні частини на різних цивілізаційних платформах країна-нація переживає серйозне культурне потрясіння.

У суспільстві може бути консенсус із приводу цивілізаційної орієнтації, а може й не бути. Стратегічний цивілізаційний вибір національної еліти не може бути зроблений, поки, з одного боку, не досягнуто консенсусу щодо розподілу основних національних активів – влади, власності, інфраструктури, а з іншого боку, поки не досягнуто чіткої переваги населення країни на користь однієї із зовнішніх інонаціональних орієнтацій цивілізаційного вибору – євразійського чи європейського¹⁶. З’являється ситуація конфлікту вибору інонаціональної цивілізації – коли дві або більше цивілізації, на користь яких здійснюється вибір, отримують можливість впливати окремо як на частини еліти, так і на частини населення країни з різними цивілізаційними орієнтаціями. При цьому національна еліта, що в цей час ділить національні активи (власність, інфраструктуру і владу), може в ситуації цивілізаційного вибору опинитися спостерігачем.

Таким чином, є чотири цивілізаційні орієнтації України:

- 1) Росія;
- 2) домінування національної платформи і зовнішній примус до цивілізаційного вибору;
- 3) Європа;
- 4) гіпотетична власна українська цивілізація¹⁷.

Після розпаду СРСР Україна почала віддалятися від Росії, претендуючи на окреме цивілізаційне утворення. Тобто від існування на двох платформах – національній українській та цивілізаційній (радянсько-російській) – почався перехід до створення власне української національної платформи. Проте Україна, не маючи змоги сама створити власну цивілізацію, вирішила зробити свій вибір на користь Європи¹⁸.

Сьогодні в Україні домінує два підходи – національний проект, де цивілізаційний вибір не зроблено, або він є європейським цивілізаційним тільки декларативно, і другий підхід – російський цивілізаційний проект,

який є дещо суперечливим, з нечіткими перспективами, з прагненням російської держави до культурного домінування. Самий небажаний сценарій для України – це торпедування будь-яких цивілізаційних орієнтацій і спроба будувати країну на домінуючій національній платформі. Такий сценарій може призвести до ситуації, коли цивілізаційний вибір буде робити не Україна, а його зроблять за неї¹⁹.

Отже, аналізуючи цивілізаційний вибір Української держави, необхідно відзначити, що Україна повинна чітко усвідомлювати, які складові елементи мають лежати в основі її цивілізаційного вибору. Якщо Україна з'ясує для себе, що російський цивілізаційний проект є не дуже привабливим, держава може шукати шлях, як бути корисним партнером Європі в її цивілізаційному проекті або створити свій власний цивілізаційний проект. І якщо Україна зараз цього не зрозуміє, то домінуючі цивілізації можуть її поглинути. Роль цивілізаційного фактора у міжнародних відносинах буде постійно підсилюватись, оскільки найбільш суттєві відмінності між цивілізаціями, основу яких складають духовні цінності, релігійні норми, життєві звичаї та культурні традиції, формувалися протягом сторіч розвитку людської цивілізації.

Примітки:

1. Гобино Ж.-А. Опыт о неравенстве человеческих рас. – М., 2001. – С.24.
2. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций // Политические исследования. – 1994. – №1. – С.33.
3. Там же. – С.35.
4. Павленко Ю.В. Історія світової цивілізації: Соціокультурний розвиток людства. – К., 2000. – С.15.
5. Політологічний словник. – К., 1997. – С.383.
6. Шепелев М.А. Теорія міжнародних відносин. – К., 2004. – С.234.
7. Фукуяма Ф. Конец истории // Вопросы философии. – 1990. – №3. – С.36.
8. Павленко Ю.В. Підсумки цивілізаційного розвитку людства // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2000. – С.34.
9. Хантингтон С. Если не цивилизация то что? // США: Экономика, политика, идеология. – 1994. – №6. – С.36.
10. Шинкаренко Ю. Ідентичність і життєвий світ у контексті сучасних цивілізаційних змін // Нова політика. – 2002. – №1 – С.13.
11. Павленко Ю.В. Підсумки цивілізаційного розвитку людства... – С.23.
12. Неклесса А.И. Реквием XX века // Мировая экономика и международные отношения. – 2000. – №1. – С.21.
13. Зленко В. Глобалізація і процеси соціального розвитку // Віче. – 2002 – №6. – С.55.

14. Шинкаренко Ю. Ідентичність і життєвий світ у контексті сучасних цивілізаційних змін // Нова політика. – 2002. – №1. – С.68.

15. Дацюк С. Чи стане Україна цивілізацією, або кінець національної ідеї // <http://www.pravda.com.ua/news/2005/10/7/34240.html>.

16. Там же.

17. Грищенко Т. Геостратегія постбіполярності. Україна в сучасних американських глобальних концепціях. – К., 1997. – С.22.

18. Зленко В. Глобалізація і процеси соціального розвитку... – С.54.

19. Василенко С. Геополітичні орієнтири України // Віче. – 2002. – №10. – С.34.

Резюме

Стаття посвячена сучасному стану і перспективам розвитку міжнародних відносин з точки зору цивілізаційного підходу к объясненню мирових політичних подій і процесів. Розкриті перспективні опції цивілізаційного вибору України.

Ключевые слова: цивилизация, концепции цивилизаций, международные отношения, конфликт, государство, общество, культура, традиции, религия.

Одержано 15 вересня 2009 р.

НОВА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94(477.4)“17/18”:338.2(470+571)

А.Г.Філінюк

ГОСПОДАРСЬКО-ЕКОНОМІЧНЕ ОСВОЄННЯ РОСІЯНАМИ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ НА МЕЖІ ХVІІІ–ХІХ СТОЛІТЬ

У статті зроблена спроба висвітлити найважливіші напрямки та особливості господарсько-економічного освоєння царським самодержавством Правобережної України відразу ж після приєднання даної території до Російської імперії та розгортання на її теренах інкорпораційної політики.

Ключові слова: господарсько-економічне освоєння, Правобережна Україна, економічні можливості, потенціал, сільськогосподарське виробництво.

У сучасній українській історіографії питання господарського освоєння росіянами Правобережної України після її приєднання до Російської імперії лише піднімається. В 1997 р. на нього звернула увагу дослідниця з Переяслав-Хмельницького Т.М.Соловйова у статті “Розвиток сільського господарства на Правобережній Україні в першій чверті ХІХ ст.”¹, згодом – у кандидатській дисертації² та у монографії “Соціально-економічний розвиток Правобережної України в першій чверті ХІХ ст.”, написаній у співавторстві з науковим керівником професором Г.Д.Казьмирчуком³. Питання про поміщицьке землеволодіння і землекористування та законодавче регулювання поземельних відносин у Правобережній Україні дослідив у своїх працях С.О.Борисевич⁴.

Окремі аспекти проблеми, зокрема про шляхи поповнення земельної власності російських дворян та казни на Правобережній Україні, розкриті у статтях М.Бармака⁵, про поземельні відносини, оренду землі в поміщицьких маєтках – у дослідженнях О.Лобка⁶, про розвиток промислового виробництва у поміщицьких господарствах – у розвідці О.Гордуновського⁷, про реформування землеволодіння православної церкви – в статті Ю.Коптюха⁸. Проблему земельної власності магнатських родів на цих теренах, зародження і розвиток промислових підприємств у магнатських господарствах, формування капіталістичних відносин, місце шляхетських

і магнатських родів у торгівлі, банківській справі розкрито у кандидатській дисертації В.В.Павлюка⁹. Змістовний історіографічний огляд та аналіз джерельної бази церковного землеволодіння зробив В.Левицький¹⁰. Характерні риси земельних відносин та історичні форми земельної власності через призму українського звичаєвого інституту власності на селі проаналізувала в своїх монографії та дисертації М.В.Гримич¹¹. Більш системно до цього питання підійшов автор цієї розвідки у монографії, присвяченій торговельно-економічним зв'язкам Правобережної України наприкінці XVIII – в першій половині XIX століття, та статті “Російська колонізаційна політика на Правобережній Україні на рубежі XVIII–XIX століть”¹². Переважно автори акцентують увагу на статистичних показниках, фактах, які засвідчують динаміку господарського розвитку, на кризових явищах у сфері економіки Правобережжя тощо. Однак характер, спрямованість та особливості економічної політики царизму щодо господарського освоєння Правобережжя поки що не знайшли належного висвітлення в науковій літературі. Все ж таки, вони вимагають детального всебічного аналізу та ґрунтовного вивчення¹³.

Передусім, зауважимо, що розширення Російської держави, в тому числі й за рахунок Правобережної України, проводилося завдяки величезним державним коштам, що зумовлювало розорення казни. Тому фінансова система і взагалі державне господарство виступали слабким місцем в організації держави. Цілком закономірно, що економічне питання виступало пріоритетним напрямом інкорпораційної політики самодержавства. Територіальні придбання на Південному Заході у зв'язку із встановленням повної безпеки в економічному відношенні мали, за висловом О.Корнілова, величезне, можна сказати, колосальне значення, а посилена колонізація цих просторів внесла в економічний побут країни новий фактор величезної важливості¹⁴.

Ведучи пошук шляхів задоволення імперських інтересів і джерел заміни багатьох своїх збитків¹⁵, Катерина II 3 грудня 1793 року, тобто ще до офіційного приєднання Правобережної України до Російської імперії, поставила перед командувачем розміщених на її території окупаційних російських військ генералом М.Н.Кречетниковим в числі першочергових завдань невідкладно вивчити та взяти на облік економічний потенціал регіону. Передусім, йшлося про підготовку якомога детальніших відомостей про державні маєтки, їх потенціалу та виробничих можливостей, якнайшвидшого налагодження управління ними і запровадження російської системи оподаткування. Прискореним вивченням природних і демографічних ресурсів, фіскально-господарського потенціалу регіону, складанням і описом карт про державні земельні угіддя та їх правовий статус

зайнялась створена група з числа відряджених із Санкт-Петербурга штабних офіцерів на чолі з генерал-майором Б.Ф.Кноррінгом. Загальний нагляд за виконанням зазначених робіт здійснював Кречетников, а безпосередній контроль – новопризначені губернатори: Брацлавської – Ф.Берхман та Ізяславської – генерал-майор В.С.Шереметьєв.

Першою турботою росіян після 1793 року стало забезпечення у Правобережжі порядку та спокою і спрямування потоку місцевих податків у розпорядження створених самодержавством властей. З цією метою більш конкретні доручення з вивчення та використання в інтересах імперії його господарсько-економічного потенціалу від імператриці отримав генерал-поручик Т.І.Туголмін, який заступив посаду генерал-губернатора після смерті М.Н.Кречетникова. У числі першочергових потрібно було підготувати інформацію про характер та особливості поземельних відносин у Правобережжі, зокрема про власників коронних маєтків на емфітеутичному праві, юридичні права на котрі вони повинні були довести. Як бачимо, Правобережна Україна цікавила царизм, головним чином, з економічної точки зору – її багатства, чудовий клімат і унікальне розташування на великому перехресті світових шляхів¹⁶.

Судячи з документів, царизм не мав наміру руйнувати чи скасовувати існуючі в Правобережній Україні за Речі Посполитої порядки, а лише максимально використати її господарсько-економічні можливості та пристосувати їх до фінансових і господарських потреб імперії. Про намір Росії якнайшвидше накласти свою руку на українське зерно¹⁷ і нагромадити за рахунок українських земель якнайбільші його запаси для продовольчого забезпечення війська свідчила записка від 27 липня 1795 року фаворита імператриці П.А.Зубова, що вважався обізнаним експертом у справах України, Польщі, Туреччини й Персії, а головне – виконував функції головнокомандувача артилерії та намісника трьох губерній Новоросії, котрі межували з приєднаними в 1793 році від Речі Посполитої територіями.

Отримана інформація засвідчила та підтвердила: з одного боку, надзвичайно великі масштаби державних і, особливо, приватних маєтків Правобережної України, з другого – нечіткість у розмежуванні земельних угідь, що, в свою чергу, вкрай ускладнювало державний контроль за їх господарською діяльністю й було джерелом уникнення їх власників від оподаткування. За цих умов російська казна очікувала зростання надходжень завдяки вдосконаленню системи управління новими територіями. Переносячи на її терени з історичної Росії сформовану соціальну структуру, царизм мав намір відразу ж істотно збільшити їх через накладені на мешканців податки та державні повинності. Виходячи з державних інтересів, він приступив до цілеспрямованого реформування життя

Правобережжя з численним населенням, що тісно перепліталося з розрахунками на максимальне використання його економічного потенціалу.

Про можливість сільськогосподарського виробництва Правобережжя переконливо свідчили описи губернських землемірів, зокрема, подільського Екстера за 1800 рік, у якому російський чиновник зазначав, що за найкращого врожаю “прибуток із кожної міри у порівнянні з посівом становив: жита – 14, пшениці – 15, ячменю – 12, вівса – 13, гречки – 9, проса – 60, гороху – 8 крат”, а в найгірші роки врожайність складала: жита – 4, пшениці – 5, ячменю і вівса – 3, проса – 9, гречки і гороху – 1,5 сам¹⁸. Більш розгорнуту характеристику економічних можливостей регіону дав В.Андросов у виданні 1827 р. “Хозяйственная статистика России”. Зокрема, в ньому підкреслив, що в Київській губернії “майже скрізь родюча земля”, а на Поділлі та Волині – “надзвичайно родюча”, а врожай загалом у Правобережній Україні досягає в межах 15–20 зерен¹⁹.

Абсолютно новим явищем, яке виявили росіяни в ході першого вивчення Правобережжя, була приватна власність, згідно з якою великі приватні земельні володіння фактично представляли собою держави у державі, бо ж на кожній такій території влада магнатів була безмежною і опиралася на власні військові частини, органи самоврядування, тюрми, та подвірної-ліянквова система землеволодіння, що склалась, на відміну від Росії, де остаточне рішення питання про приватну власність цілковито залежало від волі імператора і де традиційним було общинне землеволодіння. Складність полягала ще й в тому, що абсолютна більшість земель регіону належала польським магнатам і шляхті. Це, означало, що самодержавство та магнатів об’єднувало кріпосництво і, в свою чергу, змушувало шукати соціальному опору в середовищі поміщиків за допомогою кріпосної системи. За таких обставин постало завдання пристосувати існуючу в Правобережній Україні приватну власність на землю і закріпити за державою верховну власність на майно та кріпосне селянство. Водночас, оскільки селяни особисто залежали від господарів землі, а основним виробником сільськогосподарської продукції виступало поміщицьке господарство, то в числі першочергових наріло завдання закріпити союз держави з їх власниками.

Зважаючи на те, що, оволодівши великим українським регіоном, росіяни не стали власниками маєтностей Правобережжя, для закріплення за державою права власності в регіоні царизм застосував присягу на вірність російській короні, після принесення якої поміщикам повертали повністю або частково їхню власність. Наприклад, від магната А.Чарторийського, який володів великими помістями на Поділлі та Волині, отриманими у спадок, вимагалась не тільки присяга, але й щоб його сини стали заложниками при імператорському дворі. І навіть після того, як той виконав

усі вимоги, йому повернули не всі маєтки. На втрату частини власності, в тому числі староства Летичівське і Кам'янецьке, що дісталися графу І.Моркому, самодержавство змусило колишнього власника дивитися як на штраф²⁰. Ті ж помістя, власники яких не присягнули російській імператриці або виїхали за межі імперії, ставали державними угіддями і були роздані М.Н.Кречетникову, Т.І.Тутолміну, М.І.Кутузову, І.В.Гудовичу, декільком тисячам інших російських вельмож. Така практика продовжувалася і за наступних імператорів і спрямовувалася на зосередження основних економічних важелів у руках неукраїнців.

А.Є.Горизонтов вважає, що при Катерині II і Павлі I царизм ще не ставив перед собою завдання корінним чином змінити національний склад землеволодіння²¹. Очевидно, що він не робив цього, аби не збурити і не протиставити до себе польських магнатів. Разом з тим, застосовуючи конфіскації та інші репресивні методи, самодержавство вживало різних заходів, щоб узяти економіку регіону під свій контроль. Реформування системи власності на межі XVIII–XIX століть передбачало перетворення в способах володіння та користування як матеріальними, так і духовними цінностями, у характері виробництва, специфіці обміну та розподілу продукції, в управлінні економічними процесами тощо. Проте приведення землеволодіння у відповідність із російськими правилами не містили жодних ознак захисту прав українських селян і простих міщан від насильницького відчуження результатів їх праці з боку поміщиків, шляхти, економістів, чиновників, а також від зростання розмірів податків і повинностей. Самодержавство не розширило категорії власників за рахунок українців і не здійснило жодного якісного кроку на їх користь. Навпаки, низкою документів закріпило соціальну базу консервування існуючих відносин, збільшило прошарок поміщиків, яких повністю влаштував “статус-кво” і які стали головною опорою царизму в регіоні.

За часів Павла I і, особливо, Олександра I в базовій галузі економіки – сільському господарстві – відбувався перерозподіл власності на користь Російської держави і поляків. Але і на цей раз він не супроводжувався розширенням кількості власників із середовища українського селянства. Вся суть проблеми зводилась до того, що методи нового перерозподілу власності і механізми утворення нових прибутків органічно не доповнювали один одного, а скоріше діяли у протилежних напрямках, не кажучи вже про інтереси корінних українських селян. Ні росіяни, ні поляки не формували і не турбувалися про більш високий культурно-господарський тип сільськогосподарського виробництва. Причини й наслідки такої політики були однозначними, адже йшлося, насамперед, про зміцнення економічних, політичних і духовних позицій царизму²².

Дворянам було надано право економічно і політично панівного класу. Іншими словами, з включенням Правобережжя до складу Росії магнати, а вони були переважно польського походження, склали повноправну частину мешканців регіону. І це закономірно, оскільки саме дворянство виступало головною опорою самодержавства на місцях.

Не менш складним було освоїти невідому для росіян форму власності, що ґрунтувалась на емфітеутичному праві, тобто фактичну 50-річну оренду державними, королівськими та коронними помістями (їх називали староствами або старостинськими) з правом передачі маєтків у наступну оренду чи нащадкам. Такі помістя до 1793 року були власністю Комісії державної казни і Коронної Асесорії. Емфітеутичне право полягало у законному дозволі володіти староством упродовж 50 років, доходами, за винятком певної частини – кварти, і з дозволу короля користувалися, поселяли селян, нарощували доходи і уступали інші особи. В разі, якщо помістям володіли три брати, то вони обирали одного і передавали йому право управління²³. Посилаючись на численні джерела, М.В.Гримич вказує, що частка старостинського землеволодіння складала 10 відсотків²⁴.

По-четверте, росіяни зустрілись із тим, що великим власником у Правобережній Україні була церква. Це переважно були католицька, уніатська, православна конфесії, особливо їхні монастирі. Це означало, що конфесії фактично були економічно незалежними і впливати на них було дуже важко, а тим більше очікувати від них покори та відданості російській короні. У зв'язку з цим, самодержавство вжило низку секуляризаційних заходів, внаслідок чого церква втратила свою фінансово-матеріальну незалежність і попала під повну економічну залежність від держави²⁵.

По-п'яте, царизм освоював господарський комплекс Правобережжя як важливе джерело продовольчого забезпечення Росії, для чого було введено продовольчий збір, який різко підвищив ступінь державного оподаткування селян²⁶.

По-шосте, у Правобережжі на час приєднання до Росії панувала відробіткова та натуральна рента. Прибутковість поміщицьких маєтків переважно збільшувалась не за рахунок зростання продуктивності, а внаслідок посилення експлуатації селян²⁷. Тому, якщо в європейських країнах поступово замінювали відробіткову ренту іншими формами, стали застосовувати агротехніку, зокрема переходили на англійський плуг, добрива, тим самим збільшуючи експлуатацію землі, то росіяни для забезпечення прогресу в економіці пішли шляхом посилення експлуатації, збільшення панщини, тобто посилення експлуатації селян.

Сучасний російський історик Л.В.Мілов у своїй фундаментальній праці "Великорусский пахарь и особенности российского исторического про-

цесса”²⁸ показав особливості сільськогосподарського виробництва в історичній Росії. Вчений зазначив, що воно залежало і визначалося природно-кліматичними умовами. Приміром, на обробіток 1 десятини землі там потрібно було витратити 59,5 людино-днів, тоді як у Правобережжі – лише трохи більше 40 днів, а загалом для виконання польових робіт можна було потратити приблизно 130 днів, водночас у Правобережжі – від 200 до 210 днів. У Росії на косовицю необхідно було потратити 30 днів, в Правобережжі – тільки більше половини. Це свідчить, що можливості виробляти сільськогосподарську продукцію були значно вищими на території Правобережної України.

По-сьоме, господарське освоєння росіянами Правобережної України мало величезне значення з військової точки зору. Очевидно, саме тому на початку XIX століття з’явився проект казенного сільського господарства в приєднаних від Польщі до Росії областях, у якому зазначалося: “Фізичне положення приєднаних від Польщі до Росії провінцій за всіма політичними правилами вимагає, щоб утримувати в них переважно перед іншими знатну військову силу”. Йшлося про утримання військ загальною кількістю 150 тисяч душ²⁹. Утримувати за рахунок історичних російських губерній таку армаду було не під силу. Виручала самодержавство Україна.

По-восьме, росіяни освоювали виробництво Правобережжя з точки зору розвитку торгівлі. Передусім, враховувалось те, що врожайність і продуктивність сільського господарства тут була вищою у 2–5 рази від середньої по європейській Росії, а врожайність трави перевищувала в 9–15 разів³⁰. Саме за рахунок українських земель Росія перетворилася в житницю Європи.

Однак за своєю економічною природою господарський розвиток Правобережжя вступав у протиріччя з економічними тенденціями історичної Росії. Адже він тягнув її економіку на шлях інтенсифікації, до грошово-підприємницьких відносин, у той час як держава продовжувала традиції екстенсивного господарювання. Відтак, повертала форми господарності селянства регіону до консервативного минулого. Здійснюючи новий соціально-економічний курс, царизм стимулював господарський розвиток краю, але настільки, щоб це не перешкоджало розвитку промисловості корінних земель Росії. До початку XIX ст. істотних змін у господарстві Правобережжя не відбулось. Ні росіяни, ні поляки не надали жодних імпульсів для подальшого розвитку господарства Правобережжя. Не вносили і не забезпечували, за виключенням захоплення іноземців, до занять фабрично-заводським виробництвом притік коштів у його економіку.

Господарський облік Правобережної України, як і раніше, визначали великі поміщицькі лагифундії³¹. Разом з тим, посилювалась фінансова під-

тримка дворянського землеволодіння за рахунок створення в 1797 р. спеціального банку³². На практиці такий курс справляв, головним чином, обмежуючий вплив. Адже колоніальний характер економіки у поєднанні з консервативним кріпацтвом як обов'язковим елементом централізованої системи, подвійна залежність господарства і селян від росіян і поляків спрямовувалися на обмеження українців в економічному житті Росії і максимальне забезпечення їх національного пригнічення. У свою чергу, освоєння сільського господарства Правобережжя створювало можливості для позбавлення залежності російської економіки від природно-кліматичних труднощів, примх і катаклізмів. Оскільки власниками винятково родючих земель і виробленої на них сільськогосподарської продукції були не українці, то і всі доходи від господарювання на селі закономірно зосереджувалися в руках чужоземців.

Одночасно регіон став об'єктом розгорнутої російської мануфактурної, промислової, купецької, фінансової експансії. Російський уряд був зацікавлений передусім у розвитку внутрішньої торгівлі, щоб, з одного боку, задовольняти історичні російські губернії необхідними товарами і збувати у Правобережжі промислові вироби, з другого – якнайшвидше економічно пов'язати його з історично російськими губерніями імперії. Не випадково, вже в 1795 р. був відмінений грошовий збір із продажу на більшість українських сільськогосподарських продуктів і товарів³³.

Засобом фінансової та міграційної експансії царизму в Правобережній Україні на початку XIX століття стало поступове просування російського капіталу на північ регіону, де було досить сировини і дешевих робочих рук для налагодження промислового виробництва. Вільний доступ до Чорного моря, будівництво там торговельного флоту, пільги, надані російським купцям для переїзду в Правобережжя, активізували російських підприємців до поступового переміщення їх капіталів у напрямі: північ – південь України.

Російське самодержавство прагнуло максимально використати винятково зручне географічне положення і прикордонне місцезонашування Правобережжя, зокрема Подільської та Волинської губерній, наявність важливих сухопутних і водних шляхів, а також зростання попиту європейських і азійських країн на українські товари, передусім на хліб, для розширення торговельно-економічних зв'язків імперії. “В питанні про вільну торгівлю і протекціонізм Україна і Великоросія будуть завжди стояти у протилежних таборах” – справедливо вважав М.С.Грушевський³⁴.

Отже, з приєднанням до Росії на великий український регіон самодержавство дивилося як на продовольчого донора і в цьому ключі став здійснюватися його господарський розвиток. Економічна політика самодержав-

ства спрямовувалася не на активізацію виробництва Правобережжя, а щоб перетворити у землеробську провінцію і зв'язати його господарство з метрополією. Для цього росіяни перенесли, закріпили і штучно зберігали в економічній сфері феодално-кріпосницьку систему. Колонізаційне втручання російської держави у сферу економіки Правобережної України підпорядковувалось єдиній цілі – якомога більшому наповненню казни і забезпеченню всім необхідним збройних сил імперії. Така споживацька поведінка росіян носила екстенсивний характер її господарського розвитку і зумовлювала використання в інтересах Росії родючості земель й посилення експлуатації кріпосних селян. Разом з тим, ми поділяємо точку зору О.Оглоблина про те, що слід оцінювати різні фактори та чинники господарського розвитку України у першій половині XIX століття, виходячи не з Великої Росії, не з російської держави, а, насамперед, з українського господарства, його масштабу, розвитку³⁵.

Примітки:

1. Соловійова Т.М. Розвиток сільського господарства на Правобережній Україні в першій чверті XIX ст. // Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. – К., 1997. – Вип.36. – С.61-67.

2. Її ж. Соціально-економічний розвиток Правобережної України в першій чверті XIX ст.: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 1997. – 210 с.

3. Казьмирчук Г.Д., Соловійова Т.М. Соціально-економічний розвиток Правобережної України в першій чверті XIX ст. – К.: ТОВ “Міжн. фінан. агенція”, 1998. – 174 с.

4. Борисевич С.О. Поміщицьке землеволодіння і землекористування на Поділлі (1793–1830) // Український історичний журнал. – 1992. – №3. – С.84-92; Її ж. До питання вивчення законодавчого регулювання поземельних стосунків євреїв Правобережної України в XIX ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2001. – Т.7(9). – С.294-297; Її ж. Законодавче регулювання поземельних відносин у Правобережній Україні (1793–1886): монографія. – К.: Вид-во НАДУ, 2007. – 424 с.

5. Бармак М. Шляхи поповнення земельної власності російських дворян та казни на Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XIX ст.) // Наук. записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль: ТДПУВГ, 2005. – Вип. 1. – С.16-20.

6. Лобко О.А. Поземельні відносини на Правобережній Україні наприкінці XVIII – початку XX ст. (за матеріалами маєткових комплексів родини Потоцьких) // Матеріали XI Подільської істор.-краєзн. конф. – Кам'янець-Подільський, 2004. – С.186-195; Її ж. Оренда землі в поміщицьких маєтках на Правобережній Україні XIX – початку XX ст. // Наукові записки. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – Т.65. – С.17-25.

7. Гордуновський О.М. Розвиток промислового виробництва у поміщицьких господарствах Правобережної України першої половини XIX ст. // Український історичний журнал. – 2000.

– №1. – С.61-71.

8. *Коптих Ю.В.* Реформування землеволодіння православної церкви на Правобережній Україні в першій половині XIX ст. // Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. – К., 2003. – Вип.14: Історія. – С.95-100.

9. *Павлюк В.В.* Вплив шляхетських родів Волині на соціально-економічний та культурний розвиток краю в XIX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Запоріжжя, 2000. – 19 с.

10. *Левецький В.* Історіографічний огляд та джерельна база дослідження церковного землеволодіння на Правобережній Україні кінця XVIII – першої половини XIX ст. // Наук. записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль: ТНПУВГ, 2007. – Вип.2. – С.193-199.

11. *Гримич М.В.* Звичаєво-правова традиційна культура українців XIX – початку XX ст.: Автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.05. – К., 2005. – 30 с.

12. *Філінюк А.Г., Ігнат'єва Т.В.* Торговельно-економічні зв'язки Правобережної України в умовах інкорпорації та геополітики Російської імперії (кінець XVIII – 50-ті роки XIX століття). Монографія. – Кам'янець-Подільський: КПДУ, 2006. – 316 с.; *Філінюк А.Г.* Російська колонізаційна політика на Правобережній Україні на рубежі XVIII–XIX століть // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. – К.: Рідний край, 1999. – Вип.9. – С.43-56.

13. *Ресніт О.П.* Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – С.21.

14. *Корнілов А.А.* Курс истории России XIX века / Вступ. ст. А.А.Левандовского. – М.: ООО “Астрель”; ООО “АСТ”, 2004. – С.53.

15. *ПСЗРИ-1.* – Т.23. – СПб., 1830. – №17108. – С.411.

16. *Лоутон Л.* Українське питання. – К., Лондон: Спадщина, 2006. – С.52.

17. *Бовуа Даніель.* Російська влада і польська шляхта в Україні. 1793–1830 рр.) / Переклад з французької Зої Борисюк. – Л.: Кальварія, 2007. – С.77.

18. Михайло Якимович Орловський (1807–1887). Вибрані праці / Упоряд. А.М.Трембiцький, С.М.Єсюнін. – Хмельницький, Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О.В., 2007. – Ч.1. – С.216.

19. Хозяйственная статистика России, составленная В.Андросовым. – М., 1827. – С.40, 41, 53.

20. Мемуары князя Адама Чарторижского и его переписка с императором Александром I / Перевод с французского А.Дмитриевой. Ред. и вступ. ст. А.Кизеватора. Т.1. – М.: Книгоиздательство К.Ф.Некрасова, 1912. – С.69.

21. *Горизонтов Л.Е.* Парадоксы имперской политики: Поляки в России и русские в Польше (XX – начало XX в.). – М.: Индрик, 1999. – С.173.

22. *Смолий В.А.* Суспільно-політична ситуація в Україні у другій половині XVII–XVIII ст. // Історія української культури. – К.: Наук. думка, 2003. – Т.3. – С.26.

23. Подольские губернские ведомости. Прибавление. – 1898. – №47. – С.376-377.

24. *Гримич М.В.* Інститут власності у звичаєво-правовій культурі українців XIX – початку XX ст. – К.: Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, 2004. – С.78.

25. *Стоколос Н.Г.* Конфесійно-егнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина

XX ст.): Монографія. – Рівне: РІС КСУ “Ліста-М”, 2003. – С.55.

26. *Неупоков В.И.* Государственные повинности крестьян Европейской России в конце XVIII – начале XIX века. – М.: Наука, 1987. – С.25.

27. *Олешко П.С.* Еволюція землеволодіння на Волині – друга половина XIX – початок XX ст.: Авторефер. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України”. – Л., 2001. – С.5.

28. *Милов Л.* Великорусский пахарь и особенности российского исторического процесса. – М.: Росспэн, 2001. – 576 с.: ил., фот., табл.

29. Проект казенного сельского хозяйства в присоединенных от Польши к России областях // Киевская старина. – 1885. – №4. – С.747.

30. *Дулов А.В.* Народное хозяйство в России середины XVIII – середины XIX веков. Взаимодействие природы и общества: Автореф. дис. на соискание научн. степени докт. ист. наук. – Иркутск, 1985. – С.20.

31. *Заичкин И.А., Почкаев И.Н.* Русская история от Екатерины Великой до Александра II. – М.: Мысль, 1994. – С.410.

32. *Китанина Т.М.* Изменение парадигмы крепостного права в первой половине XIX века. Законодательство об ослаблении крепостничества // Землевладение и землепользование в России. XXVIII сессия Симпозиума по аграрной истории Восточной Европы. Тезисы докладов и сообщений (Калуга, 24-28 сентября 2002 г.). – М., 2002. – С.50.

33. *ДАВО.* – Ф.553. – Оп.2. – Спр.9. – Арк.1, 5.

34. *Грушевський М.С.* Хто такі українці і чого вони хочуть? / Михайло Грушевський. – К.: Знання України, 1991. – С.143.

35. *Оглоблин А.П.* Очерки истории украинской фабрики: Предкапиталистическая фабрика. – К.: Гос. изд-во Украины, 1925. – С.18.

Резюме

В статье сделана попытка раскрыть важнейшие направления и особенности хозяйственно-экономического освоения царским самодержавием Правобережной Украины непосредственно после присоединения данной территории к Российской империи и развёртывания на её территории инкорпорационной политики.

Ключевые слова: хозяйственно-экономическое освоение, Правобережная Украина, экономические возможности, потенциал, сельскохозяйственное производство.

Одержано 24 вересня 2009 р.

СОЦІОКУЛЬТУРНА ХАРАКТЕРИСТИКА ГУБЕРНАТОРІВ ВОЛИНСЬКОЇ І ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЙ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті подано соціокультурний портрет губернаторів Волинської та Подільської губерній. Автор доводить, що підбір керівників цих регіонів не був оптимальний, що сприяло поглибленню кризи російської державності.

Ключові слова: Волинська та Подільська губернії, губернатор, регіон, криза, політика, управління.

У 1999 р. на сторінках видань “Україна модерна” та “Український гуманітарний огляд” розгорнулася цікава наукова дискусія, започаткована канадським істориком українського походження С.Величенком¹ та українським істориком В.С.Шандрою². Її суть зводилася до розуміння того, наскільки сильною була царська влада в українських губерніях у ХІХ – на початку ХХ ст. При цьому С.Величенко більше схилявся до думки про слабкість російської влади в Україні. Натомість В.Шандра доводила, що “коли владні російські структури йшли на співробітництво з місцевою елітою, то досягали найбільшої ефективності у вирішенні суперечностей між центральними та локальними рівнями влади, і остання була достатньо сильною. І навпаки: за умов протистояння, коли місцеві інтереси ігнорувалися, влада демонструвала свою слабкість і не могла виконувати поставлені перед нею завдання централізації”³.

На жаль, дана дискусія не мала свого продовження. А нагальна потреба в цьому була, адже від діяльності владних інституцій в українських губерніях у значній мірі залежала глибина проведення імперської колонізаційної політики в Україні. До того ж дана проблема тривалий час знаходилася поза зоною досліджень вітчизняних істориків. У дореволюційний період цьому заважали цензурні обмеження. Радянська наука тривалий час взагалі не вважала за потрібне вивчати “реакційне управління”.

У сучасній українській історіографії підкреслюється, що без з’ясування ролі владних структур на місцях принципово неможливо відтворити цілісну картину імперської соціальної політики, хоч би якого її аспекту торкався сучасний історик⁴.

Важливу роль у системі державного управління Російської імперії на місцях відігравали начальники губерній. Розвиток української історичної науки показав, що розкриття ролі начальників губерній відбувається

двояко. З одного боку, активізувалася робота з вивчення біографій окремих губернаторів, яку проводять, в першу, чергу краєзнавці. З другого – науковцями проводиться глибокий аналіз діяльності найвищих посадових осіб регіонів. Такою роботою займаються краєзнавці, історики та юристи: В.П.Бартков⁵, М.Ю.Костриця та Р.Ю.Кондратюк⁶, А.Ю.Скрипник⁷.

В 1990-і рр. – на початку ХХІ ст. вийшло чимало досліджень російських істориків з біографіями губернаторів. Це, як правило, нариси довідникового характеру, складені на основі формулярних списків, некрологів, мемуарів місцевих і центральних архівів⁸.

У сучасній російській історіографії роботи про губернаторів з'явилися в регіональних довідникових виданнях. Створюються комплексні праці із залученням широкого кола архівних матеріалів⁹.

Обов'язків губернатор мав дуже багато. Відомий російський дослідник другої половини ХІХ ст. І.Ю.Андреевський, аналізуючи губернаторську владу в Російській імперії, зосередився на характеристичі їх посадових обов'язків, виділяючи чотири основні групи справ, які вирішували начальники губерній: урядові, поліцейські, фінансові, судові¹⁰.

Компетенцію, основні права та обов'язки губернатора визначив “Загальний наказ цивільним губернаторам”, який увійшов до другого тому Зводу законів Російської імперії, виданого у 1857 р. Вони охоплювали всі сторони правління:

- обов'язки по губернії взагалі;
- у справах загального управління;
- з охорони законних прав, суспільного благоустрою та благочинію;
- з народного продовольства та суспільного господарства; справи про повинності;
- з охорони народного здоров'я;
- з опіки та громадського піклування;
- з казенного управління;
- справи судові;
- по відношенню до військового відомства;
- прийом та здача управління губернією; огляд губернії;
- звітність та відповідальність;
- взаємовідносини з іншими органами та установами.

Чиновник з особливих доручень Міністерства внутрішніх справ Є.Анучін звертав увагу на те, що майже кожна стаття “Наказу” зобов'язувала губернатора діяти “негайно”, “зараз же”, “старанно”, “дбайливо”, однак у багатьох випадках він не мав права діяти від свого імені, а тільки через губерньське правління або ж через інші підвідомчі йому установи. Анучін писав, що кожен документ мав більше 20 разів перейти з рук у руки та бути

записаним у шести книгах, перш ніж вийти з губерньського правління¹¹.

За даними дослідника початку ХХ ст. І.А.Блінова, губернатор мав підписувати до 100 тисяч документів щорічно або 270 щоденно. Якщо ж припустити, що губернатор відводив на перегляд та підпис кожного паперу одну хвилину, то й тоді підписання документів займало б чотири з половиною години щоденно¹². Безперечно, це лягало тягарем на місцеве управління, значно зменшуючи можливості його ефективної діяльності.

Селянська, судова, міська, а потім і земська реформи мали значний вплив на перетворення губернаторської посади. Реформи звільнили губернатора від багатьох адміністративних обов'язків. Із введенням земств, нових органів судочинства та міського самоврядування, почала здійснюватися децентралізація влади у формі самоврядування. Тенденція, закладена реформами, на думку В.М.Гессена, безсумнівна: поступово звільняючись від функцій активного управління, губернатор перетворювався на орган нагляду¹³.

Подальшим кроком на шляху адміністративної децентралізації стали "Тимчасові правила про перетворення губерньських правлінь" від 8 червня 1865 р. Вони дещо перерозподілили обов'язки між губернатором та губерньським правлінням, звільнивши губернатора від вирішення незначних поточних справ. Губернаторам також передавали деякі права, що раніше належали Міністерству внутрішніх справ, наприклад, відкривати торговельні та промислові заклади, приватні друкарні та аптеки, призначати та звільняти лікарів. Однак цими правами губернатори користувалися недовго.

Наприкінці ХІХ ст., у зв'язку з посиленням революційного руху, розширюються поліцейські функції губернаторів. Вони отримали право впливати на суд шляхом перегляду списків осіб, яких обирали на посаду мирового судді.

З 1904 р. губернатор очолював "особливі наради" (сюди входили начальник губерньського жандармського управління та прокурор окружного суду). Цей орган мав керувати процесом "дизнання в справах про державні злочини", тобто займатися боротьбою, в першу чергу, з українським національним рухом.

Розмірковуючи про повноваження губернаторів, В.С.Шандра наголошує, що вони були необмежені, "однак з багатьох причин не могли реалізуватися на практиці. Справа не в тому, що він не мав права, скажімо "наказувати" дворянству, чи був позбавлений відповідного виконавчого апарату. Сама функція губернатора полягала не в тому, аби вникнути в усі деталі, а в тому, аби контролювати за дотриманням загальної політики. Його посада, представляючи інтереси Санкт-Петербурга, могла реалізувати себе лише в цій площині, тому залишалася малопродатною для

реального вирішення локальних проблем”¹⁴.

Метою даного дослідження є складання соціокультурної характеристики губернаторів Подільської та Волинської губерній другої половини XIX – початку XX ст. Автор виділив певні соціокультурні параметри (рівень освіти, вік, стаж державної служби, місце попередньої роботи і подальша службова діяльність губернаторів), проведення аналізу яких, на нашу думку, дає можливість глибше зрозуміти, кому царська влада доручала здійснення своєї політики в одному з найбільш нестабільних регіонів імперії, де у міцний вузол були зав’язані інтереси української, польської, російської та єврейської спільнот.

Зібрані автором в архівних справах, статистичних довідниках, монографічній літературі матеріали за досліджуваний нами період дали можливість з’ясувати, що в 1861–1917 рр. на Волині та Поділлі працювали (роки роботи вказані в дужках) такі губернатори:

– *Волинська губернія*: М.В. Друцкой-Соколинський (1856–1864), М.І. Чертков (1864–1866), М.П. Ейлер (1866), І.В. Галлер (1866–1871), П.А. Грессер (1871–1878), Ю.М. Подгорочани-Петрович (1878–1881), Л.П. Томара (1881–1885), В.В. фон Валь (1885–1889), Є.О. Яновський (1889–1892), С.П. Суходольський (1892–1896), Ф.Ф. Трепов (1896–1898), Й.Я. Дунін-Барковський (1898–1904), П.І. Каталей (1904–1905), Ф.О. Штакельберг (1905–1909), О.П. Кутайсов (1909–1912), М.О. Мельников (1912–1915), Я.Г. Гололобов (1915), П.В. Скаржинський (1916–1917).

– *Подільська губернія*: Р.І. Брауншвейг (1860–1864), М.М. Сухотін (1864–1866), О.Д. Горемікін (1866–1869), І.В. Мещерський (1869–1873), О.С. Муханов (1873–1877), С.М. Гудим-Левкович (1877–1879), Л.О. Милорадович (1879–1882), Д.М. Батюшков (1882–1884), В.В. фон Валь (1884–1885), В.М. Глінка (1885–1892), О.О. Нарішкін (1892–1894), О.П. Баумгартен (1894–1895), М.К. Сем’якін (1896–1901), О.О. Ейлер (1901–1911), О.М. Ігнат’єв (1911–1915), О.П. М’якінін (1916–1917).

Переважає більшість губернаторів були вихідцями із потомственного дворянства внутрішніх губерній Російської імперії. Частина походила з дворянства Лівобережної України, як-от Л.П. Томара та Л.О. Милорадович (Полтавська губернія), Й.Я. Дунін-Барковський (Чернігівська губернія), П.В. Скаржинський (Херсонська губернія). Це наочно засвідчує, що царський уряд в процесі русифікації Правобережжя робив ставку на російське дворянство.

Тепер зупинимось на аналізі вікової характеристики губернаторів (на жаль, автору вдалося віднайти матеріали не про всіх з них). В таблиці 1 дані розміщені з п’ятирічним віковим інтервалом¹⁵.

Таблиця 1
Вік губернаторів Волинської та Подільської губерній
*у період їх призначення на цю посаду*¹⁶

Вік (років)	Волинська		Подільська		По двох губерніях	
	Осіб	%	Осіб	%	Осіб	%
25-30	-	-	-	-	-	-
31-35	1	8	1	8	2	8
36-40	3	25	4	33	7	29
41-45	3	25	2	17	5	21
46-50	1	8	3	25	4	17
51-55	3	25	2	17	5	21
56-60	-	-	-	-	-	-
61-65	1	9	-	-	1	4

Аналіз наведених даних дозволяє зробити висновок про те, що вік призначення на посаду переважної більшості губернаторів складав 36–55 років. Виходячи з викладеного, можна вважати, що губернатори Волинської і Подільської губерній у період, який вивчається, перебували у розквіті інтелектуальних можливостей.

Освітній рівень губернаторів Волинської і Подільської губерній був досить високим, про що свідчить наступна таблиця.

Таблиця 2
*Освітній рівень губернаторів Волинської та Подільської губерній*¹⁷

Освіта	Волинська		Подільська		По двох губерніях	
	Осіб	%	Осіб	%	Осіб	%
Військова	9	50	4	25	13	38
Цивільна	9	50	12	75	22	62
Взагалі	9	50	12	75	22	62
<i>Всього</i>	<i>18</i>	<i>100</i>	<i>16</i>	<i>100</i>	<i>35</i>	<i>100</i>

Таблиця засвідчила, що 62% губернаторів мали цивільну освіту. Серед них за фахом більшість була правниками. Проте чимало губернаторів (35%) були військовими. У зв'язку з тим, що мова йде про цивільні посади,

перебування на них професійних військових (в основному відставників), на наш погляд, означало неадекватну підготовленість до виконання своїх обов'язків.

Звернемося до вивчення питання про те, який клас чину мали губернатори при призначенні їх на ці посади.

*Таблиця 3
Клас чину губернаторів¹⁸*

Класи чинів	Волинська		Подільська		По двох губерніях	
	Осіб	%	Осіб	%	Осіб	%
4-й	15	83	13	81	28	82
5-й	2	11	3	19	5	15
6-й	1	6	-	-	1	3
<i>Всього</i>	<i>18</i>	<i>100</i>	<i>16</i>	<i>100</i>	<i>34</i>	<i>100</i>

З таблиці видно, що переважна більшість губернаторів Волині і Поділля в період, який досліджується, призначалися на посаду, маючи 4-й клас чину (79%), однак частина мала 5-й (18%) і навіть 6-й класи чину (3%). Це, в цілому, відповідає загальнодержавному рівню “Табелю про ранги”, в якому посада губернатора здебільшого відповідала 4-му класу, а віце-губернатора – 5-му класу.

Важливе соціокультурне значення має питання про стаж роботи губернаторів Волинської і Подільської губерній на даній посаді.

*Таблиця 4
Стаж роботи губернаторів на цій посаді¹⁹*

Стаж роботи	Волинська		Подільська		По двох губерніях	
	Осіб	%	Осіб	%	Осіб	%
До 1 року	3	17	2	13	5	15
1-3 роки	5	28	5	31	10	29
4-5 років	6	33	7	44	13	38
6-10 років	4	22	1	6	5	15
11-15 років	-	-	1	6	1	3
<i>Всього</i>	<i>18</i>	<i>100</i>	<i>16</i>	<i>100</i>	<i>34</i>	<i>100</i>

44% (15 осіб) губернаторів перебували на цій посаді від 1 до 3 років. 38% (13 осіб) мали стаж служби на даній посаді від 4 до 5 років, ще 15% (7 осіб) – від 6 до 10 років. Найдовше протримався на посаді губернатора Подільської губернії О.О.Ейлер (більше 10 років). Таким чином, значний відсоток губернаторів перебували начальником губернії досить нетривалий час і не могли забезпечити ефективне керівництво регіоном.

До вищенаведеного хочемо додати ще один, на нашу думку, важливий показник – чим була дана посада для губернатора: останнім місцем роботи перед відставкою або виходом на пенсію, чи після неї він перейшов на іншу рівноцінну роботу (тобто губернатором в іншу губернію, як от В.В. фон Валь, який спочатку очолював Подільську, а потім Волинську губернії). І, нарешті, ця посада стала кроком до підвищення по службі. Так ось, перший з вищеназваних показників, за нашими підрахунками, відноситься до 8 губернаторів (28%), другий – до 5 (17%), і третій – до 16 (55%).

Отже, соціокультурний аналіз губернаторів Волинської і Подільської губерній за період 1863–1917 рр. показав, що типовим керівником губернії була православна особа, з вищою цивільною чи військовою освітою. В момент призначення вона мала 4–5-й клас чину, вік розквіту інтелектуальних сил людини, значний стаж практичної роботи.

Негативними тенденціями в динаміці соціокультурного “портрета” начальників Волинської і Подільської губерній була відсутність серед них вихідців губернії з місцевого українського дворянства, досить високий рівень мілітаризації освіти губернаторів. Майже половина з них очолювали губернії від 1 до 3 років. Виходячи з того, що цей край являв собою складне переплетення етносоціальних відносин, можна зробити висновок, що вони не могли за такий короткий проміжок часу глибоко вникнути у проблеми губерній, а отже – забезпечити ефективне керівництво ними.

Саме таким людям влада довіряла виконання важливих функцій начальників губерній Правобережної України на заключному етапі існування Російської імперії. З урахуванням етносоціальних і культурних реалій краю (переважна більшість населення були українці, а дворян – поляки), можна зробити висновок про те, що виявлені показники не були оптимальними, а отже, сприяли поглибленню кризи російської державності, що мала місце в цей період.

Примітки:

1. *Величенко С.* Царський уряд в українських губерніях 1800–1914 років: всемогутність чи слабкість?: деякі зауваження до методології й інтерпретації // Україна модерна. – 1998. – Ч.2-3. – С.219-224.

2. *Шандра В.* Всемогутність чи слабкість російської влади в Україні XIX ст.: у продовження однієї неординарної статті // Український гуманітарний огляд. – 1999. – Вип.2. – С.66-74.

3. Там же. – С.72.
4. Шандра В. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX століття. – К., 2005. – С.4.
5. Бартків В.П. Місцевий державний апарат Російської імперії і селянська реформа 1861 р. в Україні (історико-правове дослідження) / Автор. дис. канд. істор. наук. – Х., 2002.
6. Костиця М.Ю., Кондратюк Р.Ю. Житомир: Підручна книга з краєзнавства. – Житомир, 2006.
7. Скрипник А.Ю. Подільський губернатор О.О.Ейлер. Спроба історичного аналізу його діяльності // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К.: Вид-во Інституту історії України НАНУ. – Вип. VII. – 2004. – С.247-256; Скрипник А.Ю. Діяльність адміністративних установ Подільської губернії (1793–1914) / Автореф. дис. канд. істор. наук. – К., 2007. – 20 с.
8. Астраханские губернаторы: Историко-краеведческие очерки / Сост.: А.П.Карасева, Л.Я.Качинская, С.Б.Лыжина. – Астрахань, 1997; Руководители Санкт-Петербурга / Я.Н.Длуголенский, В.В.Берсенева, С.Л.Фирсов, С.З.Байкулова, В.М.Лурье, П.А.Каленов, В.А.Розенберг. – СПб., 2003.
9. Воронежские губернаторы и вице-губернаторы. 1710–1917. Историко-биографические очерки. – Воронеж, 2000; Лысенко Л.М. Губернаторы и генерал-губернаторы Российской империи (XVIII – начало XX века). – М., 2001.
10. Андреевский И.Е. О наместниках, воеводах и губернаторах. – СПб., 1864. – С.32.
11. Анучин Е. Исторический обзор развития административно-полицейских учреждений в России с учреждения о губерниях 1775 г. до последнего времени. – СПб., 1872. – С.80.
12. Блинов И.А. Губернаторы: Историко-юридический очерк. – СПб., 1905. – С.161.
13. Гессен В.М. Вопросы местного управления. – СПб., 1904. – С.40.
14. Шандра В. Всеогульність чи слабкість російської влади ... – С.72.
15. Зайончковский П.А. Правительственный аппарат самодержавной России в XIX веке. – М., 1978. – С.214; Лысенко Л.М. Назв. праця. – С.351.
16. Адресы должностных лиц, правительственных учреждений, находящихся в г.Каменец-Подольск, 1892. – С.3-7; Губернии Российской империи. История и руководители. 1708–1917. – М., 2003. – С.81-87, 134-138, 222-2264; Список лиц служащих по ведомству Министерства внутренних дел в губерниях, областях и градоначальствах. – Ч.2. – СПб., 1895. – С.100, 342.
17. Там же.
18. Там же.
19. Там же.

Резюме

В статье дается социокультурный портрет губернаторов Волынской и Подольской губерний. Автор доказывает, что подбор руководителей этих регионов не был оптимальным, что способствовало углублению кризиса российской государственности.

Ключевые слова: Волынская и Подольская губернии, губернатор, регион, кризис, политика, управление.

СИСТЕМА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОМИСЛОВОСТІ СИРОВИНОЮ НА УКРАЇНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті розглядається проблема забезпечення провідних галузей промисловості сировиною, її витоків та значення щодо промислового розвитку України в зазначений період й ряд інших проблем.

Ключові слова: сировина, промисловість, кам'яне вугілля, металургія, цукровий буряк, винокуріння, губернія.

Проблемою сировинної бази промисловості в різний період її розвитку займалося ряд вчених, зокрема, В.Н.Варгин, Г.Величко, Ф.А.Гавронський, С.Городецький, І.О.Гуржій. У них можна почерпнути інформацію стосовно сировинної бази промисловості, статистичні дані з проблематики. Однак питання сировинної бази промисловості залишається не дослідженим у повному обсязі. Тому, виходячи із цих міркувань, автор поставив собі за мету розкрити в більш повному обсязі дану проблематику.

Говорячи про важку промисловість, слід відзначити, що у 70-х роках ХІХ ст. тривали пошуки більш якісної вихідної сировини. У районі Кривого Рогу були відкриті великі поклади руд із вмістом заліза до 70%. Таким чином, для металургійного виробництва був знайдений компонент, рівноцінний високоякісному донецькому вугіллю¹. Українська металургія працювала виключно на вугіллі й коксі в той час, як у металургії Уралу застосовувалися переважно дрова і деревне вугілля.

Для виробництва чавуну потрібна була велика кількість коксу. У 1900 році в Донецькому басейні його було вироблено 136,6 млн пудів. Коксові печі будувалися при кам'яновугільних рудниках і металургійних заводах, більшість яких знаходилася в Бахмутському, Маріупольському повітах і Макіївському гірничому окрузі².

Слід зазначити, що напередодні 1914 р. у легкій промисловості України поряд з підприємствами фабрично-заводського типу існували й інші форми виробництва (капіталістична мануфактура, проста капіталістична кооперація, дрібне товарне виробництво). Економічна залежність Росії від зарубіжних країн, надзвичайна відсталість сільського господарства дореволюційної Росії, в тому числі України, зумовила те, що виробництво багатьох предметів народного споживання не забезпечувалось власною сировиною. Одночасно низький рівень розвитку важкої промисловості ставив легку промисловість країни в іноземну залежність по барвниках,

хімікатах та інших матеріалах. Рівень механізації важких і трудомістких процесів був тоді дуже низьким³.

У більш повному обсязі можна дослідити сировинну базу цукрової промисловості, яка у промисловому розвитку України відіграла одну із домінуючих позицій.

Надзвичайно важливе значення для розвитку рослин, в тому числі і буряків, має правильне співвідношення ґрунту до температури. Фізичні і хімічні процеси при виробітку корисних речовин, засвоєння речовин коріннями і циркуляція рідини – всі ці процеси зв'язані з визначеними максимальними і мінімальними температурами⁴.

Для нормального росту цукрового буряка потрібно, в першу чергу, ґрунт підживляти азотом, фосфором, калієм⁵. Варто навести декілька даних, які показують рух азоту із буряка в дифузійний сік. В середньому із всього азоту буряка в сік переміщується 61,4%, причому білкового азоту – приблизно 22,5%, аміачного і амідного – 90,4%, а неясного – біля 100%. Кількість такого азоту буряка таким чином майже повністю перейшла в дифузійний сік. Очевидно, збільшення неясного азоту проходить за рахунок розкладу білкових елементів під впливом високої температури дифузійної батареї. Отже, зменшення кількості загального азоту в дифузійному соку відбувається за рахунок білкових речовин, які в умовах праці дифузійної батареї звертаються і залишаються в кількості 4/5 всіх цих речовин у стружці. Дійсно, експерименти із жомом показали, що весь азот із стружки складається майже виключно із білкового азоту⁶. До фосфорних розчинів належать: фосфорити (апатити), копрайти, астеоліти, кісткове вугілля, яке використовувалось на цукрових заводах для очищення соку, суперфосфати і різні заводські залишки⁷.

Варто сказати, що сира кістка різних тварин містить в собі значну кількість корисних речовин. В її склад входять органічні і мінеральні речовини. Для застосування кісток у підживленні ґрунту потрібно їх перемолоти в дрібну муку і розтерти кістковий смалець (сало)⁸. Загальна кількість тваринних кісток становила 10–15% ваги перероблюваної сировини. Заводи скуповували у населення сирі кістки. Для підготовки їх до роботи споруджувались відділення для обпалювання і розмелювання. Використане вугілля продавалося по 15–30 коп. за пуд на заводи інших країн. У 1878 р. його було експортовано більше 12 тис. пудів⁹.

Засобами для підняття врожайності полів була парова обробка землі і підживлення її мінеральними добривами. Слід відмітити, що хімічні процеси у ґрунті парового поля відбувалися енергійніше, ніж у ґрунті вже засіяного поля¹⁰. В цьому плані для вирощування і удобрення буряків потрібно було використовувати перегній, з яким у ґрунт потрапляли не

лише поживні речовини, але і дуже багато бактерій, які потрібні для нормального росту буряків¹¹.

Поряд з угноєнням ґрунту для вирощування буряків на Правобережжі широко стали застосовувати штучні добрива. У 80-х роках ХІХ ст. починається так звана “фосфорна лихоманка” – інтенсивна розробка фосфоритів на півдні Поділля. Один час на базі цих фосфоритів у Жмеринці діяв суперфосфатний завод, який, поряд з виробництвом продукції на експорт, збував добрива в навколишніх фільварках¹².

Слід зауважити, що головною складовою частиною патоки є цукор, якого в ній знаходиться біля половини її маси. Патоку застосовували у винокурному виробництві і використовували для відгодівлі худоби¹³.

За І.Пузиревським, для нормального росту буряка на легких ґрунтах на 1 десятину потрібно 30 пудів томасового шлаку, 20 пудів 30% калійної солі і 18 пудів чилійської селітри. А для важких ґрунтів на 1 десятину потрібно 30 пудів томасового шлаку, 11 пудів 30% калійної солі і 18 пудів чилійської селітри¹⁴.

Цукровий буряк, як продукт, що швидко псувався, не міг зберігатися довгий час. Протягом місяця під впливом повітря, води, сонця і температури цукристість знижувалася не менше, ніж на 1%. А через 2–3 місяці ці втрати досягали 17%. При несприятливих умовах зберігання спостерігалось ще більше падіння якості сировини. У зв’язку з цим, буряки не витримували далеких перевезень, підприємства будувались поблизу плантацій¹⁵.

Результати виробництва знаходились у прямій залежності від якості сировини. При хорошій якості промисловці одержували великі прибутки, а при поганому оснащенні технікою підприємства могли збанкрутувати. У зв’язку з цим особливу роль почала відігравати селекційна робота¹⁶.

У 60-х рр. ХІХ ст. станція по селекції насіння з’явилась у маєтку Харитоненків. Пізніше такі станції з’явилися і на інших заводах. На початку 1890-х років в Україні нараховувалося вже близько 85 таких станцій.

Заходи, спрямовані на покращення якості цукрового буряка, проводились і у господарствах Терещенків. У 1908 р. були проведені досліді з цукровими буряками: дослід, спрямований на вивчення внесення добрив; на вивчення впливу на урожайність часу копання буряка; досліді з’ясували різні прийоми догляду за буряком¹⁷.

Цукроварні посіли чи не перше місце серед інших промислових підприємств по забрудненню середовища, передусім – води і повітря. Відходи виробництва отруювали річки, ставки, озера, призводили до загибелі риби та інших живих організмів, отруювали повітря, сприяли виникненню і поширенню епідемічних захворювань людей. Надіслані з їхньої ініціативи на всі промислові підприємства України комісії, до складу яких

входили лікарі, біологи, хіміки, інженери, техніки, ніде не виявили надійного пристосування для нейтралізації промислових стічних вод. Побудовані на деяких заводах відстійники відпрацьованої води швидко втрачали свою очищувальну здатність, а розпорядження губернаторів “вжити дійових заходів щодо запобігання псування води” так і залишалися на папері. Аналізи, проведені у 90-х роках XIX ст., показали, що в деяких річках України концентрація хімічних речовин у 15 разів перевищувала забрудненість річок промислових округів Німеччини. Забрудненість води, очищеної заводськими відстійниками в Україні, у 100 разів перевищувала допустимі норми в Англії¹⁸.

Розвиток цукрової промисловості був неможливим без ще одного джерела збагачення – лісу. Особливої експлуатації лісові багатства зазнавали до 1890 р., доки на цукроварні й винокурні не почало надходити залізницями вугілля з Донбасу. Отже, споживання лісу зменшилося завдяки технічному прогресові. З 1890 р. переробка тисячі берківців буряків потребувала 12–15 куб. сажень дров, а в 1860-х роках – 45–48 куб. сажень. Але все одно три чверті палива постачали з лісу. Привозити вугілля з Донбасу було дорого, а місцеві запаси бурого вугілля так і не змогли використати¹⁹. Зокрема, до 1869 р. в якості палива на Капітанівському цукровому заводі Бобринських застосовувалися дрова. У 1868 р. на території Смілянського маєтку були відкриті поклади бурого вугілля, які спробували використати у цукровому виробництві. Але це виявилось надто дорогим і неякісним. Тому вже в 1878 р. добування вугілля припинили. Основним видом палива, як і раніше, були дрова та донбаське вугілля. У 1884 р. єдина копальня бурого вугілля експлуатувалась під Звенигородкою графом Потоцьким спільно з графом Шуваловим. Там працювало всього 60–100 шахтарів²⁰.

На п’яти цукрових заводах графів Бобринських в 1861–1866 рр. вартість використаних дров становила 144,4 тис. крб., а в 1876–1881 рр. досягла найвищого показника – 208,5 тис. крб., після чого розпочалося зниження витрат на дрова через початок застосування вугілля. Протягом 1876–1881 рр. його вартість складала 14,5 тис. крб., у 1881–1886 рр. – 16,5 тис., після чого витрати на нього різко впали. Тільки з 1906 по 1911 рр. вони зросли до 41,1 тис. крб., а в 1911–1912 рр. – уже до 145,8 тис.²¹.

Для виробництва горілки використовувалася велика кількість борошна, а згодом – картоплі та патоки. Про це, зокрема, свідчать такі дані: у 1862–1863 рр. гуральні України переробили 21350 тис. пудів борошна, 501 тис. пудів солоду, 750 тис. пудів картоплі; у 1883–1884 рр. – 15318 тис. пудів борошна, 2499 тис. пудів картоплі і 4087 тис. пудів патоки. За сезон 1899–1900 рр. на Україні було перекурено 4894 тис. пудів різного хліба,

22631 тис. пудів картоплі і 3061 тис. пудів патоки. Поміщики, переробляючи хліб і картоплю на горілку, одержували великі прибутки. Особливо це вигідно їм було робити під час падіння цін на хліб і картоплю. Таким чином, гуральництво було важливим ринком збуту для сільсько-господарської продукції²².

Якщо в інших регіонах імперії чотириразове зростання виробництва горілки спиралося передусім на використанні картоплі, площі, відведені під цю культуру на Правобережній Україні, зросли з 1891 по 1900 рр. з 64200 до 130 тис. десятин²³. Найбільше розширювалася площа під картоплю у Волинській губернії²⁴.

Винокурне виробництво давало високий прибуток, який складався з оплати продуктів, що підлягали переробці, та виручки за побічний продукт – барду, яка застосовувалася як добриво. Цей вид виробництва був надзвичайно вигідним для переробки продуктів, транспортування яких в умовах відсутності якісних під'їзних шляхів залишалось обмеженим²⁵.

Слід також прослідкувати кількість використаної сировини на винокурнях Волинської губернії. Зокрема, на початку ХХ ст. серед сирих матеріалів, які поступали на винокурні Волині, перше місце відводилось картоплі, яка займала в середньому 84,5% загальної їхньої кількості. Використання картоплі постійно збільшувалось. Хлібні запаси становили в губернії 8,1%, причому жито, як сировина для винокуріння, поступово втрачало своє значення. Патока становила 7,4% сировини²⁶.

Таблиця 1. Кількість сировини у % відношенні затраченої на виробництво горілки у Подільській губернії на початку ХХ ст.²⁷

Сировина	1912 р.	1907–1912 рр.
М'яса	52,4%	40,4%
Картопля	34,85%	42,35%
Сировина із збіжжя	12,8%	17,3%

В Подільській губернії у 1912 р. споживання винокурнями картоплі становило 20% губернського збору, а для збору в поміщицьких господарствах дорівнювало 50%.

Стосовно збіжжя як сировини для винокуріння, то воно використовувалось для даної промисловості в Подільській губернії у малій кількості. Лише пшениця (кукурудза) звертала на себе увагу більш-менш помітними розмірами її переробки на спирт у Наддніпрянських повітах (від 35 тис. пудів в Ушицькому повіті до 76 тис. пудів у Балтському). Відносний попит на кукурудзу для винокуріння був найбільшим в Ушицькому (від 5% щорічного збору кукурудзи в повіті) та Могилівському пові-

тах (4,5% загального збору), а в інших повітах значно менший (близько 2% щорічного врожаю)²⁸.

Крім кукурудзи, на винокуріння на Поділлі використовували ячмінь, який переважно йшов на виготовлення солоду (5475 пудів). Якщо до всієї кількості ячменю, що йшла на винокуріння, додати ту кількість, яку потребувало броварництво (2415 пудів), то одержимо досить значну кількість (приблизно 800 тис. пудів) ячменю, який споживала сільськогосподарська промисловість. Проте, якщо взяти всю кількість губернського збору ячменю (в 1912 р. 15,5 млн пудів), то, припустивши, що для зеленого солоду використовується ячмінь, одержимо для ячменю відносно невелику кількість (5%) споживання його сільськогосподарською промисловістю. Правда, деяка кількість ячменю йшла на крупорушки для виробу перлових та ячних круп, а тому й загальна кількість переробленого в сільськогосподарській промисловості ячмінного зерна повинна була б збільшитися. Однак, збільшилася вона від цього небагато, оскільки загальна продукція крупорушок була дуже малою на Поділлі і становила всього 13% вартості виробів млинарської промисловості²⁹.

Таким чином, забезпечення промисловості сировиною у досліджуваний період мало винятково важливе значення для економічного розвитку як України, так і Російської імперії в цілому.

Примітки:

1. Історія народного господарства Української РСР. У 3 т., 4 кн. / За ред. І.І.Лукінова, Т.І.Дерев'янкіна, М.С.Герасимчук, В.О.Голобуцького, П.О.Хромова, В.П.Бугайова. – К.: Наукова думка, 1983. – Т.1. – С.327.
2. История городов и сел Украинской ССР: Донецкая обл. – К., 1976. – С.19.
3. *Городецький С.* Сільське господарство Поділля перед світовою війною. – Вінниця, 1929. – С.9.
4. Сициализм и сельское хозяйство / Под ред. Г.А.Гроссмана. – СПб., 1907. – С.258-259.
5. *Франкфурт С.Л.* Что нужно знать земледельцу, чтобы успешно возделывать сахарную свекловицу. – К., 1913. – С.18.
6. *Душинский Я.Е.* Сахарное производство в русской технической литературе. – К.: Издание сахаротреста, 1922. – Вып.1. – С.48.
7. *Гаверонский Ф.А.* Руководство к разведению сахарной свекловицы. – СПб., 1883. – С.33-39.
8. *Стольгане А.А.* Костяная мука как удобрение. – М., 1919. – С.5-6.
9. *Ткаченко О.В.* Підприсмницька та меценатська діяльність родини Терещенків в Україні кін. XIX – поч. XX ст. – Переяслав-Хмельницький: Вісник Переяславщини, 2000. – С.67.
10. *Варгин В.Н.* Удобрение. – СПб., 1897. – С.3.
11. *Величко Г.* Пашні буряки. – Львів, 1916. – С.13.
12. *Мельник Л.Г.* Технічний переворот на Україні у XIX ст. – К.: в-во Київського уні-

верситету, 1972. – С.76.

13. *Франкфурт С.Л.* Что нужно знать земледельцу, чтобы успешно возделывать сахарную свекловицу... – С.90.

14. *Чёрный А.* Чем повысить урожай на полях нечернозёмной полосы России. – СПб., 1912. – С.52.

15. *Ткаченко О.В.* Підприємницька та меценатська діяльність родини Терещенків в Україні кін. XIX – поч. XX ст. ... – С.58.

16. *Там же.* – С.58.

17. *Там же.* – С.59.

18. *Сарбей В.Г.* Національне відродження України. У 15 томах. – К.: Альтернативи, 1999. – Т.9: Україна крізь віки. – С.167-168.

19. *Бовуа Д.* Битва за землю в Україні 1863–1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах. – К., 1998. – С.253.

20. *Темірова Н.Р.* Поміщики України в 1861–1917 рр.: Соціально-економічна еволюція. – Донецьк: ДонНУ, 2003. – С.211.

21. *Там же.* – С.211.

22. *Гуржій І.О.* Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років XIX ст. – К.: Вища школа, 1968. – С.38.

23. *Бовуа Д.* Битва за землю в Україні 1863–1914... – С.244-245.

24. Історія міст і сіл Української РСР: Житомирська обл. – К., 1973. – С.30.

25. *Темірова Н.Р.* Поміщицьке господарство Правобережної України в II половині XIX – на початку XX ст. // Вісник Київського національного університету ім. Т.Г.Шевченка. Серія: Історія. – К., 2002. – №59-60. – С.9.

26. *Новинский М.* Винокурная промышленность Вольнской губернии. – К., 1913. – С.8-9.

27. *Городецкий С.* Сільське господарство Поділля перед світовою війною... – С.50.

28. *Там же.* – С.53.

29. *Там же.* – С.53.

Summary

This article is the about the problem of providing of leading branches of industry by raw material, its sources and the importance concerning the industrial development of Ukraine in a noted period and many other problems.

Key words: material, industry, coal, metallurgy, sweet beet, distillation, province.

Одержано 6 жовтня 2009 р.

НОВІТНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94(477)“1917”:323.32

В.С.Лозовий

ФОРМУВАННЯ СЕЛЯНСЬКИХ СПІЛОК В УКРАЇНІ ПІСЛЯ ЛЮТНЕВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917 р.

У статті висвітлюється процес створення селянських спілок в Україні після Лютневої революції 1917 р. і доводиться, що вони мали стати одними з основних органів організованого селянства щодо формування і контролю владних структур і установ, пов'язаних з селом.

Ключові слова: селянська спілка, Лютнева революція, селянство, органи влади, керівні установи, село.

Проведення суспільних перетворень в українському селі після Лютневої революції 1917 р. було тісно пов'язано з організацією селянських мас. Саме селянські спілки повинні були стати основними органами боротьби селянства за свої права. У даній роботі автор ставить за мету висвітлити організаційні засади формування селянських спілок як класових представницьких органів, що втілюють інтереси селянства.

За радянських часів історики мало приділяли уваги з'ясуванню зазначеного питання. Селянські організації України у 1917 р. вивчав І.Хміль¹. В узагальнюючих працях згадувалось про існування селоспілок та інших селянських органів, як структур, що захищали інтереси поміщиків та куркулів². У сучасній вітчизняній історіографії проблему представницьких органів народовладдя висвітлив М.Полівець³.

Після повалення царизму в Лютому 1917 р. почала формуватись нова система регіональних інститутів влади. Адміністративними структурами Тимчасового уряду стали губернські та повітові комісари. Представницькі органи влади створювались у формі губернських, повітових, волосних та сільських громадських комітетів. Одночасно з різноманітними комітетами, які обиралися на загальнодемократичних засадах і втілювали революційну владу, на селі почали створюватися й суто класові організації селянства. Вже у перші дні після Лютневої революції 1917 р. російські есери стали ініціаторами повсюдного створення Рад (Советов) та Селян-

ських союзів (Крестьянских союзов) для закріплення завоювань революції. Такі організації існували ще під час революції 1905–1907 рр. і селянам було відомо про їх діяльність. На губернських селянських з'їздах в Росії під керівництвом есерів ухвалювалися постанови: “Для завідування справами губернського селянського союзу, повітовими Радами вибирається губерньска Рада селянських депутатів...”⁴. Тобто, Ради не існували окремо від селянського союзу, а лише як його складові.

Класові організації селянства почали поширюватися територією України. Але тут вони мали й національне забарвлення. Так, 19 березня 1917 р. на з'їзді сільських старост у Вінниці селян закликали організовуватися в “селянський союз” та “прилучитися до Союзу Подільських українців”⁵.

Вже перші селянські з'їзди в Україні констатували потребу в організації хліборобських мас у відстоюванні своїх інтересів. На них стверджувалося, що селяни повинні вступати до селянської спілки (союзу). На початку квітня 1917 р. у Києві відбувся організаційний з'їзд Української селянської спілки (Крестьянского союза). Останнє уточнення російською мовою давало зрозуміти селянам, що це буде за організація. Ухвалено, що спілка має створювати сільські, волосні, повітові і губернські комітети, які керуватимуть внутрішнім життям селянської спілки. Ці комітети, як виразники інтересів трудового селянства, беруть на себе підготовчу роботу щодо вияснення земельного питання. Вони дбають про організовану участь селянства в місцевих самоуправліннях (земствах), проводять в життя вимоги селянства на місцях.

Також зазначено, що організоване селянство повинно, поряд з Радами робітничих і солдатських депутатів, утворити ради селянських депутатів, щоб разом з ними відстоювати інтереси трудового народу. Київський селянський з'їзд закликав, щоб українське селянство організовувалося та вступало в Українську селянську спілку⁶. Дуже важливим результатом цього з'їзду було рішення про створення самостійної української організації “Селянської спілки”, а не осередків російського “Крестьянского союза”. Однак селянська спілка (на початковому етапі її також називали “селянський союз”) як українська організація мала отримати свою повну легітимність на майбутньому I Всеукраїнському селянському з'їзді в Києві⁷.

Надалі тимчасовий комітет селянського союзу влаштував у регіонах хліборобські форуми, на яких популяризувалася ідея організації селян у боротьбі за свої права. Так, 16–17 квітня 1917 р. пройшов український селянський з'їзд Полтавської губернії. Хліборобський форум заслухав доповідь одного з лідерів УПСР М.Ковалевського, у якій викладено основні пункти програми селянського союзу (спілки): домагання від Тимчасового уряду автономії України; визнання війни лише як засобу оборони

країни від зовнішнього ворога; вирішення земельного питання на засадах соціалізації (господар повинен отримати землі стільки, “скільки треба, щоб прохарчуватися самому з своєю сім’єю і скільки чоловік може обробити, і конфіскувати землю зверх сеї норми”). З’їзд ухвалив такі постанови: про домагання національно-територіальної автономії України з забезпеченням прав національних меншин; про широку демократизацію земства і суду, на основі всенародного виборчого права, закріплення громадянських свобод (слова, зборів, віри тощо); ведення війни лише для оборони Росії і тієї свободи, яку добув трудовий народ; про поширення освіти та українізацію школи і служби божої. До того ж, з’їзд зазначив потребу єднання “совітів Солдатських, Робочих і Селянських Депутатів для контролю временного правительства”⁸. Також селянським з’їздом у Полтаві ухвалені правила організації на місцях комітетів селянського союзу⁹.

Йшла організація селянства й в інших регіонах. На 24 квітня 1917 р. у Кам’янці-Подільському Подільської губернії скликано збори для заснування “селянського союзу”, який би захищав лише інтереси хліборобів¹⁰.

26 квітня 1917 р. відбулося засідання з’їзду селянської спілки Ново-московського повіту на Катеринославщині. Форум ухвалив якнайшвидше створити осередки селоспілки на місцях та обрати постійний губернський комітет. Програму селянської спілки з’їздом прийнято з доданням пункту про відміну непрямих податків одним прямим “подходящим податком”. Владу Тимчасового уряду делегати вирішили підтримувати, допоки він “буде йти до виконання завдань і вимог революції в інтересах трудящих людей”¹¹. Зазначено, що селяни не повинні допускати “ніяких розрухів”, поки Установчі Збори вирішать питання про приватну власність на землю. Водночас, серед селян слід започаткувати читання лекцій про аграрну справу. І нарешті – навчання в усіх школах повіту повинно вестися українською мовою, а також вимагати від земства надання допомоги курсам українознавства.

В Україні почалася пропагандистська кампанія щодо створення селянських класових організацій. Газети зазначали, що селяни-хлібороби повинні “мати Ради селянських депутатів, які б обстоювали інтереси селянства”. Закликалося ставати під прапори селоспілки, засновувати їх по селах, повітах та губерніях¹².

Через пресу поширювалися інструктивні матеріали щодо організації комітетів Української селянської спілки. На рівні села селоспілка повинна створюватися на сільському сході, що фіксувалося на папері присудом громади. Отже, селоспілку, за задумом есерівських діячів, мав засновувати не якийсь гурток людей, а більшість домогосподарів села, оскільки лише

за таких обставин присуд мав юридичну силу. Це робилося для того, щоб надати селоспільці в очах селянства легітимності як представника інтересів більшості членів селянської громади, а не її частини. Сход повинен обрати сільський комітет з 5 або більше осіб, який і буде вести справи селоспільки. Члени селоспільки повинні сплачувати внески у сумі 50 коп. (або більше) на рік. За витратою коштів має слідкувати спеціально обрана ревізійна комісія. Якщо у селі є представники інтелігенції (учитель, фельдшер чи священник), то з них створюється бюро, яке буде надавати комітету спілки потрібні інформативні матеріали. Цей момент, на нашу думку, досить промовистий, оскільки акцентує увагу на керівництві у селоспільці саме селян, а інтелігенція трактується лише як “допоміжний елемент”. Хліборобам давалося зрозуміти, що саме вони є своєрідним гегемоном у царині селянських справ і повинні брати владу до своїх рук. Так само й у волості – селоспілька створювалася загальними волосними зборами або уповноваженими представниками сіл. Збори обирають волосний комітет, при якому може бути бюро допомоги в юридичних, медичних просвітних, політичних, культурних та інших справах. Волосні комітети повинні взяти активну участь у керівництві справами волосних продовольчих та земельних комітетів, а також у підготовці до виборів в Український Соїм та Установчі Збори. Усі волосні комітети селянської спілки об’єднуються в повітові та губернські комітети, а далі – у Всеукраїнську селянську спілку. Для “впровадження адміністративних справ” та догляду за роботою урядових та громадських інституцій селянська спілка повинна організувати повітові та губернські Ради селянських депутатів¹³.

Відтак регіональні форуми декларували потребу створення Рад селянських депутатів як класових організацій хліборобів. 7 травня на Харківському губернському селянському з’їзді ухвалено резолюцію вважати “Раду селянських депутатів” єдиним повноправним представником волі і думок працюючого селянства “в усіх його стремліннях політичного і класового життя”. Згадана Рада повинна взяти в свої руки політичну організацію селянства, “його просвіту і ведення всіх сторін селянського життя за весь час існування Ради селянських депутатів, яко класового представника селян”. В цілях об’єднання трудової демократії і “здобуття широкої народної управи” – організуватися разом з Радами робітничих і солдатських депутатів¹⁴.

На початку травня 1917 р. на Літинщині Подільської губернії піднімалося питання про організацію в селах повіту селянських союзів та проведення виборів у Ради селянських депутатів. Їх відозви та програми через волосні комітети поширювалися серед населення¹⁵.

В одних регіонах селянам не наголошувалося, що селоспілька – це суто

українська організація, окрема від російської, в інших – на це спеціально робився наголос. Так, 17 травня 1917 р. на засіданні Зінківського волосного комітету Полтавської губернії ухвалено постанову, “що українці не повинні йти з Всеросійським селянським союзом, а утворити український козачий та селянський союз”¹⁶. Місцева влада в особі повітового комісара П.Галая виступила проти втілення цієї постанови в життя.

24 травня на селянському з’їзді Козелецького повіту Чернігівської губернії виступив представник Київського організаційного комітету селянської спілки Т.Осадчий, котрий ознайомив присутніх з необхідністю заснування селянської спілки, розповів про завдання спілки і про перші кроки діяльності цієї організації. З’їзд ухвалив резолюцію про негайне заснування в повіті української селянської спілки¹⁷.

Остаточне організаційне та правове оформлення Українська селянська спілка отримала на I Всеукраїнському селянському з’їзді, що відбувся у Києві 28 травня – 2 червня 1917 р. У постанові форуму сказано, що забезпечити землю і волю українському народу може лише організоване селянство. А формою організації українського селянства повинна стати селоспілка, обрана всенародним, рівним і таємним голосуванням. Зазначено, що “законодавчими органами” української селоспілки є Всеукраїнський, губернський, повітовий селянські з’їзди, а в часи між з’їздами – Всеукраїнська, губернські, повітові Ради селянських депутатів, а виконавчими органами їх – Центральний, губернські, повітові, волосні, сільські комітети селоспілки. Сільські комітети селоспілки складаються не менш як з 5 осіб і обираються загальним голосуванням. У волосний виконавчий комітет обирається 1 депутат від 200 осіб, але не менше ніж 1 від села. Щорічно члени селоспілки мають сплачувати внески в розмірі 1 крб. (раніш писалося про 50 коп. внесків).

Зазначено, що “повітові, губернські і Центральний комітет Української селянської спілки обираються відповідними Радами селянських депутатів на Першому Всеукраїнському селянському З’їзді”¹⁸.

Всеукраїнський селянський з’їзд ухвалив, що всі адміністративні, громадські, земські інституції і земельні, продовольчі та інші комітети як технічні організації, які обслуговують селянство, “підлягають у своїй діяльності” Радам селянських депутатів і комітетам селянської спілки як виразникам волі трудового народу. Для встановлення безпосереднього зв’язку зі згаданими організаціями бажано, щоб селянство обирало у них членів селоспілки та Рад селянських депутатів. На з’їзді обрано Українську раду селянських депутатів і Центральний тимчасовий комітет селянської спілки¹⁹.

Як бачимо, українська селянська спілка та Ради селянських депутатів

були, по суті, однією організацією. Орган ЦК Всеукраїнської Ради селянських депутатів (Селоспілки) газета “Народня воля” вважав їх тотожними, оскільки писав, що селяни “почали організовуватися в Ради Селянських депутатів або Селоспілки”, і далі “в нас на Україні Селоспілки і Ради селянських депутатів, щоб не розбиватися, злиті в одну організацію, тому працю свою поширюють на все селянство”²⁰.

В ухваленому Статуті селоспілки зазначено, що вона створюється для захисту класових і професійно-економічних інтересів, а також для об’єднання всього українського селянства “на ґрунті культурного та ідейно-політичного розквіту”. Однак, надалі стверджується, що селоспілка має завданням захист економічних та правових інтересів безземельного та малоземельного трудящого селянства. Отже, в Статуті закладено суперечність, оскільки зазначена засада загальностанового об’єднання “усього селянства” нівелюється декларуванням захисту інтересів незаможних верств трудящого селянства.

За Статутом, селоспілка надає матеріальну і юридичну допомогу селянам та допомагає в професійному хліборобському, освітньому та моральному розвитку. Оскільки для селянства наріжним каменем діяльності селоспілки була аграрна реформа, у Статуті вказувалося, що основною метою селоспілки є перехід усієї землі “до рук трудового народу у формі соціалізації”. У своїй політичній роботі селоспілка буде захищати “демократичний державно-громадський устрій” і “принцип виборів у державні установи і громадські самоврядування шляхом загального, рівного, таємного, прямого і пропорційного голосування”²¹.

Отже, селоспілки були обмежено-демократичними, вузьокласовими організаціями, які ставили собі за мету відстоювати інтереси передусім бідного селянства. Тому не дивно, що заможні селяни, експлуатуючи негативні стереотипи народу, пов’язані з кріпаччиною, агітували односельців проти вступу до селоспілки: “Не записуйтесь, а то вас хочуть на панщину вписати”²². У деяких селах, зокрема у Береївці Прилуцького повіту на Полтавщині, сільські багатії, виступаючи проти селоспілки, брехали, що гроші на селоспілку йдуть з Німеччини, а її члени – німецькі шпигуни. Тобто, поширювалася думка, що селоспілка насаджується зовні, силами, ворожими Росії, а не є організацією, що створюється українськими громадсько-політичними силами для вирішення селянських проблем²³.

Але найбільш небезпечними агітаторами проти селоспілки були солдати, які інколи не розуміли, для чого існує ця організація, і, не розібравшись у суті справи, стверджували, що вона “тільки гроші виманює”. Селяни думали “що солдат – чоловік бувалий, може й правду каже” і, бувало, забирали назад свого карбованця і виходили зі селоспілки²⁴.

Таким чином, селоспілки і Ради селянських депутатів мали стати основними органами організованого селянства щодо формування і контролю фактично всіх владних структур та установ, пов'язаних з селом. І особливо суттєвий момент: ні селоспілки, ні Ради селянських депутатів як класові організації самі втілювати владні функції на місцях не збирались. Лише через демократичні процедури, шляхом виборів своїх членів до адміністративних структур, селоспілки та Ради повинні були втілювати свої програмні положення щодо вирішення селянських питань.

Примітки:

1. *Хміль І.* Організації селянства України у період підготовки і проведення соціалістичної революції // Український історичний журнал. – 1982. – №11. – С.50-60.
2. История государства и права Украинской ССР: В 3 т. – Т.1. – К, 1987; История Украинской ССР: В 10 т. – Т.6. – К., 1984. – 655 с.
3. *Полівець М.С.* Представницькі органи народовладдя: перші кроки (березень – липень 1917 р.). – Дніпропетровськ, 1998. – 261 с.
4. *Куреньшев А.А.* Крестьянство и его организации в первой трети XX века. – М.: Государственный исторический музей, 2000. – С.16-17.
5. *Свободный голос.* – 1917. – №5. – 19 марта.
6. Український національно-визвольний рух. Березень-листопад 1917 року. Документи і матеріали. – К.: В-во імені Олени Теліги, 2003. – С.136.
7. *Там же.* – С.337.
8. Вісник Полтавського губернського громадського комітету. – 1917. – №14. – 22 квітня.
9. *Газета Гадячского земства.* – 1917. – №54. – 15 мая.
10. *Вісті Кам'янець-Подільського виконавчого комітету.* – 1917. – №1. – 21 квітня.
11. *Народня воля.* – 1917. – №1. – 17 травня.
12. *Там же.*
13. Український національно-визвольний рух. Березень-листопад 1917 року. Документи і матеріали. – К.: В-во імені Олени Теліги, 2003. – С.303-304.
14. *Народня воля.* – 1917. – 27 травня.
15. *Вестник Литинского уездного исполнительного комитета.* – 1917. – №2. – 19 мая.
16. *Труд.* – 1917. – №22. – 26 мая.
17. *Черниговская земская газета.* – 1917. – №43. – 9 июня.
18. *Вісти з Української Центральної Ради.* – 1917. – №11-12.
19. *Хміль І.* Перший Всеукраїнський селянський з'їзд (28 травня – 2 червня 1917 р.) // Історичні зошити. – №7. – 1992. – С.14-34.
20. *Народня воля.* – 1919. – Ч.5. – 1 листопада.
21. *ЦДАВО України.* – Ф.2026. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.65.

22. *Народня воля.* – 1919. – Ч.2. – 29 жовтня.
23. *Прилуцька думка.* – 1917. – №3. – 4 серпня.
24. *Там же.* – №4. – 11 серпня.

Резюме

В статті освещается процесс сотворения крестьянских союзов в Украине после Февральской революции 1917 г. и доказывается, что они должны были стать одним из основных органов организованного крестьянства относительно формирования и контроля структур власти и учреждений, связанных с селом.

Ключевые слова: крестьянские союзы, Февральская революция, крестьянство, органы власти, начальственные учреждения, село.

Одержано 15 вересня 2009 р.

УДК 94(477)“1917/1918”:342.24

Г.О.Корольов

ФЕДЕРАТИВІСТСЬКІ ТЕНДЕНЦІЇ ДЕРЖАВНОГО БУДІВНИЦТВА ДОБИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ (1917–1918 рр.)

В статті з'ясовуються федеративістські тенденції державного будівництва доби Центральної Ради у 1917–1918 рр.

Ключові слова: Україна, Центральна Рада, державне будівництво, Михайло Грушевський.

Державне будівництво в період Української національно-демократичної революції 1917–1921рр. є дискусійною та багатоаспектною проблемою історії України. Державотворча діяльність Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.) заклала головні та вихідні тенденції та принципи формування державної структури влади, які мали свої підстави в ідеологічних засадах національно-визвольного руху ХІХ – початку ХХ ст.

Важливість означеної проблеми полягає у концептуальному підході дослідження феномена федералізму як однієї з доктрин, що склали “національний проект” в період 1917–1921 рр., а також комплексного вивчення практичних заходів української влади. Підняття Центральною Радою федералістських гасел до рівня пріоритетних позицій внутрішньої та

зовнішньої політики дозволяло вберегти суспільство від постреволюційних й кризових явищ. Це, в свою чергу, формувало умови нормального функціонування органів влади, місцевого самоврядування та забезпечувало стабільність у суспільстві. Актуальність студіювання федералістських тенденцій державного будівництва доби Центральної Ради полягає в наявності головних положень і умов вирішення “українського питання” у революційні роки, що, в свою чергу, сприяє розумінню сучасних тенденцій державотворення у контексті використання питання федералізації українських земель як моделі формування єдиної національної самоідентифікації. У методологічному плані потрібно враховувати конкретну історичну ситуацію й породжені нею документальні джерела (у даному разі – Універсали та інші офіційні документи). Наступним важливим кроком є конструювання та розуміння контексту, його точне відслідкування дасть змогу зрозуміти не лише суть проголошеної ідеї, але й чітко визначити ким, коли і за яких обставин дана ситуація була схвалена, який мала суспільний резонанс, чи здобула національне визнання, чи зовсім його не мала¹.

Історіографічний комплекс поставленої проблеми характеризується наявністю достатньої кількості розвідок, в яких досліджується федералізм Центральної Ради чи окремо державотворчі процеси за її участю. Тому, передусім, хотілося б зробити акцент на ті студії, які прямо чи опосередковано відносяться до нашої розробки. В історіографії виділяються праці, присвячені автономістсько-федералістській платформі Центральної Ради² та власне різноманітним аспектам державного будівництва 1917–1918 рр.³

Основними завданнями студії є аналіз головних ідейних витоків формування та реалізації федералізму під час розвитку етапів української державності 1917–1918 рр., виявлення та концептуальне визначення федеративістських тенденцій у державотворчій практиці Центральної Ради, осмислення причин невдачі федеративістського проекту Центральної Ради.

Пріоритетною позицією реконструкції державного будівництва за часів Центральної Ради є визнання повного домінування в тогочасному українському політикумі автономістсько-федералістської концепції⁴. Її дотримувалися не тільки М.Грушевський, М.Шаповал, П.Христюк, а майже всі провідні українські діячі, політичні партії, громадські організації. Для представників української політичної думки федералізм вийшов далеко за рамки утилітарної наукової концепції й став всеохоплюючою ідеологією, майже релігією⁵. Федералізм був відповіддю вітчизняної інтелектуальної еліти на бездержавність українського народу та відсутність єдиної історико-політичної традиції. Національний рух і суспільно-політична думка ХІХ – початку ХХ ст. вилинули на становлення політичного світогляду лідерів й

учасників Української національно-демократичної революції 1917–1921 рр. Тому закономірним виглядає те, що ідеї майбутнього федеративного устрою Російської держави, до складу якої з правами найширшої автономії мала б входити Україна, дотримувалися не тільки помірковані ліберали, київські професори з Української федеративно-демократичної партії, а й українські соціал-демократи, що знайшло відображення в їхній програмі, та українські соціалісти-революціонери, чия партія вважала за необхідне “вимагати перебудови Російської держави на федерацію рівноправних, національно-територіальних республік”⁶.

Діяльність Центральної Ради потрібно розглядати через періодизацію її історії, в основі якої лежить критерій розвитку державно-політичної традиції України. У вітчизняній історичній науці виділяється два підходи. Перший – репрезентує наукова позиція історіософа І.Лисяка-Рудницького, згідно з якою державотворча практика Центральної Ради відповідає та співпадає з традиціями політичної думки XIX – початку XX ст. У своєму есе “Четвертий Універсал та його ідеологічні попередники” вчений зазначив: “Третій і Четвертий Універсали віддзеркалюють два послідовні етапи українського державного будівництва. Але їх можна розглядати і як вияви двох різних, альтернативних концепцій української державності: федералістичної і самостійницької”⁷. Другий – відстоює сучасний історик В.Верстюк, в основі його трактувань лежить акцентування на конкретиці та документах. При цьому важливого значення набуває їх глибоке осмислення в історичному контексті.

Позиції І.Лисяка-Рудницького і В.Верстюка різняться лише відношенням до історичної перспективи: діаспорний вчений займається пошуком підстав у попередніх періодах історії, а дослідник Центральної Ради спирається на історичні обставини та ситуацію революційного періоду. У рамках нашої постановки корисним є виявлення спільної акцентації вчених щодо початку Української національно-демократичної революції 1917–1921 рр.; здобуття Україною національно-територіальної автономії в складі демократичної федеративної Росії, з гарантуванням прав усіх національних меншин. Ми схильні до поділу на два періоди в історії Центральної Ради: автономістський (березень – жовтень 1917 р.) й державно-уенерівський (жовтень 1917 – квітень 1918 рр.)⁸. Автономістський період пов’язаний зі спробами реалізувати ідею національно-територіальної автономії, юридичним констатуванням означеного статусу щодо українських земель, характеризується політичною війною між Центральною Радою та Тимчасовим урядом⁹. Державно-уенерівський – характеризується невідалими кроками по утвердженню автономії й перетворенням Центральної Ради на центр боротьби за перебудову Росії.

Студіюючи історію Центральної Ради, не можна не звернути увагу на існування специфічної закономірності в її діяльності, яка полягає у поступовій трансформації з української громадської організації в політичну представницьку установу, фактично в революційних умовах – у національний передпарламент. До головних федеративістських закономірностей державного будівництва 1917–1918 рр. слід віднести: прийняття I Універсалу, налагодження стосунків з Тимчасовим урядом, утворення Генерального секретаріату, прийняття II Універсалу, проведення з'їзду народів Росії, прийняття III Універсалу, встановлення офіційних відносин з Радою народних комісарів, проголошення IV Універсалу.

За ініціативою М.Грушевського Центральна Рада з середини березня 1917 р. почала вживати енергійні заходи по формуванню на теренах колишньої Російської імперії федеративного союзу демократичних республік. Це завдання вимагало зміни статусу українського органу. Тому закономірними виглядають спроби керівництва Центральної Ради встановити відносини з Тимчасовим урядом. Аналіз виданих нею офіційних й нормативних документів дозволяє говорити про цілеспрямовану політику, направлену на появу реальних підстав федерації¹⁰. Загострення стосунків з Тимчасовим урядом, яке було викликано відстоюванням представниками Ради ідеї скликання Всеросійських Установчих зборів, є історичним мотивом, без якого прийняття II Універсалу і Статуту вищого управління Україною вбачає неможливим.

За ініціативою Центральної Ради в Києві відбувся з'їзд народів Росії (вересень 1917 р.). Весь перелік його основних постанов стосується лише федеративного союзу з Росією – “Про федеративний устрій Російської держави”. На з'їзді була обрана Рада народів, яку очолив М.Грушевський¹¹. Виступаючи перед делегатами з'їзду, він назвав федералізм конструктивним принципом співіснування націй. “Для всієї великої маси народу України – федералізм не являється перехідним ступенем до державної незалежності! ... Але при цьому ми розглядаємо федерацію не як шлях до самостійності, як шлях до нових перспектив, які вже давно відкрилися провідним розумам людства, як шлях до федерації Європи і в майбутньому – до федерації всього світу”¹². Цим всеросійським заходом Центральна Рада заявила про свою домінуючу роль у боротьбі за перебудову Росії на федеративних началах. Тому наступні кроки виглядають закономірними. Зокрема, 25 листопада 1917 р. була розіслана “Нота Генерального Секретаріату урядам республік, утворених на території Росії”, в якій їм пропонувалося взяти участь у формуванні “однорідного-соціалістичного правительства” на засадах федералізму¹³.

Прийняття III Універсалу поставило крапку в історії автономізму, про-

голошення Української Народної Республіки поклато початки впровадженню в життя ідеї федеративістського союзу, чим Центральна Рада бажала “підкреслити ідею українського народоправства і демократії”¹⁴. Дослідники одноставні в тому, що, обираючи цей статус, лідери революції віддавали данину традиціям, а елементарна інерція не дозволила вчасно скорегувати вчорашні уяви про достатність можливостей автономістського ладу¹⁵. Несприйняття більшовицького уряду і переоцінка власної ролі в міжнародних стосунках підштовхнули Центральну Раду до ініціативних заходів щодо творення федерації вільних державних утворень¹⁶.

Федералістські ідеологеми лежали в основі практичних та утилітарних кроків Центральної Ради по забезпеченню своєї легітимізації в рамках Російської держави та українського суспільства. Незаперечним фактом є вплив М.Грушевського на формування федералістських орієнтацій української влади у 1917–1918 рр. Ідея народництва і федералізму, якими керувався вчений у своїй науковій та громадсько-політичній роботі, стали “нарідним каменем діяльності Центральної Ради”¹⁷. Розроблену М.Грушевським модель державно-політичного устрою України, яка базувалася на принципах автономізму і федералізму, підтримувала більшість складу Центральної Ради та українських політичних партій.

Основну причину невдачі з реалізації федеративістського проекту більшість лідерів та діячів Центральної Ради схильні вбачати в більшовицькому керівництві Росії. “Народи й області Росії, – зазначає М.Грушевський, – не важились творити федерацію без участі найбільшого з членів, Великої Росії, а та не виявляла своєї волі в сім напрямі, по часті тому що була паралізована большевицькою анархією”¹⁸. Аналогічної позиції притримується і Д.Дорошенко: “...ніякого федерального російського уряду Генеральний Секретаріат не створив з тої простої причин, що він обминав одинокий реально існуючий уже уряд Росії – Раду Народних Комісарів”¹⁹.

Отже, федералістські тенденції державного будівництва Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.) дозволяють говорити про федералізм як ідеологію державного будівництва; виявити причини відсутності історичної перспективи у тогочасної самостійної України; реконструювати розвиток та еволюцію федералістської платформи Центральної Ради; стверджувати, що домінування автономістсько-федералістської концепції в середовищі політичної еліти сприяло поразці Центральної Ради.

Примітки:

1. Верстюк В. Українська Центральна Рада та її Універсали: Третій та Четвертий // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. – К., 2002. – С. 5.

2. *Його ж.* М.С.Грушевський у перший період діяльності Центральної Ради // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 1996. – №5. – С.37-50; *Його ж.* Українська Центральна Рада: навчальний посібник. – К., 1998. – 344 с.; *Колесник В.* Проблеми української державності в творчості М.Грушевського // Михайло Грушевський і сучасність. Матер. міжнар. наук. конф. присвяч. 130-річ. від дня нар. М.С.Грушевського. – К., 1998. – С.18-21; *Копиленко О.Л., Копиленко М.Л.* Держава і право України. 1917–1920. Навч. посібник. – К., 1997. – 208 с.; *Копиленко О.Л.* Політико-правові ідеї М.Грушевського і проблеми розбудови української державності: Дис. у формі наукової доповіді. – Одеса, 1993. – 49 с.; *Копиленко О.Л.* “Сто днів” Центральної Ради. – К., 1992. – 204 с.; *Кучик О.* Генезис геополітичних орієнтацій М.Грушевського від федераліста до самостійника // Михайло Грушевський і Західна Україна. Допов. та повід. наук. конф. до 100-річ. від початку діяльності М.Грушевського у Львів. університеті (Львів, 26-28 жовт. 1994 р.) – Львів, 1995. – С.338-340; *Пиріг Р.* Ідея федералізму в державницькій концепції Михайла Грушевського // Студії з архівної справи та документознавства. – Т.13. – К., 2005. – С.188-192.

3. *Солдатенко В.Ф.* Українська революція: концепція та історіографія. – К., 1997. – Ч.1. – 416 с.; *Павленко Ю., Храмов Ю.* Українська державність у 1917–1919 рр. (історико-генетичний аналіз). – К., 1995. – 262 с.; *Логвиненко І.А.* Політична діяльність Української Центральної Ради / Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1993. – 17 с.; *Ромотюк О.Є.* Центральна Рада в українському державотворчому процесі (березень 1917 – квітень 1918 рр.) / Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1997. – 24 с.

4. *Пиріг Р.* Ідея федералізму в державницькій концепції Михайла Грушевського // Студії з архівної справи та документознавства. – Т.13. – К., 2005. – С.189.

5. *Копиленко О.Л.* Політико-правові ідеї М.Грушевського і проблеми розбудови української державності: Дис. у формі наукової доповіді. – Одеса, 1993. – С.17.

6. *Павленко Ю., Храмов Ю.* Українська державність у 1917–1919 рр. (історико-генетичний аналіз). – К., 1995. – С.61.

7. *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе. – К., 1994. – Т.2. – С.1.

8. *Верстюк В.* Українська Центральна Рада та її Універсали: Третій та Четвертий. – С.11.

9. *Кудлай О.Б.* Центральна Рада – Тимчасовий уряд: боротьба за автономію (березень – жовтень 1917 р.) / Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1997. – С.14.

10. Українська Центральна Рада (4 березня – 9 грудня 1917 р.). Документи і матеріали / Відп. ред. В.А.Смолій. – К., 1996. – 587 с.

11. *Бойко О., Панькова С.* З'їзд народів Росії 1917 р. // Довідник з історії України. – К., 2002. – С.261-262.

12. *Нова Рада.* – 1917. – 4 жовтня.

13. *Вісник Генерального секретаріату Української Народної Республіки.* – 1917. – 15 грудня.

14. *Ковалевський М.* При джерелах боротьби. – Інсбрук, 1960. – С.423.

15. *Солдатенко В.Ф.* Українська революція: концепція та історіографія. – К., 1997. – Ч.1. – С.290.

16. *Там же.*

17. Українська Центральна Рада (4 березня – 9 грудня 1917 р.). Документи і матеріали / Відп. ред. В.А.Смолий. – К., 1996. – С.9.

18. Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К., 1991. – С.555.

19. Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923 рр. – Т.1: Доба Центральної Ради. – Ужгород, 1932. – С.205.

Резюме

В статті вивчаються федеративистські тенденції державного будівництва періоду Центральної Ради в 1917–1918 рр.

Ключові слова: Україна, Центральна рада, державне будівництво, Михайл Грушевський.

Одержано 15 вересня 2009 р.

УДК 94(470+571)“1918”

І.Б.Дауків

ВІЙСЬКОВА КОНВЕНЦІЯ ТА ЇЇ РЕЗУЛЬТАТИ ВІДПОВІДНО ДО БРЕСТСЬКИХ УГОД 1918 Р.

У статті йдеться про підписання делегацією Центральної Ради Брестського мирного договору. З'ясовуються обставини, що спонукали український провід звернутися до Центральних держав за військовою допомогою у лютому 1918 р. й укласти військову конвенцію. Серед Брестських угод, що кардинально вплинули на подальшу долю України, сприяли збереженню її незалежності і забезпечили розвиток державотворчого процесу, визначальне місце посідає Військова конвенція, укладена між Україною та Німеччиною й Австро-Угорщиною, згідно з якою їх армія надала допомогу українським частинам у визволенні території УНР від військ більшовицької Росії.

Ключові слова: Центральна Рада, Брест, договір, Україна, Німеччина, Австро-Угорщина, військова конвенція.

Серед Брестських угод 1918 р., що кардинально вплинули на подальшу долю України, сприяли збереженню її незалежності і забезпечили розвиток державотворчого процесу, визначальне місце посідає Військова конвенція, укладена між Україною та Німеччиною й Австро-Угорщиною, згідно з якою їх армія надала допомогу українським частинам у визво-

ленні території УНР від військ більшовицької Росії. Цей акт викликав неоднозначну оцінку суспільства вже за доби Центральної Ради й став предметом дискусії істориків різних ідеологічних напрямків впродовж кількох десятиліть до сьогодні.

Найбільш детальний аналіз причин, що спонукали провід Центральної Ради укласти Військову конвенцію, подав М.Грушевський у праці “Ілюстрована історія України” 1921 р. По-перше, він відзначав, що усвідомлював негативну реакцію на запрошення німецьких та австро-угорських військ в Україну, але альтернативи не було: “З різних поглядів се не була приємна перспектива. Було в високій мірі небезпечно, при такій стані України, впускати на її територію чужоземне військо ... що дасть привід до агітації против Центральної Ради з різних сторін... Але, з другого боку, було б в високій мірі небезпечним зіставати Україну на довший час у власти більшовицької анархії”, – наголошував він¹.

П.Христюк, відзначаючи певні негативні наслідки вступу німецько-австрійських військ в Україну, наголошував на тимчасовості операції: “Німці здержаться від втручання у внутрішні справи республіки, а тим часом буде утворено свою армію, після чого мине потреба в німецьких військах і вони будуть швидко виведені з України”². Змістовна інформація про те, як дійшло до укладення угоди про військову допомогу Україні та роль у цьому дипломатичної делегації під проводом О.Севрюка, міститься у праці І.Нагаєвського “Історія української держави двадцятого століття”. Автор подає і високо шанує її звернення до населення Німеччини та Австро-Угорщини. “Звернення” наших молодих дипломатів, співтворців новітньої Української держави, які достойно боронили самостійність України в час переговорів у Бресті, – писав автор, – залишаться назавжди одною з найдорожчих і найцінніших пам’яток історії України”³.

Чимало уваги цьому періоду історії приділяв у своїй фундаментальній праці – тритомній “Історії України 1917–1923 рр.” – Дмитро Дорошенко. Він аналізував причини звернення провлад України за військовою допомогою, перебіг подій визволення краю від більшовиків, реакцію різних прошарків українського населення, взаємовідносини з німецьким і австрійським командуванням. Автор звертав увагу на важливу деталь угоди, яка ще недостатньо досліджена; що саме від самого початку переговорів українська сторона наполягала на тому, щоб основу військ вторгнення становили, насамперед, українські полки австрійської армії, яких було приблизно 20, та Легіон українських Січових Стрільців. Він подає звернення, по суті, наказ України, учасника Брестських переговорів М.Любинського до українських вояків у таборах військовополонених в Австрії та Німеччині. (Зауважмо, що цей аспект детально досліджував лише відомий

львівський історик І.Г.Патер у монографії “Союз визволення України”)⁴.

Варто зауважити, що в деяких працях тодішніх провідників України давалася негативна, а часом нищівна оцінка військової конвенції. Так, В.Винниченко, провідний діяч Центральної Ради, критикував ініціаторів угоди, зокрема М.Грушевського, за легковірність, що “українська влада повернулася на тяжких німецьких гарматах”. До нього приєднувався М.Шаповал, який закидав М.Грушевському та В.Голубовичу (голові уряду), що вони одноосібно приймали доленосні рішення та ін.⁵ Впродовж кількох десятиліть радянська історіографія, що обслуговувала потреби комуністичного режиму в СРСР, при висвітленні проблеми спиралася на постулати, закладені ще Ленінім у 1918 р., який звинувачував “буржуазно-націоналістичну Центральну Раду” у зраді свого народу і змові з “німецькими імперіалістами”⁶. Цю тезу обґрунтували у своїх працях, насамперед, історики радянської України А.Лихолат, М.Супруненко, Ю.Белан та ін. Зокрема, Белан стверджував: “Вигнана з України повсталим проти неї українським народом, контрреволюційна Центральна Рада ... підписала з німецькими імперіалістами договір, за яким запросила їх на боротьбу з українськими робітниками і селянами. Згідно з угодою, німці зобов’язалися повалити радянську владу на Україні”⁷. М.Супруненко засвідчує активність Леніна, який надсилав в Україну війська, вимагав від військового командування чинити опір “німецько-гайдамацьким” частинам, зберегти радянську владу в Україні за всяку ціну⁸. А.Лихолат дотримувався такої ж точки зору і через усі його праці червоною ниткою проходила теза про змову “українських буржуазних націоналістів”, що були маріонетками, із німцями. Лише, щоб “прикрити військову окупацію України, німецькі імперіалісти інспірували офіційне звернення Центральної Ради до урядів Німеччини і Австро-Угорщини з проханнями про “допомогу” у справі боротьби з більшовиками”⁹.

У контексті досліджуваної проблематики відзначимо також внесок сучасних вітчизняних істориків, яким відкрилися широкі можливості для об’єктивного відтворення багатьох суперечливих подій з минулого України. Помітний творчий доробок з історії Брестського мирного договору та його результатів мають В.Верстюк, Д.Веденєєв, Д.Будков, Д.Держалюк, В.Литвин, Ю.Павленко, Ю.Храмов, І.Патер, О.Патер, О.Рубльов і О.Реєнт, В.Солдатенков, Я.Тимченко, а також колектив авторів монументального збірника документів і матеріалів у двох томах “Українська Центральна Рада”¹⁰. Спираючись на архівні документи, досі недоступні закордонні видання, насамперед українського зарубіжжя, мемуарно-аналітичні праці колишніх активних діячів Української революції та науково-історичні дослідження, сучасні історики висвітлили чимало замов-

чуваних або брутально фальсифікованих подій, зокрема, пов'язаних з Брестськими угодами. Проте низка аспектів ще вивчена не досить глибоко. Серед них – військова конвенція від 12 лютого 1918 р., втілення її у життя та наслідки, чому і присвячується дана розвідка.

Ситуація, що склалася в Україні наприкінці січня 1918 р., була катастрофічною. Створений за наказом В.Леніна Український фронт на чолі з Антоновим-Овсієнком, а з 19 січня 1918 р. Юрієм Коцюбинським, вступив в Україну. Наступ вели три угруповання: із Брянська на Конотоп – С.Кудинський, з Гомеля на Бахмач – Р.Берзін, із Харкова на Полтаву – Київ – головне, під командуванням М.Муравйова. 17 січня за наказом Москви з цих угруповань було створено три армії: 1-ша під командуванням полковника царської армії Олександра Єгорова у складі харківських, донецьких червоногвардійців та загону чорноморських моряків з бронепотягом Андрія Полупанова (загалом майже 3000 вояків), яка наступала через Яготин на Київ; 2-га армія – під командуванням Рейнгольда Берліна, у її складі були московські, петроградські, мінські та інші російські загоны і частини Червоної гвардії й наступала на Київ через Ніжин (її загальна чисельність становила майже 4 тис. багнетів); 3-тя армія, на чолі з Сергієм Кубинським, складалася із брянських і курських червоногвардійських частин й нараховувала тисячу вояків. Група Муравйова – майже 4 тис. вояків – йшла на столицю з Харкова. За підрахунками генерала УНР Олександра Удовиченка, загальна чисельність усіх військ, кинутих на Україну, становила 35–40 тис. бійців, причому половина з них інших національностей, але здебільшого росіян¹¹.

Безпосередньо на Київ наступали більшовицькі війська силою щонайменше 16 тис. багнетів, тоді як захисників української столиці було приблизно 3000, як вважав О.Удовиченко. Проте київський дослідник військової історії України Ярослав Тинченко на основі архівних документів стверджує, що у Києві на кінець січня було 1940 багнетів і три бронемашини, яким довелося вступити у вуличні бої, розв'язані повстанням більшовиків під час наближення більшовицьких військ. Це повстання ще більше загострило ситуацію на фронті і вкрай ускладнило становище Центральної Ради. Загальна кількість більшовицьких повстанців у Києві становила майже 2000 чол.¹².

Всі бойові дії більшовицьких військ і повстанців у Києві були спрямовані на якнайшвидше зайняття столиці України. Це було зв'язано з мирними переговорами у Бресті. 18 січня голова радянської дипломатичної делегації в Бресті домігся перерви у роботі конференції на десять днів, розраховуючи, що до 29 січня Київ буде взято й, таким чином, ліквідовано владу Центральної Ради. Отже, її делегацію у Бресті можна буде

усунути, а її місце займе делегація маріонеткового радянського уряду, створеного в Харкові на чолі з Медведевим. З, а згодом 7 лютого Троцький проінформував представників Центральних держав, що Центральна Рада припинила існування, а Київ – у руках радянських військ. Проте 9 лютого мирний договір України з країнами Четвертого союзу було підписано. Відтак, УНР попросила про допомогу для визволення України від більшовицької окупації.

У Зверненні до українського народу Рада міністрів наголошувала: “Проголосивши 9 січня 1918 р. в своєму IV Універсалі Українську Народну Республіку державою самостійною, ні від кого не залежною, Українська Центральна рада 27 січня замирила з Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією та Туреччиною, положила кінець війні, здобула для трудящого люду мир демократичний без всяких анексій та контрибуцій.

Цього миру домагався працюючий люд України вже давно. І Українська Центральна рада вволила його державну волю, не дивлячись на те, що Совіт народних комісарів з Петрограда з усієї сили перешкоджав українському урядові, Раді народних міністрів заключити мир і дати тим змогу робітникам та селянам стати до спокійної роботи на нивах та фабриках, заводах і майстернях.

Не маючи сам змоги здобути для Росії доброго миру з Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією та Туреччиною, Петроградський совіт народних комісарів рішив не допустити й Українську Народну Республіку до заключення миру.

Безсовісною брехнею та нечесними наклепами на Центральну раду цей Совіт народних комісарів хотів посіяти недовір'я серед українського народу до Ради і тим загальмувати справу миру.

Коли з цього нічого не вийшло, коли трудящий люд, робітники, селяни, солдати та матроси через своїх депутатів заявили про своє довір'я до Ради, тоді Совіт народних комісарів послав своїх красногвардійців, запаморочених солдатів та матросів з Московщини на Україну, щоб збройною силою скинути український уряд, а Україну знову вернути в московську неволю, зламати справу миру та знищити добробут українського народу.

Користуючись з того, що царське правительство і правительство Керенського під час війни кидали наших вояків на далеку північ, а на Україну насилали хмари вояків-чужинців, Совіт народних комісарів, котрий так голосно і лицемірно заявляв про кінець війни та мир між трудящими людьми всіх народів, почав збройною силою грабувати Україну, вивозити силоміць з нашої землі хліб, цукор, вугіль, паровози, вагони і всяке народне майно, а особливо величезне майно військове, на Московщину.

Рада народних міністрів поклікала весь український народ до рішучої

боротьби, боротьби збройної з петроградськими насильниками, з Совітом народних комісарів, з бандами грабіжників з Московщини.

Але для того, щоб швидше покласти кінець грабуванню України, щоб швидше приступити після заключення миру до переведення земельного закону і закону про поліпшення долі робітництва, Рада народних міністрів прийняла військову допомогу від нині дружніх держав – Німеччини та Австро-Угорщини.

На Україну, для допомоги українським козакам, котрі зараз б'ються з ватагами великоросів-красногвардійців та солдатів, йдуть дивізія українців полонених, українці – січові стрільці з Галичини та німецькі війська.

Вони йдуть на Україну для того, щоб знищити нелад та безладдя та завести спокій та добрий лад на нашій землі, для того, щоб дати змогу Раді народних міністрів творити велике діло – будувати самостійну Українську Народну Республіку, державу всього працюючого люду України.

Вони будуть тільки допомагати тим нашим козакам, котрі завзято боронять нашу державу, землю і волю на Україні від збройного нападу російського правительства, Совіта народних комісарів, котрі так само, як і за царів, хочуть, щоб Україна опинилася під владою московських капіталістів, щоб Московщина живилася працею та багатствами українського народу.

Ці війська, дружні нам, будуть битися з ворогами Української Народної Республіки під проводом польового штабу нашої держави.

Допомагаючи українському урядові в його боротьбі з насильниками та грабіжниками, ці війська не мають ніяких ворожих нам намірів, бо Німеччина і Австро-Угорщина також мають велику потребу, щоб на Україні настав добрий лад і спокійна праця трудящого люду.

Адже ж тільки при доброму ладові на Україні можна буде налаштувати скоро торговельні зносини та обмін товарами між нашою державою та державами, з котрими замирено 27 січня.

Тому Рада народних міністрів закликає весь український народ негайно ставати до мирної праці, до боротьби з безладдям¹³.

Вперше питання про необхідність і невідкладність військової допомоги з боку Німеччини розглядалося на засіданні Ради Народних Міністрів 30 січня 1918 р. На ньому генеральний секретар судових справ Михайло Ткаченко оголосив інформацію про хід переговорів української дипломатичної делегації у Бресті. Вони були досить сприятливими для учасників засідання: у результаті наполегливої активної діяльності дипломатів, конференція визнала після проголошення 22 січня Четвертого Універсалу, українську делегацію самостійною і повноважним представником незалежної Української Республіки. Водночас голова пленарного засідання, австрійський міністр закордонних справ Оттокар Чернін сказав,

що учасники конференції визнають Україну “самостійною, вільною, суверенною державою, яка є в стані укласти самостійні міжнародні договори”.

Генеральний секретар з військових справ Микола Порш окреслив важке становище УНР в результаті агресії з боку більшовицької Росії і заявив, що “бажана б була допомога військом з боку Центральних держав, по можливості українськими полками, а також технічна допомога”. Пропозиція надіслати до Бреста згоду на військову допомогу німців була схвалена майже одноставно¹⁴.

Треба сказати, що пропозиція М.Порша про допомогу УНР саме українськими частинами базувалася на тому, що в австрійських і німецьких таборах військовополонених серед 2,9 млн була значна кількість українців, які заходами Союзу Визволення України були у 1917 р. сконцентровані в окремих таборах (Фрайштадт, Рапштадт, Зальцведель та ін.). Наприклад, у Фрайштадті було приблизно 30 тис., у Зальцведелі і Вецлярі – 50 тис. українських бранців. На конференції за участю представників головних таборів у вересні 1917 року українці підтримували Центральну Раду і висловлювали бажання якнайшвидше повернутися до України і взяти участь в обороні її незалежності¹⁵.

Крім того, М.Порш та інші діячі Генерального секретаріату знали, що у складі австро-угорських військ є чимало так званих “українських полків”, де переважали галичани. За даними відомого військового історика з діаспори Лева Шанковського, лише піхотних було більш ніж два десятки. З них на українському напрямку у 1917 р. діяли: 58-й Станіславський, 90-й Ярославський, 19-й Львівський, 89-й Городоцький, 35-й стрілецький Золочівський, 3-й кінний полк уланів, 11-та та 54-та польові гарматні бригади, а також окремі курені піхоти, кінні сотні, технічні і допоміжні частини¹⁶.

Щодо високої боєздатності галицьких і буковинських частин і підрозділів та відданості їх вояків українській справі, М.Грушевський, М.Порш та інші лідери УНР переконалися на прикладі сформованого у Києві з військовополонених і біженців Галицько-Буковинського куреня Січових стрільців. Його засновники: Є.Коновалець, Ф.Черник, Р.Дашкевич, І.Чмола та інші – домоглися 13 листопада 1917 р. дозволу на формування окремої військової частини й звернулися з відозвою до співвітчизників. У ній наголошувалося: “Ми, галицькі, буковинські і угорські українці, сини єдиного українського народу, в цей важкий час, почувавши свою відповідальність перед будучими поколіннями, не можемо бути тільки глядачами, а повинні взяти якнайдіяльнішу участь у творенні нового ладу на Україні і в закріпленні тих всіх свобод, які виборов собі український народ. Сповняючи цей наш святий обов’язок, ми повинні створити

таку силу, яка змогла б допомогти українському народові здобути і закріпити все те, що було проголошено у Третім Універсалі. В порозумінні і за згодою Генерального Військового Секретаріату – Головна Рада Галицьких, Буковинських і Угорських українців приступає до переводження організації військових частей”¹⁷.

На початку січня Окремий галицько-буковинський курінь Січових Стрільців, який невдовзі очолив Є.Коновалець, мав понад 600 багнетів й швидко набрав силу і боєздатність. Саме йому М.Грушевський доручив у неспокійному Києві та у час наближення до столиці більшовицьких військ охорону Центральної Ради та свою особисту. Січові стрільці стали основною силою, яка розгромила більшовицьке повстання у столиці наприкінці січня – початку лютого 1918 р. Зауважмо, що вже наприкінці 1918 р. ця частина переросла у дивізію, потім – корпус і відіграла важливу роль у війні УНР за незалежність 1918–1919 рр.

1(14) лютого 1918 р. на засіданні Малої Ради під головуванням М.Грушевського розглядалося питання про ратифікацію мирного договору України з Німеччиною, Австро-Угорщиною, Туреччиною та Болгарією, тобто, надання права урядові підписати мирний договір. Відповідаючи на запитання учасників засідання, голова уряду В.Голубович повідомив, що переговори про надання Україні військової допомоги тривають і за тиждень питання буде остаточно вирішене. Причому він зазначив, що “військова допомога не буде мати характеру вмішування в наші внутрішні справи”. Голова уряду запропонував Малій Раді дати дозвіл на підписання цих та інших угод, які “випливають з мирного договору з Центральними державами від дня 27 січня (9 лютого) 1918 р.”¹⁸.

Після цього, 5 лютого, Голова української дипломатичної делегації в Бресті О.Севрюк звернувся до представників Німеччини і Австро-Угорщини з проханням “подати Українській Народній Республіці оружну поміч проти наступу більшовицьких сил на Україну”. Якщо військова допомога з боку вказаних держав буде надана, українська делегація готова підписати від імені УНР мирний договір. Посол Австро-Угорщини фон Візнер зробив у відповідь таку заяву: “Зложено з української сторони прохання про збройну допомогу буде прийнято союзниками. Австро-угорські військові сили, які будуть з їх теперішніх становищ вислані в область Української Народної Республіки, будуть повернуті назад на їх сьогоднішнє становище, як тільки правительсто Ради заявить про се своє бажання”¹⁹.

Проблема надання військової допомоги Центральними державами Україні була предметом детального обговорення 8–9 лютого Радою Народних Міністрів. Виконуючий обов’язки військового міністра Олександр Жуковський (полковник російської армії) доповідав, що встановив зв’язок

з командиром німецької дивізії на Волині, який готується до наступу у напрямку Дубно – Ровне – Чорторийськ – Лунинець. Жуковський запропонував німцям напрямком Гомель – Куп'янськ – Дебальцеве, щоб відрізати більшовиків від України. Водночас наявні українські військові сили, загалом 2000 багнетів, частини генерала Костянтина Прісовського та Гайдамацький Кіш Слобідської України Симона Петлюри, курінь Січових Стрільців Євгена Коновальця будуть вести наступ на Київ спільно з іншими військами німців. Було вирішено також до кожної німецької частини (полку) надіслати перекладачів. Відзначимо, що на нараді один з впливових державних секретарів, лідер партії соціалістів-есерів Павло Христюк, виступив проти участі німецьких військ у визволенні України. “Ми прохали на Україну не німців, а галичан”, – заявив він²⁰.

Військова допомога з боку Австро-Угорщини була сприйнята українським політичним проводом неоднозначно і це питання викликало досить гострі дискусії, у т.ч. на засіданнях уряду УНР. В.Голубович змушений був розглянути це питання окремо, зокрема, чи запрошувала українська делегація у Бресті австро-угорські війська і на яких умовах? Учасник переговорів у Бресті М.Левицький підтвердив, що така пропозиція з боку українців була, але “військо повинно було бути по складу своєму українським”. Голова делегації Олександр Севрюк підтвердив, що “мирною делегацією було запрошено австрійське військо. І що навіть є постанова, на основі якої австрійське військо за згодою українського уряду буде виведено з території України”. На це Д.Левицький (галичанин) рішуче наголосив, щоб “з складу австрійського війська було забрано німців, мадярів і поляків, позаяк ми просили стрільців-українців”. Цікаво, що прти німців не було жодних заперечень. Генеральний секретар Михайло Ткаченко зазначав, що, оскільки на малочисельне українське військо покластися не можна, то визволять Україну лише німецькі війська. Подібну точку зору висловили М.Порц, О.Жуковський та інші. Водночас усі учасники висловлювали вимоги негайно приступити до формування власної української армії. О.Жуковський оприлюднив план створення восьми (за кількістю губерній) армійських корпусів, старшинських шкіл та призову до армії на основі обов'язкової військової повинності²¹.

Керівництво УНР усвідомлювало, що вступ на територію України німецько-австрійських військ може зустріти неоднозначне ставлення суспільства. Тому було ухвалено звернутися до населення із спеціальною відозвою. Генеральний секретар Григорій Сидоренко на засіданні 9 лютого 1918 р. запропонував у відозві наголосити, що “німці тільки допомагають нам військом без всяких обов'язків, замінюють українську армію, що німці прийшли по своєму почину, щоб забезпечити справу миру”²².

10 лютого 1918 р. була проголошена відозва “До всієї людності Української Народної Республіки”, у якій, насамперед, відзначалося, що Україна уклала у Бресті мирний договір з Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною, “положила кінець війні, здобула для трудящого люду мир”. Проте Раднарком кинув проти України своє військо, щоб “силою скинути український уряд, а Україну знову вернути в московську неволю”.

Отже, “щоб припинити руїну краю, щоб заховати людність від розстрілу, знуцання та грабунку, Українське Правительство через свою мирову делегацію звернулося 12 лютого с.р. до німецького народу за допомогою проти грабіжників. Німецький народ згодився допомогти нашому народові й вислав на Україну війська”. Уряд УНР сповіщав населення, що австро-німецькі війська не втручаються у внутрішні справи республіки, а після її звільнення покинуть Україну.

Радянська історіографія висвітлювала військово конвенцію України з Німеччиною та Австро-Угорщиною і прохання про збройну допомогу із своїх ідеологічних позицій. “Буржуазно-націоналістична Центральна Рада, – писали автори 10-томної “Історії Української РСР”, – щоб відновити і утримати свою владу, а також замаскувати загарбницькі плани німецьких і австро-угорських імперіалістів, спеціальним зверненням до кайзерівської Німеччини покликала її війська на Україну”. Вони зазначали, що 19 лютого Німеччина скерувала в Україну 21 піхотну, 2 кінних дивізії та кінну бригаду, а з 27 лютого Австро-Угорщина – 8 піхотних і 2 кінних дивізії. Загальна кількість військ вторгнення становила 450 тис. вояків.

Безумовно, вони не згадували, що у складі австро-угорських військ виступив в Україну Легіон Українських Січових Стрільців, а частини Запорізької дивізії генерала О.Натіїва, гайдамаків С.Петлюри та Січовиків Є.Коновальця називали “недобитками Центральної Ради”²³.

Документи свідчать, що, незважаючи на потужні сили більшовицької Росії в Україні, німецький генеральний штаб виділив спочатку для операцій невелику групу. О.Севрюк доповідав урядові, що німецькі війська мали намір зайняти лише північну частину України із столицею. Тому для наступу було спочатку використано 6 піхотних дивізій, з них чотири – у напрямку на Київ, одну – на Луїнець і ще одну – на Одесу. Проте військовий міністр О.Жуковський заявив членам уряду, що українського війська дуже мало й слід домовитися з німецьким командуванням продовжити операції на Лівобережній Україні, у т.ч. на територію Донеччини, що і було схвалено. Отже, поступово кількість німецьких військ в Україні збільшувалася²⁴.

Таким чином, з 19 лютого у напрямку Київ – Полтава – Харків – Донбас розгорнула наступ німецька група армій генерала-полковника Олек-

сандра фон Лінзінгена, яка загалом мала 20 піхотних і 5 кінних дивізій. Її війська без перепон з боку більшовиків, які при наближенні супротивника відступали без будь-якого серйозного опору, рухалися звичайно в залізничних ешелонах у напрямку на Київ. 27 лютого передові частини німців увійшли в район Житомир – Бердичів, де об'єдналися з частинами українського війська. За підрахунками київського військового історика Ярослава Тимченка, тоді у цьому районі зосередилися Запорізька бригада полковника Костянтина Прісовського (2750–3000 багнетів і 100 шабель), 1-ша бригада полковника Наума Никоніва, рештки Одеської гайдамацької дивізії, броньовий дивізіон, кілька гарматних батарей, які в авангарді німецьких військ рушили на Київ. Саме вони вели зустрічні бої з більшовиками, зокрема частинами Василя Кіквідзе. Із району Сарн, де перебувала Центральна Рада та уряд УНР, група українських військ, об'єднавшись із німецькими передовими частинами, 20 лютого розгорнула успішний наступ на Київ. Координував бойові дії українських військ з німецькими представник при штабі німецького фронту генерал В'ячеслав Бронський²⁵.

У ніч на 2 березня 1918 р. підрозділи Запорізької бригади, Гайдамацького Коша та Січових Стрільців першими вступили на бруківку Києва. Наступного дня в столицю вступили німецькі частини.

Після перегрупувань українських військових сил у Києві від 6 березня спільно з німецькими дивізіями вони продовжили звільнення Лівобережної України. 6 квітня група військ, ядром якої була Запорозька дивізія, зайняла Харків, там була вона реорганізована у Запорізький корпус полковника Петра Болбочана. 10 квітня за наказом військового міністра О.Жуковського частина корпусу під командуванням Болбочана без погодження плану з німцями рушила на Крим, а група полковника Володимира Сікевича – на Донбас. 25 квітня було зайнято Сімферополь, а група Сікевича до кінця квітня оволоділа Слобожанщиною і Донбасом. Німецькі частини, які рухалися за українцями, надавали здебільшого моральну допомогу, наводили страх на більшовицьке військо, суттєво деморалізували його, а це полегшувало справу повного визволення України. Повернувшись до Києва, уряд УНР продовжив державотворчу діяльність, насамперед – розбудову національного війська, яку, щоправда, німці гальмували. Були встановлені стосунки з новим командувачем німецькими військами в Україні генералом-фельдмаршалом Германом фон Ейхгорном, який 31 березня очолив групу армій “Київ”.

Ще у Бресті при підписанні мирного договору та додаткових угод, зокрема, щодо військової допомоги Німеччини і Австро-Угорщини, Відень не виявляв бажання брати участь у військових операціях. Офіційні кола Австро-Угорщини усвідомлювали, що участь у відновленні україн-

ської державності в Наддніпрянщині може привести до зростання сепаратистських настроїв серед українців Галичини, Буковини, Закарпаття, та й інших народів імперії. Коли німецькі війська увійшли 19 лютого в Україну, австро-угорська армія до них не приєдналася. Хоча міністр закордонних справ О.Чернін і був прихильником підписання угод з Україною, однак гальмував дії австрійців, щоб виторгувати поступки з боку УНР щодо Холмщини й Галичини на користь Польщі.

Проте швидке просування німецьких дивізій вглиб України, багатої хлібом і взагалі продовольством, гостра потреба в них схилила Відень до походу власних військ. Військову операцію в Україні імператор Карл охарактеризував як “мирне проникнення на дружню територію”. Справді, його війська не зустрічали серйозного опору, насамперед, у зв’язку з тим, що більшовицькі сили були сконцентровані у північній частині України, а австро-угорські частини діяли в напрямку Миколаєва, Херсона, Одеси, Вінниці.

27 лютого вступили в Україну австро-угорські війська на чолі з головкомандувачем фельдмаршалом Едуардом Бем-Ермолі. За домовленістю з німцями і українцями, його війська наступали на Одесу вздовж залізниці Львів – Тернопіль – Жмеринка – Вапнярка – Одеса. Частини Червоної армії без боїв відступали на Олександрівськ (Запоріжжя) – Лозову – Донбас. Варто зауважити, що М.Грушевський напередодні наступу австро-угорських військ звертався до Відня з проханням надіслати в Україну формування Українських Січових Стрільців та регулярні українські полки австрійської армії. “З огляду на велику цінність, яка виявилася за відділами галицьких Січових Стрільців, що організувалися на Україні з військовополонених і виселенців та віддавали важну послугу в боротьбі з більшовиками, – писав він, – дуже бажано було в даній хвилі дістати такі січові дружини в Австрії”²⁶.

Отже, 27 лютого Легіон Українських Січових Стрільців перейшов Збруч і спільно з австрійськими частинами вступив у Кам’янець-Подільський. Але значна його частина – Вишкіл і Кіш (1000–1500 січовиків) – залишалася в Галичині, і лише у червні австрійське командування дозволило їм прибути в Україну та з’єднатися з головними силами. Бем-Ермолі знехтував проханнями Києва і надсилав в Україну, насамперед, мадярські, польські, австрійські частини. Другу половину березня Легіон УСС під командуванням отамана Осипа Микитки перебував в Одесі, згодом, у квітні, його перекинуто в район Олександрівська. Австрійське командування було незадоволене широкомасштабною пропагандистською та культурно-просвітницькою діяльністю січовиків серед місцевого населення й відмовою від участі у реквізиціях. У жовтні 1918 р. січовиків повернуто на Буковину, у район Чернівців²⁷.

Поряд з цим, 19 лютого один з впливових воєначальників Німеччини генерал піхоти Еріх Людендорф, який опрацював план операцій на сході, заявив міністрові закордонних справ Г.Кюльману, що його війська й без участі Австро-Угорщини визволять Україну від більшовиків. Щоправда, операція планувалася лише до Києва й Дніпра. Але вже через тиждень операції генерал М.Гофман повідомив Генеральному штабу, що Центральна Рада вважає необхідним продовжити операції на Лівобережжі, очистити район Донбасу, отже, слід збільшити кількість визначених німецьких військ. Тим більше, що німці розгортали також операції у напрямку Одеси навіть після того, як цей напрямок став австрійським сектором. Аналізуючи перші тижні операції німецько-австрійських військ в Україні, О.Федюшин зробив слушні висновки, що німці намагалися керувати стосунками союзних військ з Україною, не збиралися давати свободу дій австрійцям, навіть у зоні їх окупації – на півдні. Вони також усіляко перешкоджали прямим австро-українським контактам. Німецький кидок у бік Чорноморського узбережжя з наміром випередити австрійців у окупації Одеси призвів до гострого конфлікту, який загрожував австро-німецькому союзу. Ускладнила взаємини також пропозиція Берліна призначити Верховним командувачем силами Центральних держав генерала Лінзінгена. Лише 28 березня вище військове командування обох держав самостійно поділило Україну на зони окупації. Німцям дісталася більша частина України з містами Київ, Харків, Чернігів, Полтава, Новочеркаськ, а також Таврія, Крим та порти Миколаїв, Ростов, Таганрог і Новоросійськ. Австрійці отримали Поділля, райони Херсона, Катеринослава і порт Маріуполя. Отже, “Австро-Угорщина була призведена до другорядної окупаційної держави”, – робить висновок автор²⁸.

Треба відзначити, що командувачем союзними військами 31 березня 1918 р. було призначено генерал-фельдмаршала Германа фон Ейхорна. Начальником штабу і командиром 1-го армійського корпусу став генерал-лейтенант Вільгельм Гренер, який перед від'їздом в Україну отримав від Гінденбурга і Людендорфа повноваження, що набагато перевищували його військові обов'язки. Він встановив тісні стосунки з послом у Києві М.Муммом і спільно з ним розв'язував питання виконання Центральною Радою прийнятих у Бресті зобов'язань, перш за все, щодо поставок продовольства в Німеччину. Генерал Гренер був одним з активних ініціаторів усунення від влади Центральної Ради й впровадження гетьманату П.Ско-ропадського²⁹.

У зв'язку із вступом німецько-австрійських військ на територію України на початку березня 1918 р. міністр внутрішніх справ Павло Христюк надіслав до народних земських управ циркуляр, в якому наголошував:

“27 січня 1918 р. Українська Народна Республіка заключила з Германією, Австро-Угорщиною, Турцією і Болгарією мир демократичний, гідний, справедливий, без анексії і контрибуцій. За допомогою наших полонених вояків, зорганізованих у Германії і Австрії в корпуси, австрійських січових стрільців-галичан і германського війська, наші вояки очищають Україну від насильників більшовиків. Заводиться лад і спокій в державі, утворюються умови, при яких органи місцевого самоврядування мають можливість приступити до упорядкування місцевого життя, до виконання великого і почесного обов’язку, який поклало на нього населення. Наказується всім міським, повітовим, волосним і сільським управам приступити негайно до енергійної творчої, планомірної праці по обслуговуванню потреб працюючого люду”³⁰.

Примітки:

1. *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. – К., 1991. – С.565.
2. *Христюк П.* Замітки і матеріали до історії української революції. Т.3. – Прага, 1921. – С.83.
3. *Нагаєвський І.* Історія української держави двадцятого століття. – К., 1994. – С.107.
4. *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. Т.1. Доба Центральної ради. – Ужгород, 1923; Нью-Йорк, 1954. – С.333-339.
5. *Винниченко В.* Відродження нації. Ч.2. – Відень, 1920. – С.299-303.
6. *Ленин В.И.* ПСС. – Т.36. – С.200.
7. *Белан Ю.* Отечественная война украинского народа против немецких оккупантов в 1918 году. – К., 1960. – С.78-79.
8. *Супруненко Н.* Почерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине. – М., 1966. – С.87.
9. *Лихолат А.* Розгром националистической контрреволюции на Украине (1917–1922 гг.). – М., 1954. – С.87.
10. *Верстюк В.* Українська Центральна Рада. – К., 1997. – 237 с.; *Веденсєв Д., Будков Д.* Юність української дипломатії. – К., 2006. – 296 с.; *Держалюк М.* Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917–1922 роках. – К., 1998. – 240 с.; *Литвин В.* Україна: доба війн і революцій (1917–1920). – К., 2003. – 485 с.; *Павленко Ю., Храмов Ю.* Українська державність у 1917–1919 рр. – К., 1995. – 262 с.; *Патер І.* Союз визволення України. Проблеми державності і соборності. – Львів, 2000. – 344 с.; *Рубльов О., Ресня О.* Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. – К., 1999. – 319 с.; *Солдатенков В.* Українська революція: Історичний нарис. – К., 1999. – 973 с.; *Тинченко Я.* Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 – березень 1918). – К., 1996. – 371 с.
11. *Удовиченко О.* Україна у війні за державність. – Вінніпег, 1954. – С.17-18.
12. *Тинченко Я.* Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 – березень 1918). – К., Львів, 1996. – С.234-235.

13. *Робітнича газета*. – 1918. – 2 березня.
14. *ЦДАВОВУ*. – Ф.3690. – Оп.1. – Спр.17.
15. *Патер І*. Союз Визволення України. Проблеми державності і соборності. – Львів, 2000. – 344 с.
16. *Шаховський Л.* Українська армія у боротьбі за державність. – Мюнхен, 1958. – С.293.
17. *Ріпецький С.* Українське Січове Стрілецтво. – Львів, 1995. – 358 с.
18. *ЦДАВОВУ*. – Ф.1064. – Оп.1. – Спр.10. – Арк.1.
19. *Дорошенко Д.* – Назв. праця. – С.431-432.
20. *ЦДАВОВУ*. – Ф.3690. – Оп.1. – Спр.17. – Арк.9-19зв.
21. *Там же*. – Арк.33-36зв.
22. *Там же*. – Арк.19.
23. *История Украинской ССР*. Т.6. – К., 1984. – С.310.
24. *ЦДАВОВУ*. – Ф.3690. – Оп.1. – Спр.17. – Арк.33-36зв.
25. *Там же*. – Арк.13.
26. *Грушевський М.* – Назв. праця. – С.563.
27. *Малешко Ф.* Українські Січові Стрільці на Єлисаветградщині // За волю України. Историчний збірник УСС. – Нью-Йорк, 1967. – С.208.
28. *Федюшин О.* Украинская революция.1917–1918. – М., 2000. – С.120-122.
29. *Залесский К.А.* Первая мировая война. Правители и военачальники. Биографический энциклопедический словарь. – М., 2000. – С.336.
30. *Нова Рада*. – 1918. – 9 березня.

Summary

The article deals with the item about signing the Brest Peace Treaty by delegation of Central Rada. The circumstances which induced the Ukrainian authorities to appeal to the Central states for military aid in February 1918 and to conclude military convention are being turned out. Among the Brest agreements, which influenced essentially on the further fate of Ukraine, promoted its independence and provided the further development of state-creative process, of significant importance there was the Military convention signed between Ukraine, Germany and Austria-Hungary according to which their army help the Ukrainian troops in the liberation UPR territory from the troops of bolshevist Russia.

Одержано 15 вересня 2009 р.

ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ДИПЛОМАТІЇ ПІСЛЯ ПРОГОЛОШЕННЯ ЗЛУКИ УНР І ЗУНР

У статті розкриваються особливості української дипломатії після проголошення акту Злуки УНР і ЗУНР. Робиться висновок, що після проголошення Злуки фактичного об'єднання не відбулося, уряди продовжували діяти часто у протилежних політичних напрямках.

Ключові слова: міжнародні представники, українські делегації, політичне об'єднання, дипломатичний рівень.

Загальнонаціональне піднесення, на фоні якого відбулося проголошення Злуки, а також робота Українського трудового конгресу за участю представництв УНР та ЗУНР свідчили про щирість намірів українських провідників створити об'єднаний політичний та військовий фронт. Проте невдовзі, за словами сучасників, внаслідок внутрішніх “розбіжностей українських сил, що вирости на різних частинах української землі і в різних історичних умовах, а тому врешті пішли різними шляхами”, виявилася безперспективність таких очікувань¹. Відомий український громадсько-політичний діяч, голова Ради Народних Міністрів УНР І.Мазепа підкреслює невідповідність політичних діячів обох частин України до боротьби “соборним фронтом”². Українці Великої України та Східної Галичини мали різний рівень громадсько-політичної, державної та правової свідомості, що суттєво позначалося на їх сприйнятті владних інститутів. Розбіжності не могли не вплинути на якість стосунків і довіру до спільного проводу, який формувався у складних умовах військового протистояння на трьох фронтах: проти більшовиків, поляків і білої армії. Вкрай необхідними видавалися пошуки союзників, але на різних етапах визвольної боротьби ставлення до цього завдання і його вирішення змінювалося.

Не менш складним став процес об'єднання внутрішньої та зовнішньої політики УНР та ЗО УНР – ЗУНР, пошуки союзників на Заході, які не відзначалися послідовністю. Незважаючи на те, що тісна співпраця ніби й розпочалася (особливо під час урядування С.Остапенка), проте різні стратегії діяльності державних інституцій фактично зводили нанівець їх подальше співробітництво. З усією повнотою ці розбіжності продемонструвала неспроможність керованого Б.Мартосом соціалістичного уряду знайти компроміс з галицькими урядовцями, “які репрезентували правий політичний спектр, до якого місцеві соціалісти перебували в опозиції”³. На спільних засіданнях уряду, а як відомо – у його складі діяло спеціальне

міністерство у справах ЗО УНР на чолі з С.Вітиком, раз у раз виникали певні колізії. Одна з них свідчила про поширення урядовцями УНР недостовірної інформації про діяльність Державного Секретаріату. Зокрема, така практика стала серйозною перешкодою у роботі галицького уряду не лише у моральному плані, а й практичному: було зірвано переговори про постачання УГА однією із європейських кампаній⁴.

Західноукраїнські політики прагнули налагодження торговельно-економічних контактів ЗУНР із сусідніми країнами і державами Антанти для здобуття військової амуніції та зброї. Починаючи з кінця грудня 1918 р. Державний Секретаріат вів активну дипломатичну діяльність в Угорщині для досягнення домовленості про обмін української нафти на зброю та амуніцію. Проте політичні протиріччя, які на той час все більше давалися взнаки у державному провіді ЗУНР, зрештою зашкодили реалізації цих намірів. Угорські ж чиновники намагалися скористатися з безвихідної ситуації, у якій перебувала західноукраїнська сторона, й пропонували все більш жорсткі форми товарообміну. Як зазначав один з учасників переговорного процесу В.Дутка, останньою причиною неузгодженості позицій галицької та угорської сторін стала вимога Угорщини (без виконання якої урядові кола цієї країни відмовлялися продавати зброю), щоб українці зреклися прав на Закарпаття. За таких обставин подальші спроби купити зброю та амуніцію в цій державі для галичан виявлялися неможливими⁵.

Суперечності між наддніпрянським і західноукраїнським урядами базувалися ще й на різниці зовнішньополітичних пріоритетів. Слід відзначити, що після Акту злуки УНР та ЗУНР провід Директорії подекуди не бажав рахуватися із конкретною військово-політичною ситуацією, яка складалася не на користь української сторони. Зокрема, відомий дослідник дипломатичної діяльності українських національних урядів, у тому числі й ЗУНР, О.Павлюк схиляється до думки, що зовнішньополітичну ситуацію в Україні ускладнював, як це не парадоксально на перший погляд, акт Злуки УНР із Західноукраїнською Народною Республікою, який фактично поставив нову соборну українську державу у стан війни з Польщею. Підтримувана Францією, новопостала польська держава утвердилась у Львові і вела активні бойові дії з метою ліквідації української влади на території Галичини і Західної Волині. Таким чином, до противішовицького і противілогвардійського фронтів УНР додався несподівано для неї і противіпольський. До активної антиукраїнської агітації в середовищі країн Антанти з боку російської білогвардійщини долучився, не менш ворожий українській державності, польський голос⁶.

Не останню роль у поглибленні двосторонньої недовіри лідерів обох державних утворень відіграв таємний переговорний процес, який ініці-

ював провід УНР, з Польщею – країною, яка окупувала західноукраїнські землі. Слід відзначити, що скандальна місія Б.Курдиновського викликала обурення не лише серед західноукраїнських політиків, але й чільних діячів УНР. Як відомо, одразу після захоплення в Україні влади Директорією у керівних колах УНР утверджувалась думка про необхідність порозуміння з Польщею. У свою чергу, ця ідея була підтримана Головним отаманом С.Петлюрою і вже 31 грудня 1918 р. українська дипломатична місія на чолі з В.Прокоповичем виїхала до Варшави. Її метою було встановлення порозуміння між обома країнами, а також отримання відповідної інформації щодо перспектив українсько-польських взаємин.

Восени 1919 р. командування Української галицької армії та диктатор ЗУНР Є.Петрушевич виявляли все більшу активність у реалізації думки, що Україну може врятувати тільки союз з А.Денікіним. Такі політичні та тактичні міркування завадили українському проводу об'єднати свої сили перед загрозою повної окупації України як більшовиками і добровольцями, так і польськими військами.

На взаємини між проводами УНР та ЗУНР значною мірою впливали і міжнародні перспективи щодо визнання незалежності України. Згідно з оголошеними пунктами президента США В.Вільсона, народам Австро-Угорщини гарантувалось право на самовизначення, тим часом як Росія трактувалася як єдина і неподільна держава⁷. Отже, ЗУНР за тогочасною міжнародною кон'юнктурою мала більше шансів для визнання її суверенітету міжнародною спільнотою, ніж Українська Народна Республіка, соціальна та економічна політика якої викликали на Заході негативну оцінку та обережне ставлення щодо її можливості виступати самостійним суб'єктом міжнародного права. З одного боку, ці надії породжували віру Державного Секретаріату у справедливість Антанти на Мирній конференції, а з іншого – надії на Наддніпрянщину, чим суттєво перешкоджали їй орієнтуватися виключно на власні сили⁸.

Як уже наголошувалося, на діяльність української делегації в Парижі негативно впливали міжпартійні колізії та особиста ворожнеча між її членами. Широкого розголосу в західноєвропейській пресі набули конфлікти між делегатами-галичанами, що входили до складу загальноукраїнської репрезентації, та новопризначеними делегатами, які діяли самостійно. Як згадував М.Рудницький, який працював у складі делегації УНР перекладачем, були випадки, коли “в тій самій справі від обидвох українських делегацій у Парижі йшли до Мирової Конференції дві окремі ноги”. При цьому загальноукраїнська делегація навіть довго не знала про те, “що галицька делегація працює окремо, на іншій улиці, і теж висилає ноти”⁹.

Державний секретар закордонних справ ЗУНР А.Цегельський, харак-

теризуючи “подвійну закордонну політику”, констатує, що, незважаючи на акт злуки, “життя приневолило нас творити дві держави хоч би тому, що придніпряньська Україна зразу виростала з пня федерації з революційною Росією, а галицька з таких же початків у федеративній Австрії цісаря Карла”¹⁰. За його словами, акт злуки був чисто теоретичним, оскільки на практиці кожна республіка мала різні внутрішні і зовнішні політичні проблеми: “Придніпрянщина мала боротися з червоною Москвою та з монархістичними російськими генералами, що товклися поки що на Кримі, Кубані, Доні та долишній Волзі”. Водночас як Галичина “мала до діла з Польщею і з Антантою, котра являлася спадкоємицею Австрії, щодо територій, відколених від Австрії”. Окрім геополітичного фактору, за словами Л.Цегельського, закордонну політику обох республік характеризувало обопільне недовір’я державного проводу. “Галичани щодо заступництва своєї справи на міжнародному форумі, – наголошував він, – не мали довіри до соціалістичного Києва... Вони вважали себе чимось більше, ніж лише “західною окраїною”... і воліли довіряти своїй армії та своєму власному політичному досвідові”¹¹.

Непорозуміння, а подекуди і конфлікти, між дипломатичними представниками УНР і ЗУНР потребували негайного втручання проводу держави. На початку конференції українська делегація виступала єдиним фронтом, але в ході конференції розділилась на два угруповання. Як писав, зокрема, С.Шелухін, протягом усього періоду роботи делегації йому доводилося вести боротьбу за єдність у рядах українських дипломатів у Парижі. За його словами, розкол в її роботу вносили заступник голови делегації ЗО УНР В.Панейко і радник делегації С.Томашівський. Поволі вони відокремились від загальної делегації УНР і заснували своє окреме бюро, через яке подавали від себе і свого імені чимало нот та інформаційних докладів без відома делегації. На думку С.Шелухіна, це явище треба було негайно “залагодити і не виносити на конференцію миру”¹². 31 липня 1919 р. у заяві до голови делегації Г.Сидоренка С.Шелухін виступає проти існування в делегації двох центрів. “Таємна, сепаратна робота”, яку проводили В.Панейко і С.Томашівський, заснувавши окреме бюро, неминуче, на його думку, вело делегацію до розколу, а Галичину – до відокремлення від України¹³.

Намагаючись запобігти деструктивним заходам галицьких дипломатів, С.Шелухін апелює до української громадськості. Часописи “Народна Воля” та “Українська газета” опублікували заяву С.Шелухіна з приводу дії окремого галицького бюро у складі делегації. В цих публікаціях, зокрема, наголошувалося, що делегація хвилюється за долю Галичини і не підтримує дії В.Панейка та С.Томашівського, які проголосили “відок-

ремленість Галичини від України” і виступають за прилучення її з австрійськими землями на правах федеративної частини. “Українська делегація в Парижі, – йшлося у заяві С.Шелухіна, – представляє собою єдину Українську Державу, має єдину ціль і єдиний інтерес для всього цілісного неподільного національно-політичного організму українського народу”¹⁴. Він наголошує на необхідності внутрішньої і зовнішньої єдності, повної солідарності та цілісності праці членів української делегації як від УНР, так і від ЗО УНР. “Існування у одній делегації двох незалежних бюро я вважаю ненормальним, неправним, вимагаючим марних видатків і, можливо, шкідливим для справ українського народу”¹⁵, – зазначав С.Шелухін у заявах до редакцій часописів.

8 липня 1919 р. Рада Народних Міністрів на своєму засіданні розглянула інформацію міністра закордонних справ УНР В.Гемницького про дублювання та непорозуміння у діяльності дипломатичних представників обох частин України та звернулася до міністра у справах Галичини в уряді УНР С.Вітика з проханням провести “в найближчій часі спільну нараду центрального уряду з урядом Галичини” для вирішення цього питання¹⁶. Наступного дня – 9 серпня 1919 р. урядовці закликали С.Вітика та диктатора ЗУНР Є.Петрушевича негайно прибути на спільне засідання для погодження закордонної політики, “рахуючись з тим, що за кордоном досі існують представники як Наддніпрянської, так і Наддністрянської України, які одержують директиви кожний од свого уряду, і, маючи на увазі необхідність солідарних виступів...”¹⁷.

Водночас підтримка Францією Польщі дозволяла останній під час миротворчих акцій Найвищої ради мирної конференції в Парижі не лише порушувати умови перемир’я, але й використовувати його для посилення своїх частин на лінії фронту. Так, після заклику “Ради чотирьох” 19 березня 1919 р. до командувача УГА М.Омельяновича-Павленка та польського “командувача сходу” Т.Розвадовського із закликом припинити воєнні дії і розпочати мирні переговори, “поляки, користаючи з нових підкріплень з Польщі, боїв не припиняли” і вимагали, “щоб українці відійшли на “лінію Бартелемі”¹⁸.

Як бачимо, проблема українсько-польської війни виходить далеко за межі збройного конфлікту і охоплює низку питань, які доводилося вирішувати як на державному, так і дипломатичному рівні. В цьому контексті на певну увагу заслуговує тема діяльності в Галичині місії Антанги, яку очолював французький генерал Ж.Бартелемі. 19.01.1919 р. через Прагу, Варшаву та Краків місія, яка встановила довірені стосунки з польською владою, прибула до Львова. Крім того, що місія мала військово-розвідальні і дипломатичні завдання, а під час подорожі до Львова польська

сторона мала нагоду представити збройний конфлікт у Східній Галичині у вигідному для неї ракурсі, в її поїзді було перевезено зброю для польських частин. Після прибуття на Львівщину місія Л.Бартелемі зажадала від українського командування негайно припинити бої з 25 лютого 1919 р. як передумову для переговорів про перемир'я. Саме в цей час УГА, якою командував М.Омельянович-Павленко, проводила успішну операцію здобуття Львова. Представники Антанти виявляли своє небажання стати неупередженим арбітром в українсько-польському військовому конфлікті, всіляко підтримуючи територіальні і політичні вимоги Польщі. 28 лютого 1919 р. в ультимативній формі місія запропонувала проведу ЗУНР умови перемир'я, за якими “лінія Бартелемі” мала розділити частини УГА та польської армії. Згідно з цим планом, польській стороні відходили міста Кам'янка, Миколаїв та Бібрка, а також Турчанський і Дрогобицький повіти. Ці умови викликали рішучий спротив Начальної команди УГА та проведу ЗУНР, адже частина цієї території контролювалась українськими військами. За допомогою місії Л.Бартелемі польська сторона використала короткочасне перемир'я і стягнула до Львова значну кількість бронетехніки та зброї, що дозволило їй розпочати контрнаступ¹⁹. В цей період виявилися і певні протиріччя між військовим і державним проводом ЗУНР. На відміну від першого, репрезентованого М.Омельяновичем-Павленком, який вважав, що “самий факт переговорів дуже шкідливо відбивався на наших замірах” і успішній офензиві на Львів²⁰, галицький уряд “не бачив можливості противитися вимогам держав-переможців, тим більше, що сподівався справедливого підходу до польсько-українського конфлікту»²¹.

Зрештою, після продовження успішного наступу УГА, місія Л.Бартелемі використала свій вплив на мирній конференції у Парижі, відстоюючи необхідність надати збройну допомогу Польщі у боротьбі проти української армії в Східній Галичині. 10-11 березня 1919 р. відбулися вирішальні бої біля села Вовчухи вздовж залізничної колії Львів – Перемишль. Двомісячні зусилля УГА захопити Львів під тиском все прибуваючих польських військ закінчилися невдачею.

Перебіг воєнних дій у Західній Україні свідчив, що здобути перемогу Українській галицькій армії не вдасться. Під тиском чисельно переважаючого і краще озброєного та технічно оснащеного ворога армія ЗУНР зазнавала поразки. В свою чергу, Армія УНР сама зазнавала поразки на більшовицькому фронті і не могла надати Українській галицькій армії належну допомогу. Невдовзі командування Дієвої армії УНР під тиском ворога було змушене видати наказ перейти Збруч і відступити в Галичину. У цій ситуації уряд УНР вважав радянську Росію своїм головним ворогом

і намагався переконати галицький провід припинити війну з Польщею і спрямувати всі сили на боротьбу з більшовицькою агресією. Зрештою, уряд ЗО УНР погодився на це і війна з Польщею фактично припинилася.

Як відомо, після проголошення ЗУНР галицький провід заснував низку своїх дипломатичних представництв у Європі та США. В листопаді 1918 року Українська Національна рада ЗУНР призначила дипломатичним представником Західноукраїнської республіки у Відні впливового політика М.Василька, який був офіційно визнаний як посол австрійським урядом. Після того, як він очолив українську надзвичайну дипломатичну місію в Швейцарії, дипломатичним представником ЗУНР в Австрії призначено В.Сингалевича фон Шілінга, відомого галицького громадсько-політичного діяча, суддю, українського депутата австро-угорського парламенту²². Згодом, у 1920 р., формуючи штати українських дипломатичних представництв, М.Василько намагався поповнювати їх кваліфікованими працівниками місії ЗУНР за кордоном з досвідом дипломатичної роботи. Насамперед, українська місія у Берні була доповнена співробітниками представництва ЗО УНР в Австрії, яке до свого нового призначення очолював М.Василько. Зокрема, за пропозицією М.Василька радником місії УНР в Швейцарії було призначено відомого українського вченого і громадсько-політичного діяча В.Залозецького²³.

Деякий час вже після злуки УНР і ЗУНР їх зовнішньополітичні представництва працювали окремо, що перешкоджало єдиній політичній лінії обох державних утворень. Як писав у листі до товаришів по партії УПСР О.Жуковський, військовий міністр за доби Української Центральної ради, який був відряджений для ревізії Закупівельного бюро УНР у Відні 1919 року, існування двох українських посольств “витолковується як відсутність одної волі, одної влади і присутність роз’єднаних інтересів. Нерідко одне посольство мішає і дискредитує друге”²⁴. Візування паспортів проходило з певними труднощами, оскільки існування двох дипломатичних представництв приводило до плутанини. Так, румунський консул у Відні вважав українським послом В.Залозецького, який репрезентував ЗО УНР, і відмовляв візувати паспорти українських громадян, підписані в посольстві УНР²⁵.

У вересні 1920 р. за наказом Диктатора ЗУНР Є.Петрушевича в Німеччину було призначено посольство на чолі з Є.Левицьким. Однак вже 19 жовтня 1920 р. на нараді колегії уповноважених Диктатора розглядалось питання про його фінансування і ефективність праці. К.Левицький, уповноважений з питань преси і пропаганди уряду ЗУНР в екзилі, відвідавши посольство, відзначив недоцільність його існування. Він наголошував, що “посольство в Берліні непотрібне, супроти того, що Берлін в даній хвилі не може мати впливу на вирішення справи ЗУНР і, окрім того,

потребує значних фінансових витрат”. На його думку, посольство “під ніяким взглядом з своїх завдань не вив’язується”²⁶. Фактично, не почавши своєї діяльності, посольство було зліквідоване.

Як вже зазначалося, наприкінці грудня 1918 р. розпочалися двосторонні контакти Угорщини із ЗУНР. Окрему проблему в стосунках між двома новоутвореними державами становило питання про приналежність Закарпатської України. Проголосивши Закарпаття складовою територією ЗУНР, Українська Національна рада не мала сил для утримання там своєї влади і мусила миритися з його окупацією угорськими військами. В той же час Будапешт, не задовольняючись фактичним володінням Закарпатською Україною, прагнув офіційної юридичної відмови уряду ЗУНР на свою користь. На зустрічі обох президентів М.Карої та Є.Петрушевича у Будапешті, останній обіцяв, що Галичина не буде реалізовувати силою своїх претензій на Закарпаття, приналежність якого буде вирішувати плебісцит під нейтральним доглядом і мирна конференція. На окупацію Закарпаття угорськими військами уряд ЗУНР обмежився лише нотою протесту²⁷.

Незважаючи на спірне територіальне питання між ЗУНР і Угорщиною, угорські урядові кола підтримували із Західноукраїнською Народною республікою напівофіційні стосунки вже з часу її утворення. В ході вищезгаданої зустрічі президентів двох республік сотник Ярослав Біберович, призначений Українською Національною радою заснувати у Будапешті збірну станицю для українських військовополонених, одержав від Є.Петрушевича повноваження заступати політично галицький уряд в Угорщині²⁸.

Серйозною перешкодою в роботі місії став конфлікт між М.Галаганом і Я.Біберовичем. На початку травня 1919 р. останній дістав від Голови Української Національної ради ЗО УНР спеціальне уповноваження про відділення від місії УНР і переїхав до окремого помешкання. “Мені абсолютно невідомо, на яких підставах має існувати представництво унітарної ніби держави, – доповідав у міністерство закордонних справ УНР М.Галаган, – яке з мого погляду являється не корисним для державно-національного відродження і закріплення самої ідеї нашої держави; викликає велике здивування серед різних політичних кіл і ставить нас в фальшиве положення”²⁹.

Поступово відносини між обома українськими представництвами в Угорщині набирали все більшої гостроти і в жовтні М.Галаган і Я.Біберович обмінялись різкими листами стосовно прав на представництво українських інтересів у Будапешті, формальних назв тощо. З 1 січня 1920 р. угорський уряд перестав визнавати представництво ЗО УНР і заявив, що жодних українських дипломатичних представництв, крім дипломатичної місії УНР, він не визнаватиме³⁰. Зрештою дипломатичне представництво Західноукраїнської Облaсті УНР в Угорщині 31 грудня 1920 р. було лік-

відоване³¹. Не останню роль в цьому відіграло скрутне становище уряду ЗО УНР, який тривалий час свого існування перебував в еміграції.

В грудні 1918 р. ЗУНР зав'язала дипломатичні зв'язки з Чехословаччиною. Репрезентувати українські інтереси у Празі призначили С.Смаль-Стоцького, у 1920 р. – Є.Левицького. ЧСР, у свою чергу, відрядила дипломатичного представника до Станіслава. Стосунки із Західноукраїнською республікою, з огляду на чехословацько-польські суперечності, відігравали важливу роль у зовнішній політиці Чехословаччини. У квітні 1919 р. між ЗУНР та ЧСР було укладено торговельну угоду, за якою Чехословаччина за надання промислових товарів й зброї отримувала нафту, що видобувалась у м.Бориславі³². Під тиском Польщі, яка намагалась не допустити зближення ЗУНР і ЧСР, остання змушена була фактично припинити свою дипломатичну активність і тісні зв'язки з керівними колами Східної Галичини. Після візиту до Праги С.Витвицький – уповноважений із закордонних справ Диктатора ЗУНР, на засіданні західноукраїнського уряду – колегії уповноважених, 23 жовтня 1920 р. наголошував, що “уряд чеський, а зокрема Е.Бенеш, в якій-небудь акції прихильній нам мусить бути дуже обережний, бо дипломатія польська використовує які-небудь його кроки. Це тим більше, що з нашої сторони були деякі неосторожні кроки”³³.

В цей час ЧСР стала притулком для багатьох біженців зі Східної Галичини і Наддніпрянщини (понад 20 тис. чол.). В травні 1919 р. деякі частини Української галицької армії під тиском поляків перейшли Карпати і були інтерновані в таборах у Німецькому Яблонному, Ліберці, а згодом у Йозефові, де формувались українські частини. Про виїзд генерала В.Курмановича з метою формування таких частин стало відомо в польських дипломатичних колах, які зажадали пояснень від уряду ЧСР, підозрюючи організацію спільної чехословацько-української акції проти Польщі³⁴.

Перебуваючи у Празі, С.Витвицький передав президентові Т.Масаріку і міністру закордонних справ Е.Бенешу звернення, в якому обґрунтовувались засади майбутнього союзу між Східною Галичиною і ЧСР, до якого мали прилучитися Україна, Білорусь, Литва і Естонія, що створило б бар'єр між Польщею і Чехословаччиною. “Іменем свого уряду, – наголошувалось у зверненні, – прошу Ваше Високе правительство про інтервенцію в державах Антанги, щоб вона в найкоротшій часі вирішила східно-галицьке питання шляхом уконституювання із Східної Галичини самостійної держави. Тільки таке рішення встигне між іншим спричинитися до скорого замирення Сходу Європи”³⁵.

Все це не лише створювало штучні труднощі дипломатичним представникам, зводило нанівець зусилля місій, але й дискредитувало як провід Директорії, так і диктатора Є.Петрушевича. Зокрема, існування двох

українських посольств у Відні витлумачувалося “як відсутність одної волі, одної влади і присутність роз’єднаних інтересів”³⁶. Зрештою, через цю нескоординованість страждали українці, що потребували допомоги дипломатів: візування паспортів проходило з певними труднощами, оскільки існування двох дипломатичних представництв приводило до плутанини. Подекуди діяло по дві закупівельні комісії (УНР і ЗУНР), які проводили переговори про постачання зброї та амуніції для армії і не могли чітко визначити свої повноваження і т.д.

На відміну від інших країн Європи, де українські дипломатичні місії УНР і ЗУНР не могли знайти спільної мови і інтригували одна проти одної, українські представництва в ЧСР дуже швидко об’єднались навколо Українського клубу, який було засновано 19 серпня 1919 р. Він став справжнім українським центром у Празі. Головою клубу був професор С.Смаль-Стоцький (голова місії ЗУНР), заступником – письменник В.Королів (Старий) – аташе місії УНР, а секретарем – А.Вітошинський (секретар місії ЗУНР)³⁷. До його складу входили не лише українці, а й чехи. Клуб, насамперед, заснував курси чеської мови для українців та української мови для чехів, а також хор. Впродовж півроку були засновані у Празі школа української мови для чехів, влаштувалися лекції, літературно-мистецькі вечори, інші видовищні заходи. Для надання матеріальної і моральної допомоги українським емігрантам при клубі було засновано добротину жіночу громаду, яка проводила свої заходи спільно з чеською інтелігенцією³⁸.

Отже, після проголошення акту злуки українських земель фактичного об’єднання не відбулося. На практиці обидва уряди продовжували свою дипломатичну діяльність нарізно, часто діючи у протилежних політичних напрямках, підриваючи саму ідею соборності, що завдавало суттєвої шкоди іміджу України на міжнародній арені.

Примітки:

1. Мазепа І. Україна в огні і бурі революції 1917–1921: В 3-х т. – Прага, 1942. – С.218.
2. Там же.
3. Яблонський В. Від влади п’ятьох до диктатури одного. – К., 2001. – С.41.
4. Там же. – С.42-43.
5. Дутка В. Спомини з торговельної місії до Австрії, Чехословаччини і Угорщини в 1919 р. // Червона калина. – С.170-171.
6. Павлюк О. Зовнішня політика ЗУНР // Київська Старовина. – 1997. – №3/4. – С.123-124.
7. Капелюшний В. Здобута і втрачена незалежність: Історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917–1921 рр.). – К., 2003. – С.185.
8. Верига В. Визвольні змагання в Україні, 1914–1923 рр.: В 2-х т. – Т.І. – Львів, 1998. – С.466.

9. Рудницький М. Париж 1919: Преважке становище української делегації на Мирову Конференцію // Червона Калина. – Львів, 1939. – С.125.

10. Цегельський Л. Від легенди до правди. – Філадельфія, Нью-Йорк, 1960.

11. Там же. – С.232-233.

12. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВОУ). – Ф.3696. – Оп.1. – Спр.404. – Арк.68.

13. Там же.

14. Українська газета. – 1919. – 24 липня.

15. ЦДАВОУ. – Ф.3695. – Оп.1. – Спр.196. – Арк.16.

16. Там же. – Ф.1065. – Оп.1. – Спр.14. – Арк.169зв.

17. Там же. – Спр.16. – Арк.15.

18. Верига В. Визвольні змагання в Україні, 1914–1923 рр.: В 2-х т. – Львів, 1998. – Т.1. – С.465-466.

19. Шанковський Л. Українська армія у боротьбі за державність. – Мюнхен, 1958. – С.118.

20. Омелянович-Павленко М. Українсько-польська війна 1918–1919. – Прага, 1929. – С.44.

21. Верига В. Назв. праця. – С.462.

22. ЦДАВОУ. – Ф.3696. – Оп.1. – Спр.19. – Арк.41; Галайчук Б. Дипломатія // Енциклопедія українознавства: Словникова частина. – Т.2. – Париж, Нью-Йорк, 1955. – Арк.513.

23. ЦДАВОУ. – Ф.3696. – Оп.1. – Спр.24. – Арк.22.

24. Там же. – Спр.19. – Арк.42.

25. Там же. – Арк.41.

26. Центральний державний історичний архів у м.Львові (далі – ЦДАІЛ). – Ф.359. – Оп.1. – Спр.370. – Арк.17.

27. Павлюк О. ЗУНР і політика Угорщини // Україна в минулому. – Вип.7. – К., Львів, 1995. – С.33-34.

28. Там же. – С.35-36.

29. ЦДАВОУ. – Ф.3518. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.8, 20.

30. Там же. – Ф.3696. – Оп.1. – Спр.19. – Арк.17.

31. Павлюк О. ЗУНР і політика Угорщини // Україна в минулому. – Вип.7. – К., Львів, 1995. – С.40.

32. Віднянський С.В. Політика чехословацького уряду щодо української еміграції в міжвоєнний період // Міжнародні зв'язки України: Наукові пошуки і знахідки. – Вип.3. – К., 1993. – С.44.

33. ЦДАІЛ. – Ф.359. – Оп.1. – Спр.370. – Арк.20зв.

34. Віднянський В.С. Т.Масарик про Україну і українців // Міжнародні зв'язки України: Наукові пошуки і знахідки. – Вип.4. – К., 1993. – С.134.

35. ЦДАІЛ. – Ф.581. – Оп.1. – Спр.115. – Арк.6.

36. ЦДАВОУ. – Ф.3696. – Оп.1. – Спр.19. – Арк.42.

37. *Робітнича газета*. – 1919. – 14 вересня.

38. Наріжний С. Українська еміграція: Культурна праця української еміграції, 1919–1939. – К., 1999. – С.72-73.

Резюме

В статті розкриваються особливості української дипломатії після провозглашення Акта Об'єднання УНР и ЗУНР. Делается вывод, что после провозглашения Акта фактического объединения не наступило, правительства продолжали действовать часто в противоположных политических направлениях.

Ключевые слова: международные представители, украинские делегации, политическое объединение, дипломатический уровень.

Одержано 30 вересня 2009 р.

УДК 94(477)“1944-1953”

С.М.Василенко

ПОВОЄННІ РЕПРЕСІЇ ПРОТИ ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ В УКРАЇНІ (1944–1953 рр.)

Стаття присвячена темі репресій проти єврейського населення у повоєнний період. На підставі раніше опублікованих джерел та архівних даних висвітлюються різні форми та методи політичного переслідування євреїв в Україні.

Ключові слова: репресії, антисемітизм, космополітизм, націоналізм.

Важливим завданням сучасної історичної науки є дослідження масових репресій, які запровадив тоталітарний режим проти різних категорій населення, зокрема євреїв. Ці питання висвітлюються в працях українських істориків В.Даниленка, Ю.Данилюка, В.Нікольського, В.Пристайко, О.Пшеннікова, Ю.Шаповала, М.Шитюка¹, сучасних російських істориків М.Бугая, Я.Етінгера, Ж.Медведева, Л.Полякова, Г.Костирченко². Викликають певний інтерес дослідження єврейських учених, які працюють в Україні, зокрема М.Феллера, Л.Фінберга, В.Хітерера, І.Левітаса, М.Міцеля³. Серед зарубіжних дослідників слід відзначити Л.Люкса, який вважає розвиток державної юдофобії в СРСР ідеологією, запозиченою в нацистів третього рейху⁴.

Війна завдала величезної шкоди економіці України, позначилася багатомільйонними людськими втратами. Постраждали всі народи, які проживали на території республіки. Великого горя і бідувань зазнали й українські євреї.

Перевтілення СРСР із країни, яка карала за будь-які вияви антисемітизму, в одного з головних ініціаторів боротьби проти “космополітизму” та сіонізму, спричинило і повоєнні репресії проти євреїв України. При цьому широко використовувалися випробувані в минулому методи інтриг, залякування, шантажу, доносів, підкупів, пліток, брехні та ін.

У 1944 році в Україні почали наростати антисемітські настрої. 4 вересня 1945 р. у Києві стався єврейський погром. Його причина – вбивство старшим лейтенантом МДБ Д.Розенштейном двох солдатів, які у нетверезому стані знущались над ним. За вироком військового трибуналу військ НКВС Українського округу від 1 жовтня 1945 р. Розенштейна розстріляли, а похорони загиблих солдат перетворились в антисемітську демонстрацію, яка згодом переросла у погром. Лише за один день завдано тілесних пошкоджень близько 100 євреям, 36 відправлено в лікарню, де п'ятеро в той же день померло⁵.

Становище євреїв погіршилося після проголошення держави Ізраїль. У 1947 р. почалася кампанія боротьби з “космополітами”, яка зачепила й інтелігенцію єврейського походження. Колишній заступник міністра державної безпеки М.Рюмін визнавав, що з кінця 1947 р. у роботі його відомства “почала виразно виявлятися тенденція розглядати осіб єврейської національності як потенційних ворогів радянської держави”⁶.

Офіційно державний антисемітизм набув чітко спрямованих форм з ліквідацією у 1948 р. Єврейського антифашистського комітету (далі – ЄАК) як центру “антирадянської” пропаганди. Євреїв звинуватили у буржуазному націоналізмі, шпигунстві на користь іноземних розвідок, просіоністських симпатіях, низькопоклонству перед Заходом. За допомогою боротьби проти “космополітів” у черговий раз формувався образ “внутрішнього ворога”, складова з підсистем страху, без якої не могла існувати комуністична система. Л.Каганович, який очолював ЦК КП(б)У, хоча і був євреєм, постійно проводив активні протиеврейські дії.

Після ухвалення постанови ЦК ВКП(б) “Про буржуазно-естетські перекручення у театральній критиці” та опублікування в “Правді” розгромної статі “До кінця викрити космополітів-антипатріотів”⁷ ще більш посилювався напад на літераторів єврейського походження (О.Борщагівський, А.Гозенпуд, Л.Санов-Смульсон, І.Стебун, Є.Адельгейм, Є.Мартич-Фінкльштейн). Тепер вже “викриття” супроводжувалося обвинуваченнями у просіоністських симпатіях, єврейському буржуазному націоналізмі, пропаганді

буржуазного способу життя. Причому огульній нищівній критиці піддавалися літератори, діячі науки і культури.

Поняття “космополіт” поступово перетворювалось на синонім слова “еврей”. Обвинувачених у космополітизмі звільняли з роботи, засуджували, висилали у віддалені райони СРСР, при цьому вказувалося на єврейський націоналізм (сіонізм) і шпигунство на користь іноземних розвідок.

На посилення репресивної політики проти євреїв вплинуло вбивство 13 січня 1948 р. відомого актора, голови ЄАК Соломона Міхоєлса (факт вбивства його у 1953 р. підтвердив Лаврентій Берія). 20 листопада 1948 р. політбюро ЦК ВКП(б) прийняло рішення терміново розпустити ЄАК, а його членів наприкінці 1948–1949 рр. заарештували. Сталінська антиєврейська кампанія до цього часу досягла небувалих розмірів.

В зв’язку зі справою ЄАК були заарештовані у звинуваченні в шпигунстві та “антирадянській єврейській націоналістичній діяльності” ряд осіб єврейської національності – усього 110 чоловік. З них засуджені до розстрілу 10 чоловік, до 25 років ув’язнення – 20, до 20 – 3, до 15 – 11, до 10 – 50⁸.

3 липня 1948 р. на засіданні секретаріату ЦК ВКП(б) під головуванням Георгія Маленкова ухвалено рішення про розпуск Спілки єврейських письменників у Києві, про закриття альманаху “Дер Штерн” (“Зірка”). Через декілька днів дане рішення було підтверджено на засіданні політбюро ЦК ВКП(б)⁹.

13 січні 1949 р. заарештовано члена-кореспондента Академії наук УРСР, доктора філологічних наук, відомого лінгвіста та автора понад 100 праць Іллю (Еліе) Співака, який очолював Кабінет із вивчення єврейської мови та літератури при Академії Наук УРСР, який влада вважала центром “єврейського націоналізму”. Співака звинуватили у націоналізмі та шпигунстві. Той факт, що співробітники писали праці на ідиш, оцінювався як вияв єврейського націоналізму¹⁰. Після допитів, не витримавши фізичних знущань, 4 квітня 1949 р. Співак помер у тюрмі.

Також заарештовано завідувача літературного відділу Кабінету Юхи́ма Лойцкера та співробітників Б.Вайсмана, М.Берегівського, М.Майданського, А.Веледницького, І.Спектора, Р.Лернера, Х.Кін-Шаргородського та ін. Репресовано членів ЄАК Д.Волкенштейна, Н.Забара, Х.Табачникова, І.Фалікмана, Ш.Чернявського, Д.Хайкіна, Я.Бородянского та ін.¹¹.

Показовою є доля Героя Радянського Союзу Аркадія Левита, ім’я якого безжалісно викреслено з літопису Великої Вітчизняної війни. Він, отримавши звання Героя за форсування Дніпра, був важко поранений і став інвалідом війни. По закінченні війни Аркадій Левіт працював викладачем школи-інтернату в м.Дніпропетровську. Під час боротьби з “космополітами” його, разом з групою викладачів школи-інтернату, засудили до

10 років ув'язнення “за розкрадання соціалістичної власності”. Дружина репресованого збрала 36 підписів відомих людей Дніпропетровська під клопотанням про звільнення, але її навіть не прийняли в обкомі партії¹².

На зламі 40–50-х років в УРСР відбулося закриття всіх єврейських навчальних, наукових, культурних закладів. Підставою для ліквідації, наприклад, єврейського театру в Чернівцях, заснованого в 1945 р., стало звинувачення його колективу в наявності елементів національної замкнутості. Однією з шкідливих вистав називалась вистава єврейського драматурга Пинчевського “Я живу”, в якій начебто були перебільшені “особливі страждання єврейського народу”¹³.

В січні 1951 р. у Львові складено список наукових працівників і студентів, які підлягали звільненню або відрахуванню з навчальних закладів. Йшлося про євреїв Є.Бермана, Д.Левицького, С.Гофмана, Д.Бейліса, Р.Бродського, В.Бродську, В.Кутика, І Писаренка, Рабиновича, Л.Грінцвайга, Файнінга. Більшість з них звинувачено у перебуванні на окупованій території, а також в антирадянських висловлюваннях або у зловживанні посадовим становищем¹⁴.

Черговим сигналом до початку “цілеспрямованих і систематичних антиєврейських кадрових чисток” послужила постанова Політбюро від 21.06.1950 р. “Про заходи щодо усунення недоліків у справі підбору та виховання кадрів у зв'язку з великими помилками, розкритими в роботі з кадрами в міністерстві автомобільної та тракторної промисловості”, яку розіслали до всіх низових партійних органів, міністерств і відомств. МДБ СРСР сфабрикувало низку міфічних справ сіоністських організацій, що нібито діяли у всіх регіонах України. По них проходили, зокрема, викладач ЛДУ ім. І.Франка А.Зусманович і член Львівської обласної колегії адвокатів Л.Іделович, засуджені, відповідно, у 1948 і 1949 рр.¹⁵.

Київський обласний суд 18–19 червня 1952 р. засудив дві групи єврейських “націоналістів” на термін від 3 до 25 років. Їхня вина полягала в оцінці національної політики КП(б)У в націоналістичному і контрреволюційному дусі, вихвалянні держави Ізраїль¹⁶.

Групу єврейських письменників репресовано в місті Одеса: Х.Вайнермана, І Друкера, Н.Лур'є. Вони були заарештовані в березні-травні 1950 р. В інформації МДБ УРСР до МДБ СРСР про їх арешт вказано, що вони спочатку брали активну участь в організації націоналістичних зібрань, виступали зі своїми творами в націоналістичному дусі та всіляко пропагували американську буржуазну літературу, звинувачували радянське керівництво у “державному ангисемітизмі”¹⁷. Разом з ними за участь в “націоналістичному угрупованні” заарештовано І.Мінделя – директора Одеської середньої школи робітничої молоді, Х.Ташлицького – викладача фізики

цієї школи, З.Мерхера – викладача Одеського ремісничо-архітектурно-художнього училища, С.Алека – представника артлі імені 3-ї п'ятирічки, І.П'ясецького – завідувача клубу, та А.Губермана – письменника, колишнього голову Одеського відділення спілки радянських письменників¹⁸.

З 11 по 18 липня 1952 р. в Москві розпочинається антисемітський судовий процес “Кримська справа”. У цій справі в Києві заарештували поета Давида Гофштейна, комуніста з 1942 року, члена президії спілки радянських письменників України. Його звинуватили у передачі американцям шпигунських таємних матеріалів про евакуацію промислових підприємств з Заходу на Схід, становище евакуйованого єврейського населення, газопровід у місті Києві та інше. Всі, хто проходив по цій справі, були також звинувачені в заколоті з метою відокремити Крим від Росії та створити на його території державу – “ідейний оплот сіонізму і військову базу світового імперіалізму”¹⁹.

12 серпня 1952 р. в підвалах Луб'янки пострілами в потилицю вбиті видатні діячі єврейської та світової культури, засуджені у справі ЄАК. Серед них був поет з Черкащини Іцик Фефер, якого заарештували в 1948 році разом з іншими членами комітету. Його донька, Дора Фефер, згадує: “Цю ніч не забути ніколи... Виходячи, тато сказав: “Рідна моя! Пам'ятай – я ні в чому не винен перед тобою і Батьківщиною, людьми”²⁰. Слідство продовжувалось більше трьох років, велось з використанням тортур. “Я отримував на протязі місяця (січень-лютий 1949 р.) приблизно за добу 80–100 ударів, а разом, я отримав близько 2 тис. ударів”, – показував на процесі Шимелювич, колишній головний лікар Боткінської лікарні²¹.

Витерпіти таке фізичне і моральне насилля було неможливо і практично всі репресовані підписали складені завчасно слідчими, сфабриковані звинувачення. Зазнали репресій дружина і донька Іцика Фефера. Така ж доля спіткала і видатного поета Л.М.Квітку, який тривалий час жив і працював в Україні. В останньому слові він заявив: “Я не зрадив Батьківщині і жодного з п'яти пред'явлених мені звинувачень не визнаю...”²².

У повоєнний час заарештовано майже всіх письменників, які писали на ідиш. Більшість з них – учасники Великої Вітчизняної війни.

В 1953 р. розпочинається “справа лікарів”, головним обвинуваченим якої був головний терапевт Червоної армії М.Вовсі, двоюрідний брат Міхеелса. 13 січня 1953 р. газета “Правда” опублікувала статтю під заголовком “Підлі шпигуни та вбивці під маскою професорів-лікарів”, автором якої, за словами М.Хрущова, був сам Йосип Сталін²³.

В СРСР набуває посилення обертів дика антиєврейська кампанія. Розпочинається нова хвиля масових арештів.

Про жорстокі методи ведення слідства повідав пізніше на своєму допиті

колишній міністр державної безпеки СРСР В.С.Абакумов, який підтвердив, що дозволяв бити заарештованих. Його і першого заступника Огольцова в ЦК ВКП(б) неодноразово попереджували, що апарат органів держбезпеки повинен не боятись використовувати фізичний вплив до шпигунів та інших державних злочинців, якщо цього вимагають обставини²⁴.

Наприкінці лютого 1953 р. фабрикація “справи лікарів” велась досить мляво, а після смерті І.Сталіна 5 березня 1953 р. її повністю припинено. 3 квітня 1953 року Президія ЦК КПРС прийняла ухвалу, згідно з якою всіх лікарів було звільнено та реабілітовано.

Всього у 1945–1953 рр. до органів держбезпеки УРСР потрапило 1234 осіб єврейської національності²⁵.

Як наслідок, політика державного антисемітизму в СРСР призвела до спроби євреїв пристосуватися до існуючої дійсності шляхом асиміляції.

Так, за офіційними відомостями 82% чоловіків і 74% жінок єврейської національності в Україні перебували в змішаних шлюбах²⁶.

Таким чином, національна спрямованість політичних репресій у повоєнні роки була пов’язана з реалізацією планів вищих органів влади СРСР із денационалізації та тотальної радянзації всього населення України. Розгорнута кампанія боротьби проти “безрідного космополітизму”, “низькопоклонства перед Заходом” відразу ж набула антисемітського політичного забарвлення. Після утворення суверенної держави Ізраїль, потенційного ворога з табору світового імперіалізму, був запущений антиєврейський терористичний механізм форсованої насильницької асиміляції. Знищивши кращу частину єврейської інтелігенції, сталінський режим на початку 50-х років фактично припинив усякий вияв організованого єврейського життя в Україні.

Примітки:

1. Даниленко В. Єврейське питання // Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст. Історичні нариси / Відповід. ред. В.А.Смолій. – К.: Наукова думка, 2002. – С. 724-744; Данилюк Ю. Антиєврейські кампанії в Україні на початку 50-х рр. // Єврейська історія і культура: Матеріали конференції (Київ, 8-9 грудня 1994 р.). – К.: Асоціація юдаїки, 1995. – С. 61-62; Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження: Монографія. – Донецьк: Вид-во Донецького національного ун-ту, 2003. – 595 с.; Справа Єврейського антифашистського комітету. В. Пристайко, О. Пшенинников, Ю. Шаповал // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 1998. – №3-4 (8/9). – С. 7-20; Пристайко В., Шаповал Ю. Україна як об’єкт політичного терору (20-ті – поч. 50-х рр.) // Хроніка–2000. – 1998. – Вип. 27-28. – С. 404; Шаповал Ю.І. Україна 20–50-х років: Сторінки ненаписаної історії. – К., 1993. – 351 с.; Шутюк М.М. Масові репресії проти населення Півдня України в 20–50-ті роки ХХ ст. – К.: Тетра, 2000. – 533 с.

2. Бугай Н.Ф. 20–50-е годы: Переселення и депортация еврейского населения в СССР // Отечественная история. – 1993. – №4. – С. 175-185; Этингер Я. К сорокалетию “Дела врачей”

// Еврейская газета. – 1993. – №2(89). – С.6; №3(90). – С.3; №4(91). – С.3; №4(91). – С.3; №5(92). – С.3; *Медведев Ж.А.* Сталин и еврейская проблема: Новый анализ. – М.: ООО “Издательство АСТ”, 2004. – 253 с.; *Поляков Л.* История антисемитизма: Эпоха знаний / В.Лобанов. – М.: Лехаим; Иерусалим: Гешарим, 1998. – 448 с.; *Костырченко Г.* В плену у красного фараона: Политические преследования евреев в СССР в последнее сталинское десятилетие. – М.: Международные отношения, 1994. – 400 с.; *Костырченко Г.* Тайная политика Сталина: Власть и антисемитизм. – М.: Международные отношения, 2001. – 784 с.

3. *Феллер М.* Пошуки, спогади, роздуми єврея, який пам’ятає своїх дівів, про єврейсько-українські взаємини, особливо ж про нелюдське і людяне в них. – Дрогобич: Відродження, 1998. – 376 с.; *Хитерер В.* Документи по еврейской истории XVI–XX веков в киевских архивах. – К., М.: Институт иудаики – Мосты и культуры, 2001. – 219 с.; *Левимас І.* Був такий комітет // Еврейские вести. – 2002. – №15-16 (251-252). – С.9; *Мицель М.* Евреи Украины в 1943–1953 гг.: Очерки документированной истории. – К.: Дух і Літера, 2004. – 362 с.;

4. *Люкс Л.* Еврейский вопрос в политике Сталина // Вопросы истории. – 1999. – №7. – 92 с.

5. *Державний архів Львівської області* (далі – ДАЛО). – Ф.Р-3. – Оп.1. – Спр.441. – Арк.185.

6. *Яковлев А.* По мощам и елей. – М., 1995. – С.101.

7. *Поліщук В.* “Я теж народивсь, щоб мій час освітати». Нариси. Спогади. Документи. Історико-публіцистичне видання про політичні репресії 1917–1980 років. – Черкаси: Сіяч, 1999. – С.86.

8. *Этингер Я.* К соркалетию “Дела врачей” // Еврейская газета. – 1993. – №2 (89). – С.6.

9. *Аксенов Ю.С.* Послевоенный сталинизм: удар по интеллигенции. – С.84.

10. *Беренштейн О.* Еліс Співак: життя, творчість, доля. Сумна річниця // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 1998. – №3/4 (8/9). – С.26.

11. *Державний архів Служби Безпеки України.* – Ф.6. – Спр.32347. – Т.2. – Арк.203.

12. *Пілат І.* Пам’ятай // Лехаїм. – 1999. – №6 (86). – С.20.

13. *Державний архів Служби Безпеки України.* – Ф.6. – Спр.32347. – Т.2. – Арк.46.

14. *Рябошапко Л.І.* Правове становище національних меншин в Україні (1917–2000): Дис. докт. юрид. наук: 12.00.01 / Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. – Харків, 2002. – С.128.

15. *Данилюк Ю.* Антиєврейські кампанії в Україні на початку 50-х рр. // Єврейська історія і культура. Матеріали конференції (Київ, 8-9 грудня 1994 р.). – К.: Асоціація юдаїки, 1995. – С.61-62.

16. Чорна книга України. Збірник документів, архівів, матеріалів, листів, доповідей, статей, досліджень, есе / Упор., ред. Ф.Зубанича. – К.: Просвіта, 1998. – С.784.

17. Інформація МДБ УРСР до МДБ СРСР про арешт групи єврейських письменників в Одеській області // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1998. – №3/4(8/9). – С.73.

18. *Там же.* – С.81.

19. *Державний архів Служби Безпеки України.* – Ф.6. – Спр.32347. – Т.2. – Арк.6.

20. *Поліщук В.* “Я теж народивсь, щоб мій час освітати». Нариси. Спогади. Документи.

Історико-публіцистичне видання про політичні репресії 1917–1980 років. – Черкаси: Сіяч, 1999. – С.84.

21. Малиновський В. Последний Сталинский расстрел // Вестник. – 1999. – №2 (209). – С.1.
22. Гейзер М. Влюбленный в жизнь // Литературно-публицистический журнал. – 1999. – №8 (89). – С.39.
23. Этингер Я. К сорокалетию “Дела врачей” // Еврейская газета. – 1993. – №3(90). – С.8.
24. Там же. – С.5.
26. Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.). – С.373.

Summary

The article is devoted to the theme of repressions against the Jewish population in the post-war period. Different political forms and methods of persecution of the Jew in Ukrain are represented on the basis of the sources and archival fact which were published earlier.

Key words: *repressions, anti-semitism, cosmopolitanism, nationalism.*

Одержано 15 вересня 2009 р.

323.323.325: 328.132.

М.М.Ігнатенко

ПОЛІТИЧНА КОНЦЕПЦІЯ “ПРІОРИТЕТНОГО СОЦІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ СЕЛА” ТА СПРОБИ ЇЇ ВТІЛЕННЯ ПРЕЗИДЕНТОМ УКРАЇНИ Л.КРАВЧУКОМ

В статті автор аналізує зміст політичної концепції “пріоритетного соціального розвитку села” і спроби її втілення в життя Президентом України Л.Кравчуком.

Ключові слова: соціальний розвиток села, сільськогосподарські підприємства, агропромисловий комплекс, аграрна політика, сільські трудовітники.

Відомо, що Україна, проголосивши незалежність, не мала чітких стратегічних і тактичних орієнтирів розбудови сфер суспільного життя. Відповідно, не було зрозумілого бачення реальних кроків щодо переоблаштування сільського господарства, виведення з суцільної кризи українського села. Вітчизняні політики економічне становище країни в цілому,

і негаразди на селі зокрема, хотіли бачити через призму результатів попереднього комуністичного режиму, командно-адміністративної системи, і вважали, що без серйозних втрат неможливо перевести стару економічну систему на нові рейки. Ними було відкрито шляхи для дій, що виражалися формулою: “розрушимо до основ, а потім...”.

Деякі проблемні аспекти відродження сільського господарства України у перші роки незалежності досліджували В.Литвин, С.Падалка, М.Сахацький, Г.Запша, Г.Касьянов, Б.Кириченко. Цій же проблемі присвячено і багато архівних матеріалів (ЦДАВО України, фонд 5233 та інші).

Про кризу села майже не говорилось, а якщо і йшлося про неї, то переважно несміливо, надто обережно. Більш рішучіші в цьому були науковці, але до їхньої думки, за звичкою радянських часів, політики не бажали прислуховуватися. Найчастіше з радянських політичних програм брались політичні декларації типу “пріоритетного соціального розвитку села”, “відродження села” і автоматично переносились у новітні агрополітичні рішення. Характерною особливістю відзначалась розробка Закону “Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві Української РСР” від 17 жовтня 1990 р. За традицією лєвова частка зусиль політиків, науковців, представників громадськості йшла на ідеологічне обґрунтування доцільності цього документа. Верховна Рада України ухвалила його як політичний документ, де у звуженому вигляді тлумачилися поняття “пріоритетності розвитку села” та “соціальний розвиток”. При цьому проігноровано чимало цінних рекомендацій науковців. Відома економіст-аграрник Л.Шепотько для комісії Верховної Ради України підготувала кілька пропозицій, у яких ішлося про необхідність у тексті законопроекту засудити і дати політичну оцінку дискримінацій села і селянства, що мала місце в історичній ретроспективі (суцільну колективізацію, голодомори, укрупнення господарств і сіл, адміністративно-командні методи управління; нав’язування догматичного суспільного розуміння того, що селянство – консервативна сила і дрібнобуржуазна стихія; штучне збільшення чисельності міського населення за рахунок сільського). Крім того, пропонувала, аби в тексті було закріплено принципи збалансованого розвитку міста і села, багатофункціональності виробничої інфраструктури, збереження сіл тощо. Таким чином, науковець пропонувала головне: докорінно змінити на рівні держави підходи до розуміння місця і ролі села та селянства, усунути несправедливість, що зберігалась у розвитку міста і села. В радянський час селянин розглядався передусім “робочою машиною”, яка виконувала відведену функцію – виробити певну кількість продуктів, могла б забезпечити необхідний рівень продовольчого достатку в місті. А у

змісті гасла “відродження села” закладалася ідея “латання дірок” на селі за допомогою держави¹.

Звісно, що такі кардинальні зміни потребували сильної політичної волі, особливо від перших керівників держави. В Україні ж трапилось навпаки, коли державні лідери і ті, що утверджували себе у якості творців аграрної політики, не переймалися ефективним розв’язанням цих завдань, а переслідували найчастіше меркантильні та вузькопартійно-політичні цілі. Найголовнішим завданням вітчизняних можновладців було утримання влади. А ті завдання, що поставали перед ними, часто були неспівмірними з їхніми здібностями, знаннями, уміннями і волею².

Глибока кризова ситуація початку 90-х років ХХ ст. звела нанівець діяльність положень Закону “Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві України”. 1992 року розроблено кілька варіантів проекту Концепції агропромислового комплексу до 2005 року. Вони були схвалені органами виконавчої влади, приймалися Кабінетом міністрів України, обговорювались у постійних комісіях Верховної Ради України, але не набули законодавчого завершення. Практично не було чітко визначено напрямків перетворень. Їх основна мета підмінялась засобами їх реалізації.

У липні 1993 р. на Всеукраїнській нараді представників колективних сільськогосподарських підприємств ухвалено перший проект Програми реформування, стабілізації та розвитку агропромислового виробництва України до 1995 р., проте до подальшого її законодавчого прийняття справа не дійшла.

На початку 1990-х років держава занадто відмежувалась від розв’язання ключових соціальних проблем на селі. Частково в її полі зору перебували кількісні питання, зокрема зайнятість. Якісні ж процеси: проблема створення валового продукту в розрахунку на одного зайнятого у сільському господарстві, освітнього рівня та кваліфікації, демографічні зміни, співвідношення робочого і вільного часу працюючих практично глибоко не аналізувались і не пророблялись проекти щодо їх розв’язання.

Непоследовність перетворень багато в чому зумовлювалась і тим, що ініціатори їх більше уваги приділяли не концептуальним проблемам, а пошуку політичної волі для здійснення. Нерідко політичними силами зміни ініціювались у момент підготовки виборчих кампаній. Таким чином, мало місце прагнення загравати з сільським електоратом, вдаючись до спекуляції на почуттях селян (граючи на вікових почуттях до землі). Практично тому перші державні рішення 1990–1992 рр. із земельних питань (оголошення землі об’єктом реформи і її приватизації) були у більшій мірі деклараціями.

Політики постійно продовжували робити заяви такого плану: необхідно повернути борги селянам. Це робилось, аби у селян сформувати враження, що з'явилися такі собі захисники селян, проникнуті безкорисливим бажанням відновити історичну правду і справедливість та усунути ті невідповідності, що мали місце в період радянської влади. Безумовно, що на тлі занепаду умов життя на селі такі речі перебували на межі політичного цинізму.

Сільське господарство зазнало економічного занепаду. Свідченням цього було суттєве скорочення його ресурсного потенціалу. Водночас, попри ці негаразди, в цілому зберігалася масштабність вітчизняного виробництва. Запропоновані “зверху” владою зміни стали можливими в практиці реалізації завдяки пластичній та загалом позитивній реакції селянства. Такі економічні проблеми, як неефективність фінансово-кредитної системи; погіршення матеріально-технічного забезпечення; скорочення інвестування; диспаритет цін; нерозвинутість аграрного ринку стали можливими багато в чому через переважання в діях державних органів з реального наповнення гасла “пріоритетності сільського господарства” формалізмом та декларативністю.

Стагнація сільського господарства унеможливлювала соціальні зміни на селі. Ускладнилось перебування селян у сільському життєвому середовищі: духовне становлення протікало з неймовірними труднощами. Як наслідок, консервувався розвиток індивідуальної свідомості селянина як складової суспільної. Отже, без духовного зростання села і селянства неможливо було розвивати економічні інститути³.

14 січня 1992 р., виступаючи на українському телебаченні, Л.Кравчук, в черговий раз розмірковуючи про “дорогу, якою маємо іти” та про перехід до ринку як “непростої справи”, говорив про зрозумілі економічні критерії: необхідність проведення роздержавлення, демонополізацію, приватизацію, твердження власної кредитної, фінансової, банківської, грошової системи⁴. Очевидно, що глядачів у більшій мірі цікавили механізми реалізації цих завдань і особливо ті наслідки, що вони, можливо, матимуть для власного матеріального благополуччя. Глава держави назвав ситуацію, що складалась в економіці, “виходом із безвиході”⁵. Було очевидно, що у нього не було чіткого уявлення про те, що відбувалося і що потрібно робити насамперед. Через брак політичної волі і просто інтелектуальних напрацювань виконавчі структури Президента України відчували труднощі в теоретичному моделюванні системи національних пріоритетів України. Цими завданнями опікувався Національний інститут стратегічних досліджень при Президентові. У 1992 р. представлений ним на розгляд Ради нацбезпеки України матеріал “Національні інтереси

України та система їх пріоритетів” містив положення, що на практиці могли просто шкодити національним інтересам України. Зокрема, висувалась безапеляційна проблема на кшталт – “стратегічним напрямком для України може бути лише рух у бік Європи”. Практично цим закладалась у політичну стратегію мета – віддаленості від Росії. Пріоритетною економічною проблемою визначався соціальний захист громадян, побудова ж ринку бачилась як процес, що матиме своє завершення через певний часовий проміжок⁶.

На тлі катастрофічного економічного спаду, зубожіння громадян, справа підтримання політичного іміджу Президента потребувала величезних зусиль і часу з боку відповідних служб. Прямого і відкритого діалогу з суспільством у Л.Кравчука не склалося. Замість цього, гору брали намагання пояснити громадянам як постфактум те, що вже відбулося. Це робилось з єдиною метою – не допустити суспільного збурення. Він радив у прямому ефірі на радіо громадянам, які втратили заощадження в Держбанку СРСР, наявні на руках кошти класти в Український банк, що нібито вдвічі збільшив процентні ставки і може гарантувати їх захист; то закликав людей до терпіння, оскільки нібито “золотий дощ достатку не може пролитися на Україну вже на другий день незалежності”⁷.

Президент України, який стояв на чолі промислово-аграрних каст управлінців, що зосередились на інтенсивній експлуатації державної власності в особистих інтересах, не міг наважитись на радикальні заходи, так звану “шокову терапію”, через яку пройшла більшість країн, що переходили від централізованої економіки до ринкової. В Україні не виявилось ні авторів такого курсу, ні, тим паче, політиків, які б могли жертвувати собою. В 1991–1992 рр. економіка суттєво гальмувалась політичними засобами. Л.Кравчук залишався прибічником максимального збереження формального контролю над економікою, який надавав змогу перерозподілити державну власність. Створення юридичних передумов для ринкових реформ не узгоджувалось із реальним перебігом справ у економіці. Перший проект “Основ національної економічної політики України”, який 21 березня 1992 р. передав Л.Кравчук на розгляд Верховної Ради, включав у себе окремі фрагменти переходу до ринку, розширення адміністративного втручання держави в економічні процеси. Цей крок Президента можна назвати успішним, оскільки ним було покладено край вичікувальній економічній політиці та слідуванню заходам Росії⁸.

Модель майбутньої економічної політики Л.Кравчуком і його політичною командою бачилась передусім такою, що базується на ринкових засадах, але вони виступали за незмінність структури економіки. Коли 10 листопада 1992 р. на прес-конференції кореспондент агентства “Рейтер”

запитав Л.Кравчука: “Яка – польська чи китайська економічна модель – на нинішньому етапі розвитку України може бути найбільш сприятливою”, то він відповів: “вона буде українською, і ми маємо скористатися досвідом, що є у світі, враховуючи свої особливості, свою структуру”⁹. Отже, відстоювався примат радянської моделі витратної економіки.

В оточенні Президента України Л.Кравчука бракувало також і творців аграрної політики. В 1991–1992 рр. були створені певні політичні і нормативно-правові основи потенційно багатообіцяючої бази формування і практичного втілення реформ в усьому спектрі аграрних відносин. Водночас на політичному рівні вектор розвитку села був незадалим. Відкритими залишались питання: “Куди ідемо?”, “Як ідемо?”. Президент України у своїх багаточисельних заявах, виступах обмежувався загальними розмовами, прагнув переконати суспільство в об’єктивній необхідності змін на селі. У цій царині діяльності глави держави особливо повно проглядалось прагнення “зануритись у минуле”.

10 травня 1993 р. в інтерв’ю газеті “Голос України” Л.Кравчук, відповідаючи на закид політичних опонентів, що полягав у тім, що Україна нібито не туди йде, сказав таке: “Пригадую 80-і роки. Я тоді був одним із тих людей, які їздили в Полтаву, вивчали сільське господарство. В Полтавській області 100 тис. хат під стріхою, 35% шкіл, які підперті поліном... Що ж робили 70 років ці люди, які сьогодні кажуть: ми йдемо не туди, ми не так робимо. Хто заважав, скажімо, на такій багатій землі, з такими гарними людьми за 70 років не створити такого, щоб були дороги, школи, лікарні, багатство, як в інших країнах світу. Були острівки окремих господарств: маяки, які показували всім делегаціям, і от що таїв у собі колгоспний лад”¹⁰. Таке педалювання до спадку минулого не приносило Президентові України додаткових рейтингів. Виробленню чітких агрополітичних орієнтирів перешкоджало і втягування глави держави у боротьбу з політичними опонентами, особливо з вихідцями аграрного нобі. Показовою тут може бути свого роду політична розправа з О.Ткаченком, який зняв свою кандидатуру з президентських перегонів на користь Л.Кравчука, в обмін на домовленість про виконання його програми розвитку агропромислового комплексу та гарантію обіймання на весь строк президентства посади Міністра сільського господарства. В лютому 1992 р. на нараді аграріїв у Президента України Л.Кравчук різко негативно висловився у бік заяв лівих демагогів, у яких ішлося про збереження існуючого колгоспно-радгоспного ладу на селі. Учасники того засідання згадують, що тоді президент із прем’єром і учасники наради нібито знаходились на різних берегах річки і не хотіли чути один одного. Очевидно, Л.Кравчук розумів, що О.Ткаченко, маючи достатні політичні регалії, адміністра-

тивний досвід і, особливо, підтримку голів колгоспів і директорів радгоспів, міг очолити аграрну опозицію. В березні 1992 р. він був звільнений із посади міністра, а пізніше звинувачувався у розбазарюванні іноземного кредиту, що виділявся для асоціації “Земля і люди”¹¹. Можна стверджувати, що цими подіями у незалежній Україні започатковувався ганебний метод переслідування політичних опонентів силовими органами.

На початку 1990-х років в Україні перебували в досить слабкому стані управлінські структури (фактично повністю скопійовані з радянських).

Серйозним гальмом економічного розвитку була постійна боротьба між законодавчою і виконавчою владами, яка, з одного боку, вносила плутанину до процесу ухвалення важливих законодавчих актів у сфері економіки, а з другого – заважала їх реалізації на практиці. Л.Кравчук із перших днів свого президентства робив спроби стати над Верховною Радою, розглядаючи, очевидно, її лише як необхідне в суспільстві місце “публічної дискусії”. Уряд за радянською традицією при Президентові Л.Кравчуку розглядався як інституція, що не мала самостійного політичного значення і виконувала технічно-організаційні функції. Глава уряду традиційно виконував роль “цапа-відбувайла” і відповідав за поглиблення економічної кризи. В таких умовах В.Масолу і В.Фокіну працювати було непросто, постійно доводилось перебувати в “екстремальному режимі” та в обставинах усунення з посади. Тимчасовість на посаді ставала нормою діяльності міністрів та інших відповідальних представників виконавчої влади. Зміцнення президентської вертикалі влади за рахунок введення поста Представника президента та структур – місцевих адміністрацій – викликало перманентний конфлікт їх із місцевими Радами та відсувало на другий план економічні й соціальні проблеми. З призначенням главою уряду Л.Кучми практично відбулося загострення боротьби за владу в центрі. Л.Кравчук погодився на це призначення, очевидно, відчувши, що суспільство підійшло до межі, яку переступати не можна.

Враховувалось, імовірно, і посилення тиску “директорського корпусу”, який став заявляти про себе як вагома політична сила, спроможна диктувати умови. Л.Кучма став першим в історії незалежної України главою уряду, який одразу використав свою посаду для того, щоб побудувати власну політичну кар’єру. Урядова команда намагалась діяти з нестандартною безкомпромісністю, оприлюднила шокуючі для політиків і суспільства дані про стан вітчизняної економіки. Уряд, одержавши від Верховної Ради України додаткові повноваження, практично мав повноваження, що переважали президентські. Це не могло не породити протиріч між Президентом і прем’єром, які згодом і переросли в протистояння двох перших діячів держави.

Відчуваючи політичну ізоляцію, Л.Кравчук змушений був зробити непопулярний крок і оголосити сенсацію, яка полягала в тому, що Президент бере на себе безпосереднє керівництво урядом. Виступаючи 10 червня 1993 р. по Українському телебаченні, він зазначив, що “слід припинити розігрувати карту кризи Уряду”, “насправді йде боротьба за владу проти влади”, “об’єднуються сили, аби разом повалити діючу владу”, “підтримую пропозиції про те, щоб визначитись, прийняти відповідні закони і провести вибори, причому усіх гілок влади”¹².

Це була реакція глави держави на зрежисований політиками страйк шахтарів. Спроба Л.Кравчука встановити одноосібну владу провалилася.

Протягом 1993 р. про реформи на селі не йшлося. Президент, виступаючи у ЗМІ, на сесіях Верховної Ради, про село говорив лише у контексті нагальності розв’язання продовольчої проблеми, необхідності вчасного проведення весняно-польових робіт та уповільнення спаду загальних темпів виробництва.

Восени 1993 р. при збереженні кризи влади Президент не отримав повноважень, парламент був не в змозі досягти бажаного контролю над виконавчою владою. При цьому Президент, який фактично очолив уряд, самоусунувся від управлінської рутини, де-факто господарською діяльністю і переглядом декретів таки переймалась Верховна Рада¹³. Системна криза особливо негативні наслідки мала для села. Суспільство було доведено до відчаю. Ці обставини змусили Києво-Святошинську Раду народних депутатів Київської області 15 жовтня 1993 р. звернутись до Президента України і Голови Верховної Ради України із Зверненням такого змісту:

“Ми, депутати Києво-Святошинської районної Ради н/д, звертаємось до Вас, шановні Леоніде Макаровичу та Іване Степановичу!

На наших очах іде масове зубожіння абсолютної більшості населення, згортається матеріальне виробництво, розкручується маховик гіперінфляції.

Все це супроводжується розгулом злочинності, корупції, духовним розтлінням суспільства і, особливо, молоді.

Вірючи в те, що Ви, як найвищі керівники держави, бажаєте добра її громадянам, прагнете не допустити національної катастрофи, краху нашої державності, ми просимо розглянути деякі наші пропозиції.

1. Нинішня інфляція, на нашу думку, в значній мірі є наслідком штучного спекулятивно-біржового заниження курсу українського карбованця щодо інших валют.

Наведіть державний лад в ходінні долара, інших іноземних валют на території країни, встановіть реальний, а не ганебний курс карбованця до американського долара і російського рубля.

2. Не допустіть в Україні нового “демократичного” голодомору. Введіть державне регулювання цін на основні продукти харчування з урахуванням купівельної спроможності населення.

3. Зупиніть безумну витрату валюти на закупівлю дорогих автомобілів, лікєро-горілчаних напоїв, тютюнових виробів та інших товарів, що в достатній кількості випускаються в Україні.

4. Прийміть невідкладні заходи щодо захисту економічної безпеки України. Захистіть вітчизняних товаровиробників шляхом зменшення податкового прєсу.

5. Відновіть нормальну торговельну діяльність. Введіть жорстку систему відповідальності за спекуляцію продукцією державних підприємств.

6. Переговори щодо укладання економічних угод з іншими державами доручайте вести лише професіоналам, які без словесної тріскотні будуть розв’язувати питання на користь нашої держави.

Щиро віримо, що всі зусилля на реформування економіки і суспільних відносин в Україні направлені на забезпечення умов відродження національної держави і достойних умов життя її громадян”¹⁴.

Причини кризи кінця 1993 р. Л.Кравчук продовжував пояснювати рудиментами минулого. 10 грудня 1993 р., виступаючи перед дипломатами, він назвав їх такими: неефективна структура економіки, що склалась за часів СРСР; високий ступінь її мілітаризації і монополізації; розриви міжрегіональних зв’язків; зниження управління підприємствами державного сектора; затягування процесів роздержавлення і приватизації¹⁵. З виступу помітно, що глава держави перебував у відчаї, закликаючи до рішучих дій усіх гілок влади щодо пошуку засобів уникнення національної катастрофи.

Звертаючись наприкінці 1993 р. до Президента Узбекистану І.Карімова з проханням продовжити поставки бавовняного волокна для швейної промисловості України, Л.Кравчук написав йому такі слова: “Я з великим задоволенням прочитав Вашу книгу “Не побудувавши новий дім, не руйнують старого” і згідний із Вашим висновком про можливість переведу економіки на нові рейки лише при збереженні усталених економічних і політичних зв’язків”¹⁶. Очевидно, що політичній філософії Л.Кравчука бракувало східної мудрості. А тому, постійно шукаючи шляхи розвитку суспільства, він при нагоді не без інтересу охоче знайомився з мистецтвом політики.

На початку 1994 р. усі агрополітичні ініціативи, на кшталт необхідності переходу до ринку, надання пріоритетності соціально-економічному розвитку села, спрямовувались на удержання кредиту довіри до діючої влади та зміцнення політичної опори на майбутніх виборах. Л.Кравчук,

досягаючи політичного самоутвердження, при одночасному дистанціюванні від політики соціально-економічних перетворень, виявився в політичному і інтелектуальному вакуумі. За таких обставин ухвалювати виважені стратегічні державні рішення в інтересах народу було неможливо.

Отже, у перші роки після проголошення незалежності політичним керівництвом держави робились спроби реалізувати радянського зразка декларативну модель соціально-економічних змін на селі. Водночас загострення політичної й економічної кризи відсувала на другий план це завдання. Село невпинно потенційно деградувало, погіршувалось матеріальне самопочуття сільських трудівників.

Примітки:

1. ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.22. – Спр.1870-А. – Арк.2-3.
2. Касьянов Г. Україна 1999–2007: нариси новітньої історії. – К.: Наш час, 2008. – С.43.
3. Сахацький М.П., Запша Г.М. Проблемні аспекти відродження сільського господарства // Економіка АПК. – 2001. – №9. – С.34-36.
4. ЦДАВО України. – Ф.5233. – Оп.1. – Спр.22. – Арк.1-2.
5. Там же. – Арк.6.
6. Там же. – Спр.140. – Арк.15.
7. Там же. – Спр.22. – Арк.6.
8. ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.16. – Спр.4741. – Арк.209.
9. Там же. – Ф.5233. – Оп.1. – Спр.22. – Арк.77.
10. Там же. – Спр.288. – Арк.27.
11. Кириченко Б.Й. Присмерк у полудень: свідчення і роздуми. – К.: Преса України, 2002. – С.266.
12. ЦДАВО України. – Ф.5233. – Оп.1. – Спр.289. – Арк.1-2.
13. Литвин В. Україна: політика, політики, власть... – С.292.
14. ЦДАВО України. – Ф.5233. – Оп.1. – Спр.189. – Арк.182-183.
15. Там же. – Спр.232. – Арк.227.
16. Там же. – Спр.173. – Арк.98.

Резюме

В статье автор анализирует суть политической концепции “приоритетного социального развития села” и попытки её воплощения в жизнь Президентом Украины Л.Кравчуком.

Ключевые слова: социальное развитие села, сельскохозяйственные предприятия, агропромышленный комплекс, аграрная политика, сельские труженики.

Одержано 6 жовтня 2009 р.

АГРАРНА ПОЛІТИКА СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ: ЗАХІДНА ЧИ АЗІЙСЬКА МОДЕЛЬ?

У статті розглядаються особливості розв'язання земельного питання в сучасній Україні в контексті аналізу західної та азійської моделей аграрної політики.

Ключові слова: аграрна політика, аграрні відносини, земельний устрій, земельна реформа.

Необхідність дослідження аграрної політики сучасної Української держави зумовлена багатьма причинами. По-перше, проблема відродження і збереження села посідає чільне місце серед першочергових завдань нинішньої державної політики України. Щоб не втратити себе, свою незалежність, українцям потрібно зберегти село, яке, як це парадоксально не виглядає, не в лихоліття війни і не під гнітом чергової метрополії, а в мирних умовах становлення державної незалежності опинилося під загрозою тотального нищення. Напевне, становище жодного іншого сектора економіки України не є настільки плачевним, як аграрного. По-друге, актуальність цієї проблеми посилюється потребою здійснення соціально-філософського аналізу основних напрямів і механізмів новітньої аграрної політики, від якої залежить ефективність трансформаційних процесів у всіх сферах суспільного життя.

У вітчизняній історіографії спостерігається певне посилення інтересу дослідників до окремих аспектів аграрної політики сучасної України¹. Проте поза їхню увагою продовжує залишатися ряд проблем, пов'язаних із вибором стратегії трансформації сільськогосподарських підприємств за умов становлення ринкової економіки.

У даній розвідці поставлено за мету вивчити особливості земельної реформи, здійснюваної в Україні в роки незалежності, в контексті аналізу західної та азійської моделей аграрної політики.

Уся світова історія просякнута земельним питанням. Час від часу землі ставало мало, і суспільна напруга виливалась у війни, криваві та багаторічні. Когось виручали колоніальні землі, когось – відкриття Нового світу, комусь у пригоді ставав науково-технічний прогрес. Але навіть до межі ХХ століття земельні реформи та впорядкування земельних відносин збурювали Європу. Під час таких трансформацій наука і практика, навіть політика, виробили певні засади земельних відносин. У їхню основу покладено дві головні підвалини: приватна власність на землю та жорстке державне регулювання земельних відносин. Але до кожної з цих

підвалин є ще чимало важливих принципів і чинників, зумовлених природними, соціально-економічними, політичними та іншими відмінностями країн.

Вироблення обґрунтованих стратегічних напрямів аграрної політики неможливе без визначення місця країни в системі цивілізації. Як слушно зауважує Ю.Пахомов, у сучасному світі успіху досягають ті країни, які знайшли оптимальні форми поєднання власної традиційної соціокультурної системи з новітніми продуктивними досягненнями у науково-технологічній сфері². Для винайдення ефективної моделі соціально-економічного розвитку кожна країна має усвідомити власне соціокультурне підґрунтя.

Проте питання про цивілізаційну ідентичність в Україні залишається невирішеним, що виявляється в ігноруванні власного соціально-економічного досвіду господарювання. Сьогодні є всі підстави говорити про те, що в Козацькій державі, названій Європою *Patria Cosacorum*, зокрема в Новій Січі, існували вільні господарства фермерського типу, успішно розвивалися буржуазні відносини, і якби доля була прихильнішою до українців, то, можливо, серед шляхів розвитку світового сільського господарства, поряд із “пруським”, вчені сьогодні називали б “український”, а не “американський” шлях, позаяк фермерська форма господарювання на історичних українських землях виникла набагато раніше, ніж на американських³. Тут не можна не погодитися з твердженням Ю.Павленка, що в сучасних умовах “Україна здатна сприймати євроатлантичні досягнення більш органічно, ніж більшість країн світу”⁴.

До речі, деякі вчені, аналізуючи зміни в соціально-економічному розвитку сучасного українського села, роблять поспішні висновки про схожість української і американської моделі трансформації сільськогосподарських підприємств. Так, П.Гайдуцький вважає, начебто “в аграрному секторі економіки України утворилась перспективна система різномірних типів господарств, аналоги якої є хіба що в США, Канаді”⁵. Зрозуміло, певна зовнішня схожість між типами американських і українських господарств спостерігається. Проте дослідник чомусь не звертає уваги на їх основну відмінність: в американському аграрному секторі економіки переважають сімейні та приватні фермерські господарства, тому США, по суті, є фермерською державою, а Україна взяла курс на розвиток великих приватно-орендних підприємств і присадибних господарств. Трансформація земельних відносин в Україні дає підстави передбачити зміцнення тут, за певних умов, класу власників-латифундистів. При злитті економіки, бізнесу і політики, що спостерігається нині, держава може повторити не американський, а латино-американський чи азійський досвід реформування сільського господарства.

Причини, що призвели до такого стану, різні. З перших років незалежності реформування земельних відносин в Україні гальмувалося недосконалим земельним законодавством. Земельний кодекс, прийнятий 25 жовтня 2001 року, закріпив надані селянам права на земельні паї та присадибні ділянки, підтвердив право фермерів на володіння 100 гектарами земель загального користування⁶. Однак у цьому правовому документі були закладені суттєві суперечності. З одного боку, кодекс дозволяв продаж землі, а з другого, забороняв продавати земельні ділянки до 2005 року, себто відтермінував, а не вирішував найголовнішу юридичну проблему земельних відносин. За селянами закріплювалося право отримати кредит у банку під заставу земельної ділянки. Та що мав робити банк із землею боржника, якщо її не можна було продавати? Отже, Земельний кодекс не міг стати законом прямої дії. Він лише відкривав шлях для здійснення наступних етапів земельної реформи, формування класичних земельних відносин. Значна частина його статей мала “запрацювати” лише після прийняття низки додаткових законів – про землеустрій, державний земельний кадастр, оцінку землі, ринок землі тощо. Проте владні структури навмисно зволікали з підготовкою таких законів.

На думку окремих дослідників⁷, існуючі земельні відносини в незалежній Україні, побудовані на поєднанні влади і власності, повторюють загальновідому азійську модель. І з ними не можна не погодитись. Так, згідно з законами Хаммурапі (XVIII ст. до н.е.), земля знаходилася де-факто у власності держави, а де-юре – у власності царя та його підручних; на землі працювали підневільні селяни, а ренту (прибуток у землеробстві) привласнював панівний клас. Схожу картину, як це не дивно, можна спостерігати й у нас, ясна річ, з певними відмінностями. Так, у ст.36 вавилонського царя записано, що поле, сад і будинок редума, баїрума (підданих, що знаходяться на царській службі. – Авт.) не можуть бути проданими за срібло. “Якщо людина купить поле, садок або дім редума, баїрума або того, хто дає прибуток, то її табличку треба розбити, а також вона втрачає своє срібло. Поле, садок і дім повергаються господарям”⁸. У Земельному кодексі України (Перехідні положення) знаходимо схожий сюжет. Зокрема, у пункті 15 зазначається, що громадяни і юридичні особи, які мають у власності земельні ділянки для ведення селянського (фермерського) господарства та іншого товарного сільськогосподарського виробництва, а також громадяни України – власники земельних паїв, не мають права продавати або в інший спосіб відчужувати належні їм земельні наділи.

Певні роздуми викликає порівняння умов оренди землі. У 42 законі Хаммурапі читаємо: “Якщо людина орендує поле і не виростить на ньому хліб, то її треба викрити в тому, що вона не виконувала необхідної роботи

в полі, і вона повинна віддати господарю поля хліб, як її сусіди”⁹. В українському законодавстві також є відповідні норми щодо оренди землі, що правда, з примусово заниженим у десять разів рівнем орендної плати (1,5–2,0% від вартості землі, порівняно з 33–50% від урожаю в стародавньому Вавилоні). Крім того, в Україні, на відміну від Вавилонського царства, ніхто не відповідає за занедбані поля, катастрофічне зниження родючості землі. Ні для кого не є секретом, що підвищення продуктивності українських земель досягається переважно варварським цивілізаційним підходом, що означає технократичне, з поправкою сівозмін заради вигідної монокультури, використання новітніх знань та наукових досягнень без огляду на наслідки свого “господарювання”, що сприймається як справжня наруга над землею-годувальницею, якої вона не зазнавала споконвічно від своїх попередніх господарів¹⁰.

У Вавилоні до таких “господарів” ставилися значно вимогливіше. “Якщо вона (людина. – Авт.) не обробить поле і закине його, то вона повинна віддати господарю поля хліб, як її сусіди, а поле, яке вона закинула, повинна виорати, заборонувати і повернути господарю поля”¹¹, – зазначається в 43 законі Хаммурапі.

Варто зазначити, що азійські земельні відносини були запроваджені в наше життя з часів покріпачення українських селян і козаків Катериною II (хоча деякі автори безпідставно стверджують, начебто імператриця не закріпачувала, а “звільняла селян з кріпосництва”¹²). Колоніальний стан України ускладнювався процесом провінціалізації, що означав утрату національної самобутності й супроводжувався утвердженням авторитарного режиму з його найтипівшими рисами – позаекономічним примусом, ліквідацією структур самоврядування і національних традицій, у першу чергу – традиції вільного господарювання.

Тотальне нищення індивідуалістських рис українського селянства особливо посилювалося в роки більшовицької диктатури. Однак практика засвідчила, що природі землеробства, його ефективному розвитку відповідає лише те соціально-економічне середовище, яке не протистоїть свободі господарювання на землі, а створює і гарантує цю свободу. Будь-яке обмеження останньої, якими б високими цілями воно не пояснювалось, якими б політичними мотивами не обґрунтовувалося, порушує прямий зв’язок хлібороба з землею, означає підміну аграрних відносин їх сурогатами.

Повернення сільського населення до традиційних форм господарювання стало можливим завдяки розпаду комуністичної системи, на основі якої стали формуватися нові суспільні структури, зорієнтовані на зовнішні, насамперед, західні зразки організації сільськогосподарського виробництва. Причому для підприємливих українських селян важливими

були не технократичні, а соціальні орієнтири західної аграрної політики. І це зрозуміло. “Єдина свобода, яка справді заслуговує цієї назви, – підсумовував європейський досвід господарювання Дж. С. Мілля, – це свобода досягти свого добра власним способом, поки ми не відбираємо в інших людей їхнього добра й не перешкоджаємо їхнім зусиллям досягнути його...”¹³. У цьому сенсі основна функція земельної реформи була більш ніж зрозумілою: віддати (продати, здати в оренду) землю селянам і зробити їх економічно вільними. В результаті наша держава мала б 200–300 тис. фермерів, які, на думку фахівців, забезпечили б сільськогосподарськими продуктами не лише Україну.

Прикладів успішного реформування сільського господарства на таких засадах у світі є багато. Так, наприкінці Другої світової війни Японія і Південна Корея потрапили в зону окупації США і провели за напоумленням американців земельну реформу західного зразка. У цей же час Північна Корея здійснила трансформацію сільського господарства під егідою СРСР, за законами Сталіна – Хаммурапі. Результати проведених перетворень відомі: у перших двох країнах сільське господарство до сьогодні розвивається успішно, а в Північній Кореї – не може прогодувати власного народу.

Навіть Китай – тисячолітня твердиня азійського способу ведення сільського господарства – завдяки геніальній прозорливості Ден Сяопіна зумів поєднати азійський спосіб землекористування із західним і за короткий період радикально змінити ситуацію в аграрному секторі економіки. Залишивши землю у власності держави, уряд Китаю віддав її в довготривалу оренду із зобов’язанням селян продавати половину виробленої продукції за низькими цінами державі, а решту – на ринку. Водночас сільським жителям було дозволено займатися будь-якою підприємницькою діяльністю і утримувати шість-вісім найманих робітників. Підсумком цих заходів стало зростання виробництва сільськогосподарської продукції в півтора рази.

Повчальним може бути й негативний досвід реформування сільського господарства в африканських країнах (Конго, Ліберія, Нігерія, Кот-д’Івуар, С’ера-Леоне), у яких аграрні перетворення гальмуються у зв’язку з політичною нестабільністю. Причому здійснення радикальних земельних реформ тут стримує не корумпованість політичних лідерів, панівного класу, а корумпованість у поєднанні з конкуренцією еліт і кланів. Наприклад, у північній, західній і східній частинах Нігерії існують абсолютно різні уявлення, якою має бути країна, хто нею повинен управляти, які форми господарювання, землеустрою вважаються пріоритетними. Маса енергії витрачається на внутрішньо-елітну конкуренцію¹⁴. Ситуація видається знайомою і для нас. До речі, в Африці є лише одна країна з консо-

лідованою політичною елітою – Ботсвана. Її економічне зростання, починаючи з 1965 року, щорічно становить 6–8 відсотків¹⁵.

Як свідчить практика, мільйони мешканців сільської місцевості України, як і селяни Нігерії і Конго, сьогодні виштовхнуті на соціальне узбіччя суспільного розвитку, перетворюються в маргіналів, які, за незалежних від них обставин, не в змозі самореалізувати свій особистісний потенціал у продуктивній професійній діяльності. Як зазначає В.Рябченко, “номінально ставши власниками земельних паїв, українські селяни зразу ж потрапили в лапетах і лежата потужних механізмів відчуження їх від землі, на якій вони приречені бути вічними наймитами, а не стати її господарями”¹⁶.

Щоб докорінно змінити політику у відношенні до селян на краще, треба побачити причини, що породили плачевні наслідки, від яких потерпає українське село, а також з’ясувати, чий інтерес задовольняє проведення такої земельної псевдореформи. Відповідь очевидна: “реформу” замовив і реалізує панівний клас, що розжирів на земельній ренті, привласненому за безцінь народному майні, має намір захопити ще й землю і увіковічити азійський спосіб її використання для себе і своїх нащадків. Найнагальніші першочергові завдання майбутніх латифундистів такі: збагатитися через отримання у власність, купівлю-продаж землі без додаткових витрат на підвищення її родючості, а також за рахунок причетності до розподілу, перерозподілу, використання, обслуговування фінансових потоків і коштів, які спрямовуються з державного бюджету в аграрний сектор економіки; використовувати якомога дешевшу, по можливості дармову, робочу силу задля примноження свого багатства; уникати в будь-який спосіб невиробничих витрат, які не дають економічної вигоди; культивувати конформізм серед селян як запоруку полегшення управління ними; використовувати злиденне життя сільських жителів у маніпулюванні їхньою свідомістю тощо.

Характерно, що ці наміри добре відомі самим селянам. “Для порятунку села потрібні значні інвестиції, яких у держави немає, – зазначає фермер, голова асоціації фермерів Волині М.Собуцький. – Тому власники капіталів, навіть якщо вони є представниками зовсім іншої галузі й важко відрізняють кукурудзу від конюшини, беруться створювати нові величезні агрохолдинги, що охоплюють 2000–6000 га землі. Висловлюються побоювання, і не безпідставні, що це призведе до виникнення латифундій у тих, хто володіє великим капіталом. Намагаючись заспокоїти громадську думку, державні чиновники, які спішають продати те останнє, що в Україні ще не продано, – землю, завіряють, що ринковий обіг землі буде обмежений, як це робиться в розвинутих західних країнах. Але, на жаль, українська практика утво-

рення агрохолдингів суперечить елементарним стандартам. Головним мотивом їх власників є не внутрішня турбота про долю українського села і селянства, а прагнення заволодіти величезними масивами земель, ціна на які в перспективі буде дуже високою”¹⁷.

До речі, новітніми вітчизняними науковими дослідженнями та емпіричними прикладами так і не спростовано твердження О.Чаянова про те, що ідеальним апаратом сільськогосподарського виробництва є не велика латифундія й не індивідуальне селянське господарство, а сімейна ферма, новий тип господарської організації, в якому організаційний план розщеплений на низку ланок, кожна з яких організована в оптимальних розмірах¹⁸, що укрупнення, яке безумовно має місце у сільському господарстві, дає достатньо помітний ефект лише при переході від карликових господарств до таких, що можуть використовувати повністю основний складний реманент¹⁹.

Якщо ж навіть і погодитися з висновками деяких дослідників про економічні переваги великомасштабного виробництва над, скажімо, середніми фермами, то чи є ефективність і прибуток – ці стовпи ринкової економіки – справді такими важливими, щоб реформувати аграрне виробництво на засадах корпорацій та латифундій? Спочатку Європа, а нині вже й США однозначно стверджують – ні. На думку доктора економічних наук, незалежного експерта з аграрної політики Ю.Губені, для забезпечення глибокої перспективи розвитку сільських територій важливо зберегти не лише родинні ферми, але й частково – архаїчні способи виробництва²⁰. Принципово важливим є закріплення певної кількості землі за громадою. Це зумовлюється не лише потребами перспективного розвитку, але й певними специфічними функціями сільських поселень. Адже село – це ще й велика фабрика з формування людини, резерв людських ресурсів, берегиня національної культури.

Все це ставить ряд запитань до майбутньої організації ринку землі. Перше: “Чи обов’язково земля має знаходитися в приватній власності?”. Друге: “Як домогтися, щоб земля перебувала у власності тих, хто на ній працює?”. Третє: “Як обмежити надмірну концентрацію угідь?”. Четверте: “Хто і яким способом позбавляє всіх громадян, що народилися в Україні, їхнього конституційного права на землю?”. Це навіть не запитання, а конкретні проблеми, в яких є десятки відтінків.

У сучасних дискусіях проблеми ринкового обігу землі та права приватної власності на землю, як правило, взаємопов’язані. При цьому чітко простежуються дві крайні позиції – законодавче недопущення продажу землі й приватної власності на землю і безоглядна підтримка правового закріплення приватної власності на землю та її необмеженого продажу.

Річ у тім, що прибічники названих позицій тлумачать ринковий обіг землі як її вільну купівлю і продаж. З такою позицією не можна погодитись. Конституційна норма про особливий статус землі не дозволяє трактувати землю як звичайний товар. У всіх країнах земля вважається національним багатством, і суспільство не може допустити, щоб приватна особа розпоряджалася землею на свій розсуд. Держава в законодавчому порядку визначає, кому можна продавати землю, для яких цілей і в яких масштабах. Треба визнати: до цього ми поки що не готові, і в першу чергу – з огляду на низьку якість законотворення.

У різних країнах по-різному розв'язують земельне питання, виходячи з власного історичного досвіду, міжнародної практики та реальних потреб життя. Китай, наприклад, успішно розвиває сільське господарство на державній землі на основі довгострокової оренди. Ізраїль – на базі комун і фермерства при економічній свободі селян і відсутності латифундій. Це саме можна сказати про Нідерланди, де державна земля орендується фермерами. І не тому, що вона не продається. Можна купити за 50 тис. доларів один гектар ріллі, заплативши при цьому великий податок. Однак фермеру вигідніше заплатити 200 доларів у рік за оренду гектара землі й користуватися нею. Усе популярнішою стає довгострокова оренда землі в інших країнах Європи. Навіть у США орендні земельні відносини набирають обертів.

У кожній країні використовуються свої способи боротьби з латифундистами. Водночас у них є й дещо спільне: це – економічно вільний власник землі, господарюванню якого ефективно сприяє держава за допомогою кредитів, дотацій, преференцій, гарантій тощо.

В Україні ж усе навпаки: мільйони економічно невірних, кинутих напризволяще селян, що рахуються власниками земельних паїв, без кредитів, засобів виробництва, і сотні реальних, але ще не оформлених юридично латифундистів, які на правах оренди використовують за безцінь сотні тисяч гектарів угідь і чекають сприятливих умов, щоб ними заволодіти офіційно. Поки що їх не влаштує цивілізований ринок землі, за якого буде введено реальні обмеження на розміри земельних наділів, установиться коректна ціна на землю і запровадиться такий же економічно обґрунтований земельний податок. Тому вони й крутять земельну рулетку за своїм сценарієм. На боці покупців землі групуються зовсім не ті люди, на яких можна було б покластися у стратегічному розвитку села. Це переконливо показала у своїх дослідженнях професор О.Осташко. І склад, і мотивація ймовірних покупців землі не дозволяють сподіватися, що для них важливим є розвиток сільськогосподарського виробництва. Переважно мова йде про вигідне розміщення капіталу²¹.

Ю.Губені подає власну модель розвитку подій в українському селі в недалекому майбутньому. Ми запроваджуємо ринок землі і отримуємо такі ситуації в гіпотетичному селі: а) інвестори викупили основну частину земельних угідь; б) інвестори викупили лише частину земельних угідь; в) інвестори викупили лише невелику частину земельних угідь. На думку вченого, у випадку а) селяни остаточно позбавляються засобів виробництва, б) можна дискутувати про можливий прийнятний результат, в) ринок взагалі не виправдав сподівань²².

У сучасному глобалізаційному контексті не можна використовувати всі напрацювання вчених безоглядно, оскільки людство, особливо Європа, наближається до такого періоду своєї історії, коли звичайні природні ресурси – вода, земля, чисте повітря, біологічне розмаїття – матимуть нову вартість. Тому земельні ресурси в кожній державі, в тому числі й Україні, вимагають ефективного менеджменту. Не можна ці функції залишати за обласними адміністраціями чи управліннями земельних ресурсів. Усе має бути чітко інституційно розділене – господарське управління, використання державної землі тощо. На думку фахівців, на часі формування, за аналогом Фонду державного майна, Земельного (державного) фонду.

Підсумовуючи, зазначимо, що трансформаційні зміни в українському селі, деяку частину з яких можна лише віддалено сприймати як цивілізовані модернізації, поки що не вирішують проблеми глибокої аграрної кризи. Замість ефективних заходів на користь селянина-власника, не відчуженого від результатів своєї праці, упродовж багатьох років влада пропонує бездарні земельні укази, сертифікати, паї, мораторії, що відкривають дорогу розкраданню земельних ресурсів, запровадженню азійської моделі земельних відносин.

Примітки:

1. *Саблук П.* Основні положення нової економічної парадигми національної продовольчої безпеки України в XXI ст. // *Економіка України.* – 2002. – №5. – С.54-60; *Огінський А.М.* Національна система сільського господарства: вступ до загальної теорії та практики державного управління. – К.: ІАЕ УААН, 1999. – С.61-77; *Роїк М.В.* Сучасні науково-обґрунтовані підходи до використання землі. – К.: XXI вік; ТРУД-Гри Пол, 2003. – 44 с.; *Рябченко В.* Технократизм і доля українського села. Занепад сучасного села як системна криза українського соціуму: соціально-філософський аналіз проблеми. – К.: Знання України, 2006. – 76 с.

2. *Пахомов Ю.М.* Глобальні регулятори конкурентності економічних систем // *Глобалізація і безпека розвитку* / О.Г.Білорус, Д.Г.Лук'яненко та ін. – К.: КНЕУ, 2001. – С.481.

3. *Нечитайло В.В.* Селянське господарство фермерського типу в Україні: історія і сучасність. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2004. – С.134-138.

4. *Павленко Ю.* Україна у світовому цивілізаційному процесі // *Вісник НАН України.* –

2002. – №3. – С.24.

5. *Гайдучук П.* Потужний потенціал приватного господарювання // Урядовий кур'єр. – 2001. – 27 березня.

6. Земельний кодекс України // Відомості Верховної Ради. – 2002. – №3-4.

7. *Бондар В.* Земельная реформа... по законам Хаммурапи // Зеркало недели. – 2007. – 23 июня.

8. Законы Хаммурапи, царя Вавилону / Кирилук Ф. История политологии. Підручник для навчальних закладів. – К.: Знання України, 2002. – С.103.

9. *Там же.*

10. *Рябченко В.І.* Назв. Праця. – С.18.

11. Законы Хаммурапи... – С.103.

12. *Кудряшов К.* Екатерина II: замужем за империей // Аргументы и факты в Украине. – 2009. – №7. – С.21.

13. *Тетчер М.* Виміри консерватизму // Консерватизм. Антологія. 2-ге вид., (перероблене і доповнене). – К.: Видавничий дім “Простір”; Смолоскип, 2008. – С.40.

14. *Власова О.* Денежки на пиво // Украинский деловой журнал. – 2006. – №20. – С.55.

15. *Там же.* – С.59.

16. *Рябченко В.І.* Назв. праця. – С.41.

17. *Чечелюк П.* Кто спасет украинское село // 2000. – 2007. – 2 ноября.

18. *Чаянов А.* Оптимальные размеры сельскохозяйственных предприятий. – М., 1924. – С.3-4.

19. *Там же.* – С.7-8.

20. *Губені Ю.* Фактор ризику // День. – 2009. – 30 травня.

21. *Там же.*

22. *Там же.*

Резюме

В статье рассматриваются особенности решения земельного вопроса в современной Украине в контексте анализа западной и азиатской моделей аграрной политики.

Ключевые слова: аграрная политика, аграрные отношения, земельная реформа, земельное устройство.

Одержано 15 вересня 2009 р.

ПРОБЛЕМИ РЕГІОНАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ НОВОГО ЧАСУ

УДК 94(477.43)“17/19”:332.21

О.М.Кримська

НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ В МІСТАХ І МІСТЕЧКАХ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ НАПРИКІНЦІ XVIII – ПОЧАТКУ XX ст.

У статті зроблено спробу на основі аналізу законодавчих актів Російської імперії простежити еволюцію законодавчого регулювання поземельних відносин у містах і містечках Подільської губернії впродовж кінця XVIII – початку XX ст.

Ключові слова: нормативно-правове регулювання, міста, містечка, землеволодіння, Подільська губернія, законодавчі засади.

Міста і великі населені пункти (тепер – селища міського типу) України історично відігравали і відіграють важливу роль у суспільно-політичному, соціально-економічному та духовно-культурному житті. Чільне місце вони посідали в Подільській губернії наприкінці XVIII – початку XX ст.

За два останні століття науковці і краєзнавці чимало зробили для вивчення їх місця і ролі в розвитку України. Найбільше для відтворення їх історії впродовж кінця XVIII – початку XX ст. у дореволюційні часи зробили П.Батюшков, В.Воронін, В.Гульдман, І.Дитятин, М.Островерхов, М.Петров, А.Прусевич, М.Орловський, М.Симашкевич, Ю.Сіцінський; у перших десятиліттях XX століття – Д.Багалій, М.Карачківський, П.Клименко, І.Кравченко, А.Крилов, О.Оглоблін, М.Є.Слабченко; в радянські часи – Т.Брянцева, І.Гуржій, Т.Дерев'янкін, О.Компан, М.Крикун, В.Маркіна, Л.Мельник, О.Нестеренко, П.Теличук, а в період незалежної України – С.Борисевич, А.Задорожнюк, О.Кузема, Т.Лазанська, В.Левицький, О.Реєнт, А.Філінюк та ін. Останнім часом здійснено захист низки кандидатських дисертацій, у яких розкриті окремі аспекти регулювання земельних відносин у містах і містечках Правобережжя. Однак, загалом, проблема законодавчого регулювання поземельних відносин у їх межах поки що залишається маловивченою. Між тим, поземельні відносини є актуальною як з теоретичного, так і практичного боку науковою темою,

оскільки сучасний стан історичної науки потребує комплексного дослідження та аналізу землеволодіння міст і містечок регіону.

Як відомо, Поділля – давній хліборобський регіон, де високо цінувалися родючі землі, що постійно загострювало земельні відносини. Особливістю було і те, що до кінця XVIII ст. цей край перебував у складі Речі Посполитої – станової монархії, в якій приватні права землевласників були недоторканими, охоронялися і поважалися державою. Тут панував феодально-кріпосницький устрій, що характеризувався своєрідними рисами. У першій половині XIX ст. міста та містечка краю перебували у прямій залежності від сільськогосподарського виробництва, яким займалася більшість їх мешканців.

Власниками землі в містах і містечках були переважно два суб'єкти: держава та польські поміщики. У середовищі поміщиків, поряд із певною диференціацією щодо обсягу земельних угідь, відбувалася постійна ротація, що, в свою чергу, посилювало тенденцію проникнення у господарство товарно-грошових відносин й загострювало кризу у поземельних взаємовідносинах. Державні маєтки перебували у неповному володінні польських землевласників. Ця форма землеволодіння була невідомою в Російській імперії.

З приєднанням Поділля до Росії в його містах і містечках стали відбуватися істотні трансформації у сфері суспільно-політичного, соціально-економічного та культурного життя, першочергове місце серед яких посіло створення губернського та повітових центрів регіону¹. Після третього поділу Речі Посполитої відбулось ще кілька адміністративно-територіальних перетворень, коли на початку XIX ст., нарешті, вони були остаточно визначені і проіснували в такому статусі більше ста років.

Адміністративно-територіальні зміни у Подільській губернії проводилися в кількох напрямках. По-перше, до 1795 р. значна частина міст була приватновласницькими, де все належало магнатам; частина з них була власністю корони, земля в них належала державі; в усіх інших власність і землекористування були змішаними й перебували у міському самоуправлінні. По-друге, внаслідок політико-адміністративних змін у містах відбулася зміна власності, зокрема, приватновласницькі землі були поступово викуплені в державну власність із відповідним поширенням на їх теренах чинності російських нормативно-правових актів. По-третє, змінилася загальна кількість міст та містечок: у 1800 р. в регіоні нараховувалося 12 повітових, 2 заштатних (приписних) міста та 83 містечка². У 1836 р. вже нараховувалося 7 заштатних міст (Смотрич, Вербовець, Стара Ущця, Хмільник, Сальниця, Бар, Цекиновка) і 115 містечок³, станом на 1864 р. – 12 повітових, 5 заштатних міст і 123 містечка, в 1905 р. – 12 по-

вітових, 6 заштатних міст і 121 містечко⁴. З цією метою лише впродовж 1796–1805 рр. було видано понад 30 імператорських і сенатських указів з питань адміністративно-територіального устрою земель Правобережної України⁵. Загалом перехід було здійснено в кілька етапів: спочатку на основі імператорських указів, а з 1802 р. – указів урядового сенату⁶.

Російські нормативно-правові трансформації в землеволодінні міст і містечок розпочалися ще до 1793 р. і торкнулися всіх видів землеволодіння, включаючи церковне (всі церковні землі в містах були секуляризовані на користь держави). З метою визначення принципів управління і нагляду за їх господарською діяльністю виникла необхідність з'ясування питання земельної власності. Імператриця таємним рескриптом 3 грудня 1792 р.⁷ наказала командувачу російських військ, дислокованих у Правобережній Україні, генералу М.Н.Кречетникову забезпечити підготовку відомостей про стан державних маєтків. За його розпорядженням група офіцерів на чолі з генерал-майором Б.Ф.Кноррингом прискорено вивчила природні і демографічні ресурси та провела камеральний (локальний) опис державних маєтностей⁸. Їх зусилля, передусім, були зосереджені на виявленні їх фіскально-господарських можливостей, складанні карт, описуванні та виявленні правового статусу придбаних земельних угідь. Це дозволило з'ясувати, що за Речі Посполитої більшість міст краю входила до складу староств і повністю залежала від їх власників, але знаходилася в управлінні старостинських володарів, плативши їм за це оброк. Деякі з них у різні часи отримали чималі земельні угіддя і магдебурзьке право й користувалися правом самоуправління⁹.

Російські власті зіткнулися з вражаючими масштабами як приватних, так і державних маєтків, а також відсутністю чіткого розмежування між державними та приватними землями, оскільки, за законодавством Речі Посполитої, воно ніколи не проводилось й спричиняло багато зловживань, пов'язаних із захопленням державних угідь власниками сусідніх приватних маєтків. На перших порах царизм кардинально не змінював статус міст і містечок, тому що з політичного погляду це його не турбувало, не прагнув до різких соціально-політичних змін, а лише доводив місцевому населенню свою легітимність і правонаступність. Тим більше, що зміни в статусі міст проводились в напрямку їх уніфікації. Що ж до поземельних відносин, то вже 23 червня 1794 р. було оголошено загальноімперську ревізію державних маєтностей. У зв'язку з цим у регіоні набула чинності межова інструкція від 25 травня 1766 р.¹⁰, норми якої, з незначними змінами, залишалися чинними аж до аграрної реформи 1861 р.

У 1795 р. в подільських містах, що не користувалися магдебурзьким правом і не перебували в приватній власності, набуло чинності російське

законодавство з відповідними принципами управління. Найважливішим і найбільш принциповим виступало те, що міська земля визнавалась державною власністю і передавалась у громадське користування.

Основним юридичним документом, який регламентував устрій міського управління, виступала “Грамота на права і вигоди містам Російської імперії”. Підтвердженням цього слугував імператорський указ від 2 травня 1795 р. на ім'я генерал-губернатора Мінської, Ізяславської та Брацлавської губерній: “Щоб казенним уїзним містам були присвоєні всі ті права, вигоди і переваги, які жалуваною російським містам грамотою від 21 квітня 1785 р. затвержені”¹¹. Отже, цим документом, по-перше, була законодавчо закріплена недоторканність приватної власності у містах; по-друге, запроваджено підконтрольне державі міське управління, що обиралося на підставі майнового цензу від шести категорій населення; по-третє, міста, які не користувалися магдебурзьким правом, були виведені з-під юрисдикції старостинських власників; по-четверте, визначалися права міст на земельні угіддя під забудову.

Істотний крок у врегулюванні поземельної власності було зроблено на основі імператорського указу від 29 листопада 1799 р. про наділення містам Подільської губернії 2-верстової пропорції вигоны землі. Відповідно до указу, чітко окреслювався ресурс міської землі: “1) все прежде написанные по писцовым и межевым книгам и состоящие до ныне пожалованным грамотам и по всяким крепостям выгоны; 2) взяты по Уложению 1649 года, земли из смежных дач к городам для пространства и пастыбы скота; 3) купленные у разных владельцев земли купечеством, не на имена каждого особо, а по всему городу и для общего всех жителей употребления; 4) приобретенные по полюбовным разводам; 5) из смежных государственных земель”¹². Міській владі дозволялося будувати на території міста млини, корчми та трактири і здавати їх в оренду. Хоча постанове виконання приписів указу розпочалося вже з 1800 р., та лише 10 серпня 1807 р. імператор затвердив доповідну записку міністра внутрішніх справ графа В.Кочубея, якою визначався принцип наділення міст 2-верстовою пропорцією землі. За її вимогами, така земля відводилась в усі 4 сторони, починаючи від крайніх міських будівель. Якщо це зробити було неможливо через відсутність вільних земель, які знаходилися в приватному володінні або належали казні, то їх дозволялося відводити в одному або декількох місцях. Містам також надавалось право купувати землю в сусідніх приватних власників. Документом визначались і цілі вигінних земель, які можна було використовувати для хліборобства, випасу худоби, влаштування кладовищ тощо¹³.

На прикладі Кам'янця-Подільського можна простежити, як відповідно

до імператорського указу від 20 грудня 1809 р. фільварки (Польські, Руські, Біланівка, Берести), що знаходилися на таких міських землях, переводилися у розряд передмістя, а 272 душі селян, які там проживали і управлялися магістратом на поміщицькому праві, виключалися з його компетенції та переводилися у стан міщан і купців. У свою чергу, шляхтичів і різночинців у фільварках прирівняли до відповідних міських станів. Якщо хтось із них відмовлявся від зміни стану, то отримував дозвіл перейти у с.Кормильче. Землю, якою користувалися селяни, перевели в розряд міського вигону. Під забудову її можна було використовувати тільки з дозволу градоначальника, з внесенням відповідної плати в казну¹⁴.

Відмежування 2-верстової і оброчної пропорції землі для міст Подільської губернії проводилося поступово та розтягнулося на тривалий час. Зокрема, у 1801 р. це було зроблено в м.Летичеві, до 1803 р. – в Проскурові, до 1809 р. – Вербовці, до 1813 – Вінниці, до 1822 – Балті. Повністю наділення землею подільських міст і містечок було завершено приблизно у 1825 р. Остаточне складання планів, обмежування міських земель і вирішення суперечливих питань між містами та приватними землевласниками, церквами, костелами, селянами, нарізка ділянок оброчної землі тривали аж до середини 50-х рр.¹⁵.

Нормативним документом для проведення генерального межування виступала межова інструкція від 1766 р., запровадження якої слугувало приведенню поземельних відносин у відповідність із російськими вимогами та усуненню існуючих раніше протиріч щодо гарантування недоторканності приватної власності. Саме ж питання недоторканності приватної власності набуло особливої ваги через приналежність у ХІХ ст. багатьох подільських міст, навіть повітових центрів (Ямпіль і Могилів), і, особливо, містечок до приватних магнатських маєтків аж до початку ХХ ст.¹⁶.

Повноцінну чинність у південно-західних губерніях межова інструкція набула на основі указу від 16 січня 1801 р. У Подільській губернії в 1814 р. було запроваджене генеральне межування земельних володінь казни, поміщиків і церкви. Нормативно воно було відрегульовано, тому що раніше межування в містах регіону регламентувалося межовою інструкцією 25 травня 1766 р., Литовським статутом і зазначеним положенням, яке передбачало припинення межових суперечок між власниками земельних угідь. І хоча генеральне межування було започатковане, в розпорядженні властей не було чіткого механізму його здійснення. Прогаїлина межового права підштовхнула владу до запровадження нормативно-правового врегулювання процедури межування земельних володінь державних селян і суміжних із ними володінь поміщиків. Її заповнив Закон від

5 травня 1826 р., який ввів правила такого межування, а сенатський указ від 13 травня того ж року передбачив призначення членів межових судів опікунами над поміщицькими маєтками¹⁷.

Прагнучи збільшити надходження до казни з прибутків від державного майна в приєднаних територіях, імперська влада вжила низку адміністративних заходів щодо збору інформації про кількісний стан, систему управління та прибутковість державних маєтків. Водночас виявила невластиві для російських губерній форми тимчасового володіння і управління державними маєтками, але визнала їх оптимальними на перехідний період інтеграції краю до складу Російської імперії й намагалась використати для власних фіскальних потреб. Крім того, не лише не ліквідувала в краї традиційне законодавство, а й не відмовилась від обіцянок, запроваджених польським урядом.

Російська фіскальна політика торкнулась як поміщицьких маєтностей, так і приватного землеволодіння в містах. Вперше уряд запровадив критерії оцінки незаселених земельних угідь для стягнення мита, фіскальна мета яких полягала в оцінюванні не лише кріпаків, а й землі, що було продиктоване поступовим розвитком товарно-грошових відносин¹⁸.

Зауважимо, що законодавче регулювання стосувалося питань володіння, користування та розпорядження земельними угіддями всіма верствами населення Подільської губернії. Ще в останні роки існування Речі Посполитої урядові кола прагнули законодавчо врегулювати діяльність єврейських громад. Олександр I доручив Сенату (Указ від 9 листопада 1802 р.) утворити особливий комітет для підготовки на його розгляд положення щодо їх влаштування. Відповідно до затвердженого самодержцем 9 грудня 1804 р. Положення, всіх євреїв було поділено на такі категорії: землероби, фабриканти, ремісники, купці і міщани. Але євреї-землероби, на відміну від християн, не підлягали закріпачуванню. Більше того, вони отримали право купувати незаселену землю та поселяти на ній не менше 30 сімей єдиновірців. Їх звільнили на 5 років від податків, а неспроможні придбати землю чи орендувати її у поміщика для занять землеробством отримали право селитися на державних землях¹⁹. Наприклад, в Кам'янці-Подільському євреям офіційно дозволили проживати лише з 1833 р., але, водночас, будувати будинки і лавки вони мали право тільки у передмістях²⁰.

Генеральне межування державних і приватних маєтностей на Поділлі зумовило безліч проблем і судових суперечок, адже передбачалось установаження земельних меж між різними землеволодіннями та їх документальну фіксацію. Тому губернські і повітові органи влади для вирішення земельних суперечок вдалися до цілої низки заходів. Зокрема, 29 вересня 1832 р. імператор затвердив думку Державної Ради про передачу в відом-

ство міст лісів на міських вигонах за умови їх збереження в майбутньому²¹. Чиновники, що наглядали за лісами на міських вигонах, були звільнені, а їх обов'язки перейшли у відання міських дум. Виконуючи наступний імператорський указ від 22 грудня 1832 р. та указ урядового Сенату від 18 грудня 1833 р., всі вигінні землі стали ділити на ділянки для розведення садів і виноградників й віддавали різним особам в оброчне утримання з торгів²². Крім того, надання землі мешканцям міст у користування для різних потреб підлягало проведенню тільки через торги. Водночас, дворяни та міські чиновники отримали привілей користуватися землею без торгів. За володіння казенною землею мешканці міст щорічно платили в державну казну по 1 коп. з десятини міської землі, а з 1854 р., за рішенням губернського правління, – по 2 копійки з кожного карбованця прибутку за користування землею²³.

Нормативно-правове регулювання міського і містечкового землеволодіння продовжувалося і в другій половині XIX ст. Зокрема, в усіх приєднаних від Польщі губерніях було залишено “право вічного чиншу”²⁴. Іншими словами, всі казенні установи, духовництво, приватні особи, які користувалися казенними і міськими землями, передавали їх з рук в руки з перенесенням на останніх користувачів усіх податних зобов'язань. Законом від 4 травня 1864 р. було припинено наділення містам додаткових земель під вигін, а наділена земля залишалася незмінною²⁵. Це обмежувало територіальне зростання міст за рахунок державних земель. Міській громаді дозволялося лише купувати землю. Вперше запроваджувалося правило, згідно з яким мешканці новоутворених міст із державних сіл наділялися правом залишатися у стані селян і користуватися землею, призначеною для місцевих селян.

Після реформи 1861 р. дворяни втратили монополію на землю, але за ними лишилося право на її надра. Неодноразові спроби уряду переглянути це положення не увінчалися успіхом – воно залишалася чинним аж до 1917 р.²⁶

У червні 1870 р. було затверджене нове міське положення. Відповідно до нього, як і раніше, міста Подільської губернії належали до державної і приватної власності, а землі, що належали містам за планом, перебували у спільній власності їх мешканців. Міському громадському управлінню дозволялося її відчужувати без затвердження органами державної влади. Зміни на плані міських земель у губернських містах санкціонував міністр внутрішніх справ, а в інших – губернатор. Міські думи здобули право передачі міських земельних ділянок у користування різним особам без обмежень²⁷. Щоправда, норми Положення на містечка не поширювалися²⁸.

Однак, як свідчить аналіз, впроваджувати Положення в життя почали

тільки в 1875 р., після затвердження Олександром II висновку Державної ради про узаконення механізму поширення міського положення на Правобережну Україну²⁹. Його норми поширювалися з урахуванням політичної ситуації та пропозицій місцевої адміністрації впродовж 1878 по 1886 рр.³⁰. При цьому вони не набували чинності в приватних містах зі спрощеним громадським врядуванням на чолі з міщанським старостою.

Нове міське положення перетворило міські землі на повну колективну власність міської громади з її правом самостійно відчужувати чи купувати землю. В реальному житті купівля-продаж землі всередині міста існувала і раніше, та особливо поживалася після реформи. Спостерігався процес поступового збільшення приватного землеволодіння міщан³¹. Ці зміни, звісно, віддзеркалювали економіко-політичні та соціальні зміни. Відтак, після міської реформи змінився традиційний характер міського землекористування, набрав чинності капіталістичний принцип розподілу землі між міщанами (вся земля була розділена на ділянки та здавалася в оренду з торгів із оплатою з кожної десятини)³². Внаслідок цього місто випереджало село в розвитку капіталістичних відносин.

Отже, після приєднання Поділля до Росії власником міських земель стала держава, а мешканці міст – її користувачами³³, які наділялися правом передавати землю в спадщину і продавати свої права на землю. Нормативно-правове регулювання поземельних відносин в містах і містечках на російській законодавчій основі проводилася в напрямках: а) здійснення поступової централізації державного управління, налагодження контролю і їх пристосування до норм російського законодавства; б) поступового витіснення норм Литовського статуту російською законодавчою нормативною базою; в) перенесення на міста і містечка регіону російського феодално-кріпосницького устрою. Це дало змогу самодержавству опанувати важелі впливу на цю сферу суспільних відносин краю. Застосовуючи нормативні акти, царизм поступово брав під свій контроль економічне життя міст і містечок, особливо тих, які залишалися в статусі приватно-власницьких і належали польським поміщикам. Водночас розвиток товарно-грошових відносин зумовив законодавче оформлення приватного володіння земельними угіддями купцями, міщанами і державними селянами.

Примітки:

1. Філінюк А.Г., Кузема О.Л. Зміни в політико-правовому статусі та управлінні міст і містечок Правобережної України наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіом, 2001. – Т.7. – С.222.

2. Описи Подільської губернії (1800 та 1819 рр.) / Упоряд.: Ю.С.Земський, В.В.Дячок. – Хмельницький: ХНУ, 2005. – С.65-66.

3. ДАХО. – Ф.115. – Оп.1. – Спр.59. – Арк.6; *Задорожнюк А.Б.* Адміністративний устрій та правовий статус міст і містечок Поділля наприкінці XVIII – на початку XX ст. // Матеріали XI Подільської історико-краєзнавчої конференції (до 60-річчя визволення України від німецько-фашистських загарбників). – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. – С.383.

4. Там же. – С.389.

5. *Філінюк А.Г., Кузема О.Л.* Назв. праця. – С.199.

6. Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ-1). – Т.ХХVI. – СПб., 1830. – №20004; Т.ХХVII. – №20684, №21366; Т.ХХVIII. – №21861.

7. О присоединении к России украинских земель Речи Посполитой // Сборник документов, касающихся административного устройства Северо-Западного края при императрице Екатерине (1792–1796). – Вильна, 1903. – С.119.

8. *Шандра В.С.* Формування бюрократії в Правобережній Україні (XIX – поч. XX ст.) // Український історичний журнал. – 2007. – №2. – С.145.

9. ДАХО. – Ф.227. – Оп.1. – Спр.567. – Арк.14-88; *Філінюк А.Г., Кузема О.Л.* Назв. праця. – С.201.

10. ПСЗРИ-1. –Т.22. – СПб., 1830. – №16187. – С.359.

11. Там же; *Донік О.М.* Промислове підприємство дворянства України в XIX ст.; урядова політика, особливості розвитку, галузеві напрямки // Український історичний журнал. – 2007. – №5. – С.19; *Щерба Т.О.* Миське самоуправління на Правобережній Україні в другій половині XIX ст.: Дис. канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 2001. – С.41, 44.

12. Свод законов Российской империи / Под ред. Добровольского А. Кн.3. – Т.10-13. – СПб., 1913. – С.519.

13. Там же.

14. Городские поселения в Российской империи Т.4. – СПб., 1864. – С.17.

15. ДАХО. – Ф.115. – Оп.2. – Спр.34. – Арк.1-44; Оп.1. – Спр.1326. – Арк.32-38; Спр.651. – Арк.27-65; Ф.132. – Оп.1. – Т.1. – Спр.842. – Арк.12-16.

16. Там же. – Ф.132. – Оп.1. – Спр.1447. – Арк.3-6; *Задорожнюк А.Б.* Адміністративний устрій та правовий статус міст і містечок Поділля... – С.389.

17. Там же.

18. Там же.

19. Городские поселения в Российской империи... – С.24-25.

20. К-ПМДА. – Ф.246. – Оп.1. – Спр.144. – Арк.1-2.

21. Там же.

22. Там же.

23. Там же.

24. Там же.

25. ПСЗРИ. – Т.ХLI. – Отд. второе. – №43728. – 1866.

26. *Донік О.М.* Назв. праця. – С.19.

27. Там же. – Т.ЛIII. – Отд. перв. – №58319.

28. Щерба Т.О. Назв. праця. – С.182.
29. Там же.
30. ЦДАУК – Ф.442. – Оп.103. – Спр.199. – Ч.ІІІ б. – Арк.159, 163, 164, 196.
31. Кошман Л.В. Город и городская жизнь в России XIX века: Социальные и культурные аспекты. – М.: РОССПЭН, 2008. – С.233.
32. Там же. – С.241.
33. Там же.

Резюме

В статье сделана попытка на основании анализа законодательных актов Российской империи отследить эволюцию законодательного урегулирования земельных отношений в городах и местечках Подольской губернии на протяжении конца XVIII – начала XX века.

Ключевые слова: нормативно-правовое регулирование, города, местечка, землевладение, Подольская губерния, законодательные основания.

Одержано 15 вересня 2009 р.

УДК 94(477)“1861–1914”:633.63

А.О.Михайлик

РОЗВИТОК БУРЯКІВНИЦТВА НА ТЕРИТОРІЇ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В ПОРЕФОРМЕНІЙ ПЕРІОД

У статті аналізується розвиток буряківництва на території Подільської губернії в пореформеній період, з'ясовується його роль у сільському господарстві та значення для харчової промисловості великого українського регіону.

Ключові слова: Поділля, сільське господарство, цукровий буряк, аграрні відносини, капіталізм, землеробство.

Розвиток капіталізму на території Подільської губернії зазнав цілий ряд впливів, пов'язаних як із геополітичними та історичними особливостями Правобережної України, так і зі значною політичною активністю уряду Російської імперії, що проявлялася, насамперед, у законодавчому регулюванні земельних відносин¹, більш сприятливими умовами звільнення селян з кріпацтва тощо. Одним із шляхів дослідження загальної специфіки розбудови ринкових відносин в Україні XIX – початку XX ст.,

визначення закономірностей формування і генезису капіталізму на її території може слугувати вивчення окремих напрямків господарської діяльності. На Поділлі одним з найбільш важливих серед них було буряківництво, на прикладі якого чітко простежується позитивний вплив ринкових умов на економіку значного українського регіону.

Враховуючи важливість вивчення всього спектра проблем, пов'язаних з розвитком капіталізму на території України, буряківництво викликало науковий інтерес не одного покоління дослідників. Названій проблемі присвячені роботи К.Воблого, Л.Раковського, А.Анфімова, Б.Кругляка, Л.Гайдай, Л.Мельника, П.Теличука² та інших. Однак, узагальненої праці, яка б з'ясувала всі аспекти розвитку буряківництва у пореформений період та визначила його роль у сільському господарстві України у розрізі окремих регіонів, ними створено не було.

Метою даного дослідження є аналіз розвитку буряківництва на території Подільського краю в умовах швидкого розвитку капіталізму та пов'язаних з ним ринкових відносин після реформи 1861 р., а також визначення ролі названої галузі землеробства у сільському господарстві регіону.

Особливістю економічного розвитку Подільської губернії та Правобережжя в цілому була наявність поміщицьких латифундій. Це дозволяло власникам багатьох маєтків краю ще в дореформений період вивозити на продаж значну частину аграрної продукції. На думку І.О.Гуржія, саме великі господарства раніше від інших почали працювати на ринок³. Крім того, втягування більшості поміщицьких господарств у ринкові відносини зумовлювалось тим, що тільки через реалізацію частини продукції їхні власники могли задовольнити свої потреби, які зростали в умовах розвитку товарно-грошових відносин.

Зберігаючи впродовж першої половини XIX ст. свій екстенсивний характер, землеробство поступово пристосувалось до умов ринку, збільшуючи виробництво тих сільськогосподарських продуктів і сировини, на які був значний попит. У сільському господарстві Поділля такою продукцією був зерновий хліб. Поміщицькі маєтки Подільської губернії протягом майже всього дореформеного періоду відігравали досить значну роль у виробництві товарного хліба, особливо пшениці. В регіоні протягом 1799–1846 рр. посів пшениці зріс на 112%, у той час як загальна посівна площа губернії за названий період збільшилась лише на 2%⁴. І хоча вивіз хліба на зовнішній ринок з 20-х – до другої половини 40-х років XIX ст. у регіоні майже не збільшився, збут його на внутрішньому ринку зростав протягом всього дореформеного часу⁵. Це було нерозривно пов'язано з розвитком промисловості, зростанням числа міського населення і з поглибленням процесу господарської спеціалізації краю загалом.

На думку іншого сучасного вченого А.А.Криськова, існували на Поділлі і фермерські господарства, які також залучалися до виробництва товарного хліба. До них вчений відносить господарства частини чиншової шляхти та старообрядців⁶.

Якщо у дореформений час головним аграрним продуктом регіону був зерновий хліб, то після 1861 р. все більше господарств залучалися до вирощування буряка. Важливість цих двох культур у сільськогосподарському виробництві краю дозволила А.І.Ярошевичу назвати Південно-Західний регіон Російської імперії буряківничо-пшеничним виробничим середовищем⁷. Київська, Подільська та, частково, Волинська губернії, разом з південно-західною частиною Полтавської, північню Харківської та півднем Чернігівської губерній, утворювали, за спостереженням П.Теличука, район капіталістичного цукробурякового господарства як один з економічних районів торговельного землеробства⁸.

Вирощування солодкого кореня безпосередньо пов'язане з розвитком в регіоні цукрової промисловості і може слугувати прикладом позитивного впливу товарно-грошових відносин на сільське господарство, адже промисловий переворот на території України розпочався саме з харчової галузі.

Цукробурякова промисловість виникла в Європі на початку XIX ст. До цього європейські країни споживали тростинний цукор, що ввозився переважно з англійських колоній.

Саме на території Подільської губернії був побудований перший цукровий завод у Правобережній Україні. Це підприємство з'явилося 1814 р. у с.Вишнівчик Кам'янецького повіту і проіснувало майже два століття. Завод належав графині Жозефіні Шембек і згодом перетворився на справжнього гіганта галузі – на середину XIX ст. тут працював 301 робітник⁹.

Після заснування Городоцького цукрового заводу (1839 р.) та ряду інших подібних підприємств Поділля в 40–50-х рр. XIX ст. перетворилось на один з найважливіших районів цукрової промисловості Російської імперії¹⁰. На одному з подільських підприємств – Михайлівському заводі – у 1854 р. вперше було випробувано “німецький” спосіб добування бурякового соку за допомогою турбін. Завдяки цьому вихід цукру збільшився на 9%, порівняно з пресовим способом, а витрати на переробку 10 пудів буряка зменшились на 13 коп.¹¹. Наявність великих капіталовкладень і порівняно дешевої робочої сили, надання урядом різних пільг цукрозаводчикам, висока концентрація виробництва, сприятливі природні умови та інші фактори зумовили бурхливий розвиток цієї галузі промисловості, що, в свою чергу, позитивно вплинуло на розвиток буряківництва в регіоні.

Показово, що значна частина буряку для потреб подільських цукроварень вирощувалася безпосередньо на території краю. За даними К.Воб-

лого, площа посіву цукрового буряку в 1848–1849 рр. становила в Подільській губ. 4232 дес., що, разом із 15142 дес. в Київській і 3166 – в Волинській губерніях, становило більше 80% загальної посівної площі буряку в Україні¹². Значну частину посівних площ до реформи 1861 р. становили заводські посіви, вирощуванням цукрових буряків на продаж частково займалися і селянські господарства¹³.

У пореформений період, під впливом ринкових умов, доля селянських посівів солодкого кореня мала стійку тенденцію до збільшення й досягла на кінець XIX ст. 22–24% загальної площі під буряком¹⁴. Така тенденція свідчить про важливу роль цієї культури у залученні до товарно-грошових відносин якнайширших верств населення подільського краю і, через це, перетворення її на могутній чинник розвитку капіталістичного способу виробництва в регіоні. В цей час саме на плантаціях цукрового буряка найбільшого поширення набула грошова оплата праці робітників, які приходили на заробітки з губерній Північної України і навіть з Центральної Росії¹⁵. Цукровий буряк потребував більшої кількості робітників на одиницю посіву, що позитивно впливало на аграрний розвиток густонаселеного Поділля. Запровадження в сівозміну такого коренеплоду нерозривно пов'язане з переходом до досконалішої системи рільництва з поліпшенням обробітку землі й годівлі худоби. Постійно існуючий попит на цукровий буряк позитивно впливав на розвиток як місцевої промисловості, так і сільського господарства. “Обробіток ґрунту під буряки – взагалі досить складний і важкий, доведений у нас у багатьох бурякових господарствах до високого ступеня досконалості, особливо ж у південно-західних (у т.ч. Подільській. – А.М.) губерніях. Для обробітку застосовують у різних місцевостях різні, більш-менш досконалі, знаряддя і плуги; а в окремих випадках вдаються навіть до парової оранки”, – зазначав один з російських істориків-економістів початку XX ст.¹⁶.

Саме в буряківництві широко застосовувались типові для ринкових відносин форми господарювання. Так, між селянами і заводами восени або взимку укладалися угоди з виплатою авансів за майбутні врожаї. Такі угоди, які у наш час носять назву “ф'ючерних”, були своєрідною формою кредитування аграрного виробництва. На відміну від селян, власникам великих плантацій такі аванси надавались навіть на 3–4 роки наперед, що призводило до розширення господарства та давало можливість заможним землевласникам купувати землю і збільшувати посіви. Крім того, з метою залучення селян у сферу свого виробництва заводи систематично видавали їм сортове насіння буряку, мінеральні добрива, забезпечували на час сівби сільськогосподарським реманентом. Така економічна політика цукроварень мала своїм наслідком інтенсифікацію вирощування сировини,

вона всебічно сприяла залученню найманої робочої сили, що, в свою чергу, призводило до подальшого розвитку капіталістичних відносин на селі. Слід зазначити, що інтенсифікація виробництва в Подільській губернії у пореформений час була характерною не лише для буряківництва або вирощування зернових, а виступала, швидше, головним напрямком у розвитку всього сільського господарства.

Часто до вирощування буряку, який згодом перероблявся на цукроварнях краю, залучалися землевласники сусідніх з регіоном губерній, що свідчило про важливість цукрових заводів в економічному виробництві Поділля і високу товарність цукрових буряків у другій половині XIX ст. Так, територіальна близькість молдавських земель до Подільської губернії, а також наявність між ними залізниць, сприяли появі в Молдавії бурякових плантацій, урожай з яких відправляли для переробки на заводи Подільської та Волинської губерній. На кінець XIX ст. посіви цукрового буряка в Молдавії досягли 6850 дес., на яких вирощувалось 1941 тис. пудів сировини, що потрапляла на підприємства Поділля і, частково, Волині¹⁷. На території України посіви цукрового буряку в 1861–1862 рр. становили 39,5 тисяч десятин, у 1871–1872 рр. вони збільшилися до 50,9 тис. десятин, у 1882–83 рр. – до 170 тис. десятин, а у 1892–93 рр. сягнули 185 тис. десятин¹⁸. Швидке зростання посівних площ цієї культури напряму пов'язане із швидким розвитком цукроваріння, у тому числі і в Подільській губернії, яке, в свою чергу, стимулювалось недостатнім виробництвом продукту в Російській імперії, а звідси – великими потребами ринку цукру аж до 80-х рр. XIX ст. За умов дії ринкового механізму, коли попит породжує пропозицію, вже на кінець XIX ст. в країні утворився надлишок цукру, що дозволило розпочати його експорт за кордон¹⁹. У 1880 р. на 100 дес. орної землі краю було зайнято під цукровим буряком 3,38 дес. За цим показником регіон займав 3 місце в імперії (3,84 дес. у Західних губерніях, 6,68 – у Прибалтійських)²⁰. Посівні площі цукрового буряку на території Подільської губ. на середину 80-х рр. XIX ст. досягли 52 тис. дес.²¹.

Значний розвиток буряківництва був характерним не лише для Поділля. Цукровий буряк перетворився на звичну культуру для аграрних господарств Київської і Волинської губерній. Оскільки на прибутковість цієї галузі рільництва значно впливала відстань між плантацією і цукровим заводом, часто до вирощування буряку залучалися господарства сусідніх повітів Київської і Волинської губерній. Так, з декількох плантацій Бердичівського повіту він доставлявся на заводи Поділля і Волині. Найбільше цукрового буряку на території Київської губернії збирали у Канівському повіті²². Одним з найбільших господарств Правобережної України, що спеціалізувалися на вирощуванні цукрового буряку, був Смі-

лянський маєток графів Бобринських, який знаходився на території Черкаського та Чигиринського повітів Київської губернії. Загалом, у губернії бурякові плантації займали тоді 12,3% оброблених площ²³.

На території густонаселеного Поділля, де екстенсивне аграрне господарство себе вичерпало ще на початку XIX ст., в умовах аграрного перенаселення регіону підвищити врожайність можна було лише завдяки впровадженню інтенсивних методів господарювання. Прикладом впливу нових економічних реалій пореформеного часу на сільське господарство краю була діяльність Агрономічної ради при Губернській землевпорядній комісії та повітових Рад на місцях. Ця інституція була створена в 1909 р. за ініціативою Головного управління землеустрою і землеробства на кошти, надані частково державою, а частково земським Управлінням. Головним завданням у роботі Агрономічної Ради була допомога одноосібним власникам хуторських і відрубних ділянок²⁴.

До 1906 р. агрономічна допомога населенню Подільської губернії практично не надавалася. Лише на окремі заходи в межах Гайсинського повіту в 1906, 1907 і 1908 рр. надійшли кошти від губернського Комітету зі справ земського господарства для потреб одноосібних хазяйств. У 1907 р. на Поділлі було лише 3 показових поля (всі на території Гайсинського повіту), працював для потреб селянського господарства лише один агроном. У 1909 р. на здійснення різного роду агрономічних заходів, серед яких закладання показових полів і ділянок, влаштування і утримання прокатних і зерноочисних пунктів, покращення стада худоби, організація промислового садівництва, освітня робота серед населення, утримання агрономічного персоналу, Агрономічна рада отримала 47545 руб. У 1911 р. ця сума зросла практично вдвічі – до 88945 руб. З них 49445 руб. було асигновано Головним Управлінням землеустрою і землеробства і 39500 руб. надійшло від земства²⁵.

На 1911 р. агрономічний персонал складався з губернського агронома, його помічника, 13 агрономів повітових, спеціаліста з виноградарства і виноробства, інструктора з садівництва і огородництва, і 18 агрономічних старост. Серед персоналу було 3 особи з вищою освітою, 10 – з середньою і 19 – з початковою. Грошове утримання одного агронома становило досить значну суму – 1900 руб. на рік²⁶.

Стараннями Агрономічної Ради на території губернії було засновано 179 показових полів і 206 ділянок. Найбільша кількість з них припадала на Балтський та Вінницький повіти. Так, на Кошарському показовому полі (Балтський повіт) у 1910 р. було зібрано 1100 пудів цукрового буряка “Екендорфського” сорту. Вартість врожаю складала 110 руб. – найбільше серед усіх культур господарства (104 руб. доходу дала пшениця). Різниця

врожаю з однієї десятини поля показового і звичайного селянського становила 200 пудів. На Тарабанівському показовому полі, Вінницького повіту, цукровим буряком було засіяно $\frac{5}{8}$ десятини, зібрано 900 пуд. коренеплодів на 126 руб. На Носковецькому полі цього ж повіту під буряком знаходилося $\frac{1}{2}$ дес. землі, що дало змогу зібрати 600 пуд. цукрової культури вартістю 78 руб. В Літинському повіті на Ново-Костянтинівському показовому полі цукровим буряком був засіяний клин площею $\frac{1}{4}$ дес. У 1910 р. з ділянки зібрали 600 пуд. цієї культури (на 106 руб.), що також на 200 пудів більше, ніж з відповідної кількості землі пересічного селянського господарства²⁷.

В 1913 р. на кожні 100 дес. у регіоні на солодкі корені припадало вже 5,73 дес. Величина клину під буряком у господарствах краю головною мірою залежала від забезпеченості землею. У господарствах з кількістю землі до 3 дес. під названою культурою знаходилося 0,78% всієї орної землі, від 3 до 6 дес. – 1,27%, від 6 до 12 дес. – 1,93%, від 12 до 25 дес. – 2,03% і понад 25 дес. – 8,42%. (Для порівняння, пшениця як головна аграрна культура Подільської губернії займала тоді 22,5% орної землі, а озимі хліба в цілому – 33,09%). Господарства, у володінні яких перебувало більше ніж 25 дес. землі, збирали і найкращі врожаї цукрового буряку – біля 1325 пудів з десятини²⁸. Наведені дані цілком відображають загальну тенденцію розвитку аграрної сфери краю у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Саме заможні великі господарства в названий період демонстрували кращу врожайність, оскільки першими ставали на рейки інтенсифікації сільськогосподарського виробництва.

На початку ХХ ст. з'явилася практика оренди заводами цукрових плантацій, що приносило значні прибутки. Так, у 1903 р. товариство пайовиків бурякоцукрового і рафінадного заводу “Удич”, розташованого в Київській губернії, взяло в орендне утримання на 12 років маєток при містечку Теплику Гайсинського повіту Подільської губернії, що належав графу Потоцькому²⁹. У записці Гайсинського повітового справника на ім'я подільського губернатора вказувалось, що це вже не перший приклад оренди землі цим товариством: раніше воно вже користувалось землями с.Погорілої Ушицького повіту, що належали Венедикту Лицьковському, та видавало аванси на плантації буряка поміщикам і орендарям інших повітів. Далі у документі повідомлялось, що: “...зараз має місце надзвичайна конкуренція між підприємствами щодо придбання плантацій як для їх обробітку засобами заводів, так і для надання великих авансів за угодами з поміщиками і селянами про доставку буряку”³⁰.

Досить розповсюдженою на початку ХХ ст. стала практика забезпечення селян цукровими заводами сортовим насінням буряку, мінераль-

ними добривами та сільськогосподарським реманентом. Це призвело до підвищення врожайності коренеплодів з 75 до 100 берківців (1 берковець = 10 пудів) з десятини, що забезпечувало сільським виробникам прибуток від 112 до 150 руб.³¹.

У кінці XIX – на початку XX ст. біля 25% потреб подільських цукроварень постачали селянські господарства³², що свідчить про впровадження інтенсивних технологій і в селянське аграрне господарство. На початку XX ст. на Поділлі цукровий буряк вирощували 249 селянських подвір'їв і ще 350 вирощували кормові. Найбільший клін під коренеплодами припадав на газдівства, що володіли від 6 до 12 дес. землі. В 1912 р. загальна площа землі під цукровим буряком у селянських господарствах Подільської губернії становила 9688 дес. Ще 9739 дес. засівалося буряком кормовим³³. Така увага великих одноосібних господарств до культури цукрового буряку пояснюється її високою товарністю, адже практично весь урожай йшов на продаж і забезпечував подільських виробників грошима.

Отже, цукровий буряк, разом із зерновим хлібом, в другій половині XIX – на початку XX ст. перетворився на провідну культуру у сільському господарстві Поділля. В умовах становлення і швидкого розвитку ринкових відносин він цілком відповідав соціально-економічним і географічним особливостям краю. В умовах аграрного перенаселення, характерного не лише для Подільської губернії, але й всього Правобережжя, сприятливих природних умов та клімату, економічно розвинутих сусідніх регіонів ефективним, а отже – прибутковим, могло бути лише інтенсивне господарювання. Воно передбачало, насамперед, високу концентрацію праці і капіталу на меншій площі, що цілком відповідало як можливостям, так і нагальним потребам аграрного розвитку Подільського краю.

Примітки:

1. *Борисевич С.О.* Законодавче регулювання поземельних відносин у Правобережній Україні (1793–1886 роки): Монографія. – К.: Вид-во НАДУ, 2007. – 424 с.

2. *Воблий К.Г.* Нариси з історії російсько-української цукробурякової промисловості. – К.: Наука, 1928–1930. – Т.І-ІІ; *Раковський Л.Э.* Сахарная промышленность во второй пол. XIX века: Чернигов: Изд. ЧПИ, Б.р. – 210 с.; *Анфимов А.М.* Крупное помещичье хозяйство (конец XIX – начало XX в.) – Москва: Политиздат, 1969. – 201 с.; *Кругляк Б.А.* Внутренняя торговля в России в конце XIX – начале XX века (На материалах Украины). – Самара: Самарский университет, 1992. – 191 с.; *Гайдай Л.І.* Деякі аспекти капіталістичної еволюції селянських господарств Правобережної України (1906–1914) // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 1982. – №7. – С.116-124; *Мельник Л.Г.* Про розвиток капіталізму у великих поміщицьких господарствах Правобережної України 60–90 рр. XIX ст. // УІЖ. – 1974. – № 10. – С.73-79; *Теличук П.П.* Економічні основи аграрної революції на Україні. – К.: Вид. Київського університету, 1973. – 188 с.

3. *Гуржій І.О.* Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. – К.: Держполітвидав, 1954 – 450 с.

4. *Сташевський С.Д.* Сільськогосподарський ринок Правобережної України за пореформеної доби. – К.: Б.в., 1929. – С.108.

5. XIX век. Иллюстрированный обзор минувшего столетия / Составители: М.Ю.Гольдштейн и др. – СПб.: Изд. А.Ф.Маркса, 1901. – С.301.

6. *Криськов А.А.* Фермерство на Поділлі (1861–1900-ті роки) // Фермерські господарства на Поділлі: історична ретроспектива і сучасний стан. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2003 – С.18.

7. *Ярошевич А.И.* Юго-Западный край в экономическом отношении. – К.: Типограф. ун-та св. Владимира, 1913. – С.4.

8. *Теличук П.П.* Назв. праця. – С.11.

9. *Кам'янець-Подільський міський державний архів Хмельницької області* (далі – КПМДА). – Ф.228. – Оп.1. – Спр.9656. – Арк.8.

10. Нариси історії Поділля. – Хмельницький: Облполіграфвидав, 1990. – С.117.

11. *Раковский Л.Э.* Сахарная промышленность Украины во второй половине XIX века. – Чернигов: Из-во ЧПИ, Б.р. – С.40.

12. *Воблий К.Г.* Опыт истории свеклосахарной промышленности в СССР. – Москва: Наука, 1928 – С.154-155.

13. *Гуржій І.О.* Розклад феодально-кріпосницької системи... – С.160.

14. *Гайдай Л.І.* Назв. праця. – С.117.

15. *Теличук П.П.* Про поміщицьке господарство України на початку XX ст. // Історія нар. господарства та економ. думки. – 1974. – №8. – С.56.

16. *Волохов Л.В.* Сахарная промышленность России в цифрах – К.: Типография А.И.Гросман, 1913. – С.6.

17. *Стовбурін Р.І.* Торговельні зв'язки України і Молдавії у пореформений період (1861–1900 рр.) // УІЖ. – 1978. – №11. – С.113.

18. *Гуржій І.О.* Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х рр. XIX ст. – К.: Наукова думка, 1968. – С.61.

19. *Гурко В.И.* Устои народного хозяйства. – СПб.: Антей, 1902. – С.34.

20. *Там же.* – С.36.

21. *Жмурко О.І.* До питання про розвиток цукроваріння і гуральництва на Поділлі у пореформений період // Наукові праці КПДПУ. Історичні науки. Т.2(4). – Кам'янець-Подільський, 1998. – С.144.

22. *Темірова Н.Р.* Поміщики України в 1861–1917 рр.: Соціально-економічна еволюція. – Донецьк, 2003. – С.55.

23. *Мельник Л.Г.* Назв. праця. – С.77.

24. Отчет агрономической помощи хозяйствам за 1910 г. – Каменец-Подольский: Типограф. В.В.Вайнбаума, 1911. – С.1.

25. Отчет по оказанию агрономической помощи хозяйствам единоличного владения в Подольской губернии за 1911 г. – Каменец-Подольский, 1912. – С.2.
26. Отчет по оказанию агрономической помощи... – С.27.
27. Отчет агрономической помощи... – С.49, 59, 61, 72.
28. Сельскохозяйственный обзор Подольской губернии за второе полугодие 1912–1913 сельскохозяйственного года. – Каменец-Подольский: Типограф. Подольск. губ. правлен., 1916. – Вып. II. – С.57.
29. КПМДА. – Ф.228 – Оп.1 – Спр.10283. – Арк.2.
30. Там же. – Арк.3.
31. Материалы по обследованию животноводства в Киевской губернии. – К.: Киевск. губ. стат. комитет, 1915. – Вып. II. – С.54.
32. *Гайдай Л.І.* Назв. праця. – С.117.
33. Сельскохозяйственный обзор Подольской губернии... – С.29.

Резюме

В статье анализируется развитие свекловодства на территории Подольской губернии в послереформенный период, выясняется его роль в сельском хозяйстве и значение для пищевой промышленности большого украинского региона.

Ключевые слова: Подолье, сельское хозяйство, сахарная свекла, аграрные отношения, капитализм, земледелие.

Одержано 15 вересня 2009 р.

УДК 94(477.85/87):622.324+622.276.5“XIX–XX”

В.М.Клапчук

ВИДОБУВАННЯ НАФТИ І ГАЗУ НА ГУЦУЛЬЩИНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ ХХ ст.

В статті робиться огляд нафто- та газовидобувної справи на Гуцульщині в період другої половини ХІХ – першої третини ХХ ст.

Ключові слова: Гуцульщина, Битків, Космач, Слобода Рунгурська, нафта, газ, нафтовидобувна промисловість.

Видобуток нафти у другій половині ХІХ ст. займав важливе місце в промисловому розвитку Гуцульщини. Ще в середині ХІХ ст. геологи помі-

тили, що первісне існування, або, точніше, виявлення солі і нафти, стало одночасним явищем. Різниця лише в тому, що сіль, як продукт до споживання, використовували зразу після виявлення, а нафту, як додатковий необроблений матеріал, використовували до потреб господарства. І лише у другій половині XIX ст., внаслідок удосконалення видобутку і переробки, нафта стала важливою галуззю промислового розвитку.

Оглядом про видобуток та переробку нафти наприкінці XIX – початку XX ст. згадували у своїх дослідженнях В.Грабовецький [5] та Г.Бойко [1, 57-61], тому наведений матеріал, що базується на фондових та архівних матеріалах, можна вважати новим.

На Гуцульщині в другій половині XIX ст. виділялися три основні центри нафтової промисловості – Битків-Пасічна, Слобода Рунгурська та Космач. В XVIII – першій половині XIX ст. цими покладами зацікавилися підприємці. Перша нафтова свердловина з'явилася в 1771 р., у тому ж році свердловину, з метою отримання соровиці (сіль), було поглиблено на 12 сажнів. Але замість солі виявили нафтову ропу. З цієї свердловини, яку прокопали вглиб на 20,8 сажнів, почали черпати нафту – по 100 кг на добу. Біля 1865 р. закладено декілька викопаних вручну свердловин. Нафту в Слободі Рунгурській витягали вручну [5].

Спочатку це підприємство не могло розвиватися внаслідок браку коштів і фахівців. У 1873 р. заснована свердловина “Ядвіга”, а буріння вперше почало здійснювати за допомогою ручного свердла. У 1880 р., завдяки застосуванню парової машини та глибокого буріння, видобуток нафти в Слободі Рунгурській почав різко збільшуватися. До цього часу експлуатувалось 7 шахт глибиною 25–70 м, з яких було видобуто 150 т нафти [4, 228].

Як і в інших місцевостях Східної Галичини, земля в Слободі, в якій були поклади нафти, стала ареною спекуляцій. Видобування вели підприємці Щепановські та Розенкранци.

Підвищення експлуатації нафти на підступно захоплених селянських ділянках починається з 1880 р., коли до спілки “Вольфартеню” вступив С.Щепановський і зайняв місце керівника копальні. За допомогою парової машини і свердлильних інструментів 2 лютого 1889 р. в свердловині “Ванда” було видобуто таку значну кількість ропи, що не вистачало тари. За допомогою власних і чужих коштів, переважно іноземних, почали закладати нові свердловини, впроваджуючи новий метод буріння. Саме тут, в Слободі Рунгурській, у 1881 р. було вперше застосовано глибоке буріння, що сприяло бурхливому піднесенню нафтової промисловості – у 1881 р. збудовано 50 свердловин, а у 1885 – біля 300 [4, 228].

З метою дистиляції слобідської нафти С.Щепановський заклав у Печеніжині рафінерію (нафтоперегінний завод) і цим сприяв широкому збуту

очищеної нафти за кордон. Нафта частково продавалась в навколишніх селах. У другій половині XIX ст. видобуток і переробка нафти в Слободі Рунгурській та Печеніжині набрали інтенсивного розвитку. За тогочасними даними, копальня сирої нафти в Слободі посідала одне з перших місць в Європі, а Печеніжинська рафінерія залишалася третьою в європейських країнах [5].

З видобутком нафти в Слободі Рунгурській почалося будівництво підсобних приміщень. У 1880 рр. площа копальні займала понад 86 га, не враховуючи прилеглих камеральних лісів, що нараховували декілька тисяч моргів і були віддані в оренду С.Щепановському та спілкам. На цій площі було розташовано понад 150 свердловин на різних стадіях розвитку. Глибина свердловин сягала 380 м. Вони представляли собою дерев'яні вежі висотою 9 м. Отвір у землі поступово звужується від ширини 18–24 до 0,5 палі (1 паль – 0,0263 м. – авт.). Для запобігання обвалу, в кожній свердловині встановлювались литі залізні труби. Слід зауважити, що одна з перших свердловин називалася “Гуцул”. Вона ввійшла в число найбагатших, а її початковий дебіт сягав 25 т/добу [1, 58].

На родовищі у Слободі Рунгурській працювало 70 парових машин, які обслуговували понад 70 постійних робітників (свердлильники або бурильники, ковалі, машиністи тощо). Родовище розробляли різні спілки, в тому числі Спілка Вінченза [3], яка володіла трьома свердловинами. Роботи велись до 1930 рр. За весь час експлуатації родовища там видобуто 332 тис. т нафти [1, 58].

У 1874 р. видобуток нафти в Слободі Рунгурській становив 1800 бочок (1 бочка – 100 л). Дещо пізніше, у 1881 р., продукція нафти виносила вже 30000 барилок (1 барилка – 96 л. – авт.), у 1882 – 50000, у 1883 – 120000, у 1885 р. – 200000 барилок.

В копальні, крім будинку управління, були ще кузня і верстати, біля 70 житлових будинків, поштовий уряд, відділок жандармерії, ощадна каса для робітників, лікарня на декілька ліжок, різник і кілька крамниць [5].

Перевозка ропи до рафінерії в Печеніжині і вивіз продукції до Коломиї здійснювалися возами, а з 1886 р. – новозбудованою залізницею сполученням Коломия – Сопів – Печеніжин – Рунгури – Слобода Рунгурська.

Внаслідок бурхливого розвитку Слобідської копальні, у 1880 рр. в багатьох місцевостях побудовано підприємства з дистиляції нафти: в Коломиї (2), Нижньому Вербіжі, Сопові та Рунгурах (по одному). Біля Печеніжинського підприємства започатковано виробництво парафінових свічок.

Печеніжинський нафтопереробний завод став одним із найбільших в Австро-Угорщині. На ньому працювало біля 1000 робітників і службовців. Щодобовий об'єм переробки нафти складав від 600 до 1000 бочок

нафти. Це було найбільше промислове капіталістичне підприємство на Гуцульщині, яке приносило підприємцям та іноземним фірмам значні прибутки, в той час, коли робітники працювали у важких умовах та за низьку плату [5].

Родовища нафтової ропи, крім Слободи Рунгурської, були виявлені і в інших місцях Гуцульщини – в Яворові, Бані-Березові на Косівщині та в Пасічній Надвірнянського повіту.

Найпотужніше, Битків-Пасічнинське родовище знаходилося у долині Бистриці Надвірнянської і займало площу 200 км². Буріння там розпочалось у 1886–1888 рр. Перші свердловини пробурені в 1897 р. Початкові дебіти – 30 т/добу. Нафтові сліди знайдено також в околицях Яблуніці та Ясяня [14, 75]. Перші згадки про нафтові родовища з долини Пруту походять з 1896 р. [2], коли в Добротові під час копання колодязя виявили сліди нафти. З Пасічної приїхали нафтопромисловці і викупили у селян декілька моргів землі під пошуки промислових запасів, заплативши по 300–500 золотих за 1 морг.

Ще до Першої світової війни пошуково-добувна компанія почала домовлятися з селянами про купівлю землі. В цей процес втрутилися місцеві євреї і стали посередниками. Вони платили селянам гроші за землю, дозволяли їм на цій землі займатись сільським господарством, а самі, за посередництво, ставали членами компанії і отримували дивіденди. В урочищі Вашковиця було побудовано шахту, яка дала нафту. Цю нафту цистернами відправляли до Надвірної [17].

У 1897 р. вийшла Карта Галичини, на якій показані нафтові поля біля Добротова, Чорного Поточу, Слободи Рунгурської, Космача, Ворохти, Яблуніці, між Битковом та Любіжною [15].

С.Витвицький згадує про виявлення нафти в Прокураві, а також в чотирьох джерелах поблизу Жаб'я [12]. Однак ці родовища не привернули уваги підприємців і лише місцеві жителі використовували нафтову ропу для змащування возів і освітлення. В Акрешорах на виявленому джерелі експлуатація нафти була короткочасною і скоро занепадала. У 1868 р. згадувалося, що фабрика в Акрешорах підупала, а з криниці біля фабрики черпають селяни щоденно потроху нафти [5].

У 1893 р. в Слободі Рунгурській отримано 9870 т нафти. Звичайна глибина свердловин становила 200–300 м [4, 228].

У Биткові перша свердловина, що була пробурена у 1897 р., не дала позитивного результату, а через два роки інша дала промисловий приплив нафти. Після цього темпи буріння зросли. До 1913 р. на промислі експлуатувались 26 свердловин, з яких видобували 36700 т нафти щорічно [6].

Нафтопереробний завод у Надвірній був заснований в першій поло-

вині 1902 р. [20, арк.2-3, 16, 27-29, 37-40] і призначався для перегонки нафти місцевих родовищ – Пасічнянського, Битківського і Космацького.

У 1886 р. держава розпочала експлуатацію нафтових родовищ у Пасічній, у 1889 – в Майдані, 1897 – у Биткові. Видобували нафту з невеликої глибини у легкодоступних шарах. У самій Надвірній нафту почали викачувати лише у 1902 р. Про це свідчить перший контракт на купівлю-продаж нафтоносної ділянки (саме на ній згодом і постала рафінерія), який уклали 24 серпня 1900 р. власник млина Соломон Грюнфельд і ткач Іван Килиман. Останній зобов'язувався продати свою будівельну №11 і ґрунтову №14663 ділянки Соломону Грюнфельду за 1400 ринських золотих. Однак п.7 контракту містив застереження, що продавець має право проживати в будинку до 1 травня 1901 р., і аж після того розібрати його та забрати з будівельної ділянки весь матеріал. Оскільки збір врожаю міг тривати до листопада 1901 р., то фактично початком видобутку та переробки нафти в Надвірній слід вважати першу половину 1902 р. До речі, у статті учителя В.Зеліска “Nadworna” стверджується, що рафінерію (завод) у Надвірній спорудили у 1902 р. [13, 3].

Надвірнянський завод був ще досить примітивний і недосконалий. Функціонував сезонно – тільки влітку. Сировину переробляли в кустарній дистильтні. У ній шляхом перегонки з нафти одержували гас – світильну оливу, яка користувалася великим попитом на ринку. Трохи згодом, зі збільшенням обсягів виробництва, відкриттям нових родовищ та розвитком техніки й використанням двигунів внутрішнього згорання, власники підприємства головну увагу спрямували на виробництво бензину. У зв'язку з цим, виникла потреба вдосконалити завод. Для цього змонтували кубову установку періодичної дії, що складалася з сімох кубів. Одночасно працювало п'ять кубів, а два перебували на очищенні. Очищували їх через кожних 24 год. Процес був наступний: куб 2–3 год. проварювали, відтак залишали остигнути, а після цього очищали. Під час переробки сировини куби підігрівали дровами. Наприкінці процесу одержували бензин, освітлювальний гас і мазут. Гас обробляли кислотою, лугом і промивали водою. Усі ці компоненти подавали в куби та перемішували вручну, що часто спричинювало нещасні випадки. До заводу із Биткова і Пасічної провели труби, через які за допомогою помп перекачували нафту.

Однак реконструйований завод так і не зміг переробляти повністю усієї сировини, бо обладнання, порівняно з європейськими підприємствами, залишалось застарілим. Тому його продукція призначалася лише для потреб місцевого ринку. Частина сировини залізницею вивозили за кордон, де на модернізованих підприємствах із крекінговим устаткуванням переробляли ефективніше.

У 1912 р. на Надвірнянському підприємстві працювали всього 30 робітників, а у 1922 – 74 (для порівняння – на рафінерії Габера у Станиславові, спорудженій у 1900 р., було зайнято 100 працівників, а на подібному підприємстві в Коломиї – 75).

Завод наприкінці 1920 – початку 1930 рр. переробляв менше 500 т нафти за рік. У 1927 р. завод, працюючи сезонно, переробляв 450 т нафти у рік.

У 1930 р. Зегіль закупив рафінерію в Печеніжині й перевіз обладнання до Надвірної. Тут встановили ще два великі куби і побудували парафіновий цех потужністю 40 т парафіну на рік. З парафінової оливи отримували твердий парафін і дизельне паливо. Зросла й кількість переробки нафти. У середині 1930 рр. підприємство придбав італієць Кавацо. У 1938 р. тут перероблялось 1000 т сировини на місяць. У 1939 р. на рафінерії працювали 390 робітників.

15 березня 1905 р. у Відні підписано контракт про оренду Нафтовим акціонерним товариством “Trzebinia” на період до 1925 р. 158,5 га державних лісів у Слободі Рунгурській та 49,3 га – у Чорному Потоці для пошуків нафти та експлуатації відкритих на них родовищ. 18 липня 1911 р. підписано новий контракт, оскільки раніше виділена ділянка виявилася недостатньою, і її розширено в Слободі Рунгурській до 1055,9 га. На цій площі “Trzebinia” отримала право будувати необхідні дороги, мости, залізниці, каналізацію, водопроводи, нафтопроводи, службові будинки, промислові об’єкти з машинами, резервуари, лінії електричних передач тощо. За це на початку робіт “Trzebinia” повинна була заплатити Дирекції лісів 5 тис. корон, а відтак, при експлуатації виявленого родовища, – 18–20% добутої нафти [22, арк.1-23].

Станом на 1911 р. у долині Пруту виявлені родовища нафти у Делятині, Шевелівці, Яблуниці, Вороненці, Лоевій, Чорних Ославах, Пнів’ї, Ворохті, Стримбі, Зеленій та Рафайловії. Експлуатаційні запаси були у Добротові, Ланчині, Пасічній, Чорному Потоці та Заріччі [10, XXV].

Акціонерне товариство “Trzebinia” контрактом від 12 червня 1914 р. передало нафтові поля у Слободі Рунгурській та Чорному Потоці акціонерному товариству “Premier”, розрахунки з яким закінчилися 26 лютого 1915 р. [21]. В іпотечній справі адвоката доктора М.Луцкі з Надвірної від 30 грудня 1912 р. згадуються нафтові поля “Nowina IV”, “Triumpf III”, “Bahs V”, “Posejdon I”, “Posejdon II” та “Geolog” у Делятині [16].

У 1918 р. у Биткові було пробурено 40 свердловин з річним видобутком 18110 т [6]. Цього ж року свердловина “Діброва-101” відкрила новий поклад “Діл” глибиною 1500 м. Початкова продукція цієї свердловини була рекордною на той час – 30 т нафти на добу. У 1925 р. на Битківському родовищі видобуто понад 42 тис. т нафти. До 1927 р. тут було вже 99

свердловин, з яких добували 29670 т/рік. У 1927 р. почався регулярний видобуток газу, який в 1937 р. складав 36 млн м³. Цього ж року тут видобувалось вже 214 тис. т нафти [1, 61].

Контрактом від 31 липня 1931 р. “Towarzystwo przedsiębiorstw górniczych” викупило в священника Білих Ослав урочища Вили, Сигла та Поляни в Чорному Потоці на виключне і необмежене право розвідки, видобування і використання бітумінозних мінералів. 13 жовтня цього ж року вищевказане товариство передало ці землі фірмі “Pionier SA” для пошуків та видобування бітумінозних мінералів. На цих землях фірма відкрила такі нафтові поля: на Вилах – “Pionier I” на площі 8,5 га, на Сиглах – “Pionier II” на площі 6,4 га, на Полянах – “Pionier III” та “Pionier IV” площею, відповідно, 3,5 та 3,0 га [19, арк.225-230]. За період з 1880 до 1927 рр. на родовищі отримано 357896 т нафти (найбільше – в 1885 – 25 тис. т). У цей же період (1926 р.) було пробурено найглибшу свердловину, яка відкривала пласти на глибині 720 м [4, 228].

У 1932–1934 рр. в Чорному Потоці на глибинах 647, 708 та 811 м виявлено соляну ропу, а на глибині 647 м – сліди нафти з добовим дебітом 1 т. Крім того, на глибинах 159, 249 та 647 м виявлено сліди газу з дебітом 1,5–3 тис. м³/добу [17, арк.61]. Оскільки видобуток нафти та газу не був рентабельним, то, досягнувши глибини 1000 м, фірма 10 квітня 1935 р. почала ліквідацію свердловини, яка тривала цілий 1936 р. На свердловині “Pionier I” в 1936 р. працювало 4 постійних та 5 сезонних робітників [18, арк.5].

На Косівському газовому родовищі в 1932–1933 рр. під час структурного буріння отримано притік газу дебітом від 25 до 50 тис. м³/добу. Сейсмозвідкою у 1935 р. встановлено декілька газоносних горизонтів на глибинах 500–1800 м [4, 203].

У 1933 р. згадувалося, що на Гуцульщині діють три великі копальні в околицях Пасічної (закладена біля 1860 р.), в Слободі Рунгурській (1871 р.) та Космачі (1899 р.) [9, 16]. Велике родовище нафти у 1934 р. згадане у Білосорині на лінії “Пнів – Любіжия Товариства “Franco-Polonais”, яким керує брат посла Хлаповецького” [11].

На Космацькому родовищі до 1929 р. пробурено 15 свердловин, з яких 8 були продуктивними. За період з 1899 до 1928 рр. тут видобуто 23500 т нафти [4, 229].

Станом на 1929 р. [8] на теренах Гуцульщини функціонували 36 копалень нафти і газу.

За 100 років використання Битківського та Пасічнянського родовищ там видобуто близько 12 млн т нафти [1, 60].

На використання нафти існували ліміти. Так, 15 грудня 1935 р. було закрито Надвірнянську рафінерію, оскільки вона вичерпала річний ліміт у 600

вагонів. На заводі залишилось працювати лише 6 працівників (сторожі та мотористи). Новий пуск заводу передбачався на початку 1936 р. [17].

У 1938 р. зафіксовано, що на Битківських копальнях за весь період їх експлуатації видобуто 850 тис. т нафти (у 1937 р. – 25 тис. т), у Слободі Рунгурській – 350 тис. т (1937 р. – 1500 т), у Космачі, відповідно, 26 тис. та 520 т [7, 44].

Отже, в історії нафтовидобування Гуцульщини можна виділити три періоди. Перший період (XVI ст. – 1860 р.) характеризувався примітивною технікою добування, нафту використовували для виготовлення різних мазей, лікувального масла, фарбування шкір, освітлення. Другий період (1860–1884) – удосконалення техніки свердління та очищення нафти і воску, застосування газових ламп. Третій період (1864–1939) характеризувався індустріалізацією процесу видобування. В цей час швидкими темпами йшла концентрація виробництва, організовувались великі акціонерні товариства, зростали іноземні інвестиції, стала жорсткішою експлуатація робітників та їх боротьба за свої права.

Джерела та література:

1. *Бойко Г.* Корисні копалини Гуцульщини // Історія Гуцульщини. – Т.IV. – Львів: Логос, 1999. – С.57-61.
2. *Галчанинь.* – 1896. – 26 вересня.
3. Геология и полезные ископаемые Западных областей УССР / под ред. Быховера Н.А. – М.-Лен.: Госгеолгиздат, 1941. – 642 с.
4. *Глушко В.В., Клиточенко И.Ф., Крамаренко В.Н., Максимов С.П., Чирвинская М.В.* Геология нефтяных и газовых месторождений Украинской ССР. – М., 1963. – С.203, 228.
5. *Грабовецький В.В.* Нариси історії Прикарпаття. – Т.VIII. Гуцульщина. – К., 1995. – 222 с.
6. *Зима Г.* Нове життя старого промислу // Нове життя. – 12.09.1963.
7. *Bujalski B.* Wojewodstwo stanislawowskie jako obszar możliwych rezerw ropnych // Zloty szlak. – Rocznik I. – Zeszyt 2. – Stanisławów, 1938. – S.34-45.
8. *Księga adresowa 1929.* – Warszawa, 1929. – S.1465-1549.
9. *Krótki przewodnik po Huculszczyźnie.* – Warszawa, 1933. – S.16.
10. *Olszewski S.* Mapa górniczo-przemysłowa Galicyi z objaśnieniami. – Lwów, 1911. – S.XXV.
11. *Wiek Nowy.* – 15.09.1934.
12. *Witwicki S.* Rys historyczny o Huculach. – Lwów, 1863. – 125 s.
13. *Zelisko W.* Nadwirna // Młodi krajoznawca. – 1938. – №3. – S.3.
14. *Zuber R.* Atlas geologiczny Galicyi. – Tekst do zeszytu drugiego. – Kraków, 1888. – S.75.
15. *Zuber R.* Mapa obszarów naftowych w Galicyi. – Lwów, 1897.
16. *Домашиній архів Клапчуків* (далі – ДАК). – Ф.1. – Оп.2. – Спр.2.
17. *Там же.* – Спр.6.

18. Івано-Франківський обласний державний архів (далі – ІФОДА). – Ф.47. – Оп.1. – Спр.481. – Арк.5, 61.

19. Там же. – Спр.490. – Арк.225-230.

20. Центральний державний історичний архів у Львові (далі – ЦДІАЛ). – Ф.242. – Оп.1. – Спр.222. – Арк.2-3, 16, 27-29, 37-40.

21. Там же. – Ф.255. – Оп.1. – Спр.165.

22. Там же. – Ф.275. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.1-23.

Резюме

В статье сделано обозрение дела добычи нефти и газа на Гуцульщине в период второй половины XIX – первой трети XX в.

Ключевые слова: Гуцульщина, Бытків, Космач, нефть, газ, нафтодобувна промисленность.

Одержано 15 вересня 2009 р.

УДК 94(477.43)“18”:[314:303.71]

В.В.Малий

УКРАЇНЦІ ПОДІЛЛЯ НАПРИКІНЦІ ХІХ ст. (СТАТИСТИЧНО-ДЕМОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ)

Досліджується питання про демографічне становище корінного етносу Поділля – українців наприкінці ХІХ ст. на основі статистичного джерела і праць російських та українських вчених.

Ключові слова: українці, національні меншини, Поділля, приріст населення, вікова група, освіченість, конфесії.

Сучасна Україна і її регіони переживають глибоку демографічну кризу, яка проникла в усі національні групи української нації. Державна влада вживає різноманітних заходів для підвищення народжуваності і зменшення смертності українців, що дає певні позитивні результати, утім не змінює загальної об'єктивної тенденції щодо зменшення чисельності населення. Демографічна політика потребує вдосконалення певних підходів, а також урахування історичного досвіду. У зазначеному контексті варто проаналізувати демографічне становище, зокрема, українського етносу наприкінці ХІХ ст., коли країна розвивалася в цілому на засадах

капіталістичної системи організації економіки. Показовим у цьому плані було Поділля – прикордонний регіон, який входив до складу Російської імперії.

У тій чи іншій мірі підняте питання дотично з'ясовували у загальних працях дослідники різних історичних періодів: початку ХХ ст. (наприклад, А.Лічков¹, А.Ярошевич², Григор'єв-Наш³), 60–80-х рр. (В.М.Кабузан, Г.П.Махнова⁴, В.І.Наулко⁵, Я.Є.Водарський⁶), а також доби незалежної України (В.І.Наулко, А.Л.Перковський⁷, В.В.Малий⁸). Утім, розгорнутого сюжету про основні демографічні процеси в середовищі корінного етносу краю немає і досі.

Метою статті є дослідження на основі даних всеросійського перепису населення, а також робіт вітчизняних вчених, основних демографічних параметрів українців Поділля станом на 1897 р.

На Поділлі на час проведення всеросійського перепису (січень 1897 р.) проживало 3018299 осіб різних національностей. Найбільш чисельну групу становили українці – 2442819 чол. або 80,93% (саме стільки мешканців назвали рідною “малоросійську” мову⁹). Є підстави вважати, що наведені дані дещо занижені. Як наголошував у 1905 р. дослідник А.Лічков, під час перепису частину опитуваних українців зараховували до росіян¹⁰.

Опублікована статистика дає змогу простежити розселення українського етносу у кожному із 12 повітів. У Балтському їх нараховувалося 300543 або 76,9% усіх мешканців повіту, Брацлавському – 199859 (82,6%), Вінницькому – 184847 (74,4%), Гайсинському – 214218 (86,3%), Кам'янецькому – 210264 (78,9%), Летичівському – 149120 (80,8%), Літинському – 175007 (83,2%), Могилівському – 183353 (80,5%), Ольгопільському – 231991 (81,6%), Проскурівському – 176685 (78,1%), Ушицькому – 188830 (84,6%) і Ямпільському – 228102 (85,7%)¹¹.

Такий більш-менш рівномірний розподіл подільських українців серед повітів А.Ярошевич пояснював відсутністю в губернії “значних міських поселень, населених переважно євреями”¹².

Отже, попри певну нерівномірність у розміщенні українців як за абсолютними, так і відносними показниками, що є зрозумілим і відповідає об'єктивним закономірностям демографічних процесів у багатонаціональній країні, у кожному повіті регіону вони (українці) становили переважачу групу населення. Різниця у наведених показниках свідчила про особливості заселення, міграцій і відтворення українського етносу в різних частинах Поділля. Як стверджують, В.І.Наулко і А.Л.Перковський, чимало українців губернії переселилися на промислові об'єкти Півдня, в Новоросію і сусідні губернії Правобережної України¹³.

Українці проживали у різних типах населених пунктів. Утім тради-

ційне переважання у їх структурі зайнятості сільськогосподарською працею зумовили масове проживання у сільській місцевості. За даними перепису, у Балтському повіті 296419 українців (86,6% всього населення цієї територіально-адміністративної одиниці) проживали у селах, Брацлавському – 197251 (84,2%), Вінницькому – 173985 (78,9%), Гайсинському – 210272 (88,1%), Каменецькому – 200509 (87,0%), Летичівському – 147401 (83,1%), Літинському – 163827 (88,2%), Могилівському – 173509 (83,8%), Ольгопільському – 227154 (82,3%), Проскурівському – 172260 (84,7%), Ушицькому – 183224 (87,1%) і Ямпільському повіті – 224820 (86,6%). Загалом по губернії цей показник становив 2370631 осіб або 85,1% усього населення¹⁴.

На рівні кожного повіту Поділля у сільському населенні українці становили переважаючу етнічну групу (від 78,9% до 87,1%). Можна стверджувати, що сільське господарство краю базувалося на праці селян-українців.

Велика концентрація українського етносу у сільській місцевості об'єктивно впливала на чисельність і питому вагу українців у населенні міст. Тож не дивно, що тут їх доля виявилася набагато меншою, ніж у селах. За даними того ж перепису, українці в етнічній структурі міського населення повітів становили: у Балтському – 4124 осіб (17,6%), Брацлавському – 2608 (33,2%), Вінницькому – 10862 (35,3%), Гайсинському – 3946 (42,1%), Кам'янецькому – 3755 (27,1%), Летичівському – 1719 (23,7%), Літинському – 11180 (45,1%), Могилівському – 9844 (30,5%), Ольгопільському – 4837 (59,2%), Проскурівському – 4425 (19,4%), Ушицькому – 5606 (43,6%) і Ямпільському – 3282 особи (49,7%). Загалом по губернії нараховувалось 72188 міських жителів з числа українців, які становили 32,5% міського населення¹⁵. У цьому відношенні вони поступалися євреям, які були представлені у подільських містах 94423 особами, що становило 46,1% усіх міських жителів¹⁶. Тож не випадково, що в містах, які були здебільшого адміністративними і культурними центрами регіону і мікрорегіонів, українську культуру не сприймала більшість населення.

Щодо різних міст Поділля, то представництво у них українців досить коливалося. Це добре видно за даними всеросійського перепису населення 1897 р. У Кам'янці-Подільському, губернському і повітовому центрі, з 35934 мешканців лише 9755 або 27,1% були українцями. У повітових містах становище виглядало так: у Балті із населенням 23363 особи українці нараховували 4114 осіб (17,6%), Брацлаві (7863) – 2608 (33,1%), Вінниці (30563) – 10862 (35,5%), Гайсині (9374) – 398 (4,2%), Летичеві (7248) – 1723 (23,7%), Літині (9420) – 3047 (32,3%), Сальниці (3649) – 2758 (75,6%), Хмільнику (11657) – 5375 (46,1%), Могилеві-Подільському (22315) – 6512 (29,2%), Барі (9982) – 3332 (33,4%), Ольгополі (8134) – 4837 (59,4%), Проскуріві (22855) – 4425 (19,4%), Новій Ушиці (6371) – 1836 (28,8%), Старій Ушиці (4176) – 2488 (59,6%),

Вербівці (2311) – 1282 (55,3%) і Ямполі (6605) – 3282 (49,7%)¹⁷. Із наведених даних видно, що лише у Вінниці група мешканців-українців перевищувала показник 10 тис. У Кам'янці-Подільському вона наближалася до цього рівня. В усіх інших містах чисельність була меншою. Питома вага українців, що становила понад чи майже половину складу, зафіксована у містах, де мешкали до 5 тисяч осіб. У 8 містах з населенням від 5 до 8 тисяч осіб український етнос, як правило, не перевищував 40% усіх мешканців. Винятком становили два повітових центри – Ольгопіль, де шість із десяти були українцями, і Ямпіль (кожний другий). У Хмільнику з населенням 11,6 тис. осіб питома вага українського етносу сягала понад 46%. І, нарешті, у великих подільських містах, де проживали від 20 до 36 тис. осіб, вона була ще меншою і коливалася в межах 16,6–35,5%.

У матеріалах всеросійського перепису населення вміщено дані про віросповідання мешканців Поділля. Відповідно до них, українці належали до 13 конфесійних груп. Основна частина вважала себе православними (2250597 або 92,1%). За ними розмістилися римо-католики (191127 або 7,8%), іудеї (536 або 0,02%), старообрядці (484 або 0,01%), лютерани (39 або 0,0001%), вірмени-католики (11), мусульмани (5), караїми (5), вірмени-григоріанці (4), баптисти (2), реформатори (1), меноніти (1) та інші (7). Православні українці домінували у повітах Поділля (2184241 або 89,4% всіх українців). У містах вони нараховували 66356 осіб (2,7% усього етносу або 29,9% міського населення)¹⁸.

Аналіз статевого складу українців засвідчує загалом про деяке переважання жінок (1228492) над чоловіками (1213877), що, на наше переконання, було результатом втрат чоловічого населення під час різних війн другої половини ХІХ ст. (Кримської і Російсько-турецької).

У шлюбі проживала майже третина українців. Статистика зафіксувала, що 483628 чоловіків і 485855 жінок українського етносу були одруженими. Поза шлюбом проживали 699223 чоловіків і 651451 жінка¹⁹. Пояснення цьому можна знайти, взявши до уваги статево-вікову структуру українського населення. Так, у віці до 19 років в губернії нараховувалося 615064 чоловіків і 631842 жінки, що становили у своїх групах відповідно 50,6% та 51,4%²⁰. Абсолютна більшість українців були неписьменними. Джерело зафіксувало лише 261143 особи українського етносу, які вважали себе освіченими. Це становило всього 10,7%. У статевих групах чоловіків нараховувалося 223249 (21,5% у своїй групі), жінок – 37894 (3,1%)²¹. Освічені українці здебільшого закінчили початкові навчальні заклади. Таких, за даними статистики, було аж 251471 або 65,7%. Щодо рівня освіти, то лише 3354 особи здобули середню чи вищу освіту. Серед росіян, яких на Поділлі нараховувалося всього 98984 (3,3% у загальній

структурі населення краю)²², кількість освічених сягала 34446 або 34,8% у своїй етнічній групі. Найбільше письменних українців припадало на молодих людей у віці до 40 років (207747 осіб або 79,5% українського етносу, які володіли грамотою і мали відповідні документи про закінчення навчальних закладів). Нами виявлено таку тенденцію: починаючи з вікової групи, до якої зараховано 30–39-річних українців, і у всіх наступних (40–49, 50–59 та 60-річних і старших) питома вага письменних неухильно зменшувалася і становила відповідно 21,6%, 10,8%, 6,4% і 4,1%. Що ж стосується попередніх груп, то вони і за абсолютними і відносними показниками розмістилися у такому порядку: 10–19-річні – 117679 письменних або 21% зарахованих до групи; 20–29-річні – 54394 або 15,3% і, нарешті, 1–9-річні – 12083 або 1,9%²³. Щодо останньої, то дітей шкільного віку тут було надзвичайно мало, що і дало відносно низькі показники письменних.

За допомогою перепису населення 1897 р. можна скласти певну соціальну характеристику українського етносу. Так, з-поміж 2442819 українців 9235 осіб або 0,4% були потомственими дворянами, 2214 або 0,09% – набутими дворянами і чиновниками недворянського походження, 7371 або 0,3% – представниками духовенства, 3514 або 0,1% – потомственими і набутими почесними громадянами, 324 або 0,01% – купцями, 91873 або 3,7% – міщанами, 2322349 або 95% – селянами, 69 або 0,002% – військовими козаками, 2264 особи не були розподілені серед наведених категорій, а 2633 українці назвалися іноземними підданими²⁴.

Отже, основною соціальною фігурою української спільноти був селянин. Дворяни-українці значно поступалися чисельністю дворянам польської національності (13946), що засвідчувало про їх слабші позиції серед старого класу землевласників. На відміну від дворян російського походження, які були більше представлені у подільських містах (3345 із 6721 дворян-росіян), дворяни-українці здебільшого віддавали перевагу селу (тут мешкали 8633, тим самим послабляючи становище українського етносу у містах).

Щодо зайнятості українців, то матеріали перепису населення 1897 р. зафіксували повний розклад їх професійних уподобань (мова йде про самодіяльну частину, яка нараховувала 568205 осіб або 23,2% етнічної групи). З цієї кількості 447029 чоловіків і жінок (78,7% працездатного населення) займалися землеробством, 5253 особи (9,2%) були задіяні в прислузі і поденними роботами, 10286 (1,8%) служили у війську, 8965 (1,6%) займалися кравецтвом, 6891 (1,2%) займалися обробкою дерева, металу і виготовленням кераміки, 3853 (0,7%) – будівництвом і ремонтними роботами, 3678 (0,6%) – переробкою продуктів рослинного і тваринного поход-

ження, 3067 (0,5%) – тваринництвом, 2992 (0,5%) – торгівлею, 27522 (0,5%) – у фінансовій сфері, 2610 (0,4%) були рантє, 2285 (0,4%) працювали у культових спорудах (священники та ін.), 1477 (0,2%) – у банях, 1791 (0,3%) – на залізниці, 1537 (0,2%) – в адміністрації, судах і поліції, 1221 (0,2%) – на педагогічній роботі. Менш чисельними були групи українців, які працювали на гужовому транспорті (938), лікувальній і санітарній службі (840), в структурах самоврядування і на становій службі (836 осіб), у лісовому господарстві (706), вино- і пивоварінні (405), на пошті, телеграфі і телефоні (350), у шинках, готелях, клубах (194), на копальнях (181), у ювелірній справі (121), хімічному виробництві (109), риболовлі і полюванні (109), поліграфії (49)²⁵ і т.д.

Більшість самодіяльного населення (538334 особи або 94,7%) знаходилася у повітах і лише 29871 зайнятих українців (5,3%) проживали у містах. Наприклад, у губернському центрі найбільше працювали прислугою і на поденних роботах (понад 1500 осіб), служили у збройних силах (411), працювали на будівництві (320), у фінансовій сфері (315), виготовляли одяг (285), служили в адміністрації, суді, поліції (259), відбували покарання у тюрмі (255), займалися землеробством (174)²⁶ і т.д.

На жаль, зазначене джерело не зафіксувало інших, не менш цінних даних про демографічне становище українців в регіоні.

Отож, наприкінці XIX ст. українці були найчисельнішою етнічною групою Поділля. Переважаючи кількістю інші етноси загалом, українці продовжували утримувати за собою село, яке визначало аграрний характер їх виробничої діяльності і саме через це в середовищі українського етносу не виявлено великої тяги до освіти, яка відкривала шлях до робітничих та інтелігентних професій.

Найбільш неписьменних було серед українських жінок, що примушувало їх цілком віддаватися домашньому господарству. За соціальними вимірами абсолютна більшість українців належали до селянського стану, що відповідало їх віковій мрії господарювати на землі й отримувати з цього засоби до життя.

Примітки:

1. Личков А. Юго-Западный край по данным переписи 1897 // Киевская старина: ежемечасный исторический журнал. – К., 1905. – Т.90. – С.317-366.

2. Ярошевич А. Малороссы по переписи 1897 года // Киевская старина – К., 1905. – Т.89. – С.411-428.

3. Григор'єв-Наш. Поділля: географічно-історичний нарис. – Кам'янець-Подільський, 1918. – 85 с.

4. Кабузан В.М., Махнова Г.П. Численность и удельный вес украинского населения на

территории СССР в 1795–1959 гг. // История СССР. – 1965. – С.28-37.

5. Наулко В.И. Этнический состав населения Украинской ССР: статистико-картографическое исследование. – К.: Наукова думка, 1965. – 136 с.

6. Водарский Я.Е. Население России за 400 лет (XVI – начало XX века). – М.: Наука, 1973. – 156 с.

7. Наулко В.І., Перковський А.Л. Етнічна історія Поділля // Поділля. Історико-етнографічне дослідження / Л.Ф.Артюх, В.Г.Батушок, З.Є.Болгарович та ін. – К.: Доля, 1994. – С.34-61.

8. Малий В.В. Етносоціальні процеси на Поділлі у 1861–1914 рр.: монографія. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. – 280 с.

9. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / Под ред. Н.А.Тройницкого. – Т.XXXII: Подольская губерния. – СПб.: Изд. ЦСУ Мин-ва внутр. дел, 1904. – С.2.

10. Лічков А. Зазначена праця. – С.327.

11. Первая всеобщая перепись населения... – С.98-101 (Підрахунки автора).

12. Ярошевич А. Назв. праця. – С.413.

13. Наулко В.І., Перковський А.Л. Назв. праця. – С.57.

14. Первая всеобщая перепись населения... – С.98-101 (Підрахунки автора).

15. Малий В.В. Етносоціальні процеси на Поділлі у 1861–1914 рр. – С.67.

16. Первая всеобщая перепись населения... – С.98 (Підрахунки автора).

17. Там же. – С.102-105 (Підрахунки автора).

18. Там же. – С.102 (Підрахунки автора).

19. Там же. – С.105.

20. Там же. – С.122-125 (Підрахунки автора).

21. Там же. – С.125 (Підрахунки автора).

22. Малий В.В. Етнічний і релігійний склад населення Поділля наприкінці XIX ст. // Наукові праці історичного факультету [Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту]. – Кам'янець-Подільський, 1995. – Т.1. – С.116-118.

23. Первая всеобщая перепись населения... – С.122-125 (Підрахунки автора).

24. Там же. – С.256-257 (Підрахунки автора).

25. Там же. – С.174 (Підрахунки автора).

26. Там же. – С.188 (Підрахунки автора).

Резюме

Исследуется вопрос о демографическом положении коренного этноса Подолии – украинцев в конце XIX в. на основании статистического источника и трудов российских и украинских ученых.

Ключевые слова: украинцы, национальные меньшины, Подолье, прирост населения, возрастная группа, образованность, конфессии.

Одержано 15 вересня 2009 р.

ФУНДАТОР ПОДІЛЬСЬКОГО КРАЄЗНАВСТВА

Стаття присвячена життю і діяльності Миколи Івановича Яворовського – одного з чільних організаторів подільського краєзнавства, педагога, пам'яткоохоронця, просвітника другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Ключові слова: Подільський єпархіальний історико-статистичний комітет, Подільське церковне історико-археологічне товариство, Подільська єпархія, Кам'янецьке духовне училище, “Подольские епархиальные ведомости”, краєзнавство, Давньосховище, пам'яткоохоронець, Єпархіальна бібліотека.

Минає 90 років з дня смерті Миколи Івановича Яворовського – подільця, педагога, краєзнавця. Однак його життя і діяльність залишаються малодослідженими. Найбільший внесок зробив професор Л.В.Баженов, розрізнені факти знаходимо в нарисі історії Подільського церковного історико-археологічного комітету О.М.Кошеля, у контексті вивчення історії подільського краєзнавства роль М.І.Яворовського прослідковується в працях В.С.Прокопчука¹. Тому ставиться мета на основі віднайдених матеріалів, у першу чергу – статей, хроніки, вміщених в “Подольських єпархиальних ведомостях”, “Трудах комитета для историко-статистического описания Подольской епархии”, висвітлити системний погляд на роль і місце М.І.Яворовського в науково-педагогічному, культурно-освітньому житті Поділля, його внесок у вивчення історії, етнографії, фольклору краю, охорону пам'яток старовини.

Наведемо на початку відому нам біографічну хроніку М.І.Яворовського.

У літературі зустрічається дві дати його народження – 1842-й і 10 січня 1843 року. Первинного документа, який би засвідчив цей факт, поки що не знайдено. Але в “Подольских епархиальных ведомостях” є два матеріали, приурочених 25- і 35-річчю його службової діяльності, події, описані в них, відбувалися 24 листопада 1892 і 1902 років, схоже, в ювілейні день і рік². Це дає підстави датою народження М.І.Яворовського вважати 24 листопада 1842 року.

Народився він на Вінниччині у селі Голубече Ольгопільського повіту. Яворовські походили з династичної священицької родини. Дід Віссаріон і батько Іван були людьми освіченими, шанували книгу, думки і спостереження викладали письмово. У “Подольских епархиальных ведомостях” зустрічаються публікації батька Миколи, зокрема 1863 р. одинадцятий номер часопису вмістив його повідомлення “Благодарственное молебство

вание, совершенное крестьянами Голубеческой волости Ольгопольского уезда по случаю введения Уставной грамотыч”³.

Достеменно відомо, що закінчив він Подільську духовну семінарію і, як кращий випускник, був направлений у Київську духовну академію для здобуття вищої богословської освіти. Навчався старанно, пізнавав не тільки богословську, але й світську літературу. 1867 р. завершив навчання й отримав ступінь кандидата богословських наук.

Цього ж року приступив до обов’язків помічника інспектора Подільської духовної семінарії в приміщенні на Новому плані, куди семінаристи 1865 р. перебралися зі Старого міста. 1868 р. почав викладати гомілетику і літургіку. Досконало володів кількома мовами. 1870 р. вже викладав грецьку, 1885-го – словесність та історію російської літератури⁴. Його любов до книги, знання мов, літератури дали підстави ректору запропонувати молодому викладачеві й посаду завідувача фундаментальної семінарської бібліотеки, яку він обіймав упродовж 15 років, суміщаючи з викладацькою роботою.

У ці роки в семінарії навчався Юхим Сіцінський, здібний і дуже зацікавлений семінарист, який потягнувся до свого вчителя Миколи Івановича Яворовського, під його впливом почав дослідницьку роботу, підготував етнографічну розвідку “Народное предание о полозе”⁵. Стосунки між учнем і учителем були гарні, Ю. Сіцінський бував удома в М.І.Яворовського, користувався бібліотекою, отримував консультації. Ці відносини витримали перевірку часом, бо їх еднала любов до Поділля, вивченню якого присвятили все життя.

Свою педагогічну і бібліотечну діяльність успішно поєднував з науково-дослідницькою, вже в перші роки перебування в Кам’янці-Подільському в “Подольских епархиальных ведомостях” опублікував етнографічний нарис про побут подільських сільських священиків та історичну розвідку про спробу католицького єпископа ще в XIII ст., у час княжіння Данила Галицького, підпорядкувати собі православну церкву в південно-західному регіоні⁶. Цілком ймовірно, що талановитий дослідник, який до того ж вправно володів пером, вже 1868 р. був залучений до праці в Подільському єпархіальному історико-статистичному комітеті, бо вже на цьому початковому етапі діяльності після П.Гліщинського й М.Орловського зайняв одне з провідних місць у підготовці нарисів – описів церков і парафій, зокрема рідного села Голубече на Вінниччині, м.Гусятина, м.Бар та Барського Свято-Покровського монастиря⁷. У першому випуску “Трудов Комитета для историко-статистического описания Подольской епархии”, що побачили світ 1876 р., представив ґрунтовні історико-статистичні описи м.Жванця, сіл Ісаківці, Устя з приписаними до нього Цвіклів-

цями і Кізіям, які зайняли більше половини збірника⁸.

Однак, достовірно відомо, що 1883 р. серед семи членів Комітету – М.Симашкевич, С.Струменський, М.Доронович, С.Лобатинський, О.Длугопольський, М.Багниський – був і М.Яворовський⁹, у другій половині 80-х обраний керуючим справами і казначеем Комітету – фактичним координатором роботи колективу дослідників подільської старовини.

Окремо треба сказати про редакторську діяльність Миколи Івановича. Його талант дослідника, помножений на знання кількох мов і, в першу чергу, російської, загальноживаної у той час, логічно привів його до обов'язків редактора “Подольских епархиальных ведомостей”, які він виконував протягом 1883–1892 рр.¹⁰. “Подольские епархиальные ведомости” виходили в книжковому форматі, річне видання складало 120 друкованих аркушів – більше 2500 сторінок тексту. Отже, за 9 років праці йому довелося відредагувати більше 25 тис. сторінок офіційних документів, наукових, науково-популярних, бібліографічних матеріалів, щоразу брати на себе відповідальність за граматичний, фактологічний і технічний рівні видання.

Цілком логічно перебрав він на себе й обов'язки редактора додатків до “Подольских епархиальных ведомостей”, збірників наукових праць під назвою “Труды Комитета для историко-статистического описания Подольской епархии”. Третій випуск “Трудов” (1887), за ним четвертий (1889) і п'ятий (1891), вже вийшли під редакцією М.І.Яворовського. Вони представили краєзнавчому активу – творцям історико-статистичних описів церков і парафій – багатий джерельний матеріал, що був результатом багаторічної праці членів Комітету над розробкою історичних рукописних матеріалів, які стали документальною базою підготовки, доопрацювання і публікації у наступних шостому, сьомому, дев'ятому, одинадцятим випусках “Трудов” історико-статистичних описів церков і парафій усіх 62 благочинних округів Подільської єпархії. Окрім 3, 4 і 5, Микола Іванович редагував і наступні п'ять випусків – шостий, сьомий, восьмий, десятий, одинадцятий, два із них, 10 і 11-й, видані у співпраці з Ю.Й.Сіцинським. Власне, до восьми випусків “Трудов” із дванадцяти він доклав зусиль як творець збірників – організатор матеріалів, їх редактор.

1886 р. стався крутий поворот у долі М.І.Яворовського – 11 лютого він очолив Кам'янецьке духовне училище для хлопчиків. Дев'яте число “Подольских епархиальных ведомостей” в офіційній хроніці, як тоді водилося, повідомило громадськість про переміщення колишнього смотрителя училища ієромонаха Климента на посаду інспектора Вологодської духовної семінарії і призначення на його місце викладача Подільської духовної семінарії колежського радника М.І.Яворовського¹¹. Так

закінчилася дев'ятнадцятилітня його праця в семінарії і розпочалася кар'єра керівника одного з провідних духовних навчальних закладів Поділля, яка тривала 16 років, до виходу Миколи Івановича як державного службовця у відставку.

Училище мало на той час майже 70-тирічну історію і в своєму розвитку пройшло кілька етапів. 1817 р. за рахунок нижчих класів Подільської духовної семінарії воно виділилося в окремий духовний навчальний заклад¹², мета якого полягала в підготовці учнів до вступу в семінарію. Вони вивчали катехізис, церковну історію, арифметику, географію, правопис, мови російську, грецьку. Вивчення цих предметів відбувалося в нижчому і вищому відділеннях протягом 4 років. Очолював училище смотритель, якого, як і всіх учителів, призначало правління семінарії, воно ж і контролювало діяльність колективу. 1837 р. училище із-за тісноти перейшло в орендований будинок Генрієти Фрейгенової, що знаходився на Польських фільварках внизу при підйомі дороги від річки наверх¹³. Через нестачу приміщень 1847 р. два нижчих парафіяльних класи були переведені в с.Привороття, згодом – у Бар, а вищі класи – у Дунаївці, в приміщення закритого католицького монастиря, і пробули там до 1855 року – часу з'єднання з Приворотським. 1859 р. училище знову повернулося до Кам'янця-Подільського, оскільки матеріальна база Барського училища виявилася неспроможною забезпечити нормальні умови для його функціонування, а також через безкінечні скарги монахів, у життя яких навчальний заклад привносив усілякий дискомфорт. Училище налічувало 183 учні¹⁴. До 1865 р. воно розташовувалося в будинку Блінштейна на Польських фільварках і перебралося в Старе місто, як тільки семінарія перейшла в побудований на Новому плані просторий корпус. У ході духовно-навчальної реформи 1867 р. училище змінило своє обличчя: покращилося фінансування, зріс рівень зарплати як смотрителя, так і учителів, зміцніла матеріальна база, поліпшився благоустрій, стан класних кімнат, гуртожитку, їдальні, училищна бібліотека щороку отримувала 150 крб. на комплектування фонду, була встановлена платня лікарю училищної лікарні, що функціонувала з 1861 р., 1872 р. почала діяти училищна домовна церква. Відбулося й адміністративне передпідпорядкування училища з-під влади семінарського правління духовно-навчальному Комітету. Училище почало обирати своє правління в складі смотрителя, його помічника, двох учителів і двох представників місцевого духовенства, самостійно вирішувало питання внутрішнього життя, а більш складні, які стосувалися пошуку коштів, виносили на розгляд єпархіальних училищних з'їздів¹⁵.

На долю Миколи Івановича випало скористатися можливостями, які

давала реформа, щоб привести училище в зразковий стан. Вже 1887 р. ревізор С.І.Миропольський констатував: “Учебная часть училища находится в состоянии настолько удовлетворительном, что училище по успехам обучения занимает первое место в ряду других училищ Подольской епархии, почти все оканчивающие курс в сем училище воспитанники в последние годы были достаиваемы переводом в семинарию, где также занимали и занимают высшие места по успехам. Этим училище обязано и хорошему в общем составу преподавателей и особенно заботливости правления об устранении причин малоуспешности учащихся... Воспитательная часть поставлена в училище удовлетворительно. Ученики вообще скромны и религиозны...”¹⁶.

1886 року М.І.Яворовський прийняв училище в складі чотирьох основних і одного підготовчого класів: у підготовчому – 15 учнів, I-му – 36, II – 22, III – 23, IV – 14, всього 110 учнів. Із зростанням авторитету закладу зростала й кількість вихованців: наступного 1887 року їх було вже 149, 1889 р. – 164, 1891 р. – 172. Постало навіть питання про будівництво нового приміщення для училища, чим досить діяльно зайнявся новий його керівник, на Польських фі льварках була придбана садиба, складений проект і кошторис будівництва, почалося накопичення коштів¹⁷. Питання будівництва неодноразово порушував він на засіданнях Подільської єпархіальної училищної ради, членом якої був, на єпархіальних з'їздах.

Авторитет Миколи Івановича засвідчив і факт делегування його від Подільської єпархії до Києва на святкування 900-річчя хрещення Русі й обрання членом-кореспондентом церковно-археологічного товариства при Київській духовній академії. Як учасник ювілейних святкувань у Києві М.І.Яворовський зробив усе, щоби пам'ятно відзначити цю подію і в стінах свого училища. Святкування відбулося дещо пізніше, 30 вересня, після повернення учнів з канікул. Про рівень заходу може свідчити факт участі в ньому глави Подільської єпархії преосвященнішого Доната, а також ректора Подільської семінарії та кафедрального протоієрея. Після доповіді учителя К.С.Добровольського, виступу архієрея Доната учням були роздані книги про життя і діяльність святого Володимира, учнівський хор виконав кантату на честь Кирила і Мефодія – просвітителів слов'ян: “Славяне! Песню высокой...”, урочисті піснеспіви “Достойно есть” і “Боже, Царя храни”. Смотритель училища організував для гостей святковий прийом¹⁸.

Питання освіти знайшли також відображення в його науково-педагогічній творчості, низці публікацій. 1877 р. він порушив питання діяльності братської школи в Кам'янці-Подільському¹⁹. 1879-го – висловив ряд думок щодо минулого освіти в Росії і ходу її реформування в 70-х роках

XIX ст., 1883 р., напередодні з'їзду Кам'янецького училищного округу, висловився з приводу постановки духовної освіти в єпархії, вніс пропозиції щодо її удосконалення²⁰. 1888 р. на сторінках "Подольских епархиальных ведомостей" торкнувся історії приміщень Кам'янецького духовного училища, спрямовуючи думку її читачів, у першу чергу, єпархіального духовенства, на пошук коштів для будівництва нового училищного приміщення²¹. Не залишав поза увагою проблем освіти, виховання і в наступні роки²², активно впроваджував у навчально-виховний процес елементи історії, етнографії Поділля, залучаючи викладачів, кращих вихованців до краєзнавчого пошуку. Училищний лікар Й.Ролле, а 1890 р. помічник смотрителя І.Олесницький та викладач К.Добровольський були обрані дійсними членами Подільського єпархіального історико-статистичного комітету²³.

До 50-річчя від дня народження і 25-річчя службової діяльності підійшов з чималим доробком, заслугами й високим авторитетом. Був нагороджений орденом св. Анни 2-го ступеня і після ревізії училища членом-ревізором Учебного комітету при Синоді С.І.Миропольським за розпорядженням обер-прокурора представлений до ордена св. Володимира 4 ст. Ювілей був урочисто відзначений 24 листопада 1892 р., з дозволу єпископа Димитрія в училищній церкві відбулися подячні моління, ювіляру піднесена ікона святителя Миколая Чудотворця, на його честь виголошені промови, виконані духовні пісенні твори²⁴.

Важливе місце в житті М.І.Яворовського займала духовно-громадська діяльність. Він був членом Кам'янець-Подільського православного Св. Іоанно-Предтеченського братства, всіляко допомагав братській ремісничій школі, в якій діти селян, міщан, духовенства вивчали як загальноосвітні предмети, так і оволодівали професіями. 1910 р., наприклад, із 66 учнів 21 хлопчик навчався столярної, токарної, чоботарної справи²⁵.

Весь вільний від службової діяльності час віддавав історико-краєзнавчим заняттям, роботі в складі Подільського єпархіального історико-статистичного комітету. Саме М.І.Яворовський на засідання Комітету 29 жовтня 1889 р. вніс пропозицію облаштувати єпархіальне Давньосховище, де можна було б зберігати предмети старовини, архівні матеріали, рукописи, книги. Пропозиція була прийнята з високим ентузіазмом, кафедральний протоієрей М.З.Доронович навіть запропонував розмістити музей у лівій галереї кафедрального собору. Була обрана комісія з трьох осіб – М.З.Доронович, В.С.Якубович та Ю.Й.Сіцінський – для підготовки проекту облаштування Давньосховища. 15 грудня 1889 р. глава Подільської єпархії Донат затвердив проект резолюцією "Господь да благословит доброе и полезное для науки дело", завідуючим Давньосховища

призначив В.С.Якубовича, секретарем Комітету в справах Давньосховища – Ю.Й.Сіцінського. Сам єпископ Подільський Дмитрій взявся керувати облаштуванням музею. 30 січня 1890 р., у день загального зібрання Комітету, відбулося урочисте відкриття єпархіального Давньосховища. Спочатку в церкві Троїцького монастиря відбувся молебень. А далі засідання продовжилося в покоях єпископа Дмитрія його ж промовою про значення збирання, збереження і популяризації пам'яток старовини, був прочитаний “Проект облаштування в Кам'янці-Подільському єпархіального церковного Давньосховища”, власне – правила його діяльності, свого роду перший статут, і проголошено таким чином створення в Кам'янці музею церковної старовини²⁶. Ця подія знайшла відгук у пресі: в “Киевлянині”, “Новом времени”, “Свете”. “Киевская старина” підкреслила: “Приветствуя новое учреждение и желая ему полного процветания, не можем не высказать пожелания, чтобы в других городах края завелись подобные музеи, где бы сохранялись исчезающие теперь бесследно памятники прошлого”²⁷. Цього ж року відбулося вдосконалення структури Комітету, він був поділений на почесних, дійсних і членів-змагальників, яких 1890 р. було 53.

Микола Іванович не тільки ініціював добрі справи, але й власним прикладом заохочував членів Комітету до науково-громадської діяльності. 1889 р. завершив редагування IV випуску “Трудов”, вмістив у 9-му числі “Подольских епархиальных ведомостей” статтю з історії колишньої Миколаївської церкви. З гонорару за редагування IV випуску “Трудов” 50 крб. пожертвував на вікна для Давньосховища²⁸. Того ж 1889 року М.І.Яворовський окремою книгою опублікував документальні матеріали про парафію свого батька під назвою “Церковно-приходские документы XVIII и начала XIX вв. с.Голубече Ольгопольского уезда”. А 18 вересня, дізнавшись, що в Бакоті знайдено старовинні печери, разом з Ю.Й.Сіцінським виїхав на місце, вони обслідували розкопані селянами входи, коридори, гробниці, окремі пам'ятники привезли до Кам'янця, а інформацію про Бакоту повідомили В.Б.Антоновичу, який в наступні роки організував розкопки монастиря²⁹.

Микола Іванович сприяв поширенню в єпархії виданих П.М.Батюшковим книг “Подолія”. Як фактичний керівник Комітету дбав про налагодження контактів з дослідниками, науковими й навчальними закладами. Побувавши в Одесі, встановив зв'язок з викладачем Одеської духовної семінарії Львом Степановичем Мацевичем, залучив його до пошукової діяльності, поповнення Давньосховища, бібліотеки предметами старовини, книгами, 18 вересня 1892 р. зініціював прийняття його у дійсні члени³⁰.

Після створення 1890 р. Давньосховища, 1892 р. – Єпархіальної бібліотеки, змін у структурі членства, виникла потреба відобразити це в статуті. 27 січня 1894 р. на засіданні Комітету була створена комісія з підготовки проекту статуту, яку очолив М.І.Яворовський. 6 лютого на річних загальних зборах членів Комітету проект був обговорений, доповнений і згодом представлений Св. Синоду на затвердження, яке у жовтні того ж року відбулося. “Устав Подольського єпархиального историко-статистического Комитета и состоящих при нем церковного Древнехранилища и Епархиальной библиотеки” у 23 параграфах зафіксував зміни, що сталися, унормував діяльність згаданих структур, визначив мету і завдання їх функціонування, права та обов’язки, став каталізатором діяльності на наступні десять років³¹.

Подільський єпархіальний історико-статистичний комітет велику увагу приділяв веденню церковних літописів – важливого джерела фактів³². 1896 р. Комітет запросив від благочинних інформацію про те, як і чи в усіх парафіях вони ведуться. Оскільки не всі священники знали, яку інформацію в них поміщати, 1897 року були підготовлені і направлені в кожную церкву друковані програми – анкети, а згодом – спеціальні бланкові книги для літописів, які треба було заповнити по розділах на основі документів, переказів і повернути до Комітету. Планувалося на основі тих записів, а також за рахунок напрацьованого членами Комітету і опублікованого джерельного матеріалу, завершити складання коротких описів усіх парафій, здійснити їх опублікування³³. 1898 р. розподілили цю роботу між членами Комітету. В результаті 1901 р. описи побачили світ у редактованому Ю.Й.Сіцінським з допомогою М.І.Яворовського ІХ-му випуску “Трудов” на 80 друкованих аркушах³⁴.

5 лютого 1895 р. відбулися річні збори, на яких Микола Іванович оголосив доповідь “Религиозная жизнь Подолии перед воссоединением с Россией”. Відповідно до §17-го нового статуту відбулися вибори: керуючим справами, редакційною частиною і казначеєм знову був обраний М.І.Яворовський, секретарем Комітету і завідувачем Давньосховища – Ю.Й.Сіцінський, завідувачем Єпархіальної бібліотеки – священник П.Ф.Вікул³⁵. Того ж року М.І.Яворовський і Ю.Й.Сіцінський були обрані делегатами XI археологічного з’їзду, який 1899 р. мав відбутися в Києві. Вони сконцентрували свої зусилля на відборі для експонування під час роботи з’їзду близько 100 пам’яток подільської старовини³⁶.

1902 рік змінив звичайний ритм життя Миколи Івановича. 24 листопада йому виповнилося 60 років від дня народження і 35 років службової діяльності, і він як службовець пішов у відставку в чині статського радника, з трьома високими відзнаками – орденами Станіслава 2 ст., св. Анни

2 ст., св. Володимира 4 ст.³⁷. У звіті Комітету за 1903 рік, де подано й список його членів, посада “смотритель Каменецкого духовного училища” проти його прізвища вже закреслена. Цю посаду посів Опанас Захарович Неселовський – викладач Подільської духовної семінарії. У звіті Комітету за 1904 рік у списку чітко видруковано новий статус обидвох: М.І.Яворовський – статський радник, О.З.Неселовський – смотритель Кам’янецького духовного училища. Микола Іванович ще з більшим запалом віддався улюбленій справі – краєзнавству.

Наприкінці 1902 р. гостро постало питання реорганізації Комітету в історико-археологічне товариство з ширшими можливостями досліджувати не тільки церковну, але й світську історію. Був вироблений проект статуту з пропозицією перейменувати Комітет. У квітні 1903 р. проект був переправлений до Синоду, а – 29 вересня затверджений. Синод постановив: “Діючий в м.Кам’янці-Подільському Єпархіальний історико-статистичний комітет реорганізувати в Церковне історико-археологічне товариство і статут цього Товариства затвердити”³⁸. 26 жовтня відбулися загальні збори, оголошений указ Синоду, прийнята постанова. В результаті виборів головою Товариства і завідувачем Давньосховища був обраний Ю.Й.Сіцінський, його заступником і казначеєм – М.І.Яворовський, секретарем і завідувачем Єпархіальної бібліотеки – М.І.Бичковський. На цей час у складі Товариства налічувалося 157 осіб – 8 почесних, 72 дійсних і 77 членів-змагальників³⁹.

Чимало зусиль забирали організаційно-господарські питання. 1903 р. Давньосховище і 2 бібліотеки – наукова і єпархіальна – перебралися в подомініканські приміщення, місця стало більше, вдалося оформити ширші експозиції, виділити кімнату для читальні⁴⁰. Однак ці приміщення були тимчасовим притулком музею та й не забезпечували його достатньою для експонування зібраних музейних предметів площею. Був взятий курс на побудову окремого приміщення для Товариства, Давньосховища і Єпархіальної бібліотеки. З 1903 р. за постановою єпархіального з’їзду почалося відчислення одного відсотка з прибутку свічкового заводу на побудову музею, що за 1903–1904 рр. дало 1765 крб.⁴¹.

Події 1905–1907 рр. посилили сподівання на демократизацію життя в Україні і Микола Іванович зайняв своє місце в цих процесах, одним з перших вступивши до подільської “Просвіти”. Віктор Приходько в книзі “Під сонцем Поділля” згадує М.І.Яворовського цієї доби як “старенького, маленького і загальновідомого на Поділлі”, великого просвітника, історика-краєзнавця⁴².

Микола Іванович був талановитим дослідником. Його наукові інтереси відзначалися широким діапазоном. Насамперед, він – церковний історик

як за освітою, службовою діяльністю, так і сімейним вихованням. Починав з етнографічних замальовок про традицію скликання на церковну службу з допомогою дзвонів, клепал, билів⁴³, деякі церковні обряди. В історичному минулому шукав уроки для удосконалення тодішнього церковного життя⁴⁴. Чимало уваги приділив історії унії, переходу від унії до православ'я після, приєднання краю до Росії, ролі митрополита Литовського Й.Семашка в об'єднанні уніатів 1839 р.⁴⁵. Серед його розвідок вагоме місце зайняла історія конкретних церков і парафій, окрім раніш згаданих – Кам'янецької Христо-Воздвиженської на Карвасарах, Миколаївської церков, печерної церкви в с.Берізки-Бершадські Ольгопольського повіту⁴⁶. Його “Исторические сведения о Каменце-Подольском и его православных церквах в связи с гражданской и церковною жизнью Подолии” публікувалися протягом 1889–1891 рр. у восьми випусках “Подольских епархиальных ведомостей”⁴⁷. 1897 р. у III випуску “Трудов” вмістив статтю про церковно-релігійне життя на Поділлі перед возз'єднанням з Росією⁴⁸. Як член Комісії брав активну участь у підготовці і відзначенні 100-річчя Подільської єпархії, виступав на ювілейних урочистостях з промовою, опублікованою в “Подольских епархиальных ведомостях” і спецзбірнику “Святкування сторіччя Подільської єпархії”.

Його наукові дослідження, опубліковані праці відрізняє вміле поєднання церковної і світської історії краю. Це прослідковується в ранніх історико-статистичних описах Жванця, Ісаковець, Устя, Цвіклівців, Кізя, Голубечого, Бара, Гусятина, нарисі “Подолия 100 лет тому назад и в настоящее время”⁴⁹ і, особливо, – у праці “История гражданской и церковной жизни Подолии” (1912)⁵⁰.

Вона написана на основі праць М.Симашкевича, Ю.Сіцінського, виданої П.М.Батюшковим “Подолии” та інших джерел. Виклад логічний, гарна, дещо охудоженена мова, чітка структура: три розділи (періоди), які, в свою чергу, діляться на підрозділи й послідовно розкривають історію церковно-релігійного життя на Поділлі за князів Коріатовичів, литовсько-польської доби після приєднання краю до Росії. Історичне полотно складає фон церковної історії, написаної тенденційно, з проросійських позицій. Достатньо зауважити, що в книзі на 88 сторінок автор жодного разу не вжив терміналів “Україна”, “українець”, “український”, натомість скрізь і всюди – “Юго-Западный край”, “русский народ Подолии”, “малорусский язык” тощо. Це відповідало духові часу й було наслідком жорсткої цензури і контролю з боку російської адміністрації за друкованим словом, гонінь, яких зазнавали прихильники українського відродження, зокрема, викладач Кам'янецької гімназії Трохим Іллч Біленький, який за українофільські настрої “удостоївся” перевезення на Кавказ, де і помер.

Данину уваги віддав Микола Іванович етнографічним дослідженням. Знав усну народну творчість краю, збирав легенди, перекази, думи і, як водилося тоді, використовував фольклорно-етнографічні матеріали в своїх творах. 1878 р. в одинадцяти подачах “Подольських єпархіяльних ведомостях” повідав про традицію медоваріння, дав історію появи й аналіз змісту різдвяних колядок⁵¹. 1891 р. опублікував народний переказ з с.Маньківка про самітника-аскета, на 38 журнальних сторінках оповів про католицький відпуст і народний ярмарок у м.Тинна Ушицького повіту⁵², у замітці про залучанські (нігинські) печери ґрунтовно описав їх стан, подав легенду про розправу татар над жителями сіл Залуччя і Нігина, які сховалися в них. Ця легенда стала ще одним свідченням жорстокого характеру й нелюдських наслідків татарських набігів, способів порятунку й протистояння, які застосовувало подільське населення⁵³. Великий резонанс мали опубліковані М.І.Яворовським нариси з побуту сільських священиків Поділля⁵⁴.

Історія – це події, факти в просторі і часі, творцями яких є люди. Тому Микола Іванович, як дослідник, не обійшов увагою цікаві постаті подільської історії. Серед його публікацій – легенда про П.Х.Вітгенштейна, нарис діяльності митрополита Й.Семашка, подільського архієрея Дмитрія⁵⁵. Варто підкреслити особливий характер тогочасних некрологів. Вони писалися не як формальна данина “групи товаришів” пам’яті покійного, а як добротний, досить об’ємний нарис, в якому ґрунтовно висвітлювався його життєвий шлях, досягнення – творчі, наукові, господарські, політичні чи військові, особистість залишилася надовше в пам’яті, в історії. Такою повнотою, людською добротою і щирістю відзначаються написані М.І.Яворовським некрологи М.З.Дороновича⁵⁶, кафедрального протоієрея, церковного історика, пам’яткоохоронця, С.М.Лобатинського – однолітка і земляка Миколи Івановича, який одночасно з ним навчався в Подільській духовній семінарії, Київській духовній академії, згодом працював у Подільській духовній семінарії, жіночому духовному училищі, був настоятелем Петро-Павловської церкви і, водночас, діяльним членом Комітету, опублікував історико-статистичні описи Тульчина, Тиврова, парафій і церков Брацлавського повіту, десятки інших статей, розвідок, заміток, передав історико-археологічному товариству свою бібліотеку⁵⁷. Документальною добротною позначені спогади Миколи Івановича про Й.Й.Ролле з приводу десятиріччя його смерті, М.Ф.Багинського, М.С.Гогоцького. Такі публікації зберігають джерельну цінність і використовуються сучасними науковцями навіть у дисертаційних дослідженнях⁵⁸.

У полі зору М.І.Яворовського була бібліотечна справа. Їй присвятив він 15 років праці на посаді завідувача семінарської книгозбірні. Разом

з Ю.Й.Сіцінським був творцем Єпархіальної бібліотеки, а також – наукової бібліотеки Комітету й Товариства, сприяв їх комплектуванню. У ряді статей обґрунтував важливе значення книги для подолання неграмотності, неучтва, темноти, аморальних проявів і пияцтва у першу чергу. У статті “О церковно-приходских библиотеках” твердив, що головним засобом проти “народної недуги” є піднесення інтелектуального і морального рівня народних мас з допомогою освіти, а “важливим засобом і зброєю для досягнення цієї мети може бути читання книг”. Він закликав пастирів взяти на себе облаштування народних бібліотек, організувати голосні читки і в такий спосіб пробудити інтерес пастви до книги, до навчання. Більше того, у статті він виступив не тільки як просвітник, а як бібліотекознавець, дав низку рекомендацій священникам щодо формування книжкового фонду, читацького репертуару, ведення каталогу, організації роботи бібліотеки⁵⁹.

М.І.Яворовський був не тільки дослідником, організатором подільського краєзнавства, а і його першим істориком. За участю Миколи Івановича з 1890 р. формувалися і публікувалися в “Подольских епархиальных ведомостях” й окремими брошурами щорічні звіти про роботу Подільського єпархіального історико-статистичного комітету та Подільського церковного історико-археологічного товариства, особливо та їх частина, що стосувалася надходжень до Комітету, Давньосховища, бібліотек, поповнення і витрачення фінансових коштів. Не раз робив повідомлення на засіданнях Товариства про науково-краєзнавчу діяльність його членів. Великий інтерес дослідників історії подільського краєзнавства викликають його публікації “Несколько слов о деятельности Комитета для историко-статистического описания Подольской епархии” (1883), “Очерк научной деятельности историко-статистического комитета за прежнее время с 1866 г. по 1903 г.” (1903), доповідь на засіданні ПЦІАТ “О деятельности Общества в деле изучения истории Подолии и собирания памятников местной старины” (1906)⁶⁰.

На жаль, ми мало знаємо про М.І.Яворовського як поета. А він писав, писав з нагоди важливих подій, ювілеїв. В оді на честь Олександра II – визволителя – славив царя, що зняв кайдани з народу:

Затем избавленье от тяжкого рабства
И горькой неволи миллионов народа,
Который, как узник, сняв бремя цепей,
Воспрянул для жизни. Воскресла свобода!⁶¹

Ідея єдності слов’ян і першості серед них росіян проходить через “Стихотворение к юбилею просветителей славянских” – поетичний твір, присвячений пам’яті Кирила і Мефодія⁶². Побачив світ вірш-присвята Поділь-

ській духовній семінарії з нагоди її 100-річчя. Були й інші поезії, і не тільки патріотичного, а й ліричного характеру, але їх ще треба віднайти.

1914 р. відбулися останні вибори ради Товариства. Микола Іванович й надалі, до кінця свого земного життя, залишався товаришем голови і казначеем, разом зі своїм учнем і соратником Юхимом Йосиповичем Сіцинським очолював одну з кращих краєзнавчих інституцій Поділля в екстремальний для краю час – роки Першої світової війни, національно-визвольної боротьби, утвердження Української Народної Республіки⁶³. У списку членів Подільського церковного історико-археологічного товариства на 22 червня 1919 р. Микола Іванович числиться заступником голови і казначеем⁶⁴. У тому складі Товариства з'явилися прізвища викладачів відкритого 22 жовтня 1918 р. Кам'янець-Подільського державного українського університету: серед почесних членів – ректора професора І.І.Огієнка, серед дійсних – професорів А.Г.Білецького, В.О.Біднова, П.Г.Клепатського, П.В.Клименка, І.А.Любарського, К.В.Широцького, доцента Л.Б.Бялковського.

З приходом більшовицьких військ для членів Товариства наступила пора важких випробувань, вони були витиснуті більшовицькою владою на задній план наукового й суспільного життя, чимало з них зазнало репресій. М.І.Яворовський вже не був ні учасником, ні свідком цих подій – 8 грудня 1919 року він покинув світ земний. Похований на русько-фільваровецькому кладовищі в Кам'янці-Подільському.

Колоритна постать М.І.Яворовського потребує дальшого вивчення, пошуку нових джерел, у тому числі – в архівах Російської Федерації.

Примітки:

1. Яворовський Микола Іванович // Баженов Л.В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX–XX ст. Історіографія. Біобібліографія. Матеріали. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. міськ. друк., 1993. – С.409; *Його ж.* Подвижник на тлі історії Поділля Микола Яворовський // Kamieniec Podolski: studia z dziejów miasta i regionu / pod red. Feliksa Kiryka. – Kraków: Wyd-wo naukowe AP, 2000. – S.279-281; *Кошель О.М.* Між церквою і наукою: іст. нарис діяльності Подільського церковного історико-археологічного товариства (1865–1920). – К., Кам'янець-Поділ.: Центр поділлєзнавства, 1998. – 69 с. [Про М.І.Яворовського на С.3, 17-18, 21-22, 26, 30, 66]; *Прокотчук В.С.* Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність. – К.: Рідний край, 1995. – С.29-30; *Його ж.* Під егідою Українського комітету краєзнавства. – Кам'янець-Поділ.: Абетка-Нова, 2004. – С.14-15.

2. Двадцятипятилетие служебной деятельности смотрителя Каменецкого духовного училища Н.И.Яворовского // ПЕВ. – 1893. – №1. – С.13-16; 35-летие духовно-учебной деятельности смотрителя Каменецкого духовного училища Николая Ивановича Яворовского // ПЕВ. – 1903. – №8. – 22 февр. – С.195-197.

3. *Яворовский И.* Благодарственное молебствование, совершенное крестьянами Голубечес-

кой волости Ольгопольского уезда по случаю введения Уставной грамоты / Свящ. Иоанна Яворовского // ПЕВ. – 1863. – №11. – С.477.

4. 35-летие духовно-учебной деятельности... – С.195.

5. *Сецинский Е.И.* Народное предание о полозе // Подольский листок. – 1881. – №58.

6. *Яворовский Н.И.* Очерки из быта сельских священников Подольской епархии // ПЕВ. – 1867. – №24. – С.829-837; 1868. – №1. – С.16-27; *Його ж.* Попытка римского епископа подчинить своей власти юго-западную русскую церковь в XIII столетии, во время княжения Даниила Романовича Галицкого // ПЕВ. – 1869. – №3. – С.91-100; №4. – С.141-155.

7. *Яворовский Н.И.* С.Голубече: историко-статистическое описание церкви и прихода с.Голубече Ольгопольского уезда // ПЕВ. – 1872. – №8. – С.280-303; №9. – С.318-246; *Його ж.* Историко-статистическое описание г.Бара и заштатного Барского Свято-Покровского монастыря // ПЕВ. – 1875. – №12. – С.356-369; №16. – С.473-484; №17. – С.502-512; №18. – С.533-548; *Його ж.* Историко-статистическое описание м.Гусятина и церквей его // ПЕВ. – 1876. – №19. – С.206-208; №20. – С.209-216; №21. – С.217-224; №23; №24; 1877. – №1, 4, 5, 6.

8. *Яворовский Н.И.* Историко-статистическое описание м.Жванца, его церкви и прихода // Труды Комитета для историко-статистического описания Подольской епархии. – Каменец-Подольск.: Тип. наслед. Д.Крайза, 1876. – Вып.1. – С.90-151; *Його ж.* Историко-статистическое описание церкви и прихода с.Исаковец // Там же. – С.174-283; *Його ж.* Историко-статистическое описание церкви и прихода с.Устя с приписанными к нему с.Цвicklовцами и деревней Козей // Там же. – С.321-360.

9. *Яворовский Н.И.* Несколько слов о деятельности Комитета для историко-статистического описания Подольской епархии // ПЕВ. – 1883. – №44. – С.838.

10. Пятидесятилетие епархиальных периодических изданий Подольской епархии (1862–1912 г.) // Православная Подолия. – 1912. – №1. – 8 января. – С.6.

11. Распоряжения по духовно-учебному ведомству // ПЕВ. – 1886. – №9. – С.85.

12. *Олесницкий И.А.* Исторические сведения о Каменецком и Барском духовных училищах // Каменец-Подольский: Типогр. Под. губ. правл., 1891. – С.3.

13. Там же. – С.4.

14. Там же. – С.40.

15. Там же. – С.44-51.

16. Там же. – С.52.

17. Там же.

18. *Креминский П.* Празднование Каменецким духовным училищем 900-летия крещения Руси // ПЕВ. – 1892. – №39, 26 сент. – С.1043-1044.

19. *Яворовский Н.И.* О средствах к поддержанию братской школы и приюта в г.Каменце-Подольском // ПЕВ. – 1877. – №17. – С.512-520.

20. *Его же.* По поводу предстоящего съезда Каменецкого училищного округа 18 апреля сего года [1883] // ПЕВ. – 1883. – №11. – С.223-233.

21. *Его же.* Существующие ныне задания Каменецкого духовного училища в их прошедшей судьбе // ПЕВ. – 1888. – №38. – С.871-899.

22. *Его же*. Объединение духовенства с народом посредством школы // ПЕВ. – 1897. – №2. – С.25-31.

23. Заседания Подольского епархиального историко-статистического комитета и поступления в епархиальное Древнехранилище // Отчет Подольского епархиального историко-статистического комитета и учрежденного им церковного Древнехранилища за 1890 год. – Каменец-Подольский: Тип. Под. губ. правл., 1891. – С.7.

24. Двадцатипятилетие служебной деятельности... – С.13-14.

25. Отчет о деятельности православного Св. Иоанно-Предтеческого братства за 1910 год (47-й год существования) // Православная Подолия. – 1912. – №1. – 8 января. – С.15.

26. Отчет Подольского епархиального историко-статистического комитета и учрежденного им церковного Древнехранилища за 1890 год. – Каменец-Подольский: Тип. Под. губ. правл., 1891. – С.2-3.

27. Киевская старина. – 1890. – Июнь. – С.552.

28. Заседание Подольского епархиального историко-статистического комитета и поступления в епархиальное Древнехранилище (апрель-июнь 1891 г.) // Отчет Подольского епархиального историко-статистического комитета и учрежденного церковно-исторического Древнехранилища за 1891 год. – Каменец-Подольский: Тип. Под. губ. правл., 1892. – С.1.

29. Матеріали поїздки і наступних розкопок знайшли відображення в статті Ю.Й.Сіцінського “Розкопки Бакотського монастирища в 1892 году”, опублікованій у 39 номері “Подольских епархиальных ведомостей” (С.706-708) за 1892 рік.

30. Собрание Подольского епархиального историко-статистического комитета и поступления в церковно-историческое Древнехранилище // Отчет Под. епарх. ист.-стат. комитета и учрежденного им церк.-ист. Древнехранилища за 1892 год. – Каменец-Подольский: Тип. Под. губ. правл., 1892. – С.1.

31. Устав Подольского епархиального историко-статистического комитета и состоящих при нем Древнехранилища и Епархиальной библиотеки. – Каменец-Подольский: Тип. Под. губ. правл., 1895. – С.1-4.

32. Предписание духовенству завести в приходах церковные летописи // ПЕВ. – 1868. – №22. – С.418.

33. Отчет Подольского епархиального историко-статистического комитета и состоящих при нем Древнехранилища и Епархиальной библиотеки за 1897–1900 гг. – Каменец-Подольский: Тип. Под. губ. правл., 1907. – С.5-6.

34. Труды Подольского церковного историко-археологического общества / под ред. Е.Сецинского, Н.Яворовского. – Каменец-Подольск: Тип. Св.-Троиц. брат., 1911. – Вып.11 – 529 с.: ил.

35. Отчет Подольского епархиального историко-статистического комитета и состоящих при нем Древнехранилища и Епархиальной библиотеки за 1895 год. – Каменец-Подольский: Тип. Под. губ. правл., 1896. – С.3.

36. Отчет Подольского епархиального историко-статистического комитета и состоящих при нем Древнехранилища и Епархиальной библиотеки за 1897–1900 гг. – С.7.

37. 35-летие духовно-учебной деятельности смотрителя Каменецкого духовного училища Николая Ивановича Яворовского... – С.195.

38. Отчет Подольского церковного историко-археологического общества за 1903 год. – Каменец-Подольский: Тип. Под. губ. правл., 1904. – С.1.

39. Там же. – С.2-3.

40. Там же. – С.4-5.

41. Отчет Подольского церковного историко-археологического общества за 1905 год. – Каменец-Подольский: Тип. Под. губ. правл., 1906. – С.3.

42. *Приходько В.* Під сонцем Поділля. – Вид. 4-е. – Нью-Йорк; Мюнхен: Криниця, 1967. – Ч.1. – С.116.

43. *Яворовский Н.И.* О созывании к богослужению в древности: о церковных билах, клепалах и колоколах // ПЕВ. – 1871. – №14. – С.605-614; №15. – С.645-654.

44. *Его же.* Уроки для настоящего из прошедшей церковно-приходской практики в нашем крае // ПЕВ. – 1877. – №17. – С.507-512; №18. – С.532-541.

45. *Его же.* О митрополите Литовском Йосифе Семашко и воссоединении униатов в 1839 году // ПЕВ. – 1894. – №18-19. – С.311-317; №20. – С.339-347; №21. – С.367-372.

46. *Его же.* Каменецкая Кресто-Воздвиженская церковь на Карвасарах // ПЕВ. – 1892. – №20. – С.335-348; *Его же.* Заметка о пещерной церкви в с.Березках-Бершадских Ольгопольского уезда // ПЕВ. – 1891. – №18. – С.364-369.

47. *Его же.* Исторические сведения о Каменце-Подольском и его православных церквях в связи с гражданскою и церковною жизнью Подолии // ПЕВ. – 1889. – №19. – С.407-419; №21. – С.463-471; №24. – С.555-563; №27. – С.628-637; №30. – С.701-711; №51 – С.1299-1313; 1890. – №9-10. – С.211-214; 1891. – №32. – С.759-764.

48. *Его же.* Религиозная жизнь в Подолии в конце прошлого века, перед воссоединением ее с Россией // Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета / под ред. Н.Яворовского, Е.Сищинского. – Каменец-Подольский: Тип. Под. губ. правл., 1897. – С.195-209.

49. *Его же.* Подолия сто лет тому назад и в настоящее время // ПЕВ. – 1892. – №1. – 4 января. – С.10-16.

50. *Его же.* История гражданской и церковной жизни Подолии. – Каменец-Подольск: Тип.: Св.-Троиц. братства, 1912. – 88 с.

51. *Его же.* Медоварение на Руси и остатки его при церквях Подольской епархии // ПЕВ. – 1878. – №6. – С.247-251; – №7. – С.277-285; №8. – С.311-317; №9. – С.324-331; №10. – С.359-366; №11. – С.405-412; №12. – С.448-459; №13. – С.483-489; №15. – С.555-565; №18. – С.643-650; №19. – С.673-685; *Его же.* Старинная Рождественская колядка // ПЕВ. – 1882. – №52. – С.644-645.

52. *Его же.* Народное предание с.Маньковки об отшельнике XVIII столетия // ПЕВ. – 1891. – №34. – С.838-840; *Его же.* Католический отпуст и народная ярмарка в м.Тынной Ушицкого уезда Подольской губернии // ПЕВ. – 1884. – №39. – С.829-838; №40. – С.851-866; №41. – С.873-866.

53. *Его же.* Заметки о залучанских пещерах // ПЕВ. – 1890. – №38. – С.878-884.

54. *Его же.* Дом зажиточного подольского священника и комнатные украшения во вкусе прошлого века // ПЕВ. – 1880. – №3. – С.34-36; *Беленький Т.* По поводу сообщения Н.И.Яворовского “Дом зажиточного священника и комнатные украшения во вкусе прошлого столетия”

// ПЕВ. – 1880. – №39. – С.470-472; №40. – С.480-482.

55. *Яворовский Н.И.* Подольская старина: посмертная легенда о Петре Христиановиче Витгенштейне // ПЕВ. – 1881. – №20. – С.244-246; №21. – С.257-259; *Его же.* О митрополите Литовском Иосифе Семашко и воссоединении униатов в 1839 г. (по поводу 25-летия со дня смерти митрополита Иосифа) // ПЕВ. – 1894. – №18-21; *Его же.* Воспоминания о высокопреосвященном Димитрии, бывшем Архипастыре Подольском // Труды... – Вып.11. – С.392-400.

56. *Его же.* Памяти о кафедрального протоиерея М.Дороновича // ПЕВ. – 1891. – №41-42.

57. *Его же.* Созонт Михайлович Лобатинский // Труды... – Вып.11. – С.404-407.

58. *Его же.* Воспоминания об Иосифе Иосифовиче Ролле // Труды Подольского церковного историко-археологического общества / под ред. Н.И.Яворовского. – Каменец-Подольск: Тип. Под. губ. правл., 1895. – Вып.7. – С.506-517; *Его же.* Михаил Федорович Багинский // Труды... – Вып.ХІ. – С.407-411; *Его же.* Николай Сильвестрович Гогоцкий // ПЕВ. – 1900. – №6. – С.212-218; *Баженова С.Е.* Юзеф Антоній Ролле: життя, діяльність, творчість: наук. вид. – Кам'янець-Подільський: Центр поділлезнавства, 2001. – 224 с.

59. *Яворовский Н.И.* О церковно-приходских библиотеках // ПЕВ. – 1883. – №7. – С.131-136; *Его же.* Несколько слов по поводу статьи “О церковно-приходских библиотеках” // ПЕВ. – 1883. – №11. – С.246-249.

60. *Его же.* Несколько слов о деятельности Комитета для историко-статистического описания Подольской епархии // ПЕВ. – 1883. – №44. – С.840; *Его же.* Очерк научной деятельности историко-статистического комитета за прежнее время с 1866 г. по 1903 г. // ПЕВ. – 1903. – №46.

61. *Его же.* 19 февраля 1880 года (стихи) // ПЕВ. – 1880. – №8. – С.94.

62. *Его же.* Стихотворение к юбилею просветителей славянских // ПЕВ. – №11. – 1885. – С.209-210.

63. Отчет Подольского церковного историко-археологического общества за 1914 год. – Каменец-Подольский: Тип. Под. губ. правл., 1915. – С.1.

64. *Кошель О.М.* Між церквою і наукою... – С.65-68.

Резюме

Статья посвящена жизни и деятельности Николая Ивановича Яворовского – одного из видных организаторов подольского краеведения, педагога, просветителя второй половины XIX – начала XX ст.

Ключевые слова: Подольский епархиальный историко-статистический комитет, Подольское церковное историко-археологическое общество, Подольская епархия, Каменецкое духовное училище, “Подольские епархиальные ведомости”, краеведение, Древнехранилище, Епархиальная библиотека.

Одержано 15 вересня 2009 р.

ДІЯЛЬНІСТЬ С.СМАЛЬ-СТОЦЬКОГО У БУКОВИНСЬКОМУ КРАЙОВОМУ СЕЙМІ (1892–1913 рр.)

У статті йдеться про діяльність С.Смаль-Стоцького – видатного громадського і національно-культурного діяча Буковини, у Буковинському крайовому сеймі як багаторічного депутата, спрямовану на поліпшення становища трудових верств населення краю.

Ключові слова: С.Смаль-Стоцький, Буковинський сейм, виступи, заяви, пропозиції, вибори, школа, еміграція, спілка, селянство, петиції, освіта.

У багатогранній діяльності визначного вченого, громадського, політичного і культурного діяча Буковини С.Смаль-Стоцького чільне місце займала його 20-тирічна робота як депутата у Буковинському крайовому сейму у 90-х рр. ХІХ – на початку ХХ ст.

У певній мірі про неї йшлося у ґрунтовній монографії та низці статей О.В.Добржанського [10-13], а також у спільній його роботі з В.М.Даниленком [9], згадувалося у тезах Г.Лемко [14] і у доповідях на конференціях та окремих працях автора цих рядків [1-5], в узагальнюючих працях [7] та ін.

Разом з тим, даний аспект діяльності С.Смаль-Стоцького потребує ще ґрунтовнішого дослідження.

У статті ставиться завдання висвітлити основну проблематику, яку порушував депутат С.Смаль-Стоцький у сеймі, форми і зміст аргументації, наслідки цих виступів.

Як активний громадський діяч, С.Смаль-Стоцький у 1892 р. енергійно включився в політичне життя, будучи висунутим кандидатом у депутати крайового сейму, в якому десятиліттями майже не було або були одиниці українців, хоч українці в краї завжди становили відносно більшість (до 42%), а у північних повітах – більше половини (до 55%). Лише з 1890 р. у сейм було обрано українця – народовця Є.Пігуляка. Внаслідок активної агітації в кінці березня 1892 р. у депутати крайового сейму було обрано ще одного українського депутата-народовця від Садгірського сільського виборчого округу – С.Смаль-Стоцького, який переміг (65 виборщиків проти 35) свого опонента – повітового суддю Купеця. Крім нього, були обрані українські депутати: головний лікар крайової лікарні Василь Волян по Чернівецькому сільському виборчому округу (47 проти 24), проф. Чернівецької реальної школи Є.Пігуляк по Кіцманському округу. По решті округів – переважно ті ж, що й раніше представники поміщиків,

капіталістів, австрійської адміністрації: барон Г.Василько (Вижницький округ), повітовий секретар Стефанелі (Кимпулунзький округ), поміщик Я.Флондор (Сторожинецький округ), барон Гормузакі (Серетський округ), барон Капрі (Станівецький округ), судовий ад'юнкт Ончул (Радівецький округ), поміщик Й.Зотта (Сучавський округ), барон В.Стирча (Турагурморський і Солківський окр.) і т.д. [17. – 1892. – 5 квіт.].

Діяльність С. Смаль-Стоцького у сеймі була багатогранною. Особливо активно він виступав на захист економічних інтересів селян, поліпшення їх становища, вносив різні проекти законів, постанов, численні інтерпеляції (депутатські запити), петиції від імені сільських громад з певними вимогами. Причому ця його діяльність відбувалася не у колі однодумців, колег, які обстоюють одну і ту ж справу, а в запеклій боротьбі з опонентами, передусім румунськими великими землевласниками, які, прирізом, у 1886 р. становили у сеймі 15 чол. (із усіх 31 чол.) [6. – 1886. – 28 січ.]. До речі, ті з них, що були обрані від виборчих округів, де переважали українці (Кіцманський, Заставнівський, Вижницький та ін.), завжди виступали в сеймі німецькою та румунською мовами. Ось склад “селянських” депутатів 1891 р.: поміщики – Гоян, І.Зота, Й.Кохан, барони – О.Василько, Н.Мустаца, Піно, В.Стирча, головний лікар крайової лікарні – В.Волян, чиновник – О.Ренней, викладач реальної гімназії – Є.Пігуляк, фінансовий чиновник – І.Тимінський [8, 54-55]. Жодного селянина. Зрозуміло, що від курії великих землевласників всі 9 депутатів були поміщиками [8, 54].

С.Смаль-Стоцький згодом писав: “Провідною думкою у всій нашій народній праці повинно бути поліпшення долі хліборобського стану – раз тому, що хліборобський стан – кріпка підвалина кожного народу взагалі, а по-друге, для того, що він у нас, можна сказати, одинокий (єдиний. – Авт.) стан суспільний, із котрого загалом мусять виробитися усі інші суспільні стани, як купецький, промисловий і т.д.” [6. – 1905. – 30 квіт.].

Однією з перших була його пропозиція у кінці квітня 1893 р. про надання допомоги селянам північних повітів краю у розмірі хоча б 5 тис. фл. у зв'язку з неврожаєм 1892 р. і масовою втечею селян до Російської імперії на заробітки [6. – 1893. – 2, 4 трав.; 17. – 1893. – 2, 4 трав.].

Розуміючи, що дрібними подачками селянську проблему не вирішити, С.Смаль-Стоцький, ознайомившись з досвідом інших країн, через кілька днів виступив 19 травня 1893 р. з обґрунтуванням іншої ідеї – дешевого кредиту для селян. Він, знаючи обставини життя селян, заявив депутатам: “Буковинське селянство зубожіє і занепадає, чимало селян стають просто жебраками. Їхні прибутки абсолютно не відповідають тим тягарам, які лягають на їхні плечі. Через це селяни позичають кошти і попадають у

тяжку заборгованість. Не будучи добре обізнаними з сучасною системою кредитування, вони стають жертвою визиску грошовим капіталом. Через те, що банки дрібний кредит селянам не надають, селяни звертаються до дрібних приватних банків, де офіційно процентна ставка 10 відсотків, але насправді значно вища, і ці банки доводять селянські господарства до розорення. Ще гірше, коли селяни позичають у лихварів, у яких позичковий процент сягає до 80, а то й 100 відсотків. Тільки дешевий кредит може у якійсь мірі зарадити у цій справі. Тому, – робив висновок С.Смаль-Стоцький, – треба засновувати селянські спілки самопомоги, передусім ощадно-кредитні каси системи Райфайзена (кооператор Німеччини), які уже діють у Німеччині, Італії, Франції, Голландії, Північній Америці” [17. – 1893. – 11 трав.]. Однак проходили роки, а сейм ніяк не доходив до вирішення цього питання [6. – 1895. – 15 бер.]. Як писала у січні 1898 р. газета “Буковина”, “сейм похоронив цю пропозицію” [6. – 1898. – 14 січ.], хоч С.Смаль-Стоцький виступав у сеймі з цього питання і в 1894, і 1895, і 1896 рр. Контраргумент був такий: з цією пропозицією повинні виступати самі селяни, а не інтелігент, хай і депутат.

Справі допоміг випадок. У березні 1896 р. Центральна статистична комісія Австрії звернулася до Крайового управління подати їй інформацію про наявність ощадно-кредитних кас системи Райфайзена по селах. З повітів відповіли, що таких кас нема. Крайовий президент (губернатор) мусив про це інформувати Відень. С.Смаль-Стоцький використав цю обставину, він у травні 1897 р. виступив у черговий раз у крайовому сеймі з різкою критикою на адресу депутатів-поміщиків, які не хочуть допомогти селянам в одержанні дешевого кредиту, всебічно обґрунтовував необхідність створення ощадно-кредитних кас. 17 січня 1898 р. сейм нарешті ухвалив: з 1898 р. сприяти заснуванню у селах кас системи Райфазена; організувати для них 4-процентний кредит за рахунок крайового фонду та місцевих “фондів убогих” при церквах і видавати допомогу на організацію кожної нової ощадно-кредитної каси 300 флоринів (600 крон). Контроль за виконанням цього рішення покласти на виконавчий комітет крайового сейму (т.з. виділ). До 1912 р. кількість таких кас зросла до 362, у т.ч. 171 українська, 127 румунських, 64 – німецьких. До 1908 р. вони надали кредитів на суму 12 млн 125 тис. крон [5, 47, 231].

С.Смаль-Стоцький виступав у крайовому сеймі за збільшення кількості судів, бо селянам доводиться долати великі відстані до повітових судів, а також, щоб судові процеси в українських повітах велися українською мовою, бо не раз селяни, мовляв, йдуть з суду з судовими вироками, не знаючи, за що їм такий присуд винесено [6. – 1894. – 29 чер.].

Ще у 1883 р. крайовий сейм ухвалив рішення призначити у селах з

числа вчителів т.зв. “мандрівних вчителів”, які ходили б по визначених для них селах і проводили з селянами популярні бесіди, як краще, на науковій основі вести сільське господарство. У 1884 р. такі призначення відбулися, діяло 5 “мандрівних вчителів”, але ефективність від їх повчань була невисокою. У лютому 1896 р. С.Смаль-Стоцький виступив з пропозицією призначити на посади “мандрівних вчителів” справжніх спеціалістів сільського господарства з глибокими знаннями, які користувалися б більшим авторитетом серед селян [б. – 1896. – 23 лют.].

Не міг не звернути увагу С.Смаль-Стоцький і на таке масове явище, як заокеанська еміграція, що з другої половини 90-х років XIX ст. охопила тисячі буковинських селян. Виступаючи у березні 1897 р. у крайовому сеймі, він звернув увагу депутатів на те, що “еміграція до Америки так зростає, що ледве чи ми сей рух годні спинити і дивно, – сказав він, – що сейм досі не зайнявся цією справою”. Еміграційний рух – шкідливий для краю, бо скорочується робоча сила, земля спродується не раз емігрантами не землеробам, а спекулянтам. “От сей рух еміграційний – се лиш знак глибоко сягаючих причин упадку нашого рільництва, се знак, що наш організм тяжко хворий, – робив висновок промовець і далі намагався конкретизувати причини еміграції, – дроблення земельної власності між селянськими родинами, важкі податки, брак інших (крім сільського господарства) занять, низькі заробітки, або і їх відсутність. Вихід? Дати добрий заробіток селянам шляхом заснування підприємств з переробки сільськогосподарської сировини: цукрозаводу, заводу з переробки льону і конопель, крохмального заводу, ткацької, хутрової фабрик, солодовні, олійниць, фабрики з виготовлення сурогатів кави та ін.” [б. – 1897. – 13 бер.].

Оскільки звернення С.Смаль-Стоцького адресувалося крайовому президенту (губернатору) Гоєсу, той на наступному засіданні сейму дав характерну відповідь, що він не вважає еміграцію лихом, емігрують люди і з високорозвинутих країн. І якщо вони шукають собі кращої долі, то нехай. Наше завдання порадити людям: куди краще їхати. Уряд поінформував населення, що до Бразилії їхати не вигідно. “Люди, що їдуть до Канади, не конче кидаються у пропасть, умови там добрі для наших людей” [б. – 1897. – 14 бер.].

У серпні 1901 р. С.Смаль-Стоцький виступив з великою промовою про необхідність вдосконалення т.зв. “грунтових книг”, тобто сільських поземельних книг, у яких вівся облік земельної власності кожного селянина. А через те, що у цих книгах після їх впровадження у 1880–1884 рр. (на основі даних 1854–1855 рр.) відбулося багато змін (через купівлю-продаж, смерть власника, спадщину, обмін, еміграцію та ін.), то вони перестали бути документом, що відображає реальний стан селянської власності. Це

перешкоджає також багатьом селянам користуватися кредитом, бо службовці банку не можуть точно встановити, чим позичальник гарантує повернення позики. Це, зрештою, гальмує можливе заснування Селянського банку. А оскільки перевірка цього земельного реєстру і виготовлення карт земельної власності – захід дорогий, промовець пропонував, щоб цю справу взяла на себе держава і край [6. – 1901. – 10-12 серп.].

У 1905 р. уряд справді взявся за впорядкування “грунтових книг” у Галичині і на Буковині [6. – 1905. – 22 лют.]. У 1906 р. прийнято відповідний закон, але процес уточнення затягнувся до Першої світової війни [4, 91].

С.Смаль-Стоцький був послідовним прихильником розширення виборчих прав громадян, зокрема селян. Адже до крайового сейму, де вирішувалися всі важливі соціально-економічні і національно-культурні питання Буковини, вибори були надто нерівними, дискримінаційними: по курії великих землевласників один депутат обирався від 18 виборців, по міській курії – від 10–27 тисяч, по сільській курії – від 50 тис. чол. С.Смаль-Стоцький виступав у сеймі за те, щоб селяни обирали депутатів хоча б за таким співвідношенням, як городяни, щоб вибори були прямі [6. – 1894. – 29 чер.].

С.Смаль-Стоцький був активним поборником реформи виборчої системи при виборах до сейму, розширення виборчих прав незаможних людей, які, будучи свідомими громадянами, не попадали у виборчі списки через майновий ценз (бо кожний сплачував низький податок). Про розширення числа виборців за рахунок введення 4-ї курії С.Смаль-Стоцький говорив на багатолюдному вічі у Садгорі на початку лютого 1897 р. [6. – 1897. – 9, 14 лют.].

Оскільки під час реформи виборчого права при виборах до парламенту було введено п'яту курію, згідно з якою голосували малоїмущі громадяни, С.Смаль-Стоцький разом з іншими депутатами крайового сейму (Рот, Тітінгер, Кон, Ціргофер) вніс у 1897 р. у крайовому сеймі пропозицію, щоб змінити виборче право також і при виборах депутатів сейму, ввівши 4-у виборчу курію, тобто, щоб по цій курії голосували при виборах сейму ті, що голосували по 5-й курії при виборах до парламенту і щоб вибори були прямі (без виборщиків – 1 виборщик від 500 сільських виборців) при таємному голосуванні (а не вигуком виборщика на питання члена виборчої комісії – за кого той чи інший виборщик голосує). Однак ця пропозиція була відкинута в основному румунськими поміщицькими депутатами (16 проти 7) і українськими депутатами москвофільської орієнтації В.Воляном та І.Тимінським [6. – 1897. – 9 бер.]. У сеймі спалахнула суперечка між С.Смаль-Стоцьким і іншими буковинськими депутатами, т.зв. “автохтонами”, тобто вихідцями з Буковини, проти “пришельця” – галичанина С.Смаль-Стоцького. Так, С.Смаль-Стоцький звинувачував

В.Воляна у москвофільстві і вимагав не втручатися в “українські справи”, а В.Волян і І.Тимінський вважали що С.Смаль-Стоцький “не має права заступати русинів” [6. – 1895. – 15 лют.]. С.Смаль-Стоцький вважав шкідливим поділ українців за регіонами. Згодом до “автохтонів” приєднався М.Василько, О.Попович та інші, що ще більше загострювало ситуацію не на користь українському загалу краю.

Будучи обраним у 1898 р. на другу каденцію, С.Смаль-Стоцький, виступаючи на першій сесії сейму нового скликання у січні 1899 р., ніби даючи звіт про свою сеймову діяльність за попередніх 6 років, зазначив: “Ми ... після (відповідно до. – В.Б.) нашого найліпшого розуміння, після (відповідно до. – В.Б.) найщирішого сумління служили вірно нашому народови, а сю вірну службу народови старалися ми сповняти в найліпшій порозумінню з правительством і з иньшими чинниками тут в краї”. У цьому ж виступі він критично відгукнувся на закиди своїх опонентів з числа більш радикально налаштованих молодих українських політиків, які орієнтувалися на галицьких радикалів і навіть почали супроти газети “Буковина” видавати свою газету “Праця”, яка, щоправда, скоро занепадала [6. – 1899. – 13 січ.].

С.Смаль-Стоцький з прихильністю зустрів обрання у 1899 р. М.Василька депутатом парламенту (замість померлого В.Воляна). Принаймні після перемоги М.Василька на виборах С.Смаль-Стоцький прибув у кінці грудня 1893 р. в Кіцмань, де 206 виборщиків, що віддали голоси за М.Василька, відзначали цю подію [6. – 1899. – 27 груд.].

З 1900 р. С.Смаль-Стоцький разом з румунським депутатом-демократом Аурелом Ончулом активно виступав за створення крайового банку, який надавав би селянам дешевий кредит. У 1905 р. такий банк було засновано [5, 66].

У 1903 р. С.Смаль-Стоцький на одному із засідань сейму вніс 8 петицій від 3 сіл і прокоментував, що як у цих, так і у багатьох попередніх петиціях люди звертаються з актуальними для них питаннями у надії, що вищий крайовий законодавчий орган вирішить їх. Але за 11 років переконався, що присутні у сеймі поміщицькі депутати цього не робили і не зроблять. “Звертаю вашу увагу на то, – що рік-річно дуже багато громад нашого краю все вносять до сойму петиції, аби змінити закон виборчий до сойму. Однак досі не були ті петиції переслухані, бо нема в Високім сеймі людей, котрі б відчували сю пекучу потребу краю так, як сам народ її відчуває. Бо, правду сказавши, нема тут у соймі правдивих (справжніх. – В.Б.) і щирих заступників того народа, що терпить велику кривду, не маючи права вибирати послів” (депутатів. – В.Б.) [18, 91].

С.Смаль-Стоцький був одним з активних учасників створення коаліції

різонаціональних депутатів Буковинського сейму, т.зв. “вільнодумного союзу” (1903–1905), спрямованого проти коаліції депутатів з числа великих румунських землевласників, які тривалий час гальмували прийняття будь-яких крайових демократичних законів. Саме завдяки цьому “союзу” (М.Василько, С.Смаль-Стоцький, Є.Пігуляк, Т.Левицький, та ін. (українці), а також румунські депутати на чолі з А.Ончулом і єврейські на чолі з Б.Штраухером) вдалося прийняти в сеймі низку демократичних законів, а С.Смаль-Стоцький у 1904 р. був призначений імператором на посаду заступника голови крайового сейму [13, 256-292; 6. – 1903. – 6 лист.].

У 1904 р. С.Смаль-Стоцький разом з депутатами Б.Штраухером і Лупу вніс пропозицію про необхідність боротьби з хворобою пелагрою [19, 13].

С.Смаль-Стоцький постійно, на різних рівнях – від крайового сейму до сільських зборів виступав за розвиток на Буковині української школи, за навчання дітей з українських родин рідною мовою. Так, у березні 1894 року він взяв участь в обговоренні доповіді у сеймі про стан народної освіти на Буковині, заявивши, що багато місцевих шкільних рад (завідувач школи, представник церкви, 1–2 представники громади) “нічим не прилучаються до піднесення шкільництва”, у с.Лужанах місцевий священник румун Дан неприязно ставився до української школи, влаштував з учителем-українцем скандали навіть на уроках перед дітьми. Полемізуючи з депутатами – румунськими поміщиками в сеймі, він заявив: “При помочи австрійських законів надіємось дійти до рівних прав з вами; певне забороло – то австрійська конституція”. Він запропонував (і сейм прийняв), щоб інспекторами українських шкіл у повітах призначати тих, хто володіє українською мовою [6. – 1894. – 9 бер.; 29 чер.].

У кінці січня 1895 р. він виступив у сеймі щодо утисків української мови у школах, зокрема, щоб у селах зі змішаним населенням українська мова викладалася відповідно до крайового закону 1873 р. хоча б як предмет. Наводив відповідні приклади. У Легученах (нині – Припруття) є 7 українських учнів, у Череші – 10, у Карапчеві-над-Сіретом – 46, у Коровії – 67, у Волоському Баниліві – 162, але української мови як предмета нема і сліду, лиш румунська і німецька. Водночас є села, де у школах румунських дітей меншість (у Михальчі – 58, Новоселиці – 48, Гоголині – 21, Вовчинці – 20, у Чорнівці – 0), але навчання відбувається румунською мовою [6. – 1895. – 8 лют.].

У травні 1898 р. С.Смаль-Стоцький різко критикував Чернівецьку міську раду і магістрат, Крайову шкільну раду за нехтування інтересів українців у галузі освіти: при наявності у місті 1660 дітей шкільного віку з українських родин нема жодного українського класу [3, 144].

У травні 1899 р. він виступив з великою промовою стосовно стану шкіль-

них приміщень і рівня охоплення дітей шкільного віку навчанням на Буковині у 1897/98 н.р. Як відомо, за часів Австрії навчальний клас дітей відкривався за наявності 40 учнів, причому там могли навчатися діти 1 року навчання, 2-го, 3-го і т.д. аж до 6-го року навчання (комплект) з одним учителем. Ще один клас міг відкритися, лише коли набиралося 80 учнів, і призначався ще один учитель. Третій клас відкривався, коли у школі набиралося 120 школярів і призначався третій учитель і т.д. С.Смаль-Стоцький звернув увагу, що в українських селах ситуація зі шкільними класами була порівняно найгіршою, бо на одну українську школу припадало 1,9 класа учнів, на одну румунську – 2,2, на одну німецьку – 4 класи.

Шкільні власті погано вели облік дітей шкільного віку, а відповідно недостатнім було відвідування: із 39,4 тис. українських дітей відвідували школу 26,8 тис. (68%), румунських дітей із 31,7 тис. відвідували 23,1 тис. (73%), німецькомовних із 20 тис. ходили до школи 15 тис. (75%). У Чернівцях 1660 українських дітей мусили навчатися (а точніше тяжко мучитися) у німецьких школах. Навів оратор і дані по кожному повіту, зазначив, що лише у 14% українських шкіл Буковини діти навчалися в одну зміну, в решті – у дві зміни, бо не вистачало приміщень. Навів кричущі приклади неохоплення дітей шкільного віку навчанням: у Вилавчу не ходили до школи 205 дітей, у Лукавці – 220, у Сергіях – 172 і т.д.

Шкільні власті, щоб була “цифра справна” щодо відвідування, просто не записували “важких” дітей до школи: українських – 11 тис. (29%), румунських – 8 тис. (25%), німецькомовних (німців і євреїв) – 4 тис. (20%). Вказав, що у багатьох селах шкільні приміщення у поганому стані, у с.Шипинцях школа взагалі розвалилася. Закликав депутатів вжити заходів до поліпшення стану шкільництва [6. – 1899. – 7 трав.]. У зв’язку з таким ігноруванням інтересів українців у галузі шкільництва С.Смаль-Стоцький на початку квітня 1901 р. скликав т.зв. міщанське віче (міські збори) батьків-українців з порядком денним: “Про потреби чернівецького руского (українського. – В.Б.) міщанства”, у рішенні якого вимагалось відкриття у місті українських шкіл [3, 145].

Коли вибухнула революція в Російській імперії і загрожувала численним буковинським підприємцям на території цієї імперії (лише вздовж р.Прут вижницькі єврейські лісоторговці володіли там 16 лісопилиними заводами), С.Смаль-Стоцький разом з М.Васильком, Є.Пігуляком, Лангенганом, Б.Штраухером, А.Маликом внесли в сеймі інтерпеляцію, в якій говорилося: “Закликаємо крайовий уряд належним чином звернутися до австрійських консулів в Одесі і російській Новоселиці, до Міністерства закордонних справ, з огляду на невідкладність цієї справи, але у кожному разі телеграфічно домовитися про необхідні заходи для захисту майна

вищеназваних буковинських промисловців у Росії” (давався перелік прізвищ цих 16 підприємців із зазначенням вкладеного капіталу – від 15 тис. крон до 500 тис. крон) [20, 448].

За новим виборчим законом при виборах до сейму 1911 р. (за що не раз виступав і С.Смаль-Стоцький) із збільшеного числа депутатів сейму (63) 17 мандатів отримували українці, 24 – румуни, решта – німці, поляки, євреї. До Буковинського сейму у 1911 р. були обрані такі українські депутати: С.Смаль-Стоцький, М.Василько, о. Т.Драчинський, д-р Т.Галіп, Г.Лисан, Є.Пігуляк, Ом.Попович, Дм.Бежан, Т.Іваницький, М.Куриш, Т.Левицький, Ан.Лукашевич, А.Малик, І.Семака, М.Спинул, М.Осадець, М.Гавришук [15. – 1911. – 5 трав.].

С.Смаль-Стоцький як депутат крайового сейму систематично звітував у селах і містечках перед своїми виборцями. Так, у червні 1894 р. він прозвітував перед багаточисельним зібранням у Садгорі. Потім виступали селяни з Рогізни, Топорівців, Раранчі, Шерівців, Слободи-Раранчі, скаржились на велику заборгованість селянських господарств, зловживання у місцевому самоврядуванні, зневажливе ставлення урядовців до селян, румунізацію українських сільських церков та ін.

У травні 1897 р. С.Смаль-Стоцький звітував про свою сеймову діяльність у селах Рогізна, Шубранець, Стара Жучка [6. – 1897. – 12, 25 трав., 1 чер.], у червні – у Ленківцях, Раранчому, Горішніх Шерівцях [6. – 1897. – 27 чер.]. Щоправда, селяни не обмежувалися лише вислуховуванням популярних промов С.Смаль-Стоцького про спілки, кадастр, пристосування селян до ринку та інше, але й ставили гостро питання, як, приміром, у Рогізні, Горішніх Шерівцях: чи може депутат допомогти селянам, щоб поміщики й орендарі платили кращу зарплату найманим сільськогосподарським робітникам. “Виручив” депутата адвокат д-р Василь Дутчак, який прибув разом із Стоцьким. Той пояснив, що ніхто не може панів змусити платити більше, а лише стільки, скільки домовилися при складанні угоди. А змусити панів платити кращу платню можна, якщо селяни всього повіту зберуться на нараду, домовляться всі про певний рівень платні і дружно будуть всі цього вимагати від панів перед укладанням угоди [6. – 1897. – 27 чер.]. Згодом С.Смаль-Стоцького опоненти звинувачували тому, що він нібито їздить по селах і закликає селян до страйку [6. – 1897. – 8, 21 лип.; 1898. – 14 січ.]. Всього у 1897 р. С.Смаль-Стоцький звітував у семи селах [6. – 1898. – 23 бер.].

Впродовж 1908 р. народовці провели на Буковині майже 40 віч, частина з них – за участю С.Смаль-Стоцького [6. – 1909. – 14 січ.]. Сейм прийняв відповідний законопроект про реформу виборчого права при виборах крайового сейму, який був санкціонований цісарем у 1909 р. [6. –

1909. – 5 лют.]. Хоч закон не гарантував загального виборчого права, але дещо розширював число виборців [6. – 1909. – 30 жовт.].

Робота С.Смаль-Стоцького як члена виконкому крайового сейму, заступника голови сейму, професора університету, завідувача кафедри, головування в багатьох культурологічних, фінансових і господарських товариствах, які, як писав згодом Ом. Попович, “амбітний др. Стоцький залюбки скупчував у своїх руках”, забирали весь його час [16, 176].

Плідна 20-тирічна діяльність С.Смаль-Стоцького у крайовому сеймі була перервана у 1913 р. прикрими подіями, пов’язаними з фінансовими негараздами в українському крайовому кооперативному об’єднанні “Селянська каса”, яке він очолював. Хоч до конкретних порушень він не був причетний (винними були найняті службовці), але з моральних міркувань мусив скласти повноваження депутата крайового сейму і заступника голови виконавчого комітету цього органу крайового самоврядування [5, 158-176].

З висоти нинішнього 150-річчя від дня народження С.Смаль-Стоцького можна констатувати, що це була видатна особистість не тільки у науці, освіті (як професор), громадському, національно-культурному житті Буковини, але і як політичний, державний діяч. Будучи обраним від сільського округу селянами депутатом до крайового органу самоврядування, С.Смаль-Стоцький у непростих умовах протистояння в сеймі з боку депутатів – представників земельної аристократії (у значній мірі антиукраїнської) разом зі своїми прихильниками чи ситуативними коаліціантами зумів провести низку законопроектів, реалізація яких сприяла розвитку кооперативного руху на селі, деякому зниженню земельного податку для селян та землевпорядкуванню, демократизації виборчого права, розвитку українського шкільництва і поліпшенню становища учителів та ін.

Можна також стверджувати, що С.Смаль-Стоцький – рідкісне явище в українській історії, коли українець, “пробившись” у тодішніх несприятливих для українців обставинах у “верхи”, не забував про “низи”, які його висунули, і в міру своїх здібностей, переконань, можливостей і відданості цим “низам” щиро працював для них.

Джерела та література:

1. *Ботушанський В.М.* Початок посольської (депутатської) діяльності С.Смаль-Стоцького у Буковинському крайовому сеймі (1892–1898 рр.) // Педагогічні ідеї С.Смаль-Стоцького у контексті розвитку національної освіти й виховання. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції 24–26 лютого 1999 р. – Чернівці: ЧДУ, 1999. – С.22-26.

2. *Його ж.* С.Смаль-Стоцький і буковинське селянство // Постать Степана Смаль-Стоцького в національно-культурному житті Буковини кінця XIX – початку XX ст. і сучасна рецепція його доби. Тези доповідей Міжнародної наукової конференції, присвяченої 150-річчю від дня народження видатного українського філолога, культурного і громадського діяча 19-21 лютого

2009 року. Чернівці, Україна. – Чернівці: Місто, 2009. – С.16-17.

3. *Його ж.* Розвиток народної (початкової) освіти в Чернівцях наприкінці XVIII – на початку XX ст. // Буковинський журнал. – 2008. – №3. – С.137-146.

4. *Його ж.* Сільське господарство Буковини (друга половина XIX – початок XX ст.). – Чернівці: Золоті литаври, 2000 – 340 с.

5. *Ботушанський В.М., Ботушанський О.В.* Розвиток сільської кооперації на Буковині у 80-х рр. XIX – на початку XX ст. – Чернівці: Зелена Буковина, 2002. – 260 с.

6. *Буковина* (Чернівці). – 1887 – 1909.

7. *Буковина: історичний нарис* / Відп. ред. В.М.Ботушанський. – Чернівці: Зелена Буковина, 1998. – 416 с.

8. *Буковинський православний календар на звичайний рік 1891.* – Чернівці, 1890. – 90 с.

9. *Даниленко В., Добржанський О.* Академік Степан Смаль-Стоцький. Життя і діяльність. – Київ, Чернівці: Інститут історії України НАН України, 1996. – 232 с.

10. *Добржанський О.В.* Академік Степан Смаль-Стоцький – вчений, політик, педагог, дипломат // Брицький П., Добржанський О., Юрійчук Є. Буковинці у боротьбі за українську державність (1917–1922 рр.). – Чернівці: Золоті литаври, 2007. – С.265-314.

11. *Його ж.* Визначний політик Буковини – Степан Смаль-Стоцький // Педагогічні ідеї С.Смаль-Стоцького в контексті розвитку національної освіти й виховання. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції 24–26 лют. 1999 р. – Чернівці: ЧДУ, 1999. – С.3-7.

12. *Його ж.* Степан Смаль-Стоцький як політик // Постаць Степана Смаль-Стоцького в національно-культурному житті Буковини кінця XIX – початку XX ст. і сучасна рецепція його доби. Тези доповідей Міжнародної наукової конференції, присвяченої 150-річчю від дня народження видатного українського філолога, культурного і громадського діяча 19–21 лютого 2009 року. Чернівці, Україна. – Чернівці: Місто, 2009. – С.11-12.

13. *Його ж.* Національний рух українців Буковини другої половини XIX – початку XX ст. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – 574 с.

14. *Лемко Г.С.* С.Смаль-Стоцький – відомий діяч буковинського краю // Постаць Степана Смаль-Стоцького в національно-культурному житті Буковини кінця XIX – початку XX ст. і сучасна рецепція його доби. Тези доповідей Міжнародної наукової конференції, присвяченої 150-річчю від дня народження видатного українського філолога, культурного і громадського діяча 19–21 лютого 2009 року. Чернівці, Україна. – Чернівці: Місто, 2009. – С.16-17.

15. *Народний Голос* (Чернівці). – 1911.

16. *Попович О.* Відродження Буковини // Буковинський журнал. – 1992. – Ч.2-3. – С.166-196.

17. *Bukowiner Rundschau* (Чернівці). – 1892.

18. *Stenographische Protokolle des Bukowiner Landtages der fünften Session der neunten Wahlperiode 1903.* – Czernowitz. – 780 s.

19. *Stenographische Protokolle des Bukowiner Landtages der ersten Session der zehnten Wahlperiode 1904.* – Czernowitz, 1904. – 524 s.

Резюме

В статье идет речь о деятельности С.Смаль-Стоцкого – выдающегося общественного и национально-культурного деятеля Буковины в Буковинском крае-вом сейме как многолетнего депутата, направленную на улучшение положения трудовых слоев населения края.

Ключевые слова: С.Смаль-Стоцкий, Буковинский сейм, выступления, заявления, предложения, выборы, школа, эмиграция, общество, крестьянство, петиции, образование.

Одержано 15 вересня 2009 р.

УДК 94(477.85)“18/19”

О.Г.Бильцан

УЧАСТЬ СТЕПАНА СМАЛЬ-СТОЦЬКОГО У ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ БУКОВИНИ 1905–1914 рр.

В даній статті аналізується участь С.Смаль-Стоцького у політичному житті краю та діяльності українських політичних партій Буковини 1905–1914 рр. Автор простежує втілення політичних переконань С.Смаль-Стоцького в програмних документах даних партій.

Ключові поняття: політична партія, політичне товариство, програма, друкований орган, збори, віче, депутат.

Буковинський край здавна був відомий славетними людьми, які своєю діяльністю внесли яскраві сторінки в історію Буковини та всієї України. Серед них особливе місце належить Степану Смаль-Стоцькому – визначній і талановитій особистості Буковини, діяльність якої висвітлювалася ще за його життя в місцевій пресі. Деякі аспекти діяльності С.Смаль-Стоцького знайшли відображення у праці науковців діаспори¹. В радянський час постать С.Смаль-Стоцького не досліджувалася, оскільки він вважався “українським буржуазним націоналістом”. Після проголошення незалежності України до постаті С.Смаль-Стоцького для дослідження його наукової, викладацької та громадсько-політичної діяльності звертались О.Добржанський, В.Даниленко, В.Ботушанський та інші. Проте, на думку автора статті, особливої уваги заслуговує участь С.Смаль-Стоць-

кого в діяльності українських політичних партій Буковини 1905–1914 рр.

С.Смаль-Стоцький (віце-маршалок краю) стояв біля витоків першої української партії Буковини – “Національна Рада русинів на Буковині”, створеної восени 1905 р. Її головою був доктор Володимир Филипович. 12 листопада 1905 р. відбулися перші установчі збори “Національної ради русинів на Буковині”. Їх відкрив офіційним привітанням В.Филипович. Наступним виступав С.Смаль-Стоцький з великою промовою “Політичне становище на Буковині”². У півторагодинній промові він розказав про історію буковинських русинів та охарактеризував їх політичне становище. С.Смаль-Стоцький закликав присутніх до реорганізації та “невсипущого труду”, оскільки “незабаром буде заведене в Австрії загальне голосоване, а тоді Русини зможуть вибрати собі належне число заступників і до союму й до парламенту”. Він зазначив, що у таких умовах “зможемо сміло крикнути: “Україна ще не вмерла і не вмре!”³. Під час зборів було проаналізовано програму, організаційну структуру та тактику партії. В програмі партії “Чого ми хочемо?” виділено чотири основних напрямки її діяльності: у справах національних, державно-політичних, економічних і культурних⁴. Програма “Національної Ради русинів на Буковині” містить політичні переконання С.Смаль-Стоцького, особливо у справах національних. Він наголошував, що потрібно “дбати про руску (українську. – О.Б.) мову; підтримувати однакості у фонетичному правописі; розширювати права української мови у публічному житті; розвивати українську школу, літературу, науку, видавничу справу; збільшувати українську інтелігенцію; ширити свідомість національну; знайомити інші народи з українським духовним життям”⁵. С.Смаль-Стоцький вважав, що у народу має бути спільна національна ідея, яка б усіх об’єднувала, додавала сили до праці та була найважливішим програмним принципом народовців. Можливо, саме тому у програмі партії “Національна Рада русинів на Буковині” справи національні зазначені першим напрямком її діяльності. Метою партії у справах національних було: “підтримувати і скріпляти національну силу, єдність і самостійність нашого (українського. – О.Б.) народу”⁶, що відповідало політичним переконанням С.Смаль-Стоцького.

Під час обговорення програми “Національної Ради русинів на Буковині” на перших установчих зборах партії С.Смаль-Стоцький наголошував на необхідності її популяризації серед населення, дотримання всіма членами партії та зазначив: “Люди повинні добре визнаватись у програмі партії і станувши раз за одною програмою єї все держати ся; смітія і таких що вічно-б сюди і туди скакали, і кожному світили лицем, нам не треба”⁷. Він постійно підкреслював, що “в єдности сила русинів, які хочуть жити в згоді з німецьким, волоським і жидівським народом”⁸.

Підтримуючи ідею єдності “русинів”, С.Смаль-Стоцький наголошував на необхідності різного роду кооперування селянських господарств. Він був одним із ініціаторів та пропагандистів сільської кооперації⁹. У статті “На переломі” С.Смаль-Стоцький зазначав, що “в справі поліпшення економічної долі, піднесення добробуту народу ще багато треба трудитися”. У зв’язку з цим закликав українську інтелігенцію до активної праці, щоб “серед руского (українського. – О.Б.) народу розбудити живий спілковий змісл, щоби нарід ...сам з власного почину, без принуки згори, закладав всякі економічні спілки для поліпшення свого матеріального стану”¹⁰.

Для поліпшення економічного становища селян С.Смаль-Стоцький відстоював ідею організації кредиту для селян за системою Ф.Райфайзена. Суть її полягала у створенні в кожному селі каси взаємодопомоги (райфайзенки), яка б об’єднувала гроші самих селян. Протягом кінця ХІХ – початку ХХ ст. кількість кас взаємодопомоги по селах Буковини збільшилась завдяки активній діяльності С.Смаль-Стоцького¹¹. Він видав брошурку “Порадник, як закладати каси позичкові і щадничі (райфайзенки) для руських громад на Буковині”, де пояснював всі особливості кредиту та створення кас за системою Ф.Райфайзена¹². Аналізуючи свою діяльність в цій сфері, С.Смаль-Стоцький згадував: “Був я свідком трохи не в кожному селі того запалу, тих надій на визволене з тяжкої економічної лихварської неволи”¹³. З 1903 р. С.Смаль-Стоцький очолював фінансову установу “Селянська каса”, що була посередником між дрібними ощадно-кредитними касами і великим банком, з якого брала кредити і розподіляла по “райфайзенках”. Селянство, маючи потребу в грошах на оплату податків і закупівлю товарів, користувалося послугами “Селянської каси”. Це згуртовувало широкі селянські маси навколо української інтелігенції. “Селянська каса” видавала свій часопис “Вісник союзу руских хліборобських спілок на Буковині “Селянська каса”, що поширював інформацію про хліборобські спілки на Буковині та в світі¹⁴.

Діяльність “Національної Ради русинів на Буковині” протягом 1905–1906 рр. була досить активна. Засідання комітету партії відбувалися регулярно, по суботах, у приміщенні Народного дому. 2 січня 1906 р. члени партії ухвалили рішення, що її засідання відбуватимуться відкрито. Це мало сприяти поширенню відомостей про діяльність “Національної ради русинів на Буковині”. Керівництво партії діяло активно через українських депутатів сейму, скликало збори селян, популяризувало свої програмні вимоги у пресі. Протягом 1906 р. “Національна Рада русинів на Буковині” підтримувала ідею введення загального прямого рівного виборчого права та проголошувала солідарність з революційною боротьбою українців Наддніпрянщини. Партія намагалася врегулювати українсько-румунські

відносини у православній церкві Буковини. “Національна Рада русинів на Буковині” організувала українську депутацію до австрійського цісаря з пропозиціями щодо вирішення суперечок між православними українцями та румунами на Буковині¹⁵.

З другої половини 1906 р. серед фундаторів партії посилюються розходження у поглядах на окремі питання національного руху, відбувається розкол у складі “Національної Ради русинів на Буковині”. Активні члени партії намагалися організаційно зміцнити партію. 28 лютого 1908 р. у Чернівцях відбувалися збори всіх членів “Національної Ради русинів на Буковині” з метою “ревізії програми і партійної організації”. В оголошенні про проведення зборів був заклик вступу до складу партії нових членів¹⁶. Спроби організаційно зміцнити структуру партії шляхом статутних змін та запровадженням партійної дисципліни, не мали позитивних наслідків.

У кінці 1907 – на початку 1908 рр. “Національна рада русинів на Буковині” припинила своє існування, хоча про її розпуск офіційно не оголошували. Її наступницею стала “Українська поступова партія”, яку очолював О.Попович. Друкованими органами “Української поступової партії” були газети “Буковина”, редактором якої був О.Попович, та “Руська Рада”. У березні 1908 р. на сторінках “Буковини” опубліковано “Відозву до всіх українців на Буковині” та “Начерк організації Української поступової партії”. Ці документи свідчили про організаційне оформлення нової політичної партії на Буковині, яка в основному дотримувалась програмних положень “Національної ради русинів на Буковині”. Програмною вимогою “Української поступової партії” в національному питанні був заклик: “Будемо змагати до національної автономії і спільності Українців в державі”. Крім того, краще було впорядковано організаційні засади партії, визначено, хто може стати її членом, порядок вступу до партії, обов’язки та права членів партії¹⁷.

В списку чернівецьких членів “Української поступової партії” було зазначено прізвище С.Смаль-Стоцького. Однак участі в діяльності “Української поступової партії” С.Смаль-Стоцький не брав, оскільки не підтримував її автохтонного руху (Буковина – для буковинців), тож особисті стосунки між ним та О.Поповичем не склались. О.Попович звинувачував С.Смаль-Стоцького у прихильності до вихідців із Галичини при зайнятті державних посад на Буковині. У своїх спогадах О.Попович згадував про С.Смаль-Стоцького: “був членом Краєвого Виділу й віце-маршалком ... ці та інші обов’язки, амбітний др. Стоцький скупчив у своїх руках ... та при всякій нагоді все більше виступав проти буковинців”¹⁸.

У 1909 р за ініціативою С.Смаль-Стоцького було створено нову полі-

тичну партію, основою якої стало політичне товариство “Руська Рада”¹⁹. 22 серпня 1909 р. в “Народному домі” у Чернівцях відбулися установчі збори партії. На них зібралося приблизно 300 представників селянства, старшина читалень та “січей”, начальники кас та довірені особи громад. Збори прийняли рішення про створення міцної організації українських селян, шляхом відновлення діяльності політичного товариства “Руська Рада”. Учасниками зборів було обрано Тимчасовий комітет для організації всенародного віча, що мало стати першим загальним зібранням товариства “Руська Рада”. Новостворена партія офіційно називалася “Руська Рада”, а неофіційно – “мужицька партія”. Активними членами – засновниками партії, крім С.Смаль-Стоцького, були Бажан, Гришук, Меленка, Г.Лисан. Керівником партії став С.Смаль-Стоцький. Друкованим органом “мужицької партії” була газета “Народний голос”, яка впродовж 1909 р. виходила щотижня в четвер. “Руська Рада” була партією селян. Її основним завданням було створити міцну організацію українських селян з метою захисту їх інтересів та єдності всіх українців краю. “Руська Рада” пропагувала ідею, що “не мужицтво має стояти коло інтелігенції, але інтелігенція біля мужицтва”²⁰.

Утворення нової партії С.Смаль-Стоцьким викликало обурення з боку інших українських політичних партій Буковини. Зокрема, з приводу утворення нової партії радикальна газета “Громадянин” писала: “ніхто не скаже, як повстала мужицька партія і по що”²¹. Оцінюючи перші установчі збори партії “Руська рада”, радикали повідомили, що “все добро і благо має тепер спасти на голову мужика, але на цих шумних словах все заспить”²². О.Попович, аналізуючи процес перетворення С.Смаль-Стоцьким товариства “Руська Рада” у партію, зазначав: “відновив нараз політичне тов. “Руську Раду”, якої був головою від кількох літ, не скликаючи ніколи її зборів. Як віце-маршалок зібрав він в “Руській Раді” самих майже начальників громад, заложив собі з них виділ, який і далі не робив нічого”²³. Критикували утворення “мужицької партії” й українські соціал-демократи в часописі “Борба”. Друкований орган “Вільної організації українського учительства на Буковині” “Каменярі” повідомляв, що “Мужицька партія” – це партія С.Смаль-Стоцького, якою він прикривається у політичній боротьбі”²⁴.

Критика “Руської Ради” у місцевих часописах була своєрідною рекламою для партії. В той час, як “Українську поступову партію” підтримувало кілька десятків чоловік, “Руська Рада” нараховувала близько 600 членів. В цій ситуації 10 жовтня 1909 р. “Українська поступова партія” скликала загальні збори, щоб завершити становлення своєї організації. Збори проаналізували програмні принципи організації та обрали крайовий комітет

партії на чолі з М.Васильком. Однак було вже пізно²⁵.

Існування двох партій у таборі народовців припинилося у 1910 р. злукою “Української поступової партії” з “Руською Радою” в одну – “Руська Рада” на чолі зі С.Смаль-Стоцьким. Цю подію радикали Буковини охарактеризували так: “Оба відломки народовського табору – партії “поступова” і “мужицька” злучилися до купи”²⁶. Ініціатором об’єднання виступила “Українська поступова партія”. Її керівники визнали, що партія не має підґрунтя для свого існування, тому єдиним виходом для неї стане злиття з “Руською Радою”. В процесі об’єднання “Українська поступова партія” поставила перед “Руською Радою” такі вимоги: видавати друкований орган партії не рідше, ніж двічі на тиждень; змінити статут “Руської Ради”, щоб інтелігенція мала право брати участь у її діяльності; запросити письмово інтелігенцію “Української поступової партії” до складу “Руської Ради”²⁷. Ці вимоги розглядалися і були прийняті на засіданні “Руської Ради”. У ході об’єднання “мужицької” партії та “партії інтелігенції” С.Смаль-Стоцький продемонстрував підтримку ідеї “єдності Русинів”. Адже, ще в кінці XIX ст. він зазначав: “всіх нас (мужиків та інтелігенцію) лучить до купи те, що ми Русини: одна рідна, дорога наша руска мова, одні наші прагдні звичаї і обичаї, одна спільна наша думка”²⁸.

Друкованим органом “Руської Ради” залишилась газета “Народний голос”, яка впродовж 1910 р. виходила два рази на тиждень, в середу і суботу. В цій ситуації газета “Буковина” як друкований орган колишньої “Української поступової партії” припинила своє видання.

1910–1911 рр. “Руська Рада” діяла досить активно. Координаційними органами діяльності партії був виділ та канцелярія. При виділі планувалося створити окремі секції: організаційну, агітаційну, просвітню, господарську, промислову. Проте ці плани керівництво партії не втілило в життя. Канцелярія “Руської Ради” була консультативним центром для селян. Вона тримала на контролі особисті справи членів партії, розв’язувала можливі суперечки між ними, розширювала мережу партійних осередків на місцях. Канцелярія працювала 5 днів на тиждень, оперативно реагуючи на поточні запити селян, які надсилалися за адресою: м.Чернівці, вул.Панська, ч.33²⁹.

В період діяльності “Руської Ради” серед селянського населення створюються десятки сільських читалень, виникають селянські каси, відкриваються нові початкові школи, організуються курси вищої народної освіти. Протягом 1910–1912 рр. за ініціативою С.Смаль-Стоцького та підтримки “Руської Ради” у Чернівцях відбулися три випуски курсів вищої народної освіти для селян. Організацією цих курсів займався С.Смаль-Стоцький та “Історичне товариство у Чернівцях”, яке він очолював. Саме

тому другі та треті курси називалися “Курси вищої народної освіти імені професора С.Смаль-Стоцького”³⁰. У цій справі керівник “Руської Ради” мав певний досвід. С.Смаль-Стоцький вивчав літературу про вищі школи для селян у Данії та Швеції, а також їздив до Німеччини вивчати досвід організації таких шкіл. С.Смаль-Стоцький стверджував, що освіта забезпечить “щоби нарід наш умів жити для свого добра і користи своїх фізичних і духовних сил”³¹.

Курси вищої народної освіти у Чернівцях тривали протягом двох місяців. Програма курсів передбачала всесвітню історію, історію України, історію державного устрою Австрії, антропологію й етнографію, астрономію й фізичну географію, гігієну, історію української літератури, історію релігій, діловодство, рахунки, пожежну безпеку та співи. Курси користувались популярністю серед населення: якщо на перших курсах було 37 слухачів, то вже на других – близько 80³².

“Руська Рада” брала участь у виборчих компаніях при виборах до громадських рад, сейму і парламенту. 11 березня 1911 р. у Народному домі відбулися збори кандидатів від “Руської Ради” до Буковинського сейму. Серед них був С.Смаль-Стоцький. Партія постійно пропагувала діяльність своїх кандидатів та обіцяла, що вони “чесно, щиро, совісно і розумно будуть боронити в соймі справу хліборобів і цілого народу”³³.

В газеті “Народний голос” вміщено статтю “Наші соймові кандидати”. В ній подавалася коротка характеристика кожного кандидата від “Руської Ради”. Про С.Смаль-Стоцького зазначено: “др. Стоцький відродив буковинську Русь”³⁴. С.Смаль-Стоцький був кандидатом від “Руської Ради” при виборах до парламенту як людина, що “вже від довших літ успішно працює для добра нашого (українського – О.Б.) народу”³⁵.

В 1911 р. С.Смаль-Стоцького переобрали послом до Буковинського сейму. Цього року він уперше став депутатом австрійського парламенту від Вашківецького виборчого округу. Водночас залишався С.Смаль-Стоцький заступником маршалка крайового сейму та керівником “Руської Ради”.

Активна політична діяльність С.Смаль-Стоцького була визнана на державному рівні. У 1908 р. С.Смаль-Стоцького віденська влада нагородила командорським хрестом ордена Франца Йосипа, а в 1911 р. австрійський цісар надав йому “титул шляхецтва” (дворянський титул рицаря – О.Б.). У зв’язку з цим на адресу С.Смаль-Стоцького прийшла велика кількість привітань від державних урядовців та чиновників краю³⁶. В честь С.Смаль-Стоцького писалися вірші. Зокрема, Захар Барда написав такі рядки:

“Він учить нас, як нам нашу Україну любити,

І буде нам все світилом, поки буде жити;
Тому в пам'ять й вічну славу все Го величаймо,
В духу Стоцького ділати не переставаймо,
Тай із серця многа літа все Єму співаймо”³⁷.

Діяльність “Руської Ради” на чолі зі С.Смаль-Стоцьким простежується до кінця 1911 р. Її політичний занепад пояснюється декількома причинами. По-перше, С.Смаль-Стоцький, ставши депутатом австрійського парламенту, не приділяв уваги діяльності партії. По-друге, на початку 1912 р. ревізія у “Селянській касі” виявила значну нестачу³⁸. Така ситуація відобразилася на авторитеті “Руської Ради”. На початку 1912 р. “Народний голос”, як друкований орган партії, повідомляв: “з нинішнім числом “Народний голос” по двох роках свого існування перестає виходити”³⁹. Це був кінець діяльності “Руської Ради”.

1912 р. для політичної діяльності С.Смаль-Стоцького був переломним. Скандал з банкрутством “Селянської каси” вдарив по авторитету С.Смаль-Стоцького та призвів до розколу в таборі народівців. Під слідством опинилася майже вся верхівка українського національного табору, приблизно до ста осіб. Головний удар був спрямований проти голови “Селянської каси” С.Смаль-Стоцького. Цим скористався М.Василько, який очолював Клуб українських парламентських та сеймових депутатів. Він взяв на себе керівництво національним рухом та розпочав активну діяльність проти С.Смаль-Стоцького. За ініціативи М.Василька у 1912 р. відбулося віче у Чернівцях. На ньому обговорювалась проблема з “Селянською касою” та пропонувалось усунути С.Смаль-Стоцького з керівних посад краю. Крім того, планувалось видати брошуру з критикою діяльності “професора Смаль-Стоцького не лише в справах економічних, але і взагалі”. Видати цю брошуру мав Т.Галіп, але він відмовився⁴⁰.

За таких обставин С.Смаль-Стоцький приймає важливе рішення для своєї політичної кар’єри. Він складає повноваження посла (депутата) Буковинського сейму, яку займав 20 років (1882–1912 рр.)⁴¹ й заступника маршалка крайового сейму, залишаючись депутатом австрійського парламенту. Про ці події С.Смаль-Стоцький згадував: “Одним махом п.Василько зробився тоді найпопулярнішою особою між нами і від тепер керма народними справами на Буковині пересуває ся з моїх плечей в его руки”⁴².

Політична діяльність С.Смаль-Стоцького продовжується в опозиції. Він об’єднав своїх прихильників навколо газети “Україна”, але не афішував своєї причетності до неї. Перший номер газети “Україна” вийшов у грудні 1912 р. з підзаголовком “Демократична часопись”. Навколо неї згуртувалися талановиті люди: В.Сімович, М.Кордуба, З.Кузеля, О.Луцький, Г.Герасимович та інші. Видавав газету комітет на чолі з М.Ісопенком

та М.Кордубою. “Україна” – це газета, що об’єднувала опозиційні сили та критикувала діяльність М.Василька. 15 лютого 1913 р. опозиція на чолі з С.Смаль-Стоцьким провела організаційні збори з метою створення нової політичної партії⁴³.

12 жовтня 1913 р. відбулися установчі збори нової партії, яка отримала назву “Українська народна партія”. На них обговорено проект програми, статут, тактичні засади і завдання партії. Керівником “Української народної партії” був Агенор Артимович, заступником – О.Іваницький. Друкованим органом партії стала газета “Україна”⁴⁴. С.Смаль-Стоцький не входив до складу керівних органів “Української народної партії”, хоч і виступив з промовою на її установчих зборах. Він був неофіційним лідером нової партії⁴⁵.

Про активну участь С.Смаль-Стоцького у діяльності “Української народної партії” свідчить той факт, що вона була опонентом “Національно-демократичної партії”, очолюваної М.Васильком. Друкованим органом “Національно-демократичної партії” були “Нова Буковина” та відновлений “Народний голос”. Обидва лідери, згуртувавши навколо себе своїх прихильників, гостро критикували один одного в періодиці, на віче та віденському парламенті. У такому стані народовців Буковини застав початок Першої світової війни 1914 р.⁴⁶.

Отже, С.Смаль-Стоцький брав активну участь у створенні та діяльності українських політичних партій Буковини протягом 1905–1914 рр. Він проводив велику організаторську роботу, створював сільські читальні, відкривав селянські каси, курси вищої народної освіти та намагався теоретично осмислити і очолити український національний рух на західноукраїнських землях, зокрема на Буковині.

Примітки:

1. Буковина, її минуле і сучасне / Під ред. Квітківського Д., Бриндзана Т., Жуковського А. – Париж, Філадельфія, Детройт: Зелена Буковина, 1956. – 956 с.

2. Даниленко В.М., Добрянський О.В. Академік Степан Смаль-Стоцький. Життя і діяльність. – Київ, Чернівці: Інститут історії України НАН України, 1996. – С.112.

3. Перші збори “Національної Ради Русинів на Буковині” // Руська Рада. – 1905. – Ч.46. – С.1.

4. Чого ми хочемо? // Руська Рада. – 1905. – Ч.45. – С.1-2.

5. Смаль-Стоцький С. Політика реальна // Буковина. – 1896. – Ч.84.

6. Чого ми хочемо? // Руська Рада. – 1905. – Ч.45. – С.1.

7. Перші збори “Національної Ради Русинів на Буковині” // Руська Рада. – 1905. – Ч.47. – С.370.

8. В єдності сила // Руська Рада. – 1905. – Ч.28. – С.1.

9. *Ботушанський В.М., Ботушанський О.В.* Розвиток сільської кооперації на Буковині у 80-х рр. XIX – початку XX ст. – Чернівці: Зелена Буковина, 2002. – С.46-47.
10. *Смаль-Стоцький С.* На переломі // Буковина. – 1905. – Ч.45-46. – С.2.
11. *Даниленко В.М., Добржанський О.В.* Академік Степан Смаль-Стоцький ... – С.92.
12. *Смаль-Стоцький С.* Порадник, як закладати каси позичкові і шадничі (райфайзенки) для руских громад на Буковині. – Чернівці, 1900. – 52 с.
13. *Його ж.* Моя політика. – Чернівці, 1913. – С.5.
14. Вісник союзу руских хліборобських спілок на Буковині “Селянська каса”. – 1907. – 6 квітня. – С.1.
15. Буковина. – 1906. – Ч.20. – С.3.
16. Там же. – 1908. – Ч.19. – С.1.
17. Там же. – Ч.32. – С.1-2.
18. *Попович О.* Відродження Буковини // Буковинський журнал. – 1992. – Ч.2-3. – С.176-178.
19. Буковина, її минуле і сучасне / Під ред. Квітковського Д., Бриндзана Т., Жуковського А. – Париж, Філадельфія, Детройт: Зелена Буковина, 1956. – С.256.
20. Буковина: історичний нарис. – Чернівці: Зелена Буковина, 1998. – С.178-179.
21. Громадянин. – 1909. – 20 жовтня. – Ч.19-20. – С.1.
22. Там же. – 30 вересня. – Ч.18. – С.2.
23. *Попович О.* Відродження Буковини // Буковинський журнал. – 1992. – Ч.2-3. – С.176.
24. Каменярі. – 1909. – Ч.14. – С.5.
25. *Добржанський О.* Національний рух українців Буковини другої половини XIX – початку XX ст. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – С.306.
26. Громадянин. – 1909. – 15 грудня. – С.1.
27. *Добржанський О., Даниленко В.* Степан Смаль-Стоцький. Протистояння // Буковинський журнал. – 1994. – Ч.3-4. – С.116.
28. *Смаль-Стоцький С.* В чім наша сила. – Чернівці, 1893. – С.8.
29. *Добржанський О.* Національний рух українців Буковини другої половини XIX – початку XX ст. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – С.307-308.
30. Народний голос. – 1911. – Ч.5. – С.1-2; Ч.62. – С.4-5.
31. Там же. – Ч.5. – С.1.
32. Там же. – Ч.3. – С.9-10.
33. Там же. – Ч.17. – С.2.
34. Там же. – С.8.
35. Там же. – Ч.29-30. – С.8.
36. Там же. – С.10.
37. Там же. – Ч.22-23. – С.7.

38. *Добржанський О., Даниленко В.* Степан Смаль-Стоцький. Протистояння // Буковинський журнал. – 1994. – Ч.3-4. – С.116.
39. Народний голос. – 1912. – Ч.62. – С.1.
40. *Галин Т.* З моїх споминів // Буковинський журнал. – 1994. – Ч.1-2. – С.168-169.
41. *Ботушанський В.* “Ми... служили вірно своєму народові” // Буковина. – 1999. – 16 березня. – С.3.
42. *Смаль-Стоцький С.* Моя політика. – Чернівці, 1913. – С.12.
43. *Добржанський О.* Національний рух українців Буковини другої половини XIX – початку XX ст. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – С.310.
44. *Його ж.* Українські народовські партії на Буковині // Вісник центру Буковинознавства. Серія історична. – Вип.1. – Чернівці, 1993. – С.141.
45. *Брицький П.П., Добржанський О.В., Юрійчук Ю.П.* Буковинці у боротьбі за українську державність (1917–1922 рр.). – Чернівці: Золоті литаври, 2007. – С.271.
46. *Керницький М.* Політичний тандем: Микола Василько – Степан Смаль-Стоцький // Буковинський історико-етнографічний вісник. – Чернівці: Місто, 2000. – Вип.2. – С.75.

Summary

The given article analyses the participation of S.Smal'-Stotskyi in the political life of the region and the activity of the Ukrainian political parties of Bucovina 1905 – 1914. The author of the article examines the introducing of political believes of S.Smal'-Stotskyi in the programme documents of different political parties.

Одержано 15 вересня 2009 р.

ПРОБЛЕМИ РЕГІОНАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ НОВІТНЬОЇ ДОБИ

УДК 94(447.34)“1917”

С.В.Олійник

ПОДІЛЛЯ В УМОВАХ РОЗГОРТАННЯ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ В УКРАЇНІ (БЕРЕЗЕНЬ-ЧЕРВЕНЬ 1917 р.)

В статті, на основі аналізу джерел та літератури, робиться спроба з'ясувати політико-національно-соціальні процеси, які відбувались на Поділлі в умовах розгортання національно-визвольного руху в Україні в березні-червні 1917 р.

Ключові слова: національно-визвольний рух, Поділля, Центральна Рада.

Лютневі події 1917 р. в Петрограді дали поштовх до розгортання українського національно-визвольного руху. Політико-національно-соціальні процеси, які мали місце на Поділлі протягом березня-червня 1917 р., знайшли своє відображення в наукових дослідженнях радянських¹ і сучасних вітчизняних істориків². Проте ці роботи не дають змоги створити цілісну картину подій тих часів, які відбувались на теренах краю. Саме ця обставина і спонукала автора взятись за висвітлення зазначеної у заголовку проблеми.

Звістка про революційні події швидко докотилась до Поділля. Вже 28 лютого подоляни дізнались про повстання в Петрограді. Але царські чиновники на початку березня зробили спробу приховати інформацію від населення краю³. Коли вінницька газета “Юго-Западный край” вмістила повідомлення про столичні події, її тимчасово закрили, а весь наклад спробували знищити. Лише 4 березня губернатор запропонував опублікувати маніфест Миколи II про зречення від престолу⁴.

Звістка про петроградські події викликала хвилю мітингів і демонстрацій. Особливо активно проходив мітинг робітників Гречанського депо. Наростання революційного піднесення призвело до того, що робітники вивезли тачкою на смітник начальника служби Оголіна та його помічника Радіонова, які постійно над ними знущалися, і попередили, щоб ті більше в Гречани не поверталися. Для роззброєння та арешту жандар-

мері й поліції робітники депо спорядили спеціальний потяг, котрий переїжджав від станції до станції Подільською залізницею. Ця акція пройшла успішно⁵. Роззброєння та арешт представників старого режиму відбувались і в інших регіонах краю.

3 березня 1917 р. у Кам'янці-Подільському, під час засідання губернських земських зборів, було оголошено про зміну влади у столиці імперії, ухвалено відозву до населення губернії і надіслано вітальну телеграму голові Державної Думи М.Родзянко⁶. У цей же час, у приміщенні Вінницької міської управи зібрались представники земства, міської управи, поміщики, представники різних організацій. Учасники зборів створили "Тимчасовий революційний комітет", який призначив комісаром Вінниці Лозинського та привів до присяги військовий гарнізон⁷. 5 березня комітет сформував офіційний орган влади – Раду громадських організацій. До її складу увійшли представники 49 організації (по 2 від кожної). Очолив новий орган влади граф Грохольський⁸. Його було обрано також Вінницьким повітовим комісаром⁹. Подібні комітети були створені в інших повітових містах Подільської губернії¹⁰.

Не стояло осторонь революційних подій і губернське місто. Через два тижні після революції, з ініціативи Кам'янець-Подільського міського самоврядування, відбулася перша нарада представників громадських організацій міста. На зборах було прийнято рішення про систему виборів по національних куріях. Відтак, до міської Ради громадських організацій увійшли по 15 делегатів від українців, євреїв, поляків, росіян. Отримали представництво робітники, студенти і військові¹¹.

Комітети громадських організацій були створені в Проскуріві, Могилеві-Подільському, Жмеринці та інших значних населених пунктах краю¹².

6 березня 1917 р., на підставі телеграми міністра внутрішніх справ, відбулось передання Подільським губернатором А.Мякініним управління губернією представнику земства. Згодом Подільським губернським комісаром став П.Александров. Зміна влади відбувалась по всій губернії¹³.

Нові віяння не обминули подільське земство. 20 березня 1917 р. Вінницька повітова управа ухвалила організувати за рахунок резервних коштів канцелярію комісара, а також "Осведомительное бюро", яке мало поширювати серед жителів повіту інформацію про діяльність нової влади. Також було вирішено розширити склад земських зборів за рахунок кооптації до їх складу представників від різних громадських організацій та національних меншин¹⁴.

У квітні вінницькі повітові збори ухвалили рішення, яке передбачало з осені 1917 р. перевести навчання в школах на рідну мову учнів (українську та мову нацменшин), взяти на державне утримання національні

школи (за винятком релігійних), поступово перевести навчання в учительських семінаріях на українську мову з обов'язковим вивченням російської мови та літератури¹⁵. Подібну картину можна було зустріти і в Кам'янецькому повітовому земстві, яке на своєму зібранні 23 квітня прийняло рішення асигнувати на вчительські курси 6 тис. крб., запросити шкільного інструктора із жалуванням 1800 крб. на рік, засновувати читальні по селах, розсилати до них газети¹⁶. Водночас, подекуди в губернії простежувалась недовіра до земства¹⁷.

7 травня 1917 р. у Кам'янці-Подільському відбулось перше засідання Подільської губернської Ради громадських організацій. Збори проголосили себе "головним адміністративним і колегіальним органом губернії" і визначили, що до компетенції виконкомів Рад та комітетів громадських організацій відносяться всі питання місцевого життя, за винятком судових. До обраного комітету увійшло 12 осіб, по два представники від робітників і солдат, три – від українських, єврейських, польських культурно-просвітницьких організацій та п'ять – від селян. Зібрання висловило недовіру губернському комісару, члену союзу російських націоналістів П.Александрову, про що й сповістило телеграмою Тимчасовий уряд. На зборах було ухвалено резолюцію, згідно з якою вся діяльність земських установ мала проходити під постійним і дієвим контролем місцевих виконкомів, оскільки у самоврядуваннях, обраних до революції, залишилось ще багато консервативних, а то й промонархічно настроєних елементів. Збори надіслали вітальні телеграми Центральній Раді та Тимчасовому уряду¹⁸.

Після Лютневої революції значного поширення набували Ради робітничих та солдатських депутатів. За даними, наведеними В.Лозовим, на Поділлі в першій половині 1917 р. утворилось 14 Рад¹⁹. Однією з перших була Вінницька Рада (створена 6 березня 1917 р.)²⁰. В другій половині березня вона взяла на себе регіональне керівництво, прийнявши назву Рада робітничих і солдатських депутатів Поділля²¹.

У Кам'янці-Подільському Раду робітничих депутатів засновано 12 березня 1917 р. Але її виконком почав діяти лише у квітні²². Слід зазначити, що Кам'янець-Подільська Рада вирішувала переважно економічні, а не політичні питання.

У березні Ради робітничих депутатів було організовано в Проскуріві, Барі, Жмеринці, Новій Ушиці, Могилів-Подільському, Летичеві, Меджибожі, Дунаївцях. До липня 1917 р. Ради робітничих і солдатських депутатів були створені в усіх повітових центрах Поділля²³.

У той час Ради здебільшого підтримували Тимчасовий уряд і його адміністрації на місцях. Так, 7 березня 1917 р. Вінницька Рада видала розпорядження, в якому наголошувалось на несвоєчасності боротьби

трудящих і робітників за поліпшення свого економічного становища у зв'язку з необхідністю напруження сил для успішного завершення війни²⁴. Не була винятком і Кам'янець-Подільська Рада робітничих депутатів, більшість в якій належала меншовикам та есерам. До того ж очолював її меншовик Саркисов²⁵.

Слід відмітити, що Ради робітничих і солдатських депутатів були досить серйозними чинниками соціально-економічного і політичного життя краю. Так, наприклад, Вінницька Рада робітничих і солдатських депутатів 27 квітня прийняла постанову, в якій зазначалось, що: 1) Рада робітничих та солдатських депутатів вважає необхідним негайне введення 8-годинного робочого дня, не чекаючи декрету Тимчасового уряду; 2) на час війни на підприємствах, які займаються випуском оборонної продукції або виготовляють предмети першої необхідності, дозволяються наднормові роботи згідно з особистою згодою робітників, в особі своїх профспілок чи фабрично-заводських комітетів, з підприємцями за підвищену платню, не нижче півтори рази; 3) на підприємствах з існуючою штучною чи відрядною системою оплати праці повинні перейти на поденну чи помісячну, з негайним введенням 8-годинного робочого дня; 4) боротьба за 8-годинний робочий день повинна бути чітко організована і вестись лише робітничими колективами²⁶.

Поряд з Радами робітничих і солдатських депутатів активну діяльність прагнули проводити і селянські ради, які були створені в більшості повітових центрів. 24 квітня в Кам'янці-Подільському розпочав роботу з'їзд селянських депутатів Кам'янецького повіту. У процесі роботи зібрання обговорювались питання про землю, волю, утворення українських полків, вибори у повітовий Продовольчий комітет, Подільський губернський виконком. Комітет ради селянських депутатів вирішив скликати на 9 травня Раду селянських депутатів, на якій передбачалось обговорити наступне: 1) Установчі збори; 2) податки; 3) дорожнеча продуктів; 4) церкви і костьоли; 5) школи; 6) земство²⁷. Слід зазначити, що на весну 1917 р. селянські ради значно прихильніше ставились до української справи, ніж солдатські та робітничі. В одній із постанов Ради селянських депутатів Кам'янецького повіту наголошувалось на необхідності ведення навчання українською мовою, а також існування в кожному селі двокласної школи, у волості – середньої школи, гімназії або технікуму, вчительських семінарій, та ведення в навчальних закладах безкоштовного навчання²⁸.

Протягом березня-квітня на території краю, у прифронтовій зоні, згідно з наказом №1 Петроградської ради, активно проходив процес обрання солдатських комітетів²⁹.

Слід зазначити, що не скрізь нові органи влади були до вподоби робіт-

никам і селянам, які сподівались на значні революційні перетворення. Тому їхнє невдоволення вилилося у виступи проти нової влади. Так, 10 березня в Гайсині була організована демонстрація, після якої “натовп людей разом з солдатами розбили в’язницю, арештний дім, випустили всіх в’язнів, розгромили поліцейське правління”³⁰. Про такий же виступ в Брацлаві 14 березня сповіщалося у телеграмі губернському комісару³¹. У Летичівському повіті селяни з перших днів революції розігнали всю місцеву владу і почали самі вирішувати свої справи. Губернський і повітовий комісари за таких обставин виявились неспроможними своїми силами навести лад. Це вдалось здійснити лише за допомогою відповідних вказівок з боку командуючого Південно-Західним фронтом О.Брусилова³².

Такі події не могли не викликати занепокоєння влади та командування фронту. 16 березня від головного начальника постачання армій Південно-Західного фронту на ім’я губернського комісара надійшла телеграма, в якій зазначалось, що “У деяких населених пунктах губернії виникають безпорядки, які проводяться солдатами разом з юрбами мешканців і дезертирів. Зробивши відповідні розпорядження військам, прошу в найкоротший час сформувати надійну міліцію, яка могла б своїм авторитетом і силою припинити безпорядки”³³. Однак, не завжди сформована міліція користувалась належним авторитетом. Так, 27 березня в Проскуріві населення та солдати заарештували весь склад міліції, призначеної органами Тимчасового уряду. З цього приводу спеціально зібралась Міська Дума. Однак під тиском вулиці, не маючи можливості реально вплинути на хід подій, вона лише прийняла рішення просити новопризначеного начальника міліції взяти на себе встановлення порядку в місті³⁴. Подібні до зазначених вище акції подолян продовжувались і в наступні місяці³⁵. Тому не випадково, що для забезпечення порядку на місцях влада змушена була продовжувати практику направлення в неспокійні села війська³⁶.

Крім насильницького вирішення питань, подоляни намагались вдаватись до цивілізованих методів. Так, 23 квітня в Проскурівському повіті відбулось зібрання всіх сільських комітетів з приводу питання про ціну за робочі руки і підводи, на якому було зафіксовано тарифи на оплату праці, котрі мали задовольнити прагнення трудящих (за 8 годин роботи чоловікові – 2 крб., жінці – 1 крб. 60 коп., підлітку – 80 коп.; за кожну лишню годину чоловікам – 25 коп., жінкам – 20 коп., підліткам – 10 коп. і т.п.)³⁷. В іншому випадку профспілка робітників і службовців Томашпільських маєтків на своєму зібранні 9 травня 1917 р. прийняла постанову про підвищення заробітної плати і скорочення робочого дня³⁸. Найефективніше діяли вінницькі профспілки, які домоглися включення трьох своїх представників до місцевої Ради робітничих депутатів. Їм вдалося

запровадити 8-годинний робочий день на фабриці “Яструб”³⁹.

Своєрідність ситуації, що склалась на Поділлі в 1917 р., полягала в тому, що поблизу пролягала лінія фронту і наш край був наповнений військами, а в Кам’янці-Подільському перебував штаб Південно-Західного фронту.

На початку травня 1917 р. у Кам’янці-Подільському разом з представниками Антанті перебував військово-морський міністр О. Керенський. Їх було запрошено на засідання місцевої Ради, де О. Керенський з французьким міністром Тома агітували за продовження війни. Тоді ж, 14 травня, з подібними закликами О. Керенський виступав на 1-му з’їзді делегатів армій Південно-Західного фронту та прифронтових районів. При активній підтримці командуючого фронтом О. Брусилова йому вдалося досягнути своєї мети і затвердити на з’їзді резолюцію про підтримку наступу на фронті⁴⁰.

18 червня 1917 р. розпочався наступ, який закінчився повним провалом. Російські частини панічно тікали, чинячи погроми й бешкети. Одночасно під впливом безконтрольної маси солдат на Поділлі почались масові заворушення: селяни підпалювали поміщицькі економії, грабували реманент, худобу, ліс, тощо. Через загрозу захоплення Кам’янця-Подільського австрійцями, з міста евакуювали штаб Південно-Західного фронту та губернські установи⁴¹.

Очолюваний Центральною Радою революційний процес в Україні знайшов свою підтримку у подолян. Так, на сільському сході містечка Цекинівка на адресу Центральної Ради, а також М. Грушевського, було висловлено щирі вітання та сподівання на досягнення автономії України. Подібного характеру прояви відмічались у мешканців Теплика⁴².

Одним із проявів українського пробудження стали національні маніфестації, які проходили в Дунаївцях, Смотричі, Ориніні, Вороновиці⁴³.

Одночасно із зазначеними процесами набувало поширення українське партійне життя. Представники краю брали активну участь у різноманітних партійних зборах. Так, на з’їзді ТУП були представники громад Кам’янця-Подільського та Вінниці, а подолянин В. Приходько виконував функції секретаря. Краєни приймали активну участь і в різноманітних регіональних форумах. Документи фіксують подільське представництво на з’їзді селян-хліборобів, що проходив 6–8 квітня в Одесі⁴⁴.

У березні 1917 р. на Поділлі відроджується просвітницький рух. 17 березня відновило роботу Кам’янець-Подільське товариство⁴⁵. А наступного місяця на надзвичайному губернському земському зібранні, при сприянні Подільського товариства “Просвіта”, були ухвалені постанови, в яких говорилось, що у школах Подільської губернії навчання має вестись рід-

ною мовою учнів. Для підготовки вчителів було вирішено влітку організувати в Кам'янці-Подільському, Вінниці та Балті курси української мови, педагогіки та інших наук, а з початком навчального року планувалося запровадити в учительських семінаріях Подільської губернії викладання української мови, письменства та історії України⁴⁶. Протягом весни 1917 р. просвітницький рух набув свого поширення в багатьох населених пунктах краю. З'їзд громадян краю, що проходив 5 травня 1917 р. у Вінниці, звернувся до подолян із закликом поряд із селянськими спілками засновувати в кожному селі товариства “Просвіта”⁴⁷.

Просвітяни очолили “шевченківський рух”. В Оринині вони організували українську маніфестацію, у якій взяли участь також жителі сусідніх сіл. Перед початком дійства відслужили панахиду по Т.Шевченку, а далі представники селян та інтелігенції виступили з промовами про Кобзаря. Після цього маніфестація з українськими національними прапорами, портретами Шевченка, хором рушила до місцевої школи і “Просвіти”, проспівала гімн “Ще не вмерла України” та Шевченківський “Заповіт”. Наступним кроком став організований мітинг, на якому промовці розповідали про важке становище України, закликали селянство гуртуватись⁴⁸. Діяльність Просвіт полягала в організації лекцій, масових мистецьких дійств (літературні, тематичні вечори, вистави, благодійні концерти), відкритті бібліотек, читалень, заснуванні наукових товариств, друку книг українських авторів, організації курсів позашкільної освіти, шкіл для дітей та дорослих, сільськогосподарських, ремісничих закладів тощо.

Нажаль, поряд із позитивним, в документах траплялися випадки незадовільної діяльності “Просвіт”. Так, у Бершаді просвітяни протягом липня тричі скликали загальні збори. Однак жодного разу вони не відбулись. Один із бершадчан засвідчив низьку національну свідомість населення: “До відродження українського народу, його культури та інших духовних потреб в Бершаді ставились часто вороже... Коли співали гімн “Ще не вмерла Україна” та “Заповіт”, було багато таких, що не піднімались і сиділи в шапках. І все це робилось з іронією і насмішкою... Что нам какіето Українці”⁴⁹. Подібні факти мали місце в Лучницях, Ялтушкові, Сниткові, Озаринцях, Яришеві⁵⁰.

6 квітня 1917 р. у Києві розпочав роботу Український національний з'їзд-конгрес. На цьому форумі брали участь і подоляни: Мельник (делегат Щировецького відділу Української селянської спілки) та В.Приходько (від товариства “Просвіта”)⁵¹. У дискусії взяв участь кам'янчанин Н.Григорієв, який закликав “порозумітися з національними меншостями і спільно творити бажану автономію”⁵².

На Поділлі, як і в інших губерніях, до відродження українського руху

долучились і кооперативні організації. 9–11 квітня 1917 р. проходив Подільський губернський кооперативний з'їзд, на якому обговорювались не так фахові, як політичні теми. Показово, що перед його відкриттям хор виконав національний гімн “Ще не вмерла Україна” та шевченківський “Заповіт”. Бурхливе обговорення присутніх викликала доповідь “Про форми державного управління”. Найвлучніше думку українців висловив Поляруш (колишній солдат, представник Чечельницького товариства споживачів), який сказав, що “нам потрібна повна свобода – своя мова, своя віра, своє військо...”⁵³. По завершенню дискусії делегати одноголосно висловились за федеративну республіку в Росії⁵⁴. Подільський кооперативний з'їзд дав поштовх розвитку національно-визвольного руху в краї.

5–7 травня 1917 р. у Вінниці пройшов Подільський губернський український з'їзд. На нього були запрошені представники від українських організацій, волосних комітетів та кооперативів. Учасниками з'їзду були переважно селяни. Його головою було обрано голову проскурівської земської управи М.Стаховського, а одним із його заступників став представник Центральної Ради М.Любинський. По завершенні доповідей з'їзд прийняв резолюцію, в якій зазначалось, що форум цілком приєднується до постанов Національного конгресу, вважає Центральну Раду єдиною всеукраїнською організацією і бажає їй найбільшого успіху в роботі, обіцяючи зі свого боку всіма силами її підтримувати. Наступного дня було прийнято резолюції: “1) передати вирішення земельної справи в Український Народний Сейм, який має відбутись у Києві; 2) приватна власність на землю повинна бути скасована і земля без викупу має перейти в земельний фонд, який має порядкуватись Українським Народним Сеймом. Земля з фонду буде надаватись лише тим, хто її обробляє власними руками; 3) вимагати від Тимчасового уряду видати закони про заборону купівлі-продажу землі і збиткового нищення лісів; 4) до видання земельного закону, для забезпечення війська, населення, фабрик, заводів і залізниць будівельним лісом, паливом наполягати на негайній організації земельних комітетів, які б стежили за правильною вирубкою лісу, а також встановленням цін на робочі руки”⁵⁵. На з'їзді було обрано Подільську губернську українську раду на чолі з Д.Марковичем. Тоді ж до складу Центральної Ради було обрано Н.Григорієва, В.Приходька, П.Ведибіду, М.Любинського⁵⁶.

Губернський з'їзд дав поштовх для проведення подібних зібрань у повітах. Відтак український рух охопив самі широкі кола населення подільського краю. Аналіз резолюцій зібрань по губернії дає змогу відмітити, що найкраще українська справа була зорганізована в Ямпільському та Кам'янецькому повітах.

Український національно-визвольний рух знайшов своїх прихильників і серед військових. Найяскравішим проявом цього стали загальні збори українців 466 піхотного Малмижського полку, які відбулись 13 травня 1917 р. Офіцери і солдати висловили підтримку Центральній Раді, виступили за збереження воєнного порядку в армії, захист інтересів українського народу і рідного краю, поширення національної самосвідомості серед національно несвідомих українців та українознавства (історії, літератури, географії)⁵⁷.

27–28 травня у Вінниці відбувся Подільський губернський учительський з'їзд, який, попри констатацію труднощів і негараздів на освітянській ниві, взяв курс на поглиблення українізації освіти⁵⁸. Вчителі, як зазначає О.Комарніцький, переважно виявили високий рівень національної свідомості і підтримали діяльність Центральної Ради⁵⁹.

Поряд із цими процесами, розпочався рух за відродження давніх форм устрою Української церкви, скликання Всеукраїнського церковного собору. Не стояло осторонь цього процесу подільське православне духовенство⁶⁰.

Український національний рух на Поділлі набирав обертів і ставав все більш впливовим. Коли замість П.Александрова на посаду губернського комісара запропонували кандидатуру офіцера Шостаковського, то Українська подільська рада заблокувала її затвердження і висловила свій протест, мотивуючи це тим, що “ні одна вища посада на Україні не може бути затвердженою без згоди з Центральною Радою, як представницею всього українського народу”. Відтак, на посаду губкомісара було висунуто М.Стаховського, кандидатуру якого було затверджено Тимчасовим урядом⁶¹.

І-й Універсал Центральної Ради був сприйнятий переважно більшістю подолян з великим піднесенням. Він обговорювався на зборах робітників, сходах селян⁶².

У день появи Універсалу у Вінниці розпочали роботу XIII-ті надзвичайні губернські земські збори. Наступного дня на вечірньому засіданні представником від гласних українців Д.Марковичем було зачитано текст Універсалу. Тоді ж ним було зроблено заяву, що більшість українців “всєцїло підкоряються йому” та запропоновано резолюцію, згідно якої губернське земське зібрання визнає “для себе обов’язковим бути в найтіснішому організаційному контакті з Українською Центральною Радою”. Ця резолюція була дружно заблокована представниками як правих, так і лівих політичних течій великоросійського громадянства, які покинули зал. Проти неї виступив також представник Кам’янець-Подільської Ради робітничих депутатів, який заявив, що бачить у проголошенні Універсалу один з виступів, що вносить анархію. Серед напруженої атмосфери дебатів прихильників і противників Універсалу слово взяв член Централь-

ної Ради В.Приходько. Він сказав: "...поляки та євреї поставились до руху українців з розумінням, росіяни – менше, прийде час, коли це згладиться, вірю – інші Земські збори віднесуться інакше до українського руху, ніж теперішні"⁶³. Таким чином, Подільські губернські Земські збори не підтримали 1-й Універсал Центральної Ради.

Неоднозначно поставилась до універсалу й інтелігенція. Так, М.Сологуб із Шатави у листі до редакції газети "Світова зірниця" писав: "Прочитав Універсал Центральної Ради. Перші слова Універсалу "Народе Український! Народе селян, робітників, трудящого люду!". Це дуже гарно, але чому ж в Універсалі не обзиваються тожє і до української інтелігенції?... Ми тожє частина того ж народу. Нас, вчителів, священників, докторів, адвокатів, інженерів та інших людей з вищою освітою, є на Україні багато, і хоч ми тяжко на кусок хліба працюємо, але нас, видно, до робітників та трудящого люду не зараховують..."⁶⁴.

У двадцятих числах червня відбулись чергові збори Подільської губернської української ради. На цьому форумі обговорювався звіт Виконавчого комітету. Після розгляду ситуації в повітах було відмічено, що найнебезпечнішим становище в українській справі виявилось у Летичівському, Балтському та Новоушицькому повітах⁶⁵. По завершенні зазначених зборів розпочалась робота по реалізації їх постанов⁶⁶.

Одним з найбільш масових та організованих виступів українства Поділля у той час була маніфестація, що пройшла в кінці червня 1917 р. у Кам'янці-Подільському. Численні колони з сіл вливались до колон міських мешканців та "помітної групи військовиків". Несли червоні та жовто-блакитні прапори і транспаранти з написами "Земля і воля народів!" та "Хай живе Українська Центральна Рада!". Демонстрація закінчилась співом гімну "Ще не вмерла Україна" та шевченківського "Заповіту"⁶⁷.

Таким чином, Поділля, незважаючи на своє місце розташування, було активним учасником революційних подій в Україні. На території краю було сформовано нові органи влади. Близькість до фронту неабияк впливала на життя подолан. Військові часто виступали деструктивним елементом соціально-політичної стабільності. Національно-визвольний рух проявився у відродженні культурно-просвітніх товариств, діяльності кооперативних організацій, направлених на українізацію освіти та поширенню української справи; активізації подільського православного духовенства в напрямку українізації діяльності церкви; активній участі місцевих активістів в роботі Українського національного конгресу тощо. Жителі краю, нові органи влади, громадські організації протягом березня-червня 1917 р. внесли значний вклад у розгортання національного піднесення України, виборення української державності.

Примітки:

1. *Зеленюк І.С.* 1917 рік на Поділлі. – Львів: Каменярь, 1966. – С.167; Великий жовтень і громадянська війна на Україні: Енциклопедичний довідник / Відповід. ред. І.Ф.Курас. – К.: Голов. Ред. УРЕ, 1987. – 632 с.; *Кастрыба П.М.* Борьба трудящихся за установление советской власти на Подолии. – Хмельницький, 1957. – 67 с.; Нариси історії Поділля. – Хмельницький, 1990. – 327 с.
2. *Воловик В.П., Воловик О.В.* Події лютневої 1917 р. революції на Поділлі // Наукові записки. Серія: Історія. Вінницький державний педагогічний університет. – Вип. 1. – Вінниця. – С.58-62; *Лозовий В.С.* Поділля в добу Центральної Ради (історичний нарис). – 1999. – 29 с.; *Завальнюк О.М., Комарницький О.Б.* Подільські містечка в добу української революції 1917–1920 рр. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2005. – 320 с. та ін.
3. *Воловик В.П., Воловик О.В.* Назв. праця. – С.58.
4. Там же. – С.59.
5. *Зеленюк І.С.* Назв. праця. – С.17.
6. *Лозовий В.С.* Поділля в добу Центральної Ради. – С.4.
7. *Воловик В.П., Воловик О.В.* Назв. праця. – С.59.
8. *Зеленюк І.С.* Назв. праця. – С.21.
9. *Стецюк В.Б.* Вінницьке повітове земство в період національно-демократичної революції 1917–1920 рр. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіом, 2004. – Т.13. – С.365.
10. *Зеленюк І.С.* Назв. праця. – С.21-22.
11. *Лозовий В.С.* Поділля в добу Центральної Ради. – С.4.
12. *Воловик В.П., Воловик О.В.* Назв. праця. – С.61.
13. *Лозовий В.С.* Поділля в добу Центральної Ради. – С.4.
14. *Стецюк В.Б.* Назв. праця. – С.365.
15. Там же.
16. Вісті Кам'янецького Повітового Ісполнітельного Комітета. – 1917. – 3 травня.
17. *Лозовий В.С.* Кам'янець-Подільський як повітовий центр в період революції. – С.93.
18. *Лозовий В.С.* Поділля в добу Центральної Ради. – С.4.
19. Там же.
20. Там же. – С.5.
21. *Зеленюк І.С.* Назв. праця. – С.18.
22. *Лозовий В.С.* Поділля в добу Центральної Ради. – С.5.
23. *Зеленюк І.С.* Назв. праця. – С.18.
24. Там же. – С.20.
25. *Лозовий В.С.* Поділля в добу Центральної Ради. – С.5.
26. Боротьба за владу Рад на Поділлі (березень 1917 р. – лютий 1918 р.). Документи і

матеріали. – Хмельницький: Хмельницький Облвидав, 1957. – С.52.

27. Вісті Кам'янецького Повітового Ісполнітельного Комітета. – 1917. – 3 травня.
28. Там же. – 21 травня.
29. *Зеленюк І.С.* Назв. праця. – С.20.
30. Боротьба за владу Рад на Поділлі. – С.37.
31. Там же.
32. *Зеленюк І.С.* Назв. праця. – С.23.
33. Боротьба за владу Рад на Поділлі. – С.38.
34. Там же. – С.39-40.
35. Там же. – С.43-44.
36. Там же. – С.45.
37. Там же. – С.54.
38. Там же. – 59-60.
39. *Завальнюк О.М., Суровий А.Ф.* Профспілкові організації Вінниці в 1917–1920 роках // Матеріали ІХ-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С.235.
40. *Лозовий В.С.* Поділля в добу Центральної Ради. – С.5-6.
41. Там же. – С.6-7.
42. *Завальнюк О.М., Комарницький О.Б.* Назв. праця. – С.59.
43. Там же.
44. Український національно-визвольний рух березень-листопад 1917 року. Документи і матеріали. – К.: Видавництво Олени Теліги, 2003. – С.172.
45. *Лозовий В.С.* Кам'янець-Подільський як повітовий центр в період революції (1917 р.). – С.93.
46. *Лозовий В.С.* Поділля в добу Центральної Ради. – С.7.
47. *Телячий Ю.* Культурно-освітнє життя Поділля в період Центральної Ради (березень 1917 р. – квітень 1918 р.): з хроніки подій // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: Оіом, 2006. – Т.6: Матеріали другого круглого столу “Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі у ХVІІІ – на початку ХХІ ст.”. – С.4.
48. Там же. – С.63.
49. Там же. – С.63-64.
50. Там же. – С.64.
51. *Лозовий В.С.* Поділля в добу Центральної Ради. – С.7.
52. Український національно-визвольний рух. – С.154-160.
53. *Лозовий В.С.* Поділля в добу Центральної Ради. – С.8.
54. Там же. – С.8-9.
55. Український національно-визвольний рух. – С.284-286.

56. Там же. – С.286.
57. Там же. – С.295-297.
58. Там же. – С.345-346; *Завальнюк О.М., Телячий Ю.В.* Будівництво української загально-освітньої школи в роки національно-демократичної революції (1917–1920). – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2001. – С.133.
59. *Комарницький О.Б.* Просвітницько-освітній рух у містечках Подільської губернії в 1917–1918 рр. // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. – Т.4. – С.73.
60. Український національно-визвольний рух. – С.286-287.
61. *Лозовий В.С.* Поділля в добу Центральної Ради. – С.10.
62. *Завальнюк О.М., Комарницький О.Б.* Назв. праця. – С.60.
63. *Лозовий В.С.* Поділля в добу Центральної Ради. – С.11.
64. *Завальнюк О.М., Комарницький О.Б.* Назв. праця. – С.61.
65. Український національно-визвольний рух. – С.490-495.
66. Там же. – С.496-497.
67. *Лозовий В.С.* Кам'янець-Подільський як повітовий центр у період революції (1917 р.). – С.11-12.

Резюме

В статті, на основани анализе источников и литературы, делается попытка исследовать политико-национально-социальные процессы, которые происходили на Подолье в условиях развертывания национально-освободительного движения в Украине в марте-июне 1917 г.

Ключевые слова: национально-освободительное движение, Подолье, Центральная Рада.

Одержано 15 вересня 2009 р.

ВПЛИВ АНТИУКРАЇНСЬКИХ СИЛ НА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ НА ТЕРИТОРІЇ ПОДІЛЛЯ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1917 – НА ПОЧАТКУ 1918 рр.

У статті розглядаються особливості встановлення влади Української Центральної Ради на території Поділля та аналізується деструктивний вплив антиукраїнських сил на зміцнення управлінської вертикалі на місцях у другій половині 1917 – на початку 1918 рр.

Ключові слова: Українська Центральна Рада, Поділля, політичні партії, національні меншини, українська влада, “Красная Точка”, народна міліція.

Сучасний етап української історіографії пов'язаний з позитивними змінами у доступі до інформації, яка надає унікальну можливість на підставі архівних документів і матеріалів розгорнути плюралізм поглядів у висвітленні історичних подій, зокрема буремних подій другої половини 1917 – на початку 1918 рр. Цей період, на нашу думку, став вирішальним у долі Української народної республіки (УНР) і потребує детального дослідження, особливо у вивченні регіональних проблем щодо укріплення влади Української Центральної Ради (УЦР) на місцях.

У статті пропонується на прикладі Східного Поділля розглянути особливості діяльності влади УЦР та робиться спроба визначити основні антиукраїнські сили і деструктивні чинники, котрі призвели до дестабілізації життя на території краю.

Слід зазначити, що в сучасній вітчизняній історіографії питання діяльності УЦР не втрачає інтересу і розглядається багатьма дослідниками. Публікації сучасних науковців В.Верстюка, М.Держалюка, Р.Ковалюка, В.Капелюшного, І.Коляди, В.Литвина, С.Литвина, М.Поповича, В.Сідака, О.Рубльова, В.Солдатенка, Ю.Шаповала та ін. мають безпосередній зв'язок з діяльністю політичних, військових, громадських і господарських організацій та окремих лідерів у добу УЦР. Але більшість наукових доробок розглядають загальні процеси діяльності УЦР і, на жаль, залишають поза увагою вплив антиукраїнських сил на проблеми державотворення на місцях, зокрема на Поділлі.

Значний масив матеріалів щодо діяльності УЦР у Подільській губернії висвітлений у наукових доробках В.Воловика, П.Григорчука, О.Завальнюка, К.Завальнюка, О.Комарницького, Н.Кузьминець, А.Лисого, В.Нестеренка, В.Очеретяного, М.Потапенка, Т.Соломоної, О.Яременко та

інших. Разом з тим, більшість дослідників недостатньо приділяють увагу негативним чинникам, які стали на заваді утвердженню повноцінної влади УЦР, недостатньо висвітлюють деструктивні процеси в суспільстві, що спричинили втрату української державності до кінця 1920 р.

Відтак, створення Української Центральної Ради і згодом Генерального Секретаріату вимагало від керівництва цих органів чіткого визначення мети і засад діяльності нової держави, яка III-м Універсалом проголошувалася автономною у складі Росії. На жаль, керівництво УЦР та лідери більшості провідних українських партій не ставили за мету утворення незалежної суверенної України, а у різних моделях і модифікаціях бачили власний народ “у світлому царстві соціалізму” разом зі “старшим братом”¹. Відділяючись від більшовицької Росії, молода українська центральна влада усувалася від вирішення потреб нашвидко сформованих волосних і повітових народних управ, котрі не були готові забезпечити всі атрибути міцної влади. З приводу недоліків в роботі УЦР слушно зауважив О.Реєнт: “До серйозних прорахунків ...слід віднести ...відсутність розгалуженого адміністративного апарату на місцях, який мав здійснювати зв’язок з вищими владними структурами”².

Але чи не найважливішим фактором, на нашу думку, став провал у забезпеченні ідеї української державності серед населення міст і містечок, в яких більшість мешканців складала не українці. Сподівання на підтримку тамтешніх національних меншин себе не виправдало. Без сумніву, євреї і поляки бачили своє майбутнє в утворенні та відродженні власної державності і особливо не переймалися проблемами українців. Росіяни вищого станового походження і зросійщене міщанство українського походження взагалі не бажали чути про якусь Україну і також робили все, щоб відродити “єдину неподільну” Велику Русь. Тому формування виборних органів управління на місцях відбувалося не під впливом українських партій, а за відчутної переваги інших політичних сил, котрі верховодили на території Подільської губернії. Аналіз національного складу міст і містечок краю підтверджує, що там мешкало у середньому лише 32% українців, 15% росіян і 4% поляків. Все інше населення (понад 46%) складала євреї. Наприклад, у Балті проживало 17% українців, росіян – 23%, євреїв – 56,7%; у Кам’янці-Подільському українців було 27%, росіян – 20%, поляків – 5% і євреїв – 45%; у Проскурові українці складала лише 19%, росіяни з поляками – 26%, євреї – понад 50%³. Тому, на наш погляд, навіть при справедливій політиці УЦР щодо національних меншин сподівання на підтримку української державності були марними. Підтвердженням цього стали вибори до місцевих органів самоврядування. Так, у Жмеринці підсумки виборів 14.09.1917 р. у міську думу були такими: за виборчим

списком №1 (русько-польський демократичний блок) обрано 4 депутати; за списком №2 (блок укр. соц.-демократів і соц.-революціонерів) – 9 депутатів; за списком №3 (блок соц. демократів-меншовиків, “Бунду”, рос. есерів) – 17; інші блоки єврейських організацій мали 5 депутатів; партія народної свободи, група ремісників отримали ще 3 місця⁴. Таким чином, з обраних 38 депутатів Жмеринської міської думи переважна більшість (понад 30 осіб) сповідували антиукраїнську ідеологічну направленість, тому говорити про підтримку рішень УЦР і стремління до твердої української влади було б перебільшенням.

За дослідженням подолянина В.Нестеренка, в Кам’янець-Подільській міській думі найбільше місць здобули єврейський блок національного самовизначення – 17 осіб, блок соціалістів (меншовиків), “Бунду” і “Полей Ціон” мали ще 15 місць, польський список – 9 депутатів і лише 11 українських соціалістів могли відстоювати національні інтереси⁵.

Цікава ситуація склалася на виборах депутатів у думу м.Вінниці, котрі відбулися 31 серпня 1917 року. З обраних 59 депутатів місця розподілилися так: російські соц. демократи (більшовики) – 12 депутатів, єврейська буржуазія – 10 депутатів, укр. есери і соц. демократи – 7 депутатів, блок рос. соціалістів – 8 депутатів, польський блок – 4 депутати, кадети – 4 депутати, укр. хуторяни – 4 депутати, єврейські соціалісти – 3 депутати. Група трудовиків, укр. демократів, домовласників та інші отримали разом ще 8 місць⁶. Таким чином, у Вінницькій міській думі була досягнута незначна перевага проукраїнських сил, що й дозволило депутатам на заклик УЦР 30 листопада підтримати III-й Універсал (29 голосів – “за”, “проти” – 6, “утрималось” – 11) і визнати Центральну Раду і Генеральний Секретаріат за верховну владу на Україні⁷.

Однак найскладнішою була ситуація у повітах, що були віддалені від губернських центрів і перебували під впливом чорносотенних агітаторів. Характерним прикладом щодо стану справ у м.Ольгополі Подільської губернії може слугувати повідомлення уповноваженого інструктора УЦР А.Дячука. У доповідній записці до комісії УЦР він сповіщав, що призначені на 9 липня вибори не відбулися через те, що в “цей день виборщики розділилися на два ворожих табори і почали сварку. Чорносотенці повели юдофобську агітацію так, що ледве справа не кінчилася погромом”⁸. Як наслідок, більша частина населення на виборах 6-го серпня проголосувала за виборчий список соц. демократів-землевласників – 16 місць, єврейські общини вибороли 9, лише 1 мандат дістався товариству “Просвіта”. Таким чином, з 26 обраних депутатів один (!) з них мав змогу відстоювати національні інтереси українства. Той же А.Дячук чітко визначив причини поразки українських сил: “Місцевий український гурток був тут малий і

зле згуртований. Весь він гуртувався в товаристві “Просвіта”, в яке попало багато й непевного елемента. Українці свідомі переважно з села, а через це темне міщанство мало їх знає, а через це ідея українства не була популярною між темним міщанством, яке складає більшість міста. Було небезпечно виступати на зібраннях міщан з програмами українських партій... взагалі й згадувати про Україну, бо можна було мати великі неприємності⁹. Близькі до такого ж змісту йшли повідомлення з інших міст Поділля, зокрема з Балти і Гайсина¹⁰.

На нашу думку, УЦР недооцінила значення сільського населення у закріпленні власних завоювань і в ідеологічному плані зробила все, щоб відвернути від себе цю головну проукраїнську силу. Відомо, що лише на Поділлі 3,3 млн громадян (78%) мешкало в селах, і більшість з них потерпала від малоземелля та сподівалася на швидке і справедливе рішення земельного питання¹¹. Заради нього вони у 1911–1915 рр. вступали у шовіністичний “Союз руського народу” і були обмануті. УЦР, в свою чергу, проголосивши скасування приватної власності на землю й не створивши дієвого механізму розподілу земельних ресурсів, навпіл розколола селянську масу і зробила ще гірше: спонукала одних взятися за зброю для досягнення цієї мети, а інших – для захисту кровно набутих угідь. На переконання дослідника Р.Коваля, безглузда політика УЦР щодо землі стала причиною розчарування селянства в українській владі. Запанувала анархія, правовий нігілізм і наростаюче прагнення збільшовиченої частини населення жити з грабунків.

Слід звернути увагу, що серед національних меншин Поділля провадилася значна ідеологічна та пропагандистська робота щодо здобуття цими народами власної державності. Так, єврейство успішно готувало до переселення в Єрець-Ізраїль активісти “Тарбуту” й “Гехалуцу”, молодь виховували у молодіжних спортивних та студентських організаціях “Маккабі”, “Гашомер” і “Геховер”, політичні партії “Поалей-Ціон” і “Цеірей-Ціон” поширювали ідеї сіонізму і немарксистського соціалізму, неабиякий вплив мала американська благодійна організація “Джойнт”, інформативним простором володіли декілька десятків єврейських періодичних видань тощо. Всі вони працювали на конкретну національну ідею. Національні прагнення українців для них були зрозумілі і прийнятні. Отже, найбільша загроза для української державності була від пробільшовицької (лівої частини) політичної партії “Бунд”, яка користувалася широкою популярністю і об’єднувала найбільш войовничу частину єврейства. Потерпаючи від грабунків, заполітизоване єврейське населення завжди було готове підтримати ту владу, яка спроможна була його захистити. Цілоком слухним бачиться висновок професора В.Волковинського, що саме чорно-

сотенний рух улаштуванням єврейських погромів і переслідуванням цього народу сприяв тому, що багато євреїв влилися до лав більшовиків, брали активну участь у встановленні влади рад та “завдавали відчутної шкоди утворенню самостійної України”¹².

Подільські поляки не згубили понад столітню мрію про відродження Польщі й ще до зречення царя формували національні військові легіони як на боці Антанті, так і серед вояків-поляків протиборчої коаліції. З лютевими подіями 1917 р. польська справа активізувалася через діяльність низки політичних партій, “Польської організації військової” (ПОВ), “Білий Орел” та інших товариств національно-визвольного спрямування. Великого значення набула легалізація товариства “Польська Мацеж школьна”, яке всіляко підтримувало національний дух “від малого – до великого”.

Зазначимо, що на Поділлі польський капітал мав значні ресурси, тому у 1917 р. анархічні дії деморалізованих вояків і частини селянства впритул торкнулися власності поляків. Архівні документи надають можливість зробити висновок, що на Поділлі відбувалися масові погроми і пограбування власності польської магнатерії. Місцева ж українська влада була неспроможна захистити їхні інтереси. Фактично до кінця 1917 р. величезні маєтки Грохольських, Потоцьких, Стемповських, Ярошинських, Тишкевичів та іншого панства зазнали нищівного пограбування і руйнації, навіть доходило до вбивств окремих осіб. Вочевидь, що неефективна реакція влади на заклики постраждалих відвернула поляків від підтримки влади УЦР та спонукала їх до утворення загонів самооборони і співпраці з польськими легіонерами, котрі одними з перших вступили на Поділля у лютому 1918 р. Так, граф М. Собанський охороняв своє життя з допомогою 18 охоронців-легіонерів, а згодом забезпечив збереження залишків майна за рахунок утримання у палаці 70–80 австрійських вояків¹³. Недобрі згадки залишив після себе партизанський загін під командуванням ротмістра Яворського, який організував каральні експедиції проти подільських селян¹⁴. Про діяльність польських збройних формувань самооборони і військових легіонів на Поділлі написано небагато, але з того, що відомо, можна зробити висновок – вони залишили за собою сумну славу і, безперечно, не додавали авторитету українській владі, адже легальність національних самооборонців і присутність легіонерів санкціонувала саме Українська Центральна Рада.

Однак, на наше переконання, деструктивні чинники з боку деяких єврейських політичних організацій та прагнення поляків захистити своє майно і відродити Польщу не можна порівняти з тією шкодою, якої завдали молодій українській державності російські монархісти, у численні шеренги котрих вливалися етнічні росіяни, зросійщені українці та пред-

ставники інших націй і народностей. На теренах УНР ідеологи великодержавного російського шовінізму, експлуатуючи близьку для кожного громадянина ідею слов'янської та православної єдності, вміло використовували менталітет колишніх громадян імперії. Їм духовно допомагала (без сумніву, і матеріально) Російська православна церква – від найвищих душпастирів до рядових служителів культу.

Після проголошення IV-го Універсалу і заключення мирного договору в Бресті Україна стала основним і привабливим полем інтересів щодо здійснення монархічного відродження Російської імперії. На жаль, центром гуртування, зміцнення і організованих виступів проти української незалежності став стародавній Київ. За дослідженням М.Держалюка, у січні 1917 р. у Києві проживало 50% росіян, 20% євреїв і лише 17% українців, а навесні 1918 р. до міста прибуло ще 40 тис. колишніх кадрових військових різних чинів і станів¹⁵. Саме у Києві знайшли собі прихисток вже відомі чорносотенні “Союз руського народу”, “Союз імені Архангела Михайла”, “Двоголовий Орел” та відверті антиукраїнські організації: “Союз Возродження Росії”, “Монархічний блок”, “Нарада членів законодавчих палат”, “Київський Національний Центр”, “Рада державного об'єднання Росії”, “Клуб російських націоналістів” та інші¹⁶. Тому, на думку вченого, Київ став центром формування антиукраїнської “п'ятої колони, ахіллесової п'яти в українському тілі”¹⁷. Необхідно зазначити, що руйнівна діяльність цих “союзів, партій і партійок” відбувалася при повному потуранні УЦР, з доброї волі котрої українська “демократія” стала “неньою” для розквіту антиукраїнських сил.

На Поділлі серед низки формувань, сповідуючих збереження монархії, поширеною і войовничою була таємна організація “Красная Точка”, причетна до “Союзу Архангела Михайла” на чолі з В.Пуришкевичем¹⁸. Керівні органи цієї організації, сформовані з високоосвічених колишніх офіцерів, управлінського чиновництва та інтелігенції, на початку 1918 р. розпочали активну антиукраїнську пропаганду й агітацію. Підсилювали ностальгію за “колишнім порядком” поширені чутки про те, що “Великий князь Михайло Олексійович” оголосив себе царем і повертається на трон. З тексту широко розповсюдженої на території Поділля чергової відозви “Красной Точки” стане зрозумілим, який вплив на селян мала ця організація: “Українська Центральна Рада – це збіговисько запродавців і зрадників російського народу, тільки займалась тим, що привозила з Німеччини та Австрії різних злодіїв і шахраїв, на зразок пана Грушевського та ін., і розпродала південну Росію німцям, ляхам, жидам в роздріб...”¹⁹. Селяни вірили, що отримані безкоштовно землі з великих володінь за підтримки німців УЦР у них відбере і поверне колишнім власни-

кам. Їх переконувала в цьому вищезгадана відозва: “Українська Центральна Рада за дієвої участі німців, ляхів і жидів працює на відновлення жидо-ляхо-німецької панщини, готує нам нові кайдани, нові пута”. У протидію “україно-німецькій змові” “Красная Точка” пропонувала населенню запасатися вогнепальною зброєю, “великими кулеметами і гарматами” і об’єднуватися в загони та, “осенив себя крестным знамением”, нищити ворогів (підкреслення наше. – В.Р.)²⁰.

Крім поширення відозв і безпосередньої агітації, виконавчий комітет цієї організації використовував легальні канали, зокрема пошту. Через її відділення органам місцевої влади надсилалися циркуляри і розпорядження на кшталт наказу виконкому “Красной Точки” №79 від 24 березня 1918 р., який зобов’язував волосні управи Подільської губернії терміново “сільським комітетам ...організувати бойові загони для боротьби з німцями, українцями, ляхами і жидами”²¹. У цьому наказі, а фактично чіткому плані дій терористичної організації, поширювалися інструкції як створювати загони, з кого вони формуються і хто має ними керувати, яка мета бойовиків і т.ін.

При цьому голова виконкому, якийсь Константінов, начальник карального загону штабс-капітан М.Огнев та член виконкому від Подільської губернії І.Советніков відверто заяжували, що для нагляду за виконанням наказу направлені члени комітету “з особливими повноваженнями”, а волосні управи і сільські комітети за невиконання наказу будуть віддані до суду, тобто розстріляні²².

Без сумніву, українська влада знала про потужну антиукраїнську пропаганду. Командир 25-го австрійського корпусу за даними своєї таємної агентури доповідав губернському комісару, що саме Вінниця була осередком цієї таємної організації, котра мала свої відділення в с.Журавлівці, с.Рахнах, м.Брацлаві та інших місцях²³. Австрійці навіть пропонували допомогу у боротьбі проти злочинців, але, ймовірно, в органах управління на місцях не існувало ніяких служб політичної контррозвідки. Тому реакція центральної влади на відверті антиукраїнські заклики (українців називали російськими відщепенцями, котрі продали віру і вітчизну. – В.Р.) була млявою і запізною. Лише у кінці квітня 1918 р. у канцелярію Подільського головного коменданта надійшов лист з проханням зробити відповідне розпорядження та “вжити всіх заходів до розкриття цієї організації і заарештування її членів”²⁴. Судячи з тексту листа, дивною, на наш погляд, була позиція українських урядових структур щодо відсутності спеціальних служб у боротьбі з контрреволюцією, про що свідчить таке: “...раджу утворити контррозвідку”²⁵. Проглядається необізнаність про антидержавні сили, які мали відчутний вплив на території країни.

Відсутність справжніх органів безпеки в УЦР підтверджує вітчизняний науковець В.Сідак, котрий у дослідженні “Національні спецслужби 1917–1921 рр.” доводить, що існуючі спецслужби були неспроможні контролювати ситуацію в країні та протидіяти замахам на її безпеку. Свідченням того став гетьманський переворот 29 квітня 1918 р., про підготовку якого лідери УЦР не були навіть проінформовані²⁶.

Після Жовтневого збройного заколоту короткий період панування більшовиків-революціонерів швидко змив всі ілюзії щодо української автономії та щасливого існування українців у сім’ї братніх народів. Тому після проголошення курсу на самостійність і незалежність УЦР, її урядові структури мали б діяти згідно чітко визначеного курсу розбудови здобутої державності. Однак, взявшись за вирішення всіх проблем разом, УЦР занедбала найважливіше питання – здатність захистити здобуті досягнення. Спроба законодавчого вирішення питання обороноздатності за рахунок запровадження на принципах добровільності “народної міліції замість постійної армії” призвела до того, що більшість фахових військових вважали, що їх перетворюють “з оборонців батьківщини в плачених наймитів”²⁷. Значна частина професійних військових знайшла собі притулок в отаманів різної політичної спрямованості та й, нерідко, сумнівної слави.

Про стан народної міліції на Поділлі в умовах погромницьких настроїв другої половини 1917 р. збереглася значна кількість документів. Більшість архівних матеріалів свідчить, що нашвидкоруч обраний склад міліції, її чисельність і бойовий дух не могли забезпечити твердий порядок на території краю. У більшості випадків міліціонери розбігалися або спостерігали за погромницькими діями заколотників. Так, повітовий комісар з м.Балти повідомляв губернському начальнику, що в повіті “міліція далеко не відповідає своєму призначенню (недисциплінована та й несвідома в своїй справі)”²⁸. На жаль, траплялися випадки безпосередньої участі працівників міліції у погромах, що в значній мірі дискредитувало владу. “В м.Піщанці начальник міліції 3-го відділу Бабанський, – сповіщав повітовий комендант з Ольгополя, – п’яний сам, з п’яними міліціонерами, напали на будинок лісного сторожа піщанського лісу Бежіловського, почали стрілянину, побили сторожа, його дружину, а також дружину лісника Сідлецького, пограбували Сідлецького”²⁹.

Можливості народної міліції щодо припинення небаченого розвою анархії начальник міліції Могилів-Подільського повіту оцінив так: “Сили міліції є рівними одинокому човнику на хвилях розбурханого океану”. Він же слушно наголошував, що влада, яка втратила силу примусу, стає “однобікою і непотрібною”. Правий був він і у своєму однозначному висновку: “Стихію анархії не прикортити без дисциплінованої озброєної сили”³⁰.

На думку учасника тих подій М.Галагана, УЦР допустилася фатальної помилки у питанні “про створення хоч невеличкої власної армії, бо небезпека насувалась зо всіх боків”³¹. Архівні документи підтверджують, що, замість негайного запровадження мобілізаційних заходів, урядовці почали вивчати стан громадської думки щодо запровадження війська і введення інституту вільного козацтва і т.п. Зрозуміло, що в умовах, коли населення переконалося, що воно для себе само “закон”, і вибрало шлях до “автономізації кожного села”, запровадження сильної влади сприймалося неоднозначно: одні підтримували вільне козацтво, інші були за професійне військо, треті виступали проти будь-якої силової структури в державі. Характеристикою діяльності УЦР на початку 1918 р. може слугувати текст телеграми до повітового комісара м.Ольгополя: “Боріться з чорносотенними військами всіма способами, вживаючи навіть хитрощів. Україні загрожує кріпацтво. Піднімайте рух серед населення, розбуджуючи його патріотизм. Помочі не ждiть. Серед ворожого війська розповсюджуйте демобілізаційний рух. Губкомісар Степура”³².

Внаслідок такого ставлення до невідкладних потреб регіонів навіть серед членів УЦР зародилася пасивність і зневіра у своїй праці. Як правило, всі їхні прохання і вимоги зводилися до надання допомоги у боротьбі з анархією та організованою злочинністю. Але, отримавши відмову, вони змушені були самоусуватись від державотворчої діяльності у Раді і часто від державної праці на місцях. Так вчинили члени УЦР І.Зборовський, І.Беженар та інші³³.

Отже, після підписання Брестського миру і введення окупаційних військ діяльність УЦР також носила малоефективний характер і, за висновком Р.Ковалю, “виявилось, що Центральна Рада не має достатніх сил управляти величезними просторами: гостро бракувало не лише власного війська, але й урядовців і службовців”³⁴.

Знавець у справах діяльності спецслужб генерал В.Сідак причини поразки УЦР бачить так: “відсутність ефективного державного управління й привабливої для більшості населення економічної політики, безздатної армії та надійних органів державної безпеки, незлагодя серед різних правлячих політичних угруповань у сфері соціальної політики”³⁵.

Професор О.Реент, узагальнюючи наслідки діяльності УЦР, визначив: “Наліт романгизації, ідеалізації позначався на сприйнятті ...внутрішнього життя країни. Захоплення ідеєю безкласовості українського суспільства, поверховий підхід до вирішення соціально-економічних завдань обернувся для Центральної Ради втратою підтримки з боку широких народних мас”³⁶.

Повністю погоджуючись з висновками вищезгаданих вчених, на нашу думку, до втрати авторитету УЦР на території Поділля, безперечно, до-

дали: відсутність контролю за виконанням прийнятих рішень, необачливе ігнорування антидержавницької пропаганди й агітації. Як наслідок – неспроможність управлінських органів подолати негативні тенденції підштовхнула українське суспільство до запровадження влади “твердої руки”, уособленням якої став гетьман Павло Скоропадський.

Однак, при всіх недоліках і негараздах, у діяльності Української Центральної Ради є її визначні здобутки: саме вона проголосила Українську Народну Республіку і зробила перший крок до визнання України світовою спільнотою, саме їй належить початок формування системи українського парламентаризму та становлення управлінської вертикалі у всіх сферах діяльності повноцінної держави. Доба Української Центральної Ради залишиться в українській історії як спроба відродження незалежної держави, що завжди відповідало прагненням українського народу.

Примітки:

1. *Рекрут В.П.* “З людьми і для людей...” (Дмитро Маркович в українському національно-визвольному русі: кінець XIX – початок XX ст.). – Вінниця: ПП Балюк, 2006. – С.188.
2. *Решт О.* У робітнях історичної науки. – К.: Пошуково-видавниче агентство “Книга Памяті України”, Видавничий центр “Просвіта”, 1999. – С.91.
3. Календар справочна книга на 1919 рік. – Кам’янець-Подільський: Друкарня Когена і Дунашевського, 1919. – С.3-7.
4. *Центральний державний історичний архів України у Києві* (далі – ЦДІАУК). – Ф.1115. – Оп.1. – Спр.48. – Арк.58.
5. *Нестеренко В.* Одна Дума – чотири мови // Подолянин. – 2006. – 17 лютого. – С.8.
6. *ЦДІАУК*. – Ф.1115. – Оп.1. – Спр.48. – Арк.65.
7. *Рекрут В.П.* “З людьми і для людей...”. – С.184.
8. *ЦДІАУК*. – Ф.1115. – Оп.1. – Спр.48. – Арк.60.
9. *Там же*. – Арк.654.
10. *Там же*. – Арк.58-65.
11. Календар-справочна книга на 1919 рік. – С.3-7.
12. *Волковинський В.М.* “Чорна сотня” та її “хрещені батьки” в Україні на початку XX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. V. – К.: Інститут історії України, 2002. – С.65.
13. *Державний архів Вінницької області* (далі – ДАВО). – Ф.Р.1196. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.128зв.
14. *Папакін А.Г.* Створення польських військових формувань у складі російської армії під час Першої світової війни // www.iai.donetsk.
15. *Держалюк М.С.* Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917–1922 роках. – К.: Оріяни, 1998. – С.232.

16. *Литвин С.* Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2001. – С.197.
17. *Держалюк М.С.* Назв. праця. – С.53.
18. *Завальнюк К.В.* Провісники волі. Науково-довідкове видання. – 2005. – С.96.
19. *ДАВО.* – Ф.Р.2734. – Оп.1. – Спр.13. – Арк.11.
20. *Там же.* – Арк.12.
21. *Там же.* – Ф.Р.1196. – Оп.1. – Спр.32. – Арк.96.
22. *Там же.*
23. *Там же.* – Ф.Р.2734. – Оп.1. – Спр.13. – Арк.15.
24. *Там же.* – Арк.164.
25. *Там же.*
26. *Сідак В.* Національні спецслужби 1917–1921 pp. // www.exlibris.org.ua/sidak.
27. *Галаган М.* З моїх споминів (1880-ті – 1920 р.): Документально-художнє видання / Передмова: Т.Остапко, В.Соловійова. – К.: Темпора, 2005. – С.326-327.
28. *ДАВО.* – Ф.Р.1196. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.122.
29. *Там же.* – Спр.34. – Арк.10.
30. *Там же.* – Ф.Р.2734. – Оп.1. – Спр.13. – Арк.6-8.
31. *Галаган М.* З моїх споминів (1880-ті – 1920 р.). – С.327.
32. *ДАВО.* – Ф.Р.2734. – Оп.1. – Спр.13. – Арк.4.
33. *Там же.* – Ф.Д.172. – Оп.4. – Спр.557а. – Арк.163.
34. *Коваль Р.* Ренесанс напередодні трагедії // www.ukrcenter.com/library.
35. *Сідак В.* Національні спецслужби 1917–1921pp. // www.exlibris.org.ua/sidak.
36. *Ресит О.* У робітнях історичної науки. – С.91.

Резюме

В статтє рассматриваются особенности становления власти Украинской Центральной Рады на территории Подолии и анализируется деструктивное влияние антиукраинских сил на укрепление управленческой вертикали на местах во второй половине 1917 – в начале 1918 гг.

Ключевые слова: Украинская Центральная Рада, Подолия, политические партии, национальные меньшинны, украинская власть, “Красная Точка”, народная милиция.

Одержано 15 вересня 2009 р.

СПРОБИ РЕФОРМУВАННЯ РОСІЙСЬКИХ ВИЩИХ ШКІЛ ЗА ГЕТЬМАНЩИНИ І ДИРЕКТОРІЇ УНР (ТРАВЕНЬ 1918 – СІЧЕНЬ 1919 рр.)

У статті досліджується становище російських вищих навчальних закладів в добу Гетьманату і Директорії УНР в контексті державної політики українізації культурно-освітнього життя країни на основі архівних і опублікованих джерел, а також праць українських істориків.

Ключові слова: російські університети та інститути, удержавлення, українізація, кафедри українознавства, професура, студенти, фінансування.

До революції 1917 р. в Україні функціонувала російська система вищої освіти. З часу появи української держави постало питання про реформування старих шкіл на засадах нових державно-політичних умов. Утім, попри спроби українізувати російські університети в добу Української Центральної Ради, їх становище залишалося незмінним. Уряд гетьмана Павла Скоропадського успадкував невирішену проблему, взявся вирішувати долю російських університетських закладів у культурно-освітньому просторі України. Над цим працював також уряд Директорії УНР.

Дослідники процесу становлення національної університетської освіти у 1918–1920 роках звертали певну увагу на реформування російських вищих навчальних закладів. Про це частково йдеться у працях С.Постернака¹, Д.І.Дорошенка², Д.Ф.Розовика³, О.П.Машевського⁴, А.М.Пижика⁵, Л.В.Шевченко⁶ та ін. Автори узагальнили певний історичний матеріал, фрагментарно висвітлили різні складові, втім в цілому сюжет залишився не дослідженим.

Метою нашої статті є з'ясування основного змісту і результатів спроб реформування російських вищих шкіл в Україні у 1918–1919 рр. як одного із революційних завдань національного відродження українства.

Університети й інститути з російською мовою навчання, створені в Україні у ХІХ – на початку ХХ ст., попри ряд труднощів, що супроводжували їх роботу у 1917–1918 рр., були визнаними, функціонуючими навчальними і науковими центрами, які концентрували більшу частину професури, що проживала в Україні, і забезпечували підготовку фахівців з вищою освітою за різними спеціальностями. Найбільшим із них був університет св. Володимира у Києві. Станом на 1 січня 1918 р. тут нараховувалось 68 професорів, 108 доцентів і приват-доцентів, 10 ординаторів

і проректорів, 5 лекторів, 72 асистенти і 43 професорських стипендіати⁷. Вони навчали понад 6 тис. студентів на історико-філологічному, фізико-математичному, юридичному і медичному факультетах. Молодь з числа етнічних росіян, євреїв, поляків і частини українців охоче йшла здобувати вищу освіту в стінах одного із найдавніших вищих навчальних закладів України. Восени 1918 р., коли відкрилися два українські державні університети (Київський і Кам'янець-Подільський), на перші курси університету св. Володимира станом на 10 жовтня 1918 р. було зараховано 1538 осіб⁸.

У Харківському університеті також концентрувалися значні наукові сили і контингент студентів. У 1917 р. навчальний процес в закладі забезпечували 82 ординарних і екстраординарних професори. Наукові ступені готували не менше 24 професорських стипендіатів. Восени 1915 р. тут навчалися 3909 студентів⁹.

Менш чисельним був Новоросійський університет. Його професорсько-викладацький корпус нараховував 52 ординарних і екстраординарних професори, 54 приват-доцентів, 4 викладачів іноземних мов. Станом на 1 січня 1917 р. чисельність студентської молоді не перевищувала 2627 осіб. Восени 1918 р. на перші курси зарахували 1150 молодих людей¹⁰.

Отже, названі вищі школи, які мали довготривалі наукові і освітньо-культурні традиції, стали вагомими центрами російської вищої освіти в Україні і до осені 1918 р. не мали альтернативи. Усі вони були засновані як імператорські і до жовтня 1917 р. існували переважно на кошти, які виділяло Міністерство освіти Росії.

Для отримання фінансової підтримки від першої Української Народної Республіки слід було, передусім, розв'язати питання про надання названим закладам державного статусу. Об'єднання університету св. Володимира з Київським Народним Українським Університетом в один державний університет, яке планував уряд Центральної Ради у березні-квітні 1918 р., якраз і відкривало шлях до такого фінансування. Утім, проект не встигли реалізувати.

3 травня 1918 р. українські демократичні сили робили спроби вплинути на гетьмана України Павла Скоропадського з тим, аби змінити російський характер університету св. Володимира. Втім, керівник держави не піддався такому тиску¹¹. Ректор університету св. Володимира Є.В.Спекторський, перебуваючи в еміграції, наголошував, що за гетьманату очолюваний ним заклад "зберіг автономію буття і, залишаючись коректним до влади, оберігав свій характер російської вищої школи"¹². Однак, втративши фінансування з Петрограда восени 1917 р., російські університети мали стати в Україні або державними, або приватними навчальними закладами. Самі ж вони, попри демонстративну невідтримку політики роз-

будови української державності, домагалися надання їм державного статусу і отримання від держави фінансування у повному обсязі. Це, досить таки суперечливе, питання було доручено розглянути Комісії у справах вищих шкіл та наукових інституцій, яку створили при Міністерстві освіти у червні 1918 р. Після того, як вона напруженою і ефективною працею виробила законопроекти про заснування двох державних українських університетів, було підготовлено проект рішення про оголошення державно-українськими ряду вищих навчальних закладів, які донедавна вважались державно-російськими. Відповідний законопроект погодили 26 липня 1918 р.¹³ і передали у Міністерство освіти й мистецтва, звідки він потрапив на розгляд уряду, де і був схвалений. За день до повернення П.П.Скоропадського з Берліна до Києва, 16 вересня 1918 р. Ф.Лизогуб і Д.Носенко, а також генеральний бунчужний О.Рогоза, затвердили “Ухвалений Радою Міністрів Закон про проголошення Українськими Державними Вищими школами бувших Російських вищих шкіл, які знаходяться нині на території України”. З того часу університети св. Володимира, Харківський і Новоросійський, а також Катеринославський гірничий, Харківські технологічний і ветеринарний та Київський політехнічний інститути стали державними¹⁴. Як зазначав М.П.Василенко, із прийняттям вищевказаного закону зникли “всякі непорозуміння з приводу того, що ... вищі школи користуються й досі старими титулами, стратившими своє значення”¹⁵. На новопроголошені державні вищі навчальні заклади поширили дію “Закону про установлення розпису платні служачим вищих шкіл на Україні”¹⁶. Керуючись ним, Рада Міністрів ухвалила “Закон про асигнування в розпорядження Міністерства Освіти 2986123 карбованців на утримання особистого (особового. – Авт.) складу державних університетів: св. Володимира, Харківського і Новоросійського”¹⁷. Важливість прийнятого акту міністр освіти пояснював тим, що зазначені заклади опинилися у вкрай скрутному матеріальному становищі, а державна скарбниця може “зовсім припинити виплату утримання служачим ... з 1-го листопада цього (1918. – Авт.) року”¹⁸.

Одним із ухвалених гетьманською владою законів професорам усіх державних університетів збільшувалися пенсійні виплати. Так, ординарний професор відтепер мав отримувати пенсію у розмірі 4 тис. крб., екстраординарний професор – 3 тис. крб. Ці зміни стосувалися тих осіб, які вийшли на пенсію у 1917 р. Йшлося про 5 ординарних професорів університету св. Володимира, а також 18 ординарних професорів і 1 екстраординарного професора Харківського університету¹⁹.

Міністерство освіти зробило обрахунок видатків на утримання одержавлених вищих шкіл на 1918 р. З’ясувалося, що університету св. Воло-

димира на зарплату, навчальний процес, стипендії і допомогу студентам, канцелярські і господарські потреби слід було видати з державного казначейства 2920761 крб., Харківському – 2614990 крб. і Новоросійському – 2986518 крб. Крім того, на підготовку професорських стипендіатів вони мали отримати відповідно 48510, 39600 і 23475 крб.²⁰. Наведені цифри не враховували видатків на утримання всіх категорій працівників (пропустили клінічних сиділок). Тому, враховуючи це, а також ріст розміру платні працівникам держуніверситетів на основі закону від 23 серпня 1918 р., Міністерство освіти на початку грудня 1918 р. внесло пропозицію виділити додатково зазначеним закладам на період з 1 липня 1918 р. по 1 січня 1919 р. 2749348 крб.²¹.

Отже, отримання державного статусу позитивно позначилося на становищі російських університетів в Україні. Отримавши від української держави кошти, необхідні для роботи, вони тим самим дістали можливість продовжити свою діяльність і разом з власне українськими університетами увійшли до державної університетської системи освіти як російська складова. Суперечливим і нелогічним з погляду українського характеру державності і політики, спрямованої на широке національне відродження українців, було демонстративне ігнорування російськими університетами української державної мови та ідеї і планів запровадження українських окремих і паралельних кафедр у їх структурі.

Поступкою політиці творення національної вищої освіти з боку тих же університетів можна вважати їх готовність запровадити кафедри українознавства. Це питання, як одне з дуже важливих в університетській політиці держави, стало предметом розгляду Комісії у справах вищих шкіл і наукових інституцій під головуванням академіка В.І.Вернадського. Після гострих дискусій 4 липня 1918 р. між російськими і українськими професорами – членами цієї комісії – щодо ухвалення положення про обов'язкове запровадження в російських вищих школах України українських кафедр, які мали б бути паралельними до російських і виконувати роль засобу українізації навчального процесу у зазначених закладах, 8 липня 1918 р. стало відомо, що чиновники високого рангу готові піти на відкриття в столиці українського державного університету. Тож розгляд питання про відкриття українських кафедр в російських університетах перенесли аж на 22 липня. До того часу департамент вищих шкіл Міносвіти підготував законопроект про відкриття в університетах св. Володимира, Харківському і Новоросійському зазначених кафедр як паралельних з викладанням українською мовою. Без тривалих дискусій члени комісії вирішили не поширювати обов'язковість паралельних кафедр на університет св. Володимира (підставою стало раніш ухвалене комісією рішення про необхід-

ність відкриття Київського державного українського університету з українською мовою навчання). Що стосується двох інших університетських закладів, то це питання так і не внесли до порядку денного²².

Міністерство освіти без погодження з комісією В.І.Вернадського подало на розгляд уряду підготовлений законопроект про відкриття у Харківському і Новоросійському університетах кафедр українознавства (історії України, історії української мови та історії українського письменства на історико-філологічних факультетах та історії західно-руського права – на юридичних). Рада Міністрів ухвалила, а 28 вересня 1918 р. П.П.Скоโรปадський затвердив відповідний закон. Зазначені кафедри були обов'язковими і відкривалися з 1 липня 1918 р. (з того часу мало розпочатися фінансування). Для забезпечення високого рівня викладання нових дисциплін відповідно до закону слід було відкрити 4 професорські ставки (3 для ординарних і 1 – екстраординарного професорів) і виділити відповідний кредит на їх утримання відповідно до розміру окладів²³.

2 жовтня 1918 р. гетьман затвердив постанову про наступну українізацію російських вищих навчальних закладів. Йшлося про відкриття двох кафедр українознавства (історії України, історії української мови й історії українського письменства) у Ніжинському історико-філологічному інституті. Викладання мало відбуватися лише державною мовою²⁴.

Департамент вищої школи Міносвіти зробив важливий крок до поширення української викладової мови в ряді російських вищих навчальних закладах України – розробив законопроект про відкриття з 15 вересня 1918 р. в університетах св. Володимира, Харківському і Новоросійському, а також Ніжинському історико-філологічному інституті, лектури української мови як обов'язкового предмета для усіх факультетів. Ф.П.Сушицький, який готував пояснюючу записку до зазначеного документа, вважав, що знання української мови для громадян Української держави є не лише важливим, а й необхідним. Щоб практично пізнати саму мову, слід було запровадити пропоновану лектуру для всіх, без винятку, студентів російськомовних університетів²⁵. Утім, М.П.Василенко не наважився підписати підготовлений законопроект, тим самим унеможливив його розгляд Радою Міністрів. Пояснення такому кроку знайти можна. Сам міністр і його прихильники (не виключено, що й В.І.Вернадський, який бачив довготривале вживання російської мови у вищих школах України) добре знали про ставлення російської професури до української мови, викладене, зокрема, у “Протесті Ради університету св. Володимира проти насильницької українізації Південної Росії”, прийнятому 26 липня 1917 р., і рішеннях II з'їзду представників російських вищих шкіл в Україні, який відбувся у травні 1918 р. Вони не ризикнули піти на юридичне закріплення широкій

українізації сфери російських вищих шкіл, тим самим уберігши себе від хвилі критики з боку російської інтелігенції і тих громадських кіл, які були вороже настроєні до радикальної українізації.

Після відставки М.П.Василенка міністром освіти 24 жовтня 1918 р. став відомий український державний і політичний діяч, 55-річний сенатор П.А.Стебницький. Новий очільник освітнього відомства продовжив роботу із розвитку правової бази українізації російських вищих навчальних закладів в Україні. У листопаді 1918 р. у департаменті вищої школи Мін-освіти було вироблено законопроект про відкриття у Харківському і Новоросійському університетах паралельних кафедр. Він передбачав, починаючи з 1918–1919 навчального року, появу поруч із російською кафедрою української (скоріш за все, їх можна було відкрити щонайближче у весняному семестрі). Виклади по цих кафедрах мали бути лише україномовними. Професорам, доцентам і приват-доцентам університетів тимчасово дозволялося займати посади і на паралельних кафедрах з платнею 900 крб. за річну годину лекцій. Міністерству освіти й мистецтва доручалось виробити порядок заміщення паралельних кафедр і подати його на затвердження уряду, дозволялось вносити кандидатури українських вчених на розгляд університетів для заміщення вакансій по зазначеним кафедрам. Зрештою, міністр освіти й мистецтва мав сам вирішувати питання щодо відкриття паралельних кафедр відповідно до наявних наукових сил, просити для цього необхідні кредити, засновувати під паралельні кафедри нові науково-допоміжні інституції і розширювати раніш створені²⁶. У проєкті пояснюючої записки до законопроекту наголошувалось, що відкриття паралельних кафедр у російських університетах стане виявом не до кінця задоволених “справедливих культурних запитів українського громадянства”, дасть змогу створити у Харкові і Одесі “національно-українські вищі осередки культури”²⁷.

З невідомих причин міністр освіти не вніс зазначені документи на розгляд Ради Міністрів. Цілком ймовірно, що цьому завадила ще одна урядова криза, яка призвела до відставки вищого органу виконавчої влади. 15 листопада 1918 р. новий кабінет міністрів очолив С.Н.Гербель. Посаду міністра освіти й мистецтва посів 66-річний В.П.Науменко, один із чільних діячів Української Центральної Ради, куратор Київської шкільної округи, який у питанні українізації виявляв стриманість і обережність. Криза Української держави, пов'язана із виданням гетьманом суперечливої Федеративної грамоти, за якою Україна мала вступити до складу ініційованої Російської Федерації, очевидно, білогвардійського характеру, призвела до піднятого Директорією антигетьманського повстання, за якого нормальне вирішення проблем вищої школи, як і інших, виявилось

неможливим. І навіть за таких складних умов, коли доля правлячого режиму була до кінця неясною, В.П.Науменку вдалося довести до успішного завершення справу із зміною умов для отримання звання приват-доцента, розпочату ще за М.П.Василенка. “Закон про зміну умов здобуття звання приват-доцента в державних університетах України” Павло Скоропадський затвердив 22 листопада 1918 р. Цей акт давав змогу вченим отримати зазначене звання на основі диплома першого ступеня про закінчення одного із держуніверситетів України, публічного захисту дисертації, двох прочитаних пробних лекцій і списку опублікованих наукових праць²⁸. Попередні умови були менш складними (достатньо було скласти магістерські іспити, але можна було обійтися без захисту дисертаційної праці). Як наголошував в.о. директора департаменту вищої школи Міністерства освіти й мистецтва професор В.В.Дуб’янський, практика минулих років засвідчувала, що досить часто приват-доцентами ставали особи, які не мали опублікованих наукових робіт, а це негативно позначалося на якості праці таких викладачів²⁹.

Відразу ж після приходу до влади антигетьманські сили видали “Декларацію Української Директорії” за підписами Голови Директорії Української Народної Республіки В.Винниченка і членів Директорії: С.Петлюри, Ф.Швеця, П.Андрієвського і А.Макаренка. Як тимчасова верховна влада революційного часу, Директорія закликала, зокрема, трудову інтелігенцію стати на бік працюючих класів і присвятити свої знання, наукові вміння справі соціального прогресу. У тому ж документі вказувалося, що нова влада відновила національно-персональну автономію, яка забезпечує право кожній нації на вільне життя³⁰. Втім, це право аж ніяк не означало, що російський етнос в Україні міг розраховувати на збереження, зокрема, російськомовних університетів недоторканими. Вже 27 грудня 1918 р. Рада Народних Міністрів під головуванням В.М.Чехівського, заслухавши доповідь товариша міністра народної освіти П.І.Холодного про штати і утримання особового складу університетських закладів, ухвалила рішення утворити комісію з представників Національного Союзу, Українського наукового товариства, Товариства українських економістів, а також чотирьох міністерств (народної освіти, фінансів, праці і охорони здоров’я), доручивши їй упродовж 5 днів підготувати пропозиції щодо: 1) складу університетської професури і звільнення з роботи злочинних елементів, 2) назви університетів – св. Володимира, Харківського і Новоросійського, 3) механізму звільнення і заміщення російської професури, 4) наділення Українського наукового товариства правом вибирати університетських професорів³¹. Комісія зібралася 3 січня 1919 р. До її складу увійшли: П.І.Холодний, Д.І.Багалій і Плечко – від Міністерства народної освіти,

Д.Левицький як представник Національного Союзу, Д.В.Антонович – від УНТ, М.Стродомський – від Міністерства фінансів і О.Михалевський як представник Державного контролю. Отже, рішення уряду щодо представництва у комісії проігнорували два міністерства – праці та охорони здоров'я, а також Товариство українських економістів. У дискусії про долю університету св. Володимира взяли участь П.І.Холодний, Д.І.Багалій, Д.В.Антонович і Д.Левицький. Її спричинило звернення керівництва названого вищого навчального закладу до Міносвіти з проханням виплатити 3,5 млн крб. на погашення заборгованості по зарплаті професурі та іншим працівникам університету за останній квартал 1918 р. Д.В.Антонович вважав, що цей заклад, який демонстративно не підтримував УНР, слід взагалі закрити, а на його базі заснувати український університет. Цю пропозицію, по суті, підтримав Д.Левицький, хоча його не задовольняла рішучість Д.В.Антоновича щодо невиплати заборгованості по зарплаті. На негайному фінансуванні закладу настоювали представники Міносвіти³².

Заперечуючи Д.І.Багалію, який вважав за необхідне “зберегти усі (у т.ч. російські. – Авт.) культурні сили і дати спроможність [їм] працювати”, Д.В.Антонович рішуче переконував, що обговорюване питання має вирішуватись не частково, а загалом, і не у майбутньому, а вже тепер і принципово. Він заявив: “Наукове товариство вимагає, аби на Україні існували українські університети. Обережність зараз не до речі. Не можна ні рахуватись, ні сподіватись на професорські кола університетів (російських. – Авт.), особливо Київського (університету св. Володимира. – Авт.). Безумовно, російські університети треба закрити, бо треба будувати українську науку і культуру”³³.

Першого дня дискусія закінчилася нічим. Було поширено проект постанови наради, підготовлений Національним Союзом. Він передбачав: 1) в Україні у весняному семестрі 1918–1919 навчального року слід перетворити усі російські університети й інститути на українські; 2) звільнити з роботи професорсько-викладацький склад зазначених закладів. Міністерству народної освіти у порозумінні з Українською академією наук сформувати для реформованих вищих шкіл новий склад професури; 3) нові професорські колегії створювати як власне з українських професорів, так і тих російських, які дадуть згоду викладати у нових університетах і за два роки вивчать державну мову³⁴.

Наступного дня нарада продовжила роботу і мала намір обговорити винесений проект постанови. Втім, з невідомих причин на зібрання не прибули Д.І.Багалій і Д.В.Антонович. Останній, цілком ймовірно, почав готуватися до від'їзду за кордон на чолі однієї з дипломатичних місій.

Проте він встиг передати П.І.Холодному записку із своїми міркуваннями. “Підтримуючи в цілому проект Національного Союзу, – йшлося у ній, – я [як] представник Наукового товариства у Києві, маю додати... Справа університету св. Володимира має бути відділеною від інших російських закладів [і] розв’язаною у той спосіб, що перед початком весняного півріччя 1919 р. університет св. Володимира має бути зачинено, а все майно, рухоме і нерухоме, передано Українському Державному Університетові”³⁵. Архівні документи, на жаль, не дають змоги простежити хід дискусії із вироблення підсумкового документа, втім відомо, що нарада ухвалила рішення, за яким російські університети та інститути в Україні слід було реформувати в українськомовні вже навесні 1919 р.³⁶

21 січня 1919 р. на засіданні уряду новий міністр народної освіти І.І.Огієнко доповідав про необхідність асигнувати на ремонт будинку університету св. Володимира 87500 крб. Оpubлікований протокол того зібрання не дає змоги з’ясувати, як відбувалося обговорення внесеного питання. Скоріш за все, міністр доповідав про результати роботи наради щодо становища російських університетів, бо, як засвідчує документ, погодившись профінансувати ремонтні роботи, урядовці доручили Міністру “виробити законопроект про перетворення університету св. Володимира в український державний університет”³⁷.

Питання, яке, безперечно, мало набути великого резонансу, І.І.Огієнко вирішив винести на розгляд спеціального загалу. Враховуючи попередній досвід української влади щодо реформування сфери вищої освіти, він 24 січня 1919 р. розпорядився заснувати при Міносвіти “Комісію по справах щодо вищих шкіл та наукових інституцій”. У ній були представлені 26 осіб від 13 українських інституцій³⁸. 25 січня комісія зібралася на своє засідання і передусім вирішила дотримуватись у своїй діяльності лінії попередників (комісій П.І.Холодного, яка діяла навесні 1918 р., і В.І.Вернадського), намітила ряд заходів щодо підтримки національної вищої освіти³⁹. А департамент вищої школи Міносвіти підготував для її розгляду законопроект, за яким, починаючи з 1 січня 1919 р., університети св. Володимира і Київський державний український, що тоді знаходилися під одним дахом, належало об’єднати в один заклад – Київський державний український університет св. Володимира, де основною викладавкою мовою ставала українська. З дозволу міністра народної освіти якийсь час можна було викладати й іншими мовами (малася на увазі російська). Кафедри підлягали поділу на основні (україномовні) і паралельні (іншомовні), які були лише тимчасовими. Заміщення вакансій по основних кафедрах мало проводитися представниками основних кафедр. Паралельні до них кафедри могли посісти ординарні і екстраординарні професори універси-

тету св. Володимира. Студентам надавалося право на власний розсуд вибирати курс лекцій за основною чи паралельною кафедрою. Матеріальну базу об'єднаного університету складало усе, що раніше належало обом закладам окремо⁴⁰.

Втім, приступити до реалізації наміченого уряд не встиг через підготовку до евакуації і від'їзд наприкінці січня 1919 р. з Києва до Вінниці. Наступні невтішні воєнно-політичні події, як і гостра державно-політична криза УНР, аж ніяк не сприяли прийняттю закону про долю російських університетів в Україні. Це питання перейшло до радянської влади, яка улітку 1920 р. і ліквідувала університети св. Володимира, Харківський і Новоросійський, а також Київський державний український університет.

Таким чином, у 1918–1919 рр. українські уряди по-різному підходили до розв'язання проблеми існування російських вищих шкіл в Україні. Гетьманщина не дозволила українським патріотичним силам радикально реформувати стару систему вищої освіти, обмежившись лише юридичним запровадженням українознавчих кафедр в ряді закладів, які набули державних прав. За Директорії УНР були зроблені спроби підійти до розв'язання проблеми російських вищих двома шляхами: поступовим, через запровадження україномовних кафедр як паралельних чи основних, а також радикальним, через ліквідацію російських університетів, передусім у Києві, об'єднавши його з українським держуніверситетом у складі нової юридичної особи, де він мав з часом зникнути зовсім. Утім, до прийняття відповідних законів справа не дійшла через нестабільність влади і виснажливу війну проти неї з боку російських та інших імперських сил. В іншому випадку реформа російських вищих шкіл була б проведена де-факто з усіма освітніми, кадровими і суспільними наслідками.

Примітки:

1. *Постернак С.* Із історії освітнього руху на Україні за часи революції 1917–1919 рр. – К.: Друкар, 1920. – 127 с.

2. *Дорошенко Дмитро.* Історія України 1917–1923 рр. – Ужгород, 1932; Нью-Йорк: Видавн. корпорація “Булава”, 1954. – Т.П: Українська Гетьманська Держава 1918 року. – С.360.

3. *Розовик Д.Ф.* Університет св. Володимира у культуротворчих процесах 1917–1920 років // Київський університет як осередок національної духовності, науки і культури: матеріали наук-теор. конф., присвяч. 165-річчю ун-ту. – К., 1999. – Ч.1. – С.66-68; *Його ж.* Українське культурне відродження в роки національно-демократичної революції (1917–1920): монографія. – К.: Вид.-поліграф. центр “Київ. ун-т”, 2002. – 311 с.

4. *Машевський О.П.* Українізація освіти в 1918 році // Вісник Київського університету ім. Тараса Шевченка. Історія. – К.: Вид.-поліграф. центр “Київ. ун-т”, 1996. – Вип.34. – С.80-86.

5. *Пижик А.М.* Реформування системи національної освіти в добу Директорії УНР. – К.: Знання, 1998. – 40 с.

6. Шевченко Л.В. Університети Києва в добу Української революції (1917–1920 рр.) // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: збірник статей. – К.: Рідний край, 2001. – Вип.16. – С.60-67.

7. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.2582. – Оп.1. – Спр.179. – Арк.21-30 (Підр. автора).

8. В Університеті св. Володимира // Відродження: щоденна безпартійна демократична газета / редак.-видавць П.Г.Певний. – К., 1918. – 10 жовтня (27 вересня). – Ч.156. – С.5.

9. Харківський національний університет ім. В.Н.Каразіна за 200 років / В.С.Бакіров, В.М.Духопельников, В.П.Зайцев та ін. – Харків: Фоліо, 2004. – С.224, 260, 282; Харьковский государственный университет. 1805–1980: истор. очерк / ред. кол.: И.Е.Таранов, Я.С.Блудов, И.И.Залобовский, В.И.Кадеев, В.Ф.Лаврушкин, Е.С.Орлова, Е.П.Пугач, И.К.Рыбалка, Н.И.Сазонов, В.И.Хоткевич, М.В.Черняков. – Харьков: Вища школа; изд-во при Харьков. ун-те, 1980. – С.16.

10. Одесский университет за 75 лет (1865–1940) / предс. редакц. совета ун-та проф. Н.А.Савчук, ответ. редакц. проф. К.П.Додролубский. – Одесса, 1940. – С.121, 125, 147.

11. Скоропадський Павло. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918 / гол. ред. Ярослав Пеленський. – К., Філадельфія, 1995. – С.232.

12. Спекторский Е.В. Столетие Киевского университета св. Владимира // ALMA MATER. Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції. 1917–1920: матеріали, документи, спогади: у 3 кн. / упоряд. В.А.Короткий, В.І.Ульяновський. – К: Прайм, 2000. – Кн.1: Університет св. Володимира між двома революціями. – С.61-62.

13. ЦДАВО України. – Ф.2201. – Оп.1. – Спр.329. – Арк.63зв.

14. Див.: Державний вістник. – 1918. – 24 вересня. – №51. – С.1.

15. ЦДАВО України. – Ф.2201. – Оп.1. – Спр.54. – Арк.107зв.

16. Ухвалений Радою Міністрів Закон про установлення розпису платні служачим вищих шкіл на Україні // Державний вістник. – 1918. – 19 вересня. – №49. – С.2.

17. ЦДАВО України. – Ф.2201. – Оп.1. – Спр.55. – Арк.141.

18. Там же. – Арк.140.

19. Там же. – Арк.218.

20. Там же. – Спр.182. – Арк.6-14.

21. Там же. – Спр.56. – Арк.71.

22. Див.: Там же. – Спр.329. – Арк.63зв., 80-81.

23. Ухвалений Радою Міністрів Закон про відкриття чотирьох кафедр українознавства в Харківському та Новоросійському Державних Університетах // Державний вістник. – 1918. – 8 жовтня. – №56. – С.2.

24. Ухвалена Радою Міністрів Постанова про утворення в Ніжинському Історико-Філологічному Інституті двох кафедр Українознавства // Державний вістник. – 1918. – 8 жовтня. – №56. – С.2.

25. ЦДАВО України. – Ф.2201. – Оп.1. – Спр.54. – Арк.247-248.

26. Там же. – Спр.329. – Арк.87.

27. *Там само.* – Арк.86.
28. Ухвалений Радою Міністрів Закон про зміну умов здобуття звання приват-доцента в державних університетах України // Державний вістник. – 1918. – 4 грудня. – №82. – С.2.
29. *ЦДАВО України.* – Ф.2201. – Оп.1. – Спр.55. – Арк.135, 136.
30. Декларація Української Директорії // Хрестоматія з історії держава і права України: у 2-х т. – К.: Ін Юре, 1997. – Т.2: лютий 1917–1996 р. / В.Д.Гончаренко, Л.Й.Рогожин, О.Д.Святоцький; за ред. чл.-кор. Академії правових наук України В.Д.Гончаренка. – С.74, 76.
31. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: док. і матеріали. У 2-х т., 3-х кн. / упоряд. В.Ф.Верстюк (керівник) та ін. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2006. – Т.1. – С.124.
32. *ЦДАВО України.* – Ф.2582. – Оп.1. – Спр.173. – Арк.5.
33. *Там же.* – Арк.6.
34. *Там же.* – Арк.10.
35. *Там же.* – Арк.9зв.
36. *Пижик А.М.* Вища освіта за Директорії УНР (Київський період) // Матеріали Міжнародної наукової конференції “Відродження української державності: проблеми історії та культури”. Одеса, 13-16 травня 1996 р. – Одеса, 1996. – С.106.
37. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: док. і матеріали. – Т.1. – С.204.
38. *ЦДАВО України.* – Ф.2582. – Оп.1. – Спр.173. – Арк.15-15зв.
39. *Розовик Д.Ф.* Українське культурне відродження в роки національно-демократичної революції (1917–1920): монографія. – С.81.
40. *ЦДАВО України.* – Ф.2582. – Оп.1. – Спр.173. – Арк.16-16зв.

Резюме

В.статье исследуется положение российских высших учебных заведений в период Гетманата и Директории УНР в контексте государственной политики украинизации культурно-просветительной жизни страны на основании архивных и опубликованных источников, а также трудов украинских историков.

Ключевые слова: российские университеты и институты, украинизация, кафедры украиноведения, профессура, студенты, финансирование.

Одержано 15 вересня 2009 р.

ПОВСТАНСЬКО-ПАРТИЗАНСЬКИЙ РУХ ПРОТИ БІЛОГВАРДІЙЦІВ НА ПОДІЛЛІ (жовтень 1919 – січень 1920 рр.)

У статті досліджується партизанський рух проти білогвардійців на території Поділля в період з жовтня 1919 по січень 1920 років.

Ключові слова: Поділля, партизанський рух, білогвардійці, А.Денікін.

Історія повстанського руху в Україні 1917–1921 рр. тривалий час залишалася нез'ясованою проблемою у вітчизняній історіографії. За радянських часів ця тема зі зрозумілих причин була відверто кон'юнктурною, що зовсім не сприяло її науковому вивченню. Але й сьогодні, незважаючи на досягнуті науковцями успіхи в дослідженні повстансько-партизанського руху 1917–1921 рр., чимало аспектів цієї теми залишаються недостатньо висвітленими в історіографії. Зокрема, слабо вивченою залишається історія повстанської боротьби в Україні проти білогвардійського режиму генерала А.Денікіна (1919–1920 рр.). Здебільшого, увагу дослідників привертають сюжети, пов'язані з боротьбою проти білих повстанської армії Н.Махна, “Висунської” і “Баштанської республік” у Південній Україні тощо. Натомість повстансько-партизанська боротьба, що точилася в той час в інших регіонах України, практично не знайшла відображення в історичній літературі. Так, невисвітленою сторінкою в історії українського повстанства залишається партизанський рух проти білих на Поділлі наприкінці 1919 – на початку 1920 рр. У радянській історіографії будь-які подробиці повстанської боротьби на Поділлі під час денікінської окупації цілковито замовчувалися¹. В сучасних дослідженнях, присвячених історії українського повстанства, згадки про повстансько-партизанський рух на Поділлі у вказаний період також практично відсутні². Ця тема досі не знайшла висвітлення в історичних працях, незважаючи на те, що регіональний вимір історії українського повстанства доби визвольних змагань потребує особливо ретельного й об'єктивного вивчення. Тож, спираючись на спогади сучасників й архівні документи, ми спробували дослідити повстансько-партизанський рух проти білогвардійців на Поділлі наприкінці 1919 – на початку 1920 рр. Відзначимо, що переважна частина цитованих документів, які нам вдалося виявити у фондах державних архівів України й Росії, вводяться до наукового обігу вперше.

Влітку 1919 р. білогвардійські війська генерала А.Денікіна розгорнули

на теренах півдня Росії та України загальний наступ проти більшовиків. В ході успішних операцій проти Червоної армії білогвардійці вже невдовзі зайняли Лівобережну та Південну Україну. Переважну частину Правобережжя в цей час займали війська Української Народної Республіки, що також здійснювали успішний наступ проти більшовиків. Державне і військове керівництво УНР було готове до співпраці з денікінськими Збройними Силами Півдня Росії з метою спільної боротьби проти червоних. Однак відстоювання командуванням ЗСПР позиції “єдиної та неподільної” Росії й небажання йти на поступки національним вимогам українців перекреслили цю можливість. У вересні 1919 р. між обома сторонами розгорнулися бойові дії, в ході яких армія УНР була змушена до відступу. Протягом жовтня 1919 р. білогвардійські війська завдали вирішальної поразки армії УНР і Галицькій армії, зайнявши при цьому південно-східну частину Поділля³. У листопаді 1919 р. командування Української Галицької армії уклало з білогвардійським керівництвом угоду про перехід УГА на бік Денікіна, що фактично означало ліквідацію українського фронту. Армія УНР була змушена відступити на Волинь, звідки невдовзі вирушила в партизанський рейд у вороже запілля (Перший Зимовий похід).

Таким чином, до кінця листопада 1919 р. білогвардійські війська майже повністю опанували терен колишньої Подільської губернії; виняток склав Кам'янець-Подільський повіт, який в середині листопада на запрошення уряду УНР зайняли польські війська. За свідченнями сучасників, значна частина селянства Поділля очікувала на прихід військ Денікіна, сподіваючись на встановлення ладу й законності⁴. Та цим надіям не судилося збутися. Військова присутність білогвардійців на Поділлі була мінімальною: основна частина військ Новоросійської області ЗСПР була задіяна в операціях проти української армії, а згодом перекинута на Катеринославщину для боротьби з махновцями. Залогами в містечках Поділля слугували лише нечисленні офіцерські роти й охоронні підрозділи, тож денікінська влада практично не відчувалася за межами повітових центрів. “Ми, власне, могли забезпечити і тримати під своєю владою лише більш значні і важливі населені пункти та лінії залізниць”, – згадував начальник штабу військ Новоросійської області ЗСПР генерал В. Чернавін⁵.

Зберігати правопорядок на місцях за умов майже цілковитої відсутності адміністрації було надзвичайно важко. Крім того, безперервне перебування регіону в зоні бойових дій неминуче наражало його мешканців на небезпеку свавілля військових частин. Восени 1919 р. грабунки, єврейські погроми і мародерство стали звичайною практикою білогвардійських військ, незважаючи на зусилля командування ЗСПР протидіяти

цьому явищу. Лише сформовані білогвардійцями охоронні підрозділи з місцевого офіцерського елементу виявляли, порівняно з армійськими частинами, значно меншу схильність до бандитизму.

Визначальним чинником у настроях значної частини населення Поділля восени 1919 р. була втома від безперервної війни і загального безвладдя. Ця обставина, безумовно, спершу стримувала селянство від активних виступів проти денікінської влади. До того ж, настання пізньої осені серйозно ускладнювало будь-яку повстанську діяльність. Тож навіть у тих районах, мешканці яких традиційно підтримували гасла української революції (наприклад, у південно-східній частині Поділля), далі невдоволення білогвардійцями справа спершу не пішла. "...Вся місцевість від Чечельника на Балту і далі явно самостійна й ворожа нам. Тут формувалися і діяли партії (в значенні "загони". – М.К.) Заболотного й сам він тепер знову переходить", – доповідав генерал А.Розеншильд-Паулін командуванню військ Новоросійської області ЗСПР 13 жовтня 1919 р.⁶

Наприкінці жовтня 1919 р. колишній старшина армії УНР і відомий учасник антибільшовицького повстансько-партизанського руху А.Волинець сформував у районі Гайсин – Брацлав повстанський загін силою в 300 бійців⁷. Тривалий час він не виявляв значної активності, допоки загальне становище білих на Правобережжі не стало катастрофічним. 4 грудня уманський повітовий начальник повідомляв: "В сусідньому Гайсинському повіті формуються шайки Волинця, що загрожують захопленням Христинівки і Умані, дуже прошу розпорядження про термінове прохання до штабу Новоросійської області про призначення залоги до Умані, хоча б однієї роти"⁸. За кілька днів загін отамана А.Волинця (вже в силі 600 чоловік) було помічено поблизу Христинівки, залога якої складалася лише з кількох десятків напівозброєних стражників⁹. Для ліквідації повстанців до Гайсинського повіту мав бути висланий підрозділ 2-го Зведено-гвардійського полку, коли несподівано для білих у районі ст. Липовець і ст. Оратове з'явилася армія УНР, що саме прямувала на Київщину. 14 грудня українські частини раптовим нападом захопили Липовець; білогвардійське командування побоювалося, що наступним кроком противника стане спроба захопити христинівський залізничний вузол. Тож замість каральної експедиції проти отамана Волинця гвардійський підрозділ було спішно відправлено на ст. Монастирище. "Вважаючи залізничний вузол Христинівка при обставині, що склалася, більш важливим, всі наявні у моєму розпорядженні сили вживатиму виключно для оборони цього вузла", – доповідав командир 2-го Зведено-гвардійського полку полковник А.Стессель 17 грудня 1919 р.¹⁰. Невдовзі армія УНР продовжила свій шлях на Київщину, а загін А.Волинця і далі діяв у районі Гайсин – Брацлав – Христинівка. Втім, жод-

них свідчень про бойову активність повстанців у цей період не збереглося. Наприкінці грудня білогвардійські частини залишили Гайсин і відступили на південь, але А.Волинець не чинив жодних спроб зайняти місто. Прем'єр-міністр уряду УНР І.Мазепа, який відвідав Гайсин на початку січня 1920 р., був вражений бездіяльністю повстанського загону. “В самому Гайсині вже більше двох тижнів не було ні влади, ні охорони, – згадував він. – Панувала повна байдужість, апатія. Ніхто й не думав організувати владу. Навіть місцевий повстанський отаман Волинець... сидів в одному з сусідніх сіл біля Гайсина й “спочивав” собі, не маючи що робити”¹¹.

На Вінниччині, зайняті білогвардійцями наприкінці листопада 1919 року, виникли уенерівські повстанські загопи Залізняка, Карого-Яворського й Шепеля (разом 2000–4000 бійців)¹². Цікаво, що командування військ Новоросійської області ЗСПР, зважаючи на слабкість й малочисельність зосереджених тут військових сил, намагалося налагодити співпрацю з повстанцями для спільної боротьби проти червоних. 12 грудня полковник К.Перевалов прохав штаб 1-го Галицького корпусу “не відмовити повідомити в штаб Центрального революційного республіканського комітету, що мене уповноважено командувачем військами Новоросії для ведення переговорів з повстанцями з військових питань для спільної боротьби з більшовиками і забезпечення бойовими матеріалами”¹³.

Однак ставлення повстанців до білогвардійців залишалося відверто ворожим. Найбільшу бойову активність виявляла Подільська повстанська дивізія під проводом отамана Я.Шепеля, колишнього старшини армії УНР. В середині грудня білогвардійська розвідка повідомляла, що загопи Шепеля зосереджуються у районі Літина, щоб захопити район Браїлів – Жмеринка і відрізати Вінницю від залізничного сполучення¹⁴. 17 грудня підпільна українська організація в Жмеринці при допомозі повстанців Я.Шепеля підняла повстання проти білогвардійців¹⁵. Війська Новоросійської області ЗСПР не ув'язувалися в бої з повстанцями й поспіхом відступали з Поділля, не бажаючи опинитися відрізними від своїх основних сил. 25 грудня повстанські відділи Шепеля при нейтралітеті частин УГА (які формально все ще перебували в союзі з Денікіним) вступили під жовто-блакитним прапором до залишеної білими Вінниці¹⁶. Навіть після цього полковник К.Перевалов ще намагався від імені білогвардійського командування порозумітися з повстанцями, пропонуючи їм спільними силами обороняти від більшовиків залізницю Жмеринка – Козятин. Однак його зусилля були безрезультатними – Шепель відмовився вести переговори з денікінською владою. На додачу до всього, відступаючі білогвардійські частини наштовхнулися поблизу Липовця на 3-тисячний загін отамана О.Волоха, що відколовся від армії УНР й підняв червоний прапор. 27 грудня 1919 р. Сімферопольський

офіцерський полк завдав волоховцям жорстокої поразки й продовжив свій шлях на південь, оминаючи Вінницю¹⁷. Відразу ж після цього район Липовця також зайняли партизани отамана Шепеля.

У районі Брацлав – Немирів в грудні 1919 р. виникла повстанська Брацлавська група ім. П.Полуботка. Її командир отаман І.Семесенко діяв від імені уряду УНР, але з наближенням більшовицьких військ в середині січня 1919 р. проголосив себе “військовим комісаром Брацлавщини” і закликав населення до боротьби за “Українську Радянську Соціалістичну Республіку”¹⁸. До речі, в цей час на Поділлі утворилося й кілька “справжніх” червоних повстанських загонів. З огляду на їхню мізерну чисельність, прихильники “радянської влади” подекуди намагалися об’єднувати свої зусилля. Наприклад, в с.Селище поблизу Вінниці діяв загін силою в 40 бійців, спільно організований більшовиками й українськими комуністами-боротьбистами¹⁹.

Грудневий відступ білогвардійців з Поділля відбувся в умовах цілковитого хаосу й дезорганізації. “Лінії залізниць Вапнярка – Губник і Вапнярка – Жмеринка знаходилися під спостереженням бронепотягів. В районі ст. Крижопіль стояли галичани. Всі тилові частини і установи в паніці евакуювалися на Одесу, станції і шляхи було забито ешелонами. Адміністрація з місць тікала. Всі комендантські команди, державна варта Київської області були розформовані і спрямовані на поповнення стройових частин”, – згадував учасник подій²⁰. Дуже часто білогвардійці залишали населені пункти раніше, ніж туди приходили червоні. “Вакуум влади”, що виник на східному Поділлі, не було кому заповнити – знекровлена й виснажена армія УНР перебувала на Київщині, УГА внаслідок епідемії тифу втратила боєздатність, а повстанська активність у регіоні залишалася порівняно невисокою. “Жах брав при думці, що в цей час наш регулярний фронт вже не існував, – згадував прем’єр-міністр УНР І.Мазепа. – Саме тепер наша армія могла б вільно зайняти майже ціле Правобережжя, бо большевики ще не були в стані відразу опанувати всі широкі простори, що звільнилися від денікінської влади. В багатьох місцевостях хоча й проголошувалася совітська влада, але зараз же зникала під натиском місцевих противольських елементів”²¹. Та все ж, не зустрічаючи організованого опору, війська 12-ї більшовицької армії поволі просуваються вглиб регіону. 4 січня червоні частини вступили до Вінниці, а до початку лютого 1920 р. остаточно зайняли Поділля²².

Відразу ж після появи на Поділлі червоних військ повстанські формування Волинця й Шепеля повернули зброю проти нового/старого противника. Але ця боротьба була занадто нерівною. 5 січня частини 47-ї більшовицької дивізії розбили під Літином загін отамана Шепеля, а в

середині січня 1920 р. поблизу Немирова один з полків 44-ї більшовицької дивізії знищив загін Семесенка²³.

Таким чином, наприкінці 1919 р. на Поділлі розгорнувся повстансько-партизанський рух проти білогвардійської влади, який проте не набув такої масштабності й організованості, як в інших регіонах України. Це було зумовлено як відповідним рівнем національної свідомості населення регіону, так і порівняно незначним розмахом безчинств білогвардійських частин. Власне, остання обставина пояснювалася нетривалістю перебування білогвардійців на Поділлі та відсутністю в регіоні значного військового контингенту. Незважаючи на це, повстансько-партизанський рух на Поділлі наприкінці 1919 – на початку 1920 рр. став серйозним чинником дестабілізації денікінської влади в регіоні. Внаслідок діяльності організованих під прапором УНР повстанських загонів було дезорганізовано білогвардійське запілля й комунікації, а на місцях знищено денікінську адміністрацію ще до зайняття Поділля Червоною армією на початку 1920 р.

Примітки:

1. Див.: *Кин Д.* Повстанческое движение против деникинщины на Украине // *Летопись революции.* – 1926. – №3-4 (18-19). – С.70-90; *Миценко С.* Борьба трудящих Украины проти білогвардійської армії Денікіна. – Ужгород, 1963. – 76 с.; *Балковий П.* Війна без флангів. Партизансько-повстанська боротьба українського народу проти білогвардійців та інтервентів у 1918–1920 рр. – К.: Наукова думка, 1966. – 303 с.; *Супруненко М.* Борьба трудящих Украины проти денікинщины. – К.: Наукова думка, 1979. – 287 с. та ін.

2. Див. наприклад: *Захарченко П., Землюліна Н., Нестеров О.* У поході за волею (Селянсько-повстанський рух на Правобережній Україні у 1919 р.). – К.: Нічлава, 2000. – 176 с.

3. *Ковальчук М.* Невідома війна 1919 року. Українсько-білогвардійське збройне протистояння. – К.: Темпора, 2006. – С.142-226.

4. *Центральний Державний Архів Вищих Органів Влади та Управління України (ЦДАВО).* – Ф.1113. – Оп.1. – Спр.10. – Арк.12, 94; *Центральний Державний Архів Громадських Об'єднань України (ЦДАГО).* – Ф.1. – Оп.18. – Спр.27. – Арк.9зв.-10.

5. *Государственный Архив Российской Федерации (ГАРФ).* – Ф.5956. – Оп.1. – Д.391. – Л.4об.

6. *Российский Государственный Военный Архив (РГВА).* – Ф.39660. – Оп.1. – Д.179. – Л.226.

7. *Там же.* – Ф.39540. – Оп.1. – Д.32. – Л.61; Ф.39666. – Оп.1. – Д.43. – Л.106.

8. *Там же.* – Ф.39668. – Оп.1. – Д.13. – Л.109.

9. *Там же.* – Д.12. – Л.48; Ф.39666. – Оп.1. – Д.50. – Л.14об.; Д.43. – Л.223об., 225; Ф.39668. – Оп.1. – Д.13. – Л.64, 67об.

10. *Там же.* – Ф.39666. – Оп.1. – Д.43. – Л.170.

11. *Мазепа І.* Україна в огні й бурі революції 1917–1921. – К.: Темпора, 2003. – С.335.

12. *РГВА.* – Ф.39666. – Оп.1. – Д.43. – Л.223об., 225; Ф.39668. – Оп.1. – Д.13. – Л.64, 67об.

13. *Феденко П.* Повстання нації // Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879–1926). – К.: Фенікс, 1992. – С.104; *Волков С.* Белое движение. Энциклопедия гражданской войны. – СПб., М., 2002. – С.421-422; Крымцы Ее Величества в Добровольческой армии, Вооруженных Силах Юга России и в Русской армии. 1918–1920 годы // Белое движение. – Т.7: Возрожденные полки русской армии в белой борьбе на Юге России. – М.: Цетрполиграф, 2002. – С.269-270.

14. *РГВА.* – Ф.39666. – Оп.1. – Д.41. – Л.149об.

15. *ЦДАВО України.* – Ф.1075. – Оп.2. – Спр.481а. – Арк.248зв.; *Доценко О.* Зимовий похід (6.XII.1919–6.V.1920). – К.: Видавництво ім. О.Теліги, 2001. – С.126.

16. *Центральний Державний Історичний Архів України у Львові (ЦДІА).* – Ф.581. – Оп.1. – Спр.32. – Арк.Ізв.; *Денник Начальної Команди Української Галицької армії.* – Нью-Йорк: Червона калина, 1974. – С.151; *Феденко П.* Повстання нації. – С.104.

17. Симферопольский офицерский полк 1918–1920. Страница к истории Белого движения на Юге России. – Лос-Анжелес, 1962. – С.31; *Тинченко Я.* “Злий геній” Симона Петлюри. Розгадана таємниця отамана Волоха // Академія. – 1994. – Ч.1. – С.12; *РГВА.* – Ф.39666. – Оп.1. – Д.43. – Л.213; Д.41. – Л.155.

18. *Завальнюк К.* Лицарі волі. Повстанський рух на Поділлі у персоналіях (20-і роки ХХ ст.). – Вінниця: “Логос”, 2000. – С.171; *Денник Начальної Команди Української Галицької армії.* – С.186-187.

19. *ЦДАГО України.* – Ф.59. – Оп.1. – Спр.1586. – Арк.64.

20. Симферопольский офицерский полк 1918–1920. – С.31.

21. *Мазепа І.* Україна в огні й бурі революції 1917–1921. – С.339.

22. *Державний Архів Вінницької області (ДАВО).* – Ф.138. – Оп.2. – Спр.94. – Арк.6; *Денник Начальної Команди Української Галицької армії.* – С.159.

23. *РГВА.* – Ф.197. – Оп.3. – Д.514. – Л.115; Сорок четвертая Киевская дивизия. История походов и боевых действий 44-й Киевской стрелковой дивизии 1918–1920 гг. – К., 1923. – С.32.

Резюме

В статье исследуется партизанское движение против белогвардейцев на территории Подолья в период с октября 1919 по январь 1920 годов.

Ключевые слова: Подолье, партизанское движение, белогвардейцы, А.Деникин.

Одержано 6 жовтня 2009 р.

ПРОФСПІЛКИ КАМ'ЯНЕЧЧИНИ У 1920-х РОКАХ

В статті висвітлюються розвиток профспілок Кам'янеччини та основні напрями їх діяльності в умовах нової економічної політики.

Ключові слова: профспілки, непу, демократизація, господарське будівництво, культурно-освітня робота, захисна функція.

Історія профспілкового руху на Поділлі загалом, і на Кам'янеччині зокрема, у 1920-х роках належить до недостатньо висвітлених проблем. В опублікованих працях, зокрема, в нарисах історії обласної партійної організації, матеріалах наукових конференцій¹, присвячених різним аспектам розвитку Поділля в період непу, поодинокими є дані про профспілковий рух на Поділлі, а в них зрідка згадуються профспілки Кам'янеччини. В даній статті робиться спроба подати узагальнену картину діяльності профспілок Кам'янеччини у досліджуваний період.

На початку 1920-х років на Кам'янеччині, як і по всіх регіонах країни, діяльність профспілок розгорталася у надзвичайно складних умовах. Внаслідок багаторічних воєнних дій і величезних руйнувань, яких зазнало народне господарство, а також в результаті більшовицьких експериментів періоду “воєнного комунізму”, виникла криза, яка охопила всі сторони суспільного життя. Великі кількісні і якісні зміни сталися у становищі робітничого класу. Адже багато підприємств перестали працювати, чимало робітників загинули на фронтах, виїхали з міст у сільську місцевість, почали займатися там кустарництвом і хліборобством. Наприклад, якщо в 1913 р. в цукровому виробництві Поділля було зайнято 32200 робітників, то в 1921 р. їх чисельність зменшилася до 6930². Скорочувалась кількість зайнятих і в містах. Так, в Кам'янці-Подільському за 1920–1921 роки вона зменшилася з 347 до 196³.

Все це негативно впливало на стан профспілкового руху після закінчення війни. У 1918–1920 рр. в губернії діяли профспілкові організації, створені ще в 1917 р., відразу після перемоги Лютневої революції в Росії. Серед них були профспілки у Вінниці, Проскуріві, Барі, Гречанах, інших містах. На Кам'янеччині активністю відзначались спілки Дунаєвець, особливо металісти. Вони не обмежились роботою в місті, а розповсюдили її на найближчі населені пункти: Миньківці, Голозубинці, Іванчик, Грушку та ін.⁴. Але більшість з цих організацій до кінця 1920 р. діяли формально, числились тільки на папері.

Після війни в губернії розпочалась перебудова роботи профспілок відповідно до завдань нового, мирного періоду. В кінці 1920 – на початку 1921 р. у повітах створювались тимчасові профспілкові бюро, завданням яких було відродження профспілкового руху. Таке бюро в грудні 1920 р. почало діяти і в Кам'янці-Подільському. Як відзначалось пізніше у звіті про його роботу, бюро розгортало діяльність, “не маючи ніяких вказівок та інструкцій з центру”. Незважаючи на це, під його керівництвом “були заново організовані майже всі спілки”⁵. Такі ж бюро виникли у Проскурові, Тульчині та інших повітових центрах.

Для допомоги місцевим профспілкам в організаційній роботі у повіті було послано інструкторів губернської ради профспілок і кілька відповідальних працівників губкому КП(б)У. Вони проводили збори членів спілок і робітничі конференції. У цих заходах брали участь і представники центральних органів влади УСРР. Так, 12 лютого 1921 р. на міській конференції профспілок Кам'янецьчини був присутній голова ВУЦВК Г.І.Петровський⁶. У перші тижні 1921 р. було проведено повітові конференції профспілок, конференції і з'їзди галузевих спілок (працівників культури і медиків), районний з'їзд спілки цукровиків, робітничі безпартійні конференції.

Все це дало можливість протягом перших місяців 1921 р. відновити мережу профспілкових організацій Поділля. На березень цього року в губпрофраді було зареєстровано 16 місцевих профспілок, районну організацію цукровиків та 7 повітових бюро, серед них і Кам'янецьке. На 1 квітня 1921 р. у складі профспілок губернії нараховувались 57515 членів, в тому числі по повітах: Вінницькому – 8969, Проскурівському – 7292, Жмеринському – 7183, Гайсинському – 5943, Кам'янець-Подільському – 5127⁷. По губернії у 1922–1923 рр. відбулося зменшення кількості членів спілок (у зв'язку з переходом на добровільне членство і перереєстрацію у спілках), а далі мало місце зростання – до 70667 на 1 січня 1925 р.⁸. Динаміка профруху по губернії, а також по округах (з 1925 р.), розглядається в нашій публікації⁹. На жаль, по Кам'янецьчині не вдалося виявити систематизованих даних про динаміку профруху за всі роки, є лише окремі дані, які все ж дають певне уявлення з цього питання. На 1 квітня 1924 р. профспілкові організації Кам'янецьчини охоплювали 7505 чоловік¹⁰, на початку 1926 р. в Кам'янець-Подільському окрузі було 11033 члени профспілок¹¹. А на 1 жовтня 1927 р. тут діяло 21 профспілкове об'єднання із загальною кількістю 13443 членів спілок¹². Таке зростання у профрусі було зумовлене процесами піднесення народного господарства і збільшення чисельності робітничого класу в період непу.

Разом з тим, слід відзначити, що в умовах непу, як і в попередній період,

профспілковий рух не мав повних можливостей для вільного розвитку як незалежної самодіяльної організації робітничого класу. Його робота здійснювалась на основі рішень X з'їзду РКП(б) (березень 1921 р.), який схвалив ленінське положення про профспілки як “школу комунізму”, про керівну роль компартії як головну і основну умову успішної діяльності профспілок. Це сприяло перетворенню профспілок у допоміжну силу керівної державної партії та партійно-державної номенклатури у здійсненні їх політичного курсу. Хоча в той час було немало заяв про необхідність уникати дріб'язкової опіки і втручання у поточну роботу профспілок, вся їх діяльність залишалася регламентованою і контрольованою партійними комітетами більшовиків. У кількох числах губерньської газети “Вісти” в кінці 1920 р. було опубліковано редакційну статтю “Професійний рух”, в якій гострій критиці піддано погляди прихильників незалежності профспілок від партії і влади, як несумісні взагалі з перебуванням у профрусі: “Хто не за пролетарську диктатуру, як засіб здійснення соціалізму, хто не за Радянську владу, тому нема місця у спілках...”¹³.

Необхідність діяльності профспілок на класовій основі, підпорядкування їх завданням партії і держави підкреслив і I губерньський з'їзд профспілок (березень 1921 р.). Головним завданням спілок з'їзд проголосив посилення участі робітників у вирішенні виробничих питань, в управлінні народним господарством. Профспілки повинні “перетворитися в активні органи регулювання і відбудови народного господарства, все більше і більше розповсюджувати свій вплив на хід виробництва”¹⁴. Зрозуміло, що така установка вела до ослаблення і обмежування основної функції профспілкового руху – захисту економічних інтересів людей праці. З'їзд розглянув цілу низку питань, що, відповідно до рішень вищих партійних органів, мали бути предметом повсякденної уваги, серед них: про поліпшення роботи профспілкових органів, про роботу губерньської ради народного господарства, про залучення жінок до профспілкової роботи, про участь комсомолу у професійних спілках, про культурно-освітню роботу спілок, про охорону праці та ін.¹⁵. Цей з'їзд підвів підсумки відродження профруху Поділля після закінчення війни і визначив його завдання в умовах нової економічної політики.

Важливо підкреслити, що збереження в умовах непу повної підпорядкованості профспілок партійно-радянській номенклатурі не означало, що у профспілковому житті не відбувалося ніяких змін. Такі зміни були, і викликалися вони об'єктивною необхідністю привести методи і форми діяльності профруху у відповідність з лібералізацією економіки, деяким допуском ринкових відносин, вільної торгівлі тощо. Ці зміни мали місце, насамперед, в організаційній роботі. Однією з найважливіших з них було

відновлення, відповідно до рішень II Всеукраїнської конференції профспілок (січень 1922 р.), добровільного членства у профспілках і проведення перереєстрації у профорганізаціях. Ці заходи супроводжувались великою роз'яснювальною роботою, яка здійснювалася, наприклад, на загальних зборах робітників і службовців різних підприємств і установ в Кам'янці-Подільському, в райцентрах повіту, на профспілкових нарадах, а також в ході лекційної роботи, в матеріалах преси¹⁶. І хоча під час перереєстрації практикувалися необґрунтовані виключення з профспілок так званих “нетрудових елементів”, подекуди порушення принципу добровільності і примусовий запис до спілки, загалом ця кампанія дала позитивні результати: кількість членів спілок зменшилась, але поліпшився якісний склад профорганізацій.

Водночас, враховуючи нові реалії непу, партійно-радянське керівництво змушене було здійснити перехід від командно-адміністративних методів “воєнного комунізму”, які практикувалися у попередні роки, до демократизації керівництва і всієї діяльності профспілкових організацій. Приділялась увага розвитку внутріспілкової демократії, зокрема виборності керівних профорганів і ліквідації так званого “призначенства”. Фабзавкоми стали регулярно звітувати перед членами спілок. Зрідка безпосередньо на виробництві проводились відкриті засідання членів ЦК галузевих спілок. Активізувалася робота низових профспілкових осередків, розширювався низовий профактив. Так, якщо на 1 січня 1926 р. у спілці Всєробітземлісу на Кам'яничині було 34 низових осередки, то через рік їх стало вже 48, в низових осередках працювали до 60 чоловіків постійного профактиву. Для них у районних центрах проведено восьмидев'ятиденні курси¹⁷. Це сприяло активізації діяльності організації Всєробітземлісу. Паралельно з цим здійснювався курс на посилення комуністичного впливу у профспілках та їх керівних органах (через витіснення із профспілок опозиційних сил – меншовиків, есерів та ін. і розстановку на всіх відповідальних постах у профорганах представників компартії, обов'язкове членство комуністів у профспілках тощо). Подільський губком КП(б)У також дбав про посилення компартійного впливу у спілках. Так, у складі Кам'янець-Подільського окружного бюро профспілок на початку 1924 р. було 26% комуністів, а через рік, 1 січня 1925 р., – вже 38,5%¹⁸. У фабрично-заводських комітетах по губернії влітку 1923 р. комуністи становили 24%¹⁹. У низових органах спілки робітників землі і лісу в 1924 р. було 300 чоловік, серед них комуністів і комсомольців – 90%. Майже повністю із членів КП(б)У складалась губпрофрада, її президія, повітові бюро²⁰.

Наведені приклади, а також інші матеріали в публікаціях з історії

профруху радянського періоду, переконливо підтверджують думку відомого західного дослідника Н.Верта про посилення в цей період партійного контролю над профспілками: “3 грудня 1921 р. лише досвідчені члени партії з великим стажем, які не перебували до цього в жодній іншій партії, крім комуністичної, могли стати профспілковими лідерами”²¹.

Партійно-радянське керівництво в цей період активно здійснювало також заходи щодо залучення профспілок до відбудови народного господарства, участі в організації ефективної роботи промисловості і транспорту. За розпорядженням влади, члени профспілок брали участь в роботі продовольчих загонів, а також робітничих загонів, які допомагали селянам в ремонті сільськогосподарського інвентаря, будівництві та ремонті мостів, в організації культурно-освітніх заходів тощо. Особливо велику увагу роботі на селі, відродженню сільського господарства приділяли осередки профспілки Всеробітземліс. В інформації про роботу спілки в 1921 р. відзначалось, що при сприянні робітничих комітетів спілки успішно втілювалась в життя виробнича програма: у п’яти радгоспах Подільської губернії зорано під зяблю 214,5 дес., під чорний пар – 25 дес., засіяно озимої пшениці 29 дес., озимого жита – 180,5 дес. У дев’яти радгоспах Кам’янецького повіту зібрано 11000 пудів яблук. У Демшинському і Безнісковецькому радгоспах у той час зібрано пшениці, ячменю, мішанки, гречки, проса, гороху і кукурудзи понад 729 пудів, картоплі – 1060 пудів, соняшнику – 6 пудів, гарбузів – 240 пудів, льону – 10 пудів, гречки – 25 пудів, заготовлено достатню кількість кормів для худоби. У звіті відзначалося, що виробничі питання в роботі осередків спілки Всеробітземлісу займали провідне місце²². Відповідно до постанови президії ВУЦВК від 27 березня 1924. р. по всіх губерніях УСРР двічі на рік проводились тижні лісу (з 15 квітня до 15 травня і з 15 вересня до 15 жовтня). У проведеному цих заходів, поруч з представниками державних органів і різних організацій, активну участь брали й осередки Всеробітземлісу. Під час тижнів лісу здійснювались заходи по розширенню насаджень, а також активна пропаганда лісгосподарчих, лісомеліоративних та лісокультурних знань²³.

Наведені приклади свідчать, що більшість членів спілки робітників землі і лісу активно включались у процес відбудови сільського господарства, підтримували заходи керівництва у цьому напрямі, адже село переживало в цей час нелегкі часи, і допомога з боку профспілок для нього була дуже доречною, сприймалася з вдячністю.

Як і в попередній період, профспілки за дорученням правлячої партії стали організаторами суботників і недільників, які відігравали важливу роль у боротьбі з розрухою, особливо в 1921 р., коли розпочалися відбу-

довні процеси. В березні 1921 р. відбувся Всеукраїнський суботник пам'яті Т.Г.Шевченка, в якому взяли участь і спілки Кам'янецьчини²⁴. В липні 1921 р. на заклик Кам'янецького повітового бюро робітнички і службовці вийшли на два масові недільники, присвячені Всесвітнім конгресам – червоних профспілок і комуністичної молоді, які відбувалися в цей час у Москві²⁵. Протягом 1921–1922 рр. в Кам'янці-Подільському було організовано ще кілька суботників і недільників, на яких члени профспілок і молоді ремонтували паровози і вагони, вантажили продукти, що відправлялись за межі Поділля на допомогу голодуючим, прибирали вулиці, сквери, висаджували дерева, кущі, квіти, допомагали в ремонті шкіл та інших культурно-освітніх установ. Крім того, в 1924–1925 рр. учасники суботників, переважно молодь, посадили в Кам'янці-Подільському два парки²⁶. Отже, добровільна і безоплатна праця трудящих у вихідні дні та у вільний від роботи час давала чималий економічний ефект.

У умовах непу важливе значення мала економічна робота профспілок як один з ефективних шляхів залучення робітничої маси до розвитку господарства і управління виробництвом. Як підкреслювалось у документах центральних партійних і профспілкових органів, економічна робота спілок була спрямована на залучення широких мас робітників до участі у розвитку та вдосконаленні виробництва, до свідомої творчої праці в організації народного господарства, ознайомлення з новими технічними пристроями і методами роботи тощо²⁷. За прикладом великих промислових центрів, на підприємствах м.Кам'янця-Подільського і повіту з 1921 р. створювались виробничі осередки, які займалися виробничою пропагандою (поширення відозв, плакатів, газет, брошур та інших видань, влаштування лекцій, доповідей та екскурсій тощо), а також практичною діяльністю (організація дослідів із застосуванням удосконалених методів роботи, проведення конкурсів на швидкість і точність у роботі, пошук способів економії матеріалів і палива, організації суботників тощо)²⁸. Паралельно на підприємствах створювались й виробничі комісії при фабзавкомках, до яких входили представники профосередку, адміністрації, інженерно-технічного персоналу і робітників, які координували масову економічну роботу спілок. Існували також інші форми участі робітників в управлінні виробництвом (гуртки, групи сприяння і т.п.).

У 1924 р. відбувається уніфікація всіх цих форм трудової активності членів спілок. Повсюдно вони були перетворені на виробничі наради і визнані основною формою участі робітників і службовців у господарській діяльності підприємств. У виробничих нарадах брали участь господарники, інженерно-технічні працівники, адмінперсонал, робітники. Вони вивчали загальну діяльність підприємств, розглядали виробничі програми, виявляли

негативні моменти в експлуатаційній та управлінській діяльності, розробляли пропозиції щодо усунення виявлених недоліків, сприяли здійсненню заходів по раціоналізації знярядь праці і виробництва, підвищенню продуктивності праці, висуванню кращих робітників на керівні господарські та адміністративні посади тощо. В інформації про роботу виробничих нарад за 1927 р. було відзначено їх активну діяльність на підприємствах Кам'янець-Подільського (плановість у роботі, постійна участь у засіданнях робітників і службовців, посилення уваги до питань повсякденного життя підприємств та установ, до життєвих потреб трудящих)²⁹.

Але немає підстав переоцінювати діяльність виробничих нарад у цей період. На багатьох підприємствах вони діяли формально, нерідко приймали неконкретні рішення із розглянутих питань (“взяти до відома”, “роботу визнати задовільною” і т.п.). Були випадки переслідування з боку адміністрації робітників, які виступили на нарадах з критикою недоліків. Не всі пропозиції, прийняті нарадами, керівництво брало до уваги, у практику запроваджувалась лише незначна частина з них. Тому загалом виробничі наради відвідувала незначна частина працюючих, інколи не більше 10–15%.

Поруч з участю у відбудові народного господарства, профспілки Кам'яниччини відігравали активну роль у громадсько-політичному житті. Так, під час виборів до повітових Рад в 1921 р. у Кам'янці-Подільському, як і в інших містах губернії, представники спілок входили до складу виборчих комісій і спільно з представниками від компартії вели агітацію за кандидатів, які підтримували політику партії, ідеї соціалізму³⁰. Правда, не завжди вдавалося досягти однакості. Під час виборів до Рад 1923 р. у Кам'янецькому окрузі на передвиборних зборах мали місце виступи робітників і селян проти кандидатур, запропонованих зверху партійними інстанціями. Тому й у виборах взяли участь лише 38% виборців. Серед депутатів новообраних сільрад комуністи становили лише 5,5%, а серед голів сільрад – 12,5%³¹. У Куявській волості Кам'янець-Подільського округу озброєний загін селянських повстанських сил намагався перешкодити поїздки делегатів від волості на повітовий з'їзд. Сталася зброяна сутичка з червоноармійським загonom, якому надали допомогу робітники місцевого радгоспу “Червоний хутір” на чолі з головою робіткому спілки Робземлісу. Повстанці змушені були відступити³².

Як і в галузі господарської роботи, в радянському державному апараті в цей час було немало робітників, висуванців від профорганізацій, а також селян – від комнезамів і спілки Робземлісу. Роботу із висування членів спілок на різні посади в радянських установах здійснювали й профспілки Поділля. У звіті про роботу спілки текстильників у Дунаївцях від

9 січня 1922 р. відзначалось “очевидне свідоме ставлення робітників до тої великої ролі, яку покликані відігравати профспілки у справі радянського будівництва...”. Тут же повідомлялося, що в Новій Ушиці від спілки виділено кілька активних, підготовлених робітників до складу різних органів радянської влади³³. Профспілки в цей період делегували своїх представників до інших державних органів, зокрема до робітничо-селянської інспекції (РСІ). При багатьох фабзавкомках із найбільш надійних і випробуваних робітників створювалися осередки сприяння РСІ, які брали участь у перевірках різних установ і підрозділів підприємств, сприяли викриттю бюрократичних елементів, хабарництва, крадіжок та інших негативних явищ. Важливе значення мала також допомога робітників і селян дітям, які прибували з голодуючих губерній Росії. Їх розміщали в дитячих будинках, надавали необхідну медичну та іншу допомогу. Протягом 1922 р. на Поділлі було прийнято 1700 таких дітей, з них у Кам’янецькому повіті – 100³⁴. Більша частина з них утримувалась за рахунок профспілок. В 1924 р. профспілки Поділля взяли участь у збиранні коштів для населення Ленінграда, яке постраждало від повені: відраховували одноденний заробіток (члени спілок Кам’янця-Подільського), збирали певні грошові суми з кожного члена профспілки (Кам’янець-Подільський сільгоспінститут) та ін. При багатьох спілках створювались гуртки сприяння Червоній Армії, встановлювались шефські зв’язки з військовими частинами. Деякі профорганізації ставали колективними членами Товариства Червоного Хреста, Міжнародної організації допомоги революціонерам та інших громадських об’єднань³⁵.

В той же час, в умовах непу для профспілок надзвичайно актуальною залишалася захисна функція, відстоювання економічних інтересів робітників і службовців, які нерідко порушувалися як на приватних, так і на державних підприємствах. У директивних документах компартії цього періоду визнавалася навіть можливість застосування страйків, але на приватних підприємствах. Що ж до державних підприємств, то тут вони оголошувалися небажаними, оскільки, за словами В.І.Леніна, тут “нормальним способом розв’язання конфліктів між тими, кого наймають, і тими, хто наймає, повинно ставати все частіше безпосереднє звернення трудящих до державних органів”³⁶. На Поділлі, як і в інших регіонах України, в період непу профспілки застосовували різні форми захисту своїх інтересів, в тому числі й страйк (переважно з вимогами підвищення заробітної плати і поліпшення умов праці). Відомо про страйки у 1-й Радянській друкарні м.Вінниці (1922 р.), на приватних перукарнях м.Проскурова, на Красносільському цукрозаводі Тульчинського округу (1923 р.), в ряді лісництв і радгоспів, у т.ч. й на Кам’яниччині (1924 р.). В кінці лис-

топада 1923 р. застрайкували робітники Дунаєвських суконних фабрик, які впродовж двох місяців не отримували зарплати. Страйк припинився після видачі робітникам замість грошей відповідної кількості сукна³⁷.

В центрі уваги профспілок постійно були питання підвищення зарплати, і з ростом виробництва та підвищенням продуктивності праці у цьому питанні сталися позитивні зрушення. Так, на підприємствах Кам'янецького, Проскурівського і Шепетівського округів середньомісячна зарплата робітника в 1924 р. склала 30,78 крб., в 1925 р. – 41,14 крб., тобто збільшилась на 33,6%. За той же час зарплата службовців зросла на 27%³⁸. Підвищення зарплати відбувалося і в наступний період. По Кам'янецькому округу на початку 1928 р., порівняно з 1926/27 р., зарплата зросла на 10% (головним чином у низькооплачуваних групах робітників)³⁹.

Активною була роль профспілок у боротьбі з безробіттям (виділення коштів для безробітних по лінії соціального страхування, додаткові внески спілок до цих сум, організація для безробітних громадських робіт, виробничих артілей і майстерень, перекваліфікація робітників на спеціальних курсах з метою здобуття нової професії та ін.). Проте подолати безробіття в період непу не вдалося, подекуди воно навіть збільшувалось. Так, в Кам'янець-Подільському окрузі на 1 жовтня 1926 р. було 1166 безробітних, на 1 січня 1927 р. – 1414, на 1 жовтня 1927 р. – 919, на 1 січня 1928 р. – 1795, на 1 липня 1928 р. – 1766⁴⁰. Розв'язати цю гостру соціальну проблему вдалося на початку 1930-х років. Профспілки Кам'яниччини в період непу багато уваги приділяли також питанням поліпшення житлових умов робітників і службовців, забезпечення належної охорони праці, організації кращого медичного обслуговування та відпочинку трудящих тощо.

Важлива роль відводилась профспілкам і в галузі культурно-освітньої роботи, головне завдання якої правляча партія визначала як “виховання людини, починаючи з дитинства, створення нової людини – громадянина Радянської республіки, будівника і борця за соціалізм”⁴¹. У керівних органах спілок створювалися спеціальні культвідділи і культкомісії. Профспілки із своїх фондів виділяли кошти на культроботу. У колективних договорах між профспілками і роботодавцями було передбачено щомісячні відрахування на культроботу спілок не менше 1% від усієї зарплати робітників і службовців, утримання за рахунок підприємств різних культурно-освітніх закладів. Профспілки багато допомагали державним органам у боротьбі за ліквідацію неписьменності, зокрема, в організації шкіл лікнепу, безплатному забезпеченні їх підручниками і шкільним приладдям. До колективних договорів включалися пункти про звільнення робітників у дні занять на дві години раніше від роботи (із збереженням

заробітку). У Кам'янці-Подільському, як і в інших містах, школи лікнепу створювалися при профспілках. В одному із звітів про роботу спілки Всеробітземліс за 1923 р. схвально йшлося про досвід профосередку Панівецького лісництва на Кам'янецьчині. Тут зусиллями робіткому створено три пункти лікнепу, а також кілька десятків груп по дві-три особи у кожній, практикувалося й індивідуальне прикріплення письменних членів спілки до неписьменних з визначенням терміну навчання грамоти⁴². Успішно діяли осередки цієї спілки в інших місцях. Серед членів Всеробітземлісу на Кам'янецьчині відсоток неписьменних на 1 січня 1926 р. склав 27,06%, а на 1 січня 1927 р. – 13,83%, тобто кількість неписьменних зменшилась удвічі⁴³. Відчутною була роль профспілок також у фінансовому забезпеченні закладів освіти, зміцненні їх навчально-матеріальної бази, поліпшенні добробуту студентів інститутів і технікумів, слухачів робітфаків, викладачів вузів і вчителів загальноосвітніх шкіл⁴⁴.

В культурно-освітній роботі профспілок в 1920-х роках чільне місце відводилось робітничим клубам, які розглядалися як основні заклади культурного розвитку і політичного виховання членів спілок. До листопада 1923 р. на Поділлі діяло 76 клубів при профспілках і підприємствах. В Кам'янці-Подільському активно працювали центральний робітничий клуб і клуби вищих навчальних закладів. У звіті окружної інспектури народної освіти за січень 1924 р. відзначалось, що в центральному робітничому клубі було проведено 4 лекції на політичні теми, 6 – із гігієни та санітарії, 4 вистави, концерти та інші заходи. За той час в клубі Кам'янець-Подільського ІНО в гуртках було прочитано ряд доповідей: у політичному гуртку – 12, педагогічному – 11, професійному – 6, природничому – 5. Крім того, співочим гуртком влаштовано 30 співанок, драматичним – 11 репетицій, а також проведено два концерти. Відбулася також сімейна вечірка і дві вистави⁴⁵. В травні цього ж року окружна рада профспілок спільно з окружкомом комсомолу відкрили клуб робітничої молоді, при якому працювали гуртки: політичний, драматичний, хоровий, військовий та школа лікнепу. Була також маленька бібліотека для молоді, періодично надходили газети⁴⁶. З 1924 р. для всіх клубів і червоних кутків обов'язковим стало вивчення теми “Ленін і профспілки”⁴⁷. При клубах працювали робітничі бібліотеки. В Кам'янці-Подільському 21 листопада 1922 р. відкрито центральну робітничу бібліотеку, до якої увійшли всі книги колишньої публічної бібліотеки. “Для організації бібліотеки, – писала газета “Червоний кордон”, – витрачено багато коштів і багато праці, багато товаришів з запалом віддають себе цій справі... Центральна бібліотека організовує пересувні бібліотеки і має найближчим часом відкрити свої філіали в місті”⁴⁸. Сотні стаціонарних та пересувних біб-

ліотек у місті і селах Поділля було відкрито осередками спілок Все-робітземлісу і цукровиків. Вони провели значну культурно-масову роботу серед трудящих⁴⁹.

Отже, в період непу у профспілках Кам'янецьчини було здійснено значну роботу із їх організаційного зміцнення, демократизації форм і методів діяльності, залученню робітників до господарського будівництва, участі у державних і культурно-освітніх органах. Однак в умовах повної підпорядкованості профспілок компартійно-радянській номенклатурі їхня діяльність не могла дати повноцінні результати. Незважаючи на те, що перебільшення виробничої ролі профспілок вело до обмеження їх захисної функції, вона все-таки збереглася, але застосовувати її профспілки могли тільки в межах, дозволених командно-адміністративною системою.

Примітки:

1. Колесников Б. Нариси з історії професійного руху на Україні. – Харків, 1927; Кучер О.О. З історії класової боротьби на приватних орендних підприємствах України в перші роки непу // Питання історії народів СРСР: Міжвід. наук. зб. – Харків, 1965. – Вип.12; Ресни О.П. Роль робітників у перших соціалістичних перетвореннях на Поділлі // Тези доповідей VI Подільської історико-краєзнавчої конференції (Секція історії радянського періоду). – Кам'янець-Подільський, 1985; Суровий А.Ф. (співавтор Суровий О.А.). Про класову боротьбу на підприємствах України в період непу // Наук. праці Кам'янець-Подільського держ. пед. ун-ту: історичні науки. – Т.2(4). – Кам'янець-Подільський, 1998; Його же. Перехід на добровільне членство і переєстрація у профспілках України // Там же. – Т.4(6). – Кам'янець-Подільський, 2000; Його же. Участь профспілок України в державному будівництві (1920-і роки) // Там же. – Кам'янець-Подільський, 2003 та ін.

2. Лисий А.К. Про стан цукрової промисловості Поділля після закінчення громадянської війни // Проблеми економічної географії Поділля: Тези доп. наук. конф-ції. – Кам'янець-Подільський, 1998. – С.12.

3. Нариси історії Поділля: на допомогу вчителю. – Хмельницький, 1990. – С.199.

4. Мельник М.І. Перші кроки Радянської влади у м.Дунаївцях // Тези доповідей V-ї Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1980. – С.62; Суровий А.Ф. Діяльність профспілок у Дунаївцях (1917 р.) // Тези доп. респуб. наук, конф-ції “Дунаївці: їх роль і місце в історії Поділля”. – Дунаївці, 1993. – С.56-58.

5. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф.2625. – Оп.3. – Спр.27. – Арк.18.

6. Там же. – Арк.15.

7. Там же. – Арк.19.

8. Вестник профдвиження України. – 1925. – №16. – С.43.

9. Суровий А.Ф. До питання про динаміку профспілкового руху на Поділлі в період непу (1921–1928 рр.) // Матеріали XI Подільської історико-краєзн. конф-ції. – Кам'янець-Подільський, 2004. – С.325-335.

10. *Червоний кордон*. – 1926. – 14 лютого.
11. *Там же*. – 1928. – 14 лютого.
12. *Центральний державний архів громадських об'єднань України* (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2846. – Арк.20.
13. *Вісті: Орган Подільського губревкому і губкому КП(б)У*. – 1920. – 17 грудня.
14. *Поділля в період відбудови народного господарства (1921–1925 рр.): Зб. док. і мат.* – Вінниця, 1957. – С.60.
15. *Там же*. – С.58-64.
16. *Центральний державний архів вищих органів влади і управління України* (далі – ЦДАВО України). – Ф.2605. – Оп.1. – Спр.927. – Арк.66.
17. *Червоний кордон*. – 1927. – 14 квітня.
18. *Державний архів Хмельницької області* (далі – ДАХО): відділ громадських об'єднань. – Ф.3. – Оп.1. – Спр.130. – Арк.13.
19. *Нариси історії Хмельницької обласної партійної організації*. – Львів, 1972. – С.119.
20. *Червоний кордон*. – 1924. – 8 жовтня.
21. *Верт Н.* История советского государства. 1900–1991 / Пер. с фр. – 2-е изд. – Москва, 1995. – С.162.
22. *Червона правда*. – 1922. – №53. – С.2.
23. *Там же*. – 1925. – №99. – С.11.
24. *Гудзенко П.П., Кульчинський С.В., Шаталіна Є.В.* Трудові почини робітничого класу (1921–1937 рр.) (На матеріалах Української РСР). – К., 1980. – С.121.
25. *Вісті* (Кам'янець-Подільський). – 1921 – 23 липня.
26. *Історія міст і сіл УРСР. Хмельницька область*. – К., 1971. – С.313.
27. *Профсоюзи ССРСР: Документи и материалы*. – Москва, 1963. – Т.2. – С.309-312.
28. *ЦДАГО України*. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.1296. – Арк.224.
29. *Вестник профдвижения Украины*. – 1928. – №13. – С.77.
30. *Поділля в період відбудови... 1921–1925 рр.* – С.56.
31. *ЦДАГО України*. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.1701. – Арк.105, 114.
32. *Вестник профдвижения Украины*. – 1921. – №13. – С.78.
33. *ЦДАВО України*. – Ф.2605. – Оп.1. – Спр.290. – Арк.128.
34. *Промышленность и рабочий класс Украинской ССР... 1921–1925 гг.* – С.339.
35. *Поділля в період відбудови... 1921–1925 рр.* – С.407; *Соціалістичне будівництво на Хмельниччині. 1921–1941: Док. і мат.* – Львів, 1989. – С.236, 241, 245.
36. *Ленін В.І.* Проект тез про роль і завдання профспілок // *Повне зібрання творів*. – Т.44. – С.329.
37. *ЦДАГО України*. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.1175. – Арк.75, 131; *Вестник профдвижения Украины*. – 1923. – №28-29. – С.28; №50. – С.51.

38. Нариси історії Хмельницької обласної партійної організації... – С.132.
39. *Червоний кордон*. – 1928. – 12 січня.
40. Труд и профсоюзы на Украине: Статист. справочник за 1921–1928 гг. – Харьков, 1928. – С.191-195.
41. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Т.1. 1918–1941. – К., 1976. – С.501.
42. *Вестник профдвижения Украины*. – 1923. – №13. – С.77.
43. *Червоний кордон*. – 1927. – 1 травня.
44. Див.: *Суровий А.Ф., Марчак О.С.* Роль профспілок та інших громадських організацій Поділля в розвитку освіти у 1920-х роках // Освіта, наука і культура на Поділлі: 3б. наук. праць. – Т.4. – Кам'янець-Подільський, 2004. – С.320-328.
45. Поділля в період відбудови... 1921–1925 рр. – С.49-50.
46. *Там же*. – С.381.
47. *ЦДАВО України*. – Ф.2605. – Оп.1. – Спр.1139. – Арк.66.
48. Соціалістичне будівництво на Хмельниччині... – С.32.
49. *Вестник продвижения Украины*. – 1925. – №7. – С.129.

Резюме

В статье освещается развитие профсоюзов Каменетчины и основные направления их деятельности в условиях новой экономической политики.

Ключевые слова: профсоюзы, нэп, демократизация, хозяйственное строительство, культурно-просветительская работа, защитная функция.

Одержано 6 жовтня 2009 р.

ДОПОМІЖНІ ГАЛУЗІ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ВИРОБНИЦТВА НА ПОДІЛЛІ В ДОБУ НЕПУ

Розглядається розвиток селянського виробництва на території Поділля в добу непу, зокрема розвиток городництва, садівництва, птахівництва та бджолярства.

Ключові слова: неп, сільськогосподарське виробництво, селянське господарство, інтенсифікація, кооператив.

З проголошенням Україною незалежності відкрилася нова сторінка національного розвитку. Глибокі трансформаційні зміни, які мають місце в сучасній Україні, пов'язані із ринковими перетвореннями народного господарства, вимагають науково-обґрунтованої розробки та реалізації нових концепцій і моделей розвитку. Особливий інтерес становлять специфічні особливості перебігу аграрних перетворень, які відбувалися в українському селі в добу нової економічної політики і мають чимало подібного у сьогоденні села.

Селянське господарство – це родинно і економічно організована елементарна виробнича одиниця у сільськогосподарському секторі економіки, члени якої об'єднані одним бюджетом, мають спільне виробництво, самі працюють у ньому і, залежно від обставин, сил і матеріальних засобів, додатково займаються заробітками поза власним господарством. Варто зазначити, що внесок селян у створення і примноження національного багатства є неоціненним. Українське селянство завжди виступало оберегом національної культури, традицій, звичаїв і методів господарювання на землі. Таким чином, всебічне вивчення історії селянства є одним із найважливіших завдань сучасної української історичної науки. Необхідність поглибленого вивчення різних аспектів функціонування індивідуального селянського господарства у 20-ті рр. минулого століття, коли були ефективно задіяні ринкові механізми, має для сьогодення надзвичайно важливе значення. Воно дозволить, спираючись на досвід непу, не повторити тих помилок у розбудові ринкових відносин, яких припустилося селянське індивідуальне господарство у ті часи. Таким чином, актуальність обраної для вивчення теми зумовлена необхідністю аналізу та узагальнення регіональних особливостей функціонування селянського господарства.

Вивчення даної проблеми можна поділити на декілька етапів. В 20-ті

роки індивідуальне господарство не досліджувалось професійними істориками. Через це в роботах відсутній історіографічний аналіз літератури, недостатньо аналізуються джерела тощо. Хоча в працях І.А.Олійника, Ю.П.Підкуймихи у загальних рисах охарактеризовано стан сільського господарства Поділля, приділено увагу землеустрою і землекористуванню, проаналізовано структуру посівних площ, з'ясовано класову диференціацію села. Але багато проблем висвітлені фрагментарно та поверхово. У 30–80-х рр. вивчення даної проблеми було згорнуто, оскільки індивідуальне селянське господарство розглядалось як неперспективне, яке повністю вичерпало себе в 20-х роках. На таких позиціях базувалися праці П.А.Хомича, нариси історії Хмельницької і Вінницької обласних партійних організацій. У працях істориків кінця 80-х – початку 90-х рр. не вдалося створити синтетичну працю, де всебічно і об'єктивно висвітлили б розвиток індивідуального селянського господарства. Цьому заважала заполітизованість, жорсткі ідеологічні перестороги, догматизм, спрощеність. В сучасній історіографії дане питання розглядається у працях В.В.Калініченка, Ю.А.Святця. Значний внесок у вивчення селянського господарства на Поділлі зробили І.В.Рибак, В.А.Яцюк, В.В.Нечитайло, які фактично започаткували вивчення проблеми на регіональному рівні.

Метою статті є аналіз допоміжних галузей сільськогосподарського виробництва та їх розвиток на території Поділля.

Поділля традиційно є селянським краєм, основну частину його населення складали землероби. Основою і суб'єктом сільськогосподарського виробництва був селянин та його праця. До допоміжних галузей селянського господарства ми відносимо городництво, садівництво, птахівництво, бджолярство. Вони доповнювали такі важливі галузі, як рільництво та тваринництво. Серед них найважливішу роль, з точки зору виробництва сільськогосподарської продукції, відігравало городництво. Його роль і значення на Поділлі пояснювалися і тим, що в умовах малоземелля для значної частини селян город або присадибна земля залишалися чи не єдиним джерелом існування. Город на Поділлі знаходився у структурі присадибної землі. Традиційно вся присадибна земля поділялася на два головних підрозділи – сад і власне город, а також дворище. На Поділлі 71,59% площі присадибної землі припадало на город, 8,65% – на сад і 19,76% – на дворище¹. Насамперед з'ясуємо структуру сільськогосподарських рослин в загальній площі присадибної та городньої землі. Наприклад, у Кам'янецькому окрузі у 1925 р. 31,6% було відведено під картоплю, 0,1% – льон, 7,5% – конопці, 0,3% – тютюн, 45,1% – польові рослини, городні рослини – 15,02%, інші культури – 0%. У Могилівському окрузі – відповідно 56,2%, 0,7%, 7,2%, 0,7%, 9,2%, 20,3%, 4,7%, Вінницькому – 51,9%, 0,4%, 7,7%, 0,2%,

17,8%, 22,0%, 0%, Проскурівському – 37,4%, 0,3%, 13,6%, 0,3%, 21,1%, 27,3%, 0%, Тульчинському – 55,3%, 0,1%, 5,6%, 0,1%, 15,2%, 21,4%, 2,3². Привертає увагу те, що майже в усіх округах Поділля домінуючою культурою у складі присадибної городньої землі була картопля. Крім того, присадибна земля використовувалася як додаток до польової. Про це, зокрема, свідчить досить високий відсоток посівів польових культур: жита, пшениці, кукурудзи тощо. Власне, городніми культурами було зайнято приблизно 1/4 площі. На підтвердження цього розглянемо структуру садібних посівів Кам'янецького округу у 1926 р. У структурі сільськогосподарських рослин озиме жито займало 3,36%, озима пшениця – 0,22%, яра пшениця – 0,13%, ячмінь – 0,49%, гречка – 0,17%, просо – 0,28%, кукурудза – 36,51%. Таким чином, польові культури склали 41,16% городніх посівів, льон – 0,10%, конопля – 8,44%, тютюн – 0,42%, цукрові буряки – 1,36%. Отже, під технічні культури було відведено 10,36% городньої землі, кормові буряки – 1,13%, трави – 2,43%. Звідси, городня земля розглядалася селянами як одне із джерел вирішення кормового питання. Лише третину присадибної землі (29,73%) подільські селяни відводили під городні культури – картоплю, баштани, інші овочі³. На городі традиційно для Поділля селяни вирощували часник, цибулю, моркву, огірки, помідори, на баштанах – кавуни та дині. Городництво у валовому прибутку селянського господарства на Кам'яничині, згідно бюджетного обстеження 1926 року, давало 7 крб. 39 коп., а умовно чистого прибутку – 5 крб. 98 коп., баштанництво відповідно 6 крб. 27 коп. та 5 крб. 92 коп., у загальній сумі – 451 крб. 03 коп. пересічно на селянське господарство⁴.

Певне значення у селянському господарстві відіграло садівництво. Крім індивідуальних, у 20-х роках на Поділлі почали з'являтися громадські сади. Наприклад, садово-городній кооператив села Карпівці Проскурівського округу уклав угоду з Млієвською дослідною станцією на постачання 6 тис. садженців плодкових дерев і заклав громадський сад на площі 60 га⁵. Розвиток кооперативного і громадського садівництва мав найбільшу перспективу. Тут здійснювався ретельний підбір і догляд за плодovими деревами, був налагоджений організований збут садовини. І навпаки, у селянських господарствах садівництво насамперед мало споживчий характер і розглядалося як другорядна галузь, яка не потребувала належного догляду. У замітці сількора с.Давидківці Бахматовецького району Проскурівського округу повідомлялося: “Багато разів на сході казав агроном, щоб селяни ретельно знищували гусінь, бо буде біда. Але селяни на це відказували “Е, дурниця, як бог дасть, то і вродить”, та й не обібрали гусінь. Коли ж настала весна і почало з'являтися листя, гусінь накинулася на нього і через два тижні дерева стали чорні. Аж тепер селя-

ни, що не обібрали гусінь, побачили свою помилку”⁶. У селянських господарствах, які мали відокремлені сади або ділянки з плодовими деревами, продукція садівництва мала деякий ринковий характер. Вибіркові обстеження селянських господарств Кам’янецького округу у 1926 р. виявили, що в 56 селах двори збували на ринку сливи, 35 – вишні, 108 – яблука і груші у сирому вигляді, а 73 – сушені сливи⁷. Врожаї садів у селянських господарствах Поділля залишалися низькими.

При збуті продукції садівництва на ринку у селян Поділля виникало чимало проблем. Сількор села Демшин Довжоцького району Кам’янецького округу писав: “Найбільше селяни втрачають при збуті садовини. Збут зовсім неорганізований. І хоч село має досить значний прибуток з садів, але ще більший зиск мають спекулянти, які часто купують садовину у скрутний для селянина час і дуже дешево. Восени 1924 р. селяни продавали пуд сушених слив за 2–3 крб., а через три-чотири тижні ціна їх сягнула на ринку 8–9 крб. Нажилися спекулянти”⁸. Садівництво на Поділлі не перетворилося у високодохідну галузь селянського господарства.

Майже в кожному селянському господарстві Поділля були свійські птахи: кури, гуси, качки, індики тощо. Найбільшу питому вагу у птахівництві Поділля відігравали кури, на другому місці знаходилися гуси, на третьому місці качки і дуже мало індики і цесарки. Кількість птиці мала досить значні сезонні коливання. Найбільший приріст поголів’я птахів спостерігався в осінній період. Селяни намагалися зменшити поголів’я птиці під час зимової годівлі, який на Поділлі тривав з 15 листопада до 15 квітня. З 15 по 22 квітня відбувався вихід птиці на підножний корм. А з 2 квітня по 15 квітня починався процес висиджування молодняка курей, гусей, качок, індиків⁹. Наприклад, за даними статбюро в Кам’янецькому окрузі станом на 1925 р. нараховувалось 791018 поголів’я курей, з них 79101 – півнів, і курей – 711916¹⁰. В 1925 господарському році селянство округу за продаж яєць отримало 16400000 крб., не рахуючи яйця, що залишались в господарстві для власного споживання (приблизно на 150 крб.)¹¹. Для заготівлі яєць створювались птахівничі кооперативи. По плану на 1925 р. Кам’янецький Птахосоюз повинен був заготовити 120 вагонів яєць, а заготовив 116 вагонів яєць, або 96,6%. Причому 92,55% заготовлено через кооперацію (споживчу – 61,8%, сільськогосподарську – 30,8%, власним апаратом – 7,45%). Нездорова конкуренція вплинула на якість яйця. Якщо за перше півріччя 1925 р. І сорту нараховувалось 90%, то у II півріччі кількість знизилась до 55,20%. За кордон вивезено 55,8% або 65 вагонів яєць. З них 75% в Німеччину, решта реалізована на внутрішніх ринках Москви, Києва, Харкова. Вся заготівля в окрузі вираховується в 38636 скриньок¹². В результаті продукція птахівництва у вало-

вому доході пересічного селянського господарства Кам'янецького округу, відповідно до бюджетного обстеження 1926 р. (451 крб. 03 коп.), складала 17 крб. 16 коп., поступаючись прибутковості рільництва і скотарства, але посідала друге місце після рослинництва в умовно чистому прибутку – 11 крб. 09 коп.¹³. Нарощування продукції птахівництва, покращення її якості могло б сприяти піднесенню селянського господарства, зростанню його заможності.

Традиційним улюбленим заняттям подільських селян було бджолярство. У 20 роках кількість пасік на Поділлі щорічно збільшувалася. Якщо у 1921 р. чисельність господарств на Проскурівщині, які розвели пасіку, досягла 409, у 1922 р. – 536, то у 1923 р. – 706, у 1924 р. – 565, у 1925 р. – 500¹⁴. Одночасно із збільшенням пасік відбувався перехід їх на інтенсивні методи бджільництва. Насамперед, це знайшло вияв у заміні застарілих вуликів–“дуплянок” на рамкові. “Дупляки зникають скрізь, – писала газета “Червоний Кордон” – нездале приладдя в сучасних умовах господарювання, причому знищення екстенсивного виду бджільництва відбувається швидше у великих пасічницьких господарствах”¹⁵. Якщо у 1920 р. кількість рамкових вуликів на Проскурівщині складала 18544, то у 1926 р. – 41961 або 64,4% від загальної кількості вуликів в окрузі¹⁶. Заміна дуплянок на рамкові вулики сприяла продуктивності бджільництва. Наприклад, збір меду і воску із рамкового вулика на Поділлі у 1924–1925 рр. склав 19,8 фунтів, а з дуплянок – 11,7 фунтів меду та відповідно 1,42 і 1,09 фунтів воску¹⁷. Процес витіснення дуплянок рамковими вуликами на Поділлі відбувався неоднозначно і залежав від економічного стану господарства. Якщо у безпосієвних господарствах Проскурівського округу в 1926 р. нараховувалося 4,77% рамкових вуликів, то з посівом до одної дес. – 10,85%, 1,01–2 дес. – 25,54%, 2,01–3 дес. – 28,64%, 3,01–4 дес. – 18,60%, 4,01–6 дес. – 9,06¹⁸. Велике значення в інтенсифікації бджільництва мали умови утримання бджіл. Анкетне опитування 1924 р. виявило, що у 6,1% опитаних власників пасік Поділля бджоли перезимували “добре”, 48,4% – “посередньо”, 45,5% – “погано”¹⁹. Причиною поганої зимівлі бджіл 44,1% респондентів вказали на нестачу корму, 39,6% – холоднечу, 12,4% – вогкість у вуликах, 3,9% – інші причини²⁰. Лише 18,4% власників пасік мали “добрий” медовзяток, 60,7% – “посередній”, а 20,9% – “поганий”²¹. Торкаючись товарності бджільництва, варто поділити селянські пасіки на три групи. Першу складають пасіки до 10 рамкових вуликів. Як правило, вони мали споживчий характер. Другу – пасіки з 11–25 вуликів, які мали незначний товарний надлишок, і третя – 26 і більше бджолосімей – значні товарні лишки меду. Лише такі пасіки носили промисловий характер²². Найбільша кількість рамкових вуликів спостерігалася у малоопієвних господарствах, у

яких був значний надлишок робочого часу, бракувало реманенту, тяглової сили. Саме такі господарства намагалися поліпшити матеріальний стан своїх родин виробництвом товарного меду.

В цілому можна констатувати, що розвиток городництва, садівництва, птахівництва і бджолярства не мав для селянських господарств чітко вираженого ринкового характеру. Фактично в цій галузі забезпечувалися мінімальні споживчі потреби селянських родин. Мати свою власну городину, садовину, мед, яйці було однією з умов виживання селян. Лише незначні надлишки цієї продукції збувалися на ринку. Цілком зрозуміло, що селянство Поділля не виявляло особливого інтересу до інтенсифікації городництва, садівництва, птахівництва і бджолярства. Дані галузі розглядалися як такі, що не вимагають значних затрат, але і користі дають мало. В майбутньому, в умовах капіталізації, існувала перспектива перетворення цих галузей у провідні і такі, що могли б дати чималий дохід селянському господарству.

Селянин – споконвічний годувальник будь-якого народу, нації. Сьогодні є чимало тверджень, що селянське господарство віджило своє і йому на зміну прийшли великі сільськогосподарські підприємства ринкового типу. На наше переконання, яке ґрунтується і на попередньому історичному досвіді, селянське господарство має перспективи існування. Ліс складається не лише із великих могутніх дерев, але і підліску, грибів, трави, птахів, комах, звірів тощо. Вся ця екосистема утворює справжній повноцінний ліс. Так само і сільськогосподарське виробництво має використовувати будь-які типи господарств, які, посідаючи певну нішу у багатокладній аграрній економіці, виробляють хліб і до хліба.

У 20-ті рр. ХХ ст. селянське господарство посідало домінуюче становище. Цьому передувала досить важка і сповнена драматизму боротьба селян із віджилими нетрудовими типами господарств. Спроба більшовицького режиму насадити на Поділлі великі господарства державного типу не увінчалася успіхом.

Проаналізувавши заходи щодо піднесення селянського господарства Поділля у 1922–1927 рр., ми прийшли до висновку, що вони відзначалися млявістю, не мали завершеного, послідовного і, головне, радикального, модернізуючого характеру. Власне, політика вищих і місцевих органів влади стосовно селянського господарства мала подвійну суть. З одного боку, робилися деякі кроки щодо його піднесення: розгортання землепорядних робіт з метою перейти до поліпшених форм сівозміни, кооперації, селянської взаємодопомоги, меліоративних робіт, організації прокатних, злучних пунктів, поширення передових методів агротехніки тощо. Проте їх здійснення на практиці наштовхувалося на численні проб-

леми і труднощі. З другого – надзвичайно кволо переборювався консерватизм певної частини селянства стосовно радикалізму у модернізації селянського господарства. Через це можна стверджувати, що владні структури свідомо затягували розв'язання назрілих проблем селянського господарства, надіючись шляхом їх колективізації вирішити проблему докорінної модернізації сільського господарства. Таким чином, Радянська влада, захоплена ідеєю колективізації селян, проігнорувала ті колосальні можливості, які були у селянському господарстві, і прагнення значної її частини до пошуків новітніх, сучасних прийомів господарювання. Особливо велику роль міг зіграти інститут земельної громади, яка могла поєднати громадський інтерес у забезпеченні зростаючих потреб країни у продукції сільського господарства, і особистий інтерес селянина, який полягав у всілякому зміцненні свого господарства, зростанню через нього заможності своєї родини. На Поділлі, де обцинна форма господарювання не мала значного поширення і не була традиційною, формування інституту земельної громади могло мати неабиякі результати, але за умови всілякої державної підтримки й допомоги. У зв'язку із проголошенням курсу на колективізацію сільського господарства у 1928–1929 рр. було взято напрям на розорення сильних селянських господарств через систему надмірного оподаткування, хлібозаготівель тощо. Згодом цей курс переріс у відкритий терор проти заможної частини подільського селянства. Опинившись у силовому полі радянської тоталітарної системи, економічно сильні селянські господарства швидко розорювалися, втрачали будь-який інтерес до праці на землі.

Певного поширення на Поділлі набули допоміжні галузі селянського господарства, зокрема городництво і птахівництво. Саме вони практично були присутні майже в кожному селянському дворі. У задоволенні споживчих потреб селянської родини ці галузі відігравали ключову роль. Надлишок городньої продукції і продукції птахівництва збувалися на ринку. Садівництво і бджолярство мали вибірковий характер, тобто наявність садів і пасік було не обов'язковою галуззю селянського господарства. Лише незначна кількість селян практикували розведення садів і бджіл.

Проте, як показують матеріали дослідження, продукція садівництва і бджолярства носила, передусім, не споживчий, а ринковий характер. Селянська родина, в силу низьких споживчих потреб, вважала споживання фруктів і меду надмірною розкішшю і намагалася збути цю продукцію на ринку з метою поповнення надходжень до бюджету.

На наш погляд, селянське господарство Поділля в умовах радянського тоталітарного режиму було приречене на дуже низький рівень розвитку.

Джерела та література:

1. Матеріали до статистичного аналізу сільського господарства Вінницького округу – 1917–1926 рр. – Вінниця, 1926. – С.112.
2. Там же. – С.114.
3. Кам'яничина у цифрах. – Кам'янець-Подільський: Кам'янецьке округове статистичне бюро, 1927. – С.83.
4. Там же. – С.118.
5. Селянські громадські садки // Червоний кордон. – 1927. – 11 листопада.
6. Не слухали агронома – гусинь сади об'їла // Червоний кордон. – 1926. – 20 травня.
7. Матеріали по вивченню економіки сільського господарства Кам'янецької округи. – Кам'янець-Подільський, 1927. – С.110.
8. Налагодити збут садовини у наддніпрянських районах // Червоний кордон. – 1926. – 14 липня.
9. *Бюлетень Подільського губерньського статистичного бюро.* – 1925. – №2. – С.140.
10. *Державний архів Хмельницької області* (далі – ДАХО). – Ф.Р.16. – Оп.1. – Спр.16. – Арк.40.
11. Там же. – Арк.39.
12. Там же. – Арк.72.
13. Кам'яничина у цифрах... – С.114.
14. Стан бджільництва у Проскурівській округі // Статистичний бюлетень. – Проскурів: Окружне статистичне бюро ЦСУ, 1926. – Ч.II. – С.12.
15. *Бахметьев Г.М.* Бджільництво на Поділлі // Червоний кордон. – 1924. – 28 листопада.
16. Боргництво збільшує прибуток // Червоний кордон. – 1927. – 30 березня.
17. *Бюлетень округового статистичного бюро.* – Вінниця, 1926. – №1-2. – Жовтень-березень. – С.114.
18. *Статистичний бюлетень.* – Проскурів, 1927. – Ч.2. – С.12.
19. *Бюлетень Подільського губерніяльного статистичного бюро.* – №6. – С.112.
20. Там же. – С.114.
21. Там же. – С.115.
22. Там же. – С.118.

Резюме

Рассматривается развитие крестьянского производства на территории Подолья в период нэпа, в частности развитие огородничества, птицеводства и пчеловодства.

Ключевые слова: нэп, сельскохозяйственное производство, крестьянское хозяйство, интенсификация, кооператив.

Одержано 6 жовтня 2009 р.

ГРОМАДСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ СТУДЕНТІВ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО ІНСТИТУТУ НАРОДНОЇ ОСВІТИ

У статті йдеться про гурткову роботу студентів Кам'янець-Подільського інституту народної освіти. Показано їхню участь в осередках громадських добровільних товариств.

Ключові слова: студенти, Кам'янець-Подільський ІНО, гурток, осередок, товариство.

Важливою складовою буття студентської молоді у 20-ті рр. ХХ ст. виступала їхня громадська діяльність. Окремі аспекти цієї проблеми вивчали О.О.Лаврут, В.К.Майборода, В.К.Молоткіна, В.І.Прилуцький, В.К.Шевчук та ін.¹. Дана стаття має за мету показати гурткову роботу студентів Кам'янець-Подільського інституту народної освіти (далі – ІНО), а також їхню участь в осередках громадських добровільних товариств.

Чільне місце у навчанні та дозвіллі студентства посідала гурткова робота. Наприкінці 1922 р. у Кам'янець-Подільському ІНО працювали географічний, марксистський, філософський, хоровий, драматичний, літературний, біологічний, педагогічний гуртки, гурток точних наук². Після певних реорганізацій у 1923–1924 н.р. в інституті діяли політичний, педагогічний, природничий, хоровий, драматичний, музичний й художній гуртки³. Студентство досить активно у них працювало. Інспектор губпрофосвіти Галицький у вересні 1922 р. зазначав, що “клуб – це єдине живе місце в ІНО”⁴. Однак, у 1925 р. інтенсивність роботи у гуртках почала спадати. Тогочасні звіти пояснюють це тим, що студенти були перевантажені “семинарійною, лабораторною і дослідницькою працею”. Багато часу забирали сільськогосподарські роботи, громадська діяльність у підшефних інститутів району⁵. Тому у травні 1925 р. роботу частини гуртків було призупинено. Функціонували лише політичний та мистецькі гуртки⁶. На початку вересня 1925 р. співочий, драматичний, музичний і хоровий гуртки об'єднали у єдиний мистецький гурток. Відновив роботу професійний гурток. Працював військовий гурток і спортивна група. Натомість ліквідували політичний (ленінський) і краєзнавчий гуртки⁷.

Про зниження інтересу студентів до гурткової роботи свідчать також такі дані. Якщо в осінньому триместрі 1924–1925 н.р. у політичному гуртку налічувалося 113 членів, то вже у квітні 1925 р. – 98, у природничому – відповідно 55 і 25, педагогічному – 84 і 69, співочому – 55 і 49, музичному

– 15 і 9, художньому – 9 і 5. Лише у драматичному гуртку спостерігався невеликий ріст – відповідно 22 і 24⁸.

Найбільш “популярним” був політичний (ленінський) гурток. На його засіданнях переважно зачитувалися доповіді. Зокрема, у 1923–1924 н.р. гуртківці заслухали такі повідомлення: “Міжнародне становище у зв’язку з визнанням Англією СРСР”, “Історія робітничої класи в Росії 40-х рр.”, “Революція в техніці та суспільстві”, “Грошова реформа”, “Ленін і селянство”, “Ленін і профспілки”, “Ленін та Комінтерн”, “Причини французької революції”, “Розвиток капіталізму”, “Матеріалістичне розуміння історії”, “Лютнева революція на Україні”, “Земельне питання в 1905 р.”, “Діяльність і наслідки Паризької комуни”, “9 січня 1905 р. та переписка царя Миколи II з Вільгельмом”, “Ленінізм та троцькізм”, “Партдискусія і опозиція т. Троцького”, “Троцькізм та молодь”, “Студентські рухи на Україні”, “Червона Армія в сучасному” та ін.⁹, у 1924–1925 н.р. – “Ленін”, “Партійна дискусія 1923 р.”, “Паризька комуна”, “Аграрне питання”, “Большевізм и меншовізм”, “Міжнародне та внутрішнє становище СРСР” і т.д.¹⁰. Мали місце і негативні моменти у діяльності політгуртка. Так, у лютому 1924 р. ректор В.О.Герінович вказував, що відбулася лише половина запланованих засідань¹¹. В одному із звітів гуртка йшлося про те, що його керівник Швець “так поставив роботу гуртка, що за половину II триместру він ні разу не збирався”¹².

Професійний (педагогічний) гурток, як і попередній, теж практикував заслуховування доповідей. Серед них – “Історія проффруху на Україні”, “Історія профспілок на протязі 1917–1920 рр.”, “Роль і завдання профспілок в сучасний момент”, “Проффрухи в Англії”, “Про напрямок праці членів КНС на селі”, “Нове землевлаштування”, “Статеве життя дитини”, “Дисципліна в дитячих установах”, “Дальтонський метод”, “Педагогічні ідеї соціалізму”, “Жванецька виставка дитячих виробів”, “Педагогічні погляди Роберта Зейделя” (довіді виголошено у 1923–1924 н.р.)¹³. У 1924–1925 н.р. гурток поділили на секції: бібліотечну, географічну, педпропаганди і з організації дитячих свят. Найактивнішою була остання. Зокрема, їй вдалося організувати вечірку для дітей трудових шкіл міста. Тоді ж члени гуртка заслухали доповіді “Початкова школа в Англії”, “Методи вивчення дитини в установах соцвиху”, “Дальтон-план”, “Ленін і освіта”, “Рефлексологія і педагогіка”, “Антирелігійна пропаганда серед дітей”, “Партія і учительство”, “Історія спілок Робос в СССР”¹⁴.

На засіданнях природничого (природничо-агрономічного) гуртка його члени виступили із доповідями на такі теми: “Кам’яне вугілля і його походження й значіння”, “Мікроскоп і керування ним”, “Боротьба з посухою”, “Очистка зерна і посів”, “Запліднення водоростей”, “Будова матерії,

теорія електрона, молекулярна теорія”, “Повстання світу по Канту і Леплясу”, “Життя в природі: живі та неживі”, “Походження людини”, “Соціальний інстинкт у мурашок”, “Омолодження” тощо¹⁵.

На засіданнях літературного гуртка також заслуховувалися доповіді, читалися твори членів гуртка, проводилося їх обговорення. Гуртківці доклали чимало зусиль для популяризації нової літератури, складали списки і рецензії на нові твори і вивішували їх для загального ознайомлення у бібліотеці та клубі¹⁶. Відбувалися суди над літературними творами¹⁷. Водночас журнал “Студент революції” вимушений був визнати: “Наше студентство зовсім не знайоме з художньою літературою. Уривки з класиків, два-три перекладних романа, імена сучасних письменників, переплутані з іменами героїв їх творів – ось весь літературний багаж сучасного студентства. Крім цього, широко розповсюджений погляд на літературу, як на відірвану від життя прикрасу...”¹⁸.

Досить активну роботу проводив хоровий (співочий) гурток. Хор виступав переважно у Шевченківському театрі, клубах ІНО і сільськогосподарського інституту (СП), у підшефних районах міста (Руські фільварки, залізничному), селах Мукша Китайгородська, Фрідрівці. Зокрема, у травні 1924 р. у Шевченківському театрі хор виконав пісні “Ой посіяв мужик”, “Ковалі”, “Мужик лиха наробив”, “Червоний прапор”¹⁹. Цікаво, що у лютому 1925 р. у с.Фрідрівці гуртківці співали на “червоному веселлі”²⁰. Крім того, хор із концертними програмами брав участь у відзначенні річниць Жовтневої та Лютневої революцій, Паризької комуни, днів Червоної армії, комсомолу, 1 травня; вечорах, приурочених В.Леніну, Т.Шевченку, Розі Люксембург, Карлу Лібкнехту. Митці виступали також перед кооператорами, допризвниками, солдатами Волинського і Подільського полків, під час відкриття вчительського з’їзду. Виручка від декількох концертів пішла на допомогу незаможним студентам і безпритульним дітям. Члени хору постійно підвищували свій фаховий рівень. Вони регулярно збиралися і вивчали нові пісні, влаштовуючи т.зв. “співанки”²¹. Цікаво, що у листопаді 1922 р. керівник хору Й.Гріх звернувся до бюро інституту із проханням, щоби членам гуртка мінімум фізичної праці був замінений на ту кількість годин, які члени хору витрачали на співі²².

Виступи хору часто супроводжував оркестр, члени якого були учасниками музичного гуртка. Крім того, музиканти влаштовували окремі концерти. Зокрема, лише наприкінці вересня – на початку жовтня 1924 р. відбулося 5 концертів. Гуртківці регулярно збиралися на репетиції. У звітах часто йдеться про “вивчення гри на скрипці”²³. Музичний гурток був одним із ініціаторів відкриття у місті філії музичного товариства ім. М.Леонтовича²⁴.

Успішно діяв драматичний гурток. Архівні документи повідомляють про постановку студентами вистав “Чарівна сопілка”, “Кооперативна мобілізація”, “III Інтернаціонал”, “Студенти в революції”, “Жінка з голосом”, “Голота”, “Боротьба”, “Сурми заграли”, “Комсомольські частушки”, “В червоних туманах” тощо²⁵. У звіті драматичної секції мистецького гуртка за вересень-грудень 1925 р. йшлося про те, що її діяльність полягала у постановці “живої газети”²⁶. Як і хоровий, драматичний гурток займався благодійністю. Так, 5 квітня 1924 р. під керівництвом студента Вознесенського члени гуртка влаштували виставу, виручка від якої пішла безпритульним дітям²⁷. Наступного року вони внесли виручені кошти у касу взаємодопомоги ІНО після постановки п’єси “Безпартійний”²⁸.

Діяльність членів художнього гуртка полягала у малюванні афіш, плакатів, портретів (“вождів”, Рози Люксембург, Карла Лібкнехта), написанні різних гасел²⁹. Крім того, студенти малювали з натури. Для цього їм організовували пленери біля Старої фортеці, у с.Цибулівка, на бойні. До державних свят вони прикрашали студклуб. Гуртківці також готували ілюстрації до газети ІНО “Товариш”³⁰.

Студенти, перевантажені розумовою працею, для покращення свого здоров’я відвідували заняття фізкультури. З листопада 1923 р. у Кам’янець-Подільському ІНО діяв спортивний гурток. За нашими даними, заняття у ньому пересічно відвідували 80 осіб³¹. Восени 1925 р. він налічував 36 членів, які виступали під час різних святкувань в ІНО³². Функціонували також футбольний, санковий, ковзанярський³³ та шаховий гуртки. Що стосується останнього, то у липні 1924 р. було організовано матч: СГІ – ІНО, ІНО – індустріальний технікум. Тоді ж відбувся загальноміський турнір, переможцем якого став студент К-ПНО А.Гаєвський³⁴.

На початку 1924 р. у вузі започаткували військовий гурток. На жаль, про його діяльність обмаль інформації. Відомо, що у квітні 1924 р. він налічував 50 членів. Тоді було проведено 2 теоретичні заняття: “Історія Червоної Армії”, “Червона Армія і комсомол”³⁵. В інституті працювали також гуртки національних меншин. Так, з 1924 р. щонеділі у приміщенні партклубу засідав гурток польської молоді. Відповідно до наказу ректора ІНО від 19 травня 1924 р., всі студенти, які володіли польською мовою, зобов’язані були відвідувати цей гурток. Вівся облік відвідування³⁶.

Архівні документи повідомляють про роботу єврейського літературного гуртка, на засіданнях якого переважно зачитувалися доповіді, обговорювалися твори єврейських письменників³⁷. На одному із зібрань факультетської комісії (4 травня 1925 р.) йшлося про необхідність відкриття кафедри єврейської мови, оскільки студенти-євреї “підуть працювати в єврейські школи, а єврейської мови і термінології добре не знають”.

Через матеріальну скруту вони не мали змоги перевестися до єврейських педагогічних вузів³⁸.

Частина студентів виявила бажання організувати ще й фізико-математичний гурток, про що подали відповідне клопотання у студклуб. Свій намір вони аргументували тим, що хотіли б “поглибити фізико-математичні знання... Поширити математичні пристосування в різних галузях знання, ...вивчити методику математики (педагогічний ухил)”³⁹. У березні 1927 р. було започатковано роботу гуртка з вивчення українського правопису⁴⁰.

В інституті діяли осередки громадських добровільних товариств. Найбільшу активність проявляло Товариство авіації і повітроплавання України і Криму (ТАПУК) та “Доброхім”. Влітку 1925 р. їх об’єднали в “ТСО – Авіахім” (товариство друзів повітряного флоту)⁴¹. До об’єднання більш чисельною була організація “Доброхім”. У першому кварталі 1925 р. вона налічувала 54 члени. У той же час у ТАПУКові було 42 особи⁴². На жаль, про діяльність першої організації обмаль інформації. Відомо, що члени гуртка заслуховували доповіді. Зокрема, у квітні 1925 р. вони обговорювали такі повідомлення: “Доброхем та його значення”, “Хімія у війні”, “Повітря та його значення”, “Хімічна війна і хімічна промисловість”, “Хімія у сільському господарстві”. Під час зимових канікул 1925 р. студенти виступили із 31 доповіддю. При гурткові функціонувала бібліотека⁴³.

Подібні форми роботи були властиві і ТАПУКові, яке було започатковано 8 квітня 1924 р. (до складу бюро організації ввійшов студент Хес)⁴⁴. Тут теж регулярно заслуховувалися доповіді. Зокрема, у липні 1924 р. із доповідями виступили студент О.Городецький (“Сучасний повітряний флот та праця радянської суспільности”) і керівник осередку О.М.Хитков (“Завоювання людиною повітря”). Наступного місяця члени гуртка організували свято авіації⁴⁵. З великою зацікавленістю у жовтні 1924 р. студентська молодь заслухала доповідь професора Карети “Розвиток і техніка авіації”. Присутні прийняли таку резолюцію: “Студентство як авангард радянського громадянства повинно підтримувати нашу авіацію матеріально, ідейно, шляхом агітації і записуватися в члени ТАПУКа”⁴⁶. Крім того, клубним осередком проводились екскурсії, що мали не лише пізнавальне, але й агітаційне значення⁴⁷.

Активну роботу проводили члени осередку на селі, де виголошували доповіді. Цікаво, що 15 червня 1924 р. у с. Малі Вірмени селянство, заслухавши черговий виступ, вирішило організувати в себе осередок ТАПУКа⁴⁸.

Кам’янець-Подільський осередок мав свою бібліотеку, читальню, куточок авіації, який згодом переріс в окружний музей “Авіахіму”⁴⁹. Здобутки кам’ячан були помічені у центрі. У річному звіті ІНО за 1924–1925 н.р. йшлося про те, що “ячейка ТАПУКа дістала одно (і єдине на Подільську

губернію) місце в авіашколі в Москві”⁵⁰.

У Кам’янець-Подільському ІНО діяв осередок Міжнародної організації робітничої допомоги (МОДР), який був утворений у січні 1925 р.⁵¹. У березні того ж року МОДР об’єднав 73 особи⁵². Очолював осередок Фомажевський⁵³. Робота модрівців головним чином полягала у зборі коштів для допомоги трудящим, що переслідувалися за кордоном. Організація брала участь також у політичних кампаніях за визволення політичних в’язнів, проти репресій тощо⁵⁴. Зокрема, у першій половині 1925 р. осередок МОДРу ухвалив взяти шефство над політв’язнями однієї із Львівських в’язниць⁵⁵.

Для боротьби з дитячою безпритульністю 27 лютого 1924 р. було створено осередок громадської організації “Друзі дітей”, який очолив викладач Поль. Влітку 1925 р. організація налічувала 154 члени⁵⁶. Члени осередку організовували при студентському клубі “дитячі команди”; оформляли дітей в школи; влаштовували підлітків на підприємства⁵⁷, організовували тижневики та вечірки, виручка від яких йшла безпритульним дітям⁵⁸.

Також у Кам’янець-Подільському ІНО працювали організації “Друзів радіо” (радіогурток)⁵⁹, “Товариства допомоги жертвам інтервенції”⁶⁰, “Товариство ліквідації неписьменності” (товариство “Геть неписьменність”)⁶¹.

Студенти брали участь у засіданнях літературної організації “Плут”. Зокрема, 22 березня 1924 р. на одній із вечірок демонстрував свою творчість С.Божко. Крім того, він продекламував декілька творів В.Сосюри⁶².

Отже, громадська діяльність посіла важливе місце у студентському житті, складовою частиною якої була гурткова робота. Вона мала пізнавальну, навчальну, індивідуальну спрямованість. Незважаючи на ідеологічне спрямування деяких гуртків, студентство Кам’янець-Подільського інституту народної освіти присвячувало роботі у них значну частину часу.

Примітки:

1. *Лаврут О.О.* Студентство Радянської України в 20-ті роки ХХ ст. Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Донецький національний університет. – Донецьк, 2004. – 19 с.; *Майборода В.К.* Вища педагогічна освіта в Україні: історія, досвід, уроки (1917–1985 рр.). – К.: Либідь, 1992. – 196 с.; *Молоткіна В.К.* Культурно-освітня діяльність громадських організацій в умовах НЕПу (1921–1929 рр.). Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський національний університет ім. Т.Шевченка. – К., 2005. – 20 с.; *Прилуцький В.* Участь студентства УСРР в суспільно-політичному та культурному житті в 1920-ті рр. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наук. праць / Редкол.: В.Смолій (відп. ред.), В.Даниленко, Я.Верменич та ін. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – С.147-162; *Шевчук В.К.* Культурне будівництво на Україні у 1921–1925 роках. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – 436 с.

2. *Державний архів Хмельницької області* (далі – ДАХО). – Ф.Р302. – Оп.1. – Спр.273. – Арк.13; *Центральний державний архів вищих органів влади і управління України* (далі –

ЦДАВО України). – Ф.166. – Оп.2. – Спр.848. – Арк.87зв.

3. *ЦДАВО України*. – Ф.166. – Оп.4. – Спр.646. – Арк.55; *ДАХО*. – Ф.Р.302. – Оп.1. – Спр.601. – Арк.14зв.; Спр.755. – Арк.2.

4. *ЦДАВО України*. – Ф.166. – Оп.2. – Спр.1017. – Арк.69.

5. *ДАХО*. – Ф.Р.302. – Оп.1. – Спр.584. – Арк.2зв.; Спр.601. – Арк.14зв.; Спр.711. – Арк.86.

6. *Там же*. – Спр.414. – Арк.90зв.

7. *Там же*. – Спр.711. – Арк.162-162зв.

8. *Там же*. – Спр.599. – Арк.9; Спр.601. – Арк.101.

9. *ЦДАВО України*. – Ф.166. – Оп.4. – Спр.630. – Арк.30зв., 38зв.; *ДАХО*. – Ф.Р.302. – Оп.1. – Спр.414. – Арк.44зв., 46зв., 48зв., 62; Спр.566. – Арк.85зв.; Спр.568. – Арк.52; Спр.599. – Арк.11-11зв.; Спр.721. – Арк.35зв.

10. *ДАХО*. – Ф.Р.302. – Оп.1. – Спр.414. – Арк.86; Спр.599. – Арк.3; Спр.711. – Арк.85зв.; Спр.755. – Арк.11, 13зв.

11. *Там же*. – Спр.584. – Арк.3.

12. *Там же*. – Спр.599. – Арк.11.

13. *Там же*. – Спр.414. – Арк.46зв., 48зв., 62; Спр.566. – Арк.85зв.; Спр.568. – Арк.11, 37, 52.

14. *Там же*. – Спр.566. – Арк.85зв.; Спр.599. – Арк.3, 9-9зв.; Спр.711. – Арк.163.

15. *Там же*. – Спр.414. – Арк.46зв., 48зв., 51зв., 62, 86; Спр.566. – Арк.86зв.; Спр.568. – Арк.11, 37, 52; Спр.599. – Арк.3, 9зв.

16. *Прилуцький В.* Назв. праця. – С.155.

17. *ЦДАВО України*. – Ф.166. – Оп.2. – Спр.1017. – Арк.69.

18. *Прилуцький В.* Назв. праця. – С.155.

19. *ДАХО*. – Ф.Р.302. – Оп.1. – Спр.568. – Арк.52.

20. *Там же*. – Спр.414. – Арк.86; Спр.755. – Арк.11зв.

21. *ЦДАВО України*. – Ф.166. – Оп.4. – Спр.630. – Арк.40зв.; *ДАХО*. – Ф.Р.302. – Оп.1. – Спр.414. – Арк.44зв., 62; Спр.566. – Арк.85зв.; Спр.568. – Арк.17зв., 17, 37; Спр.599. – Арк.3-3зв., 9зв.-10; Спр.711. – Арк.85зв., 162зв.-163; Спр.721. – Арк.35зв.; Спр.755. – Арк.13зв.

22. *ДАХО*. – Ф.Р.302. – Оп.1. – Спр.273. – Арк.19.

23. *Там же*. – Спр.414. – Арк.48зв., 62; Спр.566. – Арк.85зв.; Спр.568. – Арк.37, 52; Спр.599. – Арк.3зв., 10; Спр.711. – Арк.85зв.; Спр.721. – Арк.35зв.

24. *Там же*. – Спр.414. – Арк.46зв.

25. *Там же*. – Арк.44зв., 62; Спр.566. – Арк.85зв.; Спр.568. – Арк.37, 52; Спр.599. – Арк.3зв.; Спр.711. – Арк.86.

26. *Там же*. – Спр.711. – Арк.63.

27. *Там же*. – Спр.414. – Арк.46зв.

28. *Там же*. – Спр.599. – Арк.10.

29. *Там же*. – Спр.414. – Арк.79зв.; Спр.566. – Арк.85зв.; Спр.599. – Арк.1, 10.

30. *Там же.* – Спр.414. – Арк.62; Спр.568. – Арк.37зв., 52; Спр.599. – Арк.3зв.; Спр.711. – Арк.163.
31. *Там же.* – Спр.711. – Арк.86.
32. *Там же.* – Арк.163.
33. *ЦДАВО України.* – Ф.166. – Оп.2. – Спр.1063. – Арк.8зв.; ДАХО. – Ф.Р.302. – Оп.1. – Спр.414. – Арк.8зв.
34. *ДАХО.* – Ф.Р.302. – Оп.1. – Спр.414. – Арк.62.
35. *Там же.* – Спр.599. – Арк.6.
36. *Там же.* – Спр.477. – Арк.44; Спр.576. – Арк.33.
37. *Там же.* – Спр.599. – Арк.9зв.
38. *Там же.* – Спр.721. – Арк.40.
39. *Там же.* – Спр.414. – Арк.51зв.
40. *Там же.* – Спр.937. – Арк.211.
41. *Там же.* – Спр.711. – Арк.162.
42. *Там же.* – Спр.601. – Арк.143зв.
43. *Там же.* – Спр.414. – Арк.104зв.; Спр.711. – Арк.46-46зв.
44. *Там же.* – Спр.414. – Арк.44, 48зв.
45. *Там же.* – Арк.62.
46. *Там же.* – Спр.579. – Арк.57-57зв.
47. *Молоткіна В.К.* Назв. праця. – С.12.
48. *ДАХО.* – Ф.Р.302. – Оп.1. – Спр.414. – Арк.62; Спр.568. – Арк.58.
49. *Там же.* – Спр.414. – Арк.48зв., 115зв.; Спр.568. – Арк.58.
50. *Там же.* – Спр.601. – Арк.15.
51. *Там же.* – Спр.414. – Арк.79, 104; Спр.711. – Арк.47.
52. *Там же.* – Спр.414. – Арк.115зв.
53. *Там же.* – Спр.711. – Арк.85зв.
54. *Прилуцький В.* Назв. праця. – С.152.
55. *ДАХО.* – Ф.Р.302. – Оп.1. – Спр.601. – Арк.15.
56. *Там же.* – Спр.414. – Арк.48зв.; Спр.711. – Арк.85зв.
57. *Молоткіна В.К.* Назв. праця. – С.12.
58. *ЦДАВО України.* – Ф.166. – Оп.4. – Спр.630. – Арк.38зв.; ДАХО. – Ф.Р.302. – Оп.1. – Спр.414. – Арк.48зв.; Спр.711. – Арк.163зв.
59. *ДАХО.* – Ф.Р.302. – Оп.1. – Спр.711. – Арк.85зв.
60. *Там же.* – Спр.400. – Арк.33зв.; Спр.414. – Арк.104зв.; Спр.601. – Арк.14зв., 101.
61. *Там же.* – Спр.414. – Арк.79, 115зв.
62. *ЦДАВО України.* – Ф.166. – Оп.4. – Спр.630. – Арк.40зв.

Резюме

В статье рассматривается кружковая работа студентов Каменец-Подольского института народного образования. Показано их участие в ячейках общественных добровольных товариществ.

Ключевые слова: студенты, Каменец-Подольский ИНО, кружок, ячейка, товарищество.

Одержано 6 жовтня 2009 р.

УДК 94(477.43)(092)

В.А.Логвіна

ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ВОЛОДИМИРА СІЧИНСЬКОГО

У статті висвітлюється педагогічна діяльність Володимира Січинського.

Ключові слова: викладач, студент, гімназія, лекція, педагог, педагогічна наука.

Навчаючись у Кам'янець-Подільському технічному училищі та Петербурзькому інституті цивільних інженерів, Володимир Січинський готував себе до роботи архітектором, мистецтвознавцем, художником-графіком і, зрештою, інженером. Він і гадки не мав, що все наступне життя працюватиме на освітянській ниві вчителем гімназій або професором вищих навчальних закладів, і, як творча натура, сформується не тільки як високопрофесійний педагог, але й виступить автором багатьох науково-методичних праць, збагатить педагогічну науку теорією і практикою навчання і виховання. До того ж, викладацька праця була фактично основним засобом його заробітку.

В певній мірі Володимир Юхимович повторив шлях свого батька – Ю.Й.Січинського, який, здобувши вищу освіту в Київській духовній академії одразу став викладати в освітніх закладах спочатку Бахмача, а потім – Кам'янця-Подільського, працював приват-доцентом державного українського університету¹. До речі, батько навчав сина Закону божого і російської мови у Кам'янець-Подільському технічному училищі.

Ще в Інституті цивільних інженерів розглядили у В.Січинського талант науковця, художника і педагога й запропонували йому залишитися тут викладачем. Проте після закінчення цього закладу він повернувся до Києва

і на запрошення ректора Василя Кричевського з 5 листопада 1917 і до весни 1918 рр. працював асистентом в Інституті образотворчого мистецтва, який у 20-ті роках реформувався в Українську державну академію мистецтва, і одночасно брав участь у заснуванні окремого Архітектурного інституту². Викладаючи лекції і проводячи семінарські заняття, В.Січинський прилучився до педагогічної праці і набув першого досвіду на викладацькій ниві.

Повернувшись влітку 1918 року до рідного Кам'янця-Подільського і влаштувавшись на роботу архітектором шкільного відділу Подільської губернської управи, В.Січинський з кінця жовтня цього ж року і до середини березня 1919 р. одночасно викладав в Українській гімназії, заснованій при відкритому місцевому державному українському університеті, та паралельно слухав лекції з історії мистецтва та історії України на вечірніх курсах цього ж закладу³. У зв'язку з складною політичною ситуацією, частою зміною влади у місті, робота навчальних установ Кам'янця часто зупинялася й викладання в них було нестабільним, перманентним, що утруднювало педагогічну діяльність В.Січинського.

Продовжив Володимир Юхимович освітянську кар'єру, працюючи з 1 жовтня 1922 по 2 вересня 1923 рр. учителем історії і мистецтвознавства в Українській академічній гімназії у Львові⁴. Дирекція закладу, гімназисти були дуже задоволені його роботою, оскільки він професійно і цікаво викладав історію, малювання, проводив широку позашкільну діяльність: керував самодіяльним гуртком, влаштовував для учнів екскурсії по місту й околицях, в музеї та на художні виставки тощо. Його любили і поважали. Усі літні канікули 1923 року педагог цілком присвятив польовим народознавчим дослідженням, до яких залучав здібних учнів, та підготовці курсу лекцій для гімназії⁵. У навчально-виховній роботі постійно пропагував українську культуру, вселяв віру гімназістам в ідеали визволення України з-під іноземної влади, в її майбутню державну незалежність. Все це не подобалось польській адміністрації Львова. За її вимогою дирекція гімназії вимушена була 2 вересня 1923 р. звільнити В.Січинського з посади⁶.

Найбільш плідним у педагогічній діяльності Володимира Юхимовича був "празький період" його життя. Тут він з 1924 по 1945 рр. працював у чотирьох вищих українських навчальних закладах та двох українських гімназіях⁷. Зокрема, з 1924 по 1933 рр. В.Січинський викладав в Українському високому педагогічному інституті імені Михайла Драгоманова, де проводив лекції і практичні заняття з історії всесвітнього та українського мистецтва, історії українського друкарства і гравєрства, слов'янської та української палеографії, історичної географії та інших предметів. З метою підвищення рівня своєї педагогічної кваліфікації він у 1924–

1927 рр. був слухачем філософського факультету Українського вільного університету у Празі й паралельно слухав лекції з мистецтвознавства у чеському Карловому університеті, студіював у професорів Д.Дорошенка, Д.Антоновича, В.Біднова, В.Щербаківського та інших відомих педагогів істориків і мистецтвознавців⁸. У 1927 р. він успішно захистив в УВУ дисертацію і здобув наукову ступінь доктора філософії. Того ж року габілітувався в Українському високому педагогічному інституті на звання приват-доцента кафедри всевітнього та українського мистецтва⁹.

Після закриття педагогічного інституту у 1933 р. В.Січинський став працювати в Українському технічному господарському інституті у Празі, який виник на базі ліквідованої Української господарської академії в Подєбрадах. Тут до початку Другої світової війни він викладав курси “Українська культура”, “Українська архітектура”, “Українське мистецтво” та інші¹⁰.

Вагому частку життя Володимира Юхимовича зайняла педагогічна робота в п'ятирічній вищій школі “Українська Студія Пластичного Мистецтва” у Празі (1924–1942). Тут він викладав дисципліни “Перспектива” та “Перспектива рисунку”, “Графіка” в малярстві, окремі спецкурси з історії українського мистецтва. В Студії В.Січинському пощастило працювати з відомими вченими, мистецтвознавцями і художниками української еміграції: професорами Дмитром Антоновичем, Іваном Кулецем, Іваном Мозалевським, Іваном Мірчуком, Сергієм Тимошенком, Федором Слісаренком й іншими¹¹. Він був шанованим професором закладу, причетним до навчання і виховання плеяди талановитих художників і мистецтвознавців української еміграції. З-поміж його вихованців були художники Василь Камін, Іван Север, Михайло Бринський, Володимир Бобринський, Петро Омельченко, Оксана Лятуринська та інші¹².

В.Січинський виступив одним із ініціаторів та фундаторів Української реальної гімназії у Ржевницях та Модражанах в околицях Праги¹³. З початку її відкриття 1 вересня 1936 р. і до 31 грудня 1940 р. він працював професором українського краєзнавства, викладав історію, географію, малювання та креслення, що засвідчує довідка дирекції закладу від 30 серпня 1944 р., яка зберігається в архіві Я.Січинського¹⁴. Саме в ці роки він створив для гімназії навчальні програми з краєзнавства, історії, мистецтвознавства, видав своїм коштом відомий посібник “Вступ до краєзнавства” (1937) та іншу методичну літературу, яка була поширена і впроваджена в інші гімназії і школи української еміграції в Європі. В цьому контексті В.Січинського справедливо можна віднести до будівничого середньої освіти української діаспори.

З 1940 по 1945 рр. основним місцем педагогічної діяльності В.Січин-

ського стає УВУ у Празі, де викладав історію українського та всесвітнього мистецтва, спецкурс з української архітектури та інші дисципліни. В 1940 р. комісія університету в складі А.Волошина (голова), Д.Антоновича та В.Щербаківського, високо оцінивши працю Володимира Юхимовича “Архітектура катедри св. Юра у Львові”, присвоїла йому вчене звання доцента, а 2 березня 1942 р. він став надзвичайним професором кафедри історії мистецтва філософського факультету УВУ¹⁵. До 1942 р. В.Січинський працював також професором Української академії пластичного мистецтва у Празі¹⁶.

В.Січинський не припиняв педагогічної і просвітницької діяльності в роки свого життя у таборах для переміщених осіб у Баварії (1945–1949). Він мешкав у таборі Ашафенбурга, де перебувало понад 7 тисяч українців. Для їх потреб окупаційною владою під егідою ООН були створені дитячі садки, народні школи, мистецькі гуртки, фахові ремісничі школи, бібліотеки, оркестри тощо. У 1946–1948 рр. Володимир Юхимович викладав тут в українській гімназії та в Образотворчій студії, а впродовж 1947–1948 рр. – образотворче мистецтво в Технічно-господарському інституті в Регенсбурзі¹⁷. Водночас, не покидаючи мистецтвознавчої практики, організації наукових конференцій, тижнів української культури, тематичних вечорів, художніх виставок у всіх осередках дислокації українців у повоєнній Німеччині, В.Січинський особливу увагу приділив розвиткові фахового шкільництва серед таборян. Громадою він був призначений інспектором Українських фахових шкіл в Ашафенбурзі, 1946 року обраний керівним членом мистецтвознавчої групи УВАН, багато часу і зусиль витратив як учений-педагог і методист на відновлення і налагодження діяльності Українського вільного університету у Мюнхені й став одним з перших його професорів¹⁸. Все це визначило В.Січинського, як одну із найяскравіших постатей в організації освітянського і культурно-мистецького життя українців у таборах.

У часи заключного періоду свого життя, який припав на США, В.Січинський головну увагу зосередив на проектування і спорудження в різних країнах українських церков, громадських будівель, пам'ятників. Проте він продовжував свою педагогічну діяльність. У першій половині 1950-х років Володимир Юхимович був професором українознавства Українського технічного інституту в Нью-Йорку, викладав в Українському інституті пластичного мистецтва цього ж міста. На запрошення виступав з лекціями в Українській мистецькій студії Петра Мегики у Філадельфії (1952 р.), Мистецькій студії Мирослава Радиша в Нью-Йорку (1954 р.), Мистецькій школі у Вінніпезі Катерини Антонович (1956 р.) та інших, співпрацював з українськими мистецькими закладами у містах штату

Нью-Джерсі. Наприкінці 50-х – на початку 60-х рр. за станом здоров'я припинив науково-педагогічну роботу¹⁹.

Викладаючи в українських вищих навчальних закладах і гімназіях Львова, Праги, Ашафенбурга, Нью-Йорка та в інших місцях перебування в еміграції, В.Січинський сформувався як педагог-професіонал, який за еміграційного часу не лише проявив “аккумуляційні” можливості здобутих на Батьківщині знань, але виступив як педагог-практик і методист. Він був прихильником демократизації освіти і цього принципу дотримувався у повсякденній педагогічній праці. В основу навчання учнів та студентів Володимир Юхимович ставив глибокі і якісні знання з предметів, що він викладав, всіляко підтримував обдаровану молодь. Викладав дисципліни зі знанням справи, доступно, цікаво і захоплююче, широко застосовуючи наочність та інші ілюстративні матеріали. В позанавчальний час керував тематичними гуртками, любив проводити екскурсії студентам і гімназістам по пам'ятних місцях, особливо на художні виставки. Чимало часу він приділяв виховній роботі з молоддю й час від часу виступав у періодиці зі статтями, наприклад, “Мистецтво як засіб національного виховання”, “Завдання мистецького виховання в українській школі”, в яких ставив проблеми підготовки якісних навчальних підручників для української освіти в еміграції з мистецтвознавства та вдосконалення форм естетичного виховання молоді²⁰. На перше місце в системі педагогічної діяльності, в якому б освітянському закладі В.Січинський не працював, ставив формування в учнів і студентів якостей українського патріота, відданого ідеї національних визвольних змагань. Він викладав тільки українською мовою і прагнув, щоб її професійно знало і берегло молоде покоління українських емігрантів. Він завжди наполегливо домагався прищепити вихованцям глибокі знання з історії Батьківщини, а, головне, національні традиції в галузі української культури і духовності.

Викладаючи дисципліни у навчальних закладах, займався підготовкою, розробкою і виданням відповідних програм, посібників і підручників, якими користувалися практично всі українські освітянські заклади країн Європи. Зокрема, у 1926 році учений-педагог опублікував “Програму викладів історії всесвітнього мистецтва” для Українського високого педагогічного інституту імені Михайла Драгоманова, яка стала базою створення ним курсу лекцій з цього предмета. Оскільки дана “Програма” використовувалась кілька десятків років також і в інших вищих навчальних закладах Праги, то в 1936 р. вона була перевидана з певною доробкою і доповненнями автора. Для реалізації розробленої “Програми” вже у 1925 році В.Січинський видав для свого педагогічного інституту імені Михайла Драгоманова, УВУ та інших закладів освіти капітальний навчальний

посібник “Конспект історії всесвітнього мистецтва. Ч.І. До Ренесансу”. У цьому виданні автор вмістив цикл лекцій, які особисто прочитав у своєму інституті впродовж 1923–1925 років. У лекціях було систематизовано огляд історії всесвітнього мистецтва від доби палеоліту до кінця середньовіччя. Окремі розділи посібника містили матеріал з історії українського мистецтва X–XVI ст., в яких приділялась увага розвитку та взаємозв’язкам європейського і вітчизняного мистецтва. Через три роки посібник був доопрацьований, значно розширений В.Січинським (включені прочитані лекції 1926 року, проаналізовано вплив візантійського на європейське та українське мистецтво) і перевиданий 1928 року²¹. У 1934 р. Українська господарська академія в Подєбрадах видала збірник лекцій під назвою “Українська культура”. В цьому навчальному посібнику були вміщені тематичні лекції В.Січинського з історії та сучасності вітчизняної архітектури: “Українська мурована архітектура старих часів”, “Українська мурована архітектура новіших часів”, “Українське дерев’яне будівництво”, “Типізація українського дерев’яного будівництва та його історичний розвиток”. Важливо підкреслити, що ці лекції ввійшли також до складу упорядкованого Д.Антоновичем видання “Українська культура” (останнє перевидання здійснено в 1993 р.) та використовується в навчальному процесі відповідних вищих і середніх спеціальних закладів освіти нинішньої незалежної України.

Важливою подією в освітянському житті європейської української еміграції став вихід у світ 1937 року підручника В.Січинського для 8-х класів гімназій “Вступ до українського краєзнавства”. Передусім, це була перша спроба запровадити історичне краєзнавство в систему еміграційної освіти. По-друге, підручник базувався на європейських цінностях та ідеях українських національно-визвольних змагань. По-третє, книга заповнювала вакуум у розробці теоретичних і практичних засад історичного краєзнавства після розгрому краєзнавчого руху в Україні у 30-х роках. З іншого боку, даний підручник за обсягом змісту і формою викладу матеріалу фактично виходив за межі історичного краєзнавства і став, по суті, посібником з українознавства. В ньому обґрунтовуються витoki української нації, починаючи з другої половини I тис. до н.е. Сарматію цього періоду він трактує як давньоукраїнську цивілізацію Роксоланію. Потім до українців він відносить Антський союз слов’ян, Київську Русь. У підручнику висвітлені проблеми походження символів ранньої української держави – Прапора і герба Тризуба. Загалом підручник має цілеспрямоване національне патріотичне виховання, пропагує високі стандарти української культури, пам’ятки історії та культури, історичні міста та інші важливі аспекти минулого України.

Поглиблюючи проблеми вивчення історії української культури на її ранньому етапі формування і розвитку та для потреб студентів УВУ в Празі, В.Січинський опублікував у 1942 р. посібник “Малярство старокнязівської доби”. Фактично автор помістив у це видання добірку тематичних лекцій про прикладне і образотворче мистецтво України-Русі, взятих з його відомого підручника “Конспект історії всесвітнього мистецтва” за 1936 р.

Враховуючи гостру потребу в таких підручниках для українських шкіл переселенських таборів у Німеччині післявоєнного періоду, В.Січинський здійснив упорядкування і видання посібника у вигляді збірника праць “Українське краєзнавство” (1945). Сюди ввійшли його статті: “Назва України”, “Український національний знак і прапор”, “Україна на європейських мапах”.

В американський період життя В.Січинський, який вже не мав змоги інтенсивно займатися педагогічною діяльністю, майже не здійснював видання методичних посібників з історії та культури України. Однак, він продовжував популяризувати історію освіти в Україні, її традиції, місце і значення в європейській цивілізації. З цією метою в емігрантських газетах та журналах США, Канади, Франції у 50-х роках Володимир Юхимович здійснив низку цікавих публікацій про українські навчальні заклади. Зпоміж них не втратили своєї актуальності й досі його історико-педагогічні нариси: “Острозька Академія” (1955), “Вища освіта на Україні старих часів XVI–XVIII ст.” (1956), “До питання про перший університет на Україні” (1955)²², “Вища мистецька школа в Харкові” (1955)²³, “Франківська Академія в Нью-Йорку” (1957), “Українська мистецька студія в Філадельфії” (1958) та ін. Цими статтями і нарисами автор прагнув довести, що для України в різні часи була притаманна висока освітянська культура, яка завжди була в авангарді національно-культурного відродження.

Отже, В.Січинський виявив себе талановитим педагогом, методистом, полум’яним поборником української національної освіти, педагогічні ідеї і задуми якого, створені ним навчальні посібники і підручники з історії всесвітнього та українського мистецтва, українознавства, історичного краєзнавства, публікації про освітні заклади відіграли позитивну роль у розвитку системи освіти в українській еміграції.

Примітки:

1. *Баженов Л.В.* Історичне краєзнавство Правобережної України XIX – на початку XX ст.: Становлення. Історіографія. Біобібліографія. – Хмельницький: Доля, 1995. – С.234-235.

2. *Мушинка М.* Володимир Січинський і русини-українці Східної Словаччини. – Пряшів, 1995. – С.24.

3. Там же. – С.25.

4. Васильчишин С.Ф. Володимир Юхимович Січинський – культурно-просвітницький діяч, краєзнавець, науковець // Володимир Січинський – історик, мистецтвознавець, архітектор і педагог України і української діаспори (До 110-річчя видатного українського вченого): Збірник наукових праць. – С.12.

5. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України у м.Києві (далі – ЦДАВОУК). – Ф.3972. – Оп.1. – Спр.189. – Арк.31.

6. Мушинка М. Володимир Січинський і русини-українці... – С.30-31.

7. ЦДАВОУК. – Ф.3972. – Оп.1. – Спр.57. – Арк.69-79 / Рукопис біографії В.Січинського, 1927 р.

8. Ульянівська С., Ульянівський В. Володимир Січинський // Українська культура / Лекції за ред. Д.Антоновича. – К.: Либідь, 1993. – С.571-576.

9. Центральний державний історичний архів України, м.Львів (далі – ЦДІАУЛ). – Ф.328. – Оп.1. – Спр.104. – Арк.21 / Власноруч написана В.Січинським біографія (Архів редакції “Української загальної енциклопедії”).

10. Мушинка М. Володимир Січинський і русини-українці... – С.33.

11. Пушкарь Л. Художня творчість Івана Кулеця // Українське мистецьке середовище в міжвоєнній Чехословаччині: Збірник матеріалів міжнародної конференції у Празі 12-14 листопада 2003 р. – Прага, 2005. – С.178.

12. Федорук О. Прага обітована як спокуса Заходом: входження в модерне мистецтво українців вигнанників // Українське мистецьке середовище в міжвоєнній Чехословаччині: Зб. матеріалів міжнародної конференції у Празі 12-14 листопада 2003 р. – Прага, 2005. – С.35.

13. Васильчишин С.Ф. Володимир Юхимович Січинський – культурно-просвітницький діяч, краєзнавець, науковець // Володимир Січинський – історик, мистецтвознавець, архітектор і педагог України і української діаспори (До 110-річчя видатного українського вченого): Збірник наукових праць. – С.14.

14. Хмельницька обласна універсальна наукова бібліотека імені Миколи Островського. – Відділ краєзнавчої літератури. – Папка документів (ксерокопій) про В.Січинського з родинного архіву Я.Січинського в Керхонсоні (США).

15. Львівська наукова бібліотека імені Василя Стефаника. – Відділ рукописів (далі – ЛНБ. – ВР). – Ф.34. – Спр.10. – Арк.68-82 / Особистий листок Володимира Січинського від 7.06.1942 р.

16. Мушинка М. Володимир Січинський і русини-українці... – С.50.

17. Шмагало Р. Українська студія пластичних мистецтв у Празі // Українське мистецьке середовище в міжвоєнній Чехословаччині: Збірник матеріалів міжнародної конференції у Празі 12-14 листопада 2003 р. – Прага, 2005. – С.139-140.

18. Шафран Р. Мистецтвознавча діяльність Володимира Січинського: Баварський період (1943–1949) (на основі архівних матеріалів) // Народознавчі зошити. – Львів, 1999. – №6. – С.922.

19. Січинський В. Українська мистецька студія в Філадельфії // Київ (Філадельфія). – 1958. – №6. – С.15-17.

20. Його ж. Мистецтво як засіб національного виховання // Сьогодення і минуле (Львів).

– 1939. – №1. – С.47-54.

21. *Його ж.* Програма викладів історії всесвітнього мистецтва, читаних лекцій в Українському педагогічному інституті в Празі в рр. 1923–1926. – Прага, 1926. – 38 с.; *Його ж.* Програма викладів історії всесвітнього мистецтва, читаних лекцій в Українському педагогічному інституті в Празі в рр. 1923–1926. – Прага, 1936. – 33 с.

22. *Його ж.* До питання про перший університет на Україні // Свобода (Нью-Йорк), 1955. – №174. – С.14-18.

23. *Його ж.* Вища мистецька школа в Харкові // Вісник (Нью-Йорк), 1955. – №3. – С.55-60.

Резюме

В статье освещается педагогическая деятельность Владимира Сичинского.

Ключевые слова: преподаватель, студент, гимназия, лекция, педагог, педагогическая наука.

Одержано 6 жовтня 2009 р.

УДК 94(477.43)“1920/1930”:316.022

В.А.Нестеренко

КОЛЕКТИВІЗАЦІЯ ЕТНІЧНИХ МЕНШИН НА ПОДІЛЛІ у 1920–1930-ті рр.

У статті аналізується процес колективізації етнічних меншин на Поділлі (євреїв, поляків) у 1920–1930-ті рр. Велика увага приділяється висвітленню питання про еволюцію політики ЦККП(б)У, РНК УСРР, місцевих органів радянської влади щодо колективізації та ставлення етнічних спільнот до створення національних колгоспів.

Ключові слова: етнічні меншини, колективізація, етнос, колгосп, політика, Поділля, селяни, розкуркулення.

Насильницька колективізація, проведена керівництвом СРСР наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр., мала своїм наслідком докорінну зміну попереднього аграрного сектора України. Тоді було зруйновано традиційну матеріальну і духовну культуру тих етносів республіки, що займались передусім сільськогосподарською працею. Предметом даної статті є висвітлення процесу насильницької колективізації етнічних меншин

республіки, які у досліджуваний період проживали на Поділлі: поляків, євреїв, німців, чехів.

Ця тема частково вже висвітлена в українській історичній науці. Різні аспекти колективізації польського етносу Радянської України прослідкували та проаналізували у своїх працях І.Балуба, Т.Єременко, Г.Стронський та інші дослідники¹. Створення та діяльність єврейських сільськогосподарських колективних господарств знайшли своє відображення у працях Ф.Горовського, Я.Хонігсмана, О.Наймана, О.Козерода, В.Орлянського². М.Васильчук висвітлив процес створення та діяльність німецьких національних колгоспів, Ю.Луцький – чеських³.

Однак, незважаючи на значну кількість праць з досліджуваної тематики, все ж таки слід визнати, що подільський регіон у них показаний лише фрагментарно, за винятком праці Л.Місінкевича⁴. Але і в ній автор зосередив головну увагу на статистичні дані, менше уваги приділив особливостям колективізації національних меншин Поділля.

У своїй роботі автор ставить перед собою такі завдання: показати процес створення національних (передусім єврейських та польських) колгоспів на Поділлі в середині 1920-х рр., висвітлити хід та наслідки форсованої колективізації, прослідкувати ставлення різних етносоціальних груп до цього процесу. Враховуючи те, що з 1932 р. Шепетівщина стає частиною Вінницької області та територіально була близькою до Поділля, у роботі висвітлюються також ті події, які відбулися в цьому регіоні.

Перші колективні господарства для етнічних меншин Радянської України органи місцевої влади почали створювати у 1923–1924 рр. Однак, це питання спочатку не було першочерговим і йому місцевими виконавчими структурами приділялась порівняно невелика увага. Дещо більшого значення місцеві органи влади в цей час надавали створенню колективних господарств для єврейських мешканців містечок, які в цей час опинились у надзвичайно важкому матеріальному становищі. Намагаючись створити єврейські сільськогосподарські колективи, місцеві владні структури прагнули зменшити соціальну і політичну напругу у перенаселених містечках, позбавити соціальної бази опозиційних до радянської влади єврейських політичних партій (соціалістів-сіоністів, Гехолуц та інших), що мали значний вплив і поширення на Правобережній Україні.

В Шепетівському окрузі у 1924 р. почали діяти 6 єврейських сільськогосподарських колективів, що мали від 63 до 220 десятин землі та загалом об'єднували 94 сім'ї (457 осіб). Більшість євреїв-колгоспників мешкали у містечках (Грицеві, Острополі та інших), а земля, на якій вони працювали, знаходилась на деякій відстані від місць їхнього проживання⁵.

У 1924 р. єврейські хліборобські колективні господарства були ство-

рені в Дунаєвському, Чемеровецькому, Солобковецькому районах Кам'янецького округу⁶. Вони також не були великими і об'єднували лише 10–14 єврейських сімейств, які бажали працювати в аграрному секторі. Наприкінці 1924 р. в Кам'янецькому окрузі функціонувало 13 єврейських сільськогосподарських колективів та 5 – інтернаціональних, куди входили як українці, так і євреї⁷.

Загалом же станом на 1 квітня 1925 р. в Подільській губернії нараховувалося 75 єврейських сільськогосподарських колективів. В умовах гострого малоземелля, коли на одного мешканця краю припадало лише 0,77 десятин землі, а на одного єврейського їдця – 0,65 десятини, розширення кількості єврейських колгоспів було дуже проблематичною справою. До того ж, часто місцеві керівники чинили різні перешкоди створенню таких колгоспів. Так, у Кам'янецькому окрузі двом єврейським колгоспам надали малородючу землю⁸. Крім того, єврейські колективні господарства значної допомоги реманентом та худобою від держави не отримували.

Створення єврейських колгоспів на Поділлі, яке страждало від малоземелля, викликало велике незадоволення серед місцевого українського селянства, яке також претендувало на колишні поміщицькі землі, які після громадянської війни увійшли до державного земельного фонду. Наприклад, в селі Двиговка Вінницького округу селяни погрожували євреям, котрі об'єдналися в колективне сільське господарство, що якщо вони не віддадуть їм землю, то вони влаштують єврейським поселенцям погром⁹. В єврейському колективному господарстві в м.Оринині, до якого увійшли мешканці містечка, які постраждали від погромів та імперіалістичної війни, було виділено 25 десятин землі із місцевого земельного фонду. Але ця земля була передана місцевому Комітету взаємодопомоги. Завідувач районної спілки відверто висловився категорично проти передачі землі євреям¹⁰.

В 1926 р. у Вінницькому окрузі були випадки розгрому єврейських колгоспів. Тривали конфліктні відносини між євреями та українськими селянами в Кам'янецькому окрузі, а в жовтні згорів єврейський сільськогосподарський колектив у Дунаєвському районі¹¹.

Такі, поширені на Поділлі, тенденції змусили місцеві виконавчі органи відмовитись від створення нових єврейських колгоспів на теренах Правобережної України. Товариство "Озет", місцеві комзети почали організовувати переселення євреїв, які бажали працювати у сільському господарстві, до південних і східних регіонів УСРР, а пізніше – на Далекий Схід. Там їм надавались земельні ділянки, реманент, худоба. І хоча процес переселення був складним і неоднозначним, супроводжувався

різними конфліктними ситуаціями, завдяки цим заходам вдалось певним чином зменшити соціальну напругу у містечках Поділля та дещо покращити матеріальний стан їхніх мешканців.

Протягом наступних кількох років кількість єврейських колективних господарств на Поділлі майже не збільшувалась. Матеріальне їхнє становище продовжувало залишатись складним. Наприклад, у Проскурівському окрузі у 1927 р. шість єврейських колгоспів охоплювали тільки біля 200 осіб. І хоча вдалось дещо поліпшити економічне становище колгоспів ім. Буценка і Рафеса в Михальпільському районі, їхнє становище все ще продовжувало залишатись важким¹².

Дещо по-іншому здійснювалась сільськогосподарська колективізація поляків, німців та чехів. На відміну від євреїв, які в дореволюційний період майже не займались сільським господарством, поляки та німці мали значну кількість землі і великий досвід праці в аграрному секторі. Як загальне явище, співробітниками місцевої влади відзначалось, що поляки, німці та чехи краще і ефективніше вели своє господарство, ніж українські селяни. Вони були добре забезпечені реманентом, худобою. Більшість з них працювали на хуторських землях, тому, природно, надавали перевагу веденню одноосібного господарства. В силу цих причин колективні господарства серед поляків чи німців не знайшли свого поширення¹³. У квітні 1925 р. в Подільській губернії нараховувалося лише 6 польських колективних господарств, але тільки два з них знаходились у задовільному стані. Не кращим був стан колгоспів німців та чехів Волині.

У Кам'янецькому окрузі єдиний польський колгосп у містечку Солобківці "Червона Зірка" розвивався повільно. До нього увійшли колишні наймані робітники, котрі до революції працювали у поміщиків та заможних селян. Тільки після встановлення радянської влади вони отримали землю, але не мали худоби, реманенту і тому змушені були просити допомоги у більш багатих сусідів¹⁴. Між заможними і бідними селянами-поляками не було помітно конфронтації, зберігалась єдність, яку енергійно підтримувала римо-католицька церква. Це не подобалось місцевим органам влади, які постійно і наполегливо намагалися розколоти польське селянство.

У подальші роки відсоток колективізації серед польського населення округу дещо виріс. У 1927 р. у Майдані-Вінковецькому, Остої, Гуті-Яцковецькій Кам'янецького округу було створено три товариства по спільній обробці землі (ТОЗи). Покращив свою працю, порівняно з 1924 р., і Солобковецький польський сільськогосподарський колектив¹⁵.

У 1928 р. в Кам'янецькому окрузі вже діяло 9 польських ТОЗів, однак вони охоплювали тільки 126 господарств (зовсім невеликий відсоток поля-

ків округу)¹⁶. Не кращою була ситуація і Проскурівському округу, де працювало лише 7 ТОЗів¹⁷. Вони залишалися малочисельними. Наприклад, в Мацьковецькому польському колективному господарстві налічувалось тільки 16 господарств, працювало 65 чоловік. Ще меншим був Гречанський польський колгосп, в якому, до того ж, існували серйозні суперечності і конфлікти між його членами. Внаслідок цього дане колективне господарство опинилось на межі розпаду¹⁸.

Гіршою була ситуація з колективізацією німецького та чеського населення Волині. На наш погляд, відсутність німецьких або чеських сільськогосподарських колективів зумовлена особливостями менталітету цих національних меншин та особливостями регіону, в якому була дуже поширена хутірська система ведення сільського господарства.

Восени 1929 р. сталінська влада СРСР взяла курс на форсовану колективізацію сільського господарства, яка по-різному була зустрінута етнічними спільнотами і етносоціальними групами.

На Поділлі найбільш прихильно або нейтрально поставилось до форсованих темпів проведення колективізації містечкове єврейське населення. Кількість єврейських сільськогосподарських господарств швидко зростала і в офіційних тогочасних документах не відзначено випадків опору євреїв насильницьким методам здійснення колективізації. Наведемо кілька статистичних даних. Станом на 1 листопада 1929 р. в Кам'янецькому округу діяло вже 9 єврейських сільськогосподарських артільей, 4 ТОЗи, одна комуна. Всього вони охоплювали 415 осіб і мали земельну площу 861,3 га. Найбільший колгосп знаходився в Чемеровецькому районі (58 осіб), найменший – у Фрамполі (8 чоловік). Крім того, у Новоушицькому районі діяло 2 змішаних сільськогосподарських об'єднання, куди входили як українці, так і євреї¹⁹.

Працівники Кам'янецького окружного євбюро у своєму плані на 1930 р. зазначали, щоб укрупнити всі існуючі єврейські колгоспи шляхом збільшення земельної площі, залучити до колгоспів нових членів з містечкової бідноти. Планувалось також в Орининському та Мишковецькому районах ліквідувати земельні господарства євреїв, які не бажали вступати до колгоспів. В містечку Оринин місцева влада вважала також за необхідне здійснити суцільну колективізацію 80% євреїв даного населеного пункту. Передбачалось також на базі 4 артільей створити єврейську комуна біля Фрамполя, а другу комуна – у Чемеровецькому районі. Всі ТОЗи влада постановила перевести на статут сільськогосподарської артільі, надавши їм тваринницько-птахівничий напрямок²⁰.

У Проскурівському округу наприкінці 1929 р. працювало вже 21 єврейське колективне господарство (у 1927 р. – лише 6): 1 комуна, 1 ТОЗ,

19 артилей. До них увійшло 1938 осіб (у 1927 р. – 284)²¹. Створення єврейських колгоспів супроводжувалось чисткою так званих “непманських” елементів, як це відбулось у колективному господарстві “Раціоналіст” (м.Деражня), “Труд” (містечко Ярмолинці).

Депо по-іншому реагувало на насильницьку колективізацію польське селянство. Їхнє ставлення до колективізації добре відображено у настроях поляків в Судилковського району (Шепетівський округ). На початку 1929 р. вони відмічали, що вільну, ще не поділену, землю краще розділити серед селян. Тоді кожний буде працювати і вдень, і вночі. Колективно обробляти цю землю, на їх думку, можна буде тільки через кілька років. “Хай радянська влада, якщо хоче мати більше прибутку, розділить землю, а хто її отримає – буде платити більший податок”, – просили селяни²².

Початок форсованої насильницької колективізації більшість поляків зустріли вороже. Так, у Шепетівському окрузі у польських сільрадах непоодинокими були зриви агітаційних плакатів за колективізацію та відкриті виступи проти неї. Навіть бідняки-поляки не бажали вступати до колгоспів, а головний опір її проведенню чинили жінки²³.

Долаючи опір противників колективізації, місцева окружна влада адміністративними методами почала створювати колективні господарства. Внаслідок цього, кількість польських колгоспів, скажімо, на Проскурівщині, наприкінці 1929 р. досягла вже 17, куди увійшло 364 господарства.

Працівники місцевих польських бюро, виконкомів приймали рішення про суцільну колективізацію польського селянства до осені 1930 року. Вони з пафосом рапортували про свої успіхи. Наприклад, відзначалось, що якщо на Кам’янецьчині у 1929 р. польські села відставали від загальних показників колективізації в окрузі, то на початку 1930 р. вони вже демонстрували випереджуючі темпи. З 11 польських сіл п’ять вже перейшли на суцільну колективізацію, інші мали 20–50% колективізованих селян²⁴. Створення нових колективних господарств супроводжувалось жорстокою боротьбою із поляками-селянами, священиками та активістами римокатолицької церкви. Польські селяни, інтелігенція Кам’янецького округу скаржились, що “раніше жилось краще без п’ятирічки”, що “колективізація – новий метод радянського рабства” тощо²⁵.

Особливою заповзатливістю у здійсненні насильницької колективізації відзначався Шепетівський окружний партійний комітет та підконтрольні йому відділи. На окружному зльоті поляків-колгоспників 25 січня 1930 р. Шепетівське окружне польське бюро мало намір звернутись до польського населення прикордонних округ України з завданням закінчити суцільну колективізацію до 13-ої річниці Жовтневої революції. Однак в окрузі поляки вступали до колгоспів повільніше, ніж українці. Місцеві

функціонери пояснювали це тим, що на Шепетівщині проживало чимало колишніх польських легіонерів та був сильним вплив римо-католицької церкви, яка вела активну агітацію проти колгоспів²⁶.

Часто і польські комуністи уникали активної участі у здійсненні колективізації. Почастішали випадки еміграції поляків, чехів, німців за кордон. Проте, внаслідок адміністративного тиску станом на 10 січня 1930 р. 11 польських сіл Шепетівського округу було повністю колективізовано, частково – 4 (близько 3 тис. господарств). Але місцева влада на цьому зупинитись не збиралась. Вона прагнула добитись повного усупільнення землі, худоби одноосібників, негайно ліквідувати всі хутори²⁷.

Колективізація національних меншин Шепетівщини напговхнулась на серйозний опір. Наприкінці лютого – на початку березня 1930 р. всі райони округу були охоплені селянськими виступами, а подекуди і повстаннями. У них, поряд з українськими, взяли участь польські і німецькі селяни. Влада застосувала силу і селянські заворушення були придушені. Проте, події на Шепетівщині та деяких інших округах Радянської України змусили центральну владу відмовитись від форсування колективізації. Вся відповідальність за негативні наслідки колективізації покладалась на місцевих керівників. Наприклад, у центральному часописі УСРР “Вісті ВУЦЦВК” у квітні 1930 р. з’явилась стаття “Урок Шепетовки”. У ній говорилось про те, що постановою ЦК і ЦКК КП(б)У знімається з керівної роботи провідна верхівка Шепетівського округу. Її звинувачували у тому, що вона займалась адмініструванням, влаштувала змагання між районами, щоб досягнути більшого відсотка колективізації, масово розкуркулювала середняків, переслідувала тих, хто скаржився на її дії тощо²⁸. Після цього почався швидкий відплив польських, німецьких селян з колгоспів.

У 1931 р. спеціальною державною комісією було обстежено стан колективізації прикордонних районів Радянської України. Було констатовано, що розвиток колективізації окремих національних меншин є досить нерівномірним. Єврейських одноосібних сільських господарств майже не залишилось. Євреї, які працювали у сільському господарстві, стали членами колективних господарств, причому багато з них увійшли до українських колгоспів. Як загальне явище, відзначалося, що єврейські районні організації більше уваги приділяють єврейським колгоспам і всіляко їм допомагають. Щоправда, в Жванці, Новій Ушиці існувала думка про безперспективність містечкових єврейських колгоспів і про необхідність їх ліквідації у прикордонній місцевості.

Значно гірше розвивались колгоспи у польських та німецьких селах. В українських адміністративно-територіальних районах на польські і німецькі колективні господарства майже не звертали ніякої уваги. В ні-

мецьких поселеннях навіть члени сільрад вороже ставились до колективізації. До того ж, за словами партійних функціонерів, навіть малочисельні польські та німецькі колгоспи “були засмічені класово-чужим елементом”²⁹.

Загалом же, в УСРР станом на грудень 1931 р. налічувалось 629 німецьких, 325 єврейських, 225 польських, 15 чеських колгоспів³⁰.

Голодомор 1932–1933 рр. торкнувся всіх етнічних спільнот. Він остаточно зламав опір селян, які вже не мали зовсім ніяких сил опиратись насильницькій колективізації. У створеній в 1932 р. Вінницькій області у квітні 1934 р. вже налічувалось понад 300 колгоспів для етнічних меншин. Однак, їхнє обслуговування продовжувало залишатись незадовільним. Не вистачало реманенту, худоби, досвідчених агрономів тощо³¹.

У 1934 р. до Й.Сталіна та Л.Кагановича надійшла доповідна записка від керівництва УСРР “Про політичний і господарчий стан прикордонної смуги УСРР”, в якій мова йшла і про колгоспний рух. Керівники республіки із задоволенням відмічали, що “в селах нацменшин (поляків, німців та інших) майже припинились емігрантські настрої, які були раніше масовим явищем”³². Проте, в черговий раз констатувалось, що поляки та німці значно слабкіше залучені в колгоспи, ніж українці. Негативним явищем було й те, що часто в польських та німецьких селах керівні посади обіймали українці. Не вирішена була проблема із залучення єврейської містечкової бідноти до виробничої праці в колгоспах. Частина єврейських колгоспів працювала непогано, але сільські колективні господарства на кордоні (у містечках Яруга, Жванець, Волочиськ) продовжували перебувати у занедбаному стані³³.

На початку січня 1935 р. в центральній пресі була надрукована стаття Ф.Самутіна (керівного працівника Вінницького облвиконкому) “Квітне культура нацменшостей”. Автор коротко зупинився на проблемі колгоспного руху серед етнічних меншин Вінницької області. З статті видно, що протягом року кількість національних колгоспів у області дещо зменшилась і склала близько 250 (123 польських, 92 єврейських та інших)³⁴. Ф.Самутін відмітив, що в багатьох районах області (Волочиському, Кам’янецькому, Городецькому, Хмільницькому тощо) пересічний відсоток колективізації польських сіл вищий за середні показники колективізації у цих районах. Про те, якими методами досягались такі високі показники, він не вказав. Натомість особливо відмітив єврейські колгоспи в Оринині, Дунаївцях, польські – у Волочиську та Проскуріві, які “є провідними колгоспами в районах і краще виконують державні зобов’язання та мають значні показники господарювання”³⁵.

У 1935–1936 рр. було проведено примусове переселення польського та

німецького населення з прикордонних районів України до Казахстану та східних областей Радянського Союзу. До списку депортованих потрапили одноосібники, заможні селяни, представники релігійних громад, особи, які рішуче протестували проти колективізації. Це призвело до того, що вже у 1935 р. в польських селах Вінницької області одноосібників майже не залишилось. Так, в с. Тадеушпіль (Шепетівський округ) всі польські селяни були колективізовані, за винятком 14 репресованих господарств, яких не прийняли до колгоспу через політичні мотиви³⁶.

Після ліквідації одноосібних польських, німецьких, чеських господарств місцеві органи влади почали тепер шукати “ворогів” вже серед керівництва колгоспів. Місцевими владними структурами було видано ряд документів, спрямованих на розгортання репресій проти колгоспників. Наведемо лише один приклад. 26 березня 1936 р. Кам’янець-Подільський районний парткомітет прийняв постанову “Про стан в колгоспі ім. Мархлевського с. Гута Яцковецька”. У ній говорилось, що “апарат колгоспу засмічений ворогами, шкідниками” і вказувалося на необхідність репресувати правління колгоспу³⁷.

Характерно, що навіть в умовах остаточного утвердження в Радянській Україні сталінського режиму та широкомасштабних репресій подільські поляки і надалі намагались уникати праці в колгоспах. Про це мова, наприклад, йшла у таємному донесенні Кам’янець-Подільського НКВС від 27 червня 1936 р., у якому говорилось, що в с. Янчинці спостерігається масовий вихід селян з колгоспу. Такі дії були викликані, на думку каральних органів, потужною агітацією націоналістів³⁸.

Поступово серед партійної верхівки Радянської України почала домінувати думка про необхідність ліквідації польських, німецьких та інших національних колгоспів. Передумовами для цього були такі чинники: поперше, до 1938 р. більшість поляків, німців Правобережної України переселено до східних регіонів СРСР або заарештовані у справі так званої “Польської організації військової” та інших сфабрикованих справах; подруге, в цей час сталінське керівництво остаточно взяло курс на побудову нової історичної спільноти – “радянського народу”, і за таких умов окремо наголошувати на етнічних чинниках було недоцільно. У 1938–1939 рр. всі національні колгоспи в Радянській Україні було реорганізовано. З офіційних документів того часу зникає словосполучення “єврейський чи польський” колгосп.

Таким чином, колективний рух серед етнічних меншин на Поділлі пройшов декілька етапів. Перші національні колгоспи (польські, єврейські, німецькі) з’явилися в 1923–1924 рр. Вони були малочисельними і авторитетом серед населення не користувались. Особливо негативно ста-

вились до колективізації сільського господарства поляки, німці та чехи, дещо краще сприймали її євреї. Це пояснюється, в першу чергу, тим, що якщо польські, німецькі, чеські колективні господарства створювались за рахунок надільної селянської землі, реманенту, худоби, то єврейські – за рахунок місцевого земельного фонду та певної (хоч далеко не завжди ефективної) державної допомоги.

Звідси й насильницьку колективізацію 1927–1934 рр. етнічні меншини зустріли по-різному. Якщо єврейське населення загалом не протестувало проти утворення єврейських колгоспів, то поляки, німці, чехи висловлювали широке невдоволення цими заходами, а подекуди (у Шепетівському окрузі) разом з українським селянством піднялись на відкриту боротьбу.

За допомогою різних репресивних заходів владним структурам вдалось зламати опір польського та німецького селянства і вже до 1935 р. майже всі польські, німецькі, чеські господарства Подільського регіону були колективізовані. У 1938 р. національні колгоспи (польські, єврейські та інші), які виконали свою роль, були реорганізовані або ліквідовані.

Примітки:

1. *Балуба І.А.* Польська національна меншина України в 20–30-ті рр. ХХ ст. Автореф. дис. канд. іст. наук / Київський державний університет ім. Т.Шевченка, К., 1997. – 24 с.; *Єременко Т.І.* Польська національна меншина в Україні в 20–30-ті рр. ХХ ст. – К., 1994. – 74 с.; *Стронський Г.* Злет і падіння: Польський національний район в Україні у 20–30-ті роки. – Тернопіль, 1992. – 63 с.

2. *Горовський Ф.Я., Хонигсман Я.С., Найман А.Я., Елисаветский С.Я.* Евреи Украины (краткий очерк истории). – К., 1995. – Часть 2. – 271 с.; *Козерод О.В.* Євреї України в період нової економічної політики. – К., 2003. – 313 с.; *Орлянський В.С.* Євреї України в 20–30-ті роки ХХ сторіччя: соціально-політичний аспект. – Запоріжжя, 2000. – 250 с.

3. *Васильчук В.М.* Німці України: суспільний та національний аспекти ХХ – початок ХХІ ст.: Автореферат дис. канд. іст. наук / Київський національний університет ім. Т.Шевченка. – К., 2006. – 17 с.; *Луцький Ю.Ю.* Чехи на Україні 1917–1933 рр. (трагедія господаря) // *Хроніка*–2000. – Україна – Чехія. – К., 1999. – Частина 2. – С.119-139.

4. *Місінкевич Л.* Єврейська і польська національні меншини Поділля (20–30-ті рр. ХХ століття). – К., 2001. – 253 с.

5. *Державний архів Хмельницької області* (далі – ДАХО). – Ф.766. – Оп.1. – Спр.278. – Арк.141.

6. Робота серед нацменшостей // Червоний кордон. – 1924. – 30 листопада.

7. *ДАХО*. – Ф.3. – Оп.1. – Спр.88. – Арк.102.

8. Звіт про діяльність Подільської губернської комісії національних меншостей (1 квітня 1925 р.) // Поділля в період відбудови народного господарства (1921–1925 рр.). – Вінниця, 1957. – С.476-484.

9. ДАХО. – Ф.3. – Оп.1. – Спр.130. – Арк.34.
10. Там же. – Спр.116. – Арк.19; *Державний архів Вінницької області*. – Ф.29. – Оп.1. – Спр.282. – Арк.28.
11. Там же. – Ф.458. – Оп.1. – Спр.61. – Арк.11, 28.
12. Там же. – Ф.301. – Оп.1. – Спр.122. – Арк.1.
13. Там же. – Ф.458. – Оп.1. – Спр.112. – Оп.1. – Арк.26.
14. Там же. – Ф.3. – Оп.1 – Спр.240. – Арк.24.
15. Кооперування польського населення // Червоний кордон. – 1927. – 22 листопада.
16. ДАХО. – Ф.3. – Оп.1. – Спр.251. – Арк.40.
17. Проскурівщина // Червоний кордон. – 1927. – 25 грудня.
18. ДАХО. – Ф.301. – Оп.1. – Спр.161. – Арк.82-83.
19. Там же. – Ф.304. – Оп.2. – Спр.26. – Арк.101.
20. Там же. – Арк.101-102.
21. Там же. – Ф.301. – Оп.1. – Спр.122. – Арк.50.
22. Там же. – Ф.458. – Оп.1. – Спр.303. – Арк.7.
23. *Червоний кордон*. – 1929. – 14 грудня.
24. Там же. – 1930. – 16 січня.
25. *Центральний державний архів громадських об'єднань і організацій України* (далі – ЦДАГОУ). – Ф.1. – Оп.20. – Спр.3096. – Арк.6.
26. ДАХО. – Ф.458. – Оп.1. – Спр.342. – Арк.5.
27. Там же.
28. Урок Шепетовки // Вісті ВУЦВК. – 1930. – 7 квітня.
29. ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.4171. – Арк.27, 36.
30. *Якубова Л.* Соціально-економічне становище етнічних меншин в УСРР (20-ті – початок 30-х років ХХ ст.). – К., 2005. – С.292.
31. ДАХО. – Ф.762. – Оп.1. – Спр.933. – Арк.31.
32. ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.6582. – Арк.1, 3.
33. Там же. – Арк.3.
34. *Самутін Ф.* Квітне культура нацменшостей // Вісті ВУЦВК. – 1935. – 2 січня.
35. Там же.
36. ДАХО. – Ф.269. – Оп.1. – Спр.154. – Арк.2.
37. Там же. – Ф.12. – Оп.1. – Спр.175. – Арк.88.
38. Там же. – Спр.110. – Арк.139.

Резюме

В статті аналізується процес колективізації етнічних меншин на Подол'є (євреїв, поляков) в 1920–1930-е гг. Большое внимание уделено освещению

вопроса об эволюции политики ЦК КП(б)У, РНК УСРР, местных органов самоуправления относительно сельскохозяйственной коллективизации и отношению этнических общностей к созданию национальных колхозов.

Ключевые слова: этнические меньшины, коллективизация, этнос, колхоз, политика, Подолье, крестьяне, раскулачивание.

Одержано 6 жовтня 2009 р.

УДК 94: 262.2:281.96(477.5)“1921/1925”

Д.І. Кузовенков

ДІЯЛЬНІСТЬ БІЛОЦЕРКІВСЬКОЇ ЦЕРКОВНОЇ ОКРУГИ УКРАЇНСЬКОЇ АВТОКЕФАЛЬНОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ у 1921–1925 рр.

У статті висвітлюється діяльність Білоцерківської церковної округи в складі УАПЦ, її соціально-економічне життя та взаємини з іншими конфесіями.

Ключові слова: округа, парафія, Всеукраїнська спілка православних парафій УАПЦ, Братство “ДХЦ”.

Революційні події початку ХХ ст. сприяли масовій активізації демократичного руху в українському православ'ї. Представники духовенства, підтримуючи демократичну революцію, сподівалися на радикальні зміни у церковному питанні, спрямовані у бік відродження незалежної Церкви в Україні. Більшовики у своїх декретах та деклараціях, з одного боку, подавали надію віруючим на відміну усіх обмежень реалізації свободи совісті, віросповідання, релігійної пропаганди, а з другого – вели плано-мірний наступ на релігію та Церкву.

На території православної України поширювалися різні конфесійні течії, такі як оновленство, автономізм та автокефалізм. Зауважимо, що кожна з них була налаштована досить антагоністично одна до одної. В основі цих суперечностей лежали, насамперед, ідеологічні розбіжності між ними, прагнення поширити свій вплив на парафії та єпархії, майнові питання, особливості взаємин з владою тощо.

Сучасні історики багато зробили для висвітлення життя українських православних течій і державно-церковних відносин у 20-х рр. ХХ ст. Слід

відзначити плідні наукові напрацювання таких відомих дослідників, як А.Киридон¹, О.Ігнатуша², Л.Пилявечь³, А.Зінченко⁴, В.Пашенко⁵ та інші.

Однак, в сучасній українській історіографії досі залишається малодослідженою проблема вивчення історії церковних округ УАПЦ (їх нараховувалося близько 44), парафій, їх внутрішнього та соціально-економічного життя. Тому метою даної статті є висвітлення релігійної діяльності Білоцерківської церковної округи* (епархії) УАПЦ з 1921 до 1925 рр., її відносини з іншими православними конфесіями, парафіями, матеріального стану, функціонування Білоцерківської окружної філії Братства “Діяльно-Христова Церква”, її взаємини з ВПЦР та ін.

З приходом до влади Директорії в Україні був схвалений “Закон від 1 січня 1919 р. про вищий уряд Української Автокефальної Православної Церкви”. Згідно з законом, Українська Церква вже не підпорядковувалася Патріархові Всеросійському, а законодавчою, юридичною та адміністративною владою наділявся Всеукраїнський церковний собор. Передбачалося створити Український церковний синод із двох єпископів, по одному представнику від священників та дияконів, трьох мирян та одного священника від Військового департаменту⁶. Через рік, в листі від 5 травня 1920 р. до українського православного громадянства, Церковна Рада проголошувала: “Вважати Українську Православну Церкву, звільнену від московської зверхності, автокефальною і соборноправною”⁷.

Таким чином, юридично оформилась автокефалія Української Церкви та активізувався автокефальний рух, який сприяв інституалізації Української Автокефальної Православної Церкви у жовтні 1921 р. та обранням її першоєрархом митрополита Василя Липківського.

На території Київщини відбувався активний процес утворення українських православних парафій. Ці громади об’єднувалися між собою у Всеукраїнську спілку православних парафій. Спілка вважалася заснованою лише тоді, коли в ній об’єднається не менше трьох парафій і її статут мав затвердитись державними органами влади.

Тим часом, Всеукраїнська Православна Церковна Рада (далі – ВПЦР) видала посвідчення (№200, від 18.03.1920 р.) Володимирі Йосиповичу Бржсньовському та відрядила його в с.Шпендівка для “тимчасової відправи Божої служби”⁸. При цьому, його просили не відмовитися “подбати про організацію по можливості українських парафій, а також заснування Білоцерківської Повітової Церковної Ради”⁹. Організувати парафії за дорученням ВПЦР мав допомагати інструктор Хіврич.

* Епархія (або “округа”) – церковно-адміністративна одиниця, яка очолюється єпископом та складається з громад, що знаходяться на цій території.

Згідно з мандатом (15 квітня 1920, №284), В.Бржсньовський був штатним священиком Києво-Софійського Катедрального собору, відрядженим в с.Шпендівка Білоцерківського повіту і взагалі на Білоцерківщину для організації українських православних парафій¹⁰. В листопаді 1921 р. його було висвячено на єпископа УАПЦ Білоцерківської округи, яку він очолював.

На початку 1921 р. на Білоцерківщині відбувався процес об'єднання громад у Всеукраїнську спілку православних парафій. Належними до УАПЦ та “Спілки” визнали себе громади таких сіл, як Шпендівка, Барахти, Вишницькі Стави, Винцентівка, Велика Снітинка, Велика Мотовилівка¹¹, Кишенці, Лосятина, Мазепинці, Матюші, Насташка, Острійки¹², Олександрія, Полянченці, Пологи, Тростинка, Сорочотяг¹³, Чорногородка, Шамраївка, Юзефівка, Яцибки та ін.¹⁴.

Варто зазначити, що кожна із громад в своїх листах, протоколах, заважках до ВПЦР висувала свої пропозиції, вимоги та побажання. В більшості, це прохання, які стосувалися відрядження до них священиків, питання статутів парафій, роз'яснення основних ідей УАПЦ тощо. При цьому кожна з парафій зобов'язувалась мати свій затверджений Статут.

Популярність УАПЦ на Білоцерківщині істотно зростає з кожним роком, привертаючи до себе все більше парафій. У 1921 р. було приєднано близько 17 громад, у 1922 р. – 36, а у 1923 р. їх кількість збільшилась до 69¹⁵. Статистичні дані показують, що з кожним роком кількість парафій збільшувалась майже вдвічі. Зауважимо, що білоцерківські парафії, які об'єдналися у “Всеукраїнську спілку”, при своїй церковній окрузі, можливо, входили й в Округожну спілку парафій Білоцерківщини. Внутрішні питання Округожної спілки вирішувалися на Раді спілки парафій.

Згідно зі звітними даними Білоцерківської округної Церкви за 1924 рік¹⁶, маємо деякі відомості й про її матеріальний стан. А саме від парафій Білоцерківщини у формі добровільних пожертв надійшло 411 крб. 96 коп. З них витрачено:

1. На допомогу єпископу – 84 крб.;
2. Допомога протодиякону – 42 крб.;
3. В канцелярію Округожної Церковної Ради – 40 крб.;
4. На допомогу вдовам працівників Церкви і бідним священикам – 24 крб.;
5. На потреби, пов'язані з легальним існуванням спілки парафій – 52 крб. 15 коп.;
6. Плата за помешкання – 63 крб. 70 коп.;
7. Непередбачені видатки – 18 крб. 40 коп.

Всього витрати становили 324 крб. 25 коп., у той час як “чистий дохід” сягав 87 крб. 71 коп.

На терені Білоцерківщини існували й інші релігійні угруповання,

серед яких безпосередніми конкурентами “автокефалістів” були, в першу чергу, “тихонівські” та “обновленські” течії. Ці конфесійні організації проводили деструктивну агітацію з метою послаблення позицій УАПЦ в окрузі. Так, згідно з конфіденційним листом від голови Білоцерківської Окружної Церкви (ч.ч.188) зазначається, що Окружна Церковна Рада “мала надзвичайне засідання з приводу подальшої тактики в зв’язку з утворенням на Білоцерківщині єдиного протиукраїнського церковного блоку “синодальників” та “тихонівців” під проводом перших. Склалося загрожуюче становище для подальшого нормального існування давніх українських парафій”¹⁷.

На Микільських церковних зборах 25 травня 1924 р. єпископ Володимир Бржсньовський наголошував, що “патріархісти” (мається на увазі церковні діячі РПЦ. – Д.К.) ставилися до УАПЦ вороже, але зараз трохи заспокоїлись. Що стосується “обновленської” течії, то вона себе нічим не виявила й особливої небезпеки не становила”¹⁸.

Особисте ставлення до “обновленської” течії митрополит УАПЦ Василь Липківський виклав у своєму листі до Є.Бачинського (датований листопадом 1925 року): “Проти нашої Церкви пущено в хід обновленську Церкву, ...яка проголосила себе на своєму Соборі в травні 1925 р., навіть з благословення Москви, теж Українською автокефальною церквою. Але народ за нею все-таки не пішов. Сам цей собор травневий вийшов якимсь нікчемним збігом обновленських єпископів та їх підручників”¹⁹.

“Обновленці” та “тихонівці” не лише були вороже налаштовані до існування та діяльності УАПЦ, а й мали суттєві протиріччя між собою, що спричинило конфлікти між ними, тертя у відносинах з державними органами (внаслідок підтримки органами ДПУ “обновленського” руху).

Це була конфесійна “війна” за сферу впливу в релігійному середовищі, при цьому використовувалися різні методи боротьби. Так, в одному з документів містяться свідчення про те, що “залякуючи їх (обновленців. – Д.К.), тихонівці в боротьбі з обновленцями застосовують ще методи організації всередині обновленських приходів тихонівських груп, які захоплюють ініціативу у свої руки, а потім виганяють священників-обновленців або примушують їх каятися”²⁰.

У 1924–1925 роках на Білоцерківщині, згідно з доповіддю єпископа В.Бржсньовського, “в межах державної округи діяло вже 69 українських парафій. В окрузі по старому розподілу нараховується до 96. Всі парафії, окрім трьох, зареєстрували свої статuti. 10 парафій визнали себе належними до УАПЦ, але ще не подали протоколів про приєднання до спілки парафій. Духовенство працює по мірі можливості. Окружна Церковна Рада збирається досить часто, але за відсутністю коштів представників

від мирян для постійної праці в Раді мати не можливо. На Білоцерківщині є 75 священників, більша половина з них старої висвяти. Окружний Собор відбувся лише торік, а новий Собор має відбутися після “Зелених Свят”. Фінансовий стан парафій виправляється²¹.

У зв’язку з неперереєстрацією статуту Окружної спілки парафій УАПЦ остання припинила своє існування 30 листопада 1924 р. Тому Рада спілки парафій передала Раді Білоцерківської окружної філії Братства “Діяльно-Христова Церква” всі свої повноваження по “духовному керівництву життям парафій, як легалізованому і цілком правомічному органу”. Тому окружна філія Братства закликала з приводу всіх питань, “що стосуються життя парафій УАПЦ на Білоцерківщині, звертатися виключно до неї”²². З цього можна зробити висновок, що окружна філія Братства відіграла не менш важливу роль в житті округи, оскільки її уповноважили керувати білоцерківськими парафіями.

Слід окреслити й діяльність згаданої нами вище окружної філії Братства “Діяльно-Христова Церква”. Статут під цією назвою (до цього воно іменувалося “Церква жива” та “Церква працюючих”) був затверджений Київським ГубМЕКОСО* від 8 лютого 1924 року (ч.ч.48). Головним осередком “братчиків” був Михайлівський Золотоверхий Собор у Києві. Серед організаторів Братства були єпископи П.Тарнавський, В.Бржсньовський та протоієрей К.Янушівський. Братство мало губернський характер і свої філії у Ніжині, Ново-Миргороді, Зінов’євську та чимало парафій в інших куточках України.

Білоцерківську окружну філію Братства “Діяльно-Христова Церква” організував та очолив єпископ Володимир Бржсньовський у 1925 році в с.Шпендівка. До її Ради увійшли: єпископ В.Бржсньовський (Голова Ради), М.Маринич, В.Цюмоєнко, К.Парубченко, М.Дерев’янка, О.Млинківський, А.Ільїнський, Н.Возний²³.

Філія Братства одержала чималу підтримку з боку віруючих, оскільки ідеологія братчиків нічим суттєвим не відрізнялася від ідей УАПЦ. Наприклад, у протоколи загальних зборів членів Святої Іоанно-Богословської Української Автокефальної православної парафії с.Шпендівка (27 січня 1925 р.) йдеться про доведення до відома парафій братського статуту Братства “ДХЦ”. Заслухавши статут Братства, віруючі прийняли його до внутрішнього життя парафій, використовуючи в якості основи головний

* ГубМЕКОСО – відділ, який реєструє тільки не прибуткові Товариства й організації, які мають на меті: релігійні цілі, наукові, культурно-освітні, художні та ін. Реєструють всі такі Товариства й організації, які не мають на меті добування прибутків, а чисто громадську, загальну роботу (Державний архів Хмельницької області. – Ф.Р.1057. – Оп.1. – Спр.504. – Арк.3).

нормативний Статут парафій УАПЦ²⁴.

Варто наголосити про складні взаємини між Братством та ВПЦР УАПЦ стосовно діяльності Білоцерківської філії “ДХЦ”. Зародження конфлікту спостерігалася ще у Києві до Микільських церковних зборів 1924 р., коли затверджувався статут Братства під назвою “Церква працюючих”. Керівництво УАПЦ звинуватило “братчиків” у тому, що “Братство існує, а про склад його, працю ВПЦР не знає... Братство провадило свою працю потайки”²⁵. Мова йшла й про відношення Братства “ДХЦ” до УАПЦ, як складової частини, яке не знайшло свого відображення у статуті; перереєстрації статуту в державних органах влади на “Діяльно-Христову Церкву” та розповсюдження “Відозви до віруючих...”. Непорозуміння між обома конфесіями затягнулися до 1927 р. і закінчилися злиттям “ДХЦ” та УАПЦ.

Отже, на ґрунті взаємної ворожнечі на засіданні Малої Ради ВПЦР від 23 жовтня 1924 р. (протокол ч.125) було ухвалено рішення про передачу справи єпископа В.Бржсньовського з усіма документами до Вищого Церковного Суду “для притягнення його і тих осіб (П.Тарнавського та К.Янушевського – Д.К.), які свідомо вносять роз’єднання і дезорганізацію в життя УАПЦ, до відповідальності. Єпископа В.Бржсньовського до вироку суду відносно нього, не вважати його за духовного керівника Білоцерківської Церковної Округи, всі парафії, що належать до складу УАПЦ проголосити вільними від будь-яких стосунків з В.Бржсньовським, як єпископом Білоцерківщини”²⁶.

Тому 2 лютого 1925 р. іменем УАПЦ Вищий Церковний Суд у м.Києві у складі Голови архієпископа Лубенського І.Оксіюка та членів І.Черкаського, Соловей-Чуба, Щурука та ін., при секретареві Г.Вовкушівському, маючи на увазі постанову ВПЦР від 23 жовтня 1924 р., протокол ч.125, п.2 щодо усунення єпископа В.Бржсньовського від духовного керівництва УАПЦ на Білоцерківщині постановив, що “єпископ В.Бржсньовський виключений із складу УАПЦ та із складу духовенства її й надалі не може вважатися за духовного наставника УАПЦ на Білоцерківщині”²⁷.

Незважаючи на офіційне усунення єпископа В.Бржсньовського, духовенство Білоцерківської округи підтримало свого духовного наставника. У лютому 1925 р. духовенство округи на спільній нараді постановило: “Не дивлячись на всякі зовнішні перешкоди, скеровані на те, щоб ми, духовенство Білоцерківщини, відійшли від єпископа Бржсньовського, – ми будемо й надалі працювати з ним у складі спілки українських автокефальних православних парафій УАПЦ на Білоцерківщині, цілком довіряючи своєму єпископу і всіма силами допомагаючи йому в його праці... Прохаємо негайно припинити нападки на єпископа Володимира, бо це все робить розклад Церкви і Церкви самої та ін.”²⁸.

У заяві Окружної церковної ради філії Братства, в якій зазначено, що “...Мала Рада дивує священників Білоцерківщини, відкриваючи “зраду” та ще й найтяжчу, за яку необхідно “ізвергати”... Ми працюю В.Бржсньовського на місці бачимо краще, ніж вони там у Києві, нічого поганого в його праці не помічаємо; будемо підтримувати його всіма способами; а поведінку відносно нього Малої Ради і о. Митрополита вважаємо несправедливою і дуже нетактовною”²⁹. Єпископ В.Бржсньовський у листі до ВПЦР від 24 лютого 1925 р. підкреслює, що “виходячи з точки погляду інтересів УАПЦ на Білоцерківщині, а також через те, що свідомо належу до УАПЦ і цілком підлягаю дійсно канонічним вимогам щодо членів УАПЦ – продовжую надалі працю свою на Білоцерківщині, маючи на увазі виключно поширення нашої “святої” Церковної справи”³⁰.

Постановою Вищого Церковного Суду В.Бржсньовський не тільки був виключений зі складу духовенства УАПЦ, а й взагалі позбавлений прав керування Білоцерківською церковною округою УАПЦ. Але це не зупинило його сподвижників та прихильників ідеології Братства “ДХЦ”, тому єпископ надалі був духовним наставником як “братчиків”, так і віруючих Білоцерківської округи. Офіційно, В.Бржсньовський був єпископом Білоцерківщини з 1921 до 1925 рр., з 1928 до 1930 рр. працював єпископом у Дніпропетровську. З 1925 до 1930 рр. наступним духовним наставником Білоцерківської округи був призначений єпископ Юрій Тесленко.

Таким чином, церковно-демократичний рух початку ХХ ст. вніс позитивні моменти у процесі розбудови національної Церкви в Україні. Результатом цього було утворення Української Автокефальної Православної Церкви, прихильниками якої були навіть представники західноєвропейської та північноамериканської еміграції. Популярність ідей УАПЦ серед віруючих викликала потребу у поширенні церковних округів в різних куточках України. Одним із таких округів й була Білоцерківська єпархія, яка відіграла чималу роль у піднесенні національної самосвідомості серед українських віруючих.

Примітки:

1. Киридон А. Час випробування: держава, церква, суспільство в радянській Україні 1917–1930-х років. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2005. – 384 с.; Її ж. “Собор єпископів України” та “Діяльно-Христова Церква” як вияв церковного оновлення життя в умовах утвердження тоталітаризму // Історія релігій в Україні: Праці X-ї Міжнародної наукової конференції (Львів, 16–19 травня 2000 року). – Львів: Логос, 2000. – Книга I. – С.198-203.

2. Ігнатуша О. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. – 30-ті рр. ХХ ст.). – Запоріжжя: Поліграф, 2004. – 440 с.; Його ж. Видавнича діяльність братства “Діяльно-Христова Церква” // Історія релігій в Україні. Тези повідомлень VII Міжнародного круглого столу (Львів, 12-14 травня 1997 р.). – Львів: ВПК “МВС”. – С.82-83.

3. *Пилявець Л.* Взаємовідносини між православними церквами в Україні в умовах становлення тоталітаризму // Церква і національне відродження. – К.: Інститут національних відносин і політології АН України, 1993. – С.78-89; *Його ж.* Хрещениця ДПУ. З історії “Діяльно-Христової Церкви” // Людина і світ. – 1992. – №5-6. – С.26-29.

4. *Зінченко А.* Ієрархи Української церкви: Митрополит М.Борецький, архієпископ К.Кропивич, митрополит І.Павловський. – К.: Укр. Вид. Спілка, 2003. – 154 с.; *Його ж.* Чи була відокремлена церква від держави у 20-ті роки? // Український історичний журнал. – 1992. – №1. – С.104-114.

5. *Пащенко В.* Церковна контрреволюція: вигадка ДПУ – НКВС // Київська старовина. – 1992. – №6. – С.89-94; *Пащенко В., Киридон А.* Більшовицька держава і православна церква в Україні 1917–1930-ті рр. – Полтава, 2004. – 336 с.

6. *Андрусичин Б.* Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (доба Директорії УНР): Навчальний посібник. – К.: Либідь, 1997. – С.42.

7. *Бистрицька Е.В., Зуляк І.С.* Історія релігії: збірник документів і матеріалів. – Тернопіль: Астон, 2003. – С.348.

8. *Центральний державний архів вищих органів влади і управління України* (далі – ЦДАВО). – Ф.3984. – Оп.1. – Спр.52. – Арк.34.

9. *Там же.* – Арк.41.

10. *Там же.* – Арк.47.

11. *Там же.* – Спр.143. – Арк.4, 9, 12, 21, 27.

12. *Там же.* – Спр.145. – Арк.2, 18, 22, 24, 32, 46.

13. *Там же.* – Спр.146. – Арк.1, 6, 18, 22, 30.

14. *Там же.* – Спр.147. – Арк.2, 6, 9, 12.

15. *Там же.* – Спр.274. – Арк.2.

16. *Там же.* – Оп.3. – Спр.344. – Арк.2.

17. *Там же.* – Арк.10.

18. *Там же.* – Спр.173. – Арк.3.

19. Митрополит Василь Липківський: матеріали до біографії (з фондів ЦДАВО України) / Упорядник Пилявець Л.; Інститут української археографії АН України. – К., 1993. – С.24.

20. Криворіжжя: більшовизм проти Православ'я (1920–1930): Збірник документів і матеріалів. – Кривий Ріг: Видавничий дім, 2005. – С.54.

21. *ЦДАВО.* – Ф.3984. – Оп.3. – Спр.173. – Арк.3.

22. *Там же.* – Спр.177. – Арк.1.

23. *Там же.* – Спр.285. – Арк.10.

24. *Там же.* – Арк.2.

25. *Там же.* – Спр.173. – Арк.22.

26. *Там же.* – Спр.285. – Арк.6.

27. *Там же.* – Спр.342. – Арк.1.

28. Там же. – Арк.2.

29. Там же. – Спр.177. – Арк.1.

30. Там же. – Спр.342. – Арк.2.

Резюме

В статье рассмотрена деятельность Белоцерковского церковного округа в составе УАПЦ, его социально-экономическая жизнь и взаимоотношения с другими конфессиями.

Ключевые слова: округ, приход, Всеукраинский союз православных приходов УАПЦ, Братство “ДХЦ”.

Одержано 15 вересня 2009 р.

УДК 94(477.44)“1944–1945”:625.1

І.В.Мазило

З ІСТОРІЇ ВІДБУДОВИ ЗАЛІЗНИЧНОГО ТРАНСПОРТУ УКРАЇНИ (1944–1945 рр.) НА МАТЕРІАЛАХ ВІННИЦЬКОЇ ЗАЛІЗНИЦІ

У статті зроблено спробу розглянути відбудову багатогалузевої залізничної мережі України крізь призму відродження господарства Вінницької магістралі 1944–45 рр.

Ключові слова: Вінницька залізниця, головні магістралі і напрямки, вагоно-ремонтний завод, керівництво залізниці, кадрова проблема, житловий фонд, медичне обслуговування, продовольче забезпечення.

Лише останнім часом окремі аспекти історії Вінницької магістралі 1944–1945 рр. стали предметом наукових зацікавлень істориків¹.

Окремого ґрунтовного вивчення потребує історія відбудови залізниці у 1945–50-х рр. Керівництво Вінницької області з її відродженням пов'язувало розвиток цукрового виробництва й тваринницької галузі², поновлення торфорозробок³, річкового флоту⁴, інших галузей промисловості й сільськогосподарського виробництва.

Німецькі загарбники в період окупації краю в 1941–44 рр. знищили важливі залізничні вузли – Козятин, Жмеринку, Вапнярку, Шепетівку, Гречани, значимість яких проглядається на прикладі першої станції, роз-

ташованої на головній магістралі Москва – Одеса, Ленінград – Одеса, що працювала в напрямках: Козятин – Одеса, Козятин – Київ, Козятин – Христинівка, Козятин – Шепетівка, Козятин – Житомир. Із цієї станції беруть початок залізничні лінії в напрямку Ковеля й Львова. Цей важливий залізничний вузол був дуже зруйнований німецькими окупантами, зазнав бомбардувань радянською авіацією. Загалом на Вінницькій залізниці фашисти підірвали 487 кілометрів головних шляхів, 211 мостів, 5 паровозних і вагонних депо, 20 електростанцій. Збитки склали більше 340 млн руб.⁵.

Із 573 житлових будинків, що експлуатувалися в довоєнний період на залізниці, зруйнованими виявили 560 загальною площею 91 тис. м кв.⁶. Повністю був виведений з ладу важливий господарський об'єкт – Жмеринський вагоноремонтний завод⁷.

Відбудову Вінницької магістралі розпочали в березні 1944 року. Свідченням цього є наказ начальника магістралі від 1.03.1944 р., в якому визначалася допустима швидкість руху поїздів на звільнених ділянках дороги – від 20 до 45 км/год.⁸. Початок її відродження диктувався, передусім, воєнними потребами. Стратегічними планами радянського командування передбачалося звільнити від німецьких загарбників територію усієї Правобережної України. Військові операції мали проходити з 4 березня по 17 квітня 1944 року. Так, 4 березня розпочалася Проскурово-Чернівецька наступальна операція військ 1-го Українського фронту, метою якої був розгром німецько-фашистської групи армій “Південь”⁹.

Вже 10 березня 1944 р. радянські війська визволили районні центри Монастирище і Теплик Вінницької, Красилів – Кам'янець-Подільської, Бабанку, Ладиженку і Умань – Київської, Велику Весну і Новгородку – Кіровоградської областей. Танкові частини 1-го Українського фронту вийшли на Тернопіль, Проскурів і перерізали залізничну дорогу Львів – Одеса – головну комунікацію південного стратегічного крила німецько-фашистських військ¹⁰. Тому на Вінницькій магістралі на середину березня навантаження склало 538, а відвантаження – 905 вагонів на добу.

У зв'язку з активними бойовими діями військ 1-го і 2-го Українських фронтів в квітні 1944 р. залізничники стали працювати ще інтенсивніше: вивантаження досягло 1112 вагонів на добу¹¹. Велике навантаження на залізницю пояснюється й природними факторами – суворими зимами і бездоріжжям. Так, у січні 1944 р. несподівано почалася відлига. Температура повітря піднялася до +4-8 градусів. Танув сніг. Пішли дощі, розгрузли шляхи¹². Тому для забезпечення наступальних операцій на території Правобережної України залізничникам знадобилося у січні-лютому 1944 р. відправити 78 тис. вагонів з військами і вантажем на Сталінську дорогу і біля 100 тис. вагонів – на Південно-Західну. В березні-

квітні цього ж року на Вінницьку, Південно-Західну і Ковельську дороги поступило більше 200 тис. вагонів¹³. Станом на 24 березня 1944 р. було відкрито рух військових ешелонів на магістралях Олевськ – Сарни, Сарни – Рівне, Рівне – Ківерці, Рівне – Здолбунів Ковельської, Вінниця – Жмеринка, Жмеринка – Могилів-Подільський, Старокостянтинів – Гречани Вінницької, Сміла – Хрестинівка – Умань, Миронівка – Цветково Одеської залізниць¹⁴.

Робота Вінницької магістралі проходила у складних умовах – під постійними бомбардуваннями ворожої авіації, що 1500 разів здійснила удари по об'єктах дороги¹⁵.

Керівництво залізниці планувало у 1944–45 рр. забезпечити відновлювальні роботи на суму 100 млн руб.¹⁶. Лише на виготовлення проектно-кошторисної документації витратили 2 млн. руб.¹⁷. В першу чергу, відбудови вимагало вщент зруйноване колійне господарство. Пошкодженими виявилися 75% існуючих платформ¹⁸. Значних руйнувань зазнали вокзали. Проводилися відновлювальні роботи під контролем керівництва дороги, місцевих радянських органів. Так, 25 серпня 1944 р. на розширеній нараді партійно-господарського активу залізниці підвели перші підсумки відбудови¹⁹. Її учасники відзначили низькі темпи розгортання робіт працівниками управління будівельно-відновлювальних робіт: з 29 млн руб., виділених на відбудову, освоєно було лише 6 млн руб.²⁰.

Гострою була кадрова проблема на місцях. Народний Комісаріат шляхів сполучення (НКШС), після звільнення міста Вінниця, станом на 1 квітня 1944 р. через реєвакацію відрядив 389 працівників. Згодом очікували на прибуття ще 110 осіб²¹. Варто сказати, що Вінницька залізниця мала два залізничних училища і одну школу ФЗУ, школу майстрів соціалістичної праці, “Дім техніки”. В період окупації і військових дій більша їх частина була зруйнована. Одразу після визволення виникла гостра потреба в кваліфікованих кадрах, а тому заново було організовано роботу чотирьох технічних шкіл й частково відновлено залізничне училище й школу ФЗУ. Недоліком у їхній роботі виявилася відсутність гуртожитків і їдалень та виняткова бідність навчальних майстерень. Згідно плану НКШС на 1945 р. спеціалістам дороги поставили завдання – підготувати 5790 кваліфікованих робітників-залізничників. Незважаючи на труднощі, програму намагалися виконати.

Із комплектуванням штату залізниці постали проблеми житлового, продовольчого, медичного забезпечення, професійної підготовки кадрів й шкільної освіти молоді. Для вирішення житлової проблеми при управлінні Вінницької залізниці створили спеціальний відділ, завданням якого на 1944 р. було відновлення житлового фонду в розмірі 5 тис. кв. м на

суму 5 млн руб.²². Також запланували відбудувати 316 житлових будинків, 15 бараків, 48 приміщень культурно-побутового призначення²³. Станом на 15 березня 1944 р. було здано в експлуатацію 33 житлових будинки площею 6706 кв. м. Вартість робіт склала 80 тис. руб.²⁴. Згодом було ще додатково виділено 300 тис. руб. на відновлення індивідуального житла²⁵.

З метою покращення продовольчого забезпечення працюючих наказом начальника залізниці від 25 травня 1944 р. запланували закупити 30 т м'яса, 25 т риби, 300 т картоплі, 1200 т овочів і 8 т лікарських ягід²⁶. Забезпечували продуктами й через відділи робітничого постачання. Для потреб 850 працівників залізничної лінії Жмеринка – Проскурів було відпущено 475 кг оселедців, 962 кг тюльки, масла тваринного і рослинного – відповідно 273 і 36 кг, 3960 штук яєць, 37 кг ячного порошку, 37 кг печива²⁷. Для 6549 робітників залізничного вузла Жмеринки додатково поставили 3037 штук м'ясних консервів, 178 кг кетової ікри, 1872 кг кави, 845 кг цукру²⁸. Наказом начальника залізниці від 7 травня 1944 р. передбачалися заходи щодо організації підсобного господарства й індивідуального городництва²⁹. Працівникам надали 47 т картоплі для садіння, 510 лопат, 10 сап, багато дрібного інвентарю – граблі, відра, лійки в кількості 157 одиниць³⁰. До того ж, сім'ям військовослужбовців, інвалідам війни виорали городи, видали насіння, організували підвезення. Допомога була надана 91 сім'ї³¹.

Налагоджувалося і медичне обслуговування. Існуючі лікарні ст. Козятин і Жмеринка не в змозі були забезпечити залізничників відповідною допомогою через малу кількість ліжок і відсутність спеціалізованих відділень: при нормі вісім лікарняних ліжок на 1000 осіб залізничників було встановлено лише 2,4 ліжкомісць³².

Намагалися відновити й шкільну освіту. Контингент дітей залізничників шкільного віку нараховував 10700 осіб. П'ять шкіл через нестачу приміщень працювали у три зміни. Школи станцій Проскурів і Журавлівка знаходилися в будинках квартирного типу. Діти на станції Гречани навчалися у селянській хаті³³. За два роки була відкрита лише одна школа на ст. Козятин. У стані відбудови перебували школи №18 і №21 в Гречанах. Проте, відновлення цих шкіл не вирішувало сповна освітянську проблему на залізниці³⁴. Дітям надавав допомогу й профспілковий комітет: на позашкільне обслуговування малюків у 1945 р. він витратив 9,1 тис. рублів., на утримання дитячого табору й санаторію – 33,3 тис. руб.³⁵.

Профспілковий комітет залізниці придбав санаторних путівок для дорослих на 32,2 тис. руб., лікувальне харчування обійшлося у 6,4 тис. руб.³⁶. Ці заходи сприяли збільшенню на магістралі працюючих, а відтак це позначилося на темпах відбудови. Для забезпечення виконання робіт

у травні 1944 р. на відбудову магістралі було мобілізовано 6000 робітників, а згодом ще 19607 жителів Вінниччини³⁷. З ініціативи місцевих партійних органів у травні-липні 1944 р. на залізниці провели 8 масових недільників, у яких взяло участь 60 тис. мешканців регіону³⁸. 9 липня 1944 р. 19861 залізничник взяли участь у недільнику³⁹. Залучалися до відбудови залізниці, як і багатьох зруйнованих міст тодішнього СРСР, і німецькі військовополонені⁴⁰. На Вінницькій магістралі ними було відновлено водне забезпечення станцій Козятин, Вінниця, Жмеринка, Рахни, Немерчі, Суховоле, Вікторія, Старокостянтинів⁴¹.

За високих темпів відбудови об'єктів першої черги залізниці траплялися випадки, коли бюрократична тяганина, всіляке погодження і зволікання, неузгодженість значно уповільнювали роботи. Надто централізована система керівництва транспортною галуззю вступала в протиріччя з нагальними господарськими потребами на місцях. Це виявилось при відбудові Жмеринського вагоноремонтного підприємства. Через певну неузгодженість Харківська проектна організація Трансзахідпроект лише в грудні 1944 р. розпочала підготовку проектного завдання з його наступним затвердженням НКШС. Через бюрократичну тяганину Державний Комітет Оборони не встиг своєчасно прийняти спеціальну постанову із відбудови заводу. Через це трудовий колектив підприємства у четвертому кварталі 1944 р. залишився без необхідних централізованих поставок будматеріалів. Фактично з грудня 1944 і по лютий 1945 рр. роботи на підприємстві були майже призупинені⁴², за винятком дрібних й монтажу деякого обладнання. Об'єм виконаних робіт склав 42,3 тис. руб.⁴³. В першому кварталі 1945 р. ситуація не змінилася. Харківська установа внесла певні корективи у проектне завдання з метою часткового перепрофілювання підприємства: одночасного ремонту пасажирських і вантажних вагонів. Через це наприкінці першого кварталу 1945 р. знову не розпочалися в повному обсязі відновлювальні роботи через неможливість забезпечити їх матеріалами⁴⁴. З метою покращити ситуацію, партійні і державні органи на місцях запланували забезпечити фронт робіт матеріалами власного виробництва⁴⁵. Також планувалося, що залученням робітників мали займатися територіальні партійні і радянські органи через мобілізацію непрацюючого населення⁴⁶. Було мобілізовано 192 особи з віддалених районів. Але підприємство не мало на той час житлових приміщень. Як наслідок, 109 працівників покинули роботу на заводі. Подальший їхній вплив намагалися зупинити через органи прокуратури⁴⁷. Через вище перераховані обставини затягувалася відбудова підприємства важливого як для залізниці, транспортної галузі, так і економіки регіону.

В цілому, внаслідок проведених заходів у 1944–45 рр. було здійснено

відбудовні роботи першої черги на суму 100 млн руб. Відтак Вінницька залізниця змогла забезпечити рух поїздів для фронту і, разом з тим, виконала перевезення народногосподарських вантажів для Подільського й інших регіонів України. Тому її колективу за червень-липень, серпень, вересень, листопад було вручено червоний прапор НКШС і ВЦРПС⁴⁸.

Своєчасно введені в експлуатацію об'єкти першої черги залізниці забезпечували постачання матеріалами й устаткуванням будови регіону, реевакуаційні перевезення промислових об'єктів і військовослужбовців.

Примітки:

1. *Мазило І.В.* Подвиг залізничників Поділля в роки Великої Вітчизняної війни. Матеріали XI Подільської іст.-краєзн. конф. – Кам'янець-Подільський, 2005. – С.71-73.

2. *Державний архів Вінницької області* (далі – ДАВО). – Ф.136. – Оп.23. – Спр.66. – Арк.42.

3. *Там же.* – Арк.40.

4. *Там же.* – Арк.14.

5. *Там же.* – Оп.23. – Спр.20. – Арк.2.

6. *Там же.* – Арк.7.

7. *Там же.* – Спр.58. – Арк.4.

8. *Там же.* – Оп.22. – Спр.10. – Арк.14.

9. *Воробьев Ф.Д., Кравицов И.В.* Победы Советских вооруженных сил в Великой Отечественной войне 1941–45. Краткий очерк. – М., 1954. – С.284.

10. *Украинская ССР в годы Великой Отечественной войн Советского Союза. Хроника событий.* – К., 1985. – С.438.

11. *ДАВО.* – Ф.136. – Оп.23. – Спр.22. – Арк.9.

12. *Терехин К.П., Таралов А.С.* Гвардейцы-железнодорожники. – М., 1966. – С.98.

13. *Железнодорожники в Великой Отечественной войне.* – М., 1985. – С.287.

14. *Украинская ССР в годы...* – С.447.

15. *ДАВО.* – Ф.136. – Оп.23. – Спр.20. – Арк.8.

16. *Там же.* – Спр.81. – Арк.4.

17. *Там же.* – Арк.31.

18. *Там же.* – Спр.46. – Арк.24.

19. *Там же.* – Спр.20. – Арк.2.

20. *Там же.* – Арк.2.

21. *Там же.* – Спр.16. – Арк.8.

22. *Там же.* – Спр.16. – Арк.1.

23. *Там же.* – Арк.2.

24. *Там же.* – Арк.6.

25. Там же. – Спр.20. – Арк.92.
26. Там же. – Спр.10. – Арк.28.
27. Там же. – Арк.206.
28. Там же.
29. Там же. – Арк.25.
30. Там же. – Спр.63. – Арк.2.
31. Там же. – Арк.14.
32. Там же. – Спр.16. – Арк.27.
33. Там же. – Арк.29.
34. Там же.
35. Там же. – Спр.63. – Арк.7.
36. Там же.
37. Мазило І.В. Подвиг... – С.73.
38. Там же.
39. Там же.
40. Там же. – Арк.33; *Стейбнек Д.* Русский дневник. – М., 1989. – С.44, 88; *Чайковский А.С.* Плен. Военнопленные и интернированные в Украине 1939–1953 гг. – К., 2002. – С.337.
41. ДАВО. – Ф136. – Оп.23. – Спр.16. – Арк.48-49.
42. Там же. – Спр.58. – Арк.5.
43. Там же.
44. Там же.
45. Там же. – Арк.7.
46. Там же.
47. Там же.
48. Там же. – Спр.63. – Арк.5.

Резюме

В статье отражен процесс восстановления эксплуатационной сети и подвижного состава Винницкой железной дороги. Также отражены отдельные противоречия административно-мобилизационных методов управления железной дорогой и ее хозяйственных субъектов.

Ключевые слова: Винницкая железная дорога, главные магистрали, вагоно-ремонтный завод, руководство дороги, кадровая проблема, жилищный фонд, медицинское обслуживание и продовольственное обеспечение.

Одержано 6 жовтня 2009 р.

ВІДБУДОВА КОЛГОСПНОГО ВИРОБНИЦТВА КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ В ПЕРШІ ПОВОЄННІ РОКИ

У статті на основі матеріалів державного архіву Хмельницької області проаналізовано стан колгоспного виробництва Кам'янець-Подільської області та процес його відбудови в повоєнний період.

Ключові слова: колгоспи, колгоспники, рослинництво, тваринництво, врожайність, посівні площі, трофейна худоба.

Процес відбудови колгоспного виробництва в перші роки після завершення Великої вітчизняної війни є складним і суперечливим. З одного боку, він характеризувався швидкими темпами відбудови колгоспів та їх матеріально-технічної бази, виходу на довоєнні показники у рослинництві та тваринництві. З другого боку, відбудова проводилась екстенсивними методами при відсутності якісних нововведень. Запропонована тема досі залишається маловивченою, з великою кількістю суперечливих моментів. В радянські часи дана проблема частково розглядалася в “Истории советского крестьянства” – “Крестьянство в годы упрочнения и развития социалистического общества. 1945 – конец 50-х гг.”¹, роботах М.А.Вилцана². В сучасній історіографії деяким аспектам вищезазначеної теми присвячені праці істориків-аграрників В.Ф.Зіми³, І.М.Волкова⁴, М.А.Безніна, Т.М.Димоні⁵, М.Сеньков⁶, О.М.Веселова⁷, В.М.Даниленко, І.М.Романюка⁸ та ін. Метою даної статті є комплексне дослідження стану колгоспного виробництва Кам'янець-Подільської області після Великої вітчизняної війни та шляху його відбудови до 1940 р.

4 квітня 1944 р. Поділля було визволено від німецько-фашистських загарбників. Одразу після цього розпочалась відбудова зруйнованого нацистами народного господарства. Кам'янець-Подільська область перебувала у дуже важкому економічному та епідеміологічному становищі. По всіх 40 районах області спостерігалась епідемія сипного тифу (до війни прояви цієї хвороби зустрічалися тільки в 25 районах)⁹.

Майже одразу після звільнення розпочалась відбудова колгоспів області. На 1940 рік в Кам'янець-Подільській області нараховувалось 1660 колгоспів, на 1944 р. їх залишилось 1622. Колгоспи знаходились у надзвичайно важкому становищі. Війна обумовила їх цілковитий занепад. Через величезні людські втрати та повільну демобілізацію з лав Червоної армії в колгоспах катастрофічно не вистачало робочих рук. Основний

тягар по відбудові колгоспного господарства ліг на плечі підлітків, людей похилого віку, непрацездатних і, особливо, жінок. У ті часи значного поширення набула невесела російська частівка:

“Девок много, девок много,
Девок некуда девать.
Как все лошади подохнут,
Девок будем запрягать”¹⁰.

На 1945 рік у структурі працездатного колгоспного населення Кам'янець-Подільської області жінки склали 72%. Зокрема, в колгоспах Волочиського району працювало 4906 чоловіків і 12277 жінок¹¹, в Городоцькому районі – 3700 чоловіків та 10301 жінка¹², в Кам'янець-Подільському – 8150 чоловіків та 21363 жінки¹³. Загалом в колгоспах області працювало 130744 чоловіків та 347811 жінок¹⁴. Саме на жінок було покладено тягар виконання колгоспних трудовнів. В Красилівському районі з 2964473 нарахованих трудовнів жінками було вироблено 1431991 трудовні, тобто 48,3% від загальної кількості¹⁵. В Меджибізькому районі жіночий виробіток складав 49,4% від загального¹⁶. Причому жінки були задіяні у всіх сферах колгоспного виробництва. Так, в 1944 р. в Ізяславському районі було підготовлено 45 трактористок¹⁷.

Зазначимо процес відбудови окремих галузей сільського господарства.

Рослинництво традиційно вважається найважливішою і найприбутковішою галуззю колгоспного виробництва. Саме показники із розвитку рослинництва є визначальними при оцінюванні економічної достатності того чи іншого колгоспу. Загалом, на 1945 рік рослинництво дало в середньому по області 71% від загальної кількості прибутків колгоспів. Так, колгоспи Кам'янець-Подільського району за 1945 рік отримали від виробництва та переробки продукції рослинництва 7539443 крб. Для порівняння: за цей самий період надходження від тваринництва склали 800268 крб.¹⁸

На рослинництво припадала лівша частка поставок та зборів з колгоспів у різноманітні фонди та організації. Так, у 1945 р. господарствами Дунаєвського району було зібрано 129245 ц зернових і бобових. З них 41759 ц забрано державою у вигляді обов'язкових поставок, 9810 ц – до “Хлібного фонду Червоної Армії”, 17047 – натуроплата МТС, 1304 ц – продано державі в порядку контрактації. У той же час колгоспникам за трудовні видали 10652 ц, а на колгоспних ринках продано всього 183 ц¹⁹. Всього ж колгоспи Дунаєвського району віддали державі 88% врожаю зернових і бобових культур, 46% картоплі, 75% овочів²⁰.

І це в умовах скорочення посівних площ. В Кам'янець-Подільській області в 1940 р. посівні площі колгоспів склали 1199530 га, в 1945 році ця цифра скоротилася до 992690 га²¹. Таким чином, вони скоротилися на

17,2%. В середньому в Україні скорочення склало 18,6%²². Якщо пересічний розмір посіву на одне господарство в Кам'янець-Подільській області в 1940 р. складав 723 га, то у 1945 р. ця цифра знизилась до 612 га. Не продемонструвала зростання й врожайність в перший повоєнний рік. За даними Центрального статистичного управління Держплану СРСР, середня врожайність зернових по області склала 8,8 центнерів з га, картоплі – 91, цукрового буряка – 125. Уповноважений Держплану при раді народних комісарів СРСР по Кам'янець-Подільській області І.Величко низьку врожайність пояснював такими чинниками: пізній посів, невиконання агрозаходів в період посівної, погана обробка посівів, недостатнє внесення добрив²³.

Ситуацію планувалось покращити в наступному 1946 р. На початок року для цього були всі передумови: план посівних площ, який було визначено у розмірі 1067769 га, було перевиконано на 23631 га, освоєння посівних площ склало 89% від довоєнного рівня та 107% від рівня 1945 р.²⁴. Середній розмір посіву на одне господарство становив 658 га, тобто зріс на 7%. Проте, максимально несприятливі кліматичні умови призвели до цілковитого краху цих планів. Російський історик І.М.Волков в одній зі своїх праць називає засуху 1946 р. найсильнішою в 20-му столітті²⁵. І дійсно, засуха вразила значну територію СРСР. В зимово-весняний період в колгоспах області загинуло озимих культур на площі, що дорівнює 246 га, 50% озимих після зимівлі залишилися дуже слабкими. Загальна кількість опадів в області за 7 місяців 1946 р. склала 58% від норми, а в квітні випало лише 21% опадів. Оподи супроводжувались градом та шквалами, через які в колгоспах області загинуло 22063 га зернових, на великій території посіви було частково знищено²⁶. Для прикладу: валовий збір зернових та бобових культур колгоспами Кам'янець-Подільського району в 1946 р. склав 148765 ц при середній врожайності 4,3 центнера з га²⁷, у той час як в 1945 р. цей же район продемонстрував результати в 348111 ц та мав середню врожайність 8,8 центнерів з га²⁸. Надзвичайно низькою була врожайність картоплі. Так, у межах області вона становила лише 34 ц з га, що на 10 ц нижче ніж в 1945 р.²⁹.

Ситуація покращилась в 1947-му, коли колгоспам області вдалося вийти на довоєнні показники по посівних площах під зернові та бобові. Якщо в 1940 р. вони складали 818600 га³⁰, то в 1947 р., відповідно, 833019 га³¹. Проте, збільшивши посівні площі, колгоспи не продемонстрували високих показників врожайності. Фактично, вони лише вийшли на показники 1945 року: зернові – 9,3 ц з га, картопля – 91, цукровий буряк – 125³².

Загалом же колгоспам Кам'янець-Подільської області вдалося вийти на довоєнний рівень посівних площ лише в 1950-му році. Вони склали

1208400 га³³. Таким чином, за п'ять повоєнних років розміри посівних площ були збільшені на 215710 га, що становить 121,7% від рівня 1945 р. Саме завдяки збільшенню посівних площ вдалося нарощувати виробництво рослинницької продукції.

Зменшення посівних площ та розмірів врожаю негативно відбилися на розвитку тваринництва області, яке знаходилося у катастрофічному становищі. За роки війни поголів'я худоби та птиці різко скоротилося. Так, чисельність великої рогатої худоби в колгоспах області скоротилась з 179400 голів в 1940 р. до 66353 в 1944. Поголів'я свиней – з 191500 до 21043, овець – з 131000 до 56011, коней – з 274100 до 141399 голів³⁴. Чисельність птиці скоротилась з 411724³⁵ до 7218³⁶. Особливо гостро стояло питання з відновленням поголів'я порідної худоби. За роки війни кількість порідної великої рогатої худоби скоротилась з 32292 голів в 1939 р. до 21786 в 1945 р.³⁷, тобто зменшення становило 32,5%. Значно скоротилося поголів'я свиней. Так, якщо в 1939 р. в колгоспах області нараховувалось 111160 порідних свиней, то до 1945 р. їх залишилось 40441³⁸, що складало 36,4% від довоєнної кількості.

Не покращила ситуацію і доставка трофейної худоби з територій переможених країн. Загальна кількість трофейної худоби в межах всього Радянського Союзу склала 500 тис. голів великої рогатої худоби, 225 тис. коней, 147 тис. овець та 2,5 тис. верблюдів³⁹. Наркомзем та Наркоммяспром направили на перегінні пункти необхідну кількість ветеринарів, зоотехніків, доярок та інших кваліфікованих працівників. Так, за наказом народного комісаріату землеробства СРСР та УРСР від 10 квітня 1945 р. Кам'янець-Подільська область мала забезпечити відправку до розташування 1-го Українського фронту 10 ветлікарів, 4 зоотехніків, 100 гуртоправів, 340 доярок та 9 уповноважених облвиконкому. Вінницька область відправляла 8 ветлікарів, 2 зоотехніків, 80 гуртоправів, 270 доярок та 7 уповноважених облвиконкому⁴⁰.

Проте, через суттєві прорахунки в організації перегону до пунктів призначення худоба прибувала у дуже поганому стані. До того ж, 25% худоби, яка дійшла до пунктів призначення, загинула в перший рік перебування в колгоспах СРСР. За даними Кам'янець-Подільської Облконтори "Главзаготскот", область отримала 11939 голів великої рогатої худоби та 2163 вівці. З них до колгоспів області потрапило великої рогатої худоби 8222, овець – 2067 голів⁴¹. Незважаючи на це, план розвитку тваринництва колгоспами області виявився невиконаним. При запланованій кількості великої рогатої худоби у 136 тис. голів на 1 січня 1946 р. колгоспам вдалося досягти їх чисельності в 116175 голів⁴². Основними причинами недовиконання плану називалися сильний падіж трофейної худоби та нестача кор-

мів. Загалом кормова проблема стала хронічною у повоєнні роки. До початку стійлового періоду 1945 р. вдалося заготовити лише 66% від потреби грубих кормів та 29% силосу. У 1946 р. грубих кормів виявилось лише 58,5% від потреби⁴³.

Болісного удару тваринництво області зазнало в голодний 1946 рік. Поганий врожай і нестача кормів призвели до суттєвого скорочення поголів'я колгоспної худоби. Жоден район Кам'янець-Подільської області не зміг виконати державний план розвитку тваринництва, у багатьох районах спостерігався спад в кількості поголів'я. Так, в колгоспах Летичівського району у січні 1946 р. поголів'я великої рогатої худоби складало 3110 штук, замість запланованого збільшення кількості худоби до 3500 голів спостерігався спад до 2999⁴⁴. Орининський район, якому за планом треба було лише зберегти кількість ВРХ на рівні 1945 року, в результаті втратив 21,3% поголів'я. Поряд з цим, багато районів, не виконавши плану, все ж таки змогли не лише зберегти, а й збільшити поголів'я великої рогатої худоби. Саме завдяки цьому загальна кількість поголів'я великої рогатої худоби в колгоспах області не скоротилась, а навіть зросла з 111181 у 1945 р. до 112172 в 1946 р. Проте, цю тенденцію не вдалося продовжити у наступному році. В 1947 р. спостерігається зменшення поголів'я великої рогатої худоби. В середньому по колгоспах області воно складало 9,4%⁴⁵.

Ще більш скрутна ситуація склалася у свинарстві. Через особливості процесу відгодовування свиней, в цій галузі швидше за інших відчули проблеми з нестачею кормів. Якщо в січні 1946 р. в колгоспах області знаходилось 40559 свиней, то за рік їх кількість скоротилась до 28176 голів, тобто скорочення складало 30,5%. В ряді районів ситуація була просто катастрофічною. В Орининському районі скорочення складало 56,4%, в Сатанівському – 54%, в Ярмолинському – 48,3%. З метою зменшити кормову проблему, колгоспи вдалися до масового продажу худоби. Для оптимальної кількості свиней колгоспами Кам'янець-Подільського району в 1945-му році було продано колгоспникам 968 свиней, а на колгоспному базарі – 554⁴⁶. В 1946-му ці цифри складають 2548 та 2980 голів відповідно⁴⁷.

Децю краща ситуація спостерігалась у вівчарстві. Колгоспам області вдалося збільшити кількість овець з 67238 голів в 1945 р. до 70156 в 1946 р.⁴⁸

Сильного скорочення зазнало птахівництво області. На січень 1946 р. в колгоспах налічувалось 218800 одиниць різної птиці, за рік ця цифра скоротилась до 115393, тобто скорочення складало 47,3%⁴⁹.

Особливо важка ситуація склалася із тягловою худобою: кіньми і биками. У деяких районах області ситуація із поголів'ям була катастрофічною. Так, у Городоцькому районі на початку 1945 р. нараховувалось 4189 коней. За рік кількість знизилась до 3440⁵⁰, тобто поголів'я змен-

шилось на 18%. Ще гірша ситуація спостерігалась в інших районах області: Дунаєвецький район – кількість тяглової худоби зменшилась на 29%, Красилівський район – на 33%. В цілому ж по Україні за 1945 рік кількість коней скоротилась на 144 тис. голів, що склало 16,1% від загальної кількості⁵¹. В цих умовах у польових роботах широко застосовувались корови. Використання корови для польових робіт – це ознака занепаłego селянського господарства, крайня межа зубожіння, прикмета страшної технічної відсталості. Голова облвиконкому А.М.Ковбасюк звітував, що падіж худоби порівняно з 1945 р. ВРХ збільшився на 24%, свиней – більше ніж у 2 рази⁵². Головною причиною цього називалась заготівля кормів внаслідок несприятливих погодних умов. Так, за даними все того ж Ковбасюка, план заготівлі грубих кормів було виконано на 39,7%, соковитих кормів – на 43,3%, план силосування – на 59,8%⁵³.

До вищевказаних причин ми додаємо ще й фізично застарілий машинно-тракторний парк. У колгоспах не вистачало не лише тракторів, комбайнів, плугів, сівалок, молотарок, але й простого сільськогосподарського реманенту. З моторизованої техніки в колгоспах області було лише 503 вантажні автомобілі, 3 трактори та 32 локомотиви⁵⁴. Для покращення ситуації урядом СРСР було прийнято рішення про виготовлення і закупівлю колгоспами 1,7 млн кіс та 0,7 млн серпів⁵⁵ (в межах СРСР). МТС не могли суттєво виправити становище, адже на 1945 р. вони мали в своєму розпорядженні лише 39% тракторного та 40% комбайнового парку від довоєнного рівня. На 1945 рік в області нараховувалось 66 МТС, які обслуговували 1591 колгосп.

Певне полегшення прийшло в 1947 р. Переживши лихоліття війни та голод 1946 р., колгоспи починають поступово нарощувати поголів'я. Після весни 1947 р. поголів'я худоби в колгоспах області більше не зменшувалось. В 1949 р. вдалося вийти на довоєнну кількість великої рогатої худоби. Якщо в 1944 р. у колгоспах налічувалося 66353 голів ВРХ, то в 1945 р. – 111181, у 1946 р. – 112172, у 1947 р. – 101626, у 1948 р. – 162197, у 1949 р. – 205785, у 1950 р. – 239275, у 1951 р. – 280027, у 1952 р. – 278811. У 1950 р. колгоспи вийшли на довоєнний рівень у вирощуванні свиней та овець (192587 свиней та 161103 овець). Проте поголів'я коней так ніколи і не досягло рівня 1940 р.⁵⁶

Загалом, аналізуючи даний період, ми відзначаємо, що в найкоротші терміни колгоспам області вдалося провести масштабну відбудову зруйнованого господарства. Фактично за 5 років було відновлено рослинництво. Колгоспи вийшли на довоєнний рівень посівних площ, поступово зростав валовий збір та врожайність різних культур. При цьому якісні показники залишались на достатньо низькому рівні. За цей самий період

колгоспи в основному спромоглися відновити тваринництво. Водночас, проблема кормової бази так і залишилась невирішеною, а звідси продуктивність тваринництва залишалась на досить низькому рівні.

Подібні темпи відбудови стали можливими завдяки титанічним зусиллям колгоспників, які, переживши лихоліття війни, були змушені відбудовувати сільське господарство країни власноруч.

Примітки:

1. История крестьянства СССР. История советского крестьянства. В 5 т. – Т.4. – М., 1988.
2. Вилцан М.А. Восстановление и развитие материально-технической базы колхозного строя (1940–1968). – К.: Мысль, 1976.
3. Зима В.Ф. Голод в СССР 1946–1947 годов: происхождение и последствия. – М., 1996.
4. Волков И.М. Деревня в СССР в 1945–1953 годах в новейших исследованиях историков // Отечественная история. – 2000. – №6.
5. Безнин М.А., Димони Т.М. Повинности российских колхозников в 1930–1960 годы // Отечественная история. – 2002. – №2.
6. Західноукраїнське село: насильницька колективізація 40-і – поч. 50-х рр. XX ст. – Львів, 2002.
7. Веселова О.М. Голод 1946–1947 рр.: Причини і наслідки. Історія українського селянства. Т-2 // Розділ 16. Українське село у повоєнний період.
8. Даниленко В.М., Романюк І.М. Динаміка сільськогосподарського виробництва. Історія українського селянства Т-2 // Розділ 16. Українське село у повоєнний період.
9. Слободянюк П.Я. Місцеве самоврядування Хмельниччини: історико-етнографічні витоки, сторінки минулого та сьогодення місцевих громад. – Хмельницький: Поділля, 2004. – С.143.
10. Зима В.Ф. Назв. праця.
11. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХО). – Ф.Р.1285. – Оп.5. – Спр.2. – Арк.24.
12. Там же. – Арк.63.
13. Там же. – Арк.146.
14. Там же. – Спр.111. – Арк.15.
15. Там же. – Арк.198.
16. Там же. – Арк.381.
17. Слободянюк П.Я. Назв. праця. – С.145.
18. ДАХО. – Ф.Р.1285. – Оп.5. – Спр.2. – Арк.150.
19. Там же. – Арк.181.
20. Там же.
21. Там же. – Оп.4. – Спр.1033. – Арк.31.
22. История крестьянства СССР. – Т.4. – С.31.
23. ДАХО. – Ф.Р.1285. – Оп.4. – Спр.980. – Арк.3.
24. Там же. – Спр.1033. – Арк.25.

25. *Волков І.М.* Назв. праця.
26. *ДАХО.* – Ф.Р.1285. – Оп.4. – Спр.1032. – Арк.43.
27. *Там же.* – Оп.5. – Спр.4. – Арк.60.
28. *Там же.* – Спр.2. – Арк.147.
29. *Там же.* – Спр.111. – Арк.30.
30. *Там же.* – Арк.151.
31. *Там же.* – Спр.5. – Арк.3.
32. *Там же.* – Спр.1092. – Арк.28.
33. *Там же.* – Ф.Р.791. – Оп.2. – Спр.158. – Арк.8.
34. *Там же.* – Ф.Р.1285. – Оп.4. – Спр.1040. – Арк.46.
35. *Там же.* – Оп.5. – Спр.111. – Арк.153.
36. *Там же.* – Арк.9.
37. *Там же.* – Ф.Р.791. – Оп.2. – Спр.2037. – Арк.7.
38. *Там же.* – Арк.25.
39. *Зіма В.Ф.* Назв. праця. – С.14.
40. *ДАХО.* – Ф.Р.791. – Оп.2. – Спр.4. – Арк.81.
41. *Там же.* – Ф.Р.1285. – Оп.4. – Спр.1040. – Арк.43.
42. *Там же.* – Арк.46.
43. *Там же.* – Арк.48.
44. *Там же.* – Оп.5. – Спр.4. – Арк.94.
45. *Там же.* – Оп.4. – Спр.1089. – Арк.8.
46. *Там же.* – Оп.5. – Спр.2. – Арк.147.
47. *Там же.* – Спр.4. – Арк.60.
48. *Там же.* – Оп.5. – Спр.111. – Арк.28.
49. *Там же.* – Арк.28.
50. *Там же.* – Спр.2. – Арк.65.
51. *Завальнюк О.М., Рибак І.В.* Новітня аграрна історія України. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2004. – С.153.
52. *ДАХО.* – Ф.Р.1285. – Оп.4. – Спр.1089. – Арк.47.
53. *Там же.*
54. *Там же.* – Оп.5. – Спр.111. – Арк.32.
55. *Зіма В.Ф.* Назв. праця. – С.13.
56. *ДАХО.* – Ф.Р.1285. – Оп.4. – Спр.1002, 1040, 1089, 1119, 1151, 1261, 1309, 1369; Оп.6. – Спр.135.

Summary

The article deals with the analysis of the state and the process of recovery of the collective farm production in Kamenets-Podil'skyi region in the first postwar years and based on the materials of the state archives in Khmel'nyts'kyi region.

Key words: collective farm, members of a collective farm, crop production, animal production, yielding capacity, acreages under crops, captured livestock.

Одержано 22 вересня 2009 р.

УДК 94(477)“19”:329.78-053.81

Д. О. Мельников

ДЕРЖАВНА МОЛОДІЖНА ПОЛІТИКА НА ПОДІЛЛІ (90-ті рр. XX ст.)

У статті висвітлено процес формування та реалізації державної молодіжної політики на Поділлі в 90-х рр. XX ст.

Ключові слова: молодь, молодіжна політика, молодіжний рух, соціальна служба.

Розбудова суверенної, демократичної правової Української держави потребує широкого залучення до цієї справи різних верств населення.

Особливу надію в цьому процесі держава покладає на молодь. Реалізація державних програм щодо цього покоління передбачає широкий комплекс робіт на регіональному рівні. Не став винятком у цій справі і Подільський край. В досліджуваній період тут, завдяки турботі державних та громадських інститутів, ініціативі юнаків та дівчат, проводилась робота з розвитку молодіжного руху, творчих здібностей, залучення молодих людей до нових форм господарювання, захисту їх прав та інтересів.

В статті зроблено спробу дослідити процес розвитку державної молодіжної політики в Подільському регіоні у перше десятиріччя незалежності України, показати проблеми, які виникали в цій роботі, критично оцінити набутий досвід з тим, щоб цей напрямок діяльності державних та громадських інститутів набув свого подальшого, більш якісного розвитку.

Варто вказати, що проблема розвитку державної молодіжної політики на Поділлі в 90-ті роки XX ст. ще не стала предметом глибокого дослідження. Разом з тим, сьогодні ми можемо з впевненістю констатувати, що зроблені вже перші кроки у вивченні даної проблеми. Матеріал узагальнюючого

характеру щодо формування державної молодіжної політики в регіонах України, в тому числі і на Поділлі, міститься в колективних збірниках, підготовлених Міністерством України у справах сім'ї та молоді, Державним Комітетом у справах сім'ї та молоді, Українським науково-дослідним інститутом проблем молоді, Українським інститутом соціальних досліджень¹. Інформаційні матеріали про становище молоді, розвиток державної молодіжної політики містяться у щорічних доповідях Державного Комітету у справах сім'ї та молоді Президентові, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів². Матеріали, які засвідчують розвиток державної політики щодо молоді, молодіжного руху на Поділлі, містяться у виступах учасників Подільських та Вінницьких історико-краєзнавчих конференцій³.

Певний інтерес для дослідників представляє статистичний збірник "Молодь Вінниччини"⁴. Значний фактичний матеріал з розвитку державної молодіжної політики на Поділлі надають періодичні видання.

Наукова новизна статті полягає у тому, що її автор прагне дослідити процес реалізації державної молодіжної політики в подільському регіоні в перше десятиріччя розбудови незалежної Української держави, показати проблеми, які виникали в роботі державних та громадських організацій у справі формування молодіжної політики.

Практична реалізація державної молодіжної політики в Україні на регіональному рівні не могла відбуватися без належної законодавчо-нормативної бази. Формування законодавства стосовно молоді почалося ще за радянського періоду. 16 квітня 1991 року Верховна Рада СРСР прийняла Закон "Про загальні засади державної молодіжної політики в СРСР", який фактично визначив правову основу для розвитку ювенального законодавства союзних республік, у тому числі й Української РСР. Наслідком цього стала активізація роботи органів виконавчої влади по створенню при них молодіжних структур, формуванню молодіжних фондів, швидкими темпами розвивався молодіжний рух.

Основи ж державної молодіжної політики у незалежній Україні було закладено в Декларації "Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні" та Законі України "Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні", які були прийняті Верховною Радою України відповідно 15 грудня 1992 року та 5 лютого 1993 року.

Прийняття цих законів сприяло активізації роботи державних органів, громадських організацій по формуванню молодіжної політики на Поділлі. Для реалізації цієї політики, соціально важливих молодіжних ініціатив, на місцях були створені Комітети (управління) у справах молоді при виконкомах обласних, міських та районних Радах народних депутатів. Вони взяли на себе функції органів державного управління. Перед ними стоя-

ли такі завдання: надання допомоги та захист інтересів молоді в державних та громадських органах; розробка пропозицій по формуванню державної молодіжної політики, прогнозування і забезпечення комплексного розвитку цієї сфери на відповідному рівні державного управління; пропаганда молодіжного руху тощо. Взвзявши на себе функції органів державного управління, Комітети повинні були здійснювати контроль за правильним використанням діючого законодавства підвідомчими підприємствами, установами та організаціями, узагальнювати практику застосування законів щодо молоді, розробляти пропозиції щодо їх реалізації і вносити їх в установленому порядку на розгляд органів державного управління.

Виконуючи Закони України щодо молоді, державні органи на місцях почали розробляти свої програми надання державної підтримки молодому поколінню, розвитку молодіжного руху. Так, наприклад, на початку 90-х років, для того, щоб вивести молодіжний рух з кризового стану, творчим колективом молодих депутатів Хмельницької обласної Ради був зроблений проект обласної програми “Молодь”. Метою цього проекту, як відмічали його автори, було створення механізму вивчення, формування та задоволення інтересів та проблем молоді, залучення її до активної участі у процесі розбудови суверенної демократичної Української держави, утвердження в молодіжному середовищі високих загальнолюдських цінностей, культу добра та справедливості.

Основну перевагу в здійсненні програми “Молодь” Хмельницька обласна Рада народних депутатів віддала політичним, правовим засобам досягнення поставленої мети. Програма орієнтувала місцеві органи влади, громадські організації на залучення молодих людей до роботи в органах державної влади, в Радах народних депутатів, виборних органах громадських організацій та радах трудових колективів, через які юнаки та дівчата могли відстоювати інтереси своїх ровесників, боротися за впровадження державної молодіжної політики на місцях.

В зв'язку з тим, що господарська реформа, яка розпочалась ще за часів так званої горбачовської “перебудови”, вимагала нових підходів до організації і функціонування підприємств, які повинні були поступово перейти на самофінансування, самоокупність та господарський розрахунок, а з часом і на ринкові відносини, обласна молодіжна програма передбачала створення молодіжних кооперативів та госпрозрахункових об'єднань, центрів Науково-технічної творчості молоді (НТТМ), фондів соціальної ініціативи молоді тощо. В програмі також передбачалося створення будівельних організацій “МЖК-буд”, надання кредитів молодим сім'ям на будівництво житла, пільг на квартирну плату та за комунальні послуги у перші три роки шлюбу⁵.

Варто зазначити, що перші кроки по реалізації державної молодіжної політики на Поділлі не завжди відповідали тим програмним намірам, які були закладені в законах та розпорядженнях місцевих органів влади. Комітети у справах молоді тільки розпочинали свою діяльність, а тому відсутність кваліфікованих спеціалістів, досвіду роботи, коштів нерідко призводило до того, що програми діяльності цих комітетів виконувались частково. За приклад візьмемо Вінницьку область. Комітет у справах молоді і спорту тут був створений у липні 1991 р. за рішенням Вінницької обласної Ради народних депутатів. Аналогічні підрозділи були утворені і в районах області. Формування і реалізацію державної молодіжної політики в області було доручено одному з відділів, в якому спочатку працювало чотири спеціалісти. Вже сама кількість працівників відділу свідчила про те, що вони були не в змозі на належному рівні організувати роботу із формування і реалізації державної молодіжної політики в такому значному за чисельністю молодих людей регіоні. Тому спершу робота цього Комітету в більшій мірі мала декларативний характер і була далека до якісного завершення.

В 1992 р. на організацію роботи з молоддю в області Міністерством України у справах молоді і спорту було виділено 2 млн 300 тис. крб. Якщо врахувати, що в області тоді проживало 400 тис. юнаків та дівчат віком від 14 до 28 років, то на кожну молоду людину припадало десь 5 крб. До речі, із запланованої міністерством суми в область тоді надійшло тільки 70% коштів⁶.

Враховуючи те, що для реалізації молодіжної політики в області коштів виявилось замало, Комітет у справах молоді і спорту звертався по допомогу до державних органів, керівників малих підприємств, шукав спонсорів.

Державна молодіжна політика передбачала розвиток самодіяльного руху молодих громадян, маючи за мету діяльність, спрямовану на задоволення та захист своїх законних соціальних, економічних, творчих, духовних та інших спільних інтересів. Програмні положення щодо розвитку молодіжного руху в країні були закладені в Декларації “Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні” та Законі України “Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні”. 1 грудня 1998 р. Верховна Рада України прийняла Закон України “Про молодіжні та дитячі організації”, який розвинув нормативно-правову базу молодіжної політики, створив більш сприятливі умови для розвитку самодіяльного руху молоді.

На Поділлі, як і в інших регіонах республіки, розвиток самодіяльного руху молоді в 90-х роках відбувався нерівномірно. На початку десятиріччя, коли в Україні досить напруженою була суспільно-політична ситуація, йшов процес руйнування тоталітарної системи, найбільш активна

частина молодих громадян створила осередки республіканських молодіжних організацій: Союзу Українського Студентства (СУС), Спілки Незалежної Української Молоді (СНУМ).

В кінці 80-х років з ініціативи студентів Львівського університету було створено “Студентське братство”. Згодом його осередки почали діяти і в інших вузах республіки, в тому числі і у вищих навчальних закладах Поділля. Активно діяв осередок “Студентського братства” у Тернополі. Студенти вимагали провести деідеологізацію навчального процесу, відродження традицій національної вищої школи, захищали молодь від неправомірних дій адміністрації вузів та ін.

Хоча громадська свідомість студентів на початку 90-х років піднялась на більш якісний рівень, значного самодіяльного прояву, суспільно-політичної активності молоді у вищих регіоні не спостерігалось. У студентському середовищі ще панували старі стереотипи поведінки, діяли ще радянські “правила гри”, за якими будь-яка молодіжна ініціатива піддавалась гострій критиці адміністраціями вищих навчальних закладів.

У період розбудови української держави молодіжна політика щодо самодіяльного руху молоді набула дещо інших форм та ознак. Діяльність молодіжних громадських організацій, в основному, спрямовувалась на розвиток творчих, духовних здібностей молоді, захист її прав і свобод. Досить активно йшов процес кількісного збільшення молодіжних організацій. За приклад візьмемо Вінницьку область. Так, якщо в 1995 р. тут їх було всього 11, то в 1997 р. – вже 20, а в 1999 р. – 47. Найбільш активними були Вінницький міський комітет молодіжних організацій, Вінницька обласна організація Народно-демократичної ліги молоді, Вінницький міський інтелектуальний клуб “Діалог”, науково-інтелектуальне товариство “Центр”, Вінницьке міське громадське молодіжне об’єднання народних депутатів, Вінницька міська молодіжна організація “Школа демократії”, Вінницька міська молодіжна організація “Бюро захисту інтересів молоді” тощо⁷.

Формування національної свідомості, громадянської позиції, патріотизму вимагало побудови нової системи виховання молодого покоління. З цією метою в регіонах України, в тому числі і на Поділлі, в рамках державної програми з ініціативи місцевих органів влади, молодіжних організацій проводилась оборонно-патріотична робота, присвячена святу Перемоги, Дню призовника, а також військово-спортивні заходи з нагоди річниці проголошення незалежності України. Так, наприклад, в Тернопільській області був напрацьований певний досвід діяльності осередків товариств “Сокільський доріст”, “Молода просвіта”, “Пласту”, “Української молоді Христової” тощо. Згідно з рішенням Тернопільської обласної

конфедерації виховників (29 листопада 1994 р.), були прийняті рекомендації “Про підтримку дитячого, юнацького, молодіжного руху “Сокіл” (до 100-ліття діяльності “Сокола”), які передбачали в кожному навчальному закладі утворення до 1 січня 1995 р. координаційних рад з питань розвитку національно-патріотичного, освітньо-молодіжного товариства “Сокільський доріст”. Постановою колегії, управління освіти і Комітету у справах молоді Тернопільського облвиконкому в 1995 р. затверджено “Положення про Тернопільське національно-патріотичне, освітньо-молодіжне товариство “Сокільський доріст”. Спільною ж постановою цих підрозділів влади “Про військово-патріотичну молодіжну гру “Соколи” ухвалено положення про її проведення; визначено Борщівський район як базовий для реалізації туристичних зборів за участю сформованих малих Рад. З метою координації дій у процесі гри створено ініціативну групу, проведено конференцію за участю головних радників, представників малих Рад з метою аналізу дій суб’єктів молодіжної політики у період проведення даного заходу.

В жовтні 1996 р. було проведено обласний військово-спортивний зліт “Соколи-96”. В ньому взяли участь 124 учасники із 17 районів області. А 7 жовтня відбулася основна частина гри: стройовий вишкіл, конкурси художньої самодіяльності, стіннівок-лістівок, спортивна естафета тощо. Переможців після цього було нагороджено грамотами й кубками⁸.

Успішна реалізація ідей розбудови молоді української держави в значній мірі залежала від людей талановитих, обдарованих. Тому, не випадково, органи державної влади на місцях, спільно з навчальними закладами, молодіжними організаціями, проводили роботу із виявлення та підтримки таких юнаків та дівчат. На Вінниччині діяли науково-інтелектуальне товариство “Центр”, молодіжне об’єднання “Форум”. “Центр” започаткував видання інформаційного бюлетеня, провів семінари з питань роботи в Інтернеті, організував обласний конкурс із веб-дизайну та комп’ютерної анімації серед студентів та учнів шкіл міста⁹. Для підтримки обдарованої творчої молоді Тернопільщини з вересня 1994 по травень 1995 рр. в області було проведено конкурс студентських науково-дослідних, творчих та пошукових робіт. В ньому взяло участь близько двох тисяч студентів, що складало біля десяти відсотків від усіх студентів області. В обласному турі конкурсу взяли участь 98 студентів. За звітами оргкомітетів навчальних закладів нагороджено 540 робіт. У 1996 р. на конкурсі представлено 190 робіт. Кращі студентські роботи відзначено грамотами, кубками, спеціальними дипломами. За підсумками конкурсу видано “Збірник тез кращих студентських робіт”.

З 1995 р. в області працював Тернопільський обласний молодіжний

культурний центр – спільне експериментальне формування управління у справах молодіжної політики облдержадміністрації та палацу культури, акціонерного товариства “Ватра”. Це молодіжне літературне об’єднання надавало індивідуальні та групові консультації, організаційно-методичну допомогу молоді, стимулювало розвиток творчих, художніх інтересів молоді. За ініціативою об’єднання проведено сім телеконкурсів “Нові імена талановитої молоді Тернопільщини”. Переможці конкурсу нагороджувались почесними відзнаками¹⁰.

Одним з головних напрямків діяльності Комітетів (управлінь) у справах молоді було вирішення питань соціальної допомоги, надання соціальних послуг, профілактики та реабілітації молоді. Для цього створено центри соціальних служб для молоді. Вони розгорнули свою діяльність у 1992 р.

У вересні 1992 р. започаткував свою діяльність Вінницький обласний центр “Соціальна служба для молоді”. Він безкоштовно надавав молодим людям інформаційно-консультаційну допомогу з медичних, психологічних, педагогічних, правових та економічних питань. При обласному центрі функціонував телефон “Довір’я”. Юнаки та дівчата отримували компетентні поради психолога, сексолога, психіатра, нарколога та гінеколога в режимі анонімності. Лише за три місяці роботи на телефон “Довір’я” звернулося 1532 абонентів¹¹.

Згодом мережа соціальних служб для молоді значно розширилась. Згідно Постанови Кабінету Міністрів України від 17 жовтня 1995 р., у Вінницькій області планувалось створити 28 центрів соціальних служб для молоді, в Хмельницькій – 21, Тернопільській – 19. На кінець 1996 р. в цих областях, відповідно, було створено 10, 11 та 12 центрів соціальних служб для молоді¹².

На жаль, не завжди місцеві органи влади виконували положення законів, рішення уряду щодо вирішення соціальних проблем молоді. Майже постійно не виконувалися вимоги статті 7 Закону України “Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні” щодо працевлаштування. Багато молодих людей були безробітними. Так, за даними Держкомстату, кількість зареєстрованих безробітних молодих людей на 1 січня 1997 р. у Вінницькій області склала 3488, у Тернопільській – 4406, у Хмельницькій – 4937 осіб¹³. Були й інші проблеми в молодіжному середовищі, які негативно впливали на розвиток молодіжної політики на Поділлі.

Підсумовуючи вищезазначене, варто підкреслити, що в 90-х роках ХХ ст. на Поділлі було зроблено чимало для реалізації державної молодіжної політики. Проте стан справ у молодіжному середовищі свідчить про те, що дана робота повинна продовжуватися, набирати більш якісних форм.

Економічна криза не дозволила в повній мірі фінансово забезпечити всі напрямки роботи з молоддю. Не сприяли поліпшенню роботи з нею постійні реорганізації органів виконавчої влади, які займалися реалізацією державної молодіжної політики. Безумовно, успішна реалізація державної молодіжної політики можлива за умови комплексного підходу до цього процесу, коли органи державної влади сприятимуть створенню умов для плідної праці, навчання та відпочинку молодих громадян України.

Примітки:

1. Проблеми соціального захисту молоді в умовах зміни соціально-економічних відносин. – К., 1993; Молодь України: стан, проблеми, шляхи розв'язання. – К., 1996; Довідкові матеріали про становище молоді та хід реалізації державної молодіжної політики в Україні. – К., 2001.

2. Про становище молоді в Україні (за підсумками 1997 року). Щорічна доповідь Президентів України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України. – К., 1998; Про становище молоді в Україні (за підсумками 1998 року). Щорічна доповідь Президентів України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України. – К., 1999; Нове покоління незалежної України (1991–2001 роки). – К., 2002.

3. Тези доповідей десятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1991.

4. Молодь Вінниччини. Статистичний збірник. – Вінниця, 2003.

5. Хмельницькому – 500. Тези науково-теоретичної конференції. – Хмельницький, 1991. – С.85-86.

6. *Мельников Д.О.* Нова молодіжна управлінська структура на Вінниччині // Тези доповідей одинадцятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1992. – С.145.

7. Молодь Вінниччини. Статистичний збірник. – Вінниця, 2003. – С.78.

8. Довідкові матеріали про становище молоді та хід реалізації державної молодіжної політики в Україні. – К., 1997. – С.80-81.

9. Молодь Вінниччини. Статистичний збірник. – Вінниця, 2003. – С.78.

10. Довідкові матеріали про становище молоді та хід реалізації державної молодіжної політики в Україні. – К., 1997. – С.81.

11. Молодь Вінниччини. Статистичний збірник. – Вінниця, 2003. – С.79.

12. Довідкові матеріали про становище молоді та хід реалізації державної молодіжної політики в Україні. – К., 1997. – С.62.

13. Нове покоління незалежної України (1991–2001 роки). – К., 2002. – С.174.

Summary

Process of creation and realization of state youth politic in Podilya region is shown in this article.

Key words: youth, youth politic, youth movement, social service.

Одержано 22 вересня 2009 р.

РЕЦЕНЗІЇ

Філінюк А.Г., Ігнат'єва Т.В. Торговельно-економічні зв'язки Правобережної України в умовах інкорпорації та геополітики Російської імперії (кінець XVIII – 50-ті роки XIX століття): монографія. – Кам'янець-Подільський: К-ПДУ, редакційно-видавничий відділ, 2006. – 316 с.

Успішна реалізація курсу сучасної України на ринкову економіку та її інтеграцію в європейський і світовий контекст, які б забезпечили українському народу високий рівень добробуту, покликана базуватися на власному історичному досвіді та використанні набутих здобутків у сучасних умовах господарювання. У цьому відношенні винятково актуальним, як у теоретичному, так і в практичному плані, є монографічне дослідження професора кафедри історії України Кам'янець-Подільського державного університету А.Г.Філінюка та доцента кафедри політології і соціології цього ж вищого навчального закладу Т.В.Ігнат'євої, присвячене висвітленню торговельно-економічних відносин Правобережної України кінця XVIII – 50-х років XIX століття в умовах інкорпорації та геополітики російського самодержавства.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що, провівши велику пошукову роботу, автори не лише виявили та вивчили величезний масив документів і матеріалів, а й на високому професійному рівні зробили історіографічний огляд і належним чином проаналізували джерельну базу обраної ними проблеми.

Значна частина праці написана на основі неопублікованих архівних джерел Центрального державного історичного архіву в м.Києві та Центрального державного історичного архіву в м.Львові, а також державних архівів Вінницької та Хмельницької областей (території тогочасної Подільської губернії) і міського державного архіву м.Кам'янця-Подільського, колишнього центру Подільської губернії. Певною мірою використані документи і Російського державного історичного архіву м.Санкт-Петербурга та Інституту рукописів НБУ ім. В.І.Вернадського. Використання неопублікованих архівних джерел дало авторам змогу на вищому рівні аргументувати свої висновки й надати їм більшої достовірності.

Ознайомлення зі змістом монографії переконливо свідчить, що дослідники зуміли досить змістовно розкрити зміну геополітичного становища Правобережної України з її приєднанням до Росії, висвітлити політику її центральних і місцевих органів влади щодо використання географічного, економічного та соціально-демографічного потенціалу великого українського регіону в інтересах імперії, проаналізувати конкретні заходи нової північної метрополії, спрямовані на удосконалення існуючих у Правобережжі торговельної інфраструктури і комунікативних мереж, простежити зміни російського законодавства з метою забезпечення контролю та регулювання торговельною галуззю її Південно-Західного регіону.

За нашим переконанням, позитивним є і те, що автори зуміли глибоко з'ясувати як механізми взаємодії між центром і суб'єктами торговельно-економічних відносин Правобережної України, так і їх вплив на її макроекономічне становище. Особливої ваги праці надає об'єктивне відтворення процесу формування та етнічного складу купецького стану на фоні соціального відчуження й ізоляції більшості українців від торговельно-економічної діяльності, особливо що стосувалося привласнення її результатів. Цікавим з наукової точки зору є і те, що в дослідженні приділено необхідну увагу впливу регулюючих, регламентуючих і заборонних заходів самодержавства на характер, обсяги та вектори розвитку торгівлі Правобережжя, завдяки чому вона набувала загальноімперських ознак.

Не менш важливо, що дослідники досить ґрунтовно показали особливості процесу реінтегрування торговельно-економічних зв'язків із підавстрійськими українськими землями та все більшу інтеграцію господарського комплексу Правобережжя з Лівобережною і Південною Україною та історичними російськими губерніями і регіонами. Значне наукове зацікавлення викликає і характеристика місця та зростаючої ролі Правобережної України в транзитній торгівлі Російської імперії.

Наукове дослідження А.Г.Філішюка і Т.В.Ігнат'євої має істотне практичне значення. Особливу цінність представляє підрозділ "Контрабандна торгівля регіону". Автори проаналізували причини існування контрабанди, а також яким контрабандним промислом займалися мешканці прикордонних населених пунктів. Визначили асортимент контрабанди, її масштаби, а також методи боротьби з нею.

Як нам представляється, методи боротьби з контрабандою, які проводили 200 років тому, не втратили свого значення і в теперішній час. Передусім, це забезпечувалося відповідним законодавством. Водночас вживалися заходи до матеріального заохочення митників і місцевого населення до затримання контрабандистів. При затриманні контрабандних товарів частину їх вартості як винагороду залишали митним службовцям. Як

що ж затримання відбулося на кордоні, то особа, яка затримала, отримувала її вартість в повній мірі при умові сплати мита. Затримка контрабандистів і вилучення в них товарів на відстані від кордону, в населених пунктах чи на дорогах, передбачала винагороду, що складала половину їх вартості, а решта направлялася в казну. Власті практикували також скорочення служби митникам за затримання контрабанди у великих розмірах, а також застосовувалося покарання митних чиновників за хабарі та сприяння контрабанді.

Крім того, для більш суворого контролю була запроваджена військова і митна (з цивільних, найнятих за контрактом) сторожа, яка об'їжджала і контролювала західні кордони Подільської і Волинської губерній. Тобто для боротьби з контрабандою була вжита ціла низка заходів.

Сучасним українським митникам варто вивчати минулий досвід у своїй справі з метою застосування кращих його набутків у митній службі.

Певну цінність монографії надає змістовий підбір додатків у кінці книги, які становлять інтерес для фахівців торговельно-економічних зв'язків України з сусідніми державами. У додатках вказані торговельні шляхи транзитної торгівлі, напрямки експорту та імпорту товарів, їх асортимент, кількість і вартість митних грошових зборів за перетин кордонів, річні прибутки митниць, співвідношення експорту та імпорту на митницях. Певні роздуми викликає наведена авторами динаміка зростання кількості купців у Правобережній Україні у кожній губернії, зокрема, етнічного складу купецтва (наводяться цікаві дані: якщо на початку XIX ст. купці-християни становили 66,1%, а євреї – 33,9%, то вже у 1825 р. купці-християни – 5,6%, а євреї – 94,4%) та інші статистичні викладки.

Підкреслимо, що наукова праця написана гарною літературною українською мовою на основі використання широкого масиву архівних джерел, статистичних матеріалів, залучення наукового доробку представників сучасної вітчизняної і зарубіжної історичної науки.

Загалом, монографічне дослідження професора А.Г.Філішюка і доцента Т.В.Ігнат'євої “Торговельно-економічні зв'язки Правобережної України в умовах інкорпорації та геополітики Російської імперії (кінець XVIII – 50-ті роки XIX століття)” виконане на належному науково-теоретичному рівні, правильно структуроване, логічно та послідовно побудоване, продумані і обґрунтовані узагальнення та виважені висновки, а отже, носить самостійний, завершений характер.

Отже, все вищезазначене свідчить, що монографія має практичне значення, є цікавим дослідженням на актуальну тему, досі мало вивчену в історичній літературі.

Л.В.Баженов, П.П.Брицький

КОРОТКО ПРО АВТОРІВ

1. Ачкіназі Борис Олександрович (м.Сімферополь), доктор історичних наук, професор Кримського республіканського інституту післядипломної педагогічної освіти.

2. Баженов Лев Васильович (м.Кам'янець-Подільський), доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, директор Центру дослідження історії Поділля Інститут історії України НАН України.

3. Бездрабко Валентина Василівна (м.Київ), кандидат історичних наук, доцент, директор Інституту державного управління Київського національного університету культури і мистецтв, докторант Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

4. Бильцан Оксана Георгіївна (м.Чернівці), здобувач кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

5. Боровець Іван Іванович (м.Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, старший викладач кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

6. Ботушанський Василь Мефодійович (м.Чернівці), доктор історичних наук, професор кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

7. Брицький Петро Павлович (м.Чернівці), доктор історичних наук, професор кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

8. Василенко Сергій Михайлович (м.Миколаїв), старший викладач кафедри військової підготовки Миколаївського державного університету імені В.О.Сухомлинського.

9. Верстюк Володимир Вікторович (м.Кам'янець-Подільський), аспірант кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

10. Газін Володимир Володимирович (м.Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

11. Дацків Ігор Богданович (м.Тернопіль), кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри документознавства, інформаційної діяльності та українознавства Тернопільського національного економічного університету.

12. Діденко Сергій Васильович (м.Київ), старший науковий співробітник Відділу фондів Національного Музею історії України.

13. Завальнюк Олександр Михайлович (м.Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, професор, ректор Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

14. Ігнатенко Марина Миколаївна (м.Ялта), кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та правознавства РВНЗ "Кримський гуманітарний університет".

15. Кланчук Володимир Михайлович (м.Івано-Франківськ), кандидат географічних наук, доцент кафедри екології та рекреації Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

16. Ковальчук Михайло Анатолійович (м.Київ), кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства імені Михайла Грушевського НАН України.

17. Комарніцький Олександр Борисович (м.Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

18. Копилов Сергій Анатолійович (м.Кам'янець-Подільський), доктор історичних наук, професор, декан історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

19. Корольов Геннадій Олександрович (м.Київ), аспірант Інституту історії України НАН України.

20. Кравчук Олександр Миколайович (м.Вінниця), кандидат історичних наук, старший викладач кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

21. Кримська Олена Миколаївна (м.Хмельницький), заступник декана заочного факультету Хмельницького інституту Міжрегіональної академії управління персоналом, здобувач кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

22. Кузовенков Дмитро Ігорович (м.Кам'янець-Подільський), аспірант кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

23. Лозовіна Валентина Львівна (м.Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри політології і соціології Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

24. Лозовий Віталій Станіславович (м.Кам'янець-Подільський),

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

25. Мазило Ігор Васильович (м.Вінниця), доцент кафедри історії України Інституту історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

26. Малий Василь Васильович (м.Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, професор кафедри історії народів Росії та спеціальних історичних дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

27. Матях Валентина Миколаївна (м.Київ), кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, вчений секретар відділу історії України середніх віків і раннього нового часу Інституту історії України НАН України.

28. Мелітаурі Лола Миколаївна (м.Макіївка), кандидат історичних наук, доцент кафедри соціальних дисциплін Донецького інституту автомобільного транспорту.

29. Мельников Дмитро Олександрович (м.Вінниця), кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства, політології і права Вінницького національного технічного університету.

30. Михайлик Артур Олександрович (м.Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, викладач Подільського державного аграрно-технічного університету.

31. Мицик Юрій Андрійович (м.Київ), доктор історичних наук, професор Національного університету "Києво-Могилянська академія".

32. Могилів Олександр Дмитрович (м.Київ), кандидат історичних наук, науковий співробітник Відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України.

33. Москалюк Микола Миколайович (м.Тернопіль), кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та економічної теорії Тернопільського національного педагогічного університету імені В.Гнатюка.

34. Нестеренко Валерій Анатолійович (м.Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент Подільського державного аграрно-технічного університету.

35. Нечитайло Віталій Васильович (м.Кам'янець-Подільський), доктор історичних наук, завідувач кафедри політології та соціології Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

36. Олійник Олександр Васильович (м.Кам'янець-Подільський), магістр міжнародних відносин, асистент кафедри політології та соціології Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

37. Олійник Сергій Васильович (м.Кам'янець-Подільський), кандидат

історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

38. Опря Анатолій Володимирович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

39. Ореховський Вадим Олегович (м. Чернівці), кандидат історичних наук, доцент кафедри економічної теорії Чернівецького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету.

40. Постоловський Руслан Михайлович (м. Рівне), професор, ректор Рівненського державного гуманітарного університету, член-кореспондент Міжнародної слов'янської академії наук.

41. Прокопчук Віктор Степанович (м. Кам'янець-Подільський), доктор історичних наук, професор, директор Наукової бібліотеки Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

42. Рекрут Валерій Пилипович (м. Вінниця), голова обласного комітету профспілки працівників споживчої кооперації Вінницької області, викладач Вінницького кооперативного інституту.

43. Рибак Іван Васильович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри історії народів Росії та спеціальних історичних дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

44. Руснак Олександр Віталійович (м. Чернівці), аспірант кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

45. Свідерська Оксана Мирославівна (м. Хмельницький), викладач кафедри українознавства Хмельницького економічного університету.

46. Сидорук Сергій Антонович (м. Кам'янець-Подільський), асистент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

47. Соловійова Вікторія Володимирівна (м. Бердянськ), старший викладач Бердянського університету менеджменту і бізнесу.

48. Стародубцев Владислав Андрійович (м. Кам'янець-Подільський), асистент кафедри історії народів Росії та спеціальних історичних дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

49. Степанков Валерій Степанович (м. Кам'янець-Подільський), доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

50. Суровий Анатолій Феодосійович (м. Кам'янець-Подільський),

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

51. Тимошенко Василь Іванович (м.Малин), кандидат історичних наук, докторант Центру дослідження українсько-польських відносин Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України.

52. Трачук Оксана Валентинівна (м. Чернівці), здобувач відділу суспільно-політичної історії Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф.Кураса НАН України.

53. Трубчанинов Сергій Васильович (м.Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, професор кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

54. Філінюк Анатолій Григорович (м.Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, професор кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, докторант Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

55. Чайка Галина Василівна (м. Чернівці), кандидат історичних наук, викладач кафедри гуманітарних дисциплін Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Наукове видання

**НАУКОВІ ПРАЦІ
КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА**

**ІСТОРИЧНІ НАУКИ
Том 19**

Рік заснування – 1995. У 1995–1996 рр. – Наукові праці історичного факультету. У 1997–2003 рр. – Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. У 2004–2007 рр. – Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: історичні науки. У 2008 р. – Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету: історичні науки.

*Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
серія КВ №13867-2841 ПР від 22.04.2008 р.,
видане Міністерством юстиції України*

Підписано до друку 27.11.2009. Формат 60x84/16. Папір офсетний. Гарнітура Baskerville. Друк офсетний. Обл.-вид. арк. 30,5. Ум. друк. арк. 33. Наклад 250.

Приватне видавництво “Оіум”

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції ХЦ №009 від 12.10.2000 р.
32301 м. Кам'янець-Подільський, пров. Михайлівський, 8/4.
тел. (03849) 9-08-14 oium@kp.rel.com.ua

Комп'ютерна верстка Л. Ольхова
Художник О. Комарова

Друк ПП Мошинський Ю.В.